
Published by

H. R. BHAGAVAT, BHAGAVAT HOUSE, SADASHIVA PATH
POONA CITY.

Printed at

THE BANGALORE PRESS, LAKE VIEW, MYSORE ROAD
BANGALORE CITY

उपनिषदनुक्रमणिका

उपनिषत् ।			पृष्ठाणि ।
१	ईशावास्योपनिषत् ✓	.. ..	१— ११
२	ऐतरेयोपनिषत्	.. ..	१२— ३५
३	काठकोपनिषत्	.. ..	३६— ७७
४	कैलोपनिषत् ✓	.. ..	७८— ११०
५	छांदोग्योपनिषत्	.. ..	१११— ३३४
६	तैत्तिरीयोपनिषत्	.. ..	३३५— ३९२
७	प्रश्नोपनिषत्	.. ..	३९३— ४२३
८	मांडूक्योपनिषत्	.. ..	४२४— ४९७
९	मुंडकोपनिषत्	.. ..	४९८— ५३१

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता
ईशावास्योपनिषत् ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

‘ईशा वास्यं’ इत्यादयो मंत्राः कर्मस्वविनिमुक्ताः, तेषामकर्मशेषस्यात्मनो
याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं चात्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्ववत्त्वनित्यत्वा-
सीरत्वसार्वगतत्वादि वक्ष्यमाणम् । तस्य कर्मणा विरुध्यते इति युक्त एवैषां कर्मसु
अविनियोगः । न ह्येवेलक्षणमात्मनो याथात्म्यं उरराद्यं विकार्यं आप्यं संस्कार्यं
वा कर्तृभोक्तृरूपं वा, येन कर्मशेषता स्यात्, सर्वाणामुपनिषदां आत्मवायात्म्य-
निरूपणेनैवोपक्षयात्, गीतानां मोक्षधर्माणां चैवंपरत्वात् । तस्मात् आत्मनः
अनेकत्वकर्तृग्यभोक्तृत्वादि च अशुद्धत्वपापविद्धत्वादि चोपादाय लोकयुद्धि-
सिद्धं कर्माणि विहितानि ॥

यो हि कर्मफलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिना अदृष्टेन स्वर्गादिना च द्विजा-
तिरहं न काणत्वकुञ्जत्वाद्यनधिकारप्रयोजकरूपमिवान् इत्यात्मानं मन्यते सोऽधि-
क्रियते कर्मस्विनि ह्याधिकारविद्रो वदन्ति । तस्मादेतं मंत्रा आत्मनो याथात्म्य-
प्रकाशनेन आत्मविषयं म्याभाविककर्मविज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमौहादिरांसार-
धर्मावच्छित्तिराधनमार्गमस्त्वादिविज्ञानमुत्पादयन्ति । इत्येवमुक्ताधिकार्यभिधेय-
संबंधप्रयोजनान्मंत्रान् संक्षेपतो व्याख्यास्यामः ॥

ईशा वास्यमिदं सर्वं यन्किंच जगत्सां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य भ्यिद्धनम् ॥ १ ॥

ईशा वास्यमिति । ईशा ईष्टे इतीत् तेनेशा । ईशिता परमेश्वरः परमात्मा
सर्वस्य । मं हि सर्वमीष्टे सर्वजंतुनामात्मा मन्त्रत्वगात्मनया । तेन स्वेन रूपेणा-
त्मनेशा वास्यमाच्छादनीयम् । किम् इदं सर्वं यत्किंच यन्किंचिद्विजगत्सां पृथिव्यां

जगत्तत्सर्वम् स्वेनात्मना । ईशेन प्रव्यागमनया अहमेवेदं सर्वमिति परमार्थमत्य-
 रूपेणावृत्तमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं परमात्मना । यथा चंद्रनागवर्षादेरुद-
 कादिर्मवेधजलेदादिजर्मोपाधिकं दौर्गन्ध्यं तत्स्वरूपनिर्घर्षेणानाच्छाद्यते स्वेन पार-
 मार्थिकेन गंधेन, तद्वदेव हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं
 जगत् द्वैतरूपं जगत्यां पृथिव्यां, जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्मवमेव नामरूपकर्मस्वरूपं
 विकारजातं, परमार्थसत्यात्मभावमया त्यक्तं भ्यान् । एवमाश्रयात्मभावमया युक्तस्य
 पुत्राद्येपणाश्रयसंन्यास एवाधिकारो न कर्मसु । तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः ।
 न हि त्यक्तो मृतः पुत्रो मृत्यो वा आत्मसंबन्धिताया अभावादान्मानं पालयति अतः
 त्यागेनेत्यर्थमर्थः । भुञ्जीथाः पालयेथाः । एवं त्यक्तपणस्य मा गृधः, गृधि-
 माकांक्षां मा कार्षीर्धनविषयाम् । यस्यस्त्विदंनं यस्यचित्परस्य स्वस्य वा धनं
 मा कांक्षीरित्यर्थः । स्विदित्यनर्थको निपातः । अथवा, मा गृधः । कस्मान् ?
 कस्यस्त्विदंनं इत्याशेषार्थो न कस्यचिद्वनमस्ति यन् गृधेन । आत्मैवेद सर्वमिती-
 श्वरभावमया सर्वं त्यक्तमन आत्मन एवेदं सर्वमात्मैव च सर्वम् । अतो मिध्या-
 विषयां गृधि मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमात्मविदः पुत्राद्येपणाश्रयसंन्यासेन आत्मज्ञाननिष्ठतया आत्मा रश्मि-
 तव्यः इत्येव वेदार्थः । अथेतरस्यानात्मजतया आत्मग्रहणाशक्तस्येदमुपदिशति
 मंत्रः—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत ५ समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

कुर्वन्नेवेति । कुर्वन्नेव निर्वर्तयन्नेवेह कर्माण्यग्निहोत्रादीनि जिजीविषेर्जीवितु-
 मिच्छेच्छतं शतसंख्याकाः समाः संवत्सरान् । तावद्धि पुरयस्य परमायुर्निरु-
 पितम् । तथा च प्राप्तानुवादेन यमिर्जीविषेच्छतं वर्षाणि तत्कुर्वन्नेव कर्माणात्ये-
 तद्विधीयते । एवं एवंप्रकारेण त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इत
 एतन्मादग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्तमानात्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन
 प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते, कर्मणा न लिप्यते इत्यर्थः । अतः शास्त्रविहितानि
 कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् ॥ कथं पुनारदमवगम्यते, पूर्वेण मंत्रेण
 संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठोक्ता, द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेति, उच्यते— ज्ञानकर्म-
 णोर्विरोधं पर्वतवदकंयं यथोक्तं न भ्रमसि किम् । इहाप्युक्तं, यो हि जिजीविषेन्न

कर्माणि कुर्वन्नेवेति । 'ईशा वास्यमिदं सर्वं' 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विक्रान्ते' इति च । 'न जीविते मरणे वा गृधि कुर्वातारण्यमियादिति पदं ततो न पुनरेयात्' इति संन्यासशासनात् । उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति । 'इमौ द्वावेव पन्थानौ अनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्चोत्तरं' तयोः संन्यासपथ एवातिरेचयति "न्यास एवाल्योरेचयत्" इति च तैत्तिरीयके । "द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तश्च विभावितः" इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन वेदाचार्येण भगवता । विभागे चानयोर्दर्शयिष्यामः ॥ २ ॥

अथेदानीमविद्वन्निदार्योऽयं मंत्र आरभ्यते—

असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषां च स्वभूता लोका असुर्या नाम । नामशब्दोऽनर्थको निपातः । ते लोकाः कर्मफलानि लोकयन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते इति जन्मानि । अंधेन अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसा आवृता आच्छादिताः तान्स्थावरान्तान्प्रेत्य त्वन्त्वेन देहमभिगच्छन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । ये के चात्महनः आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः । के, ते जना येऽविद्वांसः । कथं ते आत्मानं नित्यं हिंसन्ति ? अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनिस्तिरस्करणात् । विद्यमानस्यात्मनो यत्पर्य फलं अन्नरामरत्वादिसंबेदनलक्षणं तद्वत्स्येव तिरोभूतं भवतीति प्राकृता अविद्वांसो जना आत्महन उच्यन्ते । तेन ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते ॥ ३ ॥

यस्यात्मनो हननादंविद्वांसः संसरन्ति, तद्विपर्ययेण विद्वांसो जना मुच्यन्तेऽनात्महनः, तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते—

ॐ अनेजदेकं मनसो जवीयो जैनदेवा आप्नुवन्पूर्तमपत् ।

तद्वाचतोऽन्यान्येति तिष्ठत्स्त्रिंशपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

अनेजन् न एजन् । एजृ'कंपने । कंपनं चलनं स्वावस्थाप्रच्युतिः तद्वर्जितं सर्वदेकरूपमित्यर्थः । तथैकं सर्वभूतेषु । मनसः संख्यादिलक्षणाजवीयो जववस्तरम् । कथं विरुद्धमुच्यते—भुवं निधलमिदं, मनसो जवीय, इति च । नैव दोषः, निरुपाध्याधिमार्गनोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिरेव स्वेन रूपेणोच्यतेऽनेज-

देकमिति । मनसोऽतःकरणस्य संकल्पविकल्पलक्षणम्योपाधेरनुवर्तनात् इह देह-
स्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरगमनं संकल्पेन क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मनसो
जविष्टत्वं लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकादीन्दुतं गच्छति सति प्रथम-
प्राप्त इवात्मचैतन्याभासो गृह्यतेऽतो मनसो जर्वाय इत्याह । निनेद्वाः द्योतनादेवा-
श्चक्षुरादीनाद्रियाप्येतत्प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन्न प्राप्तवन्तः । तेभ्यो मनो जर्वायौ,
मनोग्यापारव्यवहितत्वात् आभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवानां विषयीभवति ।
यस्माज्जवनान्मनसोऽपि पूर्वमर्थपूर्वमेव गतम्, व्योमवद्यापित्वात् । सर्वव्यापि
तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन निरुपाधिबेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सत्
उपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीतिविवेकिनां मूढानामनेकमिव च
प्रतिदेहं प्रत्यवभासत इत्येतदाह—(तद्भावतो हृतं गच्छतोऽन्यानात्मविलक्षणान्म-
नोवागिन्द्रियप्रभृतीन्त्येत्यतीत्य गच्छतीत्य । इवार्थं स्वयमेवं दर्शयति तिष्ठदिति
स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः । तस्मिन्नात्मतत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभावे, मात-
रिश्वा मातर्यंतरिक्षे श्रूयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः सर्वप्राणवृत्तिकयात्मको
यदाध्रयाणि कार्यकरणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि च यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य
जगतो विधारयितुं स मातरिश्वा, अपः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अग्न्या-
दित्यर्जुन्यादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि, दधाति विभजती-
त्यर्थः, धारयतीति वा 'भीषाम्माद्वातः पवते' इत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वा हि
कार्यकरणविक्रिया नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वास्पदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥४॥

न मंत्राणां जामितास्तीति पूर्वमंत्रोक्तमप्यर्थं पुनराह—

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।

तदंतरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥५॥

तदात्मतत्त्वं यत्प्रकृतं एजति चलति तदेव च नैजति स्वतो नैव चलति
स्वतोऽचलमेव सच्चलतीत्यर्थः । किंच तत् दूरे वर्धकोटिशतरस्यविदुषामप्रीप्यत्वात्
दूर इव । तत् उ अन्तिके समीपेऽन्तमेव विदुषां, आत्मत्वान्न केवलं दूरऽन्तिके
च । तदंतरभ्यंतरेऽस्य सर्वस्य, 'य आत्मा सर्वान्तरः' इति श्रुतेः, अस्य सर्वस्य
जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य । तदु अपि सर्वस्यास्य बाह्यतो व्यापकत्वादाकाशव-
धिरतिशयसूक्ष्मत्वादतः । 'प्रज्ञानघन एव' इति च शासनाभिरंतरं च ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

यः परित्राद् मुमुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तादीनि स्थावरान्तान्यात्मन्येवानु-
पश्यत्यात्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतात्पर्यः । सर्वभूतेषु च तेष्वेव चात्मानं तेषामपि
भूतानां स्वमात्मानमात्मत्वेन, यथास्य देहस्य कार्यकारणसंघातस्यात्माहं सर्व-
प्रत्ययसाक्षिभूतधेतयिता केवलो निर्गुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्ता-
नामहमेवास्मेति सर्वभूतेषु चात्मानं निर्विशेष यस्त्वनुपश्यति, स तत्तत्सत्त्वादेव
दर्शनाच्च विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणा न करोति । प्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा
हि घृणाऽऽत्मनोऽन्यद्दुष्टं पश्यतो भवति, आत्मानमेवात्यंतविशुद्धं निरंतरं पश्यतो
न घृणानिमित्तमर्थान्तरमस्ताति प्राप्तमेव । ततो न विजुगुप्सते इति ॥ ६ ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मंत्र आह—

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि । यस्मिन्काले यथोक्तात्मनि वा तावदेव भूतानि
सर्वाणि परमार्थात्मदर्शनादात्मैवाभूदात्मैव संवृत्तः परमार्थवस्तु विजानतः, तत्र
तस्मिन्काले तत्रात्मनि वा को मोहः कः शोकः । शोकश्च मोहश्च कामकर्मका-
जमजानतो भवति, न स्वात्मवत्त्वं विशुद्धं गगनापमं पश्यतः । को मोहः कः
शोक इति शोकमोहयोरविद्याकार्ययोरारक्षेणामेवप्रदर्शनात्तत्कारणस्य संगारस्य
अत्यंतमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥ ७ ॥

योऽयमर्णातमंत्रैरुक्त आत्मा न स्वेन रूपेण मिलित्वाह अयं मंत्रः—

म पर्यगाच्चतुष्क्रमकायमग्रणमस्नाविरं शुद्धमपापघ्नम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्पापातप्यतोऽ-

र्थान्पदपाच्छाश्वनीम्यः समाम्यः ॥ ८ ॥

स पर्यगात्मा यथोक्त आत्मा पर्यगान्परि समेनाद्गाहृतवान् आराधयत्पा-
पीत्यर्थः । शुद्धं शुद्धं ज्योतिष्मदीतिमानित्यर्थः । अत्रायमशरीरं लिङ्गशरीरवर्जित
इत्यर्थः । अग्रणमशतम् । अग्राविर् श्वासाः श्वासो यस्मिन् निपत्ये इत्यग्राविरम ।
अग्रणमग्राविरमित्येताभ्यां स्थूलशरीरप्रतिपे ॥ शुद्धं निर्मलमाविद्यामलरहितमिति
कारणशरीरप्रतिपेयः । अग्राविर्दं धर्माधर्मादिगणवर्जितम् । शुद्धमित्यादीनि
वचानि सुलिङ्गत्वेन परिणेतानि, स पर्यगादिचतुष्क्रम्य कविर्मनीषीत्यादिना

पुंलिंगत्वेनोपसंहारान् । कविः कान्तदर्शी सर्वदृक् 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतेः । मनीषी मनम ईपिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषां पर्युपरि भवतीति परिभूः । स्वयंभूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । स नित्यमुक्त ईश्वरो याथा-
तथ्यतः सर्वज्ञत्वाद्यथातथाभावो याथातथ्यं तस्मात् यथाभूतकर्मफलसाधनतोऽ-
र्थान्कर्तव्यपदार्थान्व्यदधाद्विहितवान्यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । शाश्वतीभ्यो
नित्याभ्यः, समाभ्यः, संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्राद्येन मंत्रेण सर्वपणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमो वेदार्थः 'ईशा
वास्यमिदं सर्वं' 'मा गृधः कस्य स्विद्धनं' इति । अज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठा-
संभवे 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्' इति कर्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः ।
अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मंत्रद्वयप्रदर्शितयोर्वृहदारण्यकेऽपि प्रदर्शितः 'सोऽ-
कामयत जाया मे स्यात्' इत्यादिना अज्ञस्य कामिनः कर्माणीति ।
'मन एवास्यात्मा चारजाया' इत्यादिवचनात् अज्ञत्वं कामित्वं च कर्मनिष्ठस्य
निश्चितमवगम्यते । तथा च तत्फलं सप्ताक्षसर्गस्तेष्वात्मभावेनात्मस्वरूपा-
वस्थानम् । जायाद्येषणात्रयसंन्यासेन चारमविदां कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्येनात्म-
स्वरूपनिष्ठैव दर्शिता - 'किं प्रजया, करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः'
इत्यादिना । ये तु ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्यः 'असुर्या नाम ते' इत्या-
दिना अविद्वज्जिज्ञासूणां आत्मानं 'स पर्यगात्' इत्येतदन्तैर्मन्त्रैरुपादिष्टम् । ते
ह्यत्राधिकृता न कामिन इति । तथा च श्वेताश्वतराणां मंत्रोपनिषदि 'अथाश्व-
मिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवांच सम्यगृपिसंघजुष्टं' इत्यादि विभज्योक्तम् ।
ये तु कामिनः कर्मनिष्ठाः, कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषवस्तेभ्य इदमुच्यते
'अंधं तमः' इत्यादि । कथं पुनरेवमवगम्यते न तु सर्वेषामित्युच्यते - अकामिनः
साध्यसाधनभेदोपमर्देन 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । तत्र
को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति यदात्मकत्वविज्ञानं, तत्र केनचित्क-
र्मणा ज्ञानान्तरेण वा ह्यमूढः समुच्चिचीपति । इह तु समुच्चिचीपया अविद्वदादिर्निदा
कियते । तत्र च यस्य येन समुच्चयः संभवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहो-
च्यते । तद्वै वित्तं देवताविपर्यं ज्ञानं कर्मसंवाचित्वेनोपन्यस्तं न परमात्मज्ञानं
'विद्यया देवलोकः' इति पृथक्फलध्वणान् । तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैककानुष्ठाननिर्दि

समुच्चिचीपया, न निदापरैर्वैकैकस्य, पृथक्फलध्वणात् 'विद्यया तदारोहन्ति'
'विद्यया देवलोकः' 'न तत्र दक्षिणा यन्ति' 'कर्मणा पितृलोकः' इति नहि शास्त्र-
विहितं किञ्चिदकर्तव्यतामियात् । तत्र

अंधं तमः प्रविशन्ति ये अविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ ९ ॥

अंधं तमोऽदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति । के ये अविद्यां विद्याया अन्यथा
अविद्या तां कर्मेत्यर्थः कर्मणो विद्याविरोधित्वान् । तामविद्यामभिहोत्रादिलक्षणा-
मेव केवलामुपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः । ततस्तस्मादंधात्मका-
स्तमसो भूय इव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति । के, कर्म हित्वा ये उ ये तु
विद्यायामेव देवताज्ञाने एव रता अभिरताः ॥ ९ ॥

तत्र अवांतरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह । अन्यथा फलवद-
फलवतोः संनिहितयोरंगांगितया जामित्तव स्यादिति—

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १० ॥

अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदन्ति 'विद्यया देवलोको'
'विद्यया तदारोहन्ति' इति श्रुतेः । अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा क्रियेत 'कर्मणा
पितृलोकः' इति श्रुतेः । इत्थेवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनम् ।
ये आचार्या नोऽम्मभ्यं तत्कर्म ज्ञानं च विचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषामय-
मागमः पारंपर्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत एवमतः—

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः । यस्तदेतदुभयं सहचैनं पुर-
षेणानुष्ठेयं वेद तस्यैवं समुच्चयकारिण तत्त्वपुरणार्थमंबंधः क्रमेण स्यादित्युच्यते—
अविद्यया कर्मणाभिहोत्रादिना मृत्युं, स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्युना च्छेदवाच्यं,
उभयं तीर्त्वानिर्कम्य विद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति ।
तदप्यमृतमुच्यते यदेवतात्मगमनम् ॥ ११ ॥

अधुना व्याकृताव्याकृतोपागमयोः समुच्चिचीपया प्रलोकं निदिश्यते—

अंधं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ गंभूत्यां रताः ॥ १२ ॥

अंधं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिं संभयनं संभूतिः सा यस्य कार्यस्य सा संभूतिस्तस्या अन्या असंभूतिः प्रकृतिः कारणमविद्या अव्याकृताख्या तामसंभूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्यां कामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकामुपासते ये ते तदनुरूपमैवांधं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति । ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः ते प्रविशन्ति य उ गंभूत्यां कार्यवद्भाषि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ॥ १२ ॥

अधुना उभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह—

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

अन्यदेव पृथगेवाहुः फलं संभवात्संभूतेः कार्यवद्भोग्यानादणिमाद्यैश्वर्यलक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः । तथा चान्यदाहुरसंभवादसंभूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनाद्युक्तं 'अंधं तमः प्रविशन्ति' इति, प्रकृतिलय इति च पौराणिकैरुच्यते । इत्येवं शुश्रुम धीराणां वचनं ये नस्तद्विचचक्षिरे व्याकृताव्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत एवमतः समुच्चयः संभूत्यसंभूत्युपासनयोर्युक्त एवैकपुरुषार्थत्वाच्चेत्याह—

(अ)संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।

विनाशेन मृत्युं तर्त्वाऽसंभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह, विनाशेन विनाशो धर्मो यस्य कार्यस्य स तेन धर्मिणा अभेदेनोच्यते विनाश इति । तेन तदुपासनेन नैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च मृत्युं तर्त्वा, हिरण्यगर्भोपासनेन ह्यणिमादिप्राप्तिः फलं तेनानैश्वर्यादिमृत्युमर्ताख्य असंभूत्याऽव्याकृतोपासनयाऽमृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते । संभूतिं च विनाशं चेत्यत्रावर्णलंघनेन निर्देशो द्रष्टव्यः । प्रकृतिलयफलश्रुत्यनुशेधात् ॥ १४ ॥

मानुषदेववित्तसाध्यं फलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलयान्तम् । एतावती संसारगतिः । अतः परं पूर्वोक्ते 'आत्मैवाभुद्विजानतः' इति सर्वात्मभाव एव सर्वपणासंन्यासज्ञाननिष्ठाफलम् । एवं द्विप्रकारं प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थोऽत्र प्रशंसितः । तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रवर्ग्या-

न्तं ब्राह्मणमुपयुक्तम् । निवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य प्रकाशनेऽत ऊर्ध्वं बृहदारण्यकं उपयुक्तम् । तत्र निषेकादिभक्षानान्तं कर्म कुर्वन्निर्जाविषेद्यो विद्यया सहापरब्रह्म-
विषयया, तदुक्तं 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तर्त्वा
विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति । तत्र केन मार्गेणामृतत्वमश्नुत इत्युच्यते— 'तद्यत्तत्स-
त्यमसौ न आदित्यो न एष एतस्मिन्मण्डले पुरषो यथायं दक्षिणेऽक्षन्पुरषः'
एतदुभयं नत्वं ब्रह्मोपागमिनो यथोक्तकर्मवृत्तयः नोऽन्तकाले प्राप्ते मत्यात्मान-
मात्मनः प्राप्तिद्वारं याचने—

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं सुखम् । भु

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयमित्येतत् । तेन पात्रे-
णेवापिधानभूतेन मत्स्यस्य आदित्यमण्डलस्थस्य ब्रह्मणोऽपिहितमाच्छादितं सुखं
द्वारं तत्त्वं हे पूषन्नपावृण्वपमारय । सत्यधर्माय तव मत्स्यस्योपासनात्सत्यं धर्मो
यस्य मम सोऽहं मत्स्यधर्मा तस्मै मद्यं अथवा यथाभूतस्य धर्मस्यानुप्राप्ते दृष्टये
तव सत्यात्मन उपलब्धये ॥ १५ ॥

पूषन्नेकपे यम सूर्यं प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह ।

तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

हे पूषन् । जगतः पोषणात्पूषा रविः । तथैक एव ऋषति गच्छतीत्येकपिः हे
एकपे । तथा सर्वस्य संयमनायमः हे यम । तथा रश्मीनां प्राणानां रसानां च स्वीकर-
णात्सूर्यः हे सूर्य । प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यः हे प्राजापत्य । व्यूह विगमय रश्मीन्स्वान् ।
समूह एकीकृत उपसंहर तेजस्तापकं ज्योतिः । यत्ते त्वं रूपं कल्याणतमम-
त्यंतशोभनं तत्ते तवात्मनः प्रसादात्पश्यामि । किंचाहं न तु त्वा मृत्यवद्याचे यौ-
ऽसावादित्यमण्डलस्य व्याहृत्यवयवः पुरुषः पुरुषाकारत्वात्, पूर्णं बानेन प्राणबुद्ध्या-
त्मना जगत्समस्तमिति पुरुषः, पुरि शयनादा पुरुषः, सोऽहमस्मि भवामि ॥ १६ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।

ॐ क्रतो ऋर कृतं ऋर क्रतो ऋर कृतं ऋर ॥ १७ ॥

अथेदानीं मम मरिच्यनो वायुः प्राणोऽभ्यात्मपरिच्छेदं हित्वा अधिदैव-
तात्मानं सर्वात्मकमनिलममृतं सूत्रात्मानं प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः । लिङं
चेदं ज्ञानकर्मसंस्कृतमुत्क्रामत्विति द्रष्टव्यं मार्गयाचनसामर्थ्यात् । अथेदं शरीरं

अग्रा हुते भस्मान्तं भूयान् । ओमिति यथोपासनमोपनीकात्मरत्वात्मत्वात्म-
कमन्यारत्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते । हे कतो गंकपात्मक स्मर यः प्रम स्मर्तव्यं तस्य
कालोऽयं प्रत्युपस्थितः, अतः स्मरतावन्तं कालं भावितं कृत्नमग्रे स्मर यन्मया
चाप्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । कतो स्मर कृतं स्मरेति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

पुनरन्येन मंत्रेण मार्गं याचते—

अग्रे नय सुपथा राये अस्मान्निश्चानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मग्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥ १८ ॥ ८

इत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमदः इति ज्ञान्तिः ॥

• अग्रे नयेति । हेऽग्रे नय गमय सुपथा शोभनेन मार्गेण । सुपथेति विशेष-
यणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् । निर्विण्णोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेन, अतो
याच त्वां पुनः पुनः गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथा नय । राये धनाय कर्म-
फलभोगायेत्यर्थः । अस्मान्निश्चानि देव वयु-
नानि कर्माणि प्रजानानि वा विद्वाञ्छानन् । किंच युयोधि वियोजय विनाशय
अम्मदम्भसो जुहुराणं कुटिलं वचनात्मकमेनः पापम् । ततो वयं विशुद्धाः सन्तः
इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः । किंतु वयमिदानीं ते न शक्नुमः पारिचर्यां कर्तुं,
भूयिष्ठां बहुतरां ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारेण परिचरे-
मेत्यर्थः ॥

‘अविद्यया मृत्युं तांत्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते’ ‘विनाशेन मृत्युं तीर्त्वाऽ-
संभूत्वाऽमृतमश्नुते’ इति श्रुत्वा केचित्संशयं कुर्वन्ति । अतस्तस्मिन्निराकरणार्थं संक्षे-
पतो विचारणां करिष्यामः । तत्र तावत्किमिति संशय इत्युच्यते— विद्याशब्देन
मुख्या परमात्मविद्यैव कस्माच्च गृह्यते अमृतत्वं च ? ननु उक्तायाः परमात्मविद्यायाः
कर्मणश्च विरोधात्समुच्चयानुपपत्तिः । सत्यम् । विरोधस्तु नावगम्यते विरोधा-
विरोधयोः शास्त्रप्रमाणकत्वात् । यथा अविद्यानुष्ठानं विद्योपासनं च शास्त्रप्रमाणकं
तथा तद्विरोधाविरोधावपि । यथा च ‘न हि स्यात्सर्वभूतानि’ इति शास्त्रादवगतं
पुनः शास्त्रेणैव बाध्यते ‘अध्वरे पशुं हिंस्यात्’ इति । एवं विद्याविद्ययोरेपि
स्यात् । विद्याकर्मणोश्च समुच्चयः न ‘दूरेमेत विपरीते विपूषी अविद्या या च
वियेति ज्ञाता’ इति श्रुतेः । ‘विद्यां चाविद्यां च’ इति वचनादविरोध
इति चेन्न । हेतुस्वरूपफलविरोधान् । विद्याविद्याविरोधाविरोधयोर्विकल्पासं-

भवात्ममुच्चयविधानादविरोध एवेति चेन्न । सहसंभवानुपपत्तेः । क्रमेणकाश्रये म्यातां विद्याविद्ये इति चेन्न । विद्योत्पत्तौ अविद्यायां ह्यस्तत्वात्तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः । न ह्यग्निरुष्णः प्रकाशश्चेति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नं तस्मिन्नेवाश्रये दीतोऽग्निरप्रकाशो वा इत्यविद्याया उत्पत्तिः । नापि संशयोऽज्ञानं वा । 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मवाभ्रद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति श्रोत्रमोहाद्यनंभवश्रुतेः । अविद्यासंभवात्तदुपादानस्य कर्मणोऽन्यनुपपत्तिमवोचाम । 'अमृतमश्नुते' इत्यापोक्षिकममृतं, विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे हिरण्येनेत्यादिना द्वारमार्गादियाचनमनुपपन्नं स्यात् । तस्मात् यथाव्याख्यात एव मंत्राणामर्थे इत्युपरम्यते ॥१८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीशंकरभगवतः कृतां वाजसनेयिसंहितोपनिषद्भाष्यं संपूर्णम् ॥

॥ ॐ ॥ ऐतरेयोपनिषत् ।

• परिसमाप्तं कर्म सदापरब्रह्मविषयविज्ञानेन । सैषा कर्मणो ज्ञानसहितस्य परा गतिरव्ययविज्ञानद्वारेणोपमंभृता । “एतत्सत्त्वं ब्रह्म प्राणायामम्” “एष एवो देवः” “एतस्यैव प्राणस्य सर्वं देवा विभूतयः” “एतस्य प्राणस्याग्निभावं गच्छ-
न्देवता अभ्येति” इत्युक्तम् । गोऽयं देवताप्ययलक्षणः परः पुरुषार्थः । एष मोक्षः । न चायं यथोक्तेन ज्ञानकर्मसमुच्चयसाधनेन प्राप्तव्यो नातः परमस्तीत्येके प्रतिपन्नाः तान्निराचिकीर्षुरत्तरं केवलात्मज्ञानविधानार्थं ‘आत्मा वा इदं’ इत्याद्याह ॥

कथं पुनरकर्मसंबंधिवेवल्लात्मविज्ञानविधानार्थं उत्तरो ग्रंथ इति गम्यते ? अन्यायानवगमात् । तथा च पूर्वोक्तानां देवतानामग्न्यादीनां संसारित्वं दर्शयि-
ष्यत्यशनायादिदोषवत्त्वेन ‘तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत’ इत्यादिना । अशनाया-
दिमत्सर्वं ममार एव, परस्य तु ब्रह्मणोऽशनायाद्यत्ययधुतेः । भवत्वैवं केवलान्मज्ञानं मोक्षसाधनं न त्वत्रावर्त्येवाधिक्रियते, विज्ञेयाश्रवणात् । अकर्मिण आश्रम्यंतरस्येहाश्रवणान् । कर्म च बृहतीमहस्रलक्षणं प्रस्तुत्यानंतरमेवात्मज्ञानं प्रारभ्यते । तस्मात्कर्म्येवाधिक्रियते ॥

न च कर्ममर्थध्यामविज्ञानं पूर्ववदन्ते उपसंहारात् । यथा कर्मसंबन्धिनः पुरुषस्य सूर्यात्मनः स्थावरजंगमादिसर्वप्राण्यात्मन्वमुक्तं ब्राह्मणेन मंत्रेण च ‘सूर्य आत्मा’ इत्यादिना, तथैव ‘एष ब्रह्मैष इन्द्रः’ इत्यादुपक्रम्य सर्वप्राण्यात्मत्वम् । ‘यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेन’ इत्युपमंहरिष्यति । तथा च मंहितोपनिषदि-
“एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमासन्ते” इत्यादिना कर्मसंबन्धित्वमुक्त्वा
“सर्वेषु भूतेष्वितमेव ब्रह्मैवान्नक्षते” इत्युपमंहरति । तथा तस्यैव ‘योऽयमशरोरः प्रज्ञात्मा’ इत्युक्तस्य ‘यथासावादित्य एकमेव तदिति विद्यान्’ इत्येकत्वमुक्तम् । इहापि ‘कोऽयमात्मा’ इत्युपक्रम्य प्रज्ञात्मत्वमेव ‘प्रज्ञानं ब्रह्म’ इति दर्शयिष्यति । तस्मान्नाकर्मसंबन्धि आत्मज्ञानम् ॥

* इयमैतरेयोपनिषदेतरेयनाम्नारण्यकादान्तर्गतदिनावारण्यकम्भा चतुर्थपंचमपष्ठेत्थ्यायविकरुषा । अस्याः सप्तषट्कं वर्ततेऽतोऽस्या आत्मपट्कपिति नाम्ना प्रमादिकः ।

पुनरुक्तस्यानर्थक्यमिति चेत् कथं “प्राणो वा अहमस्म्येष” इत्यादि-
ब्राह्मणेन ‘सूर्य आत्मा’ इति च मंत्रेण निर्धारितस्यात्मनः “आत्मा वा
इदम्” इत्यादिब्राह्मणेन ‘कोऽयमात्मा’ इति प्रश्नपूर्वकं पुनर्निर्धारणं पुनरुक्त-
मनर्थकमिति चेत् । न । तस्यैव धर्मांतरविशेषनिर्धारणार्थत्वाच्च पुनरुक्तता-
दोषः । कथम्, तस्यैव कर्मसंबन्धिना जगत्सृष्टिस्थितिमहारादि धर्मविशेषनिर्धार-
णार्थत्वात् केवलोपास्त्यर्थत्वाद्वा । अथवा आत्मेत्यादिपरो ग्रन्थतदर्थ आत्मनः
कर्मिणः कर्मणोऽन्यत्रोपासनाप्राप्ता कर्मप्रस्तावैर्विहितत्वाद्वा केवलोऽन्यात्मोपास्त्य
इत्येवमर्थः । भेदाभेदोपास्त्यत्वाद्धैक एवात्मा कर्मविषये भेददृष्टिभाक् । स एवाकर्म-
कालेऽभेदेनाप्युपास्त्य इत्येवमपुनरुक्तता ॥ ‘विद्यां चाविद्या च यस्तद्वेदोभयं
मह । अविद्याया मृत्युं तांत्वा विद्यायाऽमृतमश्नुते’ इति, ‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि
जिजीविषेऽद्यतं समाः’ इति च वाजिनाम् । न च वर्षशतात्परमायुर्मर्त्यानां,
येन कर्मपरित्यागेनात्मानमुपार्णात् । दर्शितं च “तावन्ति पुरुषायुषोऽहं
सहस्राणि भवन्ति” इति । वर्षशतं चायुः कर्मणैव व्याप्तम् । दर्शितश्च
मंत्रः ‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि’ इत्यादिः । तथा “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति”
“यावज्जीवं दर्शपूर्णमाग्याभ्यां यजेत” इत्याद्याश्च । “तं यज्ञपार्श्वदहन्ति” इति
च । ऋणप्रयश्चुतेश्च ॥

तत्र पारिव्राज्यादिशालं ‘ध्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति’ इति आत्मज्ञान-
स्तुतिपरोऽर्थवादेऽनधिकृतायां वा । न, परमार्थविज्ञाने फलादर्शने क्रियानुप-
पत्तेः । यदुक्तं कर्मिण एव चात्मज्ञानं कर्मसंबन्धि च इत्यादि तच्च । परं ह्याप्त-
कामं सर्वसंसारदोषवर्जितं ब्रह्माहमस्मीत्यात्मत्वेन विज्ञाने, कृतेन कर्तव्येन वा
प्रयोजनमात्मनोऽपश्यतः फलादर्शने क्रिया नोपपद्यते । फलादर्शनेऽपि नियुक्त-
त्वात्करोतीति चेत् । न, नियोगाविषयात्मदर्शनात् इष्टयोगमनिष्टवियोगं वात्मनः
प्रयोजनं पश्यन्सदुपायार्था यो भवति स नियोगस्य विषयो दृष्टो लोके, नतु
तद्विपरीतनियोगाविषयब्रह्मात्मत्वदर्शः । ब्रह्मात्मत्वदर्शयि संश्लेषयुज्येत नियोगा-
विषयोऽपि सन्न कश्चिन्न नियुक्त इति सर्वं कर्म सर्वेण सर्वदा कर्तव्यं प्रा-
प्नोति । तच्चानिष्टम् । न च स नियोक्तुं शक्यते केनचित् । आम्नायस्यापि तत्प्र-
भवत्वात् । न हि स्वविज्ञानोत्थेन वक्षसा स्वयं नियुज्यते । नापि बहुवित्स्याम्य-
विवेकिना मृलेन । आम्नायस्यानित्यत्वे सति स्वातंत्र्यात्सर्वान्प्रति नियोक्तृत्वसामर्थ्यं

इति चेत् । न, उक्तदोषात् । तथापि सर्वेण सर्वदा सर्वमविशिष्टं कर्म कर्तव्यं इत्युक्तो दोषोऽप्यपरिहार्य एव । तदपि शास्त्रेणैव विधीयते इति चेत् । यथा कर्मकर्तव्यता शास्त्रेण कृता तथा तदप्यात्मज्ञानं तस्यैव कर्मिणः शास्त्रेण विधीयते इति चेत् । न, विरुद्धार्थबोधकत्वानुपपत्तेः । न ह्येकस्मिन्कृताकृतमवधिर्त्वं ताद्विपरीतत्वं च बोधयितुं शक्यम् । शीतोष्णतामिवाग्नेः । न चैष्टयोगविकीर्षा आत्मनोऽनिष्टविधेगविकीर्षा च शास्त्रकृता, गर्वप्राणिनां तद्दर्शनात् । शास्त्रकृतं चैतदुभयं गोपालादीनां न दृश्येत अशास्त्रजत्वात्तेषाम् । यद्वि न्वतोऽप्राप्तं, तच्छास्त्रेण बोधयितव्यम् । तच्चैककृतकर्तव्यताविरोध्यात्मज्ञानं शास्त्रेण कृतं, कथं ताद्विरुद्धां कर्तव्यतां पुनरुत्पादयेच्छीततामिवाग्नौ तम इव च भानौ । न बोधयत्येवेति चेत् । न, 'य म आत्मेति विद्यात्प्रज्ञानं ब्रह्म' इति चोपसंहारात् । 'तदात्मानमेवावेत्' 'तत्त्वमसि' इत्येवमादिवाक्यानां तत्परत्वात् । उत्पन्नस्य च ब्रह्मात्म-विज्ञानस्याश्राप्यमानत्वाच्चानुपपन्नं भ्रान्तं वेति शक्यं वक्तुम् ॥

त्यागेऽपि प्रयोजनाभावस्य तुल्यत्वमिति चेत्, "नाकृतैनेह कश्चन" इति स्मृतेः, य आहुर्विदित्वा ब्रह्म व्युत्थानमेव कुर्यादिति, तेषामप्येव समानो दोषः प्रयोजनाभावे इति चेत् । न, अक्रियामात्रत्वात् व्युत्थानस्य । अविद्या-निमित्तो हि प्रयोजनस्य भावो न वस्तुधर्मः । सर्वप्राणिनां तद्दर्शनात्, प्रयोजन-तृप्ण्या च प्रेर्यमाणस्य वाङ्मनःकार्यैः प्रवृत्तिदर्शनात्, 'सोऽकामयत जाया मे स्यात्' इत्यादिना पुत्रवित्तादि पांक्तलक्षणं काम्यमेवेति "उभे ह्येते साध्य-साधनलक्षणे एषणे एव" इति बाजमनेयिब्राह्मणेऽवधारणात् ॥ अविद्याकाम-दोषनिमित्ताया वाङ्मनःकायप्रवृत्तेः पांक्तलक्षणाया विदुषोऽविद्यादिदोषाभावा-दनुपपत्तेः क्रियाभावमात्रं व्युत्थानं, न तु यागादिवदनुष्ठेयरूपं भावात्मकम् । तच्च विद्यावत्पुरुषधर्म इति न प्रयोजनमन्वेष्टव्यम् । न हि तमन्वि प्रविष्टस्योदित-आलोकै यद्गतपंकवटकावपतनं तत्किंप्रयोजनमिति प्रश्नार्हम् । व्युत्थानं तर्ह्यर्थ-प्राप्तत्वाच्च चोदनार्हमिति । गार्हस्थ्ये चैत्परं ब्रह्मविज्ञानं जातं तत्रैवास्त्वकुर्वत आसनं न । ततोऽन्यत्र गमनमिति चेत् । न । कामप्रयुक्तत्वाद्गार्हस्थ्यस्य । 'एतावान्व कामः' इति 'उभे ह्येते एषणे एव' इत्यवधारणात् । कामनिमित्तपुत्र-वित्तादिसंबन्धनियमाभावमात्रं, न हि ततोऽन्यत्र गमनं व्युत्थानमुच्यते । अतो न गार्हस्थ्य एवाकुर्वत आसनमुत्पन्नवियस्य । एतेन गुरुभूपातपसोरप्यप्रति-पत्तिर्विदुषः सिद्धा ॥ .

अत्र केचित् गृहस्था भिक्षाटनादिभयात्परिभवाच्च त्रस्त्यमानाः सूक्ष्म-
दृष्टिनां दर्शयन्त उत्तरमाहुः । भिक्षोरपि भिक्षाटनादिनियमदर्शनाद्देहधारणमात्रा-
र्थिनो गृहस्थस्यापि साध्यसाधनपणोभयविनिर्मुक्तस्य देहमात्रधारणार्थमशनाच्छा-
दनमात्रमुपजीवतो गृह एवास्त्वासनमिति । न, स्वगृहविशेषपरिग्रहानियमस्य
कामप्रयुक्तत्वादित्युक्तोत्तरमेतत् । स्वगृहविशेषपरिग्रहभावे च शरीरधारणमात्र-
प्रयुक्ताशनाच्छादनादिनः स्वपरिग्रहविशेषभावेऽर्थाद्विधुक्त्वमेव । शरीरधारणा-
र्थायां भिक्षाटनादिप्रवृत्ता यथा नियमो भिक्षोः सौचादां च, तथा गृहिणोऽपि
विदुषोऽकामिनोऽस्तु नित्यकर्मसु नियमेन प्रवृत्तिर्यावज्जीवादिधृतिनियुक्तत्वात्
प्रत्यवायपरिहारयेति । एताभिर्योगाविषयत्वेन विदुषः प्रयुक्तमशक्यनियोज्यत्वा-
च्चेति ॥ यावज्जीवादिनित्यचोदनानर्थक्यमिति चेत् । न, अविद्वद्विषयत्वेनार्थव-
त्त्वात् । यत्तु भिक्षोः शरीरधारणमात्रप्रवृत्तस्य प्रवृत्तेरनियतत्वं तदप्रवृत्तेर्न प्रयो-
जकम् । आचमनप्रवृत्तस्य पिपासापगमवन्नान्यप्रयोजनार्थत्वमवगम्यते । न च
अग्निहोत्रादीनां तद्वदर्थप्राप्तप्रवृत्तिनियतत्वोपपत्तिः ॥ अर्थप्राप्तप्रवृत्तिनियमोऽपि प्रयो-
जनाभावेऽनुपपन्न एवेति चेत् । न, तन्नियमस्य पूर्वप्रवृत्तिसिद्धत्वात्तदतिक्रमे यत्न-
गौरवादर्थप्राप्तस्य व्युत्थानस्य पुनर्वचनाद्विदुषः कर्तव्यत्वोपपत्तिः । अविदुषापि
मुमुक्षुणा पारिव्राज्यं कर्तव्यमेव । तथा च 'शान्तो दान्तः' इत्यादिवचनं
प्रमाणम् । शमदमादीनां चात्मदर्शनसाधनानामन्याध्रमेध्वनुपपत्तेः । 'अत्याध्रमिभ्यः
परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगपिसंघजुष्टम्' इति च श्वेताश्वतरे विज्ञायते । 'न
कर्मणा न प्रजया धनेन ल्योर्गेनैके अमृतत्वमानशु.' इति च कैवल्यश्रुतिः ।
“ज्ञात्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्” इति च स्मृतेः । “ब्रह्माध्रमपदे वसेत्” इति च
ब्रह्मचर्यादिविद्यासाधनानां च साकत्येनात्याध्रमिपूषपत्तेर्गार्हस्थ्येऽसंभवात् । न
चासंपन्नं साधनं कस्यचिदर्थस्य साधनायालम् । यद्विज्ञानापयोगाणि च गार्हस्थ्य-
ध्रमकर्माणि तेषां परमफलमुपसंहर्त देवताप्ययलक्षणं संसारविषयमेव ॥

यदि कर्मिण एव परमात्मविज्ञानमभविष्यन् संसारविषयस्यैव फलस्योप-
संहारो नोपापत्स्यत । अणफलं तदिति चेन्न । तद्विरोध्यात्मवस्तुविषयत्वादात्म-
विद्यायाः । निराकृतसर्वनामरूपरूपपरमार्थात्मवस्तुविषयं आत्मज्ञानममृतत्व-
साधनम् । गुणफलसंबंधे हि निराकृतसर्वविशेषात्मवस्तुविषयत्वं ज्ञानस्य न
प्राप्नोति; तच्चानिर्धुं, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' इत्याधिकृत्य क्रियाकारक-

फलादिसर्वव्यवहारनिराकरणाद्विदुषः । तद्विपरीतस्याविदुषो 'यत्र हि द्वैतमिव' इत्युक्त्वा क्रियाकारकफलरूपस्यैव संसारस्य दर्शितत्वाच्च वाजसनेयिब्राह्मणे । सधेहापि देवताप्ययं संसारविषयं यत्फलमशनायादिमद्वत्त्वात्मकं तत्फलमुपसंहृत्य केवलं सर्वात्मकवस्तुविषयं ज्ञानममृतत्वाय वदयामीति प्रवर्तते ॥

ऋणप्रतिबंधाधिविदुष एव मनुष्यपितृदेवलोकप्राप्तिं प्रति, न विदुषः । 'मोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव' इत्यादिलोकत्रयसाधननियमश्रुतेः विदुषश्च ऋणप्रतिबंधाभावो दर्शित आत्मलोकार्थिनः 'किं प्रजया करिष्यामः' इत्यादिना । तथा 'एतद्व स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावपेयाः' इत्यादि । 'एतद्व स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वांचक्रुः' इति च कौपीतकिनाम् ॥ अविदुषस्तर्हि ऋणानपाकरणे पारिव्राज्यानुपपत्तिरिति चेत् । न । प्रागगार्हस्थ्यप्रतिपत्तेर्ऋणित्वासंभवादधिकारानाहोऽभ्युष्णी चेन्स्वात् सर्वस्य ऋणित्वमित्यनिष्टं प्रमज्येत । प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि 'गृहाद्वर्ना भूत्वा प्रमज्जेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रमज्जेद्गृहाद्वा वनाद्वा' इत्यात्मदर्शनोपायसाधनत्वेनेष्यते एव पारिव्राज्यम् । यावज्जीवादिश्रुतीनां विद्वद्गुमुमुक्षुविषये कृतार्थता । छादोग्ये च केषांचिद् द्वादशरात्रमग्निहोत्रं हुत्वा तत्र ऊर्ध्वं परित्यागः भूयते ॥

यस्त्वनधिष्ठितानां पारिव्राज्यमिति, तन्न । तेषां पृथगेव 'उत्सन्नाग्निरनमिको वा' इत्यादिध्रुवणात् सर्वस्मृतिषु चाविशेषेणाश्रमविकल्पः प्राप्तिद्वयमुक्तयश्च ॥ यत्तु विदुषोऽर्थप्राप्तं व्युत्थानमित्यश्रान्तार्थत्वे, गृहे वने वा तिष्ठतो न विशेष इति, तदसत् । व्युत्थानस्यैवार्थप्राप्तत्वाच्चान्यत्रावस्थानं स्यात् । अन्यत्रावस्थानस्य कामकर्मप्रयुक्तत्वं ह्यवोचाम, तदभावमात्रं व्युत्थानमिति च । यथाकामित्वं तु विदुषोऽत्यंतमप्राप्तं अत्यंतमृदविषयत्वेनावगमात् । तथा शास्त्रचोदितमपि कर्म आत्मविदोऽप्राप्तं गुरुभारनयावगम्यते, किमुतात्यंताविवेकनिमित्तं यथाकामित्वम् । नहि उन्मादतिमिरदृष्ट्युपलब्धं वस्तु तदपगमेऽपि नथैव स्यात् उन्मादतिमिरदृष्टिनिमित्तत्वादेव तस्य । तस्मान् आत्मविदो व्युत्थानव्यतिरेकेण न यथाकामित्वं न चान्यन्तर्ज्यमित्येनमसिद्धम् ॥

यत्तु — 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्विदोऽनयं सह' इति वा विद्यावतो विद्याया सहविद्यापि वर्तते इत्ययमर्थः । कस्तर्हि ? एतस्मिन्पुरुषे एतं एकदेव न सह गंवध्येयानामित्यर्थः । यथा शुक्तिवागां रजनशुक्तिवाजाने एकस्य पुरुषस्य ।

‘दूमेते विपरीते विपूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता’ इति हि काठके । तस्मान्न विद्यायां सत्यामविद्यायैभवेऽस्ति । “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” इत्यादिश्रुतेः, तपआदिविद्योत्पत्तिमाधनं गुरुपासनादि च कर्म अविद्यात्मकत्वादविद्योच्यते तेन विद्यामुत्पाद्य मृत्युं काममतितरति । ततो निष्कामस्त्यक्तैषणो ब्रह्मविद्यया अमृत-त्वमनुते इत्येतमर्थं दर्शयन्नाह-- ‘अविद्यया मृत्युं तत्त्वा विद्यया अमृतमनुते’ इति । यत्तु पुरुषायुः सर्वं कर्मण्यव्याप्तं ‘युर्वज्जेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः’ इति तद्विद्वद्विषयत्वेन परिहृतमितरथाऽभंभवात् । यत्तु वक्ष्यमाणमपि पूर्वोक्ततुल्य-त्वात्कर्मणाऽविद्वदमात्मज्ञानमिति, तत्सर्वविशेषनिर्विशेषात्मतया प्रत्युक्तं, उत्तरत्र व्याख्याने च दर्शयिष्यामः । अतः केवलानि क्रियब्रह्मात्मैक्यविद्याप्रदर्शनार्थं उत्तरो ग्रंथ आरभ्यते ॥

वाङ्मे मनसि प्रणिष्ठता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावाम एधि वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्तसंधाम्युतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्वतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ।

नान्यत्किञ्चन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥१॥

आत्मेति । आत्मा आप्रोतेरत्तेरतेर्वा परः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरशनायादिसर्व-संसारधर्मवर्जितो नित्यशुद्धयुद्धमुक्तस्वभावोऽजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोऽद्वयो वै । इदं यदुक्तं नामरूपकर्मभेदाभेदं जगदात्मैवैकोऽग्रे जगतः सृष्टेः प्रागर्सात् । किं नैदानां न एवैकः । न । कथं तर्ह्यसीदितुच्यते ? यद्यपीदानां स एवैकस्तथा-प्यस्ति विशेषः । प्रागुत्पत्तेः अव्याकृतनामरूपभेदमात्मभूतमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं जगदिदानां व्याकृतनामरूपभेदत्वादेनैकशब्दप्रत्ययगोचरमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं चेति विशेषः । यथा सलिलात्पृथक्फेननामरूपव्याकरणात्पावसलिलैकशब्दप्रत्यय-गोचरमेव फेनं, यदा सलिलात्पृथङ्नामरूपभेदेन व्याकृतं भवति तदा सलिलं फेनं चेत्यनेकशब्दप्रत्ययभावसलिलमेवेति चैकशब्दप्रत्ययभावक फेनं भवति तद्वत् । नान्यत्किञ्चन न किञ्चिदपि मिषन्निमिषव्यापारवदितरद्वा । यथा सांख्यानामनात्म-पक्षपाति स्वतंत्रं प्रधानं, यथा च काणादानामणवो, न तद्वदिहान्यदात्मनः

किंचिदपि वस्तु विद्यते । किं तर्हि आत्मैवैक आसीदित्यभिप्रायः । स सर्वज्ञ-
स्वाभाव्यात् आत्मा एकः एव सत्रीक्षत लोकान्नु सृजा इति । ननु प्रागुत्पत्तेरकार्यकर-
णत्वात्कथमोक्षितवान् । नार्यं दोषः, सर्वज्ञस्वाभाव्यात् । तथा च मंत्रवर्णः—
“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता” इत्यादिः । केनाभिप्रायेणेत्याह—लोकानंभःप्रमृ-
तीन्प्राणिकर्मफलोपभोगस्थानभूतान्नु सृजं सृजऽहमिति ॥

स ह्रमौहोक्तानसृजत । अंभो मरीचीर्मरमापोऽम्भ परेण दिवं द्यौः प्रति-
ष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः । पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः ॥२॥

एवमीक्षित्वा आलोच्य न आत्मेमोक्षोक्तानसृजत सृष्टवान् । यथेह बुद्धि-
मांस्तक्षादिरेवंप्रकारान्प्रासादादीन्सृजे हृतींश्रिवेश्वरानंतरं प्रासादादीन्सृजति तद्वत् ॥
ननु सौपादानस्तथादिः प्रासादादीन्सृजतीति युक्तं निरुपादानसंसारमा कथं
लोकांनुसृजतीति । नैष दोषः । सलिलफेनस्थानीये आत्मभूते नामरूपे अव्या-
कृते आत्मैकशब्दवाच्ये व्याकृतफेनस्थानीयस्य जगतः उपादानभूते संभवनः ।
तस्मान् आत्मभूतनामरूपोपादानभूतः सन्सर्वज्ञो जगन्निर्मितीति इत्यविरक्तम् ।
अथवा यथा विज्ञानवान्मायायां निरुपादान आत्मानमेव आत्मांतरत्वेनाकाशेन
गच्छन्तमिव निर्मितीति, तथा सर्वज्ञो देवः सर्वशक्तिर्महामाया आत्मानमेवात्मा-
न्तरत्वेन जगद्रूपेण निर्मितीति इति युक्ततरम् । एवं च सति कार्यकारणोभयान-
द्वायादिपक्षाथ न प्रसज्यन्ते मुनिराकृताश्च भवन्ति ॥ कान्तोक्तानसृजतेत्याह
अंभो मरीचीर्मरमाप इति । आकाशादिकमेण अंतमुत्पाद्यांभःप्रमृतींश्रोक्तानसृजत ।
तत्रांभःप्रमृतीन्स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः । अदस्तदंभःशब्दवाच्यो लोकः, परेण
दिवं पुरलोकात्परेण परस्तातोऽम्भःशब्दवाच्यः, अंभोभरणात् । द्यौः प्रतिष्ठाश्र-
यस्तस्याभसौ लोकस्य । पुरलोकादधस्तादंतरिक्षं यत्तन्मरीचयः । एषोऽप्यने-
कस्थानभेदत्वाद्वहुवचनमादर्यचय इति । मरीचिभिर्वा रश्मिभिः संबंधान् ।
पृथिवी मरो, क्रियन्तेऽग्निन् भूतानीति । या अधस्तान् पृथिव्याम्ना आप
उच्यन्ते आप्रोतेः, लोकः । यद्यपि पंचभूतात्मकान् लोकानां तथाप्यध्यादुःखा-
दमाभिरेवांभो मरीचीर्मरमाप इत्युच्यन्ते ॥

स ईक्षतेमे नु लोकं लोकपालान्नु सृजा इति ।

सोऽदय एव पुरं ससृष्ट्यामूर्ध्वयत् ॥३॥

सर्वप्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतांधतुरो लोकान्मृत्वा न ईश्वरः पुनरे-

वैश्वत । इमे नु त्वंमःप्रभृतयो मया सृष्टा लोकाः परिपालयितुर्वर्जिता विनश्येयुः । तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालाद्व्योक्तानां पालयितृन्नु सृजै सृजेऽहमिति । एवमीक्षित्वा सोद्वय एवाप्रधानेऽभ्य एव पंचभूतेभ्यो, यैभ्योऽभ्यःप्रभृतीन्सृष्ट्वास्तेभ्य एवैत्यर्थः । पुरुषं पुरुषाकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्रपृथ्वी अद्भ्यः समुपादाय सृष्टिपट्टमिव कुलालः पृथिव्या, अमूर्छयन्मूर्च्छितवान्संपिडितवान्स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः ॥

तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिघत यथाऽहम् । मुखाद्वाग्वाचोऽग्निनांसिके निरभिघेतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिघेतामक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णां निरभिघेतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्रादिशस्त्यङ्गनिरभिघत स्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिघत हृदयान्मनो मनसश्चंद्रमा नाभिर्निरभिघत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्ने निरभिघत शिश्नादेतो रेतस आपः ॥४॥

इत्यैतरेयोपनिषदि प्रथमः खंडः ॥१॥

तं पिंडं पुरुषविभुमुद्दिद्याभ्यतपत् तदभिध्यानं संकर्षं कृतवानित्यर्थः । 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इत्यादिश्रुतेः । तस्याभितप्तस्येश्वरसंकल्पेन तपसाभितप्तस्य पिंडस्य मुखं निरभिघत मुखाकारं सुपिरमजायत । यथा पक्षिणोऽङ्गं निर्मिशते एवम् । तन्मात्रिभिष्णान्मुखाद्वाकरणमिद्रियं निरवर्तत तदधिष्ठातामिस्ततो वाचो लोकपालः । तथा नासिके निरभिघेताम् । नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुः इति सर्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्मिष्णमिति । अक्षिणी कर्णां त्वक् हृदयमंतःकरणाधिष्ठानं मनोऽस्तःकरणं, नाभिः सर्वप्राणवर्धनस्थानम् । अपानसंयुक्तत्वादपान इति पार्थिवद्रियमुच्यते । तस्मात् तस्याधिष्ठात्री देवता मृत्युः यथाऽन्यत्र । तथा शिश्ने निरभिघत प्रजननेन्द्रियस्थानमिद्रियं रेतो रेतोविसर्गार्थत्वात्सह रेतोऽच्यते रेतस आप इति ॥

ता एता देवताः सृष्टा आस्मिन्महत्त्वर्णवे प्रापतंस्तमक्षनापिपासाभ्यामभ्वचार्जत् । ता एनमभुवन्नाथतनं नः प्रजानीहि यास्मिन्प्रातेष्टिता अन्नमदामेति ॥१॥

ता एता आन्यादयो देवता लोकपालत्वेन संकल्प्य सृष्टा ईश्वरेणास्मिन्संसारार्णवे संसारसमुद्रे महत्यविद्याकामकर्मप्रभवदुःखोदके तीव्ररोषजरामृत्युमहांप्राहेऽनादावनेतेऽपारे निरालंबे विषयेन्द्रियजनितमुखलवलक्षणविधामे पंचेन्द्रियार्थ-

तृणमारुतविशोभोत्थितानर्बशतमहोमौ महारौरवाद्यनेकनिरयगतहाहेत्यादिकृजिता-
क्रोशनेद्भूतमहारेवे सत्याजयदानदयाहिंसाशमदमधृत्याद्यात्मगुणपथेयपूर्णज्ञानो-
द्भवे सत्संगसर्वत्यागमार्गे मोक्षतरे एतन्मिन्महत्त्वर्णवे प्रापनन्पतितवत्यः । तस्मात्
अग्न्यादिदेवताप्ययलक्षणापि या गतिर्व्याख्याता ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानफलभूता
सापि नालं संसारदुःखोपशमाय इत्ययं विवक्षितोऽर्थोऽयम् । यत एव तस्मादेवं
विदित्वा परं ब्रह्म आत्मात्मनः सर्वभूतानां च यो वक्ष्यमाणविशेषणः प्रकृतश्च
जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारहेतुत्वेन, स सर्वसंसारदुःखोपशमनाय वेदितव्यः । तस्मात्
“एष पंथा एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं” यदेतत्परब्रह्मात्मज्ञानं “नान्यः पंथा विद्यतेऽ-
यनाय” इति मंत्रवर्णात् । तं स्थानकरणदेवतोत्पत्तिधीजभूतं पुरपं प्रथमोत्पादितं
पिंडमात्मानमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जदन्तुगमिनवान्संयोजितवानित्यर्थः । तस्य
कारणभूतस्याशनादिदोषवत्त्वात्तत्कार्यभूतानामपि देवतानामशनादिमत्त्वम् । ता-
स्तातोऽशनापिपासाभ्यां पाष्यमाना एनं पितामहं क्षयारमभुवन्नुक्तवत्यः । आय-
तनमधिष्ठानं नोऽन्मभ्यं प्रजानीहि विधत्स्व, यस्मिन्नायतने प्रतिष्ठिताः समर्थाः
सत्योऽन्नमदाम भक्षयाम इति ॥

ताभ्यो गामानयत्ता अश्ववन्न वै नोऽयमलमिति ॥

ताभ्योऽश्वमानयत्ता अश्ववन्न वै नोऽयमलमिति ॥२॥

एवमुक्त ईश्वरस्ताभ्यो देवताभ्यो गां गवाकृतिविशिष्टं पिंडं ताभ्य एवाङ्गयः
पूर्ववर्तिष्ठं समुद्धृत्य मूर्छयित्वाऽऽन्नमदर्शितवान् । ताः पुनर्गवाकृतिं दृष्ट्वाशुबन् ।
न वै नोऽन्मदर्धमधिष्ठानायान्नमनुमयं पिंडोऽलं न वै । अलं पर्याप्तोऽतुं न
योग्य इत्यर्थः । गवि प्रत्याख्याते ताभ्योऽश्वमानयता अश्ववन्न वै नोऽयमलमिति
पूर्ववत् ॥

ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अश्ववन्सुकृतं वतेति पुरुषो वाच सुकृतम् ॥
सा अश्ववीक्षयायतनं प्रविशतेति ॥३॥

सर्वप्रत्याख्याने ताभ्यः पुरुषमानयत्स्वयोनिभूतम् । ताः स्वयोनिं पुरुषं
दृष्ट्वा आलिङ्गाः सत्यं सुकृतं शोभनं कृतामिदमधिष्ठानं वतेत्यशुबन् । तस्मात्पुरुषो
वाच पुरुष एव सुकृतं सर्वपुण्यकर्महेतुत्वात् । स्वयं वा स्वेनैवात्मना स्वमायाभिः
कृतत्वात्सुकृतमिन्मुच्यते । ता देवता ईश्वरोऽश्ववीक्षमासांमिदमधिष्ठानमिति मत्वा,
सर्वं हि स्वयोनियु रमन्ते, अतो यथायतनं यस्य यद्वदनादिक्रियायोग्यमायेतनं
तत्प्रविशतेति ॥

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशद्वा-
दित्यश्वक्षुर्भूत्वाक्षिणीं प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशत्क्षोपधिवनस्प-
तयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशश्चंद्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्यु-
रपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ॥४॥

तथास्मिन्त्यनुशां प्रनिलभ्येश्वरस्य नगर्यामिव बलाधिकृतादयः अग्निर्वाग्-
भिमानो वागेव भूत्वा स्वां योनिं मुखं प्राविशत्तयोक्तार्थमन्यत् । वायुर्नासिके
आदित्योऽक्षिणीं दिशः कर्णौ ओपधिवनस्पतयस्त्वचं चंद्रमा हृदयं मृत्युर्नाभिमापः
शिश्नं प्राविशन् ॥

✓ तमशनापिपासे अन्नतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति । ते अन्नवीदेतास्त्वेष
वां देवतास्वाभजाभ्येतासु भागिन्यां करोमीति । तस्माद्यस्यै कस्यै च
देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामन्ननापिपासे भवतः ॥५॥

इत्येतरेयोपनिषदि द्वितीयः खंडः ॥२॥

एवं लब्धाधिष्ठानासु देवनासु निरधिष्ठाने सत्यौ अशनापिपासे तमीश्वर-
मृतामुक्तवत्यां आवाभ्यामधिष्ठानमभिप्रजानीहि चिन्तय विधत्सेत्यर्थः । स ईश्वर
एवमुक्तस्ते अशनापिपासे अन्नवीत् । न हि युवयोर्भावस्वरूपत्वाच्चेतनावद्वस्त्वना-
धित्यान्नानृत्वं संभवति । तस्मादितास्त्वेषान्यावासु वां युवां देवतास्वधात्माधि-
देवतास्वाभजामि वृत्तिसंविभागेनानुगृह्णामि । एतासु भागिन्यां यदैवत्यो यो भागो
हविरादिलक्षणः स्यात्तस्यास्तेनैव भागेन भागिन्यां भागवत्यौ वां करोमीति ।
सृष्ट्यादौ ईश्वर एवं व्यदधाद्यस्मात्तस्मादिदानीमपि यस्यै कस्यै च देवतायै देव-
ताया अर्थाय हविर्गृह्यते चत्पुरोडागादिलक्षणे भागिन्यावेव भागवत्यावेवास्यां
देवतायामशनापिपासे भवतः ॥

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चाश्रमेभ्यः सृजा इति ॥१॥

स एवमीश्वर ईक्षत । कथं इमे नु लोकाश्च लोकपालाश्च मया सृष्टा अशना-
यापिपासाभ्यां च संयोजिताः । अतो नैषां स्थितिरन्नमंतरेण तस्मादश्रमेभ्यो
लोकपालेभ्यः सृजै सृजे इति । एवं हि लोके ईश्वराणामनुग्रहे निग्रहे च स्वातंत्र्यं
दृष्टं स्वेषु । तद्वन्महेश्वरस्यापि सर्वेश्वरत्वात्सर्वान्प्रति निग्रहेऽनुग्रहे च स्वातंत्र्यमेव ॥

सोऽपोऽभ्यतपत्ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत ॥

या वै सा मूर्तिरजायताश्रं वै तत् ॥२॥

स ईश्वरोऽन्नं सिद्धुस्ता एव पूर्वोक्ता अप उद्दिश्याभ्यतपत् । ताभ्योऽ-
भितताभ्य उपादानभूताभ्यो मूर्तिर्धनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणमजायतोत्पन्नम्
अन्नं वै तन्मूर्तिरूपं या वै सा मूर्तिरजायत ॥

तदेनत्सृष्टं पराङ्मयजिघांसत्तद्वाचाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्रोद्धाचा ग्रहीतुम् ॥
स यदैनद्वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमग्रप्स्यत् ॥३॥ तत्प्राणेनाजिघृक्ष-
त्तन्नाशक्रोत्प्राणेन ग्रहीतुं स यदैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राप्य हैवान्नमग्रप्स्यत्
॥४॥ तच्चक्षुषाजिघृक्षत्तन्नाशक्रोच्चक्षुषा ग्रहीतुं स यदैनच्चक्षुषाग्रहैष्यत्
हृष्टा हैवान्नमग्रप्स्यत् ॥५॥ तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्रोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं स
यदैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमग्रप्स्यत् ॥६॥ तत्त्वचाजिघृक्षत्तन्नाशक्रो-
त्वचा ग्रहीतुं स यदैनत्त्वचाग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमग्रप्स्यत् ॥७॥ तन्मनसा-
जिघृक्षत्तन्नाशक्रोन्मनसा ग्रहीतुं स यदैनन्मनसाग्रहैष्यद्व्याख्या हैवान्नमग्र-
प्स्यत् ॥८॥ नश्छिन्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्रोच्छिन्नेन ग्रहीतुं स यदैनच्छिन्ने-
नाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमग्रप्स्यत् ॥९॥ तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत् सैषो-
ऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एव यद्वायुः ॥१०॥

तदेनदन्नं लोकलोकपालानामर्थेऽभिमुखे सृष्टं सत् यथा मूषकादिर्माजि-
रादिगोमरे सन्मम मृत्युरन्नाद इति मत्वा परागंचर्ताति पराङ् पराङ् सत् अन्त-
नतीत्याजिघांसदतिगन्तुमैच्छत् पलायितुं प्रारभतेत्यर्थः । तदन्नमभिप्रायं मत्वा
स लोकलोकपालसंघातः कार्यकरणलक्षणः पिडः प्रथमजत्वात् अन्यांश्चाज्ञादान-
पश्यंस्तदन्नं वाचा वदनव्यापारेणाजिघृक्षद्ग्रहीतुमैच्छत् । तदन्नं नाशक्रोन्न समर्थो-
ऽभवद्वाचा वदनक्रियया ग्रहीतुमुपादातुम् । स प्रथमजः शरीरी यद्यदि हैनद्वाचा-
ऽग्रहैष्यद्गृहीतवान्स्यादन्नं सर्वोऽपि लोकस्तत्कार्यभूतत्वादभिव्याहृत्य हैवान्नमग्र-
प्स्यत्ततोऽभिविष्यत् । न चैतदस्ति अतो नाशक्रोद्धाचा ग्रहीतुमित्यपगच्छामः
पूर्वजोऽपि । समानमुत्तरम् । तत्प्राणेन तच्चक्षुषा तच्छ्रोत्रेण तत्त्वचा तन्मनसा
तच्छिन्नेन तेन तेन करणव्यापारेणात्र ग्रहीतुमशक्नुवन्पश्चादपानेन वायुना
मुपच्छिन्नेन तदन्नमजिघृक्षत् तदावयत्तदन्नमेवं जग्राहशितवान् । तेन स एषोऽ-
पानवायुरन्नस्य ग्रहोऽन्नग्राहक इत्येतन् । यद्वायुर्वा वायुरन्नायुरन्नबंधनोऽन्नजीवनो
वै प्रसिद्धः स एव यो वायुः ॥

स ईक्षत कथं न्विदं मद्गते स्यादिति स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति ॥

न ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं
यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि स्वचा स्मृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं
यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति ॥११॥

स एवं लोकलोकपालसंघातस्थितिमन्निमित्तां कृत्वा पुरपौरतत्पालयितु-
स्थितिसमां स्वामीव ईक्षत । कथं नु केन प्रगरेणेति वितर्कयन्निदं महते मामं-
तरेण पुरस्वामिनम् । यदिदं कार्यकरणसंघातकार्यं वक्ष्यमाणं कथं नु खलु मामं-
तरेण स्वाम्यपरायं सन् । यदि वाचाभिव्याहृतमित्यादि केवलमेव वागव्ययहरणादि,
तत्तिरर्थकं न कथंचन भवेद्वल्लिस्तुल्यादिवत् । पौरवंशादिभिः प्रयुज्यमानं स्वाम्यर्थं
सत्तन्म्यामिनमंतरेणासत्येव स्वामिनि, तद्वत् । तन्म्यामया परेण स्वामिनाधि-
ष्टात्रा कृताकृतफलमाक्षिभतेन भोक्त्रा भवितव्यं पुरस्थेव राजा । यदि नामैतत्संह-
तनार्यस्य परार्थत्वं, परार्थिनं मां चेतनमंतरेण भवेत्पुरपौरकार्यमिव तत्त्वा-
मिनम् । अथ कोऽहं किम्बरूपः कस्य वा स्वामी ? यद्यहं कार्यकरणसंघातमनुप्र-
विश्य वागाद्यभिव्याहृतादिकलं भोपलभेयं राजेव पुरमाविद्याधिष्ठितपुरुषकृताकृता-
दिलक्षणं, न कश्चिन्ममयं सत्त्वेवरूपधेत्यधिगच्छेद्विचारयेत् । विपर्यये तु योऽयं
वागाद्यभिव्याहृतादीदमिति वेद, स सन्वेदनरूपधेत्यधिगन्तव्योऽहं स्यां, यदर्थ-
मित्रं संहृतानां वागादीनामभिव्याहृतादि । यथा स्तंभपुण्यादीनां प्रासादादिसं-
हतानां स्वावयववर्गसंहतपरार्थत्वं तद्वदिति । एवमाक्षित्वातः कतरेण प्रपद्या इति ।
प्रपदं च मूर्धा चास्य संघातस्य प्रवेशमार्गो, अनयोः कतरेण मार्गेणैव कार्यकरण-
संघातलक्षणं पुरं प्रपद्य प्रवेयेति ॥

न एतमेव मीमानं विदार्यतया द्वारा प्रापद्यत ॥ सैषा विदितिर्नाम
द्वास्तदेतत्तदने तस्य अथ आधमयाध्वयः स्वप्ना अथमावसथोऽयमाधमथोऽ-
यमाधमथ इति ॥१२॥

एवमाक्षित्वा न तावन्मद्भूतस्य प्राणस्य मम सर्वार्थाधिकृतस्य प्रवेशमा-
र्गेण प्रपद्याभ्यामथः प्रपद्ये । इति तर्हि, पारिवेद्यादस्य मूर्धनं विदार्य प्रपद्ये इति
लोक-द्वेषितकारी न व्यष्टेश्वर एतमेव मूर्धसामानं केशविभागावगानं विदार्य
-च्छदं कृष्वतया द्वारा मार्गेणैव लोकं कार्यकरणसंघातं प्रापद्यत प्रविशेत् । मेयं
हि प्रमिद्धा द्वाः मूर्ध्नि तैलादिधारणकाले अंतस्तदग्रादिमंवेदनान् । सैषा विदिति-
र्विदारित्यादिद्विदितिर्नाम प्रमिद्धा द्वाः । इतराणि तु श्रोत्रादिद्वाराणि भूत्यादिस्थानी-

यथाभारणमाण्यन्तात्त गभृद्भानि नानन्दहेतुनि । दृष्टं तु द्वारं परमेश्वरस्यैव वेवल-
 स्येति । गेदेनश्रोत्रेण नन्दनमेव, नादनामनि दैव्यं श्रोत्रम । नन्दनमेव द्वारेण गन्ता
 परमिन्द्रादानीनि । तस्यैव गन्ता प्रविष्टस्य जीवेनात्मना राज एव पुरं प्रय आव-
 गथाः । जागरितकाले इन्द्रियस्थानं दक्षिणं चक्षुः, स्वप्नकालेऽन्तर्मनः, सुषुप्तिकाले
 हृदयाकाश इत्येते, यद्यमाणा वा प्रय आवगथाः विनृमशरं मानृगर्भाप्रयः स्यं
 च शरीरमिति । प्रयः स्वप्ना जाग्रद्व्यवस्थानुपगम्याग्याः । ननु जागरितं प्रवेशधर्म-
 न्यात्त स्वप्नः । नैवं, स्वप्न एव, कथं, परमार्थस्यात्मप्रयोगाभावात्स्वप्नवद्वस्तु-
 दर्शनात् । अयमेवावगथधक्षुर्दक्षिणं प्रथमः । मनोऽन्तरं द्वितीयः । हृदयाकाशः
 तृतीयः । अयमावगथ इत्युक्तानुरनिनमेव । तेषु त्रयमावगथेषु पर्यायेणात्म-
 भावेन वर्तमानोऽविद्यया दीपशालं गाढं प्रसुप्तः स्वाभाविस्या न प्रबुध्यतेऽने-
 कशतनहृद्यानर्थगनिपातजदुःखमुद्राभिधानानुभववरपि ॥

स जातो भूतात्म्यभिर्यग्यत्किमिहान्य वावदिपक्षिति ।

स एतमेव पुरणं ब्रह्म तत्तममपश्यदिदमदर्शमिती ॥ १३ ॥

तस्मादिदं द्रो नामेदं द्रो ह वै नाम तामिदं दं सन्तमिदं इत्याचक्षते
 परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देयाः परोक्षप्रिया इव हि देयाः ॥ १४ ॥

इत्यतरेयोपनिषदि तृतीयः संक्षः ॥ ३ ॥

न जानः शरीरं प्रविष्टो जावात्मना भूतात्म्यभिर्यग्यस्माकरोन् । स कदा-
 चिन्परमसार्गिणैरनाचार्येणात्मज्ञानप्रबोधकृच्छ्रदिदकाया वेदान्तमहाभेयां तत्कर्ण-
 मूले ताव्यमानायामेवमेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन प्रकृतं पुरं पुरि ज्ञायतमात्मानं ब्रह्म
 घृहस्तमं तस्मैरेणैरेण छेतेन ततमं व्याप्तमं परिपूर्णमाकाशवत्प्रत्ययुभ्यता-
 पश्यन् । कथम् । इदं ब्रह्म ममान्मनः स्वरूपमदर्शं दृष्टवानस्मि । अहो इति
 विचारणार्था प्लुतिः पूर्वम् ॥

यस्मादिदमित्येव यस्मात्तदपरोक्षब्रह्म सर्वान्तरमपश्यन् न परोक्षेण तस्मा-
 दिदं पश्यतीर्तादं द्रो नाम परमात्मा । इदं द्रो ह वै नाम प्रसिद्धो लोक ईश्वरः ।
 तमेवमिदं सन्तमिदं इति परोक्षेण परोक्षप्रियाणां चक्षते ब्रह्मविदः संब्यवहारार्थं
 पूज्यतमत्वात्प्रत्यक्षनामग्रहणमयात् । तथा हि परोक्षप्रियाः परोक्षनामग्रहणप्रिया
 इव एव हि यस्माद्देवाः । किमुत सर्वदेवानामपि देवो महेश्वरः । द्विर्वचनं प्रकृ-
 ताध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अस्मिन्धनुर्ध्याय एष वाक्यार्थो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकृदसंसारं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्ववित्स्वर्गमिदं जगत्स्वतोऽन्यद्वस्त्वन्तरमनुपादायैव आकाशादिकमेण मृष्टा स्वात्मप्रबोधनार्थं सर्वाणि च प्राणादिमन्त्ररीराणि स्वयं प्रविवेश प्रविश्य च स्वमात्मानं यथाभूतमिदं ब्रह्मास्मीति याश्चात्प्रत्यबुध्यत । तस्मात्स एव सर्वेश्वरी-
 रेष्वेक एवात्मा नान्य इति । अन्योऽपि 'स म आत्मा ब्रह्मास्मात्वेवं विद्यात्' इति 'आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीत्' इति 'ब्रह्म ततमं' इति चोक्तम् । अन्यत्र च सर्वगतस्य सर्वात्मनो बाल्यप्रमात्रमप्यप्रविष्टं नास्तीति कथं सीमानं विदार्यं प्रापयत् णिपीलिकेव मुपिरम् । नन्वल्पमिदं चोद्यं, बहु चात्र चोदयितव्यम् ।
 अकरणः सप्तीक्षत । अनुपादाय किञ्चिद्वैकानसृजत । अद्भ्यः पुरर्यं समुद्भूत्या-
 मूर्छयत् । तस्याभिध्यानान्मुखादि निर्भिन्नं भुरादिभ्यश्चाग्न्यादयो लोरुपालास्तेषां
 चाशनायापिपासादिसंयोजनं तदायतनप्रार्थनं तदर्थं गवादिप्रदर्शनं तेषां च यथा-
 यतनप्रवेशनं सृष्ट्याज्ञस्य पलायनं वागादिभिस्तज्जिघृक्षा । इत्येतत्सर्वं सीमा-
 विदारणप्रवेशसममेव ॥ अस्तु तर्हि सर्वमेवेदमनुपपन्नम् । न । अप्रात्मावबोध-
 मात्रस्य विवक्षित्वान्सर्वोऽयमर्थवाद इत्यदोषः । मायाविवक्षा, महामायायां देवः
 सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वमेतच्चकार सुखावबोधनप्रतिपर्यर्थं लोकवदाख्यायिकादि-
 प्रपञ्च इति युक्ततरः पक्षः । न हि सृष्ट्याख्यायिकादियारजानात्किञ्चिन्फलमिष्यते ।
 ऐकात्म्यम्वरूपपरिज्ञानानु अमृतत्वं फलं सर्वोपनिषद्ग्रन्थिदम् । स्मृतिषु च गीता-
 यासु "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं" इत्यादिना ॥ ननु त्रय
 आत्मानो, भोक्ता कर्ता संसारी जीव एकः सर्वलोकशास्त्रप्रसिद्धः । अनेन-
 प्राणिकर्मफलोपभोगयोग्यानेकाधिष्ठानब्रह्मेकदेहनिर्माणेन लिङ्गेन यथाशास्त्रप्रद-
 र्शितेन पुरासादादिनिर्माणलिङ्गेन तद्विषयकीयज्ञानवांस्तत्कर्ता तद्भादिवेश्वरः
 सर्वज्ञः जगतः कर्ता द्वितीयथेत्त आत्मा अवगम्यते । 'यतो वाचो निवर्तते'
 'नेति नेति' इत्यादि शास्त्रप्रसिद्धः आपनिषदः पुरषस्तृतीयः । एवमेते
 त्रय आत्मानोऽन्येन्यविलक्षणाः । तत्र कथमेक एव आत्मा अद्वितीयः अ-
 संसारीति शक्तुं शक्यते । तत्र जीव एव नावस्कथं ज्ञायते । नन्वेवं ज्ञायते
 श्रोता मन्ता द्रष्टा आदेशा आघोशा विज्ञाता प्रज्ञातेति । ननु विप्रतिपिदं
 ज्ञायते यः ध्वणादिकर्तृत्वेनात्मनो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञातेति च । तथा 'न मन्त-

मन्तारं मन्वीधा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विज्ञानायाः' इत्यादि च । सत्यं विप्रतिषिद्धं, यदि प्रत्यक्षेण ज्ञायेत मुरादिवत् । प्रत्यक्षज्ञानं च निवार्यते 'न मन्ते-
 र्मन्तारं' इत्यादिना । ज्ञायते तु श्रवणादिलिगेन, तत्र कुतो विप्रतिषेधः? ननु
 श्रवणादिलिगेनापि कथं ज्ञायते यावता यदा शृणोत्यात्मा श्रोतव्यं शब्दं, तदा
 तस्य श्रवणक्रियैव वर्तमानत्वान्मननविज्ञानक्रिये न संभवनः आत्मनि
 परत्र वा । तथान्यत्रापि मननादिक्रियासु श्रवणादिक्रियाश्च स्वविषयेष्वेव ।
 न हि मन्तव्यादन्यत्र मन्तुर्मननक्रिया संभवति । ननु मनसा सर्वमेव
 मन्तव्यम् । सत्यमेवं तथापि सर्वमपि मन्तव्यं मन्तारमन्तरेण न मन्तुं शक्यम् ।
 यद्येवं किं स्यात्? इदमत्र स्यात् सर्वस्य योऽयं मन्ता न मन्तैवेति न स
 मन्तव्यः स्यात् । न च द्वितीयो मन्तुर्मन्ताऽस्ति यदा स आत्मनैव मन्तव्यः
 तदा केन च मन्तव्य आत्मा आत्मना, यच्च मन्तव्य आत्मा, तौ द्वौ प्रसज्ये-
 याताम् । एक एवात्मा द्विधा मन्तुर्मन्तव्यत्वेन दिशकलीभेदेदंशादिवदुभयधा-
 प्यनुपपत्तिरेव । यथा प्रदीपयोः प्रकाश्यप्रकाशकत्वानुपपत्तिः समत्वात्तद्वत् । न
 च मन्तुर्मन्तव्ये मननव्यापारश्चन्यः कालोऽस्यात्ममननाय । यदापि लिगेनात्मानं
 मनुते मन्ता, तदापि पूर्ववदेव लिगेन मन्तव्य आत्मा, यच्च तस्य मन्ता, तौ द्वौ
 प्रसज्येयाताम् । एक एव वा द्विधेति पूर्वोक्तदोषः । न प्रत्यक्षेण नाप्यनुमानेन
 ज्ञायते चेत् कथमुच्यते 'स म आत्मेति विद्यात्' इति । कथं वा श्रोता मन्ते-
 र्स्यादि ॥ ननु श्रोतृत्वादिधर्मवानात्मा, अश्रोतृत्वादि च प्रसिद्धमात्मनः, किमत्र
 विषमं पश्यसि । यद्यपि तत्र न विषमं तथापि मम तु विषमं प्रतिभाति ।
 कथम् । यदासौ श्रोता तदा न मन्ता यदा मन्ता तदा न श्रोता । तत्रैवं सति,
 पक्षे श्रोता मन्ता, पक्षे न श्रोता नापि मन्ता । तथान्यत्रापि च । यदेवं, तदा
 श्रोतृत्वादिधर्मवानात्मा अश्रोतृत्वादिधर्मवान्वेति संशयस्थाने कथं तत्र न वैप-
 र्यम् । यदा देवदत्तो गच्छति तदा न स्थाता गन्तैव । यदा तिष्ठति तदा न
 गन्ता स्थातैव । तदा अस्य पक्ष एव गन्तृत्वं स्थातृत्वं च, न नित्यं गन्तृत्वं
 स्थानृत्वं वा, तद्वत् । तथैवात्र काणादादयः पश्यन्ति । पक्षप्राप्तेर्नैव श्रोतृत्वादिना
 आत्मोच्यते श्रोता मन्तेत्यादिवचनात् । संयोगजत्वमयौगपयं च ज्ञानस्य ह्याचक्षते ।
 दर्शयन्ति चान्यत्रमना अभूवं नादर्शमित्यादि युगपज्ज्ञानानुपपत्तिर्भनसो लिङमिति
 च न्याय्यम् । भवत्वेवं किं तत्र नष्टं यद्येवं स्यात् अस्त्वेवं तदेष्टं चेत् । शुल्बस्थितु

न संभवति । किं न श्रोता मन्तेत्यादिधुल्यर्थः । न, न श्रोता उ मन्तेत्यादिवचनात् । ननु पाक्षिकत्वेन श्रुत्युक्तं त्वया । न नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमात् । 'न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते' इत्यादिश्रुतेः । एवं तर्हि नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमे, ग्रन्थविरुद्धा युगपज्जानोत्पत्तिरज्ञानाभावधात्मनः कल्पितः स्यात् । तच्चा-
निशमिति । नोभयदोषोपपत्तिः, आत्मनः श्रुत्यादिश्रोतृत्वादिधर्मवत्त्वश्रुतेः । अनि-
त्यनां मूर्तानां च चक्षुरादीनां दृष्ट्याद्यनित्यमेव संयोगवियोगः धर्मिणाम् । यथाग्नेः
उचलनं तृणादिसंयोगजन्वात्तद्वत् । न तु नित्यस्यामूर्तस्यासंयोगविभागधर्मिणः
संयोगजदृष्ट्याद्यनित्यधर्मवत्त्वं संभवति । तथा च श्रुतिः 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यते' इत्याद्या । एवं तर्हि द्वे दृष्टौ चक्षुरोऽनित्या दृष्टिर्नित्या चात्मनः । तथा च
द्वे श्रुतौ श्रोत्रस्यानित्या नित्या चात्मन्वरूपस्य । तथा द्वे मती विजांती वाद्यावाह्ये ।
एवं तेष्वेव चैवं श्रुतिरुपपन्ना भवति 'दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता' इत्याद्या । लोकेऽपि
प्रनिर्दिष्टं चक्षुषस्तिमिरागमापाययोर्नष्टा दृष्टिर्जाता दृष्टिरिति चक्षुर्दृष्टेरनित्यत्वम् ।
तथा च श्रुतिमत्यादीनामात्मदृष्ट्यादीनां च नित्यत्वं धर्मद्वमेव लोके । वदति हि
उद्धृतचक्षुः स्वप्नेऽद्य मया भ्राता दृष्ट इति । तथावगतचाधिर्यः स्वप्ने श्रुतो मंत्रो-
ऽथेत्यादि । यदि चक्षुःसंयोगजैवात्मनो नित्या दृष्टिस्तन्नाशे नश्येत् तदोद्धृतचक्षुः
स्वप्ने नालपीतादि न पश्येत् । 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेः' इत्याद्या च श्रुतिरनुपपन्ना स्यात्,
'तच्चक्षुः पुरये येन स्वप्ने पश्यति,' इत्याद्या च श्रुतिरनुपपन्ना स्यात् । नित्या
आत्मनो दृष्टिर्वाह्यानित्यदृष्टेर्ग्राहिका । बाह्यदृष्टेश्रोपजनापायाद्यनित्यधर्मवत्त्वात्तद्ग्रा-
हिकाया आत्मदृष्टेस्तद्वदभासवमनित्यत्वादि भ्रान्तिनिमित्तं लोकस्येति युक्तम् ।
यथा भ्रमणादिधर्मवदलातादिवस्तुविषयदृष्टिरपि भ्रमतोव तद्वत् । तथा च श्रुतिः
'ध्यायतीव ललायतीव' इति । तस्मादात्मदृष्टेर्नित्यत्वाच्च यौगपद्यमयौगपद्ये वास्ति ॥
बाह्यानित्यदृष्ट्युपाधिबशान् लोकस्य तार्किकाणां चागमसंप्रदायवर्जितत्वात् अनित्या
आत्मनो दृष्टिरिति भ्रान्तिरुपपन्नैव । जावेश्वरपरमात्मभेदकल्पना चैतन्निमित्तैव ।
तथाच अस्ति नास्तीत्याद्याश्च यावन्तो वाङ्मनसयोर्भेदा यत्रैवं भवन्ति, तद्विषयाया
नित्याया दृष्टेर्निर्विशेषायाः ॥ अस्ति नास्ति, एकं नाना, गुणवदगुणं, जानाति
न जानाति, क्रियावदक्रियं, फलवदफलं, सवीजं निबीजं, सुखं दुःखं, मध्यममध्यं,
शून्यमशून्यं, परोऽहमन्य इति वा सर्ववाकप्रत्ययागोचरे स्वरूपे यो विस्तरयितु-
मिच्छति, स नूनं खमपि चर्मवद्वेष्टयितुमिच्छति, सोपानमिव च पद्मधामारोढुं,

जले खे च मीनानां वयसां च पदं दिदृक्षते 'नेति नेति' 'यतो वाचो निवर्तन्ते'
इत्यादिश्रुतिभ्यः । "को अद्वा वेद" इत्यादिमंत्रवर्णात् ॥

कथं तर्हि तस्य म म आत्मेति वेदनं, ब्रूहि केन प्रकारेण तमहं स म
आत्मेति विद्याम । अत्राख्यायिकामाचक्षते । कश्चित्किल मनुष्यो मुग्धः कश्चि-
दुक्तः कस्मिन्निदपराधे सति धिक्त्वां नासि मनुष्य इति । स मुग्धतया आत्मनो
मनुष्यत्वं प्रत्याययितुं कंचिदुपेत्याह ब्रवीतु भवान्कोऽहमस्मीति । स तस्य मु-
ग्धतां ज्ञात्वाह, क्रमेण बोधयिष्यामीति । स्थावराद्यात्मभावमपोद्य न त्वममनुष्य
इत्युक्तत्वापरराम । न तं मुग्धः प्रत्याह । भवान्मां बोधयितुं प्रवृत्तस्तूष्णीं बभूव
किं न बोधयतीति । तादृगेव तद्भवतो वचनम् । नास्यमनुष्य इत्युक्तोऽपि मनु-
ष्यत्वमात्मनो न प्रतिपद्यते यः, स कथं मनुष्योऽसीत्युक्तोऽपि मनुष्यत्वमात्मनः
प्रतिपद्येत ॥

तस्माद्यथाशास्त्रोपदेश एवात्मावबोधविधिर्नान्यः । न ह्यग्नेर्दाह्यं तृणाद्यन्ये-
न केनचिदग्नौ शक्यम् । अत एव शास्त्रमात्मस्वरूपं बोधयितुं प्रवृत्तं सदमनुष्य-
त्वप्रतिषेधेनैव 'नेति नेति' इत्युक्तत्वापरराम । तथा 'अनंतरमवाह्यं' 'अयमात्मा
ब्रह्म' 'भर्वानुभूः' इत्यनुशासनम् । 'तत्त्वमसि' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मनो बभू-
व' 'तत्त्वेन कं पश्येत्' इत्येवमाद्यापि च । यावदयमेव यथोक्तमिममात्मानं न वेति
तावदयं बाह्यान्तियदृष्टिलक्षणमुपाधिमात्मत्वेनोपेत्य अविद्यया उपाधिधर्मानात्मनो
मन्यमानो ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तेषु देवतार्यङ्गनरस्थानेषु पुनः पुनरावर्तमानोऽविद्याकाम-
कर्मवशात्संसरति । स एवं संसरन्मुपात्तेर्देहद्रियसंघातं त्यजति । त्यक्तवान्यमुपा-
दत्ते । पुनः पुनरयमेव नदीस्रोतोवज्जन्ममरणप्रबंधाविच्छेदेन वर्तमानः कामिः
अवस्थाभिर्वर्तते इत्येतमर्थं दर्शयन्त्याह श्रुतिर्वैराग्यहेतोः—

पुरुरूपे ह वा अपमादितो गर्भो भवति यदेतद्देतः तदेतत्सर्वेभ्योऽ-
गेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिंचत्यथैनज्जनयति
तदस्य प्रथमं जन्म ॥ १॥

अयमेवाविद्याकामकर्मभिमानवान् यत्तादिकर्म कृत्वाऽस्माद्वोकात् धूमा-
दिकमेण चंद्रमणं प्राप्य क्षीणकर्मा वृष्ट्यादिकमेणेयं लोकं प्राप्य अन्नभूतः पुरु-
षाग्रौ हुतः । तस्मिन्पुरुरूपे ह वै अयं संसारी रगादिकमेण आदितः प्रथमतो
रेतोरूपेण गर्भो भवतीत्येतदाह यदेतत्पुरुरूपे रेतस्तेन रूपेणेति । तच्चतरेतोऽन्नम-

यस्य पिडस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्योऽवयवेभ्यो रसादिलक्षणेभ्यस्तोजः साररूपं शरीरस्य संभूतं परिनिष्पन्नं तत्पुरुषस्यात्मभूतत्वादात्मा, तमात्मानं रेतोरूपेण गर्भाभूतमात्मन्येव स्वशरीर एवात्मानं विभर्ति धारयति । तदेतो यदा यस्मिन्काले भार्यर्तुमती तस्यां योषामौ स्त्रियां सिचन्युपगच्छन् अथ तदनदेतदेत आत्मनो गर्भभूतं जनयति पिता । तदस्य पुरुषस्य स्थानाभिर्गमनं रेतःसककाले रेतोरूपेणास्य संसारिणः प्रथमं जन्म प्रथमावस्थाभिव्यक्तिः । तदेतदुक्तं पुरस्तान् असावात्माऽमुमात्मानमित्यादिना ॥

तस्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमंगं तथा । तस्मादेनां न हिनास्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ॥२॥

तदेतो यस्यां स्त्रिया सिक्तं सत्तस्या आत्मभूयमात्माव्यतिरेकतां यथा पितुरेवं गच्छति प्राप्नोति यथा स्वमंगं स्तनादि तथा तद्वदेव । तस्माद्वेतोरेना मातरं स गर्भो न हिनास्ति पिटकादिवन् । यस्मात्स्तनादिस्वांगवदान्मभूयं गतं तस्माच्च हिनास्ति न बाधते इत्यर्थः । सा अर्नवत्येतमस्य भर्तुरात्मानमत्रात्मन उदरे गतं प्रविष्टं युद्ध्वा भावयति वर्धयति परिपालयति गर्भविरद्धाशनादिपरिहारमतुङ्गलाशनाद्युपयोगं च कुर्वती ॥

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं विभर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति । स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां संतत्या एषं संतता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म ॥३॥

सा भावयित्री वर्धयित्री भर्तुरात्मनो गर्भभूतस्य भावयितव्या वर्धयितव्या रक्षयितव्या च भर्त्री भवति । न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरेण लोके कस्यचित्केनचित्संबन्ध उपपद्यते । तं गर्भं स्त्री यथोक्तेन गर्भधारणविधानेन विभर्ति धारयत्यग्रे प्राग्जन्मनः । स पिता अग्रे एव पूर्वमेव जातमात्रं कुमारं जन्मनोऽध्वूर्ध्वं जन्मनो जातं कुमारं जातकर्मादिना पिता भावयति स पिता यद्यस्मात्कुमारं जन्मनोऽध्वूर्ध्वमेव जातमात्रमेव जातकर्मादिना यद्भावयति तदात्मानमेव भावयति, पितुरात्मैव हि पुत्ररूपेण जायते । तथा श्रुतं “पतिर्जायां प्रविशति” इत्यादि । तत्किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भावयतीति । उच्यते— एषां लोकानां संतत्यै अविच्छेदयित्यर्थः । विच्छिद्येरन्हीमे लोकाः पुत्रोत्पादनादि यदि

न कुर्युः । एवं पुत्रोत्पादनादिकर्माविच्छेदेनैव संनताः प्रबंधरूपेण वर्तन्ते हि यस्मादिमे लोकास्तस्मात्तदविच्छेदाय तत्कर्तव्यं न मोक्षयित्त्वर्थः । तदस्य संसारिणः कुमाररूपेण मानुरद्वराद्यभिर्गमनं तदेतोरूपोपेक्षया द्वितीयं जन्म द्वितीयावस्थाभिव्यक्तिः ॥

सोऽस्यायमारमा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते । अधास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रति स इतः प्रयत्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म ॥४॥

अस्य पितुः सोऽयं पुत्रात्मा पुण्येभ्यः शान्त्रोक्तेभ्यः कर्मभ्यः कर्मनिष्पादनार्थं प्रतिधीयते पितुः स्थाने पित्रा यत्कर्तव्यं तत्करणाय प्रतिनिधायने इत्यर्थः । तथा च संप्रतिविद्यायां वाजग्नेयकं—“पित्राऽनुशिष्टोऽहं ब्रह्माहं यज्ञ इत्यादि प्रतिपद्यते” इति । अधानंतरं पुत्रे निवेदयाम्नो भारं अस्य पुत्रस्येतरोऽयं यः पित्रात्मा कृतकृत्यः, कर्मव्याघणत्रयाद्विमुक्तः कृतकृत्य इत्यर्थः, वयोगतो गतवया जीर्णः गर्भप्रति स्थिते । न इतोऽस्मान्प्रयत्नेव शरीरं पारम्यजज्ञेय तृणजलकावत् देहान्तरमुपाददानः कर्मचिन्तं, पुनर्जायते । तदस्य कृत्वा प्रतिपत्तव्यं यत्तत्तृतीयं जन्म । ननु गंगरतः पितुः गराशत्रिनोरूपेण प्रथमं जन्म । तस्यैव कुमाररूपेण मानुर्द्वितीयं जन्मोक्तम् । तस्यैव तृतीये जन्मनि वक्तव्ये प्रेतस्य पितुर्यजन्म सत्तृतीयमिति कथमुच्यते ! नैव दोषः । पितापुत्रयोरैकात्म्यस्य विपक्षितत्वात् । सोऽपि पुत्रः स्वपुत्रे भारं निधायनः प्रयत्नेव पुनर्जायते यथा पिता । तदन्यत्रोक्तमनरघ्नाप्युक्तमेव भवतीति मन्यते धृतिः । पितापुत्रयोरैवात्मन्यात् ॥

तदुक्तमृषिणा—गर्भे नु सप्तन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विधा । शतं मा पुर भाष्यारक्षस्यधः श्येनो जयसा निरदीयमिति गर्भं गृह्णन्ष्ट-यानां वामदेव एवमुवाच ॥५॥

एवं गंगरूपस्यानिव्यक्तिप्रयोगेन जन्ममरणप्रबंधारूढः गणो लोकः गंगर-गमुं दे निपतितः कथंचिद्यदा श्रुत्वा पुत्रात्मानं विज्ञानानि यस्यां कस्यापिदय-स्थायां नंदेव मुक्तगंगंगंगारबंधनः कृतकृत्यो भवतीत्येतदस्तु, तदपिणा मंत्रेणा-प्युक्तिमत्याह—गर्भे नु मानुर्गर्भाजय एव गन् । न्यति वितर्कं । अनेकजन्मा-न्तरभाषनापरिप्राश्यनदेशां देवानां वागम्यादीनां जनिमानि जन्मानि विधा

विधानि सर्वाण्यन्वेदमहमहो अनुबुद्धवानस्मीत्यर्थः । शतमनेका बहवो मा मां पुर आयमीः आयस्थो ब्रह्ममग्र्य इवाभेद्यानि शरीराण्यभिम्रायः । अरक्षत्राक्षितवत्यः संसारपाशनिर्गमनादधः । अथ श्येन इव जालं भित्वा जवसा आत्मज्ञानकृतमामर्ष्येन निरर्दायं निर्गतोऽस्मि । अहो गर्भ एव शयानो वामदेव ऋषिरेवं उवाचैतन् ॥

स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वं उत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्लावऽमृतः समभवरसमभवन् ॥६॥ इति चतुर्थः खंडः ॥४॥

इत्येतरेयोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

स वामदेव ऋषिर्यथोक्तमात्मानमेवं विद्वानस्माच्छरीरभेदाच्छरीरस्य अविद्यापरिरुल्लितस्य आयमवदनिर्भेदस्य जननमरणाद्यनेकानर्थशताविष्टशरीरप्रबंधस्य परमात्मज्ञानामृतोपयोगजनितवीर्यकृतभेदाच्छरीरोत्पत्तिबीजाविद्यादिनिमित्तोपमर्दहेतोः शरीरविनाशादित्यर्थः । ऊर्ध्वः परमात्मभूतः सन्नधोभावात्संसारान् उत्क्रम्य ज्ञानावद्योतितामलग्नर्वात्मभावमापन्नः सन्नमुष्मिन्यधोक्तेऽजरेऽमरेऽमृतेऽभये सर्वज्ञेऽपूर्वेऽनपरेऽनंतरेऽबाधे प्रज्ञानामूर्तकरसे स्वर्गे लोके स्वस्मिन्नात्मनि स्थे स्वरूपेऽमृतः समभवदात्मज्ञानेन पूर्वमाप्तकामतया जीवन्नेव सर्वान्कामानाप्लावित्यर्थः । द्विर्वचनं सफलस्य मोदाहरणस्यात्मज्ञानस्य परिसमाप्तिप्रदर्शनार्थम् ॥

इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ ऐतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स. आत्मा येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गंधानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चाम्बादु च विजानाति ।

ब्रह्मविद्यासाधनकृतसर्वात्मभावफलावाप्तिं वामदेवाद्याचार्यपरंपरया श्रुत्यावशोत्थमानां ब्रह्मवित्परिपचल्यंतप्रसिद्धामुपलभमाना मुमुक्षवो ब्राह्मणा अधुनातना ब्रह्म जिज्ञासवोऽनित्यात्साध्यसाधनलक्षणात्संसारान् आर्जोवभावाद्याविवृतसर्वो विचारयन्तोऽन्योन्यं पृच्छन्ति । कथं—

यमात्मानमयमात्मेति साक्षाद्वयमुपास्महे कः स आत्मेति, यं चात्मानं
अयमात्मेति साक्षादुपासीनो वामदेवोऽमृतः समभवत्तमेव वयंमप्युपास्महे कौ नु
खलु स आत्मेति, एवं जिज्ञाभापूर्वमन्योन्यं पृच्छतामतिव्रान्तविशेषविषयश्रुति-
संस्कारजनिता स्मृतिरजायत, तं “प्रापदाभ्या प्रापद्यत ब्रह्मं पुरुषम्” ‘स एत-
मेव सीमानं विदार्थेतया द्वाया प्रापद्यत एतमेव पुरुषम्’ अत्र द्वे ब्रह्मणी इतरेतर-
प्रातिकूल्येन प्रतिपक्षे इति । ते चास्य पिडस्यात्मभूते । तयोरन्यतर आत्मोपास्यो
भवितुमर्हति । योऽत्रोपास्यः कतरः स आत्मेति विशेषनिर्धारणार्थं पुनरन्योन्यं
पप्रच्छुर्विचारयन्तः । पुनस्तेषां विचारयतां विशेषविचारणास्पदविषया मतिरभूत् ।
कथं, द्वे वस्तुनी अस्मिन्पिड उपलभ्येते, अनेकभेदभिन्नेन करणेन येनोपलभते,
यश्चैक उपलभते, करणान्तरोपलब्धविषयस्मृतिप्रतिसंधानात् । तत्र न तावद्येनो-
पलभते स आत्मा भवितुमर्हति । केन पुनरुपलभत इति उच्यते, येन वा चक्षु-
भूतेन रूपं पश्यति, येन वा शृणोति श्रोत्रभूतेन शब्दं, येन वा घ्राणभूतेन गंधा-
नाजिप्रति, येन वा वाक्करणभूतेन वाचं नामात्मिकां व्याकरोति गौरथ इत्येय-
माद्यां साध्वसाध्विति च, येन वा जिह्वाभूतेन स्वादु चास्वादु च विजानातीति ॥

यदेतद्दृश्यं मनश्चेतत् । संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टि-
धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति । सर्वा-
प्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥

किं पुनस्तदेवैकमेकधा भिन्नं करणमिति, उच्यते—यदुक्तं पुरस्तात्प्रजानां
रेते। हृदयं हृदयस्य रेते। मनो, मनसा सृष्टा आपश्च वक्ष्यथ हृदयान्मनो मनसा
चंद्रमा तदेवैतद्दृश्यं मनश्च, एकमेव तदनेकधा । एतेनातःकरणैकैकं चक्षुर्भूतेन
रूपं पश्यति, श्रोत्रभूतेन शृणोति, घ्राणभूतेन जिह्वप्रति, वाग्भूतेन वदति, जिह्वा-
भूतेन रसयति, स्वेनैव विरूपनारूपेण मनसा संकल्पयति, हृदयरूपेणाध्यवस्यति ।
तस्मान्मनस्यकरणविषयव्यापारकमेकमिदं करणं सर्वोपलब्धियर्थमुपलब्धुः । तथा च
कौपीनकिनां ‘प्रजया वाचं समारण्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रजया चक्षुः
गमाग्न्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्यप्नोति’ इत्यादि । वाजसनेयके च—“मनसा ह्येव
पश्यति मनसा शृणोति हृदयेन हि रूपाणि जानाति” इत्यादि । तस्मान् हृदयमनो-
वाच्यस्य सर्वोपलब्धिकरणत्वं प्रमिदम् । तदात्मकश्च प्राणो “यो वै प्राणः सा
प्रजा या वै प्रजा स प्राणः” इति हि श्रावणम् । करणमद्वितिरूपश्च प्राण इत्येव-

चाम प्राणमेवादादौ । तस्माद्यत्पद्भ्यां प्रापद्यत् तद्वद्वा तदुपलब्धुपलब्धिकरण-
त्वेन गुणभूतत्वात्तत्र तद्वस्तु ब्रह्मोपास्यात्मा भवितुमर्हति । पारिशेष्याद्यस्योपल-
ब्धुपलब्ध्वर्थः एतस्य हृदयस्य मनोरूपस्य करणस्य वृत्तयो वक्ष्यमाणाः, स
उपलब्धोपास्य आत्मा नोऽम्माकं भवितुमर्हतीति निश्चयं कृतवन्तः । तदंतःकरणो-
पाधिस्यस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्वर्थः या अंतःकरणवृत्तयो बाह्या-
न्तर्वातिविषयविषयान्ता इमा उच्यन्ते संज्ञान संज्ञातिधेतनभावः, आज्ञानमाज्ञ-
ातिरीधरभावः, विज्ञानं कलादिपरिज्ञानं, प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता, मेधा ग्रंथधारण-
सामर्थ्यं, दृष्टिशिष्ट्यद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः, धृतिर्धारणमवगन्तानां शरीरैर्द्रव्याणां
मयोत्संभनं भवति धृत्या शरीरमुद्धहन्तीति हि वदन्ति । प्रतिमननं, मनीषा तत्र
स्यातन्मयं, ज्ञातिधेतयो रजादिदुःस्वभावः, स्मृतिः स्मरणं, संकल्पः शुद्धकृष्णा-
दिभावेन मेककल्पं रूपादीनां, क्रतुरभ्यवसायः, अमुः प्राणनादिर्जलवनक्रियानि-
मित्ता वृत्तिः, कामोऽसंनिहितविषयाकांक्षा तृष्णा, वशः स्त्रीम्यतिकरायभिलाषः,
इत्येवमाद्या अंतःकरणवृत्तयः प्रज्ञप्तिमात्रस्योपलब्धुपलब्ध्वर्थत्वाच्छुद्धप्रज्ञानरू-
पस्य ब्रह्मण उपाधिभूतान्मुपाधिजनितगुणनामधेयानि संज्ञानादीनि सर्वाण्येव
एतानि प्रज्ञप्तिमात्रस्य प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति न स्वतः साक्षात् । तथा
चौक्तं 'प्राणज्ञेय प्राणो नाम भवति' इत्यादि ॥

एष ब्रह्मण इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पंच महा-
भूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्षीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्रा-
णीच । बाजानीतराणि चेतराणि चांडजानि च जारुजानि च श्वेदजानि
चोद्भिजानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जंगमं च पतत्रि
च यक्ष्य स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेनं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञा
प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥३॥

स एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्मापरं सर्वशरीरस्थः प्राणः प्रज्ञात्मा अंतःकरणो-
पाधिष्वनुप्रविष्टो जलभेदगतसूर्यप्रतिबिम्बवद्विरण्यगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा । एषैव
इंद्रो गुणादेवराजो वा । एष प्रजापतिर्यः प्रथमजः शरीरी । यतो मुखादिनिर्भेद-
द्वारेणाभ्यादयो लोकपाला जाताः ॥ प्रजापतिरेष एव । येऽप्येतेऽन्यादयः सर्वे
देवा एष एव । इमानि च सर्वशरीरोपादानभूतानि पंच पृथिव्यादीनि महाभूता-
न्यक्षाक्षादत्तलक्षणान्येतानि । चित्तेमानि च क्षुद्रमिश्राणि क्षुद्रैरल्पकैर्मिश्राणि, इव-

शब्दोऽनर्थकः, सर्पादानि बीजानि कारणानंतराणि भेतराणि च द्वैराशेन निर्दिश्य-
मानानि । कानि तानि उच्यन्ते । अंडजानि पश्यादीनि, जाहजानि जरायुजानि
मनुष्यादीनि, स्वेदजानि यूकादीनि, उद्भिजानि वृक्षादीनि । अश्वा गावः पुरपा
हस्तिनोऽन्यथ यत्किंचेदं प्राणिजातम् । किं तत् । जंघमं यच्चलति पद्भ्यां गच्छति,
यच्च पतन्नि आकाशेन पतनशीलं, यच्च स्थावरमचलं, सर्वं तदशेषतः प्रज्ञानेत्रं,
प्रज्ञातिः प्रज्ञा तच्च ब्रह्मैव, नायतेऽनेनेति नेत्रं, प्रज्ञा नेत्रं यस्य तदिदं प्रज्ञानेत्रम् ।
प्रज्ञानं ब्रह्मप्युत्पत्तिस्थितित्यकालेषु प्रतिष्ठितं प्रज्ञाश्रयमित्यर्थः । प्रज्ञानेत्रो लोकः
पूर्ववत् । प्रज्ञाचक्षुर्या सर्व एव लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः । तस्मात्प्रज्ञानं
ब्रह्म । तदेतत्प्रत्यक्षमितसर्षोपाधिविरोधं मभिरंजनं निर्मलं निष्क्रियं शान्तमे-
कमद्वयं नेतिनेतीतिमवविरोधापोहसंबेधं सर्वशब्दप्रत्ययागोचरं तदसंतविशुद्ध-
प्रज्ञोपाधिसंबेधेन सर्वजमीश्वरं सर्वसाधारणाव्याकृतजगद्बीजप्रवर्तकं नियंतृत्वादंतयो-
मिसंज्ञं भवति । तदेव व्याकृतजगद्बीजभूतबुद्ध्यात्मभिमानलक्षणं हिरण्यार्भसंज्ञं
भवति । तदेवांतरं लोकतत्प्रथमशरीरोपाधिमद्विराट्प्रज्ञापतिसंज्ञं भवति । तदुक्तं
ताग्न्याद्युपाधिमद्देवतासंज्ञं भवति । तथा विज्ञेयशरीरोपाधिष्वपि ब्रह्मादित्येवपर्य-
न्तेषु तत्तन्नामरूपरसगोचराः प्रज्ञाः । तदेवैकं सर्वोपाधिभेदभिन्नं सर्वैः प्राणिभिस्ता-
त्किंचैव सर्वप्रकारेण ज्ञायते विरूप्यते चानेकधा । “एतमेकं ब्रह्मैवमिदं मनुमन्ये
प्रजापतिम् । इदमेकैऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म ज्ञाक्षतम्” इत्यादिस्मृतिः ॥

न एतेन प्रज्ञेनात्मनाऽस्माद्विदुःकाम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्
कामानापवाऽमृतः समभवत्यमभवत् ॥४॥ इति पंचमः खंडः ॥५॥

इत्यतरेये द्वितीयावर्ण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

न वामदेवोऽन्यो वैवं यथोक्तं ब्रह्म वेदं प्रज्ञेनात्मना, येनैव प्रज्ञेनात्मना
पूर्वं विद्वांगोऽग्रेणा अभूयस्तथायमपि विद्वानेतेनैव प्रज्ञेनात्मनाऽस्माद्विदुःकाम्या-
मुष्मिन्स्वर्गे इत्यादि, व्याख्यातम् । अस्माद्विदुःकाम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानापवा-
अमृतः समभवत्यमभवदित्येवमिति ॥

ॐ काहमे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे चाग्निं प्रतिष्ठिताशिरा-
सामं षधि वेदस्य म आणीम्यः शुनं मे मा प्रहामीरेनार्धातेनाहंरात्रा-

न्संक्षाम्यतं वदिष्यामि मत्तं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु
मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । इति पष्ठः
श्लोकः ॥६॥

इत्यंतरेये द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीशंकरभगवतः पृत्तौ बह्वचन्यासोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता

काठकोपनिषत् ।

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावह ॥ तेजसि
नावर्धातमस्तु मा विद्विषावह ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ नमो भगवते वैवस्वताय भृत्यवे ब्रह्मविद्याचार्याय नमिकेतसे च ॥

अथ काठकोपनिषद्वादीनां मुख्यार्थप्रबोधनार्थमल्पग्रंथा वृत्तिरारभ्यते । सदे-
धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्योपनिषपूर्वस्य किंप्रत्ययांतस्य रूपमिदमुपनिषदिति ।
उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासितग्रंथप्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया विद्योच्यते । केन
पुनरर्थयोगेनोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इत्युच्यते । ये मुमुक्षवो दृष्टानुभविक्वि-
पयवितृष्णाः सन्तः उपनिषच्छब्दवाच्यां वक्ष्यमाणलक्षणां विद्यामुपसद्योपगम्य
तन्निष्ठतया निश्चयेन शालयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य विशरणादिसनाद्धि-
नाशनान् इत्यनेनार्थयोगेन विद्योपनिषदित्युच्यते । तथा च वक्ष्यति 'निचाप्य
तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' [३.१५] इति । पूर्वोक्तविज्ञेयणान्वा मुमुक्षून् परं ब्रह्म
गमयतीति च ब्रह्मगमयितृत्वेन योगाद्ब्रह्मविद्योपनिषत् । तथा च वक्ष्यति 'ब्रह्म
प्राप्तो विरजोऽभूद्रिमृत्युः' [६.१८] इति । लोकादिर्ब्रह्मजो योऽग्निः तद्विप-
याया विद्याया द्वितीयेन वरेण प्रार्थ्यमानायाः स्वर्गलोकफलप्राप्तिहेतुत्वेन
गर्भवासजन्मजराद्युपद्रववृन्दस्य लोकान्तरे पानःपुन्येन प्रवृत्तस्यावमादयितृत्वेन
दौधित्यापादनेन धात्वर्थयोगादग्निविद्याप्युपनिषदित्युच्यते । तथा च वक्ष्यति
'स्वर्गलोका अमृता एवं भजन्ते' [१.१३] इत्यादि । ननु चोपनिषच्छब्देनाध्येतारो ग्रंथ-
मप्यभिलपन्ति । उपनिषद्मधीमहे उपनिषदमप्यापयाम इति च । नैष दोषः,
अविद्यादिसंगारेहेतुविशरणादेः सदधान्वर्थस्य ग्रंथमात्रेऽसंभवाद्द्विद्यायां च मंभवान्
ग्रंथस्यापि तादर्थ्येन तच्छब्दस्योपपत्तेः आर्युर्वै वृत्तमित्यादिवत् । तस्माद्विद्याया
मुख्यया वृत्त्योपनिषच्छब्दो वर्तते, ग्रंथे तु भवत्येति । एवमुपनिषद्विषयचनेनैव
विशिष्टोऽधिकारा विद्यायामुक्तः । विषयश्च विशिष्ट उक्तो विद्यायाः परं ब्रह्म

प्रत्यगात्मभूतम् । प्रयोजनं चास्या उपनिषद् आत्यन्तिकी संसारनिवृत्तिप्राप्ति-
लक्षणा । संबंधध्वंभूतप्रयोजनेनोक्तः । अतो यथोक्ताधिकारीविषयप्रयोजनसंब-
न्धाया विद्यायाः करतलन्वन्तामलम्बप्रकाशकत्वेन विशिष्टाधिकारीविषयप्रयो-
जनसंबन्धा एता वदन्तो भवन्तीति । अतस्मा यथाप्रतिभामं ध्यायन्महे ॥

ॐ उदान्ह वै वाजध्रवसः सर्ववेदसं ददौ ।

तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥१॥

तन्नाल्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । उदान्कामयमानो, ह वै इति श्रुतार्थस्मर-
णार्थं निपार्ता । वाजमघ्रे सहानादिनिमित्तं श्रवो यशो यस्य स वाजध्रवा, रुद्रितो
या, तस्यापत्यं वाजध्रवसः । स किल विश्वजिता सर्वमघ्रेनेजे तत्फलं कामयमानः ।
तस्मिन्कृतां सर्ववेदसं सर्वस्वं धनं ददौ दत्तवान् । तस्य यज्ञमानस्य ह नचिकेता
नाम पुत्रः किलास बभूव ॥

त० ह कुमार० सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु धन्वाविवेश सोऽमन्यत ॥२॥

तं ह नचिकेतमं कुमारं प्रथमवयसं सन्तमप्राप्तप्रजननशक्तिं बालमेव
धर्द्वाभिक्यबुद्धिः पितुर्हितकामप्रयुक्ताविवेश प्रयिष्टवती । कस्मिन्काल इत्याह—
ऋत्विग्भ्यः मद्रस्येभ्यश्च दक्षिणासु नीयमानासु विभागेनोपनीयमानासु दक्षिणा-
र्थान् गोषु, न आनिष्टधदौ नचिकेता अमन्यत ॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।

अनंदा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥३॥

कथमियुच्यते—पीतोदका इत्यादिना दक्षिणार्थं गावो विशेष्यन्ते ।
पीतमुदकं याभिस्ताः पीतोदकाः । जग्धं भक्षितं तृणं याभिस्ता जग्धतृणाः ।
दुग्धो दोहः क्षीराख्यो यासां ता दुग्धदोहाः । निरिन्द्रिया प्रजननासमर्था जीर्णा
निष्कला गाव इत्यर्थः । यास्ता एवभूता गा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाबुद्ध्या दत्तप्र-
यच्छन्नन्दा अनानंदा अमुखा नमिष्येत्येते ते लोकास्तान्स यजमानो गच्छति ॥

स होवाच पितरं तत् कस्मै मां दास्यसीति ।

द्वितीयं तृतीयं त० होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥४॥

तदेवं ऋत्विक्संपत्तिनिमित्तं पितुरनिष्टं फलं मया पुत्रेण सता निवारणीय-
मात्मप्रदानेनापि ऋत्विक्संपत्तिं वृत्वा इत्येवं मन्यमानः पितरमुपगम्य स होवाच
पितरं—हे तत् तात् कस्मै ऋत्विग्विशेषाय दक्षिणार्थं मां दास्यसीति प्रयच्छं-

संन्यतत् । एवमुक्तेन पित्रोपेक्ष्यमाणोऽपि द्वितीयं तृतीयमप्युवाच कस्मै मां दास्यसि कस्मै मां दास्यसीति । नायं कुमारस्वभाव इति क्रुद्धः सन्निता तं ह पुत्रं किलोवाच मृत्यवे वैवस्वताय त्वा त्वां ददामीति ॥

‘बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ॥

किंस्त्रियमस्य कर्तव्यं यन्मयाच करिष्यति ॥५॥

स एवमुक्तः पुत्र एकान्ते परिदेवयाचकार । कथमित्युच्यते— बहूनां शिष्याणां पुत्राणां वा एमि गच्छामि प्रथमः सन्मुख्यया शिष्यादिपुत्र्येत्यर्थः । मध्यमानां च बहूनां मध्यमो मध्यमयैव वृत्तमि । नाधमया कदाचिदपि । तमेवं विशिष्टगुणमपि पुत्रं मां ‘मृत्यवे त्वा ददामि’ इत्युक्तवान्निता । स विस्त्रियमस्य कर्तव्यं प्रयोजनं मया प्रदत्तेन करिष्यति यत्कर्तव्यमद्य नूनं प्रयोजनमनपेक्ष्यैव क्रोधवशादुक्तवान्निता । तथापि सत्पितुर्वचो मृषा मा भूदिति ॥

एवं मत्वा परिदेवनापूर्वकमाह पितरं द्योक्त्वानिष्टं किंवा मयोक्तमिति—

अनुपश्य यथा पूर्वं प्रतिपश्य तथाऽपरे ।

सस्यमिव मय्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६ ॥

अनुपश्यालोचय विभावयानुक्रमेण मया येन प्रकारेण वृत्ताः पूर्वगति-
ग्रन्ताः पितृपितामहादयस्तव । तान्दृष्ट्वा च तेषां वृत्तमास्थानुमर्हसि । वर्तमाना-
श्चापरे साधवो यथा वर्तते तांश्च तथा प्रतिपश्यालोचय । न च तेषां मृषाकरणं
वृत्तं वर्तमानं वास्ति । तद्विपर्ययमसतां च वृत्तं मृषाकरणम् । न च मृषाभूतं
वृत्त्वा कश्चिदजरामरो भवति । यतः गम्यमिव मर्त्या मनुष्यः पच्यते जीर्णो
म्रियते, मृत्वा च सस्यमिवाजायते आविर्भवति पुनः । एवमनित्ये जीवलोके
मृषाकरणेन पालयान्मनः गलम् । प्रेष्य मां यमादेत्यभिप्रायः ॥

यश्चानरः प्रविशति भस्तिथिर्ग्राहणो गृहान् ।

तस्यैतां च शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥७॥

न एवमुक्तः पितात्मनः सत्यतायै प्रेषयामास । स च यमभयने गत्वा
तिस्रो रात्रारवात यमे प्रार्थितः । प्रार्थ्यागतं यमममात्वा भार्या वा ऊचुर्वोधयन्तो
यैधानरोऽग्निरेव साश्वत्प्रविशत्यनिधिः सन्प्राप्नोति गृहान्दहन्निव । तस्य दाहं
शमयन्त इवाग्निरेतां पापान्नादिदानलक्षणां शान्तिं कुर्वन्ति गन्तोऽतिथेयनः,
अतो हराहर हे वैवस्वतोदकं नचिवेनमे पादार्थम् ॥

यतश्चाकरणे प्रत्यवायः धूयते—

आशाप्रतीक्षे संगतं सूरुतां चेष्टापूर्तं पुत्रपशूँश्च सर्वान् ।

एतत् वृंक्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥८॥

आशाप्रतीक्षे अनिर्जातप्राप्येयार्थप्रार्थना आशा, निर्जातप्राप्यार्थप्रतीक्षणं प्रतीक्षा, ते आशाप्रतीक्षे । संगतं तत्संयोगजं फलं, सूरुतां च सूरुता हि प्रिया वाक्कनिमित्तजं च । चेष्टापूर्तं इष्टं यागजं फलं, पूर्तमाराभादि क्रियाजं फलम् । पुत्रपशूँश्च पुत्राँश्च पशूँश्च सर्वान् एतत्सर्वं यथोक्तं वृंक्ते वर्जयति विनाशयती-
त्येतत्, पुरुषस्याल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञस्य । यस्यानश्नन्मुञ्जानो ब्राह्मणो गृहे वसति ।
तस्मादनुपेक्षणीयः सर्वावस्थास्वप्यतिथिरित्यर्थः ॥

तिस्रो रात्रीर्यदवासीरुहे मेऽनश्नन्ब्रह्मतिथिर्नमस्यः ।

नमस्तोऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रसि श्रीन्वरान्मृणीष्व ॥९॥

एवमुक्तो मृपुरवाच नचिकेतसमुपगम्य पूजापुरःसरम् । तिस्रो रात्रीर्य-
दवासीरुहोऽपितवानसि गृहे मे ममानश्नन्ने ब्रह्मतिथिः सन्नमस्यो नमस्का-
रार्हश्च, तस्माज्जमस्ते तुभ्यमस्तु भवतु । हे ब्रह्मन्स्वस्ति भद्रं मेऽस्तु । तस्माद्ब्र-
ह्मतोऽन्नशनेन मदगृहवासनिमित्ताद्दोषात् । तत्प्राप्त्युपशमेन यद्यपि भवदनुग्रहेण
सर्वं मम स्वस्ति स्वात्तभाषि त्वदधिकसंप्रसादनार्थमन्नशनेनोपितामेकैरां रात्रिं प्रति
श्रीन्वरान्मृणीष्वभिप्रतार्थविशेषान्प्रार्थयस्व अतः ॥

शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्दीतममन्युर्गौतमो माभि मृत्यो ।

त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीति एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥१०॥ २

नचिकेतास्त्वाह—यदि दित्सुर्वरान् शान्तसंकल्प उपशान्तः संकल्पो यस्य
मां प्रति, यमं प्राप्य किंनु करिष्यति मम पुत्र इति, स शान्तसंकल्पः सुमनाः
प्रसन्नमनाश्च यथा स्याद्दीतममन्युर्विगतरोपथ गौतमो मम पिता माजभि मां प्रति
हे मृत्यो, किंच त्वत्प्रसृष्टं त्वया विनिर्मुक्तं प्रेषितं गृहं प्रति मामभिवदेत्प्रतीतो
लब्धस्मृतिः, स एवायं पुत्रो ममागत इत्येवं प्रत्यभिजानन्नित्यर्थः । एतत्प्रयोजनं
त्रयाणां वराणां प्रथममाद्यं वरं वृणे प्रार्थये यत्पितुः परितोषणम् ॥

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीति औद्दालकिराक्षिर्नमस्तु ॥

सुखं रात्रीः शयिता वीतममन्युस्त्वां ददशिवामृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥११॥

मृपुरवाच—यथा बुद्धिस्त्वयि पुरस्तात्पूर्वमासीत्त्रेहसमान्विता पितुस्त्व

भविता प्रीतिसमन्वितस्तव पिता तथैव प्रतीतः प्रतीतवान्सन् औद्दालकिः उद्दालक एवौद्दालकिः, अहणस्यापत्यमारुणिर्वामुष्यायणो वा मत्प्रसूष्टो मयाऽनुजातः सन्नुत्तरा अपि रात्रीः मुखं प्रसन्नमनाः शयिता स्वप्ता कान्तमन्युर्विगतमन्युश्च भविता स्यात्वा पुत्रं ददृशिवान्दृष्टवान्सन्मृत्युमुत्पान्मृत्युगोचरात्प्रमुक्तं मन्तम् ॥

स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न सत्र त्वं न जरया विभेति ।

उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१२॥

नचिकेता उवाच—स्वर्गे लोके रोगादिनिमित्तं भयं किञ्चन किञ्चिदपि नास्ति ।

न च तत्र त्वं मृत्यो सहसा प्रभवसि, अतो जरया युक्त इह लोकवत्त्वतो न विभेति कश्चित्त्र । किञ्चोभे अशनायापिपासे तीर्त्वाऽर्तिकम्य शोकमतीत्य गच्छ-
तीति शोकातिगः सन्मानसेन दुःखेन वर्जितो मोदते हृष्यति स्वर्गलोके दिव्ये ॥

स त्वमग्निं स्वर्गमभ्येपि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धानाय मह्यम् ।

स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतत् द्वितीयेन घृणे घरेण ॥१३॥

एवंगुणविशिष्टस्य स्वर्गलोकस्य प्राप्तिसाधनभूतं स्वर्ग्यं अग्निं न त्वं मृत्यु-
भ्येपि स्मरसि जानासीत्यर्थः । हे मृत्यो यतस्तं प्रब्रूहि कथय श्रद्धानाय श्रद्धा-
घते मह्यं स्वर्गाधिने । येनाग्निना चितेन स्वर्गलोकः स्वर्गो लोको येषां ते स्वर्गलोका
यजमाना अमृतत्वममरणतां देवत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्ति तदेतदग्निविज्ञानं द्वितीयेन
घरेण घृणे ॥

अ ते ब्रवीमि तदु मे नियोध स्वर्ग्यमाग्निं नचिकेतः प्रजानम् ।

अनन्तलोकास्तिमयो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥१४॥

मृत्योः प्रतिज्ञा इयं—अ ते तुभ्यं ब्रवीमि । यत्त्वया प्रार्थितं तदु मे
मम वचसां नियोध बुध्यस्वैकाग्रमनाः सन् स्वर्ग्यं स्वर्गाय हितं स्वर्गसाधनमाग्निं
हे नचिकेतः प्रजानन्विज्ञातवान्सज्जहं इत्यर्थः । प्रब्रवीमि तन्नियोधेति च शिष्य-
बुद्धिसमाधानार्थं वचनम् । अधुनाग्निं स्तौति—अनन्तं लोकास्ति स्वर्गलोकफल-
प्राप्तिसाधनमित्येतन् । अथा अपि प्रतिष्ठामाश्रयं जगतां विराड्रूपेण तमेतमाग्निं
मयोच्यमानं विद्धि विजानीहि त्वं निहितं स्थितं गुहायां विदुषां बुद्ध्यां निविष्ट-
मित्यर्थः ॥

लोकादिमाग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।

स चापि नग्नस्यवदद्योक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह नृष्टः ॥१५॥

इदं श्रुतेर्वचनम् । लोकादि लोकानामादि प्रथमशरीरत्वादिति तं, प्रकृतं नचिवेतगा प्रार्थितमुवाचोक्तवान्मृत्युस्तर्म्म नचिवेतये । किंच या इष्टवाश्चेतव्याः स्वरूपेण, यावतावा मंस्यया, यथा वा चीयतेऽग्निर्येन प्रकारेण सर्वमेतदुक्तवानित्यर्थः । स चापि नचिरेतास्तन्मृत्युनोक्तं प्रत्यवदत् यथावत्प्रत्ययेनावदत्प्रत्युच्चारितवान् । अथ अस्य प्रत्युच्चारणेन तुष्टः गन्मृत्युः पुनरेवाह धरत्रयव्यतिरेकेणान्यं धरं दित्सुः ॥

तमग्रयात्प्रायमाणो महात्मा धरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।

तर्वाय नाह्ना भवितायमग्निः सुंकरं चेमामनेकरूपां गृहाण ॥१६॥

कथं, तं नचिकेतसमग्रयात्प्रायमाणः त्रिप्यस्य योग्यतां पश्यन्प्रायमाणः प्रीति-मनुभवन्महात्माऽश्रुद्रवुद्धिर्वरं तव चतुर्थमिह प्रीतिनिमित्तमयेदानां ददामि भूयः पुनः प्रयच्छामि । तर्वाय नचिकेतसो नाग्राऽभिधानेन प्रसिद्धो भविता मयोन्यमानोऽयमग्निः । किंच सुंकरं शब्दवतां रत्नमयी मालामिमामनेकरूपां विचित्रां गृहाण स्वीकुरु । यद्वा, सुंकरमकृत्सितां गतिं कर्ममयी गृहाण । अन्यदपि कर्म-विज्ञानमनेकफलहेतुत्वात्स्वीकुरित्यर्थः ॥ पुनरपि कर्मस्तुतिमेवाह—

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधि त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।

ब्रह्मजज्ञं देवमीदृयं विदित्वा निचाप्येमां शान्तिमत्यंतमेति ॥१७॥

त्रिणाचिकेतः त्रिःकृत्वा नाचिकेतोऽग्निधितो येन स त्रिणाचिकेतस्ताद्विज्ञानतदध्ययनतदनुष्ठानवान्वा । त्रिभिर्मतृपित्राचार्यैरेत्य प्राप्य संधि संधानं संबन्धं मात्रार्चनुशासनं यथावत्प्राप्येलेतत् । तद्धि प्रामाण्यकारणं श्रुत्यंतरादवगम्यते 'यथा मातृमान्पितृमान्' इत्यादेः । वेदस्मृतिशिष्टैर्वा प्रत्यक्षानुमानागर्मैर्वा । तेभ्यो हि विशुद्धिः प्रत्यक्षा । त्रिकर्मकृत् इत्याध्ययनदानानां कर्ता तरति अतिक्रामति जन्ममृत्यू । किंच ब्रह्मजज्ञं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मजः, ब्रह्मजश्चासौ ज्ञेय इति ब्रह्मजज्ञः सर्वज्ञो ह्यसौ । तं देवं द्योतनाज्जानादिगुणवन्त-मीदृयं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतो, निचाप्य दृष्ट्वा चात्मभावेनेमां स्ववुद्धिप्रत्यक्षां शान्तिमुपरतिमत्यंतमेत्यतिशयेनैति । वैराजं पदं ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानेन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ इदानीमग्निविज्ञानचयनफलमुपसंहरति प्रकरणं च—

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।

स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोक्ष्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१८॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयं यथोक्तं 'या इष्टका यावतीर्वा यथा वा' इत्येतद्विदित्वा
अवगम्य यथैवमात्मरूपेणाग्निं विद्वांश्चिनुते निर्वर्तयति नाचिकेतमग्निं कर्तुं, स मृत्यु-
पाशानधर्माज्ञानरागद्वेषादिलक्षणान्पुरतोऽयतः पूर्वमेव शरीरपातादिलभ्यः प्रणो-
द्यापहाय शोकातिगो मानसैर्दुःखैर्वर्जित इत्येतत् मोदते स्वर्गलोके वैराजे विराडा-
त्मस्वरूपप्रतिपत्त्या ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणाथा द्वितीयेन वरेण ।

एतमग्निं तथैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्य ॥१९॥

एष ते तुभ्यमग्निर्वरो हे नचिकेतः, स्वर्ग्यः स्वर्गसाधनो यमग्निं वरं
अवृणाथाः प्रार्थितवानमि द्वितीयेन वरेण, सोऽग्निर्वरो दत्त इत्युक्तोपसंहारः ।
किंचैतमग्निं तथैव नाम्ना प्रवक्ष्यन्ति जनासो जना इत्येतत् । एष वरो दत्तो मया
चतुर्थस्तुष्टेन । तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्य । तस्मिन्त्यदत्ते ऋणवानेवाहमित्य-
भिप्रायः ॥

एतावद्व्यतिव्रान्तेन विधिप्रतिषेधार्थेन मंत्रब्राह्मणेनावगन्तव्यं यद्वरद्वय-
सूचितं वस्तु नात्मतत्त्वविषययाधारम्यविज्ञानम् । अतो विधिप्रतिषेधार्थविषयस्य
आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपणलक्षणस्य स्वाभाविकस्याज्ञानस्य संसारव्याजस्य
निवृत्त्यर्थं तद्विपरीतब्रह्मात्मैक्यविज्ञानं क्रियाकारकफलाध्यारोपणलक्षणशून्यं आ-
त्यंतिकनि श्रेयसप्रयोजनं वक्तव्यमित्युत्तरे प्रथम आरभ्यते । तमेतमर्थं द्वितीयवर-
प्राप्त्याऽप्यकृतार्थत्वं तृतीयवरगोचरमात्मज्ञानमंतरेण इत्याख्यायिकया प्रपञ्चयति-

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥२०॥

यतः पूर्वम्मातृकर्मगोचरात्साध्यसाधनलक्षणादनित्याद्विरक्तस्यात्मज्ञानेऽधिकार
इति तज्जिदार्थं पुत्राद्युपन्यासेन प्रलोभनं कियते । नचिकेता उवाच 'तृतीयं वरं
नचिकेतो वृणीष्य' इत्युक्तः सन्-येयं विचिकित्सा संशयः प्रेते मृत मनुष्ये, अस्ती-
त्येकेऽस्ति शरीरेंद्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तो देहान्तरसंबंध्यात्मैत्येके मन्यन्ते, नाय-
मस्तीति चैके, नायमेवंविधो अस्तीति चैके । अतथास्माकं न प्रत्यक्षेण नापि
वानुमानेन निर्णयविज्ञानम् । एतद्विज्ञानाधीनो हि परः पुरुषार्थ इत्यत एतद्विद्यां
विजानीयामहमनुशिष्टो ज्ञापितस्त्वया । वराणामेष वरस्तृतीयोऽवशिष्टः ॥

किमयमेकान्ततो निःश्रेयससाधनात्मजानाहो न वा इत्येतत्परीक्षणार्थमाह-

देवैरग्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेव धर्मः ।

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरसि मा सृजेनम् ॥२१॥

देवैरप्यत्र एतस्मिन्वस्तुनि विचिकित्सितं संशयितं पुरा पूर्वम् । न हि सुवि-

ज्ञेयं सुष्ठु ज्ञेयं असकृत् श्रुतमपि प्राकृतैर्जनैः यतोऽणुः सूक्ष्म एव आत्माख्यो धर्मः ।

अतोऽन्यमसंदिग्धफलं वरं नचिकेतो वृणीष्व, मा मोपरोत्सीरपरोर्धं मा कार्षीः अधम-

र्णमिवोत्तमर्णः । आतिस्त्रज विमुञ्चैनं वरं मा मां प्रति ॥ एवमुक्तो नचिकेता आह—

नचिकेतः देवैरग्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।

वक्ता चास्य त्वादग्न्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥२२॥

देवैरग्राप्येतस्मिन्वस्तुनि विचिकित्सितं किलेति भवत एव नः श्रुतम् ।

त्वं च मृत्यो यद्यस्माच्च सुज्ञेयमात्मतत्त्वमात्थ कथयसि । अतः पंडितैरप्यवदनी-

यत्वाद्वक्ता चास्य धर्मस्य त्वादृक्त्वानुन्योऽन्यः पंडितश्च न लभ्योऽन्विष्यमाणोऽपि ।

अयं तु वरो निःश्रेयसप्राप्तिहेतुः । अतो नान्यो वरस्तुल्यः महद्दोषस्त्येतस्य

कश्चिदपि, अनित्यफलत्वादन्यस्य सर्वस्यैवेत्यभिप्रायः ॥ एवमुक्तोऽपि पुनः प्रलो-

भयन्तुवाच नृत्युः—

शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् ।

भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावादिच्छसि ॥२३॥

शतायुषः शतं वर्षाण्यायुषि येषां तान् शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व । किंच

गवादिलक्षणान्वहून्पशून्, हस्तिहिरण्यं हस्ती च हिरण्यं च हस्तिहिरण्यं, अश्वान् ।

किंच भूमेः पृथिव्या महद्विस्तीर्णमायतनमाश्रयं मंडलं साक्षाज्यं वृणीष्व । किंच

सर्वमप्येतदनर्थकं स्वयं वेदरूपायुरित्यत आह— स्वयं च त्वं जीव धारय शरीरं

सममोद्विग्नलापं शरदो वर्षाणि यावादिच्छसि जीवितुम् ॥

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे चरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।

महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभार्जं करोमि ॥२४॥

एतत्तुल्यमेतेन यथोपदिष्टेन सहस्रमन्यमपि यदि मन्यसे वरं तमपि

वृणीष्व । किंच वित्तं प्रभूतं द्विरप्सरलादि चिरजीविका च सह वित्तेन वृणीष्वे-

त्येतत् । किं बहुना, महाभूमौ महत्यां भूमौ राजा नचिकेतस्त्वमेधि भव । किं-

चान्यत् कामानां दिव्यानां मानुषाणां च त्वा त्वां कामभार्जं कामभागिने का-

माहं करोमि, सत्यसंकल्पो ह्यहं देवः ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामाश्छंदतः प्रार्थयस्व ।

इमा रामाः मरधाः मत्तूया न हीदृशा लंभनीया मनुष्यैः ।

आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥२५॥

ये ये कामाः प्रार्थनीया दुर्लभाश्च मर्त्यलोके सर्वान्कामाश्छंदत इच्छतः प्रार्थयस्व । किंचेसा दिव्या अमरगो, रमयन्ति पुरप्रानिति रामाः, सह रथैर्वर्तन्त इति मरधाः, सत्तूयाः मवादिप्राः, ताश्च न हि लंभनीयाः प्रापणीया इदृशा एवविधा मनुष्यैर्मर्त्यैर्ममदादिप्रमादमंतरेण । आभिर्मत्प्रत्ताभिर्मया प्रदत्ताभिः परिचारिणीभिः परिचारयस्वात्मानं, पादप्रक्षालनादिगुध्रुपा कारयात्मन इत्यर्थः । नचिकेतो, मरणं मरणसंबद्धं प्रथं प्रेतोऽस्ति नास्तीति काकदंतपरीक्षारूपं मानुप्राक्षीः मेघं प्रगुमहेमि ॥

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता महाहृदवदभ्य आह—

श्रोभावा मर्यस्य यदंतर्कतत्त्ववेदियाणां जरयन्ति तेजः ।

अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तथैव बाह्यास्तव नृत्यगीते ॥२६॥

श्रो भविष्यन्ति न भविष्यन्ति चेति मंदिह्यमान एव येषां भावो भवनं त्वयोपन्यस्तानां भोगानां ते श्रोभावाः । किंच मर्त्यस्य मनुष्यस्यान्तक हे मृत्यो, यदेतत्सर्वेदियाणां तेजस्तजरयन्त्वपश्यन्ति अप्सरःप्रभृतयो भोगा अनर्थायैवैते धर्मवार्थप्रज्ञातेजोयशःप्रभूर्तानां क्षपयितृत्वात् । या चापि दीर्घजीविका त्वं दि-त्ससि तत्रापि शृणु । सर्वं यद्भक्षणाऽपि जीवितमायुरल्पमेव, किमुतास्मदादिदीर्घजीविका । अतस्तवैव तिष्ठन्तु बाहा रथादयस्तथा तव नृत्यगीते च ॥

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्वाक्ष्म चैत्रा ।

जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥२७॥

किंच न प्रभूतेन वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः । न हि लोके वित्तलाभः क-म्पचिन्मिकरो दृष्टः । यदि नामाम्माकं वित्तनृणा म्याह्लप्यामहे प्राप्स्यामहे वित्तमद्वाक्ष्म दृष्टवन्तो वयं ज्ञेत्वा त्वाम् । जीवितमपि तथैव, जीविष्यामो याव-द्याम्ये पदे त्वमीशिष्यमीशिष्यसि प्रभुः म्याः । कथं हि मर्त्यस्त्वया समेत्याल्प-धनानुर्भवेत् । वरस्तु मे वरणीयः स एव यदात्मविज्ञानम् ॥

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः कथःस्थः प्रजानन् ।

अभिध्यायन्वर्जरतिप्रमोदानतिदीर्घं जीविते को रमेत ॥२८॥

यन्तु अर्जयतां बयोहानिमप्राप्नुवताममृतानां सकृदशुभेऽप्योपगम्यान्मन
उत्कृष्टं प्रयोजनान्तरं प्राप्तव्यं तेभ्यः प्रजानन्नुपलभमानः स्वयं तु जार्यन्मर्त्यो जरा-
मरणवान्कथःस्थः कुः पृथिवी अभव्यासानांतरिक्षादिलोकपेक्षया तस्यां तिष्ठतीति
कथःस्थः सन्कथमेवमन्वेकिभिः प्रार्थनीयं पुत्रवित्ताद्यस्विरं वृणोति । 'क. तदाश्वः'
इति वा पाठान्तरम् । अस्मिन्पक्षे चैवमश्वरयोजना-तेषु पुत्रादिप्यास्था स्थितिः
तात्पर्येण वर्तनं यस्य स तदाश्वः, ततोऽधिन्तरं पुरपार्थं दुष्याप्यपि प्रापि-
यिषुः क. तदाश्वो भवेत् न कश्चित्तदसारजन्तवर्था स्यादित्यर्थः । सर्वो ह्यप्यु-
पयैव धुभूपति लोकमन्यान्न पुत्रवित्तादिलभैः प्रलोभ्योऽहम् । किंचाप्सरःप्रमु-
द्यान्यङ्गरतिप्रमोदाननवांश्चतुरपयभिध्यायन्निरूपयन्त्यवावदतिदीर्घं जीवितं को
विवेका रमेन ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्प्रां परायं महति ब्रूहि नमन्त ।

योऽयं धरो गूढमनुमचिष्टो नान्यं तस्माच्चिकेता वृणोते ॥२९॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये प्रथमा वल्ली ॥

अतो विहायानित्यैः कामैः प्रलोभनं यन्मया प्रार्थितं यस्मिन्प्रेते इदं
विचिचित्तनं विचिकित्सन्त्यस्ति नास्त्येवंप्रकारं, हे मृत्यो, सांपराये परलोक-
विषये महति महत्प्रयोजननिमित्ते आत्मनो निर्णयवित्तनं यत्तत् ब्रूहि कथं नो-
ऽम्मभ्यम् । किं बहुना । योऽयं प्रकृत आत्मविषयो धरो गूढं गहनं दुर्विवेचनं
प्रातोऽनुप्रविष्टः, तस्माद्भ्रातृदम्यमविशेकिभिः प्रार्थनीयमनित्यविषयं धरं नचिकेता
न वृणोते मनसार्पाति श्रुतेर्वचनमिति ॥

अथ द्वितीया वल्ली ।

परीक्ष्य शिष्यं विद्यायोग्यता चाब्रगम्वाह—

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषः सिनीतः ।

तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थोऽथ उ प्रेयो वृणोते ॥३॥

अन्यत्पृथगेव श्रेयो निःश्रेयसं तथान्यदुतैव अपि च प्रेयः प्रियतरमपि

उ प्रेयःश्रेयसी उभे नानार्थे भिन्नप्रयोजने सती पुरुषमभिष्टुतं वर्णाधमादिविशिष्टं
सेवीतो यधीतः 'तां न्या' विद्याविद्याभ्यामात्मवर्तन्व्यतया प्रयुज्यते सर्वः पुरुषः ।

प्रेयःप्रेयसोर्ह्यभ्युदयामृतत्वार्थं पुरुषः प्रवर्तते । अतः प्रेयःप्रेयःप्रयोजनकर्तव्यतया ताभ्यां बद्ध इत्युच्यते सर्वः पुरुषः । ते यद्यप्येकैकपुरुषार्थसंबन्धिना विद्या-विद्यारूपत्वादिरुद्धे इत्यन्यतरापरित्यागेनैकेन पुरुषेण सहानुष्ठातुमशक्यत्वात्तयोर्हि-त्वा अविद्यारूपं प्रेयः, प्रेय एव केवलमाददानस्योपादानं कुर्वतः साधु क्षोभनं शिवं भवति । यस्त्वदूरदर्शी विमूढो हीयते विमुच्यतेऽर्थात्पुरुषार्थात्पारमार्थिका-त्प्रयोजनान्नित्यात्प्रवृत्तते इत्यर्थः । कोऽसौ य उ प्रेयो वृणाते उपादत्ते इत्येतत् ॥

प्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्मै संपरीत्य विविनाक्ति धीरः ।

प्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मंदो योगक्षेमात् वृणीते ॥२॥

यद्युभे अपि कर्तुं न्यायते पुरुषेण, किमर्थं प्रेय एवाऽऽदत्ते बाहुल्येन लोक इत्युच्यते- सत्यं सायते, तथापि साधनतः फलतश्च मंदबुद्धीनां दुर्विवेक-रूपे सती व्यामिश्रीभूते इव मनुष्यं पुरुषं एतः प्राप्नुतः प्रेयश्च प्रेयश्च । अतो हंस इवामसः पयः, तां प्रेयःप्रेयःपदार्थौ संपरीत्य सम्यग्परिगम्य मनसालोच्य गुरुलाघवं विविनाक्ति पृथक्करोति धीरो धीमान् । विविच्य च प्रेयो हि प्रेय एवा-भिवृणीते प्रेयसोऽभ्यर्हितत्वात् प्रेयसः । कोऽसौ धीरः । यस्तु मंदोऽपबुद्धिः ॥ सदसद्विवेकासामर्थात् योगक्षेमायोगक्षेमनिमित्तं शरीराद्युपचयरक्षणनिमित्तमित्ये-तत् प्रेयः पशुपुत्रादिलक्षणं वृणाते ॥

य एवं प्रियान्प्रियरूपांश्च कामानभिप्यायन्नचिकेतोऽत्यसाक्षीः ।

नैतां संसृजं वित्तमयीमवाप्तो यस्त्वं मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥३॥

य एवं पुनः पुनः मया प्रलोभ्यमानोऽपि प्रियान्पुत्रादीन्प्रियरूपांश्चाप्सरः-प्रभृतिलक्षणां कामानभिप्यायंश्चितयंस्तेषामनित्यत्वासारत्वादिदोषान् हे नचिकेतो-ऽत्यसाक्षीरतियष्टवान्परित्यक्तवानस्यहो बुद्धिमत्ता तव । नैतामवाप्तवानसि संसृजं (मृतिं पुत्तिनां) मूढजनप्रवृत्तां वित्तसयी धनुषायाम् । यस्यां मृती मज्जन्ति मोदन्ति बहवोऽनेके मूढा मनुष्याः ॥

दूरमेते विपरीते विप्रीची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

विद्याभीप्सितं नचिकेतस्य मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥४॥

‘तयोः प्रेय आददानस्य गावु भवति हीयतेऽर्थात् उ प्रेयो वृणाते’ इत्युक्तं तत्कम्मान् ? यतो दूरं दूरेण महताऽन्तरेणतेऽपि विप्रीनि अन्येऽन्यस्यावृणन्ते विवेकाविवेकात्मकत्वात्तमः प्रकाशाविव विप्रीची विप्रीच्या नानागती भिषफले

संसारमोक्षहेतुत्वेनेत्येतत् । के ते इत्युच्यते—या चाविद्या श्रेयोविषया विद्येति च श्रेयोविषया ज्ञाता निर्ज्ञातावगता पंडितैः तत्र विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनं न वि-
केतसं त्वामहं मन्ये । कस्मात् यस्मादविद्वद्दिप्रलोभिनः कामा अप्सरःप्रभृतयो
बहवोऽपि त्वा त्वां नालोलुपन्त न विच्छेदं कृतवन्तः) श्रेयोमार्गात् आत्मोप-
भोगाभिवाञ्छासंपादनेन । अतो विद्यार्थिनं श्रेयोभाजनं मन्ये इत्यभिप्रायः ॥

अविद्यायामंतरे वर्तमानाः स्वयं घीराः पंडितमन्यमानाः ।

दंष्ट्रम्यमाणाः परित्यजन्ति मूढा अंधेनैव नीयमाना यथांधाः ॥५॥

ये तु संसारभाजो जना अविद्यायामंतरे मध्ये घनीभूते इव तमसि वर्त-
माना वेष्टयमानाः पुत्रपश्वादितृष्णापाशशक्तैः, स्वयं घीराः प्रज्ञावन्तः पंडिताः
शालकुशलाश्चेति मन्यमानास्ते दंष्ट्रम्यमाणा अत्यर्थं कुटिलामनेकरूपां गतिं
गच्छन्तो जरामरणरोगादिदुःखैः परित्यजन्ति परित्यजन्ति मूढा अविवेकिनः
अंधेनैव दृष्टिविहीनेनैव नीयमाना विपत्ते पथि यथा बहवोऽथा महान्तमनर्थं
गच्छन्ति तद्वत् ॥

न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥६॥

अत एव मूढत्वाज्ज सांपरायः प्रतिभाति । संपरेयते इति संपरायः परलोक-
स्तत्प्रतिप्रयोजनः साधनविशेषः शास्त्रीयः सांपरायः स च बालमविवेकिनं प्रति
न प्रतिभाति न प्रकाशते नोपतिष्ठते इत्येतत् । प्रमाद्यन्तं...प्रमाद्यं कुर्वन्तं
पुत्रपश्वादिप्रयोजनेष्वासक्तमनसं तथा वित्तमोहेन वित्तनिमित्तेनाविवेकेन मूढं
तमसाच्छक्षम् । स त्वयमेव लोको योऽयं दृश्यमानः स्यज्जपानादिविधिष्टो नास्ति
परोऽदृष्टो लोक इत्येवं मननशीलो मानी पुनः पुनर्जनित्वा वशं भेऽधीनतामा-
पद्यते मूलोर्मम जननमरणादिलक्षणदुःखप्रबंधादृष्ट एव भवतीत्यर्थः । प्रायेण
देवंविध एव लोकः ॥

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विदुः ।

आश्चर्यं वक्ता कुशलोऽस्य लब्ध्वाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलमनुशिष्टः ॥७॥

यस्तु श्रेयोर्थी सहस्रेषु कश्चिदेवात्मविद्वदिति तद्विधो यस्माच्छ्रवणायापि
श्रवणार्थं श्रोतुमपि यो न लभ्य आत्मा बहुमिरेनैकैः शृण्वन्तोऽपि बहवोऽनेकेऽन्ये
यमात्मानं न विदुर्ने विदन्त्यभागिनोऽसंस्कृतात्मानो न विजानीयुः । किंच

अस्य वक्ताप्याधर्योऽद्भुतवदेवानेकेषु कथिदेव भवति । तथा श्रुत्वाप्यस्यात्मनः कुशलो निपुण एवानेकेषु लब्धा कथिदेव भवति । यस्मादाधर्यो ज्ञाता कथिदेव कुशलानुशिष्टः कुशलेन निपुणेनाचार्येणानुशिष्टः सन् ॥

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।

अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान्द्वयैक्यमणुप्रमाणात् ॥८॥

कस्मात् ? नहि नरेण मनुष्येणावरेण प्रोक्तोऽवरेण ह्यनेन प्रवृत्तबुद्धिनेत्ये-
तदुक्त एष आत्मा यं त्वं मां पृच्छसि । न हि सुष्ठु सम्यग्विज्ञेयो विज्ञातुं शक्यो
यस्माद्बहुधाऽस्ति नास्ति कर्ताऽकर्ता शुद्धोऽशुद्ध इत्याद्यनेकधा चिन्त्यमानो
वादिभिः । कथं पुनः सुविज्ञेय इत्युच्यते—अनन्यप्रोक्तेऽनन्येनापृथग्दर्शनाचार्येण
प्रतिपाद्यब्रह्मात्मभूतेन प्रोक्ते उक्ते आत्मनि गतिरनेकधास्तिनास्तीत्यादिलक्षणा
चिन्ता गतिरत्रास्मिन्नात्मनि नास्ति न विद्यते सर्वविकल्पगतिप्रत्यस्तमितत्वा-
दात्मनः । अथवा स्वात्मभूतेऽनन्यस्मिन्नात्मनि प्रोक्तेऽनन्यप्रोक्ते गतिरत्रान्याव-
गतिर्नास्ति ज्ञेयस्यान्यस्याभावात् । ज्ञानस्य हेतुः परा निष्ठा यदात्मकरवविज्ञा-
नम् । अतोऽवर्गंतव्याभावात् गतिरत्रावशिष्यते, संसारगतिर्वात्र नास्त्यनन्ये
आत्मनि प्रोक्ते मातरीयकत्वात्तद्विज्ञानफलस्य मोक्षस्य । अथवा प्रोच्यमानब्रह्मा-
त्मभूतेनाचार्येण अनन्यतया प्रोक्त आत्मन्यगतिरनवबोधोऽपरिज्ञानमत्र नास्ति ।
भवत्येवावगतिस्तद्विषया श्रोतुस्तदन्योऽहमित्याचार्यस्येवेत्यर्थः । एवं सुविज्ञेय
आत्मागमवताचार्येणानन्यतया प्रोक्तः । इतरथा ह्यणीयानणुतरोऽणुप्रमाणादपि
संपद्यते आत्मा । अतर्क्यमतर्क्यः स्वबुद्धयभ्यूहेन केवलेन तर्केण । तर्क्यमाणे
अणुपरिमाणे केनचित्स्थापित आत्मनि ततो अणुतरमन्योऽभ्यूहति, ततोऽप्यन्यो
अणुतरं, इति न हि तर्कस्य निष्ठा कचिद्विद्यते ॥

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्वेनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट ।

यां त्वमापः सत्यप्रतिर्वतासि त्वादृनो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥९॥

अतोऽनन्यप्रोक्त आत्मन्युत्पन्ना येयमागमप्रतिपाद्यात्ममतिः नैषा तर्केण
स्वबुद्ध्याभ्यूहमात्रेण आपनेया न प्रापणीयेत्यर्थः । नापनेतव्या वा, न हानव्या ।
तार्किको ह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किंचिदेव कल्पयति । अत एव च
येयमागमप्रभूता मतिः तार्किकादन्येनैवागमाभिज्ञेनाचार्येणैव प्रोक्ता सती सुज्ञा-
नाय भवति हे प्रेष्ट प्रियतम । का पुनः सा तर्कागम्या मतिरित्युच्यते । यां त्वं

मर्ति मद्गरप्रदानेनापः प्राप्तवानसि । सत्या अन्वितधाविषया धृतिर्यस्य तव स त्वं सत्यधृतिः । यतासीत्यनुकंप्यन्नाह मृत्युर्नचिकेतसं वक्ष्यमाणविज्ञानस्तुतये । त्वादवत्स्वकुल्यो नोऽस्मभ्यं भूयाद्भवताद्भवत्वन्यः पुत्रः शिष्यो वा प्रथा । कीदृक् ? यादवत्त्वं हे नचिकेतः प्रथा ॥

जानाम्यहं शेषधिरिच्छादित्वं न ह्यधुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ॥

ततो मया नाचिकेतश्चित्तोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥१०॥

पुनरपि तुष्ट आह— जानाम्यहं शेषधिर्निधिः सर्वफललक्षणो निधिरिव प्रार्थ्यते इति । असाधनित्यमनित्य इति जानामि । न हि यस्मादनित्यैर्ध्रुवैर्यादित्यं ध्रुवं तत्प्राप्यते परमात्मारयः शेषधिः । यस्त्वनित्यदुस्तरामकः शेषधिः स एव अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्यते हि यतः, ततस्तस्मान्मया जानतापि नित्यमनित्यसाधनैः प्राप्यत इति नाचिकेतश्चित्तोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः पश्चादिभिः स्वर्गदुस्तसाधनभूतोऽग्निः निर्वातित इत्यर्थः । तेनाहमधिकारापन्नो नित्यं याम्यं स्थानं स्वर्गाख्यं नित्यं आपेक्षिकं प्राप्तवानस्मि ॥

कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनंस्यममयस्य पारम् ।

स्तोममहदुरगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्वा धीरो नचिकेतोऽत्यसाक्षीः ॥११॥

त्वं तु कामस्याप्तिं समाप्ति, अत्रैव हि सर्वे कामाः पारसमाप्ताः, जगतः साध्यात्माधिभूताधिदेवादेः प्रतिष्ठामाश्रयं सर्वात्मकत्वात्, क्रतोः उपासनायाः फलं हैरण्यगर्भं पदं अनन्तमानन्दम् । अमयस्य च पारं परां निष्ठाम् । रतोमं स्तुत्यं महदग्निमाद्यैश्वर्याद्यनेकगुणसंहतं, रतोमं च सन्महश्च निरतिशयत्वाररतोममहत् । उरगायं विस्तीर्णां गतिम् । प्रतिष्ठां स्थितिमात्मनोऽनुत्तमामपि दृष्ट्वा धृत्वा धैर्येण धीरो धीमान्सन्नचिकेतोऽत्यसाक्षीः परमेष्वाक्षयतिशुष्टवानसि सर्वमेतत्संसारभोग्यजातम् । अहो वतानुत्तमगुणोऽसि ॥

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं भत्वा धीरो हर्षसोकौ जहगति ॥ १२ ॥

यं त्वं ज्ञातुमिच्छस्यात्मानं तं दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दर्शोऽतिसूक्ष्मत्वात् तं गूढं गहनं, अनुप्रविष्टं प्राकृतविषयविकारविज्ञानैः प्रच्छन्नमित्येतत् । गुहाहितं गुहायां बुद्धौ स्थितं तत्रोपलभ्यमानत्वात् । गह्वरेष्ठं गह्वरे विपश्येदनेकानर्थसंकटे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठम् । यत एव गूढमनुप्रविष्टो गुहाहितश्चातो गह्वरेष्ठः अतो

दुर्देशः । तं पुण्यं पुरातनमध्यात्मयोगाधिगमेन विषयेभ्यः प्रतिगृह्यते नित्यं
आत्मनि समाधानमध्यात्मयोगस्तस्याधिगमस्तेन मत्वा देवमात्मानं धीरो हर्ष-
शोकौ आत्मन उत्कर्षापकर्षयोरभावाज्जहानि ॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमनुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥

किञ्च, एतद्वास्तवत्वं यदहं वक्ष्यामि तच्छ्रुत्वाचार्यप्रगादात्म्यगामभावेन
परिगृह्योपादाय मर्त्यो मरणधर्मा धर्मादनेपतं धर्म्यं प्रगृह्योद्यम्य पृथक्कृत्य शरीरा-
देरपुं सूक्ष्मेतमात्मानमाप्य आप्य स मर्त्यो विद्वान्मोदते मोदनीयं हि हर्षणी-
यमात्मानं लब्ध्वा । तदेतदेवंविधं ब्रह्म सद्य भवनं नचिकेतसं त्वां प्रत्यपावृत-
त्वं विवृतमभिसुरीभूतं मन्ये, मोक्षहं त्वां मन्ये इत्यभिप्रायः ॥

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताद्य भव्याद्य यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

एतत् श्रुत्वा नचिकेताः पुनराह—यदहं योग्यः, प्रसन्नश्चासि भगवन्मां
प्रति, अन्यत्र धर्माच्छास्त्रायाद्धर्मानुष्ठानात्तत्फलतत्कारकेभ्यश्च पृथग्भूतमित्यर्थः ।
तथान्यत्राधर्माद्विहिताकरणत्वात्पापात्, तथान्यत्रास्मात्कृताकृतात् । कृतं कार्य-
मकृतं कारणमस्मादन्यत्र । किञ्चान्यत्र भूताद्यानिकान्तत्वात्लाङ्गव्याच्च भवि-
ष्यतश्च तथा वर्तमानात् । कालत्रयेण अत्र परिच्छिद्यते इत्यर्थः । यदीदृशं वस्तु
सर्वव्यवहारगोचरातीतं पश्यसि जानासि तद्वद ममम् ॥

मर्त्ये वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मधर्मं चरन्ति तस्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्येतिमत्येतत् ॥ १५ ॥

इत्येवं पृष्टवतं मृत्पुरुषाच्च पृष्टं वस्तु विशेषणान्तरं च विवक्षन्—सर्वे वेदा
यत्पदं पदनीयं गमनीयमविभागेनाविरोधेनामनन्ति प्रतिपादयन्ति, तपांसि
सर्वाणि च यद्वदन्ति यत्प्राप्स्यन्तीत्यर्थः । यदिच्छन्तो ब्रह्मधर्मं शुरुकुलवास-
लक्षणमन्यद्वा ब्रह्मप्राप्स्यन्ति चरन्ति, तस्ते तुभ्यं पदं यज्ज्ञातुमिच्छसि संग्रहेण
संक्षेपतो ब्रवीमि, ॐ इत्येतत् । तदेतत्पदं यत् शुभ्रतितं त्वया यदेतदोमित्यो-
शब्दवाच्यमोशब्दप्रतीकं च ॥

एतद्वेद्याक्षरं ब्रह्म एतद्वेद्याक्षरं परम् ।

एतद्वेद्याक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

अत एतद्वेषेवाक्षरं ब्रह्मापरं एतद्वेषेवाक्षरं परं च । तयोर्हि प्रतांक्रमेतदक्षरम् । एतद्वेषेवाक्षरं ज्ञात्वोपास्य ब्रह्मेति, यो यदिच्छति परमपरं वा तस्य तद्वति । परं चेज्ज्ञातव्यं अपरं चेत्प्राप्तव्यम् ॥

एतदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परम् ।

एतदालंबने ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥१७॥

यत एवमत एव एतदालंबनं ब्रह्मप्राप्त्यालंबनानां श्रेष्ठं प्रशस्यतमम् । एतदालंबनं परमपरं च परापरब्रह्मविषयत्वात् । एतदालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते । परस्मिन्ब्रह्मण्यपरस्मिन्ब्रह्मभूतो ब्रह्मबहुपास्यो भवतीत्यर्थः ॥

‘अन्यत्र धर्मात्’ [२.१४] इत्यादिना पृष्टस्यात्मनोऽशेषविशेषरहितस्यालंबनत्वेन प्रतीकत्वेन चोक्तारो निर्दिष्टः । अपरस्य च ब्रह्मणो मंदमध्यमप्रतिपत्सु प्रति ॥ अथेवातीं तस्योकारालंबनस्यात्मनः साक्षात्स्वरूपनिर्दिधारयिष्येदमुच्यते —

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्नं बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥१८॥

न जायते नोत्पद्यते म्रियते वा न म्रियते चोत्पत्तिमतो वस्तुनोऽनित्यस्यानेका विमिश्रितासामाद्यते जन्मविनाशलक्षणे विक्रिये इहात्मनि प्रतिपिध्येते प्रथमं सर्वविक्रियाप्रतिषेधार्थं न जायते म्रियते वेति । विपश्चिन्मेधावी, अविपरिलुप्तचेतन्यस्थभावात् । किंच नायमात्मा कुतश्चित्कारणान्तराद्बभूव न प्रभूतः । अस्माच्चात्मनो न बभूव कश्चिदर्धान्तरभूतः । अतोऽयमात्माऽजो नित्यः शाश्वतोऽपक्षयविषर्जितः । यो ह्यशाश्वतः सोऽपक्षीयते, अयं तु शाश्वतोऽत एव पुराणः पुराणि नव एवेति । यो ह्यवयवोपचयद्वारेणाभिनिर्वर्त्यते स इदानीं नवो यथा अंतुरादिस्तद्विपरीतस्त्वात्मा पुराणो वृद्धिविवर्जित इत्यर्थः । यत एवमतो न हन्यते न हिंस्यते हन्यमाने शस्त्रादिभिः शरीरे । तस्योऽप्यक्राशवदेव ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतमेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

एवंभूतमप्यात्मानं शरीरमात्रात्मदृष्टिर्हन्ता चेददि मन्यते चिन्तयति हन्तुं हनिष्याम्येनमिति योऽप्यन्यो हतः सोऽपि चेन्मन्यते हतमात्मानं हतोऽहमिति उभावपि तौ न विजानीतः स्वमात्मानं, यतो नायं हन्ति अविक्रियत्वादात्मनः तथा न हन्यत आक्राशवदविक्रियत्वादेव । अतोऽनात्मज्ञविषय एव धर्माधर्मा-

दिलक्षणः संसारो न आत्मस्य शुनिशाम्यान्वयायाश्च धर्माधर्मोऽनुपपन्नः ॥

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।

तममनुः पश्यति घातशोको घातुग्रयादान्महिमानमात्मनः ॥२०॥

कथं पुनरात्मानं जानानीत्युच्यते-अणोः मृशमादर्णायान्द्रयामादिरणुतरः ।

महतो महत्परिमाणान्महीयान्महत्तरः पृथिव्यादेः । अणु महद्वा ददर्शितं शोके पश्यतु

सारेनैवात्मना नित्येनात्मवर्गमवर्धनं । तत्रात्मना किन्मुष्मत्तमवर्धयते । तस्मात्

अगावेत्यात्माणोरणीयान्महतो महीयानवर्धनामरूपवस्तुसाम्यक्यात् । म आत्मास्य

जन्तोर्निद्रादिरस्तं पश्यन्मम प्राणिजानाम् गुहायां हृदये निहित आत्मभूतः स्थित

इत्यर्थः । तमामानं दर्शनभक्षणमनविज्ञानलिङ्गमनुरवामो, दृष्टादृष्टाद्य-

विषयोपरतपुक्षिरित्यर्थः । यदा चैवं तथा मनआर्तानि करणानि धातयः

शरीरस्य धारणाप्रसादन्तीत्येषां धातूनां प्रगाढात्मनो महिमानं वर्मानिमित्त-

शुद्धिश्चरहितं परस्वयमहमस्मीति, साक्षाद्विजानाति । ततो घातशोको भवति ॥

अन्वया दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा यातिभिः प्राकृतपुरषैः, यस्मात्

आसीनो दूरं भ्रजति शयानो याति सर्वतः ।

कस्त्वं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥२१॥

आसीनोऽवस्थितोऽचल एव मन्दूरं भ्रजति शयानो याति सर्वतः, एवं

अतावाता देवो मदामदः तमयोऽमदश्च सहषोऽहर्षश्च विरुद्धधर्मेयानतोऽक्षय-

त्वागज्ञातुं यस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । अस्मदादेरेव तद्विषयः पण्डि-

तस्य विज्ञेयोऽयमात्मा स्थितिगतिनित्यानिस्त्रादिविरुद्धानेकधर्मोपाधिरुद्ध-

धर्मयान् विश्वरूपश्च चित्तमणिवत्कस्यचिदवभासते । अतो दुर्विज्ञेयाय दर्शयति

यस्तं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति । करणानामुपशमः शयनं करणजनितस्पर्शविज्ञा-

नस्योपशमः शयानस्य भवति । यदा चैवं केवलरामान्यविज्ञानव्यात्सर्वतो

याताय यदा विशेषविज्ञानस्थः स्वेन रूपेण स्थित एव, सन्मनआदिगतिषु तदुपा-

धिकत्वात् दूरं भ्रजतीत्यर्थः । स चेहैव वर्तते ॥

अशरीरश्च शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥२२॥

तद्विज्ञानाच्च शोकात्त्रय इत्यपि दर्शयति— अशरीरः स्वेन रूपेणाकाशकल्प-

आत्मा तुमशरीरं शरीरेषु देवपितृमनुष्यादिशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितिरहितेषु अ-

नित्येष्ववस्थितं नित्यमविकृतमित्येतत् । महान्तं, महत्त्वस्यापेक्षिकत्वसंकायाभाह
विभुं व्यापिनमात्मानम् । आत्मग्रहणं स्वतोऽनन्यत्वप्रदर्शनार्थम् । आत्मशब्दः
प्रत्यगात्मविषय एव मुख्यस्तमीदृशमात्मानं मत्वावमहमिति, धीरो धीमाज्ज
शोचति । न होवन्विधस्यात्मविदः शोकोपपत्तिः ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूः स्यात् ॥२३॥

यद्यपि दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा तथाप्युपायेन सुविज्ञेय एवेत्याह नायमात्मा
प्रवचनेनानेकत्रैदम्भाकरणेन लभ्यो ज्ञेयो, नापि मेधया प्रथार्यधारणशक्त्या, न
बहुना श्रुतेन केवलेन । केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते—यमेव स्वात्मानमेव साधको वृणुते
प्रार्थयते तेनैवात्मना वरिष्या स्वयमात्मा लभ्यो जायते इत्येतत् । निष्कामश्चात्मा-
नमेव प्रार्थयते, आत्मनैवात्मा लभ्यत इत्यर्थः । कथं लभ्यत इत्युच्यते—
तस्मात्कामस्यैष आत्मा विवृणुते प्रकाशयति पारमार्थिकीं तनूं स्यां स्वकीयां
स्वयाथात्म्यमित्यर्थः ॥

नाविरतो दुश्चरितप्राशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात् ॥२४॥

किंचान्यत् । न दुश्चरिताप्रतिषिद्धात् श्रुतिस्मृत्यविहितारुपायकर्मणोऽविर-
तोऽनुपरतः । नार्पाद्रियलैल्यादशान्तोऽनुपरतः । नाप्यसमाहितोऽनैकामनना विशि-
प्ताचितः । समाहितचित्तोऽपि सन्समाधानफलार्थित्वात्ताप्यशान्तमानसो व्यापृत-
चित्तः वा । प्रज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानेनैव प्रकृतमात्मानमाप्नुयात् । यस्तु दुश्चरिता-
द्विरत इन्द्रियलैल्याच्च, समाहितचित्तः समाधानफलदप्युपशान्तमानसश्चाचार्य-
यान्, प्रज्ञानेन यथोक्तमारामं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या चेद यत्र सः ॥२५॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीया बह्वी ॥

यस्त्यनेवम्भूतो यस्यात्मनो ब्रह्म च क्षत्रं च ब्रह्मक्षत्रे सर्वधर्मविधारके
अपि सर्वत्राणभूते उभे ओदनेऽशनं भवतः स्याताम् । सर्वहरोऽपि मृत्युर्यस्योप-
सेचनमिवोदनस्य, अशनत्वेऽप्यपर्याप्तः, तं प्राकृतबुद्धिर्यथोक्तसाधनराहितः सन्क-
इत्या इत्थमेव यथोक्तसाधनवानिवेत्यर्थः । वेद विजानाति यत्र स आत्मेति ॥

तृतीया वल्ली ।

ऋतं पिबन्तां सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।

छायातर्पां ब्रह्मविदो वदन्ति पंचाम्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥१॥

ऋतं पिबन्तावित्यस्या वन्त्याः संबंधः । विद्याविद्ये नाना विरुद्धफले इत्युपन्यस्ते, न तु सफले ते यथावजिणीते । तज्जिर्णयार्था रथरूपककल्पना, तथा च प्रतिपत्तिसाक्ष्यम् । एवं च प्राप्तप्राप्यगन्तुगन्तव्याविवेकार्थरथरूपकद्वारा द्वावात्मानावुपन्यस्येते—ऋतं सत्यमवश्यंभावित्वात्मकर्मफलं पिबन्तां । एकस्तत्र कर्मफलं पिबति भुंक्ते नेतरस्तथापि पामृसंबंधान्पिबन्तावित्युच्यते च्छत्रिन्वा-येन । सुकृतस्य स्वयंकृतस्य कर्मण ऋतमिति पूर्वेण संबंधः । लोकेऽस्मिन्शरीरे । गुहां गुहायां युद्धं प्रविष्टौ । परमे बाह्यपुरुषाकाशसंस्थानापेक्षया परमम् । परार्धं परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानं परार्धं हार्दाकाशम् । तस्मिन्निह परं ब्रह्मावलभ्यते । ततस्तस्मिन्परमे परार्धे हार्दाकाशे प्रविष्टावित्यर्थः । तां च छायातर्पा-विव विरुद्धक्षणौ संसारित्वासंसारित्वेन ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न केवलम-कर्मिण एव वदन्ति । पंचाम्नयो गृहस्थाः । ये च त्रिणाचिकेताः, त्रिःकृत्वो ना-चिकेतोऽग्निः चितो यस्ते त्रिणाचिकेताः ॥

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ।

अभयं तितीर्पतां पारं नाचिकेतः शकेमहि ॥२॥

यः सेतुः सेतुरिव सेतुरीजानानां यजमानानां कर्मिणां दुःखसंतरणार्थत्वात् । नाचिकेतं नाचिकेतोऽग्निस्तं, वयं ज्ञातुं चेत्तुं च शकेमहि शक्नुवन्तः । किंच यथाभयं भयशून्यं संसारस्य पारं तितीर्पतां तर्तुमिच्छतां ब्रह्मविदां यत्परमाश्रयमक्षरमात्माख्यं ब्रह्म, तच्च ज्ञातुं शकेमहि । परापरे ब्रह्मणी कर्मिर्ब्रह्मविदाधये केदित-व्यं इति वाक्यार्थः । एतयोरेव ह्युपन्यासः कृतः 'ऋतं पिबन्तां' [३.१] इति ॥

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं ॥ सारार्थं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥३॥

तत्र यः उपाधिकृतः संसारी विद्याविद्ययोरधिकृतो मोक्षगमनाय संसार-गमनाय च, तस्य तदुभयगमने साधनो रथः कल्प्यते । तत्र आत्मानमृतर्पं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि जानीहि । शरीरं रथमेव तु रथवद्धृद्यस्थानी-यैरिन्द्रियैराकुप्यमाणत्वाच्छरीरस्य । बुद्धिं तु अभ्यवसायलक्षणां सारार्थं विद्धि, बुद्धि-

नेतृप्रधानत्वाच्छरीरस्य सारथिनेतृप्रधान इव रथः । सर्वं हि देहगतं कार्यं बुद्धिकर्तव्यमेव प्रायेण । मनः संकल्पविवर्त्तपादिलक्षणं प्रग्रहं रशनां विद्धि । मनसा हि प्रगृहीतानि श्रोत्रादानि करणानि प्रवर्तन्ते रश्मनेवाश्वाः ॥

इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयास्तेषु गोचरान् ।

आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥४॥

इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ह्यानाहु रथकल्पनाकुशलः, शरीरस्याकर्षणसामान्यात् । तेष्वेन्द्रियेषु ह्यस्येन पारिकल्पितेषु गोचरान्मार्गान् हपादीन्विषयान् विद्धि । आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं शरीरैन्द्रियमनोभिः सहितं संयुक्तमात्मानं भोक्तेति संसारीत्याहुर्मनीषिणो विवेकिनः । न हि केवलस्यात्मनो भोक्तृत्वमस्ति, बुद्ध्याशुपाधिकृतमेव तस्य भोक्तृत्वम् । तथा च शुल्यतरं केवलस्याभोक्तृत्वमेव दर्शयति 'ध्यायतीव लैलायतीव' इत्यादि । एवं च सति वक्ष्यमाणरथकल्पनया वैष्णवस्य पदस्यात्मतया प्रतिपत्तिरप्ययते, नान्यथा स्वभावानतिक्रमान् ॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाण्यवस्थानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥५॥

तत्रैवं सति यस्तु अविज्ञानवान् यस्य बुद्ध्याख्यः सारथिरविरानोऽनिपुणो अविवेकी प्रवृत्ता च निवृत्ता च भवति, यथेतरो रथचर्यायामयुक्तेनाप्रगृह्यतेनासमाहितेन मनसा प्रग्रहस्थानीयेन सदा युक्ते भवति, तस्याकुशलबुद्धिसारथेरिन्द्रियाण्यवस्थानीयान्यवस्थान्यवस्थानिवारणानि दुष्टाश्वा अदान्ताश्वा इवेतरसारथेर्भवन्ति ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाणि वस्थानि सदश्वा इव सारथेः ॥६॥

यस्तु पुनः पूर्वोक्तविपरीतमारथिर्भवति विज्ञानवान्प्रगृहीतमनः समाहितचित्तः सदा, तस्यावस्थानीयानीन्द्रियाणि प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा शक्यानि वस्थानि दान्ताः सदश्वा इवेतरसारथेः ॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽऽशुचिः ।

न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥७॥

तस्य पूर्वोक्तस्याविज्ञानवतः इदं फलमाह—यस्त्वविज्ञानवान्भवति । अमनस्कः प्रगृहीतमनस्कः स तत् एवाशुचिः सदैव । न स रथी तन्पूर्वोक्तमहं यत्परं

पदमाप्नोति तेन सारथिना । न केवलं तच्चाप्नोति, संसारं च जन्ममरणलक्षणं अधिगच्छति ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥८॥

यस्तु द्वितीयो विज्ञानवान्विज्ञानवत्सारथ्युपेतो रथी विज्ञानित्येतत् । युक्तमनाः समनस्कः स तत् एव सदा शुचिः, स तु तत्पदमाप्नोति यस्मादाप्तात्पदादप्रच्युतः सन्भूयः पुनरं जायते संसारं ॥

विज्ञानमारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवाक्तरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥९॥

किं तत्पदमित्याह— विज्ञानमारथिर्यस्तु यो विवेकबुद्धिसारथिः पूर्वोक्तो मनःप्रग्रहवान्प्रगृहीतमनाः समाहितचित्तः सन्शुचिर्नरो विद्वान्सोऽध्वनः संसारगतेः प्राप्तं प्रसेव्य अधिगन्तव्यमित्येतत् आप्नोति, मुच्यते सर्वसंसारबंधैः । तद्विष्णोर्व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः परमात्मनो वासुदेवात्मस्य परमं प्रकृतं पदं स्थानं, मतत्वं इत्येतद्यदसौ आप्नोति विद्वान् ॥

अधुना यत्पदं गन्तव्यं तस्य इंद्रियाणि स्थूलान्धारभ्य सूक्ष्मनारतम्यक्रमेण प्रत्यगात्मतया अधिगमः कर्तव्य इत्येवमर्थमिदमारभ्यते—

इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥१०॥

स्थूलानि तावदिन्द्रियाणि, तानि वैरर्थरात्मप्रकाशनायारब्धानि तेभ्य इंद्रियेभ्यः स्वकार्येभ्यस्ते परा ह्यर्थाः सूक्ष्मा महान्तश्च प्रत्यगात्मभूताश्च । तेभ्योऽप्यर्थेभ्यश्च परं सूक्ष्मतरं महत्प्रत्यगात्मभूतं च मनः । मनःशब्दवाच्यं मनस आरंभकं भूतसूक्ष्मं संक्षिप्तविकल्पाधारंभवत्वात् । मनसोऽपि परा सूक्ष्मतरा महत्तरा प्रत्यगात्मभूता च बुद्धिः, बुद्धिशब्दवाच्यमध्यवगायाधारंभकं भूतसूक्ष्मम् । बुद्धेरात्मा सर्वप्राणिवुद्धानां प्रत्यगात्मभूतत्वादात्मा महान्सर्वमहत्त्वादव्यकाद्यत्प्रथमं जानं ह्यैरण्यगर्भं तत्त्वं बोधाबोधात्मकं महानात्मा बुद्धेः पर इत्युच्यते ॥

महत् परमव्यक्तमव्यक्तः पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥११॥

महतोऽपि परं सूक्ष्मतरं प्रत्यगात्मभूतं सर्वमहत्तरं च अव्यक्तं सर्वस्य जगतो बीजभूतमव्याकृतनामरूपं मतत्वं सर्वकार्यकारणशक्तिसमाहाररूपं अव्यक्तं अव्याकृताकाशादिनामवाच्यं परमात्मन्योत्प्रेतभावेन समाश्रितं षट्कणिकायामिव षट्पृश्नशक्तिः । तस्मादव्यक्तात्परः सूक्ष्मतरः सर्वकारणकारणत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च महांश्च, अत एव पुरुषः सर्वपूरणात् । ततोऽन्यस्य परस्य प्रसंगं निवारयन्नाह पुरुषात् परं किञ्चिदिति । यस्मान्नास्ति पुरपाचिन्मात्रघनात्परं किञ्चिदपि वस्तुवन्तरं, तस्मात्सूक्ष्मत्वमहात्प्रत्यगात्मत्वानां सा काष्ठा मिष्टा पर्यवसानम् । अत्र हीद्विभेद आरभ्य सूक्ष्मत्वादि पारिसमाप्तम् । अत एव च गन्तॄणां सर्वगतिमतां संमार्शणां सा परा प्रकृष्टा गतिः । “यद्गत्वा न निवर्तन्ते” इति स्मृतेः ॥

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥१२॥

ननु गतिश्चेदागत्यापि भवितव्यं कथं “यस्माद्भूयो न जायते” इति । नैष दोषः । सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वादवगतिरेव गतिरित्युपचर्यते । प्रत्यगात्मत्वं च दर्शितमिन्द्रियमनोबुद्धिपरत्वेन । यो हि गन्ता सोऽयमप्रत्यग्रूप गच्छत्यनात्मभूतं न विंदति स्वरूपेण । तथा च श्रुतिः—“अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः” इत्याद्या । तथा च दर्शयति प्रत्यगात्मत्वं सर्वस्य । एष पुरुषः सर्वेषु ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तेषु भूतेषु गूढः संतृप्तो दर्शनध्वणादिकर्मा अविद्यामायाच्छब्दोऽत एव आत्मा न प्रकाशत आत्मत्वेन करयचित् । अहो अतिगंभीरा दुरवगाह्या विचित्रा चैवं माया, यदयं सर्वो जन्तुः परमार्थतः परमार्थसतत्त्वोऽप्येवं बोध्यमानोऽहं परमात्मेति न गृह्णाति, अनात्मानं देहेंद्रियादिसंघातमात्मनो दृश्यमानमपि षट्पादिवद्रात्मत्वेनाहममुष्य पुत्र इत्यनुच्यमानोऽपि गृह्णाति । नूनं परस्यैव भावया मौमुह्यमानः सर्वो लोको वंश्रमीति । तथा च स्मरणं “नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः” इत्यादि । ननु विरुद्धमिदमुच्यते ‘मत्वा धीरो न शोचति’ [२.२२] ‘न प्रकाशते’ इति च । नैतदेवम् । असंस्कृतबुद्धेरविशेषत्वाच्च प्रकाशत इत्युक्तम् । दृश्यते तु संस्कृतयाऽन्यया अग्रमिवाम्बा तथा, एकाग्रतरोपेतयेत्येतत् सूक्ष्मया सूक्ष्मवस्तुनिरूपणपरया । कैः । सूक्ष्मदर्शिभिः इंद्रियेभ्यः परा क्षर्याः [३.१०] इत्यादिप्रकारेण सूक्ष्मतापारंपर्यदर्शनेन परं सूक्ष्मं द्रष्टुं शीलं येषां ते सूक्ष्मदर्शिनस्तैः सूक्ष्मदर्शिभिः पंडितैरित्येतत् ।

यच्छेद्वाह्मनुसीं प्राज्ञस्तच्छच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तच्छच्छेच्छान्त आत्मनि ॥१३॥

तत्प्रतिपाद्यमाह—अच्छेन्नियच्छेदुपमं हरेत्प्राज्ञो विवेकी । किं? वागवाचम् । वागत्रोपलक्षणार्थं सर्वेषामिन्द्रियाणाम् । कः? मनसी मनसि । छांदसं दैर्घ्यम् । तच्च मनो यच्छेज्ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे बुद्ध्यात्मात्मनि । बुद्धिर्हि मनआदिरुणान्याप्रोतात्यात्मा प्रत्यक्ष्य तेषाम् । ज्ञानं बुद्धिमात्मनि महति प्रथमज्ञे नियच्छेत् । प्रथमजयत्स्वरूपस्वभावकमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः । तं च महान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्वविशेषप्रत्यन्तमितरूपेऽधिक्रिये सर्वान्तरे सर्वबुद्धिप्रत्ययमाक्षिणि मुख्य आत्मनि ॥

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य चरान्विषोद्यत ।

धुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथल्लक्षयो वदन्ति ॥१४॥

एवं पुरुष आत्मनि सर्वं प्रविलाप्य नामरूपकर्मत्रयं यन्मिध्याज्ञानविजृम्भितं क्रियाकारकफललक्षणं स्वात्मयाधारम्यगनेन मरीच्युदकरज्जुसर्पगगनमलानीव मरीचिरज्जुगगनस्वरूपदर्शनेनैव स्थः प्रशान्तः कृतकृत्यो भवति यतः, अतस्तद्दर्शनार्थमनाद्यविद्याप्रमुखा उत्तिष्ठत हे जन्तवः, आत्मज्ञानाभिमुखा भवत, जाग्रताज्ञाननिद्राया घोररूपायाः सर्वानर्थधीजभूतायाः क्षयं कुरुत । कथम् । प्राप्योपगम्य बरान्प्रकृष्टानाचार्यास्तत्त्वविदः, तदुपदिष्टं सर्वान्तरमात्मानमहमस्मीति निबोधतावगच्छत । न ह्युपेक्षितव्यमिति श्रुतिरनुकंपयाह मातृवत् आतिसूक्ष्मबुद्धिविषयत्वाज्ज्ञेयस्य । किमिव सूक्ष्मबुद्धिरित्युच्यते । धुरस्य धारा अग्ने निशिता तीक्ष्णीकृता दुरत्यया दुःप्रेनात्ययो यस्याः सा दुरत्यया । यथा सा पद्मघां दुर्गमनीया तथा दुर्गं दुःसंपाद्यमितेतत् पथः पंधाने तत्तं ज्ञानलक्षणं मार्गं कवयो मेधाविनो वदन्ति । ज्ञेयस्य अतिसूक्ष्मत्वात्तद्विषयस्य ज्ञानमार्गस्य दुःसंपाद्यत्वं वदन्तीत्यभिप्रायः ॥

तत्कथमतिसूक्ष्मत्वं ज्ञेयस्येत्युच्यते । स्थूला तावदियं मेदिनी शब्दस्पर्शरूपरसगंधोपचिता सर्वेन्द्रियविषयभूता तथा शरीरम् । तत्रैकैकगुणोपकार्येण गंधादीनां सूक्ष्मत्वमहस्त्वविशुद्धत्वनित्यत्वादितारतम्यं दृष्टमवादिषु यावदाकाशमिति । ते गंधादयः सर्व एव स्थूलत्वाद्विकाराः शब्दान्ता यत्र न गन्ति, किमु तस्य सूक्ष्मत्वादिनिरतिशयत्वं वक्तव्यमितेतद्दर्शयति श्रुतिः—

ॐ

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगंधवच्च यत् ।

अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥१५॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगंधवच्च यत् एतद्व्याख्यातं ब्रह्म अव्ययं, यदि शब्दादिमत्तद्येतीदं त्वशब्दादिमत्त्वादव्ययं न व्येति न क्षीयते, अत एव च नित्यं, यदि व्येति तदभित्यमिदं तु न व्येत्यतो नित्यम् । इतश्च नित्यमनाद्यविद्यमान आदिः कारणमस्य तदिदमनादि । यद्वादिमत्तत्कार्यत्वादित्यं कारणे प्रलीयते यथा पृथिव्यादि । इदं तु सर्वकारणत्वादकार्यमकार्यत्वाभित्यं, न तस्य कारणमस्ति यस्मिन्प्रलीयेत । तथाऽनंतमविद्यमानोऽन्तः कार्यमस्य तदनंतम् । यथा कदल्यादेः फलादिकार्योत्पादनेनाप्यनित्यत्वं दृष्टं, न च तथार्थ्यतत्त्वं ब्रह्मणोऽपि नित्यम् । महतो महत्तत्त्वान् बुद्ध्याख्यात्परं विलक्षणं नित्यविज्ञातिस्वरूपत्वात् सर्वसाक्षि हि सर्वभूतात्मत्वाद्ब्रह्म । उक्तं हि 'एष सर्वेषु भूतेषु' [३.१२] इत्यादि । ध्रुवं च कूटस्थं नित्यं न पृथिव्यादिवदोपेक्षिकं नित्यत्वम् । तदेवंभूतं ब्रह्मात्मानं निचाय्यावगम्य तमात्मानं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते विमुच्यते ॥

मनात्प्रव

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रेक्षः सनातनम् ।

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥१६॥

प्रस्तुतविज्ञानस्तुत्यर्थमाह श्रुतिः—नाचिकेतं नचिकेतसा प्राप्तं नाचिकेतं मृत्युना प्रोक्तं मृत्युप्रेक्षमिदमास्थानमुपाख्यानं ब्रह्मत्रयलक्षणे सनातनं चिरंतनं वैदिकत्वादुक्त्वा ब्राह्मणेभ्यः श्रुत्वा चाचार्येभ्यो मेधावी ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तस्मिन्ब्रह्मलोके महीयत आत्मभूत उपास्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥

य इमं परमं गुह्यं श्रावयेत् ब्रह्मसंसदि । प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानंस्थाय कल्पते तदानंस्थाय कल्पत इति ॥१७॥

इति तृतीया बह्वी ॥

यः कश्चिदिमं ग्रंथं परमं प्रकृष्टं गुह्यं गोप्यं श्रावयेत् ग्रंथतोऽर्थतश्च ब्राह्मणानां संसदि ब्रह्मसंसदि प्रयतः शुचिर्भूत्वा श्राद्धकाले वा श्रावयेत् भुञ्जानान् तच्छ्राद्धमस्यानंस्थायानंतकालाय कल्पते संपद्यते । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

इति कठकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥१॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

‘एष सर्वेषु भूतेषु गुणोऽऽत्मा न प्रकाशते दृश्यते त्वम्यया बुद्ध्या’ [३.१३]
इत्युक्तम् । कः पुनः प्रतिबंधोऽध्याया बुद्धयेन तदभावादात्मा न दृश्यत इति
तददर्शनमारणप्रदर्शनार्था वल्ली आरभ्यते । विनाते हि श्रेयःप्रतिबंधकारणे तद-
‘पनयनाय यत्न आरब्धुं शक्यते नान्ययेति—

परां चैवानि व्यनृणस्त्वयं भूम्नस्मात्पराह् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानं भक्षदाष्टदधुरमृतत्वमिच्छन् ॥१॥

परां चैव परां चान्ति गच्छन्तीति, यानि तदुपलभितानि धोत्रादीनां द्वियाणि
‘यानीत्युच्यन्ते । तानि परांच्येव शब्दाद्विषयप्रकाशनाय प्रवर्तन्ते । यस्मान्
‘एवं स्वभावकानि तानि व्यनृणद्विसितयान् ननं कृतवानित्यर्थः । कोऽसौ । स्वयं भूः
परमेश्वरः स्वयमेव स्वतंत्रो भवति सर्वदा न परतंत्र इति । तस्मात् पराह् पराभू-
गाननात्मभूतान्शब्दादीनापश्यत्युपलभते उपलब्धा नान्तरात्मज्ञान्तरात्मानमित्यर्थः ।
एवं स्वभावेऽपि सति लोकस्य कश्चिन्नयाः प्रतिगोतः प्रवर्तनमिव धीरो धीमान्
विवेकी प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा । प्रतीच्येवात्मशब्दो
हृदो लोके नान्यत्र । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवात्मशब्दो वर्तते । “यच्चाप्रेति
यदादते यच्चाति विषयानिह । यच्चास्य मंततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते”
इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणान् । तं प्रत्यगात्मानं स्वं स्वभावमभक्षदपश्यत्पश्यतीत्यर्थः ।
छंदसि कालान्तयमात् । कथं पश्यतीत्युच्यते— आरुतचधुरारुतं व्यावृत्तं चक्षुः
धोत्रादिकमिन्द्रियजातमपेविषयाद्यस्य स आरुतचक्षुः । न एवं संस्कृतः प्रत्यगा-
त्मानं पश्यति । न हि बाह्यविषयालोचनपरत्वं प्रत्यगात्मेक्षणं चैकस्य संभवति ।
किमर्थं पुनरित्थं महता प्रयासेन स्वभावप्रगृहीतिनिरोधं कृत्वा धीरः प्रत्यगात्मानं
पश्यतीत्युच्यते— अमृतत्वमरणधर्मत्वं नित्यस्वभावतामिच्छन्नात्मन इत्यर्थः ॥

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्वेयन्ति विततस्य पाशम् ।

अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेतिह न प्रार्थयन्ते ॥२॥

यत्तावत्सामाविकं परागेवानात्मदर्शनं तदात्मदर्शनस्य प्रतिबंधकारणमविद्या
तत्प्रतिकूलत्वाद्या च परागेवाविद्योपप्रदर्शितेषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु तृष्णा ताभ्याम-
विद्यातृष्णाभ्या प्रतिबद्धात्मदर्शनः पराचो बहिर्गतानेव कामान्काम्यान्विषयाननु-
यन्ति अनुगच्छन्ति बाला अन्यप्रज्ञाः, ते तेन कारणेन मृत्योरविद्याकामकर्मसमु-

दायस्य यन्ति गच्छन्ति विततस्य विस्तीर्णस्य सर्वतो व्याप्तस्य पाशं, पाश्यते
बध्यते येन तं पाशं देहेंद्रियादिमंयोगवियोगलक्षणम् । अनवरतं जन्ममरणजरा-
रोगाद्यनेकानर्थघातं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । यत एवमथ तस्माद्दारा विवेकिनः
प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणममृतत्वं ध्रुवं विदित्वा । देवाद्यमृतत्वं ह्यध्रुवं इदं तु
प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं ध्रुवं 'न कर्मणा बध्यते नो बर्नीयान्' इति श्रुतिः ।
तदेवंभूतं कूटस्थमविचाय्यममृतत्वं विदित्वा अध्रुवेषु सर्वपदार्थेष्वनित्येषु
निर्धार्य ब्राह्मणा इह संयोरऽनर्थे प्राप्ये न प्रार्थयन्ते किंचिदपि प्रत्यगात्मदर्शनप्र-
निकूलत्वात् । पुत्रवित्तलोकैर्यणाभ्यो ऽश्रुतिष्ठन्त्येवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

येन रूपं रसं गंधं शब्दान्स्पर्शश्च मैथुनात् ।

पृतेर्नैव विजानाति किमत्र पारिशिष्यते । पृतद्वै तत् ॥ १३ ॥

यद्विशानाज किंचिदन्यत्प्रार्थयन्ते ब्राह्मणाः, कथं तदविगम इति उच्यते—
येन विज्ञानस्वभावेनात्मना रूपं रसं गंधं शब्दान्स्पर्शश्च मैथुनात्मैथुनानिमित्तान्मु-
खप्रत्ययान्विजानाति विस्पष्टं जानाति सर्वो लोकः । ननु नैव प्रसिद्धिः
लोकस्यात्मना देहादिविलक्षणेनाहं विजानामीति । देहादिसंघातोऽहं विजानामीति
तु सर्वो लोकोऽवगच्छति । न त्वेवम् । देहादिसंघातस्यापि शब्दादिस्वरूपत्वा-
विशेषाद्विज्ञेयत्वाविशेषाच्च न युक्तं विज्ञानृतम् । यदि हि देहादिसंघातो रूपा-
द्यात्मकः सन् रूपादीन्विजानीयात् तर्हि बाह्या अपि रूपादयोऽन्योन्यं स्वं स्वं रूपं च
विजानीयुः । न चैतदस्ति । तस्माद्देहादिलक्षणांश्च रूपादीनेतेनैव देहादिव्यतिरि-
क्तैर्नैव विज्ञानस्वभावेनात्मना विजानाति लोकः । यथा येन सोऽहो वहति सोऽग्नि-
रिति तद्वत् । आत्मनोऽविज्ञेयं किमग्रास्मिंद्वौके पारिशिष्यते न किंचित्पारिशिष्यते ।
सर्वमेव त्वात्मना विज्ञेयम् । यस्यात्मनोऽविज्ञेयं न किंचित्पारिशिष्यते स आत्मा
सर्वज्ञः । एतद्वै तत् । किं तद्यज्ञचित्तसा पृष्टं देवादिभिरपि विचिन्वित्सतं धर्मा-
दिभ्योऽन्यद्विष्णोः परमं पदं यस्मात्परं नास्ति तद्वै एतदधिगतमित्यर्थः ॥

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ १४ ॥

अतिसूक्ष्मत्वात् दुर्विज्ञेयमिति मत्वैतमेवार्थं पुनः पुनराह— स्वप्नान्तं स्वप्न-
मर्थं स्वप्नविशेषमिलेतत् । तथा जागरितान्तं जागरितमर्थं जागरितविशेषं च ।
उभौ मत्प्रजागरितान्तौ येनात्मनानुपश्यति लोक इति सर्वं पूर्ववत् । तं महान्तं

विभुमात्मानं मत्वावगम्यात्मभावेन साक्षादहमस्मि परमात्मेति धीरो न शोचति ।

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमेतिकात् ।

ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥५॥

किंच यः कश्चिदिमं मध्वदं कर्मफलभुजं जीवं प्राणादिकलापस्य धारयितारं
आत्मानं वेद विजानात्यंतिकादंतिके समीपे ईशानमीक्षितारं भूतभव्यस्य काल-
त्रयस्य, ततस्तद्विजानादूर्ध्वमात्मानं न विजुगुप्सते न गोपायितुमिच्छत्यभयप्राप्त-
त्वात् । यावद्वि भयमध्यस्थोऽनित्यमात्मानं मन्यते तावद्रोपायितुमिच्छत्यात्मनः ।
यदा तु नित्यमद्वैतमात्मानं विजानाति तदा कः किं कुतो वा गोपायितुमिच्छेत् ।
एतद्वै तदिति पूर्ववत् ॥

यः पूर्वं तपसो ज्ञानमंजयः पूर्वमजायत ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत । एतद्वै तत् ॥६॥

यः प्रत्यगात्मेश्वरभावेन निर्दिष्टः स सर्वमात्मेत्येतद्दर्शयति— यः कश्चिन्मुमुक्षुः
पूर्वं प्रथमं तपसो ज्ञानादिलक्षणाद्वृत्त्या इत्येतत् जातमुत्पन्नं हिरण्यगर्भम् । किम-
पेक्ष्य पूर्वमित्याह— अद्वयः पूर्वमप्सहितेभ्यः पंचभूतेभ्यो न केवलभ्योऽद्वय इत्य-
भिप्रायः । अजायत उत्पन्नो यस्तं प्रथमजं देवादिशरीराण्युत्पाद्य सर्वप्राणिगुहां
हृदयाकाशं प्रविश्य तिष्ठन्तं शब्दादीनुपलभमानं भूतेभिर्भूतैः कार्यकरणलक्षणैः
सह तिष्ठन्तं यो व्यपश्यत यः पश्यतीत्येतत् । य एवं पश्यति स एतदेव पश्यति
यत्तत्प्रकृतं ब्रह्म ॥

या प्राणेन संभयरयदितिर्देवतामयी ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं वा भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ॥७॥

क्रिय— या सर्वदेवतामयी सर्वदेवतान्मिका प्राणेन हिरण्यगर्भरूपेण परस्मा-
द्वृत्त्याः संभवति शब्दादीनामदनाददितिस्तां पूर्ववद्गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीमदितिम् ।
तामेव विशिनष्टि— या भूतभिर्भूतैः समन्विता व्यजायत उत्पद्येत्येतत् ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभूतो गर्भिणीभिः ।

दिवे दिव ईक्ष्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् ॥८॥

क्रिय— योऽधियज्ञ उत्तराधरारण्योर्निहितः स्थितो जातवेदा अग्निः पुनः
सर्वहविषां भोक्ता अप्यात्मं च योगिभिः गर्भ इव गर्भिणीभिरंतर्पेनीभिरगर्हिता-
सभोजनादिना यथा गर्भः सुगूढः सुष्टु सम्यग्भूतो लोके, देव्यदेवविभिर्योगि-

भिध मुमृत इत्येतत् । किञ्च दिवे दिवेऽहन्यहनीद्व्यः स्तुत्यो बंधश्च कर्मिभिर्योगि-
भिश्चाध्वरे हृदये च जागृवद्भिर्जागरणशीलैरग्रमतैरित्येतत् । हविष्माद्भिराज्यादि-
भद्रिर्ध्वनिभावनावाद्भेध, मनुष्येभिर्मनुष्यैरभिरेतद् तत्तदेव प्रकृतं ब्रह्म ॥

यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति ।

सं देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन । एतद्दे तत् ॥९॥

किञ्च—यतश्च यस्मात्प्राणादुदेत्युतिष्ठति सूर्योऽस्तं निम्लोचनं यत्र यस्मि-
न्नेव च प्राणेऽहन्यहनि गच्छति, तं प्राणमात्मानं देवाः, सर्वे अग्न्यादयोऽर्धदेवं
वागादयश्चाध्यात्मं सर्वे विश्वेऽरा इव रथनाभावर्यताः संप्रवेशिताः स्थितिकाले ।
सोऽपि ब्रह्मैव । तदेतत्सर्वात्मकं ब्रह्म । तदु नात्येति भातीत्य तद्वात्मकतां तदन्यत्वं
गच्छति कश्चन कश्चिदपि एतद्दे तत् ॥

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥१०॥

यत् ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वर्तमानं तत्तदुपाधित्वादब्रह्मवद्वभासमानं संसा-
र्यन्यत्परम्मात् ब्रह्मण इति मा भूत्कस्यचिदाशङ्केतीदमाह—यदेवेह कार्यकारणोपा-
धिसमन्वितं ससारधर्मवद्वभासमानमविवेकिनां तदेव स्वात्मस्थममुत्र नित्य-
विज्ञानघनस्वभावं सर्वसंसारधर्मवर्जितं ब्रह्म । यच्चामुत्रामुष्मिष्मात्मानि स्थितं
तदन्विह तदेवेह नामरूपकार्यकरणोपाधिमनु विभाव्यमानं नान्यत् । तत्रैवं
सत्युपाधिस्वभावभेददृष्टिक्षणया अविद्यया मोहितः सन्य इह ब्रह्मण्यनानाभूते
परम्मादन्योऽहं मतौऽन्यत्परं ब्रह्मेति नानेव भिन्नमिव पश्यत्युपलभते, स
मृत्योर्मरणान्मृत्युं मरणं पुनः पुनर्जननमरणभावमाप्नोति प्रतिपद्यते । तस्मात्तथा
न पश्येत् । विज्ञानैकरसं नैरंतर्येणाकाशवत्परिपूर्णं ब्रह्मैवाहमस्मीति पश्येदिति
वाक्यार्थः ॥

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ।

मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥११॥

प्रागेकत्वविज्ञानाचार्यायमसंस्कृतेन मनसैवेदं ब्रह्मैकरसमाप्तव्यमात्मैव नान्य-
दस्तीति । आप्ते च नानात्वप्रत्युपस्थापिकाया अविद्याया निवृत्तत्वादिह ब्रह्मणि
नाना नास्ति किञ्चनाणुमात्रमपि । यस्तु पुनरविद्यातिमिरदृष्टिं न मुञ्चति इह ब्रह्मणि
नानेव पश्यति, स मृत्योर्यमृत्युं गच्छत्येव स्वल्पमपि भेदमध्यासोपयजित्यर्थः ॥
पुनरपि तदेव प्रकृतं ब्रह्माह—

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मय्य आत्मनि तिष्ठति ।

इंशानं भूतमप्यस्य न ततो विमुगुप्यते । एतद् तत् ॥१२॥

अंशुप्रसादोऽनुसारिमतः अंशुप्रसादमात्रं हृदयपुन्दरीकं तन्निष्ठप्रत्ययः-
वरणोत्तापिरेषुहृदयमात्रेऽनुप्रसादप्रत्ययपर्यन्तमभ्यवर्त्यैववरणः । पुरुषः पूर्णमेवेति सर्व-
मिति । मध्य आत्मनि शरीरे तिष्ठति यस्तमात्मानमागानं भूतभक्ष्यस्य विदित्वा
ममल दृष्टादि पूर्वरा ॥

भंगुष्टमात्रः पुरपं उपान्तिरिवाधुमकः ।

ईशानो भूतमध्यस्य स पृथास्य स ऽ श्वः । यत्नेह सत् ॥१३॥

नियमोपपत्तिः । पुरुषो ज्योतिरसिधूमकः, अधूमकमिति पुरुषं पञ्चोत्तिष्प-
त्यार । नन्वेवं लक्षितो योगिभिर्दृष्टमर्हमानो भूतभक्षस्तस्य स एव नित्यः पृ-
थोऽपि दृष्टो । प्राणिषु वर्तमानः न उ शोऽपि वर्तिष्यते, नान्यत्वात्तमोऽप्यथ
जनिष्यत इत्यर्थः । अनेन 'नायमर्त्तमिति चक्रे' [१.२.०] इत्ययं पक्षो न्यायतो-
ऽप्यतीतः । एवमनेन श्रुत्या इत्युपस्थाधा क्षणभंगवादध ॥

समोदकं दुर्गे सृष्टं पर्यतेषु विधायति ।

एवं धर्माभ्युपगम्य सर्वज्ञानेनानुविधायति ॥१४॥

पुनरपि भेददर्शनापवादं स्पष्टं आह- यथोक्तं दुर्गं दुर्गं देश उन्निहते
दृष्टे सिद्धं पर्वतैषु पर्वतारु निग्रहदेशेषु विधावति दिवाणं रात्रि नश्यति, एवं धर्मा-
नात्मनोऽभिमानपृथक्पदस्य पृथक्मेव प्रतिशरीरे पदंस्तानि शरीरेभेदानुवर्तिनोऽनु-
विधावति । शरीरेभेदमेव पृथक्पुनः पुनः स्तिपद्यत इत्यर्थः ॥

मथोदकं शुद्धे शुद्धमासिकं साहस्यं भवति ।

एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम ॥१५॥

अस्य पुनर्विधानतो विध्वस्तोपाधिवृत्तभेददर्शनस्य विमुक्तविज्ञानधर्मैकरत्नम-
द्वयमात्मनि पश्यतो विज्ञानतो मुनेर्मन्त्रशास्त्रस्य प्रत्यक्षं कथं संभवतीत्युच्यते
यथोदकं शुद्धं द्रव्ये शुद्धं द्रव्यमाहितं द्रव्यमेव रसमेव नादश्च तादृशमेव
भवति आत्मापेक्षमेव अयदेकत्वं दिज्ञानतो मुनेर्मन्त्रशास्त्रस्य हे गौतम ।
तस्मात्पुनर्विधानतो नास्तिकमुच्यते योजित्वा मातृपितृसहस्रेभ्योऽपि हितै-
षिणा वेदेभ्योऽपि मातृपितृसहस्रेभ्योऽपि हितै-

इति चतुर्थी बह्वी ।

पुनरापि प्रकारान्तरेण ब्रह्मनस्वनिर्धारणार्थोऽयमारंभो दुर्विनेयत्वात् ब्रह्मणः—

पुरमेकादशद्वारमजस्रावक्रचेतसः ।

अनुष्टाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै तत् ॥१॥

पुरं पुरमिव पुरम् । द्वारद्वारपालाधिष्ठात्राद्यनेकपुरोपकरणसंपत्तिदर्शनाच्छरीरं पुरम् । पुरं च सौगाकरणं स्वात्मनाऽगंहतस्वतंत्रस्वाम्यर्थं दृष्टम् । तथेदं पुरमामान्यादनेकारणरनगं हतं शरीरं स्वात्मनाऽगंहतराजस्थानीयस्वाम्यर्थं भवितुमर्हति । तथेदं शरीराद्यं पुरमेकादशद्वारं एकादश द्वाराण्यस्य सप्त शीर्षण्यनि, नाभ्या सहार्वाचि त्रीणि, निरस्येकं, तैरेकादशद्वारं पुरम् । यस्य ? अजस्रस्य जन्मादिविक्रियारहितस्थान्मनो राजस्थानीयस्य पुरधर्मविलक्षणस्य । अवकचेतसोऽवक्रमद्विलमादित्यप्रकाशवन्निभमेवावस्थितमेकरूपं चेतो विज्ञानमस्येत्यवकचेतास्तस्यावकचेतसो राजस्थानीयस्य ब्रह्मणः । यस्येदं पुरं तं परमेश्वरं पुरस्वामिनमनुष्टाय ध्यात्वा । ध्यानं हि तस्यानुष्ठानं गम्ययिज्ञानपूर्वकम् । तं रक्षिषणाध्वनिमुक्तः मम्ममं गर्वभूतस्थं ध्यात्वा न शोचति । तद्विज्ञानादभयप्राप्तेः शोकावगराभावात्ततो भयेष्वा । इहैवाविद्याकृतकामकर्मबंधनविमुक्तो भवति । विमुक्तश्च मन्विमुच्यते पुनः शरीरं न शुक्लार्तीयर्थः ॥

हंसः शुचिपद्मसुरं तरिक्षसद्वोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृपद्वारमरुतसद्गोमसद्वजा गोजा ऋतजा आद्रिजा ऋतं बृहत् ॥२॥

तत्तु नैकशरीरपुरवर्त्यैवात्मा किं तर्हि सर्वपुरवर्ती । कथम्— हंसो हन्ति गच्छन्तीति । शुचिपद्मद्वौ दिव्यादित्यात्मना सीदतीति । वसुर्वासयति सर्धानिति । याव्यात्मनातरिक्षे सीदतीत्यंतरिक्षसत् । होताऽग्निः, “अग्निर्ब्रह्मा होता” इति श्रुतेः । वैशा पृथिव्यां सीदतीति वेदिपत् । “इयं वेदिः परोऽन्तः पृथिव्याः” इत्यादिमंत्रवर्णान् । अतिथिः सोमः सन्दुरोणे कलशे सीदतीति दुरोणसत् । ब्राह्मणोऽनिधिरूपेण वा दुरोणेण गृहेषु सीदतीति । नृपन्त्रेषु मनुष्येषु सीदतीति । वरसद्वारेषु देवेषु सीदतीति । ऋतसत् ऋतं सत्यं यज्ञो वा तस्मिन्सीदतीति । व्योममद्गोम्याकाशे सीदतीति । अब्जा अप्सु संसृज्जितमकरादिरूपेण जायत इति । गोजा गवि पृथिव्यां ब्राह्मिण्यादिरूपेण जायत इति । ऋतजा यज्ञांगरूपेण जायत इति । आद्रिजाः पर्वतेभ्यो नद्यादिरूपेण जायत इति । सर्वात्माणि सृजत मन्वितथस्वभाव एव । बृहन्महान्मन्वकारणत्वात् । यदाप्यादित्य एव मंत्रेणोच्यत

तदाप्यात्मस्वरूपत्वमादित्यस्यांगीकृतत्वाद्वाङ्मणो व्याख्यानेऽप्यविरोधः । सर्वव्याप्येक
एवात्मा जगतो नात्मभेद इति मंत्रार्थः ॥

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्युपानं प्रत्यगस्यति ।

मध्ये कामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥३॥

आत्मनः स्वरूपाधिगमे लिङ्गमुच्यते—ऊर्ध्वं हृदयात्प्राणं प्राणवृत्तिं वायुमु-
न्नयत्यूर्ध्वं गमयति । तथाऽपानं प्रत्यगधोऽस्यति क्षिपति यः इति वाक्यशेषः ।
तं मध्ये हृदयपुण्डरीकाकाश आसीनं बुद्धावभिव्यक्तविज्ञानप्रकाशनं वामनं वननीयं
संभजनीयं विश्वे सर्वे देवाश्चक्षुरादयः प्राणा रूपादिविज्ञानं बलिमुपाहरन्तो विश
इव राजानमुपासते तादर्थ्येनानुपरतव्यापारा भवन्तीत्यर्थः । यदर्था यत्प्रयुक्ताश्च
सर्वे वायुकरणव्यापाराः, सोऽन्यः सिद्ध इति वाक्यार्थः ॥

अस्य विश्वसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।

देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥४॥

किञ्च अस्य शरीरस्थस्यात्मनो विश्वसमानस्य ब्रह्मसमानस्य देहिनो देहवतः ।
विश्वसनशब्दार्थमाह—देहाद्विमुच्यमानस्येति । किमत्र परिशिष्यते प्राणादिकलापे
न किञ्चन परिशिष्यते अत्र देहे पुरस्वामिविद्रवण इव पुरस्वामिनां यस्यात्मनोऽ-
पगमे क्षणमात्रात्कार्यकरणकलापरूपं सर्वमिदं हतबलं विश्वस्तं भवति विनष्टं
भवति सोऽन्यः सिद्ध आत्मा ॥

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतामुपाश्रिता ॥५॥

म्यान्मतं प्राणापानाद्यपगमादेवेदं विश्वस्तं भवति न तु तद्यतिरिक्तात्मापग-
मात्प्राणादिभिरेवेह मर्त्यो जावताति । नैतदन्ति । न प्राणेन नापानेन चक्षुरादिना
वा मर्त्यो मनुष्यो देहवान्कश्चन जावति न कोऽपि जीवति । न ह्येषां परार्थानां
संहत्यकारित्वाज्जीवनहेतुत्वमुपपद्यते । स्वार्थेनासंहतेन परेण केनचिदप्रयुक्तं संहता-
नामवस्थानं न दृष्टं यथा गृहादीनां लोके, तथा प्राणादीनामपि संहतत्वाद्भवितु-
मर्हति । अत इतरेण तु इतरेणैव संहतप्राणादिविलक्षणेन तु सर्वे संहताः सन्तो
जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति । यस्मिन्संहतविलक्षण आत्मनि सति परस्मिन्नेता
प्राणापानां चक्षुरादिभिः संहतामुपाश्रिता, यस्यासंहतम्यार्थे प्राणापानादिः सर्व
व्यापारं कुर्वन्वर्तते संहतः सन्न ततोऽन्यः सिद्ध इत्यभिप्रायः ॥

अनन्त

हंत त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥६॥

हंतेदानां पुनरपि ते तुभ्यमिदं गुह्यं गोप्यं ब्रह्म सनातनं चिरंतनं प्रवक्ष्यामि ।
यद्विज्ञानात्सर्वसंसारोपरमो भवति, अविज्ञानाच्च यस्य मरणं प्राप्य यथा चात्मा
भवति यथात्मा संसरति तथा शृणु हे गौतम ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥७॥

योनि योनिद्वारं शुक्रबाजसमन्विताः सन्तोऽन्ये केचिदविद्यावन्तो मूढाः
प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय शरीरग्रहणार्थं देहिनो देहयन्तः, योनि प्रविशन्तीत्यर्थः ।
स्थाणुं वृक्षादिस्थावरभावमन्येऽत्यंताधमा मरणं प्राप्यानुसंयन्त्यनुगच्छन्ति । यथा-
कर्म यस्य कर्म तद्यथाकर्म यथादृशं कर्मैह जन्मनि कृतं तद्वशेनेत्येतत् । तथा
च यथाश्रुतं यादृशं च विज्ञानमुपाजितं तदनुसंगमेव शरीरं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।
“यथाप्रज्ञं हि संभवाः” इति श्रुत्यंतरात् ॥

य येप सुप्तेषु जागति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँह्लोकाः धिताः सर्वे तदु नालेति कश्चन । एतद्वै तत् ॥८॥

यत्प्रतिज्ञातं गुह्यं ब्रह्म प्रवक्ष्यामीति तदाह—य एष सुप्तेषु प्राणादिषु
जागति न स्थितिः । कथम् । कामं कामं तं तमभिप्रेतं स्थायार्थमविद्यया निर्मि-
माणो निष्पादयजागतिं पुरुषो यः, तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं तद्ब्रह्म नान्यदुह्यं ब्रह्मास्ति ।
तदेवामृतमविनाशयुज्यते सर्वशास्त्रेषु । किंच पृथिव्यादयो लोकस्तस्मिन्नेव सर्वे ब्रह्मणि
धिता आधिताः सर्वलोककारणत्वात्तस्य । तदु नालेति कश्चनेत्यादि पूर्ववदेव ॥

अमिर्यथैकां भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्च ॥९॥

अनेकताकिंचित्तु बुद्धिविचारितान्तःकरणानां प्रमाणोपपन्नमात्मैक्यविज्ञानं
असरुदुच्यमानमप्यवजुबुद्ध्यानां ब्राह्मणानां चेतांसि नाधीयत इति तत्प्रतिपादनं
आदरवती पुनः पुनराह श्रुतिः—अमिर्यथैक एव प्रकाशात्मा सन्भुवनं भवन्त्य-
स्मिन्भूतानां भुवनमयं लोकस्तामिमं प्रविष्टोऽनुप्रविष्टः, रूपं रूपं प्रति दार्वादि-
दाह्यभेदं प्रतीत्यर्थः, प्रतिरूपस्तत्र तत्र प्रतिरूपवान्दाह्यभेदेन बहुविधो बभूव ।

एक एव तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं मूर्तेषां भूतानामभ्यन्तर आत्माऽतिसू-
क्ष्मत्वाद्वाचादिष्विव सर्वदेहं प्रति प्रविष्टत्वात्प्रतिरूपो बभूव बहिश्च स्वेनाविकृतेन
रूपेणाकाशवत् ॥✓

वायुर्यैवको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥१०॥

तथाऽन्यो दृष्टान्तः—वायुर्यैवक इत्यादि । प्राणात्मना देहेष्वनुप्रविष्टो, रूपं
रूपं प्रतिरूपो बभूवेत्यादि समानम् ॥

सूयो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्पैर्वाह्यदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥११॥

एकस्य सर्वात्मत्वं संसारदुःखित्वं परस्यैव स्यादिति प्राप्ते इदमुच्यते—
सूयो यथा चक्षुष आलोक्येनोपकारं कुर्वन्मूत्रपुरीषाद्यशुचिप्रकाशनेन तद्दर्शिनः
सर्वलोकस्य चक्षुराप सप्त लिप्यते चाक्षुर्परशुच्यादिदर्शननिमित्तराध्यात्मिकैः
पापदोषैर्यथैवाशुच्यादिसंसर्गदोषैः एकः सन् तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते
लोकदुःखेन बाह्यः । लोकै ह्यविषया स्वात्मन्यधस्तथा कामकर्मोद्भवं दुःखमनु-
भवति । न तु सा परमार्थतः स्वात्मानं । यथा रज्जुशुक्तिरूपरगणेषु सर्परजतो-
द्वलमलानि न रज्ज्वादीनां स्वतो दोषरूपाणि सन्ति, संसर्गाणि विपरीतबुद्धय-
ध्यासनिमित्तास्तदोषवद्विभाव्यन्ते । न तदोषैस्तेषां लेशो विपरीतबुद्धयध्यासनाद्या
हि ते । तथात्मानं सर्वो लोकः क्रियाकारककलात्मकं विज्ञानं सर्वादिसंन्यायं
विपरीतमध्यस्य तर्हिमतं जन्ममरणादिदुःखमनुभवति, न त्वात्मा सर्वलोकान्मात्रं
भान्विपरीताध्यासनिमित्तेन लिप्येत लोकदुःखेन । कुतः बाह्यः रज्ज्वादिवदेव
विपरीतबुद्धयध्यासनाद्या हि स इति ॥

एको यशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥१२॥

किंच स हि परमेश्वरः सर्वगतः स्वर्गत्र एको न तन्ममोऽन्यधिको बान्धो
र्वास्ति । यशी सर्वं हास्य जगद्वशे वर्तते । कुतः ? सर्वभूतान्तरात्मा । यन् एक-
मेव मदेकरममात्मानं विशुद्धविज्ञानरूपं नामरूपाद्यशुद्धीपाधिभेदवशेन बहुधा
अनेकप्रकारं यः करोति स्वान्मरुत्तामात्रेणाचिल्लशक्तिव्यान् 'तनन्मस्थं स्वशरीर-
हृदयाकाशे बुद्धौ चैनन्याकिरेणाभिव्यक्तमन्येनन् । न हि शरीरस्याधारत्वमा-

त्मनः । आकाशवदमूर्तत्वात् । आदर्शस्थं सुखमिति यद्वत् । तमेतमीश्वरमात्मानं
ये निरुत्तयाह्वयतयोऽनुपश्यन्ति आचार्यागमोपदेशमनु साक्षादनुभवन्ति धारा
विवेकिनः तेषां परमेश्वरभूतानां शाश्वतं नित्यं सुखमात्मानंदलक्षणं भवति,
नेतरेषां बाह्यासक्तबुद्धोनामविवेकिनां स्वात्मभूतमपि अविद्याव्यवधानात् ॥

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥१३॥

किञ्च नित्योऽविनाश्यनित्यानां विनाशिनाम् । चेतनश्चेतनानां चेतयितृणां
ब्रह्मादीनां प्राणिनां अभिनिमित्तमिव दाहकत्वमनमीनामुदकादीनामात्मचैतन्य-
निमित्तमेव चेतयितृत्वमन्येषाम् । किञ्च ॥ सर्वज्ञः सर्वेश्वरः कामिनां संसारिणां
कर्मानुरूपं कामान्कर्मफलानि स्वानुग्रहनिमित्तांश्च कामान्य एको बहूनामनेके-
षामनायासेन विदधाति प्रयच्छतांत्येतत् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां
शान्तिरपरतिः शाश्वती नित्या स्वात्मभूतैव स्वाभेतरेषामनेवविधानाम् ॥

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।

कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥१४॥

यत्तदात्मविज्ञानसुखमनिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यं परमं प्रकृष्टं प्राकृतपुरुषवाङ्मन-
सयोरगोचरमपि सन्निरुत्तयणा ये ब्राह्मणास्ते एतत्प्रत्यक्षमेवैति मन्यन्ते, कथं नु
केन प्रकारेण तत्सुखमहं विजानीयाम् । इदमित्यात्मबुद्धिविषयमापादयेयं यथा
निरुत्तयणा यतयः । किमु तद्भाति दीप्यते प्रकाशात्मकं तद्यतोऽस्मद्बुद्धिगोचरत्वेन
विभाति विस्पष्टं दृश्यते किंवा नेति ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥१५॥

अत्रोत्तरमिदं भाति च विभाति चेति । कथम्? न तत्र तस्मिन्त्यात्मभूते
ब्रह्मणि सर्वावभामकोऽपि सूर्यो भानि तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । तथा न
चंद्रतारकं, नेमा विद्युतो भान्ति, कुतोऽयमस्मद्बुद्धिगोचरोऽग्निः । किं बहुना,
यदिदमादिकं सर्वं भाति तत्तमेव परमेश्वरं भान्तं दीप्यमानमनुभाव्यनुदीप्यते ।
तथा जलोत्मुक्तादि अभिसंयोगादग्निं दहन्तमनु दहति न स्वतस्त्वद्वत् । तस्यैव
भाग्या दीप्या सर्वमिदं सूर्यादि विभाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभा-
ति च । कार्यगतेन विविधेन भासा तस्य ब्रह्मणो भास्पर्त्वं स्वतोऽवगम्यते । नहि

स्वतोऽविद्यमानं मासनमन्यस्य कर्तुं शक्नुम् । घटादीनामन्यावभासकत्वादसं-
नाद्धारुपाणां चादित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥

इति पंचमी बह्वी ॥

• तूलावधारणेनैव मूलावधारणं वृक्षस्य यथा क्रियते लोके, एवं संसारकार्य-
वृक्षावधारणेन तन्मूलस्य ब्रह्मणः स्वरूपावधारणपरिणयं पृथी वक्षी आरभ्यते—

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्चर्यः सनातनः ॥

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवागृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥

ऊर्ध्वमूल ऊर्ध्वं मूलं यत्तद्विष्णोः परमं पदमस्येति मोऽयमव्यक्तादिस्थावरान्तः
संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः । वृक्षश्च प्रथमात् । अविच्छिन्नजन्मजरामरणशोकाद्यनेका-
नर्थात्मकः प्रतिक्षणमन्यथास्वभावो मायामरीच्युदकगंधर्वनगरादिवत् दृष्टनष्टस्व-
रूपत्वादवसाने च वृक्षवदभावात्मकः कदलीस्तेभवभिः सारोऽनेकशतपातं दुबुद्धि-
विकल्पास्पदः तत्त्वविज्ञानासुभिरनिरधारितेदंतत्त्वो वेदान्तनिर्धारितपरब्रह्ममूलमारः
अविद्याकामकर्मव्यक्तबीजप्रभवः अपरब्रह्मविज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकहिरण्यगर्भा-
धुरः सर्वप्राणिलिगभेदस्कंधः तत्तत्पुष्पाजलसेकोद्भूतदर्पो बुद्धाद्रिधाविषयप्रबाला-
धुरः श्रुतिस्मृतिन्यायविद्योपदेशपलाशो यज्ञदानतपश्चाद्यनेकक्रियामुपपन्नः मुस-
दुःखवेदनानेकरसः प्राण्युपर्जाव्यानंतफलः तत्पुष्पासलिलावरोकप्ररुद्धजटिलीकृत-
दृढबद्धमूलः सत्यनामादिसप्तलोकब्रह्मादिभूतपश्चिक्वर्तनाडः प्राणिमुखदुःखोद्भूत-
हर्षशोकजातदृष्ट्यगांतवादित्रश्चेलितस्फोटितहसिताकृष्टरदितद्वाहामुंचमुंचेत्याद्यनेक-
शब्ददृढतनुमुलीभूतमहारवो वेदान्तविहितब्रह्मात्मदर्शनासंगशस्त्रकृतोच्छेद एष
संसारवृक्षोऽश्चर्योऽश्चर्यवत्कामकर्मधानिरितिनिलप्रचलितस्वभावः । स्वर्गनरकतिर्य-
कप्रेतादिभिः शास्त्राभिरवाक्शाखः । सनातनोऽनादिर्वाचिरं प्रवृत्तः । यदस्य
संसारवृक्षस्य मूलं तदेव शुक्रं शुक्रं शुक्रं ज्योतिष्मच्चैन्यान्यान्मज्जोतिःस्वभावं तदेव
ब्रह्म सर्वमहत्त्वात् । तदेवागृतमविनाशमवभावमुच्यते कथ्यते सत्यत्वात् । वाचा-
रंभणं विकारो नामधेयमनृणमन्यदतो मर्त्यम् । तस्मिन् नरमाधर्मात्वे ब्रह्मणि लोका
गंधर्वनगरमरीच्युदकमायासमाः परमार्थदर्शनाभावावगमनाः श्रिता आश्रिताः
गवे ममस्ता उत्पत्तिम्यतिरत्येषु । तदु तद्ब्रह्म नात्येति नानिर्वर्तते मृदादिस-
मिव घटादिकार्यं कश्चन बाधदपि विकारः । एतद्वै तत् ॥

यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।

महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥२॥

यद्विज्ञानादमृता भवन्तीत्युच्यते, जगतो मूलं तदेव नास्ति ब्रह्म असत् एवेदं निःसृतमिति तत्र । यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदं जगत्सर्वं प्राणे परस्मिन्ब्रह्मणि मत्सेजति कंपते, तत् एव निःसृतं निर्गतं सत्प्रचलति नियमेन चेष्टते । यदेवं जगद्भुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्म तन्महद्भयम् । महच्च तद्भयं च विभेत्यम्नादिति महद्भयम् । वज्रमुद्यतमुद्यतमिव वज्रम् । यथा वज्रोद्यतकरं स्वामिनमभिमुत्पीभूतं दृष्ट्वा मृत्या नियमेन तच्छासने वर्तन्ते, तथेदं ब्रह्मादित्यग्रहनक्षत्रतारकादिलक्षणं जगत्तेश्वरं नियमेन क्षणमप्यविधान्तं वर्तत इत्युक्तं भवति । य एतद्विदुः स्वात्म-प्रवृत्तिसाक्षिभूतमेकं ब्रह्मामृता अमरणधर्माणस्ते भवन्ति ॥

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिद्रव्यं वायुश्च भृत्युर्धावति पञ्चमः ॥३॥

कथं तद्भयाज्जगद्गतते इत्याह— भयाद्वीत्यास्य परमेश्वरस्याग्निस्तपति, भयात्तपति सूर्यो, भयादिद्रव्यं वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः । न हीश्वरणां लोकपालानां समर्थानां सता नियन्ता चेद्ब्रह्मोद्यतकरवच्च स्वात्स्वामिभयभीतानामिव भृत्यानां नियता प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥

इह चेदशकद्भोक्तुं प्राक्शरीरस्य विस्वसः ।

ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥४॥

तच्चेह जीवनेषु चेद्यद्यशकच्छक्नोति शक्तः मन् जानात्येतद्भयकारणं ब्रह्म बोद्धुमशक्यं प्राक्पूर्वं शरीरस्य विस्वसोऽवसंसनात्पतनात्प्राक्बंधनाद्विमुच्यते । न चेदशकद्भोक्तुं, ततोऽनवबोधात्सर्गेषु, सृज्यन्ते येषु स्रष्टव्याः प्राणिन इति सर्गाः पृथिव्यादयो लोकास्तेषु सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय शरीरभावाय कल्पते समर्थो भवति शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ तस्माच्छरीरविस्वसनात्प्रागात्मावबोधाय यत्न आग्नेयः ॥ यस्मादिहैवात्मनो दर्शनमादर्शस्थसेव सुखस्य स्पष्टमुपपद्यते न लोकान्तरेषु ब्रह्मलोकादन्यत्र स च दुष्प्रापः । कथमित्युच्यते—

यथादर्शं तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।

यथाप्सु परीव दृशे तथा गंधर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥५॥

यथादर्शं प्रतिविवभूतमात्मानं पश्यति लोकोऽत्यंतविविक्तं, तथेहात्मनि

स्वबुद्धावादर्शवर्जिर्मल्यभूतायां विविक्तमात्मनो दर्शनं भवतांत्वर्थः । यथा स्वप्ने अविविक्तं जाग्रद्वान्नोद्भूतं, तथा पितृलोकेऽविविक्तमेव दर्शनमात्मनः कर्मफलोप-
भोगमकृत्वात् । यथा चाप्स्वविविक्तावयवमात्मरूपं परीव दृष्टौ परिदृश्यत इव,
तथा गन्धर्वलोकेऽविविक्तमेव दर्शनमात्मनः । एवं च लोकान्तरेष्वपि शास्त्रप्रामा-
ण्यादवगम्यते । छायातपयोरिवात्यन्तविविक्तं ब्रह्मलोक एवैकस्मिन् । स च
दुष्प्रापोऽत्यन्तविशिष्टकर्मज्ञानमाध्यस्थान । तस्मादात्मदर्शनायेहैव यत्नः कर्तव्य
इत्यभिप्रायः ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च तत् ।

पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥६॥

कथमसौ बोद्धव्यः किं वा तद्वचोभे प्रयोजनमिन्मुच्यते— इन्द्रियाणां धोत्रा-
दीनां स्वस्वविषयग्रहणप्रयोजनेन स्वकारणेभ्य आकाशादिभ्यः पृथगुत्पद्यमाना-
नामत्यन्तविशुद्धारेकबलाचिन्मात्रात्मस्वरूपान्पृथग्भावं स्वभाववित्तक्षणात्मकतां, तथा
तेषामेवैन्द्रियाणामुदयान्तमयौ चोत्पत्तिप्रलयौ जाग्रत्स्वप्नावस्थोपश्रया नात्मनस्तौ इति
मत्वा ज्ञात्वा विवेकतो धीरो धीमान् शोचति । आत्मनो नित्यरुक्स्वभावत्वाव्यभि-
चाराच्छोककारणन्यानुपपत्तेः । तथा च श्रुत्यन्तरं 'तरति शोकमात्मवित्' इति ॥

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।

मत्त्वादधि महानात्मा महतोऽप्यक्तमुत्तमम् ॥७॥

यस्मादात्मन इन्द्रियाणां पृथग्भाव उक्तो नागो बहिरधिगन्तव्यो यस्मात्प्रत्य-
गात्मा न सर्वस्य, तत्कथमिन्मुच्यते— इन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादि । अर्धाना-
मिन्द्रियगमानजानीयत्वादिन्द्रियग्रहणेनैव ग्रहणम् । पूर्ववदन्धन । मत्त्वदाब्दात्
शुद्धिरिति ॥

न संदर्शे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृदा मनीषा मनसाभिव्यक्तसो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥९॥

कथं तर्हि तस्यान्विगम्य दर्शनमुपपद्यत इत्युच्यते—न मंदश्चे मंददर्शनविषये न तिष्ठति प्रत्यगात्मनोऽस्य रूपम् । अतो न चक्षुषा सर्वोद्वेगेण, चक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात्, पश्यति नोपलभते कश्चन कश्चिदर्थेन प्रकृतमात्मानम् । कथं तर्हि तं पश्येदित्युच्यते—हृदा हृत्स्थया बुद्ध्या । मनीषा मनसः संस्कारादिरूपस्येष्टे नियन्तृत्वेनेति मनीद् तथा मनीषाऽविकल्पयित्वा बुद्ध्या । मनसा मननरूपेण सम्यग्दर्शनेन अभिनन्दनोऽभिसमर्थितोऽभिप्रकाशित इत्येतत् । आत्मा ज्ञातुं शक्य इति वाक्यशेषः । तमात्मानं ब्रह्मत्वे विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥१०॥

सा हन्मनीद् कथं प्राप्यत इति तदर्थो योग उच्यते—यदा यस्मिन्काले स्वविषयेभ्यो निर्वर्तितान्याऽमन्येव पञ्च ज्ञानानि । ज्ञानार्थत्वाच्छ्रोत्रादीर्नाद्रियाणि ज्ञानान्युच्यन्ते । भवतिष्ठन्ते सह मनसा यदनुगतानि, तेन संकल्पादिव्यावृत्तेर्नातःकरणेन । बुद्धिश्चाध्यवसायलक्षणा न विचेष्टति स्वव्यापारेषु न विचेष्टते न व्याप्रीयते, तामाहुः परमां गतिम् ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रबोध्ययौ ॥११॥

तामाहुः तदवस्थां योगमिति मन्यन्ते वियोगमेव सन्तम् । सर्वानर्थसंयोगवियोगलक्षणा ह्यियमवस्था योगिनः । एतस्मात् ह्यवस्थायांमावेद्याध्यारोपणवर्जितस्वरूपप्रतिष्ठ आत्मा । स्थिरामिन्द्रियधारणां स्थिरामचलामिन्द्रियधारणा वाह्यान्तःकरणानां धारणमित्यर्थः । अप्रमत्तः प्रमादवर्जितः समाधाने प्रति निरतिशयः यन्त्रास्तदा तस्मिन्काले, यदैव प्रवृत्तयोगो भवतीति सामर्थ्यादवगम्यते । न हि बुद्ध्यादिचेष्टाभावे प्रमादसंभवोऽस्ति । तस्मान्प्रागेव बुद्ध्यादिचेष्टेपरमादप्रमादो विधीयते । अथवा यदैवेन्द्रियाणां स्थिरा धारणा, तदानामेव निरवशमप्रमत्तत्वमित्यतोऽभिधीयतेऽप्रमत्तस्तदा भवतीति । कुतः । योगो हि यस्मात्प्रबोध्ययौ उपजनापायधर्मक इत्यर्थः । अतोऽप्यायपरिहारायाप्रमादः वर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥

नैवा वाचा न मनसा प्राप्नुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्तीति मुचतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥१२॥

बुद्ध्यादिचेष्टाविषयं चेत् ब्रह्मेदं तदिति विशेषतो गृहेत्, बुद्ध्याद्युपरमे च ग्रहणकारणाभावादन्युपलभ्यमानं नास्त्येव ब्रह्म । यदि करणगोचरं तदस्तीति प्रसिद्धं लोके विररातं चासदिति । उक्तानर्थक्ये योगोऽनुपलभ्यमानत्वाद्वा नास्तीत्युपलब्धव्यं ब्रह्मेत्येवं प्राप्त इदमुच्यते । सत्यम् । नैव वाचा न मनसा न चक्षुषा नान्यरर्पाद्रियः प्राप्नुं शक्यत इत्यर्थः । तथापि सर्वविशेषरहितोऽपि जगतो मूलमित्यवगतत्वादस्येव, कार्यप्रविलापनस्यास्तन्वनिष्ठत्वात् । तथा ह्येदं कार्यं सूक्ष्मतरतम्यपारंपर्येणानुगम्यमानं सद्बुद्धिनिष्ठाभेदागमयति । यदापि विषय-प्रविलापनेन प्रविलाप्यमाना बुद्धिः तदापि या मन्प्रत्ययगर्भेण विलीयते । बुद्धिर्हि नः प्रमाणं सदगतौर्यायात्म्यावगमे । मूलं चेजगतो न स्यात् असदन्वित-मेवेदं कार्यमसदसदित्येव गृहेत्, न त्वेतदस्ति, नन्मदित्येव तु गृह्यते, यथा मृदादिकार्यं घटादि मृदाद्यन्वितम् । तस्माजगतो मूलमात्मास्तीत्येवोपलब्धव्यः । कस्मात् । अस्तीति ब्रुवतोऽस्तित्ववादिनः आगमार्थानुगारणः श्रद्धाधानादन्यत्र नास्तिकवादिनि नास्ति जगतो मूलमात्मा निरन्वयमेवेदं कार्यमभावान्तं प्रवि-लीयत इति मन्यमाने विपरीतदर्शनि, कथं तद्ब्रह्म तत्त्वत उपलभ्यते, न कथं-चनोपलभ्यत इत्यर्थः ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥१३॥

तस्मादपोह्यासद्वादिपक्षमामुरं अस्तीत्येवात्मोपलब्धव्यः सत्कार्यबुद्ध्याद्युपा-धिभिः । यदा तु तद्विहितोऽविक्रिय आत्मा कार्यं च कारणव्यतिरेकेण नास्ति 'वाचारंभणं, विकारो नामधेयं मृत्तिवैलेव सत्यं' इति श्रुतेः, तदा तस्य निरु-पाधिकम्यालिंगस्य सदसदादिप्रत्ययविषयत्ववर्जितस्यात्मनस्तत्त्वभावो भवति । तेन च रूपेणात्मोपलब्धव्य इत्यनुवर्तते । तत्राप्युभयोः सौर्वाधिकनिरुपाधिरुयो-रस्तित्वतत्त्वभावयोः—निर्धारणार्था पर्णा—पूर्वमस्तीत्येवोपलब्धस्यात्मनः सत्कार-योपाधिकृतास्तित्वप्रत्ययेनोपलब्धस्येत्यर्थः । पश्चात्प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिरूप आत्म-नस्तत्त्वभावो विदिताविदिताभ्यामन्योऽद्वयस्वभावो 'नेति नेति' 'अस्थूलमन-प्यहस्वं' 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिश्चेऽनिलयने' इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टः प्रतीदत्यभिमुखी-भवति । आत्मप्रकाशनाय पूर्वमस्तीत्युपलब्धवन इत्येतात् ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥१४॥

एवं परमार्थात्मदर्शिनो यदा यस्मिन्काले सर्वे कामाः कामयितव्यस्यान्य-
स्याभावात्प्रमुच्यन्ते विशोभ्यन्ते, येऽस्य प्राक्प्रतिबोधाद्विदुषो हृदि बुद्धा श्रिता
आश्रिताः । बुद्धिर्हि सामानात्माश्रयो नात्मा 'कामः संकल्प' इत्यादिश्रुत्यन्तराच्च ।
अथ तदा मर्त्यः प्राक्प्रबोधादासीत् प्रबोधोत्तरकालमविद्याकामकर्मलक्षणस्य
मृत्योर्विनाशादमृतो भवति, गमनप्रयोजकस्य मृत्योर्विनाशाद्गमनानुपपत्तेः । अत्रैव
प्रदीर्घनिर्वाणवन्मर्त्यबंधनोपशमात् ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्थेह प्रंथयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्धयनुशासनम् ॥१५॥

कदा पुनः कामानां मृत्यो विनाश इत्युच्यते—यदा गये प्रभिद्यन्ते भेदमु-
पयान्ति विनश्यन्ति हृदयस्य बुद्धेरिह जीवत एव प्रंथयो प्रंथिवत् दृढबंधनरूपा
अविद्याप्रत्यया इत्यर्थः । अहमिदं शरीरं ममैदं धनं सुखा दुःखा चाहमिलेवमा-
दिलक्षणास्तद्विपरीतब्रह्मात्मप्रत्ययोपजननात् ब्रह्मैवाहमस्म्यसंसारिणि विनष्टेष्ववि-
द्याप्रंधिषु तन्निमित्ताः कामा मृत्यो विनश्यन्ति । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येताव-
द्धयेतावदेवंतावन्मात्रं नाधिकमस्तीत्याशंका कर्तव्या । अनुशासनमनुशिष्टिरप-
देशः सर्ववेदान्तानामिति वाक्यशेषः ॥

शतं चैका च हृदयस्य नाट्यभूतासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।

तथोर्ध्वमाधसमृतत्वेनेति शिष्वद्दृष्ट्या उक्तमणे भवन्ति ॥१६॥

निरस्ताशेषविशेषव्यापिब्रह्मात्मप्रातिपत्त्या प्रभिन्नसमस्ताविद्यादिप्रंधेर्जावत एव
ब्रह्मभूतस्य विदुषो न गतिर्विद्यते 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्युक्तत्वात् 'न तस्य प्राणा
उत्कामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति श्रुत्यन्तराच्च । ये पुनर्मदब्रह्मविदो विद्यान्तरशी-
लिनश्च ब्रह्मलोकभाजो ये च तद्विपरीताः संसारभाजः, तेषामेव गतिविशेष उच्यते
प्रकृतोत्कृष्टब्रह्मविद्याफलस्तुतये । किंचान्यदप्रविद्या पृथ्वा प्रत्युक्ता च । तस्याथ
फलप्राप्तिप्रकारो वक्तव्य इति मंत्रारंभः । तत्र—शतं च शतसंख्याका एका च
सुपुम्ना नाम पुरुषस्य हृदयाद्विनिःसृता नाब्जः शिरा, तासां मध्ये मूर्धानं
भित्त्वाऽभिनिःसृता निर्गता एका सुपुम्ना नाम । तथाऽन्तकाले हृदय आत्मा-
नं वशीकृत्य योजयेत् । तथा नाब्जोर्ध्वमुपर्यायन्गच्छन्नादित्यद्वारेणासृतत्वममरण-

धर्मत्वमापेक्षिकम्—“आभूतमंग्रवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते” इति स्मृतेः—
ब्रह्मणा वा मह कालान्तरेण मुख्यममृतत्वमेति भुक्त्वा भोगाननुपमान्ब्रह्मलोक-
गतान् । विष्वङ्नानाविधगतयोऽन्या नाड्य उन्वमणे भवन्ति संगारप्रतिपत्त्यर्था
एव भवन्तीत्यर्थः ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा मदा जनानां हृदये संनिविष्टः ॥

तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवेपीकां धैर्येण ।

तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥१७॥

इदानीं सार्वबद्धार्थोपसंहारार्थमाह—अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां
संवेधिनि हृदये संनिविष्टो यथाव्याख्यातः, तं स्वादात्मायाच्छरीरात्प्रवृहेदुद्यच्छेभि-
ष्कपेत्पृथक्कुर्यादित्यर्थः । किमिवेत्युच्यते—मुंजादिवेपीकामतःस्था धैर्येणाप्रमा-
देन । तं शरीराभिष्कृतं चिन्मात्रं विद्याद्विजानीयान्छुक्रं शुद्धममृतं यथोक्तं ब्रह्मेति ।
द्विर्वचनमुपनिषत्परिणामाप्त्यर्थमिति शब्दश्च ॥

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कुरुन्नम् ।

ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥१८॥

विद्यास्तुल्यर्योऽयमाख्यात्रिकार्थोपसंहारोऽधुनोच्यते—मृत्युप्रोक्तां एतां यथोक्तां
ब्रह्मविद्यां योगविधिं च कृत्वा ममस्तं सोपकरणं सफलमित्येतत् । नचिकेतोऽथ
वरप्रदानान्मृत्योर्लब्ध्वा प्राप्येत्यर्थः । किं ? ब्रह्म प्राप्तोऽभून्मुक्तोऽभवदित्यर्थः ।
कथम् ? विद्याप्राप्त्या विरजो विगतधर्माधर्मो विमृत्युविगतकामाविद्यश्च सन्पूर्व-
मित्यर्थः । न केवलं नचिकेता एवान्योऽपि च एवं नचिकेतोवदात्मविदध्यात्ममेव
निहपचरितं प्रत्यक्स्वरूपं प्राप्य तत्त्वमेवेत्यभिप्रायः । नान्यद्रूपमप्रत्यग्रूपम् । तदे-
वमध्यात्ममेवमुक्तप्रकारेण वेद विजानानांत्येवंवित्तोऽपि विरजाः सन्ब्रह्म प्राप्य
विमृत्युर्भवेतीति वान्यशेषः ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ॥ तेजस्वि

नावधीतमस्तु मां विद्विषावहै ॥१९॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति काठकोपनिषदि तृतीयाध्याये तृतीया चह्वी ॥

शिष्याचार्ययोः प्रमादकृतान्यायेन विद्याग्रहणप्रतिपादननिमित्तदोषप्रशमना-
र्थेयं शान्तिरुच्यते—मह नावावामवतु पालयतु विद्यास्वप्नप्रकाशनेन । कः ? म
एव परमेश्वर उपनिषत्प्रकाशिनः । किञ्च सह नौ भुनक्तु नत्फलप्रकाशनेन नौ

पालयतु । सहवावां विद्याकृतं वार्यं सामर्थ्यं करवावहं निष्पादयावहं । किञ्च तेजसि नो तेजसि नौरावयोर्यदधीतं तत्स्वधीतमस्तु । अथवा तेजसि नावा-
वाभ्यां यदधीतं तदतोव तेजस्वि वार्यवदस्त्वित्यर्थः । मा विद्विषावहं शिष्यान्वा-
र्यावन्योन्यं प्रमादकृतान्यायाध्ययनाध्यापनदोषनिमित्तं द्वेषं मा करवावहं इत्यर्थः ।
शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनं सर्वदोषोपशमनार्थमित्योमिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकान्धार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृता काठकोपनिषद्ग्रन्थं समाप्तम् ॥

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितेन पदमाध्येन युता

केनोपनिषत् ।

ॐ सह नाववतु सह नां भुनक्तु सह यीर्यं करवावहं । तेजसि नावधीतमस्तु
मा विद्विषावहं ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ॐ आप्यायन्तु मर्मांगानि
वाक्प्राणधृष्टुः श्रोत्रमयो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि रावं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म
निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते
य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

केनेपितमित्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमध्याध्यायस्यारंभः ।
प्रागेतस्मात्कर्माण्युपेतः परिममापितानि, समस्तकर्माश्रयभूतस्य च प्राणस्यो-
पामनान्युक्तानि, कर्मागमामविषयाणि च । अनन्तरं च गायत्रिसामविषयं दर्शनं
यंशान्तमुक्तं कार्यम् । सर्वमेतद्यथोक्तं कर्म च ज्ञानं च सम्पन्नलुपितं निष्कामस्य
मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धयर्थं भवति । सकामस्य तु ज्ञानरहितस्य केवलानि श्रौतानि
स्मृतानि च कर्माणि दक्षिणमार्गप्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति । स्वाभाविक्या
त्वशास्त्रादयथा प्रवृत्त्या पश्चादिम्भावराजन्ताधोपतिः स्यात् । “अर्थतयोः पथोर्न
कतरेणचन तानीमानि धुद्राण्यसकृदावतानि भूतानि भवन्ति । जायस्य त्रियस्वे-
त्येतत्तृतायं स्थानम् ।” इति श्रुतेः, “प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुः” इति मंत्र-
वर्णात् । विशुद्धसत्त्वस्य तु निष्कामस्यैव बाह्यादानेत्यात्माध्यसाधनसंबन्धादिह
कृतात्पूर्वकृताद्वा संस्कारविशेषोद्भवाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया विज्ञात्मा प्रवर्तते ।
नदेतद्वस्तु प्रश्नप्रतिवचनलक्षणया श्रुत्या प्रदर्श्यते केनेपितमित्यादया । काठके
चोक्तम्—“परां चि स्तानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्परां पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चि-
र्द्धारः प्रत्यगात्मनर्मभदात्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” इत्यादि । “परांश्च लोकान्मर्म-
चित्तान्ब्राह्मणो निर्वेदमायाज्ञास्त्यकृतः कृतेन । ताद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे-
त्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इत्याद्यायवर्णे च । एवं विरक्तस्य प्रत्यगात्म-
विषयं विज्ञानं ध्यातुं मनुं विज्ञातुं च गामर्ध्यमुपपद्यते नान्यथा । एतन्मात्र
प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानान्मैमारवाजमज्ञानं कामकर्मप्रगृह्यकारणमक्षेपतो निवर्तते,

‘तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः’ इति मंत्रवर्णात् ‘तरति शोकमात्म-
वित्’ भिद्यते हृदयप्रार्थिदृष्ट्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मि-
न्दृष्टे परावरे’ इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । कर्मसंहितादपि ज्ञानादेतस्मिन्धृतीति चेन्न ।
वाजसनेयके तस्यान्यकारणत्ववचनात् । ‘जाया मे स्यात्’ इति प्रस्तुत्य ‘पुत्रे-
णायं लोको जप्यो नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः’ इत्या-
त्मनोऽन्यस्य लोकत्रयस्य कारणत्वमुक्तं वाजसनेयके । तत्रैव च पारिव्राज्य-
विधाने हेतुरुक्तः । ‘किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः’ इति ।
तत्रायं हेत्वर्थः । प्रजाकर्मतत्प्रेयुक्तविद्याभिर्मानुष्यपितृदेवलोकत्रयसाधनैरनात्मलौ-
कप्रतिपत्तिकारणैः किं करिष्यामः । न चास्माकं लोकत्रयमनित्यं साधनमाध्यमिष्टं,
येषामस्माकं स्वाभाविकोऽजोऽजरोऽमृतोऽमयो न वर्धते कर्मणा नो कनीयाञ्छि-
त्यश्च लोक इष्टः । स च नित्यत्वान्नाविद्यानिवृत्तिव्यातिरेकेणान्यसाधननिष्पाद्यः ।
तस्मात्प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वकः सर्वपणासंन्यास एव कर्तव्य इति । कर्मसहभा-
वित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानस्य । न हि उपात्तकारकफलभेदविज्ञानेन
कर्मणा प्रत्यगात्मतत्सर्वभेददर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्मविषयस्य सहभावित्वमुपपद्यते,
यस्तुप्राधान्ये सत्यपुरुषतत्रत्याद्ब्रह्मविज्ञानस्य । तस्मात् दृष्टादृष्टेभ्यो बाह्यसाधन-
माध्यमेभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया ब्रह्मजिज्ञासेयं केनेपितमित्यादिश्रुत्या
प्रदर्श्यते । शिष्याचार्यप्रभप्रतिवचनरूपेण कथनं तु सूक्ष्मवस्तुविषयत्वात्सुखप्रति-
पत्तिकारणं भवति । केयलतर्कागम्यत्वं च दार्शितं भवति । ‘नैया तर्केण मति-
रापनेया’ इति श्रुतेश्च । “आचार्यवान्पुरुषो वेद” “आचार्यादेव विद्या विदिता
माधिष्टं प्रापदिति” “तद्विद्धि प्रणिपातेन” इत्यादिश्रुतिस्मृतिनियमाश्च, कश्चिद्वरं
ब्रह्मनिष्ठं विधिवदुपेत्य प्रत्यगात्मविषयादन्यत्र कारणमपश्यन्नभयं नित्यं शिवमच-
लमिच्छन्प्रच्छेति कल्प्यते—

ॐ केनेपितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

केनेपितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥१॥

केनेपितमित्यादि । केनेपितं केन कत्रेपितमिष्टमभिप्रेतं सन्मनः पतति गच्छति
स्वविषयं प्रतीति संवध्यते । इषेयभीक्ष्णार्थस्य गत्यर्थस्य चेहासंभवादिच्छा-
र्थस्यैवैतद्रूपमिमे गम्यते । इपितमितीत्युपयोगस्तु च्छान्दसस्तस्यैव प्रपूर्वस्य
नियोगार्थं प्रेषितमित्येतत् । तत्र प्रेषितमित्येवोक्ते प्रेषयितृप्रेषणविशेषविषयार्काशा

स्यात् केन प्रेषयितृविशेषेण, कथं वा प्रेषणमिति । इषितमिति तु विशेषणे सति तदुभयं निवर्तते, कस्येच्छामात्रेण प्रेषितमित्यर्थविशेषनिर्धारणात् । यद्येपोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्केनेषितमित्येतावतैव सिद्धत्वात्प्रेषितमिति न वक्तव्यम् । अपि च शब्दाधिकादाध्याधिक्यं युक्तमिताच्छया कर्मणा वाचा वा केन प्रेषितमित्यर्थविशेषोऽप्यगन्तुं युक्तः । न, प्रश्नसामर्थ्यात्, देहादिसंघातादनित्यात्मकार्याद्विरक्तोऽतोऽन्यत्कृष्टस्थं नित्यं वस्तु बुभुत्समानः पृच्छतीति सामर्थ्यादुपपद्यते । इतरथेच्छावाक्यमभिदेहादिसंघातस्य प्रेषयितृत्वं प्रमिद्धमिति प्रश्नोऽनर्थक एव स्यात् । एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थो न प्रदर्शित एव । न, संशयवतौऽयं प्रश्न इति प्रेषितशब्दस्यार्थविशेष उपपद्यते । किं यथाप्राप्तिदेव कार्यकरणसंघातस्य प्रेषयितृत्वं, किं संघातव्यतिरिक्तस्य स्वतंत्रमेच्छामात्रेणैव मनआदिप्रेषयितृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेषितं पतति प्रेषितं मन इति विशेषणद्वयमुपपद्यते । ननु स्वतंत्रं मनः स्वविषये स्वयं पतताति प्रमिद्धम् । तत्र कथं प्रश्न उपपद्यत इति, उच्यते । यदि स्वतंत्रं मनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषये स्यात्तर्हि सर्वस्यानिश्चितं न भ्यादनर्थं च जानन्मंकल्पयति । अत्युत्प्लुःखे च कार्ये कार्यमाणमपि प्रवर्तत एव मनः । तस्माद्युक्त एव केनेषितमित्यादिप्रश्नः । केन प्राणो युक्तो नियुक्तः प्रेरितः सन्प्रति गच्छति स्वव्यापारं प्रति । प्रथम इति प्राणविशेषणं स्यात्पूर्वकव्याप्त्येव त्रयप्रवृत्तीनाम् । केनेषिता वाचात्मना शब्दलक्षणां वदन्ति लौकिकाः । तथा चक्षुः श्रोत्रं च स्वे स्वे विषये क उ देवो द्यौतनयान्युनक्ति नियुक्ते प्रेरयति ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।

चक्षुपश्चक्षुरितिमुच्य धीराः प्रेत्याम्माहोकादमृता भवन्ति ॥२॥

एवं पृष्ठवते योग्यायाह शूरः शृणु त्वं यत्पृच्छामि मनआदिकरणजातस्य वै देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयिता कथं वा प्रेरयतीति । श्रोत्रस्य श्रोत्रं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं, शब्दस्य ध्वणं प्रति करणं शब्दाभिव्यञ्जकं श्रोत्रमिन्द्रियं तस्य श्रोत्रं स यस्त्वया पृष्ठवधुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्तानि । अरावेवंविधिः श्रोत्रादीनि नियुक्त इति वक्तव्ये, नन्वतदनुरूपं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति । नैप दोषः नस्यान्यथाविशेषावगममात् । यदि हि श्रोत्रादिव्यापारव्यतिरेकेण स्वव्यापारं विशिष्टः श्रोत्रादिनियोक्तावगम्येत दात्रादिप्रयोजकत्वत्तदेदमनुरूपं प्रतिवचनं

स्यात् । न त्विह श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता स्वव्यापारावेशिष्ठो लवित्रादिवदधिगम्यते । श्रोत्रादीनामेव तु संहतानां व्यापारेणलोचनसंकल्पाध्यवसायलक्षणेन फलावसान-
ल्लिगेनावगम्यते, अस्ति हि श्रोत्रादिभिरसंहतो, यत्प्रयोजनप्रयुक्तः श्रोत्रादिकलापो
गृहादिवदिति संहतानां परार्थत्वादवगम्यते श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता । तस्मादनुस्ममेवेदं
प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि । कः पुनरत्र पदार्थः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादेः ? नह्यत्र
श्रोत्रस्य श्रोत्रान्तरेणार्थः, यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरेण नैव दोषः अयमत्र पदार्थः ।
श्रोत्रं तावत्स्वविषयव्यंजनसमर्थं दृष्टम् । तच्च स्वविषयव्यंजनसामर्थ्यं श्रोत्रस्य
चेतन्ये ह्यात्मज्योतिषि नित्येऽसंहते सर्वान्तरे सति भवति नासतीति । अतः श्रोत्रस्य
श्रोत्रमित्याद्युपपद्यते । तथा च श्रुत्यन्तराणि—‘आत्मनवायं ज्योतिपास्ते’ ‘तस्य
भासा गर्वमिदं विभाति’ ‘येन सूर्यस्तपति तेजसेद्’ इत्यादीनि । “यदादित्य-
गतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्” “क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत”
इत्यादि गानाम् । काठके च—‘नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानाम्’ इति । श्रोत्रा-
द्येव सर्वस्यात्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धं तदिह निर्वर्त्यते । अस्ति किमपि विद्व-
द्बुद्धिगम्यं सर्वान्तरतमं कूटस्थमजमजरममृतमभयं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादि तत्सा-
मर्थ्यनिमित्तमिति प्रतिवचनं शब्दार्थद्वयोपपद्यत एव । तथा मनसोऽनःकरणस्य
मनः । न ह्यनःकरणमन्तरेण चेतन्यज्योतिषा दांपितं स्वविषयव्यंक्तप्राप्यवसाया-
दिसमर्थं स्यात् । तस्मान्मनसोऽपि मन इति । इह बुद्धिमनसी एकाकृत्य निर्देशौ
मनस इति । यद्वाचो ह वाचं, यच्छब्दो यस्मादर्थे श्रोत्रादिभिः सर्वैः संरन्ध्यते ।
यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रं यस्मान्मनसो मन इत्येवम् । वाचो ह वाचमिति द्वितीया
प्रथमात्वेन विपरिणम्यते प्राणस्य प्राण इति दर्शनात् । वाचो ह वाचमित्येतद-
नुरोधेन प्राणस्य प्राणमिति कस्मान् द्वितीयैव न क्रियते । न । बहूनामनुरोधस्य
युक्तत्वाद्वाचमिष्यस्य वागित्येतावद्वक्तव्यं स न प्राणस्य प्राण इति शब्दद्वयानुरो-
धेन । एतं हि बहूनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात् । पृष्टं च वस्तु प्रथमश्रेय निर्देष्टुं
युक्तम् । स यस्त्वया पृष्टः प्राणस्य प्राणाख्यवृत्तिविशेषस्य प्राणस्तन्मृतं हि प्राण-
स्य प्राणनसामर्थ्यम् । न ह्यात्मनाऽनाधिष्ठितस्य प्राणनमुपपद्यते । ‘को ह्यवान्या-
तः प्राणायदेप आकाश आनंदो न स्यात्’ ‘ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्प्राणं प्रत्यगस्यति’
इत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि च वक्ष्यते—‘येन प्राणः प्रणोयते गदेव ब्रह्म त्वं विद्धि’
[१.९] इति । श्रोत्रादीन्द्रियप्रस्ताव प्राणस्येव प्राणस्य ननु युक्तं ग्रहणम् । सत्यमेवं,
प्राणग्रहणेनैव तु प्राणस्य ग्रहणं कृतमेव मन्यते श्रुतिः । सर्वस्यैव करणकलापस्य

यदर्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिस्तद्ब्रह्मेति प्रकरणाद्यौ विवक्षितः । तथा चक्षुषश्चक्षु रूपप्रकाशकस्य चक्षुषो यद्रूपग्रहणसामर्थ्यं तदान्मचेतन्याधिष्ठितस्यैव । अतः चक्षुषश्चक्षुः । प्रष्टुः पृष्ठस्यार्थस्य शतुमिष्टत्वाच्छ्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणं यथोक्तं ब्रह्म 'शात्वा' इत्यध्याहियते, अमृता भवन्तीति फलश्रुतेश्च । ज्ञानाख्यमृतत्वं प्राप्यते । शात्वा भतिमुच्य इति सामर्थ्याच्छ्रोत्रादिकरणकलपमुज्जित्वा श्रोत्रादाँ ह्यात्मभावं कृत्वा तदुपाधिः संस्तदात्मना जायते धियते संसरति च । अतः श्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्मात्मेति विदित्वाऽतिमुच्य श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यज्य, ये श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यजन्ति ते धीरा धीमन्तः । नहि विशिष्टधीमत्त्वमन्तरेण श्रोत्राद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तुम् । प्रेत्य ध्यायुः सास्माद्लोकात्पुनर्मित्रकलत्रबंधुषु ममाहंभावसंबन्धवहारलक्षणात्यक्तसर्वपणा भूत्वेत्यर्थः । अमृता अमरणधर्माणो भवन्ति । 'न कर्मणा न प्रजया धनेन ह्यग्नेनैके अमृतत्वमानशुः' 'परां चि यानि व्यतृणत्... आहृतचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते... अत्र ब्रह्म समस्तनुते' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवाऽतिमुच्येत्यनेनैवपणात्यागस्य सिद्धत्वादस्माद्लोकात्प्रेत्यास्माच्छरीराद्येत्य मृत्वेत्यर्थः॥

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः ।

न विद्यो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥३॥

यस्माच्छ्रोत्रादेरपि श्रोत्राद्यात्मभूतं ब्रह्म अतो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि चक्षुर्गच्छति स्नामनि गमनार्संभवात् । तथा न वाग्गच्छति । वाक्वा हि शब्द उच्चार्यमाणोऽभिधेयं प्रकाशयति यदा, तदाभिधेयं प्रति वाग्गच्छतीत्युच्यते । तस्य च शब्दस्य तात्पर्यतत्त्वस्य च करणस्यात्मा ब्रह्म । अतो न वाग्गच्छति । यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सज ह्यात्मानं प्रकाशयति दहति वा तद्वत् । नो मनो मनश्चान्यस्य संकल्पमिच्छाव्यवसायितृ च सच्चात्मानं संकल्पयत्यव्यवस्यति च, तस्यापि ब्रह्मात्मेति । इन्द्रियमनोभ्यां हि वस्तुनो विज्ञानं, तदागोचरत्वात् विद्यस्तद्ब्रह्मेदृशमिति । अतो न विजानीमो यथा येन प्रहारेणैतद्ब्रह्मानुभिष्यादुपदिशेच्छिष्यामेरुभिप्रायः । यदि करणगोचरं, तदन्यस्मा उपदेष्टुं शक्यं जातिगुणक्रियाविशेषणैः । न तज्जलयादिविशेषणवद्ब्रह्म । तस्याद्विषयं शिष्यानुपदेष्टेन प्रत्यावर्तिर्तु इति उपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्नातिशयवर्तव्यतां दर्शयति—न विद्य इत्यादि ॥

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादथि ।

इति शुशुभ पूर्वेषां ये नस्तथाचक्षुरे ॥४॥

अन्यतमेवोपदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तदपवादोऽयमुच्यते । सत्यमेव प्रत्या-
क्षादिभिः प्रमाणैर्न परः प्रत्याययितुं शक्य, आगमेन तु शक्यत एव प्रत्याययितुं
इति तदुपदेशार्थमागममाह—अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीति । अन्य-
देव पृथगेव तद्यत्प्रकृतं श्रोत्रादीनां श्रोत्रादान्युक्तमविषयं च तेषाम् । तद्विदिता-
दन्यदेव हि । विदितं नाम यद्विदिक्रिययातिशयेनाप्तं विदिक्रियाकर्मभूतं, कचि-
त्किञ्चित्कस्यचिद्विदितं स्यादिति सर्वमेव व्याकृतं विदितमेव, तस्मादन्यदेवेत्यर्थः ।
अविदितमज्ञातं तर्हीति प्राप्त आह—अयौ, अविदिताद्विदितविपरीतादव्याकृताद-
विद्यालक्षणाव्याकृतबीजात् । अधीत्युपर्यर्थे लक्षणयान्यदित्यर्थः । यद्धि यस्मादभ्यु-
परि भवति तत्तस्मादन्यदिति प्रसिद्धं, यद्विदितं तदत्वं मर्त्यं दुःखात्मकं चेति
हेयम् । तस्माद्विदितादन्यद्ब्रह्मेत्युक्ते त्वहेयत्वमुक्तं स्यात् । तथाऽविदितादधी-
त्युक्तेऽनुपादेयत्वमुक्तं स्यात् । कार्यार्थं हि कारणमन्यदन्येनोपाधीयतेऽतश्च न वेदि-
तुरन्यस्मै प्रयोजनायान्यदुपादेयं भवतांत्वेवं विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेयो-
पादेयप्रतिषेधेन स्वात्मनोऽनन्यत्वात् ब्रह्मविषया जिज्ञासा शिष्यस्य निवर्तिता
स्यात् । न ह्यन्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं वस्तुनः संभवती-
त्यामा ब्रह्मैत्येव वाक्यार्थः । 'अयमात्मा ब्रह्म' 'य आत्माऽपहृतपाप्मा' 'यत्सा-
क्षादपरोऽब्रह्म' 'य आत्मा सर्वान्तरः' इत्यादिधृत्यन्तरेभ्यश्च । इत्येवं सर्वात्मनः
सर्वविशेषरहितस्य चिन्मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपादकस्य वाक्यार्थस्याचार्योप-
देशपरंपरया प्राप्तत्वमाह— इति शुभ्रमेत्यादि । ब्रह्म चैवमाचार्योपदेशपरंपर्यैवा-
विगन्तव्यं न तर्कतः प्रवचनमेधाबहुधृततपोयज्ञादिभ्यश्चेत्येवं शुभ्रम धृतवन्तो
वयं पूर्वोपामाचार्याणां वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तत् ब्रह्म व्याचक्षिरे
व्याख्यातवन्तो विस्पष्टं कथितवन्तस्तेषामित्यर्थः ॥

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥५॥

'अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि' इत्यनेन वाक्येनात्मा ब्रह्मेति प्रति-
प्राप्तिं श्रोत्रुराशंका जाता तत्कथं वात्मा ब्रह्म । आत्मा हि नामाधिकृतः कर्मण्यु-
पासने च संसारो कर्मोपासनं वा साधनमनुष्ठाय ब्रह्मादिदेवान्स्वर्गं वा प्राप्तु-
मिच्छति । तत्तस्मादन्य उपास्यो विष्णुरोश्चर ईशः प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति
न त्वात्मा छेदप्रत्ययविरोधात् । यचान्ये तार्किका ईश्वरादन्य आत्मेत्याचक्षते

तथा कर्मिणः अमुं यजामुं यत्र इत्यन्या एव देवता उपासते । तस्माद्युक्तं यद्वि-
दितमुपास्यं तद्ब्रह्म भवेत्ततोऽन्य उपासक इति । तामेतामाशंकां शिष्यलिङ्गेनोपलक्ष्य
तद्वाक्याद्वाह—भयं शंकिष्ठाः । यच्चैतन्यमात्रसत्ताकं वाचा— । वागिति जिह्वामूला-
दिष्यष्टसु स्थानेषु विपक्तमात्रेण वर्णानामभिव्यञ्जकं करणं, वर्णाथार्थसंकेतपरि-
च्छिन्ना एतावन्त एवंप्रथमुक्ता इत्येवं तदभिव्यङ्ग्यशब्दः पदं वागित्युच्यते;
“अकारो वं सर्वा वाक्सपास्य स्पर्शान्तम्योष्मभिव्यज्यमाना बह्वी नानारूपा
भवति” इति श्रुतेः । मितममितं स्वरः सत्यारुते एव विकारो यस्यास्तया
वाचा पदत्वेन परिच्छिन्नया करणगुणवत्या— । अनभ्युदितमप्रकाशितमनभ्युक्तम् ।
येन ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकरणा वागभ्युच्यते चैतन्यज्योतिषा प्रकाश्यते प्रयु-
ज्यत इत्येतत् । यत् ‘वाचो ह वाक्’ इत्युक्तं वदन्वाक् । ‘यो वाचमंतरो यम-
यति’ इत्यादि च वाजसनेयके । “या वाक्पुरुषेषु सा घोषेषु प्रतिष्ठिता कथिता
वेद ब्राह्मणः इति प्रश्नमुत्पाद्य प्रतिवचनमुक्तम्, “सा वाग्यया स्वप्ने भाषते” इति ।
मा हि वक्तुर्बुक्तिर्निष्ठा वाक्चैतन्यज्योतिःस्वरूपा ‘न हि वस्तुर्वस्तुविपरिलोपो
विद्यते’ इति श्रुतेः । तदेवात्मस्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति विद्धि
विजानाहि त्वं येनांगापाधिभिः ‘वाचो ह वाक्चक्षुषश्छुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मन-
सो मनः’ ‘कर्ता भोक्ता विजाता नियन्ता प्रशामिता’ ‘विजानमानंदं ब्रह्म’ इत्ये-
वमादयः मध्यवहारा अमव्यवहार्ये निर्विशेषे परं माम्ये ब्रह्मणि प्रवर्तन्ते, तान्व्यु-
दस्यान्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीत्येवशब्दार्थः । नेदं ब्रह्म यदिदमित्युपाधि-
भेदविशिष्टमनाम्येश्वराद्युपामते ध्यायन्ति । नदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्युक्तेऽपि नेदं
ब्रह्मेत्यनाम्नोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते नियमार्थमन्यब्रह्मबुद्धिपरिमंख्यानार्थं वा ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मनम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥६॥

यन्मनसा न मनुते । मन इत्यंतःकरणं बुद्धिमनगोरेकत्वेन गृह्यते । मनुतेऽ-
नेनेति मनः सर्ववरणसाधारणं सर्वविषयव्यापकत्वात् ‘कामः संकल्पो विचि-
त्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हार्थाभारित्वेत्सर्वं मन एव’ इति श्रुतेः कामादिरु-
त्तिमन्मनः तेन मनसा यच्चैतन्यज्योतिर्मनसाऽवभासकं न मनुते न संकल्पयति
नापि निश्चिनोति मनसोऽवभासकत्वेन नियन्तृत्वात् । सर्वविषयं प्रति प्रत्यगेवेति
स्वात्मनि न प्रवर्ततेऽन्तःकरणम् । अंतस्त्वेन हि चैतन्यज्योतिषावभासितस्य

मनसो मननसामर्थ्यं, तेन गृह्यत्तिकं मनो येन ब्रह्मणा मतं विपर्याकृतं व्याप्त-
माहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः । तस्मात्तदेव मनस आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं ब्रह्म
विद्धि । नेदमित्यादि पूर्ववत् ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति, ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥७॥

यच्चक्षुषा न पश्यति न विपर्याकरोत्यंत करणवृत्तिसंयुक्तेन लोकं, येन चक्षुष्यंतः-
करणवृत्तिभेदभिन्नाश्चक्षुर्गोचरोः पश्यति चैतन्यात्मज्योतिषा विपर्याकरोति व्याप्नोति ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥८॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्देवताधिष्ठितेनाकाशकार्येण मनोवृत्तिसंयुक्तेन न
विपर्याकरोति लोको, येन श्रोत्रमिदं श्रुतं यत्प्रसिद्धं चैतन्यात्मज्योतिषा विपर्या-
कृतं तदेवेत्यादि पूर्ववत् ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥९॥

॥ इति प्रथमः खंडः ॥

यत्प्राणेन प्राणेन पार्थिवेन नासिकापुटान्तरबास्थितेनान्तःकरणप्राणवृत्तिभ्यां
सहितेन यत्न प्राणिति गंधवज्र विपर्याकरोति, येन चैतन्यात्मज्योतिषावभास्यत्वेन
स्वविपर्यं प्रति प्राणः प्रणीयते तदेवेत्यादि सर्व समानम् ॥

❧ यदि मन्यमे सुवेदेति दध्मेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य
त्वं यदस्य देवेव्यथ ॥ भीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥१॥

एवं हेयोपादेयविपरीतस्त्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यायितः शिष्योऽहमेव ब्रह्मेति
सुष्ठु वेदाहमिति मा गृह्णीयादित्याशंक्याह आचार्यः शिष्यबुद्धिविचालनार्थं
यदात्यादि । ननु ईश्वर सु वेदाहमिति निश्चिता प्रतिपत्तिः, सत्यमिष्टा
निश्चिता प्रतिपत्तिर्न हि सुवेदाहमिति । यद्धि वेदं वस्तु विपर्याभरति
तत्सुष्ठु वेदितुं शक्यं, दाह्यामिव दग्धुमग्नेर्दग्धुर्न तन्मेः स्वरूपमेव । सर्वस्य
हि वेदितुः स्वात्मा ब्रह्मेति सर्ववेदान्तानां सुनिश्चिताऽर्थः । इह च तदेव
प्रतिपादितं प्रश्नप्रतिबचनोक्त्या 'श्रोत्रस्य श्रोत्रं' [१.२] इत्याद्यथा । 'यद्वाचा-

नभ्युदितं' [१.४] इति च विशेषतोऽवधारितम् । ब्रह्मवित्संप्रदायनिधयश्चेत्ते
 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' [१.३] इत्युपन्यस्तमुपसंहरिष्यति च
 'अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतां' [२.३] इति । तस्माद्युक्तमेव शिष्यस्य
 मुवेदेति बुद्धि निराकर्तुम् । न हि वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव दग्धुमग्नेः ।
 न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति यस्य वेद्यमन्यत्स्यात् ब्रह्म । 'नान्यदतोऽस्ति वि-
 ज्ञातृ' इत्यन्यो विज्ञाता प्रतिपिष्यते । तस्मात्सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिर्मथैव ।
 तस्माद्युक्तमेवाहाचार्यो यदोल्यादि । यदि कदाचिन्मन्यसे मु वेदेति सुष्ठु वेदाहं
 ब्रह्मेति । कदाचिद्यथाश्रुतं हुविज्ञेयमपि क्षीणदोषः मुमेधाः कश्चित्प्रतिपद्यते कश्चि-
 द्भेति सार्श्वमाह यदात्यादि । दृष्टं च 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति
 ह्येवाचनदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्युक्ते प्राजापत्यः पंडितोऽप्यसुरराड्विरोचनः स्व-
 भावदोषवशादनुपपद्यमानमपि विपरीतमर्थं वरारमात्मेति प्रतिपन्नः । तथैव
 देवराट् सृष्टत् द्विभिरक्तं चाप्रतिपद्यमानः स्वभावदोषशयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये
 प्रथमोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपद्यवान् । लोकेऽप्येकस्माद्गुरोः शृण्वतां कश्चिद्यथावत्प्रति-
 पद्यते कश्चिदयथावत्कश्चिद्विपरीतं कश्चिच्च प्रतिपद्यते किमु वक्तव्यमर्ताद्रियमात्म-
 तत्त्वम् । अत्र हि विप्रतिपन्नाः सदमद्वादिनस्तार्किकाः सर्वे । तस्मात् विदितं
 ब्रह्मेति सुनिश्चितोक्तमपि विषमप्रतिपत्तित्वाद्यदि मन्यस इत्यादि सार्श्वकं वचनं
 युक्तमेवाचार्यस्य । दध्नमल्पमेवापि नूनं त्वं ज्ञेय जानीषे ब्रह्मणो रूपम् ।
 किमेकानि ब्रह्मणो रूपाणि महान्त्यर्भकाणि च येनाह दध्नमेवेत्यादि? वादम् ।
 अनेकानि हि नामरूपोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपाणि न स्वतः । स्वतस्तु 'अगच्छ-
 मस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरमं नित्यमगंधयच्च यत्' इति शब्दादिभिः सह
 रूपाणि प्रतिपिष्यन्ते । ननु येनैव धर्मेण यद्रूप्यतं तदेव तस्य स्वरूपमिति
 ब्रह्मणोऽपि येन विशेषेण निरूपणं तदेव तस्य रूपं स्यादत उच्यते—चैतन्यं
 पृथिव्यादीनामन्यतमस्य सर्वेषां विपरिणतानां वा धर्मो न भवति, तथा श्रोत्रा-
 दीनामंतःकरणस्य च धर्मो न भवतीति ब्रह्मणो रूपमिति ब्रह्म रूप्यते चैतन्ये-
 न । तथा चोक्तम्—'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' 'विज्ञानघन एव' 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म'
 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति च ब्रह्मणो रूपं निर्दिष्टं श्रुतिषु । सत्यमेवं तथापि तदंतः-
 करणदेहद्रियोपाधिहरिणैव विज्ञानादिशब्दैर्निर्दिश्यते तदनुकारित्वादेहादिवृद्धिसं-
 कोचच्छेदादिषु नाशेषु च, न स्वतः । स्वतस्तु अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमवि-

जानतां [२.३] इति स्थितं भविष्यति । यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वेण संबंधः । न केवलमभ्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं त्वमल्पं वेत्थ, यदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं देवेषु वेत्थ त्वं, तदपि नूनं दप्रमेव वेत्थेति मन्येऽहम् । यदध्यात्मं यदपि देवेषु तदपि चोपाधिपरिच्छिन्नत्वाद्हरत्वाच्च निवर्तते । यस्तु विश्वस्तसर्वोपाधिविशेषं शान्तमनंतमेकमद्वैतं भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म न तत्सुबोधनित्यभिप्रायः । यत एवमथ तु तस्मान्मन्येऽद्यापि मामाख्यं विचार्यमेव ते तव ब्रह्म । एवमाचार्योक्तः शिष्य एकान्त उपविष्टः समाहितः सन्ययोक्तं आचार्येणागममर्थतो विचार्य तर्कतश्च निर्धार्य स्वानुभवं कृत्वाचार्यसकाशमुपगम्योवाच— मन्योऽहमधेदानीं विदितं ब्रह्मेति ॥

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥२॥

कथमिति शृणुत । नाहं मन्ये सु वेदेति, नैवाहं मन्ये सु वेद ब्रह्मेति । नैव तर्हि विदितं त्वया ब्रह्मेत्युक्त आह—नो न वेदेति वेद च । वेद चेति चशब्दान्न वेद च । ननु विप्रतिषिद्धं नाहं मन्ये सु वेदेति, नो न वेदेति, वेद चेति । यदि न मन्यसे सु वेदेति, कथं मन्यसे वेद चेति । अथ मन्यसे वेदैवेति कथं न मन्यसे सुवेदेति । एकं यस्तु येन ज्ञायते तेनैव तदेव यस्तु न सुविज्ञायत इति विप्रतिषिद्धं संशयविपर्ययां वर्जयित्वा । न च ब्रह्म संशयितत्वेन ज्ञेयं विपरीतत्वेन वेति नियन्तुं शक्यम् । संशयविपर्ययो हि सर्वज्ञानर्थस्त्वनेव प्रसिद्धौ । एवमाचार्येण विचात्यमानोऽपि शिष्यो न विचचाल । ‘अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि’ [१.३] इत्याचार्योस्तागमसंप्रदायबलादुपपत्त्यनुभवबलाच्च, जगज्ज च ब्रह्मविद्यायां दृढनिश्चयतां दर्शयन्नात्मनः । कथमित्युच्यते । यो यः कश्चित्ताऽस्माकं सग्राह्यारिणा मध्ये तन्मदुक्तं वचनं तत्त्वतो वेद स तद्ब्रह्म वेद । किं पुनस्तद्वचनमित्यत आह—नो न वेदेति वेद चेति । यदेव ‘अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि’ इत्युक्तं तदेव यस्त्वनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य निश्चितं वाक्यान्तरेण नो न वेदेति वेद चेत्यवोचदाचार्यबुद्धिमवादाथं मंदबुद्धिप्रहणव्यपोहार्यं च । तथा च गर्जितमुपपन्नं भवति यो नस्तद्वेदेति ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञानमविज्ञानताम् ॥३॥

शिष्याचार्यसंवादात्प्रतिनिवृत्त्य स्वेन रूपेण ध्रुतिः समस्तसंवादानिर्गुत्तममर्थमेव बोधयति—यस्यामतामित्यादिना । यस्य ब्रह्मविदोऽमृतमविज्ञातमविदितं ब्रह्मेति मतमभिप्रायो निधयः तस्य मतं ज्ञातं मय्यग्न्येवमभिप्रायः । यस्य पुनर्मतं ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति निधयो, न वेदेव न न ब्रह्म विजानाति सः । विद्वद्विदुषोर्यथोक्तौ पक्षावधारयति—अविज्ञातममृतमविदितमेव ब्रह्म विजानतां सम्यग्विदितवतामित्येतत् । विज्ञातं विदितं ब्रह्माविजानतामसम्यग्दर्शिना-भिर्द्रियमनोबुद्धिष्वेवान्मदर्शिनामित्यर्थः, न त्वत्यंतमेवाव्युत्पन्नबुद्धीनाम् । न हि तेषां विज्ञातमन्माभिर्ब्रह्मेति मतिर्भवति । इन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिष्व्वात्मदर्शिनां तु ब्रह्मापाधिविवेकानुपलम्भात् पुद्गलाद्युपाधेश्च विज्ञातत्वाद्विदितं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिरित्यतोऽगम्यदर्शनं पूर्णपक्षत्वेनोपन्यस्यते विज्ञातमविजानतामिति । अथवा हेत्यर्थ उत्तरार्धोऽविज्ञातमित्यादिः ॥

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विंदते ।

आत्मना विंदते यीर्यं विद्यया विंदतेऽमृतम् ॥४॥

अविज्ञातं विजानतामित्यवष्टम् । यदि ब्रह्मात्यंतमेवाविज्ञानं लौकिकानां ब्रह्मविदां चाविशेषः प्राप्तः । अविज्ञातं विजानतामिति च परस्परविरुद्धम् । कथं तु तत् ब्रह्म सम्यग्विदितं भवतीत्येवमर्थमाह—प्रतिबोधविदितं बोधं बोधं प्रति विदितम् । बोधशब्देन ब्रह्माः प्रत्यया उच्यन्ते । सर्वे प्रत्यया विषयी-भवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदशां चिच्छित्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययेरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते, नान्यदद्वारमात्मनो विज्ञानाय । अतः प्रत्यय-प्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा तदा तन्मतं तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । सर्वप्रत्यय-दर्शित्वे चोपजननापायवर्जितदृक्स्वरूपता नित्यत्वं विशुद्धस्वरूपत्वमात्मत्वं निर्विशेषतैकत्वं च सर्वभूतषु सिद्धं भवेत् । लक्षणभेदाभावाद्योऽत्र इष घटगिरि-गुहादेषु ॥ विदिताविदिताभ्यामन्यद्ब्रह्मेत्यागमवाक्यार्थः एवं परिशुद्ध एवोप-संहृतो भवति । ‘दृष्टेर्द्रष्टा ध्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता’ इति हि ध्रुव-तरम् । यदा पुनर्बोधक्रियाकर्तृतिं बोधक्रियालक्षणेन तत्त्वतारं विजानातीति बोध-लक्षणेन विदितं प्रतिबोधविदितमिति व्याख्यायते, यथा यो वृक्षशाखाद्यालयति स वायुरिति तद्वत् । तदा बोधक्रियाशक्तिमानात्मा द्रव्यं न बोधस्वरूप एव । बोधस्तु जायते विनश्यति च । यदा बोधो जायते तदा बोधक्रियया सविशेषः ।

यदा बोधो नश्यति तदा नष्टबोधो द्रव्यमात्रं निर्विशेषः । तत्रैवं मति विक्रियात्मकः सावयवोऽनित्योऽमुद्ध इत्यादयो दोषा न परिहर्तुं शक्यन्ते । यदपि काणादाना आत्मनःसंयोगजो बोध आत्मनि समवैति, अत आत्मनि बोद्धृत्वं ननु विक्रियात्मक आत्मा, द्रव्यमात्रस्तु भवति घट इव रागसमवायी । अस्मिन्पक्षेऽप्यचेतनं द्रव्यमात्रं ब्रह्मेति 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्याद्याः श्रुतयो बाधिताः स्युः । आत्मनो निरवयवत्वेन प्रदेष्टाभावाज्जिह्वगन्धुक्तत्वाच्च मनसः स्मृत्युत्पत्तिनियमानुपपत्तिरपरिहार्या स्यात् । संसर्गधर्मिनं चान्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धं कल्पितं स्यात् । 'अमंगो न हि गज्यते' "असक्तं सर्वभृत्" इति श्रुतिस्मृता । न्यायश्च गुणवद्गुणता संसृज्यते नानुन्यजानीयम् । अतो निर्गुणं निर्विशेषं सर्ववितक्षणं केनविदप्यनुत्यजातायेन संसृज्यत इत्येनन्यायविरुद्धं भवेत् । तस्मान्नित्यालुप्तविज्ञानस्यरूपज्येतिरात्मा ब्रह्मेत्ययमर्थः सर्वबोधोद्धृत्य आत्मनः निधयि नान्यथा । तस्मात् प्रतिबोधविदितं मतमिति यथाव्याख्यात एवार्थोऽस्माभिः । यत्पुनः स्वर्गवेद्यता प्रतिबोधविदितमित्यस्य वाक्यमर्थो वर्ण्यते, तत्र भवति सौपाधिभ्य आत्मनो धुद्धुपाधिस्वरूपत्वेन भेदं परिकल्प्यात्मनाम्नानं वेत्तानि संव्यवहारः 'आत्मनैवात्मानं पश्यति' "स्वयमेवात्मनाम्नानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम" इति । ननु निरुपाधिब्रह्ममन एवत्वे स्वर्गवेद्यता परगवेद्यता वा संभवति । गवेदनस्वरूपत्वात्गवेदनान्तरापेक्षा च न संभवति यथा प्रज्ञास्य प्रज्ञान्तरापेक्षाया न संभवन्तद्वत् । बौद्धपक्षे स्वर्गवेद्यतायां तु क्षणभंगुरत्वं निरात्मकत्वं च विज्ञानस्य स्यात् । 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातोर्विपरितोषो विद्यते' 'विनाशित्वात्' 'नित्यं विभुं सर्वगतं' 'ग वा एष महानज आत्मा' 'अरोऽमरोऽमृतोऽभयः' इत्याद्याः श्रुतयो बाधेरन । यत्पुनः प्रतिबोधशब्देन निर्निमित्तो बोधः प्रतिबोधो यथा गुप्तस्येत्यर्थं परिकल्पयन्ति, गृहद्विज्ञानं प्रतिबोध इत्यपरे, निर्निमित्तः गनिमित्तः गृहद्विज्ञानं प्रतिबोध एव हि मः । अमृतत्वममरणभारं स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षं हि यस्माद्विदने लभते यथात्तात्प्रतिबोधान्प्रतिबोधविदिततात्मनस्तस्मात्प्रतिबोधोभेदितमेव 'मनामिन्वाभिप्रायः । बोधस्य हि प्रत्यगात्मविषयं च मतममृतत्वं हेतुः । न त्वात्मनोऽज्ञानममृतत्वं भवति आत्मनोऽज्ञानमनोऽमृतत्वं निर्निमित्तमेव । एवं मयत्वमात्मनो यदाविद्ययाऽज्ञानममृतत्वमिति । कथं पुनर्यथोक्तयात्मविषयममृतत्वं विदित इत्यन आह— आत्मना मृत रूपेण

विदते लभते वायं बलं सामर्थ्यं, धनसहायमंत्रांपाधितपोयोगकृतं वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभावितुमनित्यवस्तुकृतत्वान् । आन्मविद्याकृतं तु वीर्यमात्मनैव विदते नान्येनेत्यतोऽनन्यसाधनत्वादान्मविद्यावीर्यस्य तदेव वीर्यं मृत्युं शक्नोत्यभिभावितुम् । यत एवमात्मविद्याकृतं वीर्यमात्मनैव विदतेऽतो विद्यायात्मविषयया विदतेऽमृतममृतत्वम् । 'नायमात्मा बलहानेन लभ्यः' इत्याथर्वणे । अतः समर्थो हेतुः अमृतत्वं हि विदत इति ॥

इह चेद्वेदीदृश्य सत्यमस्ति न चेदिहावेदान्महती विनष्टिः ।

भूतेषु भूतेषु विचित्र्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥५॥

॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

कथा खलु गुरुरनर्तिर्यस्रेणादिषु संसारदुःखबहुलेषु प्राणिनिकायेषु जन्म-ज्जरामरणरोगादिमंप्राप्तिरज्ञानात् । अत इहैव चेन्मनुष्योऽधिकृतः समर्थः मन्य-द्येदीदृशान्मानं यथोक्तलक्षणं विदितवान्यथोक्तेन प्रक्षरेण, अथ तदास्ति सत्यं मनुष्यजन्मन्यस्मिन्नविनाशोऽर्धवत्ता वा खट्वावो वा परमार्थता वा सत्यं विद्यते । न चेदिहावेदीदिति, न चेदिह जीवश्चेदधिकृतोऽवेदीश विदितवास्तदा महती दीर्घानंता विनष्टिर्विनाशनं जन्मज्जरामरणादिप्रबंधाविच्छेदलक्षणा संसारगतिः । तस्मादेवं गुणदोषी विज्ञानन्तो ब्राह्मणा भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु स्थावरेषु चरेषु चैकमात्मनस्त्वं ब्रह्म विचित्र्य विज्ञाय साक्षात्कृत्य धीरा धीमंतः प्रेत्य व्यावृत्त्य ममाहंभावलक्षणादविद्यारूपादस्मात्त्रोकादुपरम्य सर्वान्मैरुभावमद्वैतमापन्नाः सन्तोऽमृता भवन्ति ब्रह्मैव भवन्तीत्यर्थः । 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतः ॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

नास्तीत्येतस्यार्थस्यानुकूलानि ह्युत्तराणि वचांसि दृश्यन्ते । अथवा ब्रह्मविद्यायाः स्तुतये । कथं ? ब्रह्मविज्ञानादर्थान्यादयो देवा देवानां श्रेष्ठत्वं जम्मुः ततोऽप्यति-तरामिदं इति । अथवा दुर्बलैर्ब्रह्म ज्ञेयं तदप्रदर्शयेत् । येनाग्न्यादयोऽतितेजसोऽपि क्लेशेनैव ब्रह्म विदितवन्तस्त्वयं देवानामोश्वरोऽपि सन्निति । यक्षमाणोपनिषद्विधि-परं वा सर्वम् । ब्रह्मविद्याव्यतिरेकेण प्राणिना कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानो मध्ये-त्येतद्दर्शनार्थं शास्त्रायिका, यथा देवानां जयाद्यभिमानस्तद्वदिति । ब्रह्म यथोक्त-लक्षणं परं ह किल देवेभ्योऽर्थाय विजिग्ये जयं लब्धवद्देवानामसुराणां च संप्राप्तेऽसुराजित्वा जगदरातीनांश्वरसेतुभेतृन्देवेभ्यो जयं तत्फलं च प्रायच्छज्जगतः स्थेनै । तस्य ह किल ब्रह्मणो विजये देवा अग्न्यादयोऽमहीयन्त महिमानं प्राप्नुवन्तः । तदात्मसंस्थस्य प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वाक्रियाफलसंयोजयितुः प्राणिनां सर्वशक्तेर्जगतः स्थिति चिकीर्षारथं जयो महिमा चेत्यजानन्तस्ते देवा ऐशन्तोक्षितवन्तोऽग्न्यादिस्वर्गपरिच्छिन्नात्मकृतोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माक-मेवायं महिमाऽमिवाप्यद्रत्वादिलक्षणा जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते नास्मत्प्रत्य-गात्मभूतेश्वरकृत इति ॥

तद्वैर्पां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तदा व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥२॥

एव मिथ्याभिमानेक्षणवता तद्वै किलैर्पां मिथ्येक्षणं विजज्ञौ विज्ञातवद्ब्रह्म । सर्वेक्षितृ हि तत्सर्वभूतकरणप्रयोजकत्वाद्देवानां च मिथ्याज्ञानमुपलभ्य मैवामुर-द्देवा मिथ्याभिमानात्पराभवेयुरिति तदनुकंपया देवान्मिथ्याभिमानापनोदनेनानुगृही-यामिति तेभ्यो देवेभ्यो ह किलार्थाय प्रादुर्बभूव स्वयोगमाहात्म्यनिर्मितेनात्यजुतेन विस्वापनीयेन ह्येण देवानामिन्द्रियगोचरे प्रादुर्बभूव । तन्प्रादुर्भूतं ब्रह्म न व्यजानत नैव विज्ञातवन्तो देवाः । किमिदं यक्षं पूज्यं महद्भूतमिति ॥

तेऽग्निममुषजातवेद एतद्विजानांहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥३॥ तद-भ्यद्रवत्तमम्यवदत्कोऽसित्यग्निर्वा अहमस्मित्यधवीजातवेदा वा अहमस्मीति ॥४॥ तस्मिन्प्रयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥५॥ तस्मै तृणं निदधावेतद्देहि तनुपमेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकं दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥६॥

ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयात्तद्विज्ञासवोऽग्निमग्रगामिनं जातवेदसं सर्वज्ञकल्पममुषन्नुच्यवन्तो, हे जातवेद एतदग्निगोचरस्थं यक्षं विजानांहि विश-

पतो बुध्यम्य त्वं नस्तेजस्वी किमेतद्यक्षमिति । तथास्त्विति तद्यक्षमभ्यद्रवत्तत्प्रति
गतवानग्निः तं च गतवन्तं पिष्टुच्छिपुं तत्समापेऽप्रगल्भत्वात्तूष्णांभूतं तद्यक्षमभ्य-
वददग्निं प्रत्यभापत कोऽसीति । एवं ब्रह्मणा पृष्टोऽग्निरब्रवीदग्निर्वा अग्निनामाहं
प्रसिद्धो जातवेदा इति च नामद्वयेन प्रसिद्धतयात्मानं श्लाघयन्निति । एवमुक्तवन्तं
ब्रह्माद्योक्तस्मिन्नेवं प्रसिद्धगुणनामवति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति । सोऽब्रवी-
दिदं जगत्सर्वं दहेयं भस्माकुयां यदिदं म्थावरादि पृथिव्यामिति । पृथिव्यामि-
त्युपलक्षणार्थं यनोऽन्तरिक्षस्थमपि दह्यत एवाग्निना । तस्मा एवमभिमानयते ब्रह्म
तृणं निदर्शां पुरोऽग्नेः स्थापितवत् । ब्रह्मणा एतत्तृणमात्रं ममाग्रतो दह, न चेदसि
दग्धुं समयां मुंच दग्धृत्वाभिमानं सर्वत्रेत्युक्तस्तत्तृणमुपप्रेषाय तृणसमीपं गतवा-
न्सर्वजवेन सर्वोत्साहकृतेन धेगेन, गत्वा न दशक नाशकदग्धुं, स जातवेदास्तृणं
दग्धुमशक्तो ब्रूडितो हतप्रतिजस्तत एव यथादेव तूष्णां देवान्प्रति निवदूते निवृत्तः
प्रतिगतवान् नैतद्यक्षमशक्तं प्रकृतवानहं विज्ञातुं विशेषतो यदेतद्यक्षमिति ॥

अथ वायुममुदन्दायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥७॥ तद-
भ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहम-
स्मीति ॥८॥ तस्मिन्स्थयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्या-
मिति ॥९॥ तस्मै नृणं निदधाचेतदादस्वेति तदुपप्रेषाय सर्वजवेन तन्न
दशकादातुं स तत एव नियचूते नैतदशक्तं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥१०॥

अथानंतरं वायुममुवन्हे वायो एतद्विजानीहीत्यादि गमानार्थं पूर्वेण । वाना-
द्भ्रमनाहं धनाद्वा वायुः । मातर्यंतरिक्षे श्रयतीति मातरिश्वा । इदं सर्वमप्याददीय
गृह्णीयाम् । यदिदं पृथिव्यामित्यादि गमानमेव ॥

अथेन्द्रममुवन्मघवच्चेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्त-
स्मात्तिरोदगे ॥११॥ स तस्मिन्नेवाकाशे श्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां
हमवर्ता तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥१२॥

॥ इति तृतीयः खंडः ॥

अथेन्द्रममुवन्मघवच्चेतद्विजानीहीत्यादि पूर्ववत् । खंडः परमेश्वरो मघवा
बलवरवानथेति तदभ्यद्रवत्तस्मादिन्द्राद्रान्मगमीपं गतात्तद्भ्य निरोदधे तिरोभूतं
इंद्रस्थं दत्वाभिमानोत्तिनरां निराहर्नव्य दहतः संवादमात्रमापि नादात् मघोदाय ।
तद्यक्षं यस्मिन्नाकाशे आकाशप्रदेशे आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रं मघव-

स्तिरोधानकाले यस्मिन्नामाश आसीत्स इन्द्रस्तस्मिन्नेवाकाशे तस्यो किं तद्यशमिति ध्यायन्न निवृत्तेऽन्यादिवत्तत्सर्वद्रस्य यज्ञे भक्तिं बुद्ध्या विद्योमास्पृणो प्रादुरभू-
त्स्त्रीरूपा । य इन्द्रस्तामुमां बहुशोभमानां,—सर्वेषां हि शोभमानानां शोभनतमा
विद्या तदा बहुशोभमानेति विशेषणमुपपन्नं भवति—हैमवतीं हेमकृताभरणवतीमिव
बहुशोभमानामित्यर्थः । अथवोमैव हिमवतो दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्वशेने-
श्वरेण सह वर्तत इति ज्ञातुं समर्थेति कृत्वा तामुपजगाम । इन्द्रस्तां होमां किलो-
वाच पप्रच्छ ब्रूहि किमेतदंशयित्वा तिरोभूतं यशमिति ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो ह्येव
विदांचकार ब्रह्मेति ॥१॥

सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मणो वै ईश्वरस्यैव विजये, ईश्वरेणैव जिता
अमुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव विजये, यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नुथ । एतदिति
क्रियाविशेषणार्थम् । मिथ्याभिमानस्तु युष्माकं अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं
महिमेति । ततस्तन्मादुमावाक्यादयं विदांचकार ब्रह्मेति तद्रः अवधारणात्ततो ह्येवेति
न स्वातंत्र्येण ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्यन्देवान्पदभिर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनचे-
दिष्टं पस्पर्शुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥२॥

यस्मादभिवाञ्छित्वा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना सामीप्यमुपगताः,
तस्मादईश्वर्यगुणैरतितरामिव शक्तिगुणादिमहाभाग्यैरन्यान्यन्देवानतितरामतिशयेन शेरत
इव ते देवाः । इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा । यदभिर्वायुरिन्द्रस्ते हि देवा
यस्मादेनद्रह्य नेदिष्टमतिक्रमं प्रियतमं पस्पर्शुः स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादा-
दिप्रकारैस्ते हि यस्माच्च हेतोरेनद्रह्य प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्त इत्येतद्विदां-
चकार विदांचकुरित्येतद्रह्येति ॥

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्यन्देवान्स ह्येनचेदिष्टं पस्पर्श स ह्येन-
त्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥३॥

यस्मादभिनायू अपीडवाक्यादेव विदांचकुरिद्रेण शुभावाक्यात्प्रथमं श्रुतं
ब्रह्मेति तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामतिशयेन शेरत इवान्यान्यन्देवान्स ह्येनचेदिष्टं पस्पर्श
यस्मात्स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेत्युक्तार्थं वान्यम् ॥

तस्यैव आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा३ इतीन्यमीमिषदा३ इत्याधि-
दैवतम् ॥४॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एव आदेशे उपमोपदेशो, निरुपमस्य ब्रह्मणो
येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्युच्यते । किं तत् यदेतत्प्रसिद्धं लोके विद्युतो
व्यद्युतद्विद्योतनं कृतवदित्येतदनुपपन्नमिति विद्युतो विद्योतनमिति कल्प्यते । आ
इत्युपमार्थः । विद्युतो विद्योतनमिदमेतत्पर्यः । “यथा सकृद्विद्युतं” इति श्रुत्यन्तरे च
दर्शनाद्विद्युदिव हि सकृदात्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतं ब्रह्म देवेभ्यः । अथवा विद्यु-
तस्तेज इत्यभ्याहार्यम् । व्यद्युतद्विद्योतितवत्, आ इव । विद्युतस्तेजः सकृद्वि-
द्योतितवदित्येवमिमात्राः । इतिशब्द आदेशप्रतिनिर्देशार्थ इत्ययमादेश इति ।
इच्छब्दः समुच्चयार्थः । अयं चापरस्तस्यादेशः । कोऽयं? न्यमीमिषत् यथा
चक्षुर्न्यमीमिषन्निमेपं कृतवत् । स्वार्थे णिच् । उपमार्थ एवाकारः । चक्षुषो विपर्यं
प्रति प्रकाशतिरोभाव इव चेत्यर्थः । इत्याधिदैवतं देवताविपर्यं ब्रह्मण उपमान-
दर्शनम् ॥

अथाध्यात्मं यदेतद्ब्रह्मतीव च मनोऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीष्टं संकल्पः ॥५॥

अयान्तरमध्यात्मं प्रत्यगात्मविपर्य आदेश उच्यते । यदेतद्ब्रह्मतीव च
मनः एतद्ब्रह्म टाकत इव विपर्यीकरोतीव यच्चानेन मनसैतद्ब्रह्मोपस्मरति समीपतः
स्मरति साधकोऽभीष्टं शृणुम् । संकल्पश्च मनसो ब्रह्मविपर्यः । मनोपाधि-
कत्वादि मनसः संकल्पस्मृत्यादिप्रत्ययैरभिव्यज्यते ब्रह्म, विपर्यीक्रियमाणमिव ।
अतः स एव ब्रह्मणोऽध्यात्ममादेशो, विद्युन्निमेपणवदधिदैवतं द्रुतप्रकाशनधर्मि,
अध्यात्मं च मनःप्रत्ययसमग्रालाभिव्यक्तिधर्मि, इत्येव आदेशः । एवमादिद्वय-
मानं हि ब्रह्म मंदबुद्धिगम्यं भवतीति ब्रह्मण आदेश उपदेशः । नहि निरपाधि-
कमेव ब्रह्म मंदबुद्धिभिराकलयितुं शक्यम् ॥

तद्व तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं चेदाभि हिनं
सर्वाणि भूतानि सर्वांऽनन्ति ॥६॥

किंच तद्ब्रह्म ह तिल तद्वनं नाम तस्य वनं तद्वनं तस्य प्राणिजातस्य प्रत्यगात्म-
भूतत्वाद्वननोर्यं संभजनायमतस्तद्वनं नाम प्रख्यातं ब्रह्म तद्वनमिति यतः, तस्मा-
त्तद्वनमित्यनेन गुणाभिधानेनोपासितव्यं चित्तनायम् । अनेन नाप्रोपारानस्य
फलमाह—स ऋः कश्चिदेतद्यथोक्तं ब्रह्मैवं यथोक्तगुणं वेदोपास्तेऽभि हिनमुपासकं
सर्वाणि भूतान्यभिसंबोद्धन्ति ह प्रार्थयन्त एव यथा ब्रह्म ॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गाणि सत्यमायतनम् ॥८॥

यामिमां ब्राह्मणमुपनिषदं तवाग्नेऽब्रूमेति तस्यै तस्या उक्ताया उपनिषदः प्राप्स्युपायभूतानि तपआदीनि । तपः कार्येन्द्रियमनसां समाधानम् । दम उपशमः कर्माग्निहोत्रादि । एतैर्हि संस्कृतस्य मत्त्वशुद्धेद्वारा तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा । दृष्टा ह्यमुदितकल्मषस्योक्तेऽपि ब्रह्मण्यप्रतिपत्तिर्विपर्यतप्रतिपत्तिश्च, यथेद्विरोचनप्रभृतीनाम् । तस्मादिह चार्तातेषु वा बहुषु जन्मान्तरेषु तपआदिभिः कृतमत्त्वशुद्धेर्ज्ञानं समुत्पद्यते यथाश्रुतम् । “यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” इति मंत्रवर्णान् । “ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः” इति स्मृतेश्च । इतिशब्द उपलक्षणत्वप्रदर्शनार्थः । इत्येवमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्पत्तेरुपकारकं “अमानित्वमदंभित्वं” इत्याद्युपदर्शितं भवति । प्रतिष्ठा पादौ पादाविवास्यास्तेषु हि सन्तु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या प्रवर्तने, पञ्चाभिष पुरषः । वेदाश्चत्वारः सर्वाणि चाङ्गाणि शिक्षादीनि पदं कर्म-ज्ञानप्रकाशकत्वाद्देवमां तद्रक्षणार्थत्वादङ्गानां प्रतिष्ठात्वम् । अथवा प्रतिष्ठाशब्दस्य पादरूपकल्पनार्थत्वाद्देवास्त्वितराणि सर्वाङ्गाणि शिरआदीनि । अस्मिन्पक्षे शिक्षादीनां वेदग्रहणेनैव ग्रहणं कृतं प्रत्येतव्यम् । अङ्गिणि गृहीनेऽङ्गानि गृहीतान्येव भवन्ति तदायतनत्वादङ्गानाम् । सत्यमायतनं यत्र तिष्ठत्युपनिषत्तदायतनं, सत्यमिति अमायिताऽकाटिल्यं वाङ्मनःकायानां, तेषु ह्याश्रयति विद्या येऽमायाविनः साधवः नासुरप्रकृतिषु मायाविषु । ‘न.येषु जिन्नमनृतं न माया च’ इति श्रुतेः । तस्मात्सत्यमायतनमिति कल्प्यते । तपआदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं साधनातिशयत्वज्ञापनार्थम् । “अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यते” इति स्मृतेः ॥

यो वा एतामेवं वेदापहृत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके उपेये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥९॥

॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

यो वा एतां ब्रह्मविद्यां ‘वेनेषितं’ इत्यादिना यथोक्तमेवं महामागां ‘मद्वा ह देवेभ्य’ इत्यादिस्तुतां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेद अमृतत्वं हि विन्दते [२.४] इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमने निगमयति—अपहृत्य पाप्मानमाविद्याकामकर्मलक्षणं मंगारर्याजं विधूयानन्तऽपर्यन्ते, स्वर्गे लोके मुग्धान्मके ब्रह्मणीत्वेन । अनन्त इति

क्तिर्विज्ञानविशेषविषयैव जिज्ञासा । कर्मनारंभ इति चेन्न । निष्कामस्य संस्कारार्थत्वात् । यदि ह्यात्मविज्ञानेनात्माविद्याविषयत्वात्परितित्याजयिषितं कर्म, ततः “प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पृशेनं वरं” इत्यनारंभ एव कर्मणः श्रेयानुत्पत्त्युत्पादायासबहुलत्वात्तत्त्वज्ञानादेव च श्रेयःप्राप्तिरिति चेत्सत्यम् । एतद्विद्यानिषयं कर्म अन्यफलत्वादोषबहुलं च सकामस्य । ‘कामान्यः कामयेत’ इति तु कामयमानः’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । न निष्कामस्य । तस्य तु संस्कारार्थिन्येव कर्मणि भवन्ति तन्निर्घर्तकाध्ययप्राणविज्ञानमहितानि । “देववार्जा श्रेयानात्मवार्जा वा” इत्युपक्रम्य “आत्मवार्जा तु करोति इदं मेऽनेनांगं संस्क्रियते” इति संस्कारार्थमेव कर्माणीति वाजसनेयके । “महायज्ञश्च यज्ञैश्च ब्राह्मणं क्रियते तनुः । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मर्माणिणाम्” इत्यादिस्मृतेश्च । प्राणादिविज्ञानं च केवलं कर्मसमुच्चितं वा सकामस्य प्राणात्मप्राप्त्यर्थमेव भवति । निष्कामस्य स्वात्मज्ञानप्रतिबंधनिर्माणं भवति आदर्शनिर्माणवत् । उत्पन्नात्मविद्यस्य स्वनारंभो निरपेक्षत्वात् । “कर्मणा व्यथ्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न पुरुषं नित्यं यतयः शरदक्षिणः” इति, “विद्यापथश्चैव पुरस्तात्तन्म्यासश्च तयोः संन्यास एवात्सरचयत” इति, ‘त्यागेनैके’ ‘नान्यः पंथा विद्यते’ इत्यादिश्रुतिभ्यश्च, न्यायाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि संस्कारद्वारेण ज्ञानम्व । ज्ञानेन त्वमृतत्वप्राप्तिः, ‘अमृतत्वं हि विदते’ ‘विद्यया विदतेऽमृतम्’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । नहि नद्याः पारंगं नावं न मुंचति यथेष्टदेशगमनं प्रति स्वातन्त्र्ये’ इति । नहि स्वभावांसिद्धं वस्तु मित्राध्विषति तार्धनः, स्वभावसिद्धात्मा । तथा नापिपयिषितः, आत्मत्वे सति नित्यात्मवान् । नापि विचित्ररविपितः, आत्मत्वे सति नित्यत्वादविकारित्वादविषयत्वादमृत्तत्वाच्च । शुनश्च ‘न बध्ते कर्मणा’ इत्यादि । स्मृतेश्च “अविकार्योऽयमुच्यते” इति । नच संक्षिप्तोपपत्तिः । “मुद्धमपापविद्धम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अनन्यत्वाच्च । अन्यनान्यस्पर्शक्रियते । न चात्मनोऽन्यभूता क्रियास्ति, न च स्वेनवात्मनः स्वमात्मानं संक्षिप्तोपपत्तिः । न च वस्तुवैतराधानं नित्यप्राप्तिर्वा वस्तुवैतरस्य नित्या । नित्यत्वं चेष्टं मोक्षस्य । अत उत्पन्नविद्यस्य कर्मनारंभोऽनुपपन्नः । अतो व्यावृत्तवाच्यबुद्धेरात्मविज्ञानाय केनेषितमित्याद्यारंभः ॥

१.१- प्रवृत्तिविज्ञानविशेषार्थः प्रथम उपपन्नः । रथादीनां हि चेतनाविषय-
श्रितानां प्रवृत्तिर्दृष्टा नानविष्टितानाम् । मनआदीनां चाचेतनानां प्रवृत्तिर्दृश्यते ।

नद्वि लिङं चेतनावतोऽधिष्ठातुरस्तित्वे । करणानि हि मनआदीनि नियमन-
प्रवर्तन्ते, तत्रासति चेतनावल्यधिष्ठातुर्युपपद्यते । तद्विशेषस्य चानधिगमाच्चेतना-
वत्यधिष्ठातृसामान्ये चाधिगते विशेषार्थः प्रश्न उपपद्यते । केनोपितं केनेष्टं कस्ये-
च्छामात्रेण मनः पतति गच्छति, स्वाविषये नियमेन व्याप्रियत इत्यर्थः । मनुतेऽने-
नेति विज्ञाननिमित्तमंतःकरणं मनः । प्रेषितमिवेत्युपमार्थः । न त्विषितप्रेषितशब्द-
योरर्थाविह संभवतः । न हि शिष्यानिव मनआदीनि विषयेभ्यः प्रेषयत्वात्मा
विविक्तानित्यचित्स्यरूपतया तु निमित्तमात्रं प्रवृत्तौ नित्यचित्किंस्ताधिष्ठातृवत् ।
प्राण इति जास्तिकाभवः प्रकरणात् । प्रथमत्वं चलनक्रियायाः प्राणनिमित्तत्वात्
स्वतो विषयावभासमात्रं करणानां प्रवृत्तिः, चालिक्रिया तु प्राणस्यैव मनआदिषु ।
तस्मात्प्राधम्यं प्राणस्य । प्रति गच्छति युक्तः प्रयुक्त इत्येतत् । वाचो वचनं कि-
निमित्तं प्राणिनां, चक्षुःश्रोत्रयोश्च को देवः प्रयोक्ता । करणानामधिष्ठाता चेतना-
वान्यः स किंविशेषण इत्यर्थः ॥

१.२— श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिप्रतिवचनं निर्विशेषस्य निमित्तत्वार्यम् ।
विक्रियादिविशेषरहितस्यात्मनो मनआदिप्रवृत्तौ निमित्तत्वमित्येतच्छ्रोत्रस्य श्रोत्र-
मित्यादिप्रतिवचनस्यार्थः । अनुगमात्तदनुगतानि ह्यस्मिन्नर्थेऽक्षराणि । कथं ?
शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं; तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रत्वम् । शब्दोपलब्धरूपतयाव-
भासकत्वं न स्वतः, श्रोत्रस्याचिद्रूपत्वात् आत्मनश्च चिद्रूपत्वात् । यच्छ्रोत्रस्योप-
लब्धत्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युच्यते । यथा क्षत्रस्य
क्षत्रं, यथा वा उदकस्यौष्ण्यं अग्निनिमित्तमिति दग्धुरप्युदकस्य दग्धामिरुच्यते,
उदकमपि हि अग्निसंयोगादग्निरुच्यते । तद्वदनित्यं यत्संयोगादुपलब्धत्वं तत्करणं
श्रोत्रादि । उदकस्येव दग्धत्वमावित्यं हि तत्र तत् । यत्र तु नित्यमुपलब्धत्वम-
प्राविर्गौष्ण्यं स नित्योपलब्धिस्वरूपत्वाद्दग्धवोपलब्धोच्यते । श्रोत्रादिषु श्रोतृत्वा-
दुपलब्धिरनित्या, नित्या चात्मानि । अतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादक्षराणामर्पानु-
गमादुपपद्यते निर्विशेषस्योपलब्धिस्वरूपस्यात्मनो मनआदिप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति ।
मनआदिष्वेवं यथोक्तम् । वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इति विभक्तिद्वयं, सर्वत्रैवं
द्रष्टव्यम् । कथं ? पुष्टत्वात्स्वरूपनिर्देशः । प्रथमयैव च निर्देशः । तस्य च ज्ञेय-
त्वात्त्वमित्वमिति द्वितीया । अतो वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इत्यस्मात्सर्वत्रैव
विभक्तिद्वयम् । यदेतच्छ्रोत्रादुपलब्धिनिमित्तं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिलक्षणं तज्जि-

स्योपलब्धिस्वरूपं निर्विशेषमात्मतत्त्वं बुद्ध्वा अतिमुच्यान्वबोधनिमित्ताध्यारो-
पितात् बुद्ध्यादिलक्षणात्संसारान्मोक्षणं कृत्वा धीरा धीमन्तः प्रेत्यास्माद्वोकाच्छरी-
रात्प्रेत्य विद्युज्यान्यस्मिन्नप्रतिसंधायमाने निनिमित्तत्वादमृता भवन्ति । सति ह्यज्ञाने
कर्माणि शरीरान्तरं प्राप्तेसंदधते, आत्मावबोधे तु सर्वकर्मारंभनिमित्तान्नानविपरीत-
विद्यामिविच्छृत्वात् कर्मणामित्यनारंभेऽमृता एव भवन्ति । शरीरादिसंताना-
विच्छेदप्रतिसंधानाद्यपेक्षयाऽध्यारोपितमृत्युवियोगात्पूर्वमप्यमृताः भन्तो नित्यात्म-
स्वरूपत्वादमृता भवन्तीत्युपचर्यते ॥

१.३— न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्युक्तेऽपि पर्यनुयोगे हेतुरप्रतिपत्तेः । श्रोत्रस्य
श्रोत्रमित्येवमादिनोक्तेऽध्यात्मतत्त्वेऽप्रतिपन्नत्वात्सुप्तत्वहेतोर्वस्तुनः पुनः पुनः पर्य-
नुयुक्षाकारणमाह— न तत्र चक्षुर्गच्छतीति । तत्र श्रोत्राद्यात्मभूते चक्षुरादीनि,
वाक्चक्षुषोः सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थत्वात् विज्ञानमुत्पादयन्ति । सुरादिवत्तर्हि पृष्ठो-
तान्तःकरणेनात आह— नो मनः, न मुस्तादिवन्मनसो विषयस्तत इन्द्रियाविष-
यत्वात् । न विद्यो न विजानीमोऽन्तःकरणेन, यथैतद्ब्रह्म मनआदिकरणजातमनु-
शिष्यादनुशासनं कुर्यात्प्रवृत्तिनिमित्तं भवेत्तथाऽविषयत्वात् विद्यो न विजा-
नीमः । अथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्म विशेषेण दर्शयेत्युक्त आचार्य
आह— न शक्यते दर्शयितुं, कस्मात् ? न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्यादि पूर्ववत्
सर्वम् । अत्र तु विशेषो यथैतदनुशिष्यादिति । यथैतदनुशिष्यात्प्रतिपादयेत् ।
अन्योऽपि शिष्यानितोऽन्येन विधिनेत्यभिप्रायः ॥

१.४— सर्वथापि ब्रह्म बोधयेत्युक्त आचार्य आह, अन्यदेव तद्विदिता-
दधो अविदितादधीलागमम् । विदिताविदिताभ्यामन्यत्वम् । यो हि ज्ञाता स
एव सः सर्वात्मकत्वात् । अतः सर्वात्मनो ज्ञातुर्ज्ञात्रतराभावाद्विदितादन्यत्वम् ।
“स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता” इति च मंत्रवर्णात् । “विज्ञातारमरे केन
विजानीयात्” इति च षाजसनेयके । अपि च व्यक्तमेव विदितं तस्मादन्यदित्य-
भिप्रायः । यद्विदितं व्यक्तं तदन्यविषयत्वादल्पं सविरोधं ततोऽनित्यं अत एवा-
नेकत्वादशुद्धं, अत एव तद्विलक्षणं ब्रह्मेति सिद्धम् । अस्तु तर्ह्यविदितम् ।
न, विज्ञानानपेक्षत्वात् । यद्वयविदितं तद्विज्ञानापेक्षं अविदितविज्ञानाय हि लोक-
प्रवृत्तिः । इदं तु विज्ञानानपेक्षं, कस्मात् विज्ञानस्वरूपत्वात् । न हि यस्य
यस्वरूपं तत्तेनान्यतोऽपेक्षते । न च स्वत एवापेक्षा, अनपेक्षमेव सिद्धत्वात् ।

नहि प्रदीपः स्वरूपाभिव्यक्तौ प्रकाशान्तरमन्यतोऽपेक्षते स्वतो वा । यदप्यनपेक्षं तत्स्वत एव सिद्धं, प्रकाशात्मकत्वात् । प्रदीपस्यान्योऽपेक्षितोऽप्यनर्थकः स्यात् प्रकाशो विशेषाभावात् । नहि प्रदीपस्य स्वरूपाभिव्यक्तौ प्रदीपप्रकाशोऽर्थवान् । न चैवमात्मानोऽन्यत्र विज्ञानमस्ति येन स्वरूपविज्ञानेऽप्यपेक्षेत । विरोध इति चेन्नान्यत्वात् । स्वरूपविज्ञाने विज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानान्तरं नापेक्षत इत्येतदसत् । दृश्यते हि विपरीतज्ञानमात्मनि सम्बद्गज्ञानं च, न जानाम्यामात्मानमिति च, श्रुतेष्व । 'तत्त्वमसि' 'आत्मानमेवावेत्' 'एतं वै तमात्मानं विदित्वा' इति च । सर्वत्र श्रुति-
 प्वात्मविज्ञाने विज्ञानान्तरापेक्षत्वं दृश्यते । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिविरोध इति चेन्न । कस्मात् ! अन्यो हि स आत्मा बुद्ध्यादिकार्यकरणसंघाताभिमानसंतानाविच्छेद-
 लक्षणोऽविवेकात्मको बुद्धयवभासप्रधानधक्षुरादिकरणे नित्यचित्स्वरूपात्मान्तःसारी यन्नानित्यं विज्ञानमवभासते । बौद्धप्रत्ययानामाविर्भावतिरोभावधर्मकत्वात्तद्धर्मतयैव विलक्षणमपि चावभासते । अतःकरणस्य मनसोऽपि मनोऽन्तर्गतत्वात्सर्वान्तरश्रुतेः । अंतर्गतेन नित्यविज्ञानस्वरूपेणाकाशवदप्रचलितात्मनान्तर्गर्भभूतेन स बाह्यो बुद्धपा-
 र्त्मा तद्विलक्षणः अर्क्किर्भिरिवामिः प्रत्ययैराविर्भावतिरोभावधर्मकैर्विज्ञानाभासरूपैर-
 नित्यैरनित्यविज्ञान आत्मा सुखी दुःखीत्यभ्युपगतो लौकिकैः, अतोऽन्योऽनित्यविज्ञान-
 स्वरूपादात्मनः । तत्र हि विज्ञानापेक्षा विपरीतज्ञानत्वं चोपपद्यते, न पुनर्नित्यवि-
 ज्ञाने । तत्त्वमसीति बोधोपदेशो नापपद्यत इति चेत् 'आत्मानमेवावेत्' इत्येषमा-
 दीनि च, नित्यबोधात्मकत्वात् । न ह्यादित्योऽन्येन प्रतीयतेऽतस्तदर्थबोधोपदे-
 शोऽनर्थक इति चेन्न । लोकाभ्यारोपापोहार्थत्वात् । सर्वात्मनि हि नित्यविज्ञाने
 बुद्धपाद्यनित्यधर्मा लोकेऽभ्यारोपिता आत्मविवेकतः तदपोहार्यो बोधोपदेशो
 बोधात्मनः । तत्र च बोधाबोधो समंजसौ । अन्यनिमित्तत्वादुदक इवौष्ण्यमग्नि-
 निमित्तम् । राज्यहनी इवादित्यनिमित्ते लोके नित्यावौष्ण्यप्रकाशवदभ्यारोपित-
 रन्यत्र भावाभावयोर्निमित्तत्वादनित्याविवोपचर्यते । धक्ष्यत्यग्निः प्रकाशयिष्यति
 सवितेति तद्वत् । एवं च मुखदुःस्वप्नधमोक्षध्वारोपो लोकस्य तदपेक्ष्य 'तत्त्व-
 मसि' 'आत्मानमेवावेत्' इत्यात्मावबोधोपदेशिन्यः श्रुतयः केवलमभ्यारोपापो-
 हार्थाः । यथा सवितासौ प्रकाशयत्यात्मानमिति तद्वत् । बोधकर्तृत्वं च नित्यबो-
 धात्मनि । तस्मादन्यदविदितात् । अधिशब्दश्चान्यार्थः । यद्वा यदि यस्याधि
 तत्ततोऽन्यत्सामर्थ्याद्यथाधि मृत्यादीनां राजा । अव्यक्तमेवाविदितं ततोऽन्यदि-

त्यर्थः । विदितमविदितं च व्यक्ताव्यक्ते कार्यकारणत्वेन विकल्पिते, ताभ्यामन्यद्ब्रह्म विज्ञानम्वरूपं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितामित्ययं समुदायार्थः । अत एवात्मत्वाच्च हेय उपादेयो वा । अन्यद्वचन्येन हेयमुपादेयं वा । न तेनैव तदस्य कस्यचिदेयमुपादेयं वा भवति । आत्मा च ब्रह्म सर्वान्तरात्मत्वादविषयः । अतोऽन्यस्यापि न हेयमुपादेयं वा । अन्याभावाच्च । इति शुश्रुम पूर्वंपामित्वागमोपदेशः । व्याचक्षिर इत्यभ्यातंश्यं तर्कप्रतिषेधार्थम् । ये नस्तद्ब्रह्मोक्तवन्तस्ते नित्यमेवागमं ब्रह्मप्रतिपादकं व्याख्यातवन्तो, न पुनः स्वबुद्धिप्रमेयेण तर्केणोक्तवन्त इति तस्यैव द्रष्टृश्रे आगमपारंपर्याविच्छेदं दर्शयति विद्यास्तुतये । तर्कस्त्वनवस्थितो भ्रान्तोऽपि भवतीति ॥

१.५—यद्वाचेति मंत्रानुवादे षट्प्रतार्य । ‘अन्यदेव तद्विदितात्’ [१.४] इति योऽयमागमार्थो ब्राह्मणोक्तोऽस्यैव द्रष्टृश्रे इमे मंत्रा यद्वाचेत्यादयः पठ्यन्ते । यद्ब्रह्म वाचा शब्देनानभ्युदितमनभ्युक्तमप्रकाशितमित्येतत् । येन वागभ्युपेत इति वाक्प्रकाशहेतुत्वोक्तिः । येन प्रकाशयत इति वाचोऽभिधानस्याभिधेयप्रकाशकत्वस्य हेतुत्वमुच्यते ब्रह्मणः । उक्तं च ‘केनेपितां वाचमिमां वदन्ति’ ‘यद्वाचो ह वाचं’ इति । ‘तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि’ इत्यविषयत्वेन ब्रह्मण आत्मन्यवस्थापनार्थं आन्नायः । यद्वाचाऽनभ्युदितं वाक्प्रकाशनिमित्तं चेति ब्रह्मणोऽविषयत्वेन वस्त्वन्तरजिघृक्षां निवर्त्य स्वात्मन्येवावस्थापयत्यान्नायस्तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति यत्नत उपरमयति, नेदमित्युपास्यप्रतिषेधाच्च ॥

१.६-९—यन्मनमेत्यादिं ममामम् । मनो मतमिति येन ब्रह्मणा मनोऽपि विपर्याकृतं नित्यविज्ञानस्वरूपेणेत्येतत् । सर्वकरणानामविषयं तानि च संव्यापाराणि सविषयाणि नित्यविज्ञानस्वरूपावभासतया येनावभास्यन्त इति श्लोकार्थः । “क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत” इति स्मृतः । ‘तस्य भासा’ इति चार्थवणे । येन प्राण इति क्रियाशक्तिरप्यात्मविज्ञाननिर्मितेत्येतत् ॥

२.१—यदि मन्यसे भवेदेति शिष्यबुद्धिविचालना गृहीतास्थिरतायै । विदिताविदिताभ्यां निवर्त्य बुद्धिं शिष्यस्य स्वात्मन्यवस्थाप्य ‘तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि’ [१.५] इति स्वाराज्येऽभिपिच्य उपास्यप्रतिषेधेनायास्य बुद्धिं विचालयति यदि मन्यसे सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मतत्त्वमिति ततोऽपमेव ब्रह्मणो रूपं वेत्त्य त्वमिति नूनं निश्चितं मन्यत आचार्यः । मा पुनर्विचालना किमर्थेत्युच्यते— पूर्वगृहीते वस्तुनि बुद्धेः

गमप्रधानेन निगमनस्थानीयेन भंशेपत उच्यते । यदुक्तं विदिताविदिताभ्यामन्य-
द्वागादीनामणोचत्वात् मामांसितं चानुभवोपपत्तिभ्यां ब्रह्म, तत्तथैव ज्ञातव्यम् ।
कस्मात् ? यस्यामतं यस्य विविदिषाप्रयुक्तप्रवृत्तस्य साधकस्यामतमविज्ञातमवि-
दितं ब्रह्मेत्यात्मतत्त्वनिश्चयफलावसानावबोधतया विविदिषा निवृत्तेत्याभिप्रायः,
तस्य मतं ज्ञातं, तेन विदितं ब्रह्म येनाविषयत्वेनात्मत्वेन प्रतिबुद्धं इत्यर्थः । स
सम्यग्दर्शी यस्य विज्ञानानंतरमेव ब्रह्मात्मभावस्यावसितत्वात्पर्वत- कार्यभावो
विपर्ययेण मिथ्याज्ञानो भवति । कथं ? मतं विदितं ज्ञातं मया ब्रह्मेति यस्य
विज्ञानं, स मिथ्यादर्शी विपरीतविज्ञानो विदितादन्यत्वाद्ब्रह्मणो न वेद स न
विज्ञानाति । ततश्च सिद्धमर्वादिकस्य विज्ञानस्य मिथ्यात्वं अवबोधविषयतया निदि-
तत्वात् । तथा कविलक्षणभुगादिगमयस्यापि विदितमवबोधविषयत्वादनवस्थिततर्क-
जन्यत्वाद्विदितविषयतया विविदिषानिवृत्तेश्च मिथ्यात्वमिति । स्मृतेश्च “या
वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुहट्यः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्तान्तमोनिष्ठा
हि ताः स्मृताः” इति । “अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतां” इति पूर्वहेतु-
किरनुवादस्यानर्थक्यात् अनुवादमात्रेऽनर्थकं वचनामिति विपर्ययांमिथ्याज्ञानयो-
र्नष्टत्वात् पूर्वोक्तयोर्यस्यामतमित्यादिज्ञानज्ञानयोर्हेत्वर्थत्वेनेदमुच्यते— अविज्ञातम-
विदितमात्मत्वेनाविषयतया ब्रह्म विज्ञानता यस्मात् तस्मात्तदेव ज्ञानं यत्तेषां
विज्ञातं विदितं व्यक्तमेव बुद्ध्यादिविषयं ब्रह्मविज्ञानतां विदिताविदितव्यापृत्तमा-
त्मभूतं निर्वाद्यज्ञानस्वरूपमात्मस्यमविक्रियममृतमजरमभयमनन्यत्वादविषयमित्ये-
वमविज्ञानतां बुद्ध्यादिविषयात्मतथैव नित्यं विज्ञातं ब्रह्म । तस्माद्विदिताविदितव्य-
क्ताव्यक्तधर्माधारोणेन कार्यकारणभावेन सविकल्पमयधार्थविषयत्वान् । शुक्तिरादौ
रजताद्यभ्यारेणज्ञानवन्मिथ्याज्ञानं तेषाम् ॥

२.४— प्रतिशेषविदितमिति वीष्मा प्रत्ययानां आत्मविबोधद्वाराख्यानं बोधं
प्रति बोधं प्रतीतिं वीष्मा सर्वप्रत्ययव्याख्यानं । योदा हि सर्वे प्रत्ययास्तत्तलोहवलि-
त्यविज्ञानम्वरूपाभिव्याप्तत्वाद्विज्ञानम्वरूपावभागाः तदन्यावभासधात्मा तद्वि-
लक्षणाऽभिवदुपलभ्यन् इति ते द्वारीभवन्त्यात्मोपलब्ध्या । तस्मात्प्रतिबोधभावनास-
प्रत्यगात्मतया यद्विदितं तद्ब्रह्म, तदेव मनं ज्ञातं, तदेव मय्यज्ञानं यत्प्रत्यगात्म-
विज्ञानं न विषयविज्ञानम् । आत्मत्वेन ‘प्रत्यगात्मानमश्नुते’ इति च काठके ।
अमृतत्वं हि विदित इति हेतुवचनं विपर्यये गत्युपायोः । विषयात्मविज्ञाने हि

मृत्युः प्रारभत इत्यात्मविज्ञानममृतत्वनिमित्तमिति युक्तं हेतुवचनममृतत्वं हि विदत इति । आत्मज्ञानेन किममृतत्वमुत्पाद्यते ? न, कथं तर्हि ? आत्मना विदते स्वेनैव नित्यात्मस्वभावेनामृतत्वं विदते नाङ्गनपूर्वकम् । विदत इत्यात्मविज्ञाना-
पेक्षम् । यदि हि विद्योत्पाद्यममृतत्वं स्यादनित्यं भवेत्कर्मकार्यवत् । अतो न विद्योत्पाद्यम् । यदि चात्मनैवामृतत्वं विदते किं पुनर्विद्यया कियत् इत्युच्येत । अनात्मविज्ञानं निवर्तयन्तो सा तन्निवृत्त्या स्वाभाविकस्यामृतत्वस्य निमित्तमिति कल्प्यते । यत आह—वीर्यं विद्यया विदते । वीर्यं सामर्थ्यमनात्माभ्यारोपमायास्वान्त-
ध्वान्तानभिभाव्यलक्षणं घलं विद्यया विदते । तच्च किंविशिष्टम् । अमृतमविनाशि । अविद्याजं हि वीर्यं विनाशि । विद्यायाऽविद्याया वाध्यत्वात् । न तु विद्याया बाधकोऽस्तीति विद्याजममृतं वीर्यम् । अतो विद्या अमृतत्वे निमित्तमात्रं भवति । 'नायमात्मा वयङ्महीनेन लभ्यः' इति चार्थवेणे । लोकेऽपि विद्याजमेव बलमभि-
भवति न क्षरीरादिसामर्थ्यं यथा हस्त्यादेः । अथवा प्रतिबोधविदितं मतमिति । सकृदेवाशेषविपरीतनिरस्तसंस्कारेण स्वप्नप्रतिबोधवद्यद्विदितं तदेव मतं ज्ञातं भवतीति । अथवा गुरुपदेशः प्रतिबोधस्तेन वा विदितं मतमिति उभयत्र प्रति-
बोधशब्दप्रयोगोऽस्ति । सुप्तप्रतिबुद्धो गुरुरा प्रतिबोधित इति । पूर्वं तु ययार्थम् ॥

२.५— इह चेद्वेदोदित्यवश्यकर्तव्यतोक्तिर्विपर्यये विनाशश्रुतेः । इह मनु-
ष्यजन्मनि सत्यवश्यमात्मा वेदितव्य इत्येतद्विधीयते । कथं इह चेद्वेदोद्विदित-
यान् अथ सत्यं परमार्थतत्त्वमस्त्यवार्त्तं, तस्य जन्म सफलमित्यभिप्रायः । न चेदिहवेदोक्तं विदितवान्मृत्यैव जन्म । अपि च महती विनष्टिर्महान्विनाशो
जन्ममरणप्रबंधाविच्छेदप्राप्तिलक्षणः स्याद्यतः, तस्मादवश्यं तद्विच्छेदाय ज्ञेय
आत्मा । ज्ञानेन तु किं स्यादित्युच्यते । भूतेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वित्यर्थः ।
विचित्य विचार्य पृथङ्निष्कृष्यैकमात्मतत्त्वं संसारधर्मरस्पृष्टमात्मभावेनोपलभ्ये-
त्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वातृत्ताम् । न पुनश्चित्येति संभवति विरोधात् । धीराः
धीमन्तो विवेकिनो विनिर्जितबाह्यविषणाभिर्याया, प्रेत्य मृत्वास्माद्धोषाच्छरीरा-
द्यनात्मलक्षणाद्यावृत्तममत्वाहंकाराः सन्त इत्यर्थः । अमृता अमरणधर्माणो
नित्यविज्ञानामृतत्वस्वभावा एव भवन्ति ॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

३.१— ब्रह्म ह देवेभ्य इति ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोक्तिर्यत्नाधिक्यार्था । समाप्ता
ब्रह्मविद्या यदधीनः पुरुषार्थः । अत ऊर्ध्वमववादेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोच्यते ।

तद्विज्ञाने कथं नु नाम यन्नमधिकं कुर्यादिति । शमाद्यर्थो वाश्रायोऽभिमानशान्तानां । शम्भो वा ब्रह्मविद्यासाधनं विशिष्टितं तदर्थोऽयमर्थवादः । न हि शमादिसाधनरहितस्याभिमानरागद्वेषादियुक्तस्य ब्रह्मविज्ञाने सामर्थ्यमस्ति, व्यावृत्तवाद्याभ्याप्रत्ययप्राप्तत्वाद्वक्षणः । यस्माच्चान्यादानां जयाभिमानं शातयति, तन्मध्य ब्रह्मविज्ञानं दर्शयत्यभिमानोपशमे, तस्माच्छमादिसाधनविधानार्थोऽयमर्थवाद इत्यवर्णयते । मगुणोपासनार्थो वा अपोदितत्वात् । 'नेदं याददमुपासते' [१.५] इत्युपास्यत्वं ब्रह्मणोऽपोदितम् । अपोदितत्वादनुपास्यत्वे प्राप्ते तस्यैव ब्रह्मणः मगुणत्वेनाधिदैवतमध्यात्मं चोपासनं विधातव्यमित्येवमर्थो वेति । अधिदैवतं 'तद्वर्नामत्युपासितव्यं' [४.६] इति हि वक्ष्यति । ब्रह्मेति परो लिङात् । नहान्यत्र परादीश्वराभिलषत्सर्वज्ञापरिभूयान्यादास्तूष्णं वञ्चीकृतुं सामर्थ्यमस्ति । तत्र शनाकः दम्भुमित्यादेर्निगाइतदशब्दवाच्य ईश्वर इत्यवसीयते । नहान्यधाम्निस्तूष्णं दम्भु नोत्सहते वायुर्वाऽऽस्तुम् । ईश्वरेच्छया तु तृणमपि वञ्चीभवतान्युपपद्यते । तन्निर्दिजगतो नियतप्रवृत्तेः । श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिर्भिर्नित्यसर्वविज्ञान ईश्वर सर्वान्मनि सर्वशक्ता सिद्धेऽपि शास्त्रार्थनिधयार्थमुच्यते । तस्येश्वरस्य गद्गावसिद्धिः कृता भवतान्युच्यते— यदिदं जगदेवगंधर्वमक्षरसःपितृपितृणाचादिलक्षणं ध्रुवियत्पृथिव्यादित्येदं प्रहलभप्रविचित्रं विविधप्राप्युपभोगयोग्यस्थानसाधनसंबन्ध, तदन्यतमुत्सलशिल्पिभिरपि दुर्निर्माणं देशकालनिमित्तानुरूपनियतप्रवृत्तिनिर्गलिक्रमं एतद्भोक्तुं कर्मविभागप्रयत्नपूर्वकं भवितुमर्हति । कार्यत्वे मति यथोक्तलक्षणत्वात् । गृहप्रासादरथशयनासनादिषड्विध आत्मादिवत् । कर्मण एवेति चेत् न परतंत्रस्य निमित्तमात्रत्वात् । यदिदमुपभोगवैचित्र्यं प्राणिनां तत्साधनवैचित्र्यं च देशकालनिमित्तानुरूपनियतप्रवृत्तिनिर्गलिक्रमं च तत्र नित्यसर्वजनककर्म । किं तर्हि कर्मण एव, तस्याचित्यप्रभावत्वात्सर्वेश्वर फलहेतुत्वाभ्युपगमात् । भति कर्मणः फलहेतुत्वे किमीश्वराधिककल्पनयेति न नित्यस्येश्वरस्य नित्यसर्वजनशक्तेः फलहेतुत्वं चेति चेत् । न, कर्मण एवोपभोगवैचित्र्याधुपपद्यते । कस्मान् कर्तृतंत्रत्वात्कर्मणः । चित्तिमत्प्रयत्ननिर्वृत्तं हि कर्म तत्प्रयत्नोपरमादुपरतं मद्देशान्तरे कालान्तरे वा नियतनिमित्तविशेषापेक्षं कर्तुः फलं जनयिष्येतीति न युक्तमनपेक्ष्यान्यदात्मनः प्रयोक्तृ, कर्तव्य फलकाले प्रयोक्तृति चेन्मया निर्वर्तिनोऽमि त्वां प्रयोक्ष्ये फलाय यदात्मानुरूपं फलमिति न

केवलं कर्त्रेव प्रयुक्तं फलदं दृष्टम् । नच विनष्टोऽपि यागः कालान्तरे फलदो भवति । सेव्यबुद्धिवतोवकेन सर्वज्ञेश्वरबुद्धौ तु संस्कृतायां यागादिकर्मणा विनष्टोऽपि कर्मणि मेव्यादिवेश्वरात्फलं कर्तुं भवतीति युक्तम् । न तु पुनः पदार्थो धाम्यशतेनापि देशान्तरे कालान्तरे वा स्वं स्वं स्वभावं जहति । नहि देशपालान्तरेषु चामिरनुष्णो भवति । एवं कर्मणोऽपि कालान्तरं फलं द्विप्रकारमेवोपलभ्यते । चीजक्षेत्रसस्कारपरिरक्षाविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलं कृष्यादि, विज्ञानवत्सेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफलं च सेवादि । यागादेः कर्मणस्तथाऽविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलत्वानुपपत्तौ कालान्तरफलत्वात्कर्मदेशकालनिमित्तविपाकविभागजबुद्धिसंस्कारापेक्षं फलं भवितुमर्हति, सेवादिर्मानुषरूपफलज्ञसेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफलस्येव । तस्मात्तिसदः सर्वज्ञ ईश्वरः सर्वजन्तुबुद्धिकर्मफलविभागराक्षी सर्वभूतान्तरात्मा । 'यत्साक्षादपरोक्षात्' 'य आत्मा सर्वान्तरः' इति श्रुतेः । स एष चात्रात्मा जन्तूनां 'नान्योऽतौऽस्ति द्रष्टा धोता भन्ता विज्ञाता' 'नान्यदतौऽस्ति विज्ञातृ' इत्याद्यात्मान्तरप्रतिषेधश्रुतेः 'तत्त्वमसि' इति चात्मत्वोपदेशात् । न हि मूर्तिषः काचनात्मत्वेनोपदिश्यते । ज्ञानशक्तिकर्मोपास्योपासकशुद्धाशुद्धमुक्तामुक्तभेदादात्मभेद एवेति चेन्न । भेददृष्ट्यपवादान् । यदुक्तं संसारिण ईश्वरादनन्या इति तन्न । किं तर्हि ? भेद एव संसार्यात्मनाम् । कस्मात् ? लक्षणभेदादश्वमहिषवत् । कर्तृ लक्षणभेद इत्युच्यते— ईश्वरस्य तावन्नित्यं सर्वविषयं ज्ञानं सवितृप्रकाशवत् । तद्विपरीतं संसारिणा खद्योतस्येव । तथैव शक्तिभेदोऽपि । नित्यं सर्वविषया चेश्वरशक्तिः विपरीतेतरस्य । कर्म च चित्स्वरूपात्ममत्तामात्रनिमित्तमाश्वरस्य । औष्ण्यस्वरूपद्रव्यसत्तामात्रनिमित्तमिदहनकर्मवत् । राजायस्कान्तप्रकाशकर्मवच्च स्वात्माविक्रियारूपम् । विपरीतमितरस्य । उपासीतेतिवचनादुपास्य ईश्वरो गुरु-राजवत् । उपासकश्चेतरः शिष्यमृत्यवत् । अपहृतपाप्मादिध्वणाभित्यशुद्ध ईश्वरः । 'पुण्यो वै पुण्येन' इतिवचनाद्विपरीत इतरः । अत एव नित्यमुक्त एवेश्वरः, नित्याशुद्धियोगात्संसारितरः । यत्र च ज्ञानादिलक्षणभेदादोश्वराद्यात्मनां भेदोऽस्तीति चेन्न । यथाश्वमहिषयोः । तथा ज्ञानादिलक्षणभेदादोश्वराद्यात्मनां भेदोऽस्तीति चेन्न । कस्मात् ? 'अन्योऽसाधन्योऽहमस्मीति न स वेद' 'ते क्षण्यलोका भवन्ति' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' इति भेददर्शित्वात् । एकत्वप्राप्तादिन्यश्च श्रुतयः । महत्प्रशो विद्यन्ते । यदुक्तं ज्ञानादिलक्षणभेदादित्यत्रोच्यते । नानभ्युपगमात् ।

भ्यऽर्जयादधुरान् । ब्रह्मण इच्छानिमित्तो विजयो देवानां बभूवैत्यर्थः । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । यज्ञादिलोकस्थित्यपहारिष्वसुरेषु पराजितेषु देवा वृद्धिं पूजां वा प्राप्तवन्तः । त एभ्रन्तेति मिथ्याप्रत्ययत्वादेयत्वख्यापनार्थं भाम्नायः ॥

३.२-१२— ईश्वरनिमित्तं विजये स्वसामर्थ्यनिमित्तोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेत्यात्मनो जयादिधैर्योनिमित्तं गर्वात्मानमात्मस्य सर्वकल्याणास्पदमीश्वरमेवात्मत्वेनाधुद्वा पिंडमात्राभिमानाः गन्तो यं मिथ्याप्रत्ययं चक्रुस्तस्य पिंडमात्रविषयत्वेन मिथ्याप्रत्ययत्वात्मर्वात्मेश्वरयाधारम्यावबोधेन हातव्यताख्यापनार्थस्तद्वैपामित्याद्याभ्यायिकाभ्यायः । तद्वद्वा ह किलैषां देवानामभिप्रायं मिथ्याहंकाररूपं विजयां विज्ञातवत् । ज्ञात्वा च मिथ्याभिमानशातनेन तदनुजिघृक्षया देवेभ्योऽर्थाय तेषामेवैन्द्रियगोचरं नास्तिदूरे प्रादुर्यभूत् । महेश्वरशक्तिमायोपात्तेनात्यंताद्भुतेन प्रादुर्भूतं किल केचिद्रूपविशेषेण । तत्किलोपलभमाना अपि देवा न व्यजानन् न विज्ञातवन्तः किमिदं यदेतद्यथं पूजयामिति । तद्विज्ञानायाभिप्रमद्युषन् । तृणनिधानेऽयमभिप्रायः— अत्यंतसंभावितयैरभिप्रायंतयोस्तृणदहनादानाशक्त्यात्मसंभाषना शातिता भवेदिति । इन्द्र आदित्यो वज्रभृद्वा, अविरोधात् इन्द्रोपमर्षणे ब्रह्म तिरोद्ध इत्यत्रायमभिप्रायः— इन्द्रोऽहमित्यधिकतमोऽभिमानोऽस्य, सोऽहमग्न्यादिभिः प्राप्तं वाक्संभाषणमात्रमप्यनेन न प्राप्तोऽस्मीत्यभिमानं कथं न नाम जह्यादिति । तदनुग्रहायैवान्तरितं सत् ब्रह्म बभूव स शान्ताभिमान इन्द्रोऽत्यर्थं ब्रह्म विजिज्ञासुर्यस्मिन्नाकाशे ब्रह्मणः प्रादुर्भाव आसीत्तिरोधानं च, तस्मिन्नेव स्त्रियमतिरूपिणीं विद्यामाजगाम । अभिप्रायोद्बोधहेतुत्वादुद्भूतस्युभा हंसवतीव सा बहु शोभमाना विद्यैव । विरूपोऽपि विद्यावान्बहु शोभते ॥ इति तृतीयः खंडः ॥

४.१-३— तां च पृष्ट्वा तस्या एव वचनाद्विदांचकार विदितवान् । अत इन्द्रस्य बोधहेतुत्वाद्विद्यैवोमा । “विद्यासहायवानीश्वर” इति स्मृतिः । यस्मादिन्द्रविज्ञानपूर्वकमभिवाच्यिदास्ते ह्येनचेदिष्टमतिसमीपं ब्रह्मविशया ब्रह्म प्राप्ताः सन्तः पस्पृशुः स्पृष्टवन्तः । ते हि प्रथमः प्रथमं विदांचकार विदांचक्रुरित्येतत् । तस्मादतितरामतीत्यातिशयेन दीप्यन्तेऽन्यान्देवांस्ततोऽपीन्द्रोऽतितरां दीप्यते आदौ ब्रह्मविज्ञानात् ॥

४.४— तस्यैव आदेशस्तस्य ब्रह्मण एव वक्ष्यमाण आदेश उपान्वनोपदेश इत्यर्थः । यस्मादेवेभ्यो विद्युदिव सहसैव प्रादुर्भूतं ब्रह्म वृत्तिमत्तस्माद्विद्युतो विद्योतनं यथा यदेतत् ब्रह्म व्यद्युतद्विद्योतितवन् । आ इत्युपमाय आशब्दः । यथा घनांधकारं विदार्य विद्युत्सर्वतः प्रकाशत, एव तद्वद्देवानां पुरतः सर्वतः प्रकाश-ब्रह्मपक्षीभूतं अतो व्यद्युतदिवेद्युपास्यम् । “यथा सकृद्विद्युतं” इति च वाजसने-यके । यस्माच्चेष्टोपसर्पणकाले न्यमोमिषत् ।—यथा वरश्चिच्चक्षुर्निमेषणं कृतवानिति । इतीदित्यनर्थका निपाता ।—निमेषितवदिव तिरोभूतमित्येवं अर्धदेवर्तं देवताया अधि यद्दर्शनमधिदेवतं तत् ॥

४.५— अधानंतरमध्यात्मं, आत्मनोऽध्यात्मविषयमध्यात्मं, उच्यत इति वाक्यशेषः । यदेतद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म गच्छतीव प्राप्नोतीव विषयीकरोतीवेत्यर्थः । न पुनर्विषयीकरोति मनः मनसोऽविषयत्वाद् ब्रह्मणोऽतो मनो न गच्छति । ‘यैना-हुर्मनो मतं’ इति हि चोक्तम् । गच्छतीवेति तु मनसोऽपि मनस्त्वात् आत्मभूत-त्वाच्च ब्रह्मणस्तत्समीपे मनो वर्तत इत्युपस्मरत्यनेन मनसैव तद्वद्ब्रह्म विद्वान् यस्मा-त्तस्मात् ब्रह्म गच्छतीवेत्युच्यते । अभीक्षणं पुनः पुनः । ‘संकल्पो ब्रह्मप्रेषितस्य मनसः । अत उपस्मरणसंकल्पादिभिर्यैर्ब्रह्म मनआद्यात्मभूतमित्युपास्यमिन्य-भिप्रायः ॥

४.६— तस्य चाध्यात्ममुपासने गुणा विधीयते—तद्वत्तद्वनं तदेतद्ब्रह्म तच्च तद्वनं च तत्परोक्षं वनं संभजनीयम् । वनंतस्तत्कर्मणस्तस्मात्तद्वनं नाम । ब्रह्मणो गौणं हीदं नाम । तस्मादनेन गुणेन तद्वनमित्युपासनव्यम् । स यः कश्चिदेतद्य-थोक्तमेवं यथोक्तेन गुणेन वनमित्यनेन नाम्नाभिधेयं ब्रह्म वेदोपास्ते तस्यैतत्फलमु-च्यते—सर्वाणि भूतान्येनमुपासकमभिसंबाच्छन्तीहामिसंभजन्ते सेवन्ते मेत्यर्थः । यथागुणोपासनं हि फलम् ॥

४.७— उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्त्यामुपनिषदि शिष्येणोक्त आचार्य आह— उक्ता कथिता ते तुभ्यमुपनिषदात्मोपासनं च । अधुना ब्राह्मी वाव ते तुभ्यं ब्रह्मणो ब्राह्मणजतेरुपनिषदमब्रूम वक्ष्याम इत्यर्थः । वक्ष्यति हि ब्राह्मी, नोक्ता । उक्ता त्वात्मोपनिषत् । तस्माच्च भूताभिप्रायोऽब्रूमेत्ययं शब्दः ॥

४.८— तस्यै तस्या वक्ष्यमाणाया उपनिषदस्तपो ब्रह्मचर्यादि दम उपशमः कर्माग्निहोत्रादीत्येतानि प्रतिष्ठा आश्रयः । एतेषु हि सत्सु ब्राह्मी उपनिषत्प्रति-

ष्टिता भवति । वेदाश्चत्वारिंशङ्गानि च सर्वाणि । प्रतिष्ठेत्यनुवर्तते । ब्रह्माध्या हि विद्या । सत्यं यथाभूतवचनमपीडाकरं, आयतनं निवासः । मत्सु हि सर्वं यथोक्तमायतन इवावस्थितम् ॥

४.९.— तामेतां तपआद्यंशं तत्प्रतिष्ठां ब्राह्मीमुपनिषद् सायतनामात्मज्ञान-
हेतुभूतामेवं यथावयो वेदानुवर्ततेऽनुनिष्ठति, तस्यैतत्फलमाह— अपहत्य पाप्मानं
अपश्य धर्माधर्मावित्यर्थः । अनन्तेऽपारेऽविद्यमानां तै स्वर्गे लोकै मुखग्राये
निर्दुःखात्मनि परे ब्रह्मणि ज्येये महति गर्वमहत्तरं प्रतितिष्ठति, सर्ववेदान्तवेद्यं
ब्रह्मात्मत्वेनावगम्य तदेव ब्रह्म प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतां केनोपनिषदाख्यभाष्यं समाप्तम् ॥

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता

छांदोग्योपनिषत् ।

—❧—

ॐ आप्यायन्तु ममांगानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निरायुषां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरण-मस्त्यनिराकरणमस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषन्तु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि मन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

‘ओमित्येतदक्षरं’ इत्याद्यष्टाध्याया छांदोग्योपनिषत् । तस्याः संक्षेपतोऽर्थजिज्ञासुभ्य ऋतुविवरणमल्पग्रन्थमिदमारभ्यते । तत्र संबंधः— यमस्तं कर्माधिगतं प्राणादिदेवताविज्ञानसाहितमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्रतिपत्तिकारणम् । केवलं च कर्म धूमादिमार्गेण चंद्रलोकप्रतिपत्तिकारणम् । स्वभावप्रवृत्तानां च मार्गद्वयपरिभ्रष्टानां कष्टाऽधोगतिरक्ता । न चाभयोर्मार्गयोरन्यतरस्मिन्नपि मार्ग आत्यंतिकी पुरुषार्थसिद्धिः । इत्यतः कर्मनिरपेक्षमद्वैतात्मविज्ञानं संसारगतित्रयहेतूपमर्देन वक्तव्यमित्युपनिषद्वारभ्यते ॥

न चाद्वैतात्मविज्ञानादन्यत्रात्यंतिका निःश्रेयसप्राप्तिः । वक्ष्यति हि—‘अथ येऽन्यथात्तो विदुरन्यराजानस्ते क्षम्यलोका भवन्ति’, विपर्यये च ‘म स्वराद् भवति’ इति । तथा, द्वैतविषयानृत्याभिसंधम्य बंधनं, तत्स्वरस्यैव तत्तत्परशुग्रहणे बंधदाहभावः, संसारदुःखप्राप्तिश्च, इत्युक्त्वा अद्वैतात्मसत्याभिसंधस्यातत्स्वरस्यैव तत्तत्परशुग्रहणे बंधदाहभावः संसारदुःखनिवृत्तिर्मांशयेति ॥

अत एव, न कर्मसहभाव्याद्वैतात्मदर्शनम् । क्रियाकारकफलभेदोपमर्देन ‘सदेकमेवाद्वितीयं’ ‘आत्मैवेदं सर्वं’ इत्येवमादिवाक्यजनितस्य बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । कर्मविधिप्रत्यय इति चेत् न । कर्तृभोक्तृस्वभावविज्ञानवतस्तज्जनित-कर्मफलरागद्वेषादिदोषवतश्च कर्मविधानात् । अधिगतसकलवेदार्थस्य कर्मविधानादद्वैतज्ञानवतोऽपि कर्मेति चेत् न । कर्माधिकृतविषयस्य कर्तृभोक्त्रादिज्ञानस्य स्वाभाविकस्य ‘सदेकमेवाद्वितीयं’ ‘आत्मैवेदं सर्वं’ इत्यनेनोपमर्दितत्वात् ।

तस्मादविद्यादिदोषवत् एव कर्माणि विधीयन्ते । नाद्वैतज्ञानवतः । अत एव हि वक्ष्यति— 'सर्वे एते पुण्यलोक भवन्ति ब्रह्मगन्धोऽमृतत्वमेति' इति ॥

तत्र तस्मिन्मूर्तविद्याप्रकरणेऽभ्युदयसाधनान्युपासनान्युच्यन्ते । वैवल्य-
संनिवृत्तफलानि चाद्वैतादीपद्विकृतब्रह्मविषयाणि 'मनोमयः प्राणशरीरः' इत्या-
दीनि, कर्मसमृद्धिफलानि च कर्मागमंबंधानि, रहस्यसामान्यान्मनोवृत्तिसामा-
न्याच्च । यथाऽद्वैतज्ञानं मनोवृत्तिमात्रं तथाऽन्यान्यप्युपासनानि मनोवृत्तिरूपाणि-
स्यन्ति हि सामान्यम् । कस्तर्थाद्वैतज्ञानस्योपासनानां च विशेषः ? उच्यते— स्वाभा-
विकस्यात्मन्यक्रियेऽप्यारोपितस्य कर्मादिकारकक्रियाफलभेदविज्ञानस्य निवर्तकम-
द्वैतविज्ञानम् । रज्ज्वादाविष सर्पाद्यध्यारोपलक्षणज्ञानस्य रज्ज्वादिव्वहूपनिधयः
प्रकाशनिमित्तः । उपासने तु यथाशास्त्रसमर्थितं किञ्चिदालंबनमुपादाय तस्मिन्म-
मानक्षितवृत्तिसंतानकरणं तद्विलक्षणप्रत्ययानंतरिणमिति विशेषः ॥ तान्येतान्यु-
पासनानि मत्त्वशुद्धिफलत्वेन वस्तुतत्त्वावभासकत्वादद्वैतज्ञानोपकारकाणि, आलं-
बनविषयत्वात्सुखाध्यानि चेति पूर्वमुपन्यस्यन्ते । तत्र कर्माभ्यासस्य दृढीकृतत्वा-
त्कर्मपरित्यागेनोपासन एव दुःखं चेतःसमर्पणं कर्तुमिति कर्मागविषयमेव ताव-
दादावुपासनमुपन्यस्यते ॥

ॐ इत्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यान-
नम् ॥१॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमित्येतदक्षरं परमात्मनोऽभिधानं
नैदिष्टम् । तस्मिन्निह प्रयुज्यमाने स प्रसीदति, प्रियनामग्रहण इव लोकः । तद्वि-
हेतिपरं प्रयुक्तमभिधायकत्वाद्यावर्तितं शब्दस्वरूपमात्रं प्रतीयते । तथा चार्वा-
कित्वापरस्यात्मनः प्रतीकं संपद्यते । एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपास-
नसाधनं श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतम् । अपकर्मास्वाध्यायाद्यन्तेषु च बहुशः
प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रेष्ठ्यम् । अतस्तदेतदक्षरं वर्णात्मकमुद्गीथमवश्यवत्त्वाद्-
ुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत । कर्मागवयवभूत ॐकारे परमात्मभूतौ दृढात्मिकाभ्या-
लक्षणां मतिं संतनुयात् । स्वयमेव श्रुतिरोक्तात्म्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह—
ओमिति ह्युद्गायति, ओमित्यारभ्य हि यस्मादुद्गायत्यत उद्गीथ ओंकार इत्यर्थः ।
तस्योपव्याख्यानं तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेवमुपासनमेवाविभूत्येवंफलमित्यादिकथ-
नमुपव्याख्यानम् । प्रवर्तत इति वाक्यशेषः ॥

एषां भूतानां पृथिवी रमः पृथिव्या आपो रमः । अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साङ्ग उद्गीयो रमः ॥२॥

एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायणमवष्टम्भः । पृथिव्या आपो रसोऽप्सु होता च प्रोता च पृथिव्यतस्ता रमः पृथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽन्नपरिणामत्वादोषधीनाम् । तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वात्पुरुषस्य । तस्यापि पुरुषस्य वाग्रसः । पुरुषवयवानां हि वाक्साविष्टा, अतो वाक्पुरुषस्य रस उच्यते । तस्या अपि वाच ऋग्रसः सारतरा । ऋचः साम रसः सारतरम् । तस्यापि साङ्ग उद्गीथः प्रकृतत्वादोकारः सारतरः ॥

स एष रमानां रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो यदुद्गीथः ॥३॥

एवं स एष उद्गीथारम्भे उक्त्वा मृतादीनामुत्तरोत्तररसानामतिशयेन रसो रसतमः । परमः परमात्मप्रताक्यत्वात् । परार्थोऽर्थं स्थानं, परं च तदर्थं च परार्थं तदर्थतीति परार्थः, परमात्मस्थानार्हः परमात्मबहुपास्यत्वादित्याभिप्रायः । अष्टमः पृथिव्यादिरसमंख्यायां, यदुद्गीथो य उद्गीथः ॥

कतमा कतमर्कतमकतममम कतम कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥४॥

वाच ऋग्रस इत्युक्तम् । कतमा सा ऋक्, कतमतत्साम, कतमो वा स उद्गीथः । कतमा कतमेति बीप्साऽऽदर्शः । ननु “वा बहूना जातिपरिग्रहे उत्तमच्” इति उत्तमच्छ्रत्यय इष्टः । न ह्यत्र ऋजातिबहुत्वं, कथं उत्तमच्छ्रयोगः? नैव दोषः । जातो परिग्रथो जातिपरिग्रथ इत्येतस्मिन्विग्रहे जाताभूष्यत्वात् न बहुत्वोपपत्तेः, न तु जातेः परिग्रथ इति विगृह्यते । ननु जातेः परिग्रथ इत्यस्मिन्विग्रहे कतमः कठ इत्याद्युदाहरणमुपपन्नं, जातो परिग्रथ इत्यत्र तु न युज्यते । तत्रापि कटादिजातावेव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिग्रथ इत्यदोषः । यदि जातेः परिग्रथः स्यात्कतमा कतममित्यादावुपमंख्यानं कर्तव्यं स्यात् । विमृष्टं भवति विमर्शः कृतो भवति ॥

यागेवकर्माणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः । तद्वा पुनन्मिधुनं यद्वाक्च प्राणश्चर्चं माम च ॥५॥

विमर्शं हि कृते सति प्रतिवचनोक्तिरुपपन्ना, वागेवकर्षणः सामेति । वागुचोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः, पूर्वस्माद्वाक्यान्तरत्वात् आसिगुणसिद्धये हि ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति । वाक्प्राणाश्वक्कामयोनी इति वागेवकर्षणः सामेत्युच्यते । यथाकममृक्कामयोन्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणे हि सर्वासां मृचां सर्वेषां च साम्नामवरोधः कृतः स्यात् । सर्वकसामावरोधे च ऋक्सामसाध्यानां च सर्वकर्मणामवरोधः कृतः स्यात् । तदवरोधे च सर्वे कामा अवरुद्धाः स्युः । ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति भक्त्याशंका निवर्त्यते । तद्वा एतदिति मिथुनं निर्दिश्यते । किं तन्मिथुनमित्याह— यद्वाक्च प्राणश्च सर्वकर्त्तृसामकारणभूतौ मिथुनम् । ऋक्च साम चेति ऋक्सामकारणाश्वक्कामगज्ज्दोक्तावित्यर्थः । न तु स्वतंत्रमृक्च साम च मिथुनम् । अन्यथा हि वाक्प्राणधेत्येकं मिथुनमृक्साम च परमिति द्वे मिथुने स्याताम् । तथा च तद्वैतन्मिथुनमित्येकवचननिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । तस्मादृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोरेव मिथुनत्वम् ॥

तद्वैतन्मिथुनमोसिरेतास्मिन्नक्षो संसृज्यते यदा वै मिथुनौ समांगच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् ॥६॥

तदेतदेवंलक्षणं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते । एवं सर्वकामा-
सिगुणविशिष्टं मिथुनमोकारं संसृष्टं विद्यत इत्योकारस्य सर्वकामासिगुणवत्त्वं सिद्धम् । वाक्यत्वमोकारस्य प्राणान्पाद्यत्वं च मिथुनेन संसृष्टत्वम् । मिथुनस्य कामापथितृत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते— यथा लोके मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुंसां यदा समागच्छतौ ग्राम्यधर्मतया संयुज्येयातां तदाऽऽपयतः प्रापयतः अन्योन्यस्येतरेतरस्य तौ कामम् । तथा च स्वाभ्यानुप्रविष्टेन मिथुनेन सर्वकामा-
सिगुणवत्त्वमोकारस्य सिद्धमित्यभिप्रायः ॥

तदुपासकोऽप्युद्रता तद्धर्मा भवतांत्याह—

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥७॥

आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवमासिगुण-
वदुद्गीथमुपास्ते तस्यैतदयौक्तं फलमित्यर्थः । “तं यथा यथोपायते तदेव भवति”
इति श्रुतेः ॥

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यदि किंचानुजानात्योमित्येव तदाहं यो एव
समृद्धिर्यदनुज्ञा भगवर्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षर-
मुद्गीथमुपास्ते ॥८॥

ममृद्विगुणवाधोकारः । कथम्— तद्वै एतत्प्रकृतमनुज्ञाश्रमनुज्ञा च माक्षरं च तत् । अनुज्ञाऽनुमतिरौकार इत्यर्थः । कथमनुज्ञेत्याह श्रुतिरेव— यदि किञ्च यत्किञ्च लोके ज्ञानं धनं चानुजानाति विद्वान्धर्मा वा, तत्रानुमतिं कुर्वन्नोमित्येव तदाह । तथा च वेदे ‘अयमिन्द्रादित्योमिति होवाच’ इत्यादि । तथा च लोकोऽपि तवेदं धनं शृङ्गार्मान्युक्त ओमित्येवाह । अत एषा उ एवंपेव ममृद्विदनुज्ञा, यानुज्ञा सा ममृद्विस्नन्मलत्वादनुज्ञायाः । समृद्धो होमित्यनुज्ञां वदति । तस्मात्समृद्विगुणवानोकार इत्यर्थः । ममृद्विगुणोपायकत्वात्तद्वर्मा गन्धमर्धयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदेवं विद्वानश्रममुद्गाथमुपास्त इत्यादि पूर्ववत् ॥

तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत ओमित्याधायन्योमिति शंसत्योमित्युद्गा-
यत्येतत्स्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रमेन ॥९॥

अथेदानीमक्षरं स्तौत्युपास्यन्वात्प्रोचनार्थम् । कथं, तेनाक्षरेण प्रकृतनेयं ऋग्वेदादिलक्षणा त्रयी विद्या,— त्रयोविधाविहितं क्रमेत्यर्थः न हि त्रयी विद्यैव,—
आधायणादिभिर्वर्तते । कर्म तु तथा प्रवर्तत इति प्रसिद्धम् । कथं, ओमित्या-
धायन्योमिति शंसत्योमित्युद्गावर्तति । लिगाश्च गोमयाग इति गम्यते । तच्च
क्रमतस्त्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थम् । परमात्मप्रतीकं हि तत् । तदपचितिः पर-
मात्मन एव स्यात् “स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य मिद्धिं विदति मानवः” इति स्मृतेः ।
महिम्ना रमेन, किञ्चित्त्यैवाक्षरस्य महिम्ना महत्त्वेन ऋत्विग्यजमानादिप्राणैरि-
त्यर्थः । तथैतस्त्यैवाक्षरस्य रमेन ग्राह्यवादिर्गगनिरुत्तेन हविषेत्यर्थः । याग-
होमाद्यक्षरेण क्रियते, तच्चादित्यमुपनिष्ठते, ततो वृष्ट्यादिक्रमेण प्राणोष्णं च
जायते, प्राणरक्षेन च यजस्तायते, अत उच्यतेऽक्षरस्य महिम्ना रमेनेति ॥

तेनोभा कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना न विद्या चाविद्या
च यदेव विद्याया करोति अद्वयोपनिषदां तदेव धीर्येष्वक्षरं भवतीति गग्ये-
तस्त्यैवाक्षरस्योपस्थाप्यार्थं भवति ॥१०॥ इति प्रथमः खंडः ॥

तत्राक्षरविज्ञानवतः कर्म कर्तव्यमिति स्थितमाश्लेषितं— तेनाक्षरेणोभा कुरुतः,
मर्धतदक्षरमेवं यथाव्याख्यानं वेद, यथा कर्ममात्रविदक्षरयाधान्यं न वेद,
नातुभा कुरुतः कर्म । तयोश्च कर्मगामर्थ्यादेव फलं स्यात्किं तत्राक्षरयाधान्य-
विज्ञानेनेति । दृष्टं हि लोके दृशीतर्कं भक्षयतांमद्गमाभिजेतरयोर्विरेचनम् । नैवम् ।

यस्मान्नाना तु विद्या चाविद्या च, मित्रे हि विद्याविद्ये । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः ।
 नोंकारस्य कर्मागत्यमात्राविज्ञानमेव रमतमातिसमृद्धिशुण्वद्विज्ञानं, किं तर्हि
 ततोऽभ्यधिकम् । तस्मात्तदंगाधिक्यात्तत्फलाधिक्यं युक्तमित्यभिप्रायः । दृष्टं हि
 लोके वाणिज्यशरयोः पद्मरागादिमणिविक्रये वणिजो विज्ञानाधिस्यात्फलाधिक्यम् ।
 तस्माद्यदेव विद्यया विज्ञानेन युक्तः मन्त्रोति कर्म श्रद्धया श्रद्धान्ध सन् उप-
 निपदा योगेन युक्तश्चेत्यर्थः, तदेव कर्म वार्यवत्तरमविद्वत्कर्मणोऽधिकफलं भव-
 तीति । विद्वत्कर्मणो वार्यवत्तरन्वयवचनादविदुषोऽपि कर्म वार्यवदेव भवतीत्यभि-
 प्रायः । न चाविदुषः कर्मण्यनधिकारः । आपस्त्ये कांडेऽविदुषामप्याविज्यदर्श-
 नात् । रसतमातिसमृद्धिशुण्वदक्षरमित्येकमुपागमम् । मध्ये प्रयत्नान्तरादर्श-
 नात् । क्षेनेकं हि विशेषणैरेकधोपास्यन्वान् गृह्येत्तस्यैव प्रकृतस्योद्गाथास्यस्य
 अक्षरस्योपध्यास्यन्वान् भवति ॥

१.१.—

देवामुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्याम्तद देवा उद्गाथमाज-
 हुरननैमानाभिभविष्याम इति ॥१॥

देवामुरा देवाधामुराध । देवा दाम्यतेत्येतानार्थस्य आम्नोद्धामिता इन्द्रिय-
 वृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः स्वेष्टेषामुप विष्यान्विषयास्तु प्राणनक्रियासु रमणा-
 न्याभाविष्यन्ममआत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव । ह वै इति पूर्ववृत्तेऽद्वातर्वा नि-
 पाता । यत्र यस्मिन्निमित्त इतरेतरविषयापहारलक्षणे संयेतिरे, संपूर्यस्य यततेः
 संप्रामार्थत्वमिति संप्रामं गृह्यन्त इत्यर्थः । आम्नोद्धामिता इत्यभिधनाय प्रवृत्ताः
 स्वाभाविक्यमनमोक्षा इन्द्रियवृत्तयोऽमुराः । तथा तद्विपरीताः शास्त्रार्थविषय-
 विवेकज्योतिरात्मानो देवाः स्वाभाविक्यमनमोक्षासुराभिधनाय प्रवृत्ता इत्यन्यो-
 न्याभिभवोद्भवः संप्राम इव सर्वप्राणिषु प्रतिदेहं देवामुरसंप्रामोऽनादिकात्-
 प्रवृत्त इत्यभिप्रायः । ग इह श्रुत्याग्न्यायिसांशेण धर्माधर्मोत्पातिविवेकविज्ञानाय
 कथ्यते प्राणविशुद्धिनिशान्तिरधिपरतया । अत उभयेऽपि देवामुराः, प्राजापनेर-
 पत्नानांति प्राजापत्याः । प्राजापतिः कर्मज्ञानाधिष्ठितः पुरुषः "पुरुष एवेत्य-
 मयमेव महान्प्रजापतिः" इति श्रुत्वनरान् । तस्य हि साम्यायाः स्वाभाविक्यध-
 करणवृत्तयो विमृष्टा अपत्नानां च तदुद्भवत्वात् । तन्मन्त्रेण्वर्णनस्यैतद्विज्ञाननिमित्तो
 ह देवा उद्गाथमुद्गाथभक्त्युत्पन्नमोद्गाथं कर्म आजहुराहृतवन्तः । तस्यापि केव-
 लस्याहारागंभवाज्ज्योतिरोमात्राहृतवन्त इत्यभिप्रायः । तन्निर्गम्यमात्राहृत्यु-

न्यते अनेन कर्मजनानसुरानभिभविष्याम इत्येवमभिप्रायाः सन्तः ॥

यदा च तदुद्गीथं कर्माजिहीर्षवस्त्वं—

ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासांचकिरे तं हासुराः पाप्मना विवि-
धुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गंधि च पाप्मना ह्येष विदः ॥२॥

ते ह देवा नासिक्यं नासिकाया भवं प्राणं चेतनावन्तं प्राणं उद्गीथकर्ता-
मुद्रातारमुद्गीथभक्त्योपासांचकिरे उपासनं कृतवन्त इत्यर्थः । नासिक्यप्राण-
दृष्टयोद्गीथाख्यमक्षरमोकारमुपासांचकिर इत्यर्थः । एवं हि प्रकृतार्थपरित्यागोऽ-
प्रकृतार्थोपादानं च न कृतं स्यात् । ‘रत्वेतस्यैवाक्षरस्य’ इत्योकारो ह्युपास्यतया
प्रकृतः । ननु उद्गीथोपासां कर्माहृतवन्त इत्येवोचः, इदानीमेवं कथं नासिक्यप्राण-
दृष्टयोद्गीथाख्यमक्षरमोकारमुपासांचकिर इत्याख्यः नैव दोषः । उद्गीथकर्मण्येष हि
नत्कर्तृप्राणद्वेतादृष्टयोद्गीथभक्त्यवयवमोकार उपास्यत्वेन विवक्षितो, न स्वतंत्रः,
अतस्तादर्थ्येन कर्माहृतवन्त इति युक्तमेवोक्तम् । तमेवं देवैर्हृतमुद्रातारं हासुराः
स्वाभाविकतमआत्मानो उद्योतारूपं नासिक्यं प्राणं देवं स्येन पाप्मनाऽधर्मो-
मंगरूपेण विविधुर्विद्वन्तः, सप्तमं कृतवन्त इत्यर्थः । स हि नासिक्यः प्राणः
करायणगंधप्रहणाभिमानासंगाभिभूतविवेकविज्ञानो बभूव । स तेन दोषेण पाप्म-
मंसर्गो बभूव । तदिदमुक्तमसुराः पाप्मना विविधुरिति । यस्मादासुरेण पाप्मना
विदस्वस्मातेन पाप्मना प्रेरितो प्राणप्राणो दुर्गंधग्राहकः प्राणिनाम् । अतस्तेनो-
भयं जिघ्रति लोकः सुरभि च दुर्गंधि च पाप्मना ह्येष यस्माद्विदः । उभय-
प्रहणमविवक्षितम् । यस्वोभयं हविरार्तिमार्छतीति यद्वत् । ‘यदेवेदमप्रतिह्यं
जिघ्रति’ इति समानप्रकरणश्रुतेः ॥

अथ ह पाद्यमुद्गीथमुपासांचकिरे ता हासुराः पाप्मना विविधुस्त-
स्मात्तपोभयं वदति मत्वं आनृतं च पाप्मना ह्येषा विदा ॥३॥ अथ ह
पशुमुद्गीथमुपासांचकिरे तद्हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति
दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विदम् ॥४॥ अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपा-
सांचकिरे तद्हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रवणीयं
चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विदम् ॥५॥ अथ ह मन उद्गीथमुपासांच-
किरे तद्हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं मंकल्पते मंकल्पनीयं
चामंकल्पनीयं च पाप्मना ह्येतद्विदम् ॥६॥

मुख्यप्राणस्योपास्यत्वाय नद्विशुद्धत्वानुभवाभ्योऽर्थं विचारः ध्रुत्वा प्रवर्तितः । अनश्चक्षुरादिदेवताः क्रमेण विचार्य आमुरेण पाप्मना विद्धा इत्यपोहन्ते । समानमन्यत्, अथ ह वाचं चक्षुः श्रोत्रं मन इत्यादि । अनुक्ता अप्यन्याः स्वप्रगमादिदेवता द्रष्टव्याः । 'एवमु रात्वेता देवताः पाप्मभिः' इति ध्रुत्यंतरात् ॥

अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपायान्चकिरे तं हामुरा श्रुत्वा विदध्वंसुर्यथाश्मानमारणसृत्वा विध्वंस्येतेत्यम् ॥७॥

आमुरेण पाप्मना विद्धत्वान् प्राणादिदेवता अपोह्याथानंतरं ह य एवायं प्रमिद्धो मुरे भवे मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपायान्चकिरे, तं हामुराः पूर्ववदत्वा प्राप्य विदध्वंसुर्विनष्टा, अभिप्रायमात्रेण, अकृत्वा किञ्चिदपि प्राणस्य । कथं विनष्टा इत्यत्र दृष्टान्तमाह— यथा लोकेऽश्मानमारणं, न शक्यते रानितुं रुद्धादिभिः टंकैश्च च्छेतुं न शक्योऽग्रजः अग्रज एव आरणस्तं, कृत्वा मामभ्याघ्रोष्टः पानुपिंडः ध्रुत्यंतराच्च अश्मानं भिक्षाऽश्मभेदनाभिप्रायेण, तस्याश्मनः किञ्चिदप्यकृत्वा स्वयं विध्वंस्येन विदार्येन, एवं विदध्वंसुरित्यर्थः । एवं विदुदोऽमुरैरर्थापितव्याप्राण इति ॥

यथाश्मानमारणसृत्वा विध्वंस्येन एवं ह्येव न विध्वंस्येन य एवायं पापं कामयते यश्चैनमभिदासति न एवेऽश्मारणः ॥८॥

एवंविदः प्राणात्मभूतस्येदं फलमाह यथाश्मानमिति । एष एव दृष्टान्तः । एवं ह्येव न विध्वंस्येन विनश्यति । केऽगावित्याह— य एवंविदं यथोक्तप्राणविदं पापं तदनहं कर्तुं कामयत इच्छति यथाश्चैनमभिदासति हिनस्ति प्राणविदं प्रत्याक्रोशतादनादि प्रयुक्तं सोऽप्येवमेव विध्वंस्येन इत्यर्थः । यस्मान्न एष प्राणविप्राणभूतत्वाद्दृष्टान्तः इत्यादमाशयोऽभ्यर्थोऽयं इत्यर्थः । ननु नागिकयोर्पि प्राणा वाय्वाग्मा यथा मुख्यः, तत्र नागिक्यः प्राणः पाप्मना विद्धः प्राण एव सक्त मुख्यः । कथम् ? नैव दोषः । नागिक्यस्नु ध्यानकरणैर्गुण्यादमुरैः पाप्मना विद्धः, वाय्वाग्मापि न । मुख्यस्नु ध्यानदेवतावलोक्यन्वाह विद्ध इति युज्यम् । यथा वाय्वाग्मयः शिवास्तुग्वाध्याः कार्यारेणैवं कुर्वन्ति, नान्यदस्म्यगताः, मद्रोपतत् प्राणमार्गान्वाहदा प्राणदेवता न मुख्यः ॥

नैवेतेन मुरभि न दुर्गंधि विज्ञानान्धपह्नपाप्मा स्तेन यदभाति यपियति तेनेतरागप्राणानवति । एतमु प्यास्ततोऽविशयोक्तामति यदादशम्येयान्तव इति ॥९॥

यस्मान्न विद्वेऽसुरैर्मुख्यस्तस्मान्नैवेतेन सुरभि दुर्गधि वा विजानाति लोकः
 प्राणेनैव तदुभयं विजानाति । अतश्च पाप्मकार्यादर्शनादपहतपाप्माऽपहतो विना-
 शितोऽपनीतः पाप्मा यस्मात्सोऽयमपहतपाप्मा ह्येष विशुद्ध इत्यर्थः । यस्माच्च
 आत्मभरयः कल्याणाद्यासंगवत्त्वात् प्राणादयो, न तथात्मभरिर्मुख्यः, किं तर्हि,
 सर्वार्थः । कथमित्युच्यते— तेन मुख्येन यदधाति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन
 पीतेन चेतरान्प्राणान्प्राणादीनवति पालयति । तेन हि तेषां स्थितिर्भवतीत्यर्थः ।
 अतः सर्वभरः प्राणेऽतो विशुद्धः । कथं पुनर्मुखाशितपानाभ्यां स्थितिरितरेषा
 गम्यत इति, उच्यते— एतमु एव मुख्यं प्राणं मुख्यप्राणस्य श्रुतिमन्त्रपाने इत्यर्थः ।
 अंततोऽन्ते मरणकालेऽवित्वाऽलम्ब्योत्क्रामति, प्राणादिप्राणममुदाय इत्यर्थः । अप्राणो
 हि न शक्नोत्यशितुं पातुं वा । तेन तदोत्क्रान्तिः प्रसिद्धा प्राणादिकलापस्य ।
 हृदयते वृत्क्रान्तां प्राणस्याशिशिषा, यतो म्याददात्तेव आत्मविदारणं करोतीत्यर्थः ।
 तद्वधश्चालाभ उत्क्रान्तस्य लिंगम् ॥

तं हागिरा उद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवागिरसं मन्यन्तेऽगानां यद्रसः ॥

तं हागिरास्तं मुख्यं प्राणं हागिरा इत्येवंगुणमुद्गीथमुपासांचक्र उपासनं कृत-
 वान्यको दाह्य इति वक्ष्यमाणेन संबध्यते । तथा बृहस्पतिरित्यायाम्य इति
 चोपासांचक्रे वक् इत्येव संबंधं कृतवन्तः केचित् । एतमु एवागिरसं बृहस्पति-
 मायास्यं प्राणं मन्यन्ते इति वचनात् । भवत्येवं यथाश्रुतागंभवे, संभवति तु
 यथाश्रुतमपि चोदनायामपि— श्रुत्यंतरवत्—‘तस्मान्छर्ताचिन इत्याचभत एतमेव
 सन्तं’ ऋषिमपि । तथा माध्यमा गृन्ममदो विश्वामित्रो वामदेवोऽर्गारख्यादि-
 ऋषीनेव प्राणमापादयति श्रुतिः । तथा नानप्युपीन्प्राणोपासकानंगिरोबृहस्पत्या-
 यास्यान्प्राणं करोत्यभेदविज्ञानाय “प्राणी ह पिता प्राणो माना” इत्यादिवच ।
 तस्मादपिरंगिरा नाम प्राण एव मन्नात्मानमंगिरसं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्र इत्येतत् ।
 यद्यस्मात्सोऽगानां प्राणः सन्सरन्नेनागावागिरसः ॥

तेन तं ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचक्र एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते
 वाग्धि बृहती तस्या एष पतिः ॥११॥

नथा वाचो बृहत्याः पतिस्तेनासां बृहस्पतिः ॥

तेन तं हायास्य उद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्या-
 यदयते ॥१२॥

तथा यद्यस्मादास्यादयते निर्गच्छति तेनायास्य ऋषिः प्राण एव सन्नित्यर्थः ।
तथान्योऽप्युपासक आत्मानमेवांगिरसादिगुणं प्राणमुद्गीथमुपासीतित्यर्थः ॥

तेन तं ह चको दात्म्यो विदांचकार । स ह नैमिर्शायानामुद्गाता
बभूव स ह स्मभ्यः कामानागायति ॥१३॥

न केवलमंगिरःप्रसृतय उपासांचकिरे । तं ह चको नाम दात्मस्यापत्यं
दात्म्यो विदांचकार यथादर्शितं प्राणं विगतवान् । विदित्वा च स ह नैमिशी-
यानां त्रिणामुद्गाता बभूव । स च प्राणविज्ञानसामर्थ्यादेभ्यो नैमिषीभ्यः
कामानागायति स्म ह आगीतवान्किलेत्यर्थः ॥

आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त
इत्यध्यात्मम् ॥१४॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

तथान्योऽप्युद्गाताऽऽगाता ह वै कामानां भवति, य एतदेवं विद्वान्यथोक्त-
गुणं प्राणमक्षरमुद्गीथमुपास्त, तस्यैतत् दृष्टं फलमुक्तम् । प्राणात्मभावस्त्वदृष्टं 'देवो
भूत्वा देवानप्येति' इति श्रुत्यंतरान्मिदमेवेत्याभिप्रायः । इत्यध्यात्मं एतदात्म-
विषयमुद्गीथोपासनमित्युक्तोपमं द्वारः, अधिदेवतोद्गीथोपासने वक्ष्यमाणे पुद्भि-
समाधानार्थः ॥ १.२—

अथाधिदेवतं य एवासां तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य
उद्गायति । उद्यन्तमो भयमपहन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य
एवं वेद ॥१॥

अथानंतरमधिदेवतं देवताविषयमुद्गीथोपासनं प्रस्तुतमित्यर्थः अनेक-
धोपास्यन्वादुद्गीथस्य । य एवासावादित्यन्तपति तमुद्गीथमुपासीत आदित्यदृष्टो-
द्गीथमुपासीतित्यर्थः । तमुद्गीथमित्युद्गीथगच्छोऽक्षरवाचां सन्कथमादित्ये वर्तते इति
उच्यते— उद्यन्नुद्गच्छन्वै । एष प्रजाभ्यः प्रजार्थमुद्गायति प्रजानामद्योतयत्यर्थम् ।
न हानुद्यति तस्मिन्नीत्यादेः निष्पत्तिः स्यादन् उद्गासर्तवोद्गायति, यथैवोद्गाताप्रार्थमत
उद्गीथः भवितेत्यर्थः । किंचोद्यत्तं नमस्तज्जं च भयं प्राणिनामपहन्ति ।
तमेवंगुणं सवितारं यो वेद सोऽपहन्ता नाशयिना ह वै भयस्य जन्ममरणादि-
लक्षणस्यात्मनस्तमसश्च तन्कारणस्यादानलक्षणस्य भवति ॥

यपुण्ये स्थानभेदात्प्राणादित्यां भिन्नाविषयभेदेन तथार्थं न ग तत्त्वभेदमयोः ।

कथम्—

समान उ एवायं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्याम्बर इत्यमुं तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्गीथमुपासीत ॥२॥

समान उ एव तुल्य एव प्राणः सवित्रा गुणतः, गविता च प्राणेन । यस्मादुष्णोऽयं प्राण उष्णश्चासौ सविता । किञ्च स्वर इतोमं प्राणमाचक्षते कथयन्ति, तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति चासुं गवितारम् । यस्मात्प्राणः स्वरत्वेन न पुनर्मृतः प्रत्यागच्छति, गविता त्वन्तमित्वा पुनरप्यहन्यहर्नि प्रत्यागच्छति, अतः प्रत्यास्वरः । अस्मादुणतो नामतश्च समानावितरेतरं प्राणादित्या । अतः नत्वाभेदादेतं प्राणमिमममुं चादित्यमुद्राश्रमुपासीत ॥

अथ खलु ध्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वं प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स ध्यानो यो ध्यानः सा वाक् । तस्मादप्राणश्चनपानन्वाचमभिव्याहरति ॥३॥

अथ सत्विति प्रकारान्तरेणोपासनमुद्गीथम्येन्येतं, ध्यानमेव वक्ष्यमाणलक्षणं प्राणस्यैव वृत्तिविशेषमुद्गीथमुपासीत । अधुना तस्य तत्त्वं निरूप्यते—यद्वं पुरुषः प्राणिति मुलनामिकाभ्यां वायुं बहिर्निःसारयति स प्राणाख्यो ह्यधोऽर्हतिविशेषो, यदपानित्यपश्चनिति ताभ्यामेवान्तराकर्षति वायुं सोऽपानोऽपानाख्या वृत्तिः । ततः किमिति, उच्यते—अथ य उक्तलक्षणयोः प्राणापानयोः संधिस्तयोरन्तरा वृत्तिविशेषः स ध्यानः, यः सांख्यादिशास्त्रप्रसिद्धः, ध्रुत्वा विशेषपरिपणान्नामो ध्यान इत्यभिप्रायः । कस्मात्पुनः प्राणापानौ हित्वा महतायासेन ध्यानस्यैवोपासनमुच्यते । वार्यवत्कर्महेतुत्वात् । कथं वार्यवत्कर्महेतुत्वमित्याह—यो ध्यानः सा वाक् । ध्यानवार्यत्वाद्वाचः । यस्माद्याननिर्वर्त्या वाक् तस्मादप्राणश्चनपानन्प्राणापानध्यापारावदुच्यन्वाचमभिव्याहरत्युच्चारयति लोके ॥

या वाक्सर्कस्मादप्राणश्चनपानन्तृचमभिव्याहरति यर्कस्साम तस्मादप्राणश्चनपानन्साम गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणश्चनपानन्नुद्रापति ॥४॥

तथा वाग्विशेषाद्युचमृक्कर्मणं च माम्, मामावयवं चोद्गीथमप्राणश्चनपानन ध्यानेनैव निर्वर्तयतात्याभिप्रायः ॥

अतो यान्यन्यानि धार्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेमैयनमाजोः सरणं इदस्य धनुष आयमनमप्राणश्चनपानंस्तानि करोष्येतस्य हेतोर्ध्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥५॥

न केवलं वागाद्यभिख्याहरणमेव, अतोऽस्मादन्यान्यपि यानि वीर्यवान्नि-
कर्माणि प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्यानि यथाग्रेर्मथनं, आजिर्मर्यादायाः सरणं धावनं, दडस्य
धनुष आयमनमाकर्षणमप्राणचनपानंस्तानि करोति । अतो विशिष्टो ध्यानः प्राणा-
दिश्रुतिभ्यः । विशिष्टस्योपासनं ज्यायः फलवत्त्वाद्राजोपासनवत् । एतस्य हेतो-
रेतस्मात्कारणाध्यानमेवोद्गाद्यमुपासीत नान्यदुत्थंतरम् । कर्मवार्थवत्तरत्वं फलम् ॥

अथ खल्वुद्गाद्याक्षराण्युपासीतोद्गाद्य इति प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति
वागीचाचो ह गिर इत्याक्षरतेऽक्षं यमजे हादं सर्वं स्थितम् ॥६॥

अथाधुना खल्वुद्गाद्याक्षराण्युपासीत भक्त्यक्षराणि मा भूवन्नित्यतो विशिनष्टि-
उद्गाद्य इति, उद्गाधनामाक्षराणात्यर्थः । नामाक्षरोपासनेऽपि नामवत् एवोपासनं
कृतं भवेदमुक्तमिथा इति यद्वत् । प्राण एवोत् । उदित्यात्मनश्चरे प्राणदृष्टिः ।
कथं प्राणस्योत्त्वमित्याह—प्राणेन ह्युत्तिष्ठति सर्वोऽप्राणस्यावमाददर्शनादतोऽस्त्युदः
प्राणस्य च सामान्यम् । वागाः । वाचो ह गिर इत्याक्षरत्वे शिष्टाः । तथाज्ञं
यमजे हादं सर्वं स्थितमतोऽस्त्यक्षस्य धाक्षरस्य च सामान्यम् ॥

घोरिवोदंतरिक्षं गीः पृथिवी धमादित्य एवोद्गायुर्गौरमिस्थं सामवेद
एवोद्यजुर्वेदो गीर्गवेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽस्तवानसादो
भवति य एतान्येव विद्वानुद्गाद्याक्षराण्युपास्त उद्गाद्य इति ॥७॥

त्रयाणां श्रुत्युक्तानि सामान्यानि तानि तेनानुरूपेण शेषैर्ष्यापि द्रष्टव्यानि ।
घोरिव उत उचैःस्थानात् । अंतरिक्षं गीर्गिरणाद्धेकानाम् । पृथिवी धं प्राणिस्था-
नात् । आदित्य एवोद्भूतत्वात् । वायुर्गौरग्न्यादीनां गिरणात् । अग्निस्थे याज्ञा-
यकर्मावस्थानात् । गामवेद एवोन्स्वर्गमस्तुतत्वात् । यजुर्वेदो गीर्गयजुषो प्रतस्य
हविषो देवतानां गिरणात् । ऋग्वेदमृच्यध्यूतत्वात्प्राग् । उद्गाद्याक्षरोपासन-
फलमनुनेच्यते—दुग्धे दोग्ध्यस्मै माधकाय । का गा, वाक्, कं दोहम् । योऽर्जो
दोहः इत्याह—यो वाचो दोहः ऋग्वेदादिशब्दमार्थं फलमित्यभिप्रायः, तद्वाचो
दोहः नं स्वयमेव वाग्दोग्ध्यान्मानमेव दोग्धि । किंचाक्षवान्प्रभूनाजोऽज्ञादथ
दंताग्निर्मवन्ति, य एतानि यथोक्तान्येवं यथोक्तगुणान्युद्गाद्याक्षराणि विद्वान्गद
उपास्त उद्गाद्य इति ॥

अथ गजपार्श्वः समृद्धिरूपसरणानां न्युपासीत येन यात्रा स्तोत्र्यन्त्या-
न्यामोपधायेन ॥८॥

अथ स्तुतिदानार्थाः समृद्धिराशेषः कामस्य समृद्धिर्यथा भवन्नुच्यत इति वाक्यशेषः । उपसरणान्युपसर्तव्यानि उपगंतव्यानि ध्येयानात्यर्थः । कथं, इत्युपासीत एवमुपासीत । तद्यथा—येन साध्या येन मामविशेषेण स्तोष्यन्स्तुतिं करिष्यन्स्याद्भवेदुद्गाता तत्सामोपधावेदुपसरेचितयेदुत्पत्त्यादिभिः ॥

यस्यामृचि तामृचं यदाप्येयं तमृचि यां देवतामभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥९॥

यस्यामृचि तत्साम ता चर्चमुपधावेदेवतादिभिः । यदाप्येयं साम तं चर्चिम् । यां देवतामभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥

येन च्छंदसा स्तोष्यन्स्यात्तच्छंद उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्तं स्तोममुपधावेत् ॥१०॥

येन च्छंदसा गायत्र्यादिना स्तोष्यन्स्यात्तच्छंद उपधावेत् । येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्—स्तोमाणफलस्य कर्तृणामित्वादात्मनेपदं स्तोष्यमाण इति—तं स्तोममुपधावेत् ॥

यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेत् ॥११॥

यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेदधिष्ठातादिभिः ॥

आत्मानमंतत उपमृश्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तोऽभ्याशो ह यदस्मि स कामः समृध्येन यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥१२॥

आत्मानमुद्गाता स्वं ह्यं गोत्रनामादिभिः, मामादीन्क्रमेण स्वं चात्मानं अंततोऽन्त उपसृत्य स्तुवीत । कामं ध्यायन्नप्रमत्तः स्वरोपमृज्जनादिभ्यः प्रसादमनुर्वन् । ततोऽभ्याशः निप्रमेव ह यद्यत्रात्मा एवावेदे स कामः समृध्येत समृद्धिं गच्छेत् । कोऽसां, यत्कामो, यः कामोऽस्य गोऽयं यत्कामः, मंस्तुवीतेति । द्विरक्षिरादरार्थाः ॥ इति तृतीयः खंडः ॥ १.३.—

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति सुद्गायति तस्योपध्यासवानम् ॥१॥

ओमित्येतदित्यादिप्रकृतस्याध्रस्य पुनरुपादानमुद्गीथाधराद्युपासनान्तरितत्वादन्यत्र प्रसंगो मा भूदित्येवमर्थम् । प्रकृतस्यैवाध्रस्यामृताभयगुणविशिष्टस्योपासनं विधातव्यमित्यारंभः । ओमित्यादि व्याख्यातम् ॥

देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशंस्ते छंदोभिरच्छादयन्वदेभिरच्छादयन्तच्छंदसां छंदस्त्वम् ॥२॥

देवा वै मृत्योर्मांरकाद्भिभ्यतः किं कृतवन्त इत्युच्यते । त्रयां विद्यां त्रयां-
विहितं कर्म प्राविशन्प्रविष्टवन्तो वैदिकं कर्म प्रारब्धवन्त इत्यर्थः, तन्मृत्योस्ताणं
मन्यमानाः । किंच ते कर्मण्यविनियुक्तं दण्डोभिर्मर्त्रैर्जपहोमादि कुर्वन्त आत्मानं
कर्मान्तरेष्वच्छादयन् दण्डादितवन्तः । यद्यम्मादेभिर्मर्त्रैरच्छादयन्तस्तस्माच्छन्दमां
मंत्राणां छादनाच्छन्दस्त्वं प्रमिदमेव ॥

तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यद्वाचि सान्नि-
यजुषि । ते नु विदित्वोर्षां ऋचः सान्नो यजुषः स्वरमेष प्राविशन् ॥३॥

तोस्तत्र देवान्कर्मपरान्मृत्युर्यथा लोके मत्स्यघातको मत्स्यमुदके नाति-
गंभारे परिपश्येद्वडिदोदकस्त्रापोपायमाध्यं मन्यमान, एवं पर्यपश्यत् दृष्टवान्मृत्युः
कर्मज्ञोपायेन साध्यान्देवान्नेन इत्यर्थः । कामा देवान्दर्शयत्युच्यते— ऋचि
सान्नि यजुषि । ऋग्यजुःसामसंबन्धिकर्मणोत्यर्थः । ते नु देवा वैदिकेन कर्मणा
मंरुताः शुद्धात्मानः सन्तौ मृत्योर्ध्वं पतितं विदितवन्तः । विदित्वा च त
ऊर्षां व्यावृत्ताः कर्मन्व ऋचः सान्नो यजुष ऋग्यजुःसामसंबन्धात्कर्मणोऽभ्यु-
येत्यर्थः । तेन कर्मणा मृत्युभयापगमं प्रति निरागान्नदपास्यामृताभयगुणमक्षरं
स्वरं स्वरगान्दिवं प्राविशन्नेव प्राविष्टवन्तः, अक्षरोपासनपराः मंरुताः । एषश्चन्द्रो
अवधारणार्थः मन्त्रमुच्यप्रतिषेधार्थः । तदुपागनपराः संरुता इत्यर्थः ॥

कथं पुनः स्वरशब्दयान्यन्वमक्षरस्येत्युच्यते—

यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरस्येवं सामंश्च यजुरेव उ स्वरौ
यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया अभवन् ॥४॥

यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरस्येवं सामंश्च यजुः । एष उ स्वरः ।
कोऽर्णः । यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं, नन्प्रविश्य यथागुणमेवामृता अभयाभाव-
न्देवाः ॥

म य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणोत्येतदेवांक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति
तत्प्रविश्य यदमृता देवान्मदमृतो भवति ॥ ५ ॥ इति चतुर्थः श्लोकः ॥

म योऽन्योऽपि देवदेवतदक्षरमेवममृताभयगुणं विद्वान्प्रणोति स्नाति ।
उपागनमेवात्र स्मृतिरन्तिरेता । म तर्ध्वेन देवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति ।
तत्प्रविश्य च, राजकुलं प्रविशन्नामिव राज्ञोऽन्तरंगबहिरंगतावन्न परस्य प्रदणोऽ-
न्तरंगबहिरंगताविशेषः । किं नहि, यदमृता देवा येनामृतत्वेन यदमृता अभू-

वंस्तेनैवामृतत्वेन विविष्टस्तदमृतो भवति, न न्यूनता नाप्यधिकताऽमृतत्व इत्यर्थः ॥

॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

१.४.—

प्राणादित्यर्धाष्टविंशत्योर्द्वाधस्योपायनमुक्तमेवानूद्य प्रणवोर्द्वाधयोरिवत्वं कृत्वा तस्मिन्प्राणरश्मिभेदगुणविशिष्टदृष्ट्या अक्षरस्योपायनमनेकपुत्रफलमिदानीं यत्तद्व्यमित्यारभ्यते—

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यर्मा वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव ओमिति श्लेष स्वरञ्चेति ॥१॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो बहुचानां, यथा प्रणवस्तोषां स एव छांदोग्य उद्गीथगच्छवान्यः । अर्मा वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणवः । प्रणव-
शब्दवाच्योऽपि स एव बहुचानो नान्यः । उद्गीथ आदित्यः । कथं ? उद्गीथा-
ख्यमक्षरमेमित्येतदेव हि यस्मान्स्वरन्तुच्चारयन्नेत्यर्थत्वादातृताम् । अथवा
स्वरन्माच्छन्नोति । अतोऽग्रापुद्गीथः भविता ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिपं तस्मान्मम स्वमेकोऽसीति ह कौपीतकिः पुत्र-
मुवाच रश्मीत्वं पर्यावर्तयाद्बहवो यं मे भविष्यन्तीत्यभिर्दिवतम् ॥२॥

तमेतमु एवाहमभ्यगासिपमाभिमुख्येन गतवानस्मि आदित्यरश्मिभेदं कृत्वा ध्यानं कृतवानस्मात्त्वर्थः । तेन तस्मान्प्रणवोऽस्मि स्वमेरोऽसि पुत्र इति ह कौपीतकिः पुत्रोत्पत्त्यापलां कौपीतकिः पुत्रमुवाचोक्तवान् । अतो रश्मीनादित्यं च भेदेन त्वं पर्यावर्तयात्पर्यावर्तयेत्यर्थः, त्वंयोगान् । एवं बहवो यं ते तव पुत्रा भविष्यन्तीत्यभिर्दिवतम् ॥

अथाभ्यासं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतोमिति श्लेष स्वरञ्चेति ॥३॥

अथान्तरमभ्यासमुच्यते । य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतत्वादि पूर्ववत् । तपोमिति त्वय प्राणोऽसि स्वरञ्चेत्योमिति ह्यनुज्ञा पूर्वसिप वागादिप्रह-
रपर्यमेतात्पर्यः । न हि मरणकाले मुख्यः यमापन्नाः प्राणमोन्तरणं शक्य-
न्तीति । एतन्नामन्यादत्तदित्तेऽप्योत्तरणमनुगमात्रं दृश्यम् ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिपं तस्मान्मम स्वमेकोऽसीति ह कौपीतकिः पुत्रमुवाच प्राणोत्वं भूमानमाभिगायताद्बहवो यं मे भविष्यन्तीति ॥४॥

एतमु एवाहमभ्यगातिपमित्यादि पूर्ववदेव । अतो वागादोन्मुख्यं च प्राणं
भेदगुणविशिष्टमुद्रोहं पश्यन्भूमानं मननाभिगायतात् पूर्ववदावर्तयत्यर्थः । बहवो
वै मे मम पुत्रा भविष्यन्तांत्येवमाभिप्रायः सन्नित्यर्थः । प्राणादित्येकवोद्गाथदृष्टे-
रेकपुत्रत्वफलदोषेणापोदितन्याद्रदिमप्राणभेददृष्टेः वर्तव्यता श्राद्यतेऽस्मिन्नादौ
बहुपुत्रफलत्वार्थम् ॥

अत्र खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृपद-
नाद्देवापि दुरुद्गीतमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥५॥

अथ खलु य उद्गीथ इत्यादि प्रणवोद्गीथैकत्वदर्शनमुक्तं तस्यैतत्फलमुच्यते-
होतृपदनादोता यग्रन्थः श्रंगति तत्स्थानं होतृपदनं, होत्रात्कर्मणः सम्यक्प्रयुक्ता-
दित्यर्थः । न हि देवमात्राफलमाहर्तुं शक्यम् । किं तत् ? हेवापि दुरुद्गीतं दुष्टमु-
द्गीतमुद्गीतं कृतमुद्रात्रा म्यकर्मणि क्षतं कृतमित्यर्थः । तदनुसमाहरत्यनुसंधत
इत्यर्थः । विकिन्मयेव धानुर्वपम्यसमीकरणमिति ॥ इति पंचमः खंडः ॥ १.५.—

अधेदानीं सर्वफलमंपत्यर्थमुद्राधस्योपासनान्तरं विधित्स्यते—

इयमेवतीक्ष्णिः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम
गीयत इयमेव त्राक्षिरमस्तस्याम ॥१॥

इयमेव पृथिव्यृचः । ऋचि पृथिवीदृष्टिः कार्या । तथाभिः साम । साम्न्यभि-
दृष्टिः । कथं पृथिव्याग्न्योर्ऋक्षगामत्वमिति । उच्यते । तदेतदग्न्याख्यं मामितस्या
पृथिव्यामृच्यध्यूढमाधिगतमुत्तरभावेन स्थितमित्यर्थः । ऋचां च साम । तस्मादत
एव वारणादृच्यध्यूढमेव साम गीयत इदानीमापि गामर्गः । यथा च ऋक्षता-
मनी साम्न्यंतं भिक्षे अन्योन्यं नयंतां पृथिव्यग्नी । कर्ष ! इयमेव पृथिवी सा
गामनामार्धगन्धवाच्या, दनगर्धगन्धवाच्योऽग्निरमः । तदेतत्पृथिव्याग्निद्वयं साम-
कशब्दाभिधेयत्वमापन्नं साम । तस्मान्नान्योन्यं भिक्षे पृथिव्याग्निद्वयं नित्यगन्धि-
ष्टृक्षगामनी इव । तस्माच्च पृथिव्याग्न्योर्ऋक्षगामत्वमित्यर्थः । सामाभरयोः
पृथिव्याग्निदृष्टिभानार्थमित्यमेव गाग्रिरम इति केचित् ॥

अंतरिक्षमेवर्षाणुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्य-
ध्यूढं साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तस्याम ॥२॥

अन्तरिक्षमेवर्षाणुः सामेत्यादि पूर्ववत् ॥

इत्यादि वक्ष्यति । उदित उन् इत उद्गत इत्यर्थः, अतोऽज्ञातुशामा । तमेवंशुण-
मंशमुज्जमानं यथोक्तेन प्रक्षरेण यो वेद सोऽप्येवमेवोदेत्युद्गच्छति सर्वेभ्यः
पाप्मन्यः । दृष इत्यवधारणार्थो निपातो । उदेत्येवेत्यर्थः ॥

तस्यैवैव साम च गेष्णा तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गाततस्य हि गाना
म एव ये चासुप्मात्परांचो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यर्धिदेवतम् ॥६॥

तस्योद्गीथत्वं देवस्यादित्यादीनामिव विवक्षितत्वान् आह— तस्यैव
नाम च गेष्णा पृथिव्याशुजलक्षणे पर्वणा । गवांश्चा हि देवः । परापरलोकान्ने-
शितृत्वाद्युपपद्यते पृथिव्यव्यवहारकसामगेष्णत्वम् । सार्ययोनित्वाच्च । यत एवमुक्तं
चामादृतनामगेण्यथ तस्मादप्यसामगेष्णत्वे प्राप्ते उद्गीथत्वमुच्यते परोक्षेण, परोक्ष-
प्रियत्वादेवस्य, तस्मादुद्गीथ इति । तस्मात्त्वेव हेतोर्दं मायतीत्युद्गाता । यस्मा-
त्तस्य यथोक्तस्योद्गीथो गानाऽर्मा अतो युक्तोद्गातेति नामप्रसिद्धिरुद्गातुः । न
एव देव उज्जमाना ये चासुप्मादित्यान्परांचः परागंचनादृष्ट्या लोकास्तेषां लोका-
नां चेष्टे न केवलमाशितृत्वमेव । चमव्याद्वारयति च “स दाधार पृथिवीं दधु-
तेमाम्” इत्यादिमंत्रवर्णान् । किंच देवकामानामाष्ट इत्येतदधिदेवतं देवताविर्ता
देवस्योद्गीथस्य स्वस्यमुक्तम् ॥ इति पष्ठः खंडः ॥ १.६.—

अथाध्यात्मं चागैयग्रंणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं माम तस्मा-
त्पच्यूढं माम गीयते । चागैय मा प्राणोऽमस्तस्याम ॥१॥

अथाधुनाध्यात्ममुच्यते । चागैयग्रंणः साम । अधरोपरिस्थानव्यगानान्यद् ।
प्राणो प्राणमुच्यते गह यायुना चागैय मा प्राणोऽम इत्यादि पूर्ववत् ॥

चक्षुरेपगर्भमा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं माम तस्मादप्यध्यू-
ढं माम गीयते चक्षुरेव सात्त्विकमस्तस्याम ॥२॥

चक्षुरेव ऋच आत्मा साम । आत्मेति च्छायायां तत्स्थान्वात्ताम ॥

ध्रोप्रमेवर्चनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादप्यध्यू-
ढं माम गीयते । ध्रोप्रमेव सा मनोऽमस्तस्याम ॥३॥

ध्रोप्रमेवर्च मनः साम, ध्रोप्रम्याभिधानान्मनसः सामत्वम् ॥

अथ यदेतददृशः शुक्लं माः मैत्रगंथ यक्षीलं परः कृष्णं त नाम तदे-
तदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादप्यध्यूढं माम गीयते । अथ यदेतददृश-
शुक्लं माः मैत्र गंथ यक्षीलं परः कृष्णं तदमस्तस्याम ॥४॥

अथ यदेतदक्षः शुक्रं भाः सैवर्कः । अथ यज्वीलं परः कृष्णमादित्य इव दक्षकल्पधिष्ठानं तत्साम ॥

अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्कतसाम तदुत्तरं तद्यजुस्त-
द्रस्य तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यज्ञाम
तत्साम ॥५॥

अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते । पूर्ववत् । सैवर्गध्यात्मं वागाद्या
पृथिव्याद्या आधिदेवतम् । प्रसिद्धा च ऋग्वेदाद्वेदाक्षरात्मिका । तथा साम । उ-
क्थसाहचर्याद्वा स्तोत्रं साम ऋक शस्त्रमुक्थादन्यत्तथा यजुः स्वाहास्वधावपडादि
सर्वमेव वाग्यजुस्तत्स एव । सर्वात्मकत्वात्सर्वयोनित्वाच्चेति ह्यवोचाम । ऋगा-
दिप्रकरणात्तद्वेति त्रयो वेदाः । तस्यैतस्य चाक्षुषस्य पुष्टस्य तदेव रूपमति-
दृश्यते । किं तत् यदमुष्यादित्यपुरुषस्य । हिरण्यम इत्यादि यदधिदेवतमुक्तं,
यावमुष्य गेष्णौ पर्वणी तवेवास्यापि चाक्षुषस्य गेष्णौ, यज्ञामुष्य नामोदित्युद्गीथ
इति च तदेवास्य नाम । स्थानभेदाद्रूपगुणनामातिदेशादीशितृत्वविषयभेदव्यप-
देशाच्चादित्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेत् । न । अमुना अनेनैव इत्येकस्योभयात्म-
त्वप्राप्त्यनुपपत्तेः । द्विधामावेनोपपद्यत इति चेत् । वक्ष्यति हि 'स एकधा
भवति त्रिधा भवति' इत्यादि । न । चेतनस्यैकस्य निरवयवत्वात् द्विधामाना-
नुपपत्तेः । तस्मादध्यात्माधिदेवतयोरेकत्वमेव । यत्तु रूपाद्यतिदेशो भेदकारणम-
वोचो न तद्भेदादगमाय । किं तर्हि स्थानभेदाद्भेदाशंका मा भूदित्येवमर्थम् ॥

स एष ये चैतस्मादर्वाचो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामाणां चेति तद्य
इमे वीणायां गायन्त्येवं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसदनयः ॥६॥

स एष चाक्षुषः पुरुषो ये चैतस्मादाध्यात्मिकादात्मनोऽर्वाचोऽर्वांगता
लोकाः तेषां चेष्टे मनुष्यसंबन्धिनां च कामानाम् । तत्तस्माद्य इमे वीणायां गायन्ति
गायकास्त एतमेव गायन्ति । यस्मादीश्वरं गायन्ति तस्मात्ते धनसदनयो धनलाभ-
युक्ता धनवन्त इत्यर्थः ॥

अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति सोऽमुनैव स एष
ये चामुष्मात्परांचो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च ॥७॥

अथ य एतदेवं विद्वान्यथोक्तं देवमुद्गीथं विद्वान्साम गायत्युभौ न गायति
चाक्षुषमादित्यं च । तस्यैवंविदः फलमुच्यते—भोऽमुनैवादित्येन स एष ये चामु-

ष्मात्परांचो लोकास्तांश्चाप्नोति, आदित्वान्तर्गतदेवो भूत्वेत्यर्थो, देवकामांध ॥

अथानेनैव ये चैतस्मादवांचो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च तस्मादु ह्रैवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥८॥ कं ते काममागायानीत्येष होव कामागानस्येष्टे य एवं विद्वान्माम गायति साम गायति ॥९॥ इति सप्तमः खंडः ॥

अथानेनैव चाक्षुर्पेणैव ये चैतस्मादवांचो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांध, चाक्षुषो भूत्वेत्यर्थः । तस्मादु ह्रैवंविदुद्गाता ब्रूयाद्यजमानं कमिष्टं ते तथ काममागायानीति । एष हि यस्मादुद्गाता कामागानस्योद्गानेन कामं संपादयितुमीष्टं मनर्थं इत्यर्थः । कोऽगौ, य एवं विद्वान्माम गायति । द्विरुक्तिरुपासन्तस्मात्स्वार्था ॥ इति सप्तमः खंडः ॥ १.७—

त्रयो होद्ग्रीधे कुशला यभूधुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दालभ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ते होचुरद्ग्रीधे च कुशलाः स्मो हन्तोद्ग्रीधे कथा वदाम इति ॥१॥

अनेकधोपास्यन्वादक्षरस्य प्रकारान्तरेण परावरायस्त्वगुणफलमुपासनान्तरमानिनाय । इतिहासस्तु सुखावबोधनार्थः । त्रयस्त्रिगुल्याकाः ह इत्यतिशयः उद्गाथ उद्गाथजानं प्रति कुशला निपुणा यभूधुः । कस्मिन्निर्देशे फाले च निमित्ते वा समेतानामित्यभिप्रायः । न हि गर्वस्मिजगति त्रयाणांमेव केशलमुद्गाथाद्विविजानि । ध्रुयन्ते एतस्मिन्निजानधुतिकेक्यप्रभृतयः सर्वशस्याः । के ते त्रय इत्याह— शिलकः नामतः, शलावतोऽपत्वं शालावत्यः । चैकितायनस्यापत्यं चैकितायनः, दक्षिणोऽगौ दालभ्यो धामुष्यायणो वा । प्रवाहणो नामनो जैवलस्यापत्वं जैवालिरित्येते त्रयः । ते होचुरन्योन्यमुद्गाथे च कुशला निपुणा इति प्रसिद्धाः स्मः । अतो हनं यद्यनुमतिर्भवतामुद्गाथ उद्गाथजाननिमित्तो कथा विनारणो पञ्चप्रतिपक्षोपन्यासेन वदामो वारं कुर्म इत्यर्थः । तथा च तद्विद्यारंवादे विपरीतग्रहणनाशोऽप्युपनिषत्प्रवचनः संशयनिर्गृहीतः । अतस्माद्विद्यमयोनाः यन्त्य इति चेतिहासप्रयोजनम् । दृश्यते हि शिलकादीनाम् ॥

तथेति ह स्वमुपविधिषुः स ह प्रवाहणो जैवालित्वाच्च भगवन्तावप्रे वदतां प्राप्नोत्येवंदुतोवांचं श्रोष्यामीति ॥२॥

तथेनुस्मा ते समुपविधिषुहोषविष्टवन्तः शिल । तत्र रासः प्रागन्योऽपत्तेः न ह प्रवाहणो जैवालित्वाचेनरां—भगवन्तां पूजावन्तावप्रे पूर्वं वदताम् । प्राप्नोत्य-

योरिति लिगदाज्जासां । युवयोर्ब्राह्मणयोर्बदतोर्वाचं श्रोष्यामि । अर्धरहितामिल-
परे, वाचमिति विशेषणात् ॥

स ह शिलकः शालावलयश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हंत त्वा पृच्छा-
नीति पृच्छेति होवाच ॥३॥

उक्तयोः स ह शिलकः शालावलयश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच— हंत यद्यनु-
मंस्यामे त्वा त्वां पृच्छानात्सुक इतरः पृच्छेति होवाच ॥

का साम्नो गतिरिति श्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण
इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्तमिति होवाचाक्षस्य का गतिरित्याप
इति होवाच ॥४॥

लब्धानुमतिराह— का साम्नः— प्रकृतत्वावुर्द्राथस्य, उद्गाथो यन्मोपा-
स्यत्वेन प्रकृतः, ‘परोक्षरायांसमुर्द्राधम्’ इति च वक्ष्यति, — गतिराश्रयः परा-
यणमित्येतत् । एवं पृष्ठो दाल्भ्य उवाच— स्वर इति । स्वरात्मकात्प्राणः ।
यो यदात्मकः स तद्गतिस्तदाश्रयश्च भवतीति युक्तं, मृदाश्रय इव पद्मादिः ।
स्वरस्य का गतिरिति, प्राण इति होवाच । प्राणनिष्ठा यो हि स्वरस्तस्मात्स्वरस्य
प्राणो गतिः । प्राणस्य का गतिरित्यन्तमिति होवाच । अज्ञावष्टंभो हि प्राणः ।
“शुष्यति वै प्राण ऋतेऽजात्” इति श्रुतेः । “अज्ञं ठाम” इति च । अज्ञस्य का
गतिरित्याप इति होवाच । अप्संभवत्वादज्ञस्य ॥

अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरिति
न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच । स्वर्गं वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः
स्वर्गसंस्तारं हि सामेति ॥५॥

अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच । अमुष्मादं लोकाद्दृष्टिः संभ-
वति । अमुष्मं लोकस्य का गतिरिति पृष्ठो दाल्भ्य उवाच— स्वर्गममुं लोक-
मतांल्याश्रयान्तरं साम न नयेत्कश्चिदिति होवावाह । अतो वयमपि स्वर्गं लोकं
सामाभिसंस्थापयामः । स्वर्गलोकप्रतिष्ठं साम जानीम इत्यर्थः । स्वर्गसंस्तारं
स्वर्गत्वेन संस्तारं संस्तारो यस्य तत्साम स्वर्गसंस्तारं, हि यस्मात्स्वर्गो वै लोकः
साम वेद इति श्रुतिः ॥

तं ह शिलकः शालावलयश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल
ते दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि मृयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते
विपतेदिति ॥६॥

तमितरः शिल्पकः शालावत्यर्थैकितानयनं दाल्भ्यमुवाच— अप्रतिष्ठितम-
संस्थितं परोवरायस्त्वेनासमाप्तगतिं सामेल्यर्थः । वै इत्यागमं स्मारयति किलेति च
दाल्भ्यं ते तव साम । यस्त्वसद्विष्णुः सामविदेतर्ह्येतस्मिन्काले ब्रूयात्कश्चिद्वि-
परीतविज्ञानं— अप्रतिष्ठितं साम प्रतिष्ठितमिति— एवंवादापराधिनो मूर्धा शिरस्ते
विपतिष्यन्ति विस्पष्टं पतिष्यतीति । एवमुक्तस्यापराधिनस्तथैव तद्विपतेषु गंशयो,
न त्वहं ब्रवीमाल्याभिप्रायः । ननु मूर्धपाताहं चेदपराधं कृतवान्तः परेणानुक्त-
स्यापि पतेन्मूर्धा, न चेदपराध्युक्तस्यापि नैव पतति । अन्यथा अकृताभ्यागमः
कृतनाशश्च स्याताम् । नैव दोषः । कृतस्य कर्मणः शुभाशुभस्य फलप्राप्तदेशका-
र्त्तनमित्तापेक्षत्वात् । तत्रैवं मतिः मूर्धपातनिमित्तस्याप्यज्ञानस्य पराभिग्याहार-
निमित्तापेक्षत्वमिति ॥

हंताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्दीति होवाचामुप्य लोकस्य का गति-
रित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमति-
नयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्तावं हि
सामेति ॥७॥

एवमुक्तो दाल्भ्य आह— हंताहमेतद्भगवतो वेदानि यत्प्रतिष्ठं नामेत्युक्तः
प्रत्युवाच शालावत्यो— विद्दीति होवाच । अमुप्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दाल्भ्येन
शालावत्योऽयं लोक इति होवाच । अयं हि लोको यागदानहोमादिभिर्यु-
क्तं लोकं पुष्यतीति । “अतःप्रदानं देवा उपजावन्ति” इति हि श्रुतयः । प्रत्यहं हि
सर्वभूतानां धरणीं प्रतिष्ठति । अतः साम्नोऽयं लोकः प्रतिष्ठेय इत्युक्तम् । अस्य
लोकस्य का गतिरित्युक्त आह शालावत्यः । न प्रतिष्ठामिनं लोकमतीत्य नये-
त्सामं फातिन् । अतो वयं प्रतिष्ठां लोकं सामाभिसंस्थापयामः । यस्मात्प्रतिष्ठा-
संस्तावं हि प्रतिष्ठान्वेन गन्तुं नामेल्यर्थः । “इयं वै रथंतरम्” इति च श्रुतिः ॥

तं ह प्रवाहणो जैवलिरवाचान्तवर्द्धं किल ते शालावत्य साम य-
स्वेतर्हि मृगान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भ-
गवतो वेदानीति विद्दीति होवाच ॥८॥ इत्यष्टमः खंडः ॥

तमेवमुक्तवन्तं ह प्रवाहणो जैवलिरवाचान्तवर्द्धं किल ते शालावत्य सामेत्यादि
पूर्ववत् । ततः शालावत्य आह— हंताहमेतद्भगवतो वेदानीति, विद्दीति होवा-
चेतरः ॥ इति अष्टमः खंडः ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो होवभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ॥१॥

अनुनातः आह— अस्य लोकस्य का गतिरिति । आकाश इति होवाच प्रवाहणः । आकाश इति च पर आत्मा “आकाशो वै नाम” इति श्रुतेः । तस्य हि कर्म सर्वभूतोत्पादकत्वम् । तस्मिन्नेव हि भूतप्रलयः । ‘तत्तेजोऽसृजत’ ‘तेजः परस्या देवतायाम्’ इति हि वक्ष्यति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि स्थावरजंगमान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते तेजोवज्रादिक्रमेण, सामर्थ्यात् । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति प्रलयरूढे तेनैव विपरीतक्रमेण । हि यस्मादाकाश एवभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ज्यावान्महत्तरोऽन्तः स सर्वेषां भूतानां परमयर्न परायणं प्रतिष्ठा त्रिष्वपि कालेज्वित्यर्थः ॥

स एष परोवरीयानुद्रीथ. स एषोऽनंतः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाज्जयति य एतदेवं विद्वान्परोवरीयांसमुद्रीथमुपास्ते ॥२॥

यन्मात्परं परं वरीयो वरीयसोऽप्येष वरः परश्च वरीयांश्च परोवरीयानुद्रीथः परमात्मा नंपन्न इत्यर्थः । अत एव स एषोऽनंतोऽविद्यमानान्तः । तमेतं परोवरीयांसं परमात्मभूतमनंतमेवं विद्वान्परोवरीयांसमुद्रीथमुपास्ते । तस्यैतत्फलमाह— परोवरीयः परं परं वरीयो विशिष्टतरं जीवनं हास्य विदुषो भवति दृष्टं फलमदृष्टं च परोवरीयस उत्तरात्तरविशिष्टतरानेव ब्रह्माकाशान्तोऽलोकाज्जयति य एतदेवं विद्वानुद्रीथमुपास्ते ॥

तं हैतमतिधन्वा शौनक उदरशांडिल्यायोक्तवोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्रीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँह्लोके जीवनं भविष्यति ॥३॥

किं च तमेतमुद्रीथं वेद्वानतिधन्वा नामतः, जुनवस्थापत्यं शौनकः, उदरशांडिन्याय शिष्यावैतमुद्रीथदर्शनमुक्तवोवाच । यावत्ते तव प्रजायां संततावित्यर्थः एतमुद्रीथं त्वत्संततिजा वेदिष्यन्ते शास्यन्ति, तावन्तं कालं परोवरीयो हैभ्यः प्रमिद्धेभ्यो लौकिकजीवनेभ्य उत्तरोत्तरविशिष्टतरं जीवनं तेभ्यो भविष्यति ॥

तथाऽमुष्मिँह्लोके लोक इति स य एतदेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँह्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिँह्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥४॥ इति नवमः खंडः ॥

तथाऽदृष्टेऽपि परलोकेऽमुष्मिन्परोवरीयांल्लोको भविष्यतांत्युक्तवान्शब्दि-
त्यायातिधन्वा शौनकः । स्यादेतत्फलं पूर्वेपां महाभाग्यानां नैदंयुगीनानामि-
त्यारांका निवृत्तय आह— म यः कश्चिदेतदेवं विद्वानुद्गीथमेतद्युपास्ते, तस्याप्ये-
वमेव परोवरीय एव हास्यास्मिंल्लोके जावनं भवति तथामुष्मिंल्लोके लोक इति ॥—

मटचीहतेषु कुरुन्वाटिकया सह जाययोपस्तिहं चाक्रायण इभ्यग्रामे
प्रद्राणक उवाच ॥१॥

उद्गीयोपासनप्रमंयेन प्रस्तावप्रतिहारविषयमप्युपासनं वक्तव्यार्थमर्तादमा-
रभ्यते । आख्यायिका तु मुद्रावबोधार्था । मटचीहतेषु मटच्योऽशनयस्ताभिर्ह-
तेषु नाशितेषु कुरुषु कुरगस्थेष्वित्यर्थः । ततो दुर्भिक्षे जात आटिकयाऽनुपजात-
पयोधरादिर्लौक्यंजनया सह जाययोपस्तिहं नामनः, चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः ।
इमौ हस्ती तमर्हतीनांभ्य ईश्वरो, इत्यारोहो वा, तस्य ग्राम इभ्यग्रामस्तस्मि-
न्प्रद्राणकौऽलालभान् । द्रा नृत्तमायां गता । कुत्सिता गति गतोऽन्त्यावस्थां प्राप्त
इत्यर्थः । उवाचोपितवान्कस्यचिद्ब्रह्माश्रित्य ॥

स हेभ्यं कुत्मापान्खादन्तं विभिक्षे तं होवाच । नेतोऽन्ये विद्यन्ते
यस्य ये न इम उपनिहिता इति ॥२॥

मोऽन्तार्थमटजिभ्यं कुरमापान्कुत्सितान्मापान्खादन्तं भक्षयन्तं यदच्छयो-
पलभ्य विभिक्षे याधिनवान् । तमुपस्ति होवाचेभ्यः । नेतोऽस्मान्मया भक्ष्य-
माणादुच्छिष्टराक्षेः कुत्मापा अन्ये न विद्यन्ते, यद्ये रार्था मे ममोपनिहिताः
प्रक्षिता इमे भाजने, किं करोमि, इत्युक्तः प्रत्युवाचोपस्तिः ॥

एतेषां मे देहीनि होवाच तान्स्मं प्रददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै
मे पीनं स्यादिति होवाच ॥३॥

एतेषामेताभित्यर्थः । मे मयं देहीनि होवाच । तान्म इभ्योऽन्मा उप-
नये प्रददौ प्रदत्तवान् । पानाय मर्मपम्यमुदकं च गृह्णन्वोवाच— हंत गृहाणानु-
पानम् । इत्युक्तः प्रत्युवाच— उच्छिष्टं वै मे मममुदकं पीनं स्यादिति पास्यामि ।
इत्युपायन्तं प्रत्युवाचैतः ॥

न म्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अर्जाविष्यमिमानग्नादिति होवाच
कामो म उदपानमिति ॥४॥

किं न म्विदेते कृत्मापा अप्युच्छिष्टा, इत्युक्त आहोपस्तिः— न ये अर्ज-

विष्यं नैव जीविष्यामामान्कुत्मापानखादन्नमक्षयान्निति होवाच । कामं इच्छातो मे ममेदकपानं लभ्यत इत्यर्थः । अतश्चेतामवस्थां प्राप्तस्य विद्याधर्मयशोवतः स्वात्मपरोपकारसमर्थस्येतदपि कर्म कुर्वतो नाघस्पर्श इत्यभिप्रायः । तस्यापि जीवितं प्रत्युपायान्तरेऽजुगुप्सिते मति जुगुप्सितमेतत्कर्म दोषाय । ज्ञानावलेपेन कुर्वतो नरकपातः स्यादेवेत्यभिप्रायः । प्रद्राणकशब्दश्रवणात् ॥

स ह खादित्वातिशेषाज्जायाया आजहार साम एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ ॥ ५ ॥

तांश्च स खादित्वातिशेषाननिशिष्टाज्जायार्यं कारण्यादाजहार । मादिक्रम एव कुत्मापप्राप्तेः सुभिक्षा शोभनभिक्षा लब्धाश्लेखतद्बभूव संवृत्ता । तथापि स्त्रीस्वाभाष्यादनवजाय तान्कुत्मापान्पस्युर्हस्तात्प्रतिगृह्य निदधौ निक्षिप्तवर्ता ॥

स ह प्रातः संजिहान उवाच यद्वतान्नस्य लभेमहि लभेमहि धन-
मात्रां राजासौ यक्ष्यते स मा सर्वैरात्विज्यैर्वृणीतेति ॥ ६ ॥

स तस्याः कर्म जानन्प्रातरुषःकाले संजिहानः शयनं निद्रा वा परित्यज-
न्नुवाच परम्याः शृण्वत्या—यद्यदि वेतेति सिद्धमानोऽन्नस्य सौकं लभेमहि तद्दु-
ष्टत्वात्तं समर्थो गत्वा लभेमहि धनमात्रा धनस्यण्णम् । ततोऽन्माकं ज्ञानं
भविष्यतीति । धनलाभे च कारणमाह—राजामां नातिदूरे स्थाने यक्ष्यते । यज-
मानत्वात्तस्यात्मनेपदम् । स च राजा मा मा पात्रमुपलभ्य सर्वैरात्विज्यैर्ऋत्वि-
क्ष्मभिर्ऋत्विक्कर्मप्रयोजनाद्येत्यर्थो वृणीतेति ॥

तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुत्मापा इति तान्खादित्वामुं यजं
विततमेयाय ॥ ७ ॥

एवमुक्तवन्तं जायोवाच—हंत गृहाण हे पत इम एव ये मदस्ते विनिक्षि-
प्तास्त्वया कुत्मापा इति । तान्खादित्वामुं यजं राजो विततं विस्तारितमृत्विग्भिरेयाय

तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोप्यमाणानुषोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

तत्र च गत्वोद्गातृनुद्गातृपुष्पानागत्य, स्तुवन्त्यग्निजिलास्तावस्तस्मिन्ना-
स्तावे स्तोप्यमाणानुषोपविवेश सर्वाप उपविष्टस्तोषामित्यर्थः । उपविश्य च स
ह प्रस्तोतारमुवाच ॥

प्रस्तोतर्यां देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोप्यसि मूर्धा
ते विपत्तिप्यतीति ॥ ९ ॥

हे प्रस्तोतरित्वाभिमन्याभिमुखीकरणाय । या देवता प्रस्तावं प्रस्तावभक्ति-
मनुगतान्यायन्ता तां चेद्देवतां प्रस्तावभक्तेरविद्वान्सन्प्रस्तोष्यसि विदुषो मम
समीपे— । तत्परोक्षेऽपि चेद्विपत्तेस्तस्य मूर्धा, कर्ममात्रविदामनधिकार एव कर्मणि
स्यात् । तच्चानिष्टमविदुषामपि कर्मदर्शनात् दक्षिणमार्गश्च्युतेऽथ । अनधिकारे
चाविदुषामुत्तर एवैवो मार्गः श्रूयेत । न च स्मार्तकर्मनिमित्त एव दक्षिणः
पंथाः 'यजेन दानेन' इत्यादिश्रुतेः । 'तथोक्तस्य मया' इति च विशेषणाद्वि-
द्वत्पमक्षमेव कर्मण्यनधिकारो, न सर्वत्राग्निहोत्रस्मार्तकर्मध्ययनादिषु च ।
अनुज्ञायास्तत्र तत्र दर्शनात् कर्ममात्रविदामप्याधिकारः सिद्धः कर्मणांति । - मूर्धा
ते विपतिप्यतीति ॥

एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातार्यो देवतोद्गीथमन्यायत्ता तां चेद्विद्वानु-
द्गास्यमि मूर्धा ते विपतिप्यतीति ॥१०॥ एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रति-
हर्तार्यो देवता प्रतिहारमन्यायत्ता तां चेद्विद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विप-
तिप्यतीति ते ह त्वमारतामनूष्णीमासांचक्रिरे ॥११॥ इति दशमः खंडः ॥

एवमेवोद्गातारं प्रतिहर्तारमुवाचेत्यादि समानमन्यन् । ते प्रस्तोत्रादयः
कर्मभ्यः समागता उपरताः गन्तो मूर्धपातभयात् तूष्णीमासांचक्रिरेऽन्यच्चावुर्ध्वतः
अर्थिन्वान् ॥ इति दशमः खंडः ॥

१.१०.—

अथ ह्येनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदिषाणीत्युपस्ति-
रस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥१॥

अथानंतरं ह्येनमुपस्ति यजमानो राजोवाच । भगवन्तं व पूजावन्तमहं
विविदिषाणि वेदितुमिच्छामि । इत्युक्त उपस्तिरस्मि चाक्रायणन्वापि श्रोत्रपथ-
मागतो यदि, इति होवाचोक्तवान् ॥

म होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरात्विर्ज्यैः पर्येषिषं भगवतो
वा अहमवित्त्यान्त्यानवृषि ॥२॥

म ह यजमान उवाच—सत्यमेवमहं भगवन्तं बहुगुणमध्रौपं सर्वंश्च ऋत्वि-
हर्मभिर्गात्विर्ज्यैः पर्येषिषं कृन्वानस्मि । अन्यप्य मयवतो वा अहमवि-
त्त्याऽन्यभेदान्यानिमानवृषि कृतवानस्मि ॥

भगवांस्त्वेव मे सर्वैरात्विर्ज्यैरिति तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः
स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यात्सावन्मम दद्या इति तथेति ह यजमान
उवाच ॥३॥

अद्यापि भगवांस्त्वेव मे मम सर्वैरात्विर्ज्यैर्ऋत्विग्मार्थमस्तु, इत्युक्तस्तथे-
त्याहोपस्तिः । किंत्वथैवं तर्हेत एव त्वया पूर्वं वृता मया समतिसृष्टा मया सम्य-
यप्रमत्तेनानुगताः सन्तः स्तुवताम् । त्वया त्वेतत्कार्यम् । यावत्त्वेभ्यः प्रस्तो-
त्रादिभ्यः सर्वेभ्यो धनं दद्याः प्रयच्छसि तावन्मम दद्याः । इत्युक्तस्तथेति ह
यजमान उवाच ॥

अथ हैनं प्रस्तोतोपमस्ताद् प्रस्तोतर्यां देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां
चेद्विद्वान्प्रस्तोप्यसि मूर्धा ते विपतिप्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा
देवतेति ॥४॥

अथ हैनमपस्त्यं वच श्रुत्वा प्रस्तोतोपसमादोपस्तिं विनयेनोपजगाम ।
प्रस्तोतर्यां देवतेत्यादि मा मा भगवानवोचत्पूर्वम् । कतमा सा देवता या प्रस्ता-
वभक्तिमन्वायनेति ॥

प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसं-
विशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेद्विद्वान्प्रा-
स्तोप्यो मूर्धा ते व्यपतिप्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥५॥

पृष्ठः प्राण इति होवाच । युक्तं प्रस्तावस्य प्राणो देवतेति । कथं ! सर्वाणि
स्थावरजंगमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्रलयकाले, प्राणमभि लक्षयित्वा
प्राणात्मनवोज्जिहते प्राणादेवोद्गच्छन्तीत्यर्थ उरतिस्त्रले । अतः सैषा देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता । तां चेद्विद्वान्स्त्वं प्रास्तोप्यः प्रस्तवन् प्रस्तावभक्तिं कृतवानसि
यदि मूर्धा शिरस्ते व्यपतिप्यद्विपतितमभविष्यत्तथोक्तस्य मया तत्काले मूर्धा ते
विपतिप्यतीति । अतस्त्वया साधु कृतं, मया निषिद्धः कर्मणो यदुपरममकार्षीः
इत्यभिप्रायः ॥

अथ हैनमुद्गानोपससादोद्गानर्यां देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेद्विद्वानु-
द्गास्यसि मूर्धा ते विपतिप्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥६॥

तथोद्गाता पप्रच्छ कतमा गोद्गोथभक्तिमनुगतान्वायत्ता देवतेति ॥

आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुर्चः सन्तं
गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेद्विद्वानुद्गास्यो मूर्धा ते व्यपति-
प्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥७॥

पृष्ठ आदित्य इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुर्चमर्थं

मन्तं गायन्ति शब्दयन्ति स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । उच्छब्दसामान्यात्प्रशब्दसामान्यादिव प्राणः । अतः सैषा देवतेत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ हनं प्रतिहर्तोपसमाद् प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेद्विद्वान्प्रतिहरिष्यमि मूर्धा ते विपतिष्यतीति सा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥८॥

एषमेवाथ हनं प्रतिहर्तोपसमाद् कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वायत्तेति ॥

अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीयन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेद्विद्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते विपतिष्यत्यथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥९॥

पृष्टोऽन्नमिति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेवात्मानं प्रति गर्वतः प्रतिहरमाणानि जावन्ति । सैषा देवता प्रतिशब्दसामान्यात्प्रतिहारभक्तिमनुगता । गमानमन्यतथोक्तस्य मयेति । प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारभक्तीः प्राणादित्याजहृद्योपागतेति गमुदायार्थः । प्राणायापतिः कर्ममृद्धिर्वा फलमिति ॥ — इति एकादशः खंडः ॥ १-११-—

अथातः शीघ्र उद्गीथस्तद् यको दालभ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्भवाज ॥१॥

अतोने खंडेऽन्नाप्राप्तिनिमित्ता कथास्थोक्तेऽच्छिद्योच्छिद्यपुद्गलभक्षणलक्षणा । सा सा भृदित्यललाभायाधानंतरं शीघ्रः श्वभिर्दृष्ट उद्गीथ उद्गानं गमानः प्रसृत्यते । तन्मत्र ह किल यको नामतो, दालभ्यापत्यं दालभ्यो, ग्लावो वा नामतो, मित्रायाधापत्यं मैत्रेयः । वाशब्दार्थं, व्यासुध्यायणो ह्यर्ग । वस्तुविषये क्रियास्विव विकल्पानुपपत्तेः । द्विनामा द्विगोत्र इत्यादि हि स्मृतिः । इत्येते बोभयतः पिंडभास्वम् । उद्गाथे यद्वचित्त्वाद्यावनादराद्वा । वाशब्दः स्वाध्यायार्थः । स्वाध्यायं कर्तुं आमाहुर्हिन्द्राजोद्गतवान्वित्तदेशस्थोऽकाभ्याधाम । उद्भवाज, प्रतिपालयांचशर, इति वैकल्यनादिगोदेकोऽगार्हपः । श्रोत्राश्चकालप्रतिपालनादर्थः स्वाध्यायकरणमक्षयमनयेति लक्ष्येन इत्यभिप्रायतः ॥

तस्मै वा खेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपममेत्योचुरक्षं नो भगवानायापय्यशनायाम वा इति ॥२॥

स्वाध्यायनं तर्पणा देवतर्पिकां स्वरूपं गृहान्वा श्वा श्वनः गन्तस्मा ऋषये तदनुप्रदार्थं प्रादुर्बभूव प्रादुधकार । तमन्ये गुरं श्वानं शुद्धयः श्वान उपममे-

लौचिरुक्तवन्तः अन्नं नोऽस्मभ्यं भगवानागायत्वागानेन निष्पादयत्वित्यर्थः ।

मुख्यप्राणं वायादयो वा प्राणमन्वज्जभुजः स्वाभ्यायपरितोषिताः सन्तोऽनुगृह्णायु-
रेन श्वरूपमादायेति युक्तमेवं प्रतिपत्तुम् । अशनायाम वै बुभुक्षिताः स्मो वै इति॥

ताम्होवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति तद् वक्तुं दाह्यो ग्लावो वा
मैत्रेयः प्रतिपालयांचकार ॥३॥

एवमुक्ते श्वा श्वेत उवाच तान्छुल्लकान्शुनः, इह्वास्मिन्नेव देशे मा मां
प्रातः प्रातःकाल उपसमीयातेति । दैर्घ्यं छादयं, समीयातेति प्रमादपाठो वा ।
प्रातःकालकरणं तत्काल एव कर्तव्यार्थम् । अन्नदस्य वा सवितुरपराहेऽनाभिमु-
ख्यात् । तत्तत्रैव ह वक्तुं दाह्यो ग्लावो वा मैत्रेय ऋषिः प्रतिपालयांचकार
प्रतीक्षणं कृतवानित्यर्थः ॥

ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोप्यमाणाः संरब्धा सर्पन्तीत्येवमा-
सस्पुस्ते ह समुपविश्य हि चक्रुः ॥४॥

ते श्वानस्तत्रैवागत्य ऋषेः समं यथैवेह कर्मणि बहिष्पवमानेन स्तोत्रेण
स्तोप्यमाणा उज्जातपुराः संरब्धाः संलग्ना अन्योन्यमेव सर्पन्ति एवं मुर्येनान्यो-
न्यस्य पुच्छं गृहीत्वाऽऽसस्यपुरासभवन्तः परिभ्रमणं कृतवन्त इत्यर्थः । त एवं
संस्पृश्य समुपविश्योपविष्टाः सन्तो हि चक्रुर्हकारं कृतवन्तः ॥

ओ३मदा३मो३पिवा३मो३ देवो वरुणः प्रजापतिः सविता२ऽश्वमिहा२
ऽऽहरद्वपते३ऽश्वमिहा२ऽऽहरा२ऽऽहरो३मिति ॥५॥ इति द्वादशः खंडः ॥

ओमदामो पिवामो देवो द्यौतनात् । वरुणो वर्षणाजगतः । प्रजापतिः
पालनात्प्रजानाम् । सविता प्रसवितृत्वात्सर्वस्यादित्य उच्यते । एतैः पर्यायैः स
एवंभूत आदित्योऽन्नमस्मभ्यमिहाहरदाहरत्विति । त एवं हि कृत्वा पुनरप्युचुः-
स त्वं हेऽन्नपते । स हि सर्वस्यान्नस्य प्रसवितृत्वात्पतिः । न हि तत्पाकेन विना
प्रसृतमन्नमणुमात्रमपि जायते प्राणिनाम् । अतोऽन्नपतिः । हेऽन्नपतेऽन्नमस्मभ्य-
मिहाहराहरेति । अन्यास आदरार्थः । ओमिति ॥

१.१२.—

भक्तिविषयोपासनं सामावयवसंबद्धमिलितः सामावयवान्तरस्तोभाक्षरविष-
याण्युपासनान्तराणि संहतान्युपादिश्यन्तेऽनंतरं तेषां सामावयवसंबद्धत्वाविशेषात्—

अयं वाक् लोको हाडकारो वायुर्हाडकारश्चंद्रमा अथकारः । आत्मेह-
कारोऽग्निरीकारः ॥१॥

अयं वावायमेव लोको हाडकारः स्तोभो रथंतरे साग्नि प्रसिद्धः— 'इयं वै रथंतरे' इत्यस्मात्संबन्धमामान्याद्वाडकारस्तोभोऽयं लोक इत्येवमुपासीत । वायु-
र्हाडकारः वामदेव्ये मामनि हाडकारः प्रसिद्धः । वाय्वप्संबन्धश्च वामदेव्यस्य साग्निो
योनिरित्यस्मात्सामान्याद्वाडकारं वायुदृष्ट्युपासीत । चंद्रमा अथकारः । चंद्र-
दृष्ट्याऽथकारमुपासीत । अग्ने हीदं स्थितम् । अज्ञात्मा चंद्रः । थकाराकारसामा-
न्याच्च । आत्मेहकारः । इहेति स्तोभः । प्रत्यक्षो ह्यात्मेहेति व्यपदिश्यते । इहेति
च स्तोभः । तत्सामान्यात् । अग्निरीकारः । ईनिधनानि चाग्नेयानि सर्वाणि
सामानीत्यतस्तत्सामान्यात् ॥

आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोयिकारः प्रजापतिहिं-
कारः प्राणः स्वरोऽन्नं या वाग्विराद् ॥२॥

आदित्य ऊकारः । उच्चैरूर्ध्वं मन्तमादित्यं गायन्तात्यूकारधार्यं स्तोभः ।
आदित्यदैवत्ये साग्नि स्तोभ इत्यादित्य ऊकारः । निहव इत्याह्वानमेकारः स्तोभः ।
एहति चाह्वयन्तीति तत्सामान्यात् । विश्वेदेवा औहोयिकारो वैश्वदेव्ये साग्नि
स्तोभस्य दर्शनात् । प्रजापतिहिंकारः आनिरुक्त्वादिकारस्य चाव्यक्तत्वात् ।
प्राणः स्वरः, स्वर इति स्तोभः, प्राणस्य च स्वरहेतुत्वसामान्यात् । अन्नं या या
इति स्तोभोऽन्नम् । अग्नेन हीदं यातीत्यतस्तत्सामान्यात् । वागिति स्तोभो
विराडन्नं देवताविशेषो वा । विराजे साग्नि स्तोभदर्शनात् ॥

अनिरुक्त्स्त्रयोदशः स्तोभः संचरो हुंकारः ॥३॥

अनिरुक्त्तोऽव्यक्तत्वादिदं चेदं चेति निर्वक्तुं न शक्यत इत्यतः संचरो
विकल्प्यमानस्वरूप इत्यर्थः । कोऽमावित्याह— त्रयोदशः स्तोभो हुंकारः । अ-
व्यक्तो ह्ययमतोऽनिरुक्तविशेष एवोपाम्य इत्यभिप्रायः ॥ स्तोभाक्षरोपामना-
फलमाह—

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेवं
साम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेदेति ॥४॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहमित्याद्युक्तार्थम् । य एतामेवं यथोक्तलक्षणां मात्रां सा-
मावयवस्तोभाक्षरविषयामुपनिषदं दर्शनं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः । द्विर-
भ्यामोऽप्यायपरिसमाप्त्यर्थः । सामावयवविषयोपामनाविशेषपरिसमाप्त्यर्थ इति-
शब्द इति ॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

‘ओमित्येतदक्षरं’ इत्यादिना सामावयवविषयमुपासनमनेकफलमुपादिष्टम् । अनन्तरं च स्तोभाक्षरविषयमुपासनमुक्तम् । सर्वथापि सामैरुदेशसंबद्धमेव तदिति । अयेदानां समस्ते साम्नि समस्तसामविषयाण्युपासनानि वक्ष्यामांस्त्या-
रभते श्रुतिः । युक्तं ह्येकदेशोपासनानंतरमेकदेशिविषयमुपासनमुच्यते इति ।

ॐ । समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु यत्खलु साधु तत्तान्मे-
स्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥१॥

समस्तस्य सर्वावयवविशिष्टस्य पांचभक्तिकस्य मातृभक्तिकस्य चेत्यर्थः । खल्विति वाक्यालंकारार्थः । साम्न उपासनं साधु । समस्ते साम्नि साधुदृष्टिविधि-
परत्वात् पूर्वोपासननिदार्पणं साधुशब्दस्य । ननु पूर्वत्राविद्यमानं साधुत्वं समस्ते
साम्न्यभिधीयते । न । साधु सामेत्युपास्त इत्युपसंहारात् । साधुशब्दः शोभन-
वाची । कथमवगम्यत इत्याह— यत्खलु लोके साधु शोभनमनवयं ग्रमिद्धं तत्
समित्याचक्षते कुशला । यदसाधु विपरीतं तदसामेति ॥

तदुताप्याहुः साम्नैरमुपागादिति साधुनैरमुपागादित्येव तदाहुरमा-
ज्ञैरमुपागादित्यसाधुनैरमुपागादित्येव तदाहुः ॥२॥

तत्तत्रैव साध्वसाधुविवेककरण उताप्याहुः— साम्नैरं राजानं सामन्तं
चोपागादुपगतवान् । कोऽसौ यतोऽसाधुत्वप्राप्त्याशंका म इत्यभिप्रायः । शोभना-
भिप्रायेण साधुनैरमुपागादित्येव तत्तत्राहुर्लौकिका बंधनाद्यसाधुकार्यमपश्यन्तः ।
यत्र पुनर्विपर्ययेण बंधनाद्यसाधुकार्यं पश्यन्ति तत्रासाम्नैरमुपागादित्यसाधुनैर-
मुपागादित्येव तदाहुः ॥

अथोताप्याहुः साम नो वतेति यत्साधु भवति साधु वतेत्येव तदाहु-
रसाम नो वतेति यदसाधु भवत्यसाधु वतेत्येव तदाहुः ॥३॥

अथोताप्याहुः स्वसंवेद्यं साम नोऽस्माकं वतेत्यनुकंपयन्तः संवृत्तिमिलाहुः ।
एतत्सैश्वर्यं भवति, यत्साधु भवति साधु वतेत्येव तदाहुः । विपर्यये जातेऽसाम
नो वतेति । यदसाधु भवत्यसाधु वतेत्येव तदाहुः । तस्मात्सामगाधुशब्दयो-
रेकार्थत्वं सिद्धम् ॥

स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनं साधवो
धर्मा आ च गच्छेयुरप्य च नम्रेयुः ॥४॥ इति प्रथमः खंडः ॥

अतः स यः कश्चित्साधु मामेति साधुगुणवत्सामेत्युपास्ते समस्तं माम्
साधुगुणवद्द्विधास्तस्यैतन्फलमभ्यासो ह क्षिप्रं ह, यदिति क्रियाविशेषणार्थं, एन-
मुपासकं माधवः शोभना धर्मा. धृतिस्मृत्यविरुद्धा आ च गच्छेयुरागच्छेयुश्च ।
न केवलमागच्छेयुरूप च नमैयुरूपनमैयुश्च, भोग्यत्वेनोपतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥ २.१.—

लोकेषु पंचविधं सामोपासीत पृथिवी हिकारः । अग्निः प्रस्तावोऽन्त-
रिक्षमुद्गीय आदित्य. प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूध्वेषु ॥१॥

कानि पुनस्तानि साधुदोष्टविगिष्टानि समस्तानि मामान्युपास्यामीति ।
इमानि तान्युच्यन्ते— लोकेषु पंचविधमिहोपासीत । ननु लोकादिदृष्ट्या तान्यु-
पास्यानि साधुदृष्ट्या चेति विरुद्धम् । न । साध्वयस्य लोकादिकार्येषु कारणस्या-
नुगतत्वात्— । मृदादिवद्वृत्तादिविकारेषु । साधुशब्दवाच्योऽर्थो धर्मो ब्रह्म वा
सर्वथापि लोकादिकार्येष्वनुगतम् । अतो यथा यत्र घटादिदृष्टिर्नृदादिदृष्ट्यनुगतैव
मा, तथा साधुदृष्ट्यनुगतैव लोकादिदृष्टिः ।— धर्मादिकार्यत्वाद्भोकादानाम् ।
यद्यपि कारणत्वमविशिष्टं ब्रह्मधर्मयोः, तथापि धर्म एव साधुशब्दवाच्य इति
युक्तं, साधुकारा साधुर्भवतीति धर्मविषये साधुशब्दप्रयोगात् । ननु लोकादिका-
र्येषु कारणस्यानुगतादर्थप्राप्तैव तद्दर्शयति 'साधु सामेत्युपास्त' इति न वक्त-
व्यम् । न । शास्त्रगम्यत्वात्तद्दृष्टः । सर्वत्र हि शास्त्रप्रापिता एव धर्मा उपास्या न
विद्यमाना अप्यग्राह्याः ॥ लोकेषु पृथिव्यादिषु पंचविधं पंचभक्तिभेदेन पंच-
प्रकारं साधु समस्तं मामोपासीत । कथम् ! पृथिवी हिकारः । लोकेष्विति या
सप्तमी ता प्रथमात्वेन विपरिणमय्य पृथिवीदृष्ट्या हिकारे पृथिवीं हिकार इत्यु-
पासीत । व्यत्यस्य वा सप्तमांश्रुति लोकविषयां हिकारादिषु पृथिव्यादिदृष्टि
कृत्योपासीत । तत्र पृथिवी हिकारः, प्राथम्यसामान्यात् । अग्निः प्रस्तावः ।
अग्ना हि कर्माणि प्रस्तूयन्ते । प्रस्तावश्च भक्तिः । अंतरिक्षमुद्गीयः । अंतरिक्षं
हि गगनम् । गकारविशिष्टोद्गीयः । आदित्यः प्रतिहारः, प्रणिप्राण्यभिमुखत्वा-
न्मा प्रति मां प्रतानि । द्यौर्निधनम् । दिवि निधीयन्ते हातो गता इत्युध्वेष्वर्ध्व-
गतेषु लोकदृष्ट्या सामोपासनम् ॥

अथावृत्तेषु द्यौर्हिकार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीयः अग्निः प्रति-
हारः पृथिवी निधनम् ॥२॥

अथ आवृत्तेष्वर्ध्वगतेषु पंचविधमुच्यते सामोपासनम् । गत्यागतिवि-

शिष्टा हि लोकाः । यथा ते तथादृष्ट्यैव सामोपासनं विधीयते यतोऽत आदृष्टेषु लोकेषु । द्यौर्हिकारः प्राथम्यात् । आदित्यः प्रस्तावः, उदिते ह्यादित्ये प्रस्तूयन्ते कर्माणि प्राणिनाम् । अंतरिक्षमुद्गोष्ठः पूर्ववत् । अग्निः प्रतिहारः, प्राणिभिः प्रतिहरणादग्नेः । पृथिवी निधनम् । तत आगतानामिह निधनात् ॥

कल्पन्ते ह्यस्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पंचविधं सामोपास्ते ॥३॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

उपासनफलं— कल्पन्ते समर्था भवन्ति ह्यस्मै लोका ऊर्ध्वाश्च आवृत्ताश्च गत्यागतिविशिष्टा भोग्यत्वेन व्यवतिष्ठन्त इत्यर्थः । य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पंचविधं समस्तं साधु समेत्युपास्त इति सर्वत्र योजना पंचविधे सप्तविधे च ॥

वृष्टो पंचविधं सामोपासीत पुरोवातो हिकारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्पति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः उद्गृह्णाति तन्निधनम् ॥१॥

वृष्टौ पंचविधं सामोपासीत । लोकस्थितेर्बुद्धिनिमित्तत्वादानंतर्यम् । पुरो-
वातो हिकारः । पुरोवाताद्युद्गृह्णन्ता हि वृष्टिः, यथा साम हिकारादिनिधना-
न्तम् । अतः पुरोवातो हिकारः प्राथम्यात् । मेघो जायते स प्रस्तावः, प्रादुर्प
मेघजनने वृष्टेः प्रस्ताव इति हि प्रतिद्धिः । वर्पति स उद्गाथः ध्रुष्ट्यात् । विद्यो-
तते स्तनयति स प्रतिहारः । प्रतिद्धित्वान् ॥ उद्गृह्णाति तन्निधनं, समाप्ति-
सामान्यात् ॥

वर्पति ह्यस्मै वर्पयति ह य एतदेवं विद्वाँल्लोके पंचविधं सामो-
पास्ते ॥२॥ इति तृतीयः खंडः ॥

फलमुपासनस्य— वर्पति ह्यस्मै इच्छातः । तथा वर्पयति ह्यनत्यामपि
वृष्टौ । य एतदित्यादि पूर्ववत् ॥ इति तृतीयः खंडः ॥ २.३.—

सर्वास्वप्सु पंचविधं सामोपासीत मेघो यत्संप्लवते स हिकारो यद्व-
र्पति ॥ प्रस्तावो याः प्राच्यः खंडन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः
समुद्गो निधनम् ॥१॥

सर्वास्वप्सु पंचविधं सामोपासीत । वृष्टिपूर्वस्त्वात्मर्वागामपामानंतर्यम् ।
मेघो यत्संप्लवत एकीभवेनेतरेतरं घनीभवति मेघो यदोत्ततः तदा संप्लवत
इत्युच्यते, तदा अपामारंभः स हिकारः । यद्वर्पति स प्रस्तावः, आपः सर्वातो

व्याप्तुं प्रस्तुताः । याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गोषः श्रैष्ठ्यात् । याः प्रतीच्यः स
प्रतिहारः प्रतिशब्दसामान्यात् । समुद्रो निधनं, तन्निधनत्वादपाम् ॥

न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्सर्वास्त्रिप्सु पञ्चविधं
सामोपास्ते ॥२॥ इति चतुर्यः संज्ञः ॥

न हाप्सु प्रैति । नेच्छति चेत् । अप्सुमान्माम्भवति फलम् ॥ २.४.—

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसंतो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा
उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनम् ॥१॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत । ऋतुव्यवस्थाया कथोक्तादुनिमित्तत्वादानं-
तर्यम् । वसंतो हिंकारः, प्राथम्यात् । ग्रीष्मः प्रस्तावः, यथादेसंप्रहः प्रस्तूयते
हि प्रादुर्भ्यम् । वर्षा उद्गीथः, प्राधान्यात् । शरत्प्रतिहारः, रोगिणो मृतानां च
प्रतिहरणात् । हेमन्तो निधनं, निवाते निधनात्प्राणिनाम् ॥

कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चविधं
सामोपास्ते ॥२॥ इति पञ्चमः संज्ञः ॥

फलं— कल्पन्ते ह ऋतुव्यवस्थानुत्पन्नं भोग्यत्वेनास्मा उपासकाय ऋतवः ।
ऋतुमानातिवर्गैश्च संपन्नो भवताम्यर्थः ॥ २.५.—

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गी-
थोऽश्वः प्रतिहारः पुरुषो निधनम् ॥१॥

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीत । सम्यग्गृतेष्वृतुषु पशव्यः काल इत्यानंत-
र्यम् । अजा हिंकारः । प्राधान्यात्प्राथम्याद्वा । “अजः पशूनां प्रथमः” इति
श्रुतेः । अवयः प्रस्तावः, माहर्चयदर्शनादजावीनाम् । गाव उद्गीथः श्रैष्ठ्यात् ।
अश्वः प्रतिहारः प्रतिहरणात्पुरुषाणाम् । पुरुषो निधनं पुरुषाभ्यत्वात्पशूनाम् ॥

भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं विद्वानपशुषु पञ्च-
विधं सामोपास्ते ॥२॥ इति षष्ठः संज्ञः ॥

फलं— भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति । पशुफलैश्च भोग्यागादि-
भिर्युज्यत इत्यर्थः ॥ २.६.—

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिंकारो वाक्प्रस्ताव-
श्चक्षुर्उद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो निधनं परोवरीयांसि वा एतानि ॥१॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत । परंपरं वरीयस्त्वगुणवत्प्राण-

दृष्टिविशिष्टं सामोपासीतित्यर्थः । प्राणो हिंकारः उत्तरोत्तरवरीयसां प्राथम्यात् । वाक्प्रस्तावः वाचा हि प्रस्तूयते सर्वम् । वाग्वरीयसी प्राणात् । अप्राप्तमप्युच्यते वाचा, प्राप्तस्यैव तु गंधस्य ग्राहकः प्राणः । चक्षुर्द्वीथः । वाचो बहुतरविषयं प्रकाशयति चक्षुरतो वरीयो वाच उद्गीथः, श्रैष्ठ्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिवृत्तत्वात् । वरीयश्चक्षुषः सर्वतः ध्रुवणात् । मनो निधनं, मनसि हि निर्धायन्ते पुरुषस्य भोग्यत्वेन सर्वेन्द्रियाहता विषयाः । वरीयस्त्वं च श्रोत्रान्मनसः सर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वात् । अर्ताद्रियविषयोऽपि मनसो गोचर एवेति । यथोक्त-हेतुभ्यः परोवरीयांनि प्राणार्दानि वै एतानि ॥

परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पंचविधं परोवरीयः सामोपास्त इति तु पंचविधस्य ॥२॥

एतद्व्याप्तिविशिष्टं यः परोवरीयः सामोपास्ते परोवरीयो हास्य जीवन्तं भवतीत्युक्तार्थम् । इति तु पंचविधस्य साम्न उपासनमुक्तमिति मन्त्रविधे वक्ष्यमाणविषये बुद्धिसमाधानार्थम् । निरपेक्षो हि पंचविधे, वक्ष्यमाणे बुद्धिः समाभिस्सति ॥ इति सप्तमः खंडः ॥

२.७.—

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधे सामोपासीत यत्किंच वाचो हुमिति स हिंकारो यात्रेति स प्रस्तावा यदेति स आदिः ॥१॥

अथानंतरं सप्तविधस्य समस्तस्य साम्न उपासनं साध्विदमारभ्यते । वाचीनि मत्समी पूर्ववत् वाग्व्याप्तिविशिष्टं सप्तविधं सामोपासीतित्यर्थः । यत्किंच वाचः शब्दस्य हुमिति यो विशेषः स हिंकारो हकारगामान्यात् । यन्त्रेति शब्द-रूपं स प्रस्तावः प्रगामान्यात् । यन् आ इति स आदिः आकारगामान्यात् । आर्शिर्ग्योकारः सर्वोदित्वात् ॥

यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यशीति तन्निधनम् ॥२॥

यदुदिति स उद्गीथः उत्पूर्वत्वादुद्गीथस्य । यत्प्रतीति स प्रतिहारः प्रति-सामान्यात् । यदुपेति स उपद्रव उपोपक्रमत्वादुपद्रवस्य । यशीति तन्निधनं निराचरगामान्यात् ॥

दुष्टेऽर्म्म यागदोहं यो वाचो दोहोऽध्वानन्नादो भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधं सामोपास्ते ॥३॥ इति अष्टमः खंडः ॥

दुग्धेऽस्मा इत्याहुक्तार्थम् ॥

२.८.—

अथ स्वत्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत सर्वदा समन्तेन साम
मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समन्तेन साम ॥१॥

अवयवमात्रे सामन्यादित्यदृष्टिः पञ्चविधेयुक्ता प्रथमे नाध्याय । अथेदानीं
स्वत्वमुमादित्यं समस्ते सामन्यवयवविभागश्चोऽध्यस्य सप्तविधं सामोपासीत ।
कथं पुनः सामत्वमादित्यस्येति उच्यते— उद्गीथत्वे हेतुवदादित्यस्य सामत्वे
हेतुः । कोऽसौ ? सर्वदा समो श्रद्धध्याभावान्तेन हेतुना गामादित्यः । मां
प्रति मां प्रतीति तुर्यां बुद्धिमुत्पादयति । अतः सर्वेण समोऽतः साम सम-
त्वादित्यर्थः । उद्गीथभक्तियामामन्यवचनादेव लोकादिपूक्त्यामान्यादिकारादित्वं
साम्यत इति हिंकारादित्वे कारणं नोक्तम् । सामन्ये पुनः सवितुरनुक्तं कारणं न
बुबोधमिति समत्वमुक्तम् ॥

तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य यत्पुरो-
दयात्स हिंकारस्तदस्य पशवोऽन्वायत्तान्गमात्ते हिं कुर्वन्ति हिंकारभाजिनो
ह्येतस्य साध्नः ॥२॥

तस्मिन्नादित्येऽवयवविभागश्च इमानि वक्ष्यमाणानि सर्वाणि भूतान्यन्वा-
यत्तान्यनुगतान्यादित्यमुपजीव्यत्वेनेति विद्यात् । कथं ? तस्यादित्यस्य यत्पुरो-
दयाद्धर्मरूपं स हिंकारो भक्तिस्तत्रेदं सामान्यं यत्तस्य हिंकारभक्तिरूपम् । तद-
स्यादित्यस्य साध्नः पशवो गवाद्योऽन्वायत्ता अनुगतास्तद्भक्तिरूपमुपजीवन्ती-
त्यर्थः । यस्मिंदेवं, तस्मात्ते हिं कुर्वन्ति पशवः प्राणुदयात् । तस्माद्विंकारभा-
जिनो ह्येतस्यादित्याख्यस्य साध्नः, तद्भक्तिमजनशीलत्वादि त एवं वर्तन्ते ॥

अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते
प्रस्तुतिकामाः प्रशंसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥३॥

अथ यत्प्रथमोदिते सवितृरूपं तदस्यादित्याख्यस्य साम्नः स प्रस्तावस्त-
दस्य मनुष्या अन्वायत्ताः पूर्ववत् । तस्मात्ते प्रस्तुतिं प्रशंसां कामयन्ते, यस्मा-
त्प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥

अथ यत्संगववेद्यायां य् आदिस्तदस्य वयांसन्वायत्तानि तस्मात्ता-
न्यन्तरिक्षेऽनारंभणान्याद्यायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥४॥

अथ यत्संगववेद्यायां यवा रस्मीनां संगमने संगमो यस्यां वेद्यायां, यवां

वा वत्सैः सह, सा सगववेला, तस्मिन्काले यत्मावित्रं रूपं स आदिर्भक्तिविशेष-
ओकारः । तदस्य वयांसि पश्चिणोऽन्वायत्तानि । यत एवं तन्मात्तानि वयां-
स्यन्तारिक्षेऽनारंणान्यनालंबनानि आत्मानमादायात्मानमेवालंबनत्वेन गृहीत्वा
परिपतन्ति गच्छन्ति, अत आकारसामान्यादादिभक्तिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥

अथ यत्संप्रति मध्यंदिने स उद्रीयस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते
सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीयभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥५॥

अथ यत्संप्रति मध्यंदिनं कञ्चु मध्यंदिन इत्यर्थः । स उद्रीयभक्तिस्त-
दस्य देवा अन्वायताः, योतनातिशयास्तत्काले । तस्मात्ते सत्तमा विशिष्टतमाः
प्राजापत्यानां प्राजापत्यपत्यानामुद्गीयभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णस्त प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वा-
यत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥६॥

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णयद्रूपं सवितुः, स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा
अन्वायताः । अतस्ते सवितुः प्रतिहारभक्तिरूपेणोर्ध्वं प्रतिहृताः सन्तो नाव-
पद्यन्ते नाधः पतन्ति तद्द्वारे सत्यपीत्यर्थः । यतः प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नो
गर्भाः ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्या अन्वायत्ता-
स्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षं श्वश्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्याः पशवोऽन्वायताः ।
तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा भीताः कक्षमरण्यं श्वश्रं भयशून्यमित्युपद्रवन्त्युपगच्छन्ति,
हृष्टोपद्रवणादुपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥

अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्ताक्षि-
दधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्न एषं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामो-
पास्ते ॥८॥ इति नवमः खंडः ॥

अथ यत्प्रथमास्तमितेऽर्द्धर्शनं जिगमिपति सविनरि तन्निधनं, तदस्य
पितरोऽन्वायताः, तस्मात्ताक्षिदधति पितृपितामहपितामहरूपेण दम्भेपु निक्षिपन्ति
तांस्तदर्थं पिडान्वा स्थापयन्ति । निधनसंबन्धाक्षेधनभाजिनो ह्येतस्य साम्नः
पितरः । एवमवयवशः सप्तधा विभक्तं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते
यस्तस्य तदापत्तिः फलमिति वाक्यशेषः ॥

मृत्युरादित्यः । अहोरात्रादिकालेन जगतः प्रमापयितृत्वात् । तस्यातित-
रणमिदं सामोपासनमुपदिश्यते—

अथ स्वल्पात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपासीत हिंकार इति
त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् ॥१॥

अथ स्वस्वनंतरं आदित्यमृत्युविषयसामोपासनस्य, आत्मसंमितं स्वावय-
वतुल्यतया मितं, परमात्मतुल्यतया वा संमितं, अतिमृत्यु मृत्युजयहेतुत्वात् ।
यथा प्रथमेऽध्याय उद्गीथभक्तिनामाक्षराण्युद्गीथ इत्युपास्यत्वेनोक्तानि, तथेह
साम्नः सप्तविधभक्तिनामाक्षराणि समाहृत्य त्रिभिस्त्रिभिः समतया सामत्वं परि-
कल्प्योपास्यत्वेनोच्यन्ते । तदुपासनं मृत्युगोचराक्षरसंख्यागामान्येन मृत्युं प्राप्य
तदतिरिक्ताक्षरेण तस्यादित्यस्य मृत्योरतिक्रमणार्थं च मंक्रमणं कल्पयति । अति-
मृत्यु सप्तविधं सामोपासीत, मृत्युमतिक्रान्तमतिरिक्ताक्षरसंख्ययेत्यतिमृत्यु साम ।
तस्य प्रथमभक्तिनामाक्षराणि हिंकार इत्येतत्त्र्यक्षरं भक्तिनाम । प्रस्ताव इति च
भक्तेस्त्र्यक्षरमेव नाम, तत्पूर्वेण समम् ॥

आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समम् ॥२॥

आदिरिति श्वक्षरं, सर्वाविधस्य साध्नः संख्यापूरण ओंकार आदिरित्यु-
च्यते । प्रतिहार इति चतुरक्षरम् । तत इहैकमक्षरमवगच्छाद्यक्षरयोः प्रशि-
ष्यते । तेन तत्सममेव भवति ॥

उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्ष-
रमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्समम् ॥३॥

उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवति ।
अक्षरमतिशिष्यतेऽतिरिच्यते । तेन वैषम्ये प्राप्ते साध्नः समत्वकरणायाह—
तदेकमपि तदक्षरमिति त्र्यक्षरमेव भवति । अतस्तत्समम् ॥

निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वा एतानि द्वा-
विंशतिरक्षराणि ॥४॥

निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति । एवं त्र्यक्षरसमतया सामत्वं
संपाद्य यथाप्राप्तान्येवाक्षराणि संख्यायन्ते— तानि ह वा एतानि सप्तभक्तिनामाक्ष-
राणि द्वाविंशतिः ॥

एकविंशत्यादित्यमाप्तोत्वेकविंशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंशेन पर-

मादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥५॥

तत्रैकविंशत्यक्षरसंख्ययादित्यमाप्नोति मृत्युम् । यस्मादेकविंश इतोऽस्मा-
ल्लोकादसावादित्यः संख्यया । 'द्वादश मासाः पंचतवस्रय इमे लोका अमावा-
दित्य एकविंशः' इति श्रुतेरतिशिष्टेन द्वाविंशेनाक्षरेण परं मृत्योरादित्याज्जयत्या-
प्नोतीत्यर्थः । यच्च तदादित्यात्परं, किं तत्, नाकं, कमिति सुखं तस्य प्रतिपे-
धोऽकं तत्र भवतीति नाकं, कमेवेत्यर्थः अमृत्युविषयत्वात् । विशेषं च तद्विश-
तशोकं मानसदुःखरहितमित्यर्थः । तदाप्नोतीति ॥

आप्नोति हादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एत-
देवं विद्वानात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपास्ते मामोपास्ते ॥६॥

उत्तास्यैव पिठितार्थमाह— एकविंशतिसंख्ययाऽऽदित्यस्य जयमाप्नोति ।
परो हास्यैवविद् आदित्यजयान्मृत्युगोचरान्परो जयो भवति, द्वाविंशत्यक्षरमं-
ख्ययेत्यर्थः । य एतदेवं विद्वानित्याद्युक्तार्थम् । तस्यैतद्यथोक्तं फलमिति । द्विर-
भ्यासः सामविध्यसमाप्त्यर्थः ॥ इति दशमः खंडः ॥ २.१०.—

मनो हिकारो धावप्रस्तापश्चक्षुरद्वीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधन-
मेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥७॥

विना नामग्रहणं पंचविधस्य सप्तविधस्य च साध्न उपास्तनमुक्तम् । अथे-
दानां गायत्रादिनामग्रहणपूर्वकं विशिष्टफलाणि मामोपासनान्तराण्युच्यन्ते । यथा-
क्रमं गायत्रादीनां कर्मणि प्रयोगः, तथैव मनो हिकारो मनसः सर्वकरणवृत्तीनां
प्राथम्यात् । तदानंतर्याहारप्रस्तावः, चक्षुरद्वीथः श्रृष्ट्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः प्रति-
हृतत्वात् । प्राणो निधनं यथोक्तानां प्राणे निधनात्स्वापकाळे । एतद्वायत्रं साम
प्राणेषु प्रोतं, गायत्र्याः प्राणसंस्तुतत्वात् ॥

स य एवमेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति
उयोर्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तत्
व्रतम् ॥८॥ इति एकादशः खंडः ॥

ग य एवमेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणा भवति, अचिररुद्धरणो भव-
तीत्येतत् । सर्वमायुरेति, 'शतं वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्य' इति श्रुतेः । ज्योत्यु-
ज्ज्वलं जीवति । महान्भवति प्रजादिभिर्महांश कीर्त्या । गायत्रोपासकस्येतत्
व्रतं भवति, यन्महामना अनुव्रचितः स्यादित्यर्थः ॥ २.११.—

अभिमंथति स हिंकारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीर्घो-
ऽगारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनं मंशाम्यति तन्निधनमेत-
द्रथंतरमग्रां प्रोतम् ॥१॥

अभिमंथति स हिंकारः प्राथम्यात् । अग्नेर्धूमो जायते स प्रन्नाय आनंत-
र्यात् । ज्वलति स उद्गीर्घो हविःसंबंधाच्छ्रृणुं ज्वलनस्य । अंगारा भवन्ति स
प्रतिहारोऽगाराणां प्रतिहनन्वान् । उपशमः सावरोपत्वादग्नेः, शंशमो निःशोपोप-
शमः, समाप्तिसामान्याभिधनम् । एतद्रथंतरमग्रां प्रोतम् । मंथने ह्यग्निर्गायते ॥

स य एवमेतद्रथंतरमग्रां प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायु-
रेति ज्योत्जीयति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्महि-
माचामेन निष्ठयेत्तद्व्रतम् ॥२॥ इति द्वादशः खंडः ॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । ब्रह्मवर्चमी वृत्तस्वाप्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चमम् ।
तेजस्तु केषलं स्थिद्भावः । अन्नादो दाताग्निः । न प्रत्यङ्महेश्वरमिमुजो नाचामेन
भक्षयेत्किंचिन्न निष्ठयेत् ॐष्मनिरसनं च न कुर्यात् तत् व्रतम् ॥ २.१२.—

उपमंत्रयते स हिंकारो जपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीर्घः
प्रति स्त्री सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्नि-
धनमेतद्ब्रामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥१॥

उपमंत्रयते मंत्रेण करोति प्राथम्यात् हिंकारः । जपयते तोषयति स प्रस्तावः ।
सहशयनमेकपर्यंकगमनं स उद्गीर्घः श्रृणुपात् । प्रति स्त्री शयनं स्त्रिया अभिमु-
खीभावः स प्रतिहारः । कालं गच्छति मिथुनेन पारं समाप्तिं गच्छति तन्निधन-
मेतद्ब्रामदेव्यं मिथुने प्रोतम् । वाय्वंयुमिधुनसंबंधान् ॥

स य एवमेतद्ब्रामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी भवति मिथुनाग्नि-
धुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योत्जीयति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महा-
न्कीर्त्या न कांचन परिहरेत्तद्व्रतम् ॥२॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । मिथुनीभवत्यविधुरो भवतीत्यर्थः । मिथुनाग्निमि-
धुनात्प्रजायते इत्यमोघरेतस्त्यमुच्यते । न कांचन कांचिदपि स्त्रियं स्वात्मतत्प-
प्राप्तो न परिहरेत्समागमार्थिनीम् । ब्रामदेव्यसामोपागमनां गत्वेन विधानात् ।
एतन्मादन्यत्र प्रतिषेधस्मृतयः । वचनप्राप्त्याच्च धर्मावयुतेर्न प्रतिषेधशस्त्रे-
णास्य विरोधः ॥२॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥ २.१३.—

उद्यन्हिंकार उदितः प्रस्तावो मध्यंदिन उद्गीथोऽपराहः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतत् बृहदादित्ये प्रोतम् ॥१॥

उद्यन्सविता स हिंकारः प्राथम्यादर्शनस्य । उदितः प्रस्तावः प्रस्तावनेहेतु-
त्वान्कर्मणाम् । मध्यंदिन उद्गीथः श्रेष्ठयात् । अपराहः प्रतिहारः पश्चादोर्णां गृहा-
न्प्रति हरणान् । यदस्तं यंस्तन्निधनं रात्रौ गृहे निधानात्प्राणिनाम् । एतत् बृह-
दादित्ये प्रोतं बृहत् आदित्यैर्दधत्वान् ॥

स य एषमेतत् बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्यन्नादौ भवति सर्वमा-
युरेति ज्योर्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या तपन्तं न निदे-
त्तत् व्रतम् ॥२॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । तपन्तं न निदेत्तत्तम् ॥

२.१४.—

अभ्राणि संल्लवन्ते स हिंकारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्धति स
उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये
प्रोतम् ॥१॥

अभ्राण्यम्भरणात् । मेघ उदकमेतृत्वान् । उक्तार्थमन्यत् । एतद्वैरूपं
नाम साम पर्जन्ये प्रोतम् । अनेकरूपम्यान् अभ्रादिभिः पर्जन्यस्य वैरूप्यम् ॥१॥

स य एषमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपांश्च सुरूपांश्च पशून्वरुन्धे
सर्वमायुरेति ज्योर्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या तपन्तं न
निदेत्तत् व्रतम् ॥२॥ इति पंचदशः खंडः ॥

विरूपांश्च सुरूपांश्चाजाविप्रभूर्तान्पशून्वरुन्धे प्राप्नोतीत्यर्थः । तपन्तं न
निदेत्तत् व्रतम् ॥ इति पंचदशः खंडः ॥

२.१५.—

वसंतो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमंतो
निधनमेतद्वैराजमृतपु प्रोतम् ॥१॥

वसंतो हिंकारः प्राथम्यात् । ग्रीष्मः प्रस्ताव इत्यादि पूर्ववत् ॥

स य एषमेतद्वैराजमृतपु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्च-
सेन सर्वमायुरेति ज्योर्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्यर्तुन्न
निदेत्तत् व्रतम् ॥२॥ इति षोडशः खंडः ॥

एतद्वैराजमृतपु प्रोतं वेद विराजति ऋतुवत् यथैव आतर्वर्धमैविराजन्त
एव प्रजादिभिर्विद्वानिति । उक्तमन्यत् । ऋतुवत् निदेत्तत् व्रतम् ॥ २.१६ —

पृथिवी हिंकारोऽत्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो
निधनमेताः शक्यो लोकेषु प्रोताः ॥१॥

पृथिवी हिंकार इत्यादि पूर्ववत् । शक्य इति नित्यं बहुवचनं रेवत्य इव ।
लोकेषु प्रोताः ॥

स य एवमेताः शक्यो लोकेषु प्रोता वेद लोको भवति सर्वमायुरेति
उद्योगजीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या लोकान्नि निदेत्तत् व्रतम् ॥
इति सप्तदशः खंडः ॥

लोक्री भवति लोकफलेन युज्यत इत्यर्थः । लोकाश्च निदेत्तत् व्रतम् ॥—

अजा हिंकारोऽथः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो
निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ॥१॥

अजा हिंकार इत्यादि पूर्ववत् । पशुषु प्रोताः ॥

स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान्भवति सर्वमायुरेति
उद्योगजीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून्नि निदेत्तत् व्रतम् ॥
इति अष्टादशः खंडः ॥

पशून्नि निदेत्तत् व्रतम् ॥

२.१८.—

लोम हिंकारस्त्वग्रप्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा नि-
धनमेतद्यज्ञायजीयमंगेषु प्रोतम् ॥१॥

लोम हिंकारो देहावयवानां प्राधम्यात् । त्वक्प्रस्ताव आनंतर्यान् । मांस-
मुद्गीथः श्रेष्ठ्यान् । अस्थि प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् । मज्जा निधनमान्त्यान् ।
एतद्यज्ञायज्ञाय नाम साम देहावयवेषु प्रोतम् ॥

स य एवमेतद्यज्ञायजीयमंगेषु प्रोतं वेदांगी भवति नांगेन विहृष्टंति
सर्वमायुरेति उद्योगजीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या संवत्सरं
मज्जो नाक्षीयात्तत् व्रतं मज्जो नाक्षीयादिति वा ॥२॥ एकोनविंशः खंडः ॥

अंगी भवति समग्रान्गो भवतीत्यर्थः । नांगेन हस्तपादादिना विहृष्टंति
न कुटिली भवति पशुः कुणी वेत्यर्थः । संवत्सरं संवत्सरमात्रं मज्जो मांसानि
नाक्षीयान्न भक्षयेत् । बहुवचनं मन्स्योपलक्षणार्थम् । मज्जो नाक्षीयान्सर्वदेव
नाक्षीयादिति वा, तन् व्रतम् ॥ इति एकोनविंशः खंडः ॥

२.१९.—

अग्निहिंकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्च-

द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोतम् ॥१॥

अभिर्हिकारः प्रथमम्यानत्वात् । वायुः प्रस्ताव आनंतर्यसामान्यान् । आदित्य उद्गीथः श्रृंष्टयान् । नक्षत्राणि प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् । चंद्रमा निधनं कर्मिणां तान्निधनान् । एतद्राजनं देवतासु प्रोतं देवतानां दीप्तिमत्त्वान् ॥

स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदतासामेव देवतानां सलोकतां साष्टितां सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान् निदेत्तन् व्रतम् ॥ इति विंशः खंडः ॥

विद्वत्फलं— एतासामेवाग्न्यादीनां देवतानां सलोकतां समानलोकतां साष्टितां समानर्दित्वं सायुज्यं सयुग्भावमेकदेहदेहित्वमिलेत्तन् । वाशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । मलोचना वेल्यादि । भावनाविशेषतः फलविशेषोपपत्तेः । गच्छति प्राप्नोति । समुच्चयानुपपत्तेश्च । ब्राह्मणास्त निदेत्तन् व्रतम् । “एते वै देवाः प्रत्यर्क्षं यद्ब्राह्मणाः” इति श्रुतिब्राह्मणनिदा देवतानिदेवेति ॥ २.२०.—

त्रयी विद्या हिंकारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽभिर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पां गंधर्वाः पितरस्तग्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥१॥

त्रयी विद्या हिंकारः । अग्न्यादिसाग्र आनंतर्यं त्रयीविद्याया अग्न्यादिकार्यत्वश्रुतेः । हिंकारः प्राथम्यात्मर्वर्तनव्यानाम् । त्रय इमे लोकस्तत्कार्यत्वादनंतरा इति प्रस्तावः । अग्न्यादीनामुद्गीथत्वं श्रृंष्टयान् । नक्षत्रादीनां प्रतिहृतत्वात्प्रतिहारत्वम् । सर्पादीनां धकाररामान्यान्निधनत्वम् । एतत्साम— नामविशेषाभावात्सामसमुदायः सामशब्दः— सर्वस्मिन्प्रोतम् । त्रयीविद्यादि हि सर्वम् । त्रयीविद्यादिदृष्टया हिंकारादिसामभक्त्य उपास्याः । अर्ततेष्वपि सामोपासनेषु येषु येषु प्रोतं यथासाम तद्दृष्ट्या तदुपास्यमिति । कर्माणां दृष्टिविशेषेणैवाज्यस्येव संस्कार्यत्वात् ॥

स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्वं ह भवति ॥२॥

सर्वविषयसामविद- फलं— सर्वं ह भवति सर्वेश्वरो भवतीत्यर्थः । निरुपचार-तसर्वभावे हि दिक्स्थेभ्यो बलिप्राप्त्यनुपपत्तिः ॥

तदेव श्लोको यानि पंचधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥

तदेतस्मिन्नर्थ एव श्लोको मंत्रोऽप्यस्ति । यानि पंचधा पंचप्रकारेण हिंकारा-

दिविभागः प्रोक्तानि त्रीणि त्रीणि त्रयंविद्यार्दानि, नेम्बः पंचत्रिकेभ्यो ज्यायो महत्तरं परं च व्यानिरिक्तमन्यद्वस्त्वंतरं नास्ति न विद्यत इत्यर्थः । तत्रैव हि सर्वस्यांतर्भावः ॥

यस्तद्वेद स वेद सर्वं सर्वा दिशो बलिमस्मं हरन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत तद्रतं तद्रतम् ॥४॥ इति एकविंशः खंडः ॥

यस्तद्यथोक्तं सर्वात्मकं साम वेद स वेद सर्वं स सर्वज्ञो भवनाल्लर्थः । सर्वा दिशः सर्वदिक्स्था अस्मा एवांवेदे बलि भोगं हरन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः । सर्वमस्मि भवामीत्येवमेतत्सामोपासीत तस्यतदेव प्रतम् । द्विरक्तिः सामोपासनसमाप्यर्था ॥ इति एकाविंशः खंडः ॥

२.२१.—

विनिर्दिं माज्ञो घृणे पशाम्यमित्यग्रेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतोर्भिरुक्तः सोमस्य सृदु श्रद्धं वायोः श्रद्धं बलवदिंद्रस्य क्रीचं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥१॥

सामोपासनप्रसंगेन गानविशेषादिसंपदुद्गातुरुपादिश्यते फलविशेषमवंधान् । विनिर्दिं विशिष्टो नर्दः स्वरविशेष ऋषभकृजितममोऽस्यास्तीति विनिर्दिं गानमिति वाक्यशेषः । तच्च माज्ञः संबंधि पशुभ्यो हितं पशम्यमग्रेरग्निदेवत्वं चोद्गाथ उद्गानम् । तदहमेवांवेदिष्टं घृणे प्रार्थय इति कथिद्यजमान उद्गाता वा मन्यते । अनिरुक्तोऽमुक्तमम इत्यविशेषितः प्रजापतेः प्रजापतिदेवत्वः स गानविशेषः, आनिरुक्त्वात्प्रजापतेः । निरुक्तः स्पष्टः सोमस्य सोमदेवत्वः स उद्गाथ इत्यर्थः । सृदु श्रद्धं च गानं वायोर्वायुदेवत्वं तन् । श्रद्धं बलवच्च प्रयत्नाधिनयोपेतं चंद्रस्येदं तद्गानम् । क्रीचं क्रीचपक्षिनिनादसमं बृहस्पतेर्यार्हस्पत्यं तन् । अपध्वान्तं भिन्नकांस्यस्वरसमं वरुणस्यैतद्गानम् । तान्सर्वानेवोपमेवेत प्रयुंजीत वारुणं त्वेवैकं वर्जयेत् ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥२॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानि साधयानि । स्वधां पितृभ्य आगायानि, आशां मनुष्येभ्य आशां प्रार्थनां प्रार्थितमित्येतन् । तृणोदकं पशुभ्यः, स्वर्गं लोकं यजमानाय, अन्नमात्मने मध्यमागायानि इत्येतानि । मनसा चित्तयन्ध्यायन्न-

प्रमत्तः स्वरोऽप्यव्यञ्जनादिभ्यः स्तुवीत ॥

सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेत इन्द्रं शरणं प्रपन्नोऽभूत् स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥३॥

सर्वे स्वरा अकारादय इन्द्रस्य बलवर्मणः प्राणस्यात्मानो देहावयवस्थानीयाः । सर्व ऊष्माणः शपसहादयः प्रजापतेर्विराजः कश्यपस्य वा आत्मानः । सर्वे स्पर्शाः कादयो व्यञ्जनानि मृत्योरात्मानः । तमेवंविदमुद्रातारं यदि कश्चित्स्वरेषूपालभेत, स्वरस्त्वया दुष्टः प्रयुक्त इति, एवमुपालब्ध इन्द्रं प्राणमीश्वरं शरणमाश्रयं प्रपन्नोऽभूत् स्वरान्प्रयुञ्जानोऽहं, स इन्द्रो यत्तव वक्तव्यं त्वा त्वा प्रति वक्ष्यति न एव देव उत्तरं दास्यतां त्येनं ब्रूयात् ॥

अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूत् स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनं स्पर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूत् स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥४॥

अथ यद्येनमूष्मसु तथैवोपालभेत, प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूत्, स त्वा प्रति वक्ष्यति संचूर्णीयधेतीत्येनं ब्रूयात् । अथ यद्येनं स्पर्शेषूपालभेत, मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूत्, स त्वा प्रति वक्ष्यति भस्मीकरिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानांति सर्व ऊष्माणोऽप्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥५॥ इति द्वाविंशः खंडः ॥

यत् इन्द्रात्मात्मानः स्वरादयोऽतः सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्याः । तथाहमिन्द्रे बलं ददानि बलमादधानीति । तथा सर्व ऊष्माणोऽप्रस्ता अंतरप्रवेशिता अनिरस्ता बहिरप्रश्लेषिता विवृता विवृतप्रयत्नोपेता, प्रजापतेरात्मानं परिददानीति प्रयच्छानीति । सर्वे स्पर्शा लेशेन जनकैरभिनिहिता अनाभिनिक्षिप्ता वक्तव्याः । मृत्योरात्मानं बालानिव जनकैः परिहरन् मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥

प्रयो धर्मस्कंधा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽर्ज्यतमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्वं पृते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥१॥

ओङ्कारस्योपासनविध्यर्थं त्रयो धर्मस्कंधा इत्याद्यारभ्यते । नैवं मन्तव्यं ।
 सामावयवभूतस्यैवोद्गाथादिलक्षणस्योङ्कारस्योपासनात्फलं प्राप्यत इति । किं तर्हि
 यन्त्रैरेवैपि मामोपासनैः कर्मभिश्चाप्राप्यं तत्फलममृतत्वं केवलादोङ्कारोपासनात्प्रा-
 प्यत इति । तत्स्तुत्यर्थं सामप्रकरणे तदुपन्यासः । त्रयस्त्रिसंख्याका धर्मस्य स्कंधा
 धर्मस्कंधा धर्मप्रविभागा इत्यर्थः । के त इत्याह— यज्ञोऽग्निहोत्रादिः, अध्ययनं
 सनियमस्य ऋगादेरभ्यासः, दानं बहिर्वेदि यथाशक्ति द्रव्यसंविभागा भिक्षमाणभ्यः ।
 इत्येव प्रथमो धर्मस्कंधः गृहस्थसमवेतत्वात्तात्पर्यवत्कर्म गृहस्थेन निर्दि-
 श्यते । प्रथम एक इत्यर्थो द्वितीयतृतीयध्वजाद्वार्थः । तप एव द्वितीयः, तप
 इति कृच्छ्रचांद्रायणादि तद्गोप्तापसः परिग्राह्या न ब्रह्मस्थ आश्रमधर्ममात्र-
 मस्थो ब्रह्मसंस्थस्य त्वमृतत्वध्वजात् । द्वितीयो धर्मस्कंधः । ब्रह्मचार्याचार्यकुले
 वस्तु शालिमस्येत्याचार्यकुलवासी । अत्यंतं यावज्जीवमान्मानं नियमराचार्यकुल-
 वसादयन्धनयन्देहं तृतीयो धर्मस्कंधः । अत्यंतमिन्यादिविशेषणानुष्टिक इति
 गम्यते । उपकुर्वाणस्य स्वाध्यायप्रहणार्थत्वाच्च पुण्यलोकत्वं ब्रह्मचर्येण । सर्व
 एते त्रयोऽप्याश्रमिणो यथोक्तधर्मैः पुण्यलोका भवन्ति । पुण्यो लोको येषां त
 इमे पुण्यलोका आश्रमिणो भवन्ति । अवशिष्टस्त्वनुक्तः परिव्राट् तुरीयो ब्रह्म-
 संस्थो ब्रह्मणि सम्यक् स्थितः, सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणममरणभावमात्यंतिक-
 मेति नापेक्षिकं देवाद्यमृतत्ववत्, पुण्यलोकतृष्णममृतत्वस्य विभागकरणान् ॥

यदि च पुण्यलोकातिशयमात्रममृतत्वमभविष्यत्ततः पुण्यलोकत्वाद्विभक्तं
 नावश्यत् । विभक्तोपदेशाच्चात्यंतिकममृतत्वमिति गम्यते । अत्र चाश्रमधर्मफलो-
 पन्यासः प्रणवसेवास्तुत्यर्थः न तत्फलविध्यर्थः, स्तुतये च प्रणवसेवाया आश्रम-
 धर्मफलविधये चेति हि भिद्येत वाक्यम् । तस्मात् स्मृतिमिद्धाश्रमफलानुवादेन
 प्रणवसेवाफलममृतत्वं श्रुत्वाप्रणवसेवां स्ताति । यथा पूर्णवर्मणः सेवा भक्तपरि-
 धानमात्रफला राजवर्मणस्तु सेवा राज्यतुल्यफलेति तद्वत् । प्रणवश्च तत्सत्यं परं
 ब्रह्म तत्प्रतीकत्वान् । 'एतद्वेवाक्षरं ब्रह्म एतद्वेवाक्षरं परं' इत्याद्याभ्यायात्प्रकृते
 युक्तं तत्सेवातोऽमृतत्वम् ॥

अत्राहुः केचित्— चतुर्णामाश्रमिणामविशेषेण स्वधर्मानुष्ठानात्पुण्यलोका
 इहोक्ता ज्ञानवर्जितानां 'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति' इति । नात्र परिव्राडवशे-
 पितः, परिव्राजकस्यापि ज्ञानं यमा नियमाश्च तप एवेति । तप एव द्वितीय

पेधवाक्यानां प्रामाण्यवदुक्तं एकत्ववाक्यस्यापि प्रामाण्यं, सर्वोपनिषदां तत्प-
रत्वात् । कर्मविधीनामप्रामाण्यप्रसंग इति चेत् । न । अनुपमर्दितभेदप्रत्यय-
वत्पुरुषविषये प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्यय इव प्राक्प्रयोधात् । विवेकिनाम-
करणात्कर्मविधिप्रामाण्योच्छेद इति चेन्न । काम्यविध्यनुच्छेददर्शनात् । न हि
कामान्मता न प्रशस्ता इत्येवंविजानवाद्भिः काम्यानि कर्माणि नानुष्ठीयन्त इति
काम्यकर्मविषय उच्छिद्यन्ते, अनुष्ठीयन्त एव कामिगिरिति । तथा ब्रह्मणंस्थः
ब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्ते कर्माणीति न तद्विषय उच्छिद्यन्ते, अब्रह्मविद्भिरनुष्ठीयन्त
एवेति । परिम्राजकानां भिक्षाचरणादिवदुत्पन्नैकत्वप्रत्ययानामपि गृहस्थादीनाम-
भिहोत्रादिकर्मानिष्ठतिरिति चेन्न । प्रामाण्यचितायां पुरुषप्रवृत्तेरदृष्टान्तत्वात् । न
हि नाभिचरेदिति प्रतिपिद्धमप्यभिचरणं कथित्कुर्वन्दृष्ट इति, शत्रौ द्वेपरहिते-
नापि विवेकिनाभिचरणं क्रियते । न च कर्मविधिप्रवृत्तिनिमित्ते भेदप्रत्यये
बाधितेऽभिहोत्रादां प्रवर्तकं निमित्तमस्ति, परित्रावकस्येव भिक्षाचरणादां बुभु-
क्षश्चि प्रवर्तकम् । इहाप्यकरणे प्रत्यवायभयं प्रवर्तकमिति चेन्न । भेदप्रत्यय-
यतोऽविकृतत्वात् । भेदप्रत्ययवाननुपमर्दितभेदशुद्धिविद्यया यः, स कर्मण्यधिकृत
इत्यवोचाम । यो ह्यधिकृतः कर्मणि तस्य तवकरणे प्रत्यवायो, न निवृत्ताधि-
कारस्य; गृहस्थस्येव ब्रह्मचारिणो विशेषधर्माननुष्ठाने । एव तर्हि मर्त्यः स्वाध-
मस्थ उररश्नैकत्वप्रत्ययः परित्राडिति चेन्न । स्वस्वामित्वभेदबुद्धपनिवृत्त-
कर्मार्यत्वाच्चैतराधर्माणां, “अथ कर्म कुर्वीय” इति श्रुतेः । तस्मात् स्वस्वामिन्वा-
भावाद्भिद्युरेक एव परित्राट न गृहस्थादिः । एकत्वप्रत्ययविधिजनितेन प्रत्य-
येन विधितिमित्तभेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वाद्यमनियमाद्यनुपपत्तिः परित्राजकस्येति
चेत् न । बुभुक्षादिर्नैकत्वप्रत्ययात्प्रच्यावितस्योपपत्तेर्निश्चयत्वात् । न च प्राति-
पिद्धसेधाप्राप्तिः । एकत्वप्रत्ययोपपत्तेः प्रागेव प्रतिपिद्धत्वात् । न हि शत्रौ कृपे
कंटके वा पतित उदितेऽपि सवितारे पतति तास्मिन्नेव । तस्मात्पिद्वं निवृत्तकर्मा
भिभुक् एव ब्रह्मणंस्थ इति ॥

यत्पुनरुक्तं सर्वेषां ज्ञानवर्जितानां पुण्यलोकेति । सत्यमेतत् । यच्चोक्तं
तपःशब्देन परित्राट्पुत्र इति । एतदसत् । कस्मात् ? परिम्राजकस्यैव निवृत्त-
भेदप्रत्ययस्य ब्रह्मणंस्थतासंभवात् । स एव ह्यवशेषित इत्यवोचाम । एकत्व-
विज्ञानवतोऽभिहोत्रादिवत्तपोनिवृत्तश्च । भेदबुद्धिमत एव हि तपःकर्तव्यता

स्यात् । एतेन कर्मच्छिद्रे ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यम् । अप्रतिषेधश्च प्रत्युक्तः । तथा ज्ञानवानेव निरुक्तकर्मा परिग्राडिति ज्ञानवैयर्थ्यं प्रत्युक्तम् ॥ यत्पुनरुक्तं यववराहादिशब्दव्यपारेषाजके न ऋडो ब्रह्मसंस्थशब्द इति तत्परिहृतम् । तस्यैव ब्रह्मसंस्थतामंभवाच्चान्यस्येति । यत्पुनरुक्तं ऋडशब्दा निमित्तं नोपादत्त इति । तत्र गृहस्थतद्व्यपारेषाजकादिशब्ददर्शनम् । गृहस्थितिपारिग्राज्यतश्शृणादिनिमित्तापादाना अपि गृहस्थपरिग्राजकावाधमिविशेषे, विशिष्टजातिमति च तर्केति, ऋडा दृश्यन्ते शब्दाः । न यत्र यत्र तानि निमित्तानि तत्र तत्र वर्तन्त, प्रसिद्धभावात् । तथेहापि ब्रह्मसंस्थशब्दे निरुक्तगर्वकर्मतत्त्वाधनपरिग्राडेकाविषयेऽस्याध्रमिणि परमहंसाख्ये रूत इह भवितुमर्हति, मुख्यामृतत्वफलधवणात् । अतश्चेदमेवैकं वेदोक्तं पारिग्राज्यं, न यज्ञोपवांतत्रिदंडकर्मण्डवादिपरिग्रह इति । 'मुंडोऽपारिग्रहोऽसंगः' इति च श्रुतिः । 'अत्याध्रमिभ्यः परमं पवित्रं' इत्यादि च श्रेताश्चतुरीये । "निम्नुतिर्निर्ममस्कारः" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । "तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः । तस्मादलिंगो धर्मोऽव्यक्तलिङ्गः" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ॥

यत्तु साख्यैः कर्मत्यागोऽभ्युपगम्यते क्रियाकारकफलभेदबुद्धेः सत्यत्वाभ्युपगमात् तन्मृषा । यच्च बौद्धैः शून्यताभ्युपगमादकर्तृत्वमभ्युपगम्यते, तदप्यसत् । तदभ्युपगन्तुः सत्त्वाभ्युपगमात् । यच्चाक्षरलसतयाऽकर्तृत्वाभ्युपगमः सोऽप्यसत् कारकबुद्धेरनिवर्तितत्वाग्रमाणेन । तस्माद्विद्वान्तप्रमाणजनितैकत्वप्रत्ययवत् एव कर्मनिवृत्तिलक्षणं पारिग्राज्यं ब्रह्मसंस्थत्वं चेति सिद्धम् । एतेन गृहस्थस्यैकत्वविज्ञाने सति पारिग्राज्यमर्थसिद्धम् ॥

ननु अग्न्युत्सादनदोषभाक्त्वात्परिग्रजम् "वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुदासयते" इति श्रुतेः । न । दैवोत्सादितत्वात् उत्सन्न एव हि ॥ एकत्वदर्शने जाते । "अपागादभेरमित्वं" इति श्रुतेः । अतो न दोषभागगृहस्थः परिग्रजमिति ॥

यत्संस्थोऽमृतत्वमेति तन्निरूपणार्थमाह—

प्रजापतिलोकानम्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या संप्राप्तवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्तया एतान्यक्षराणि संप्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरिति ॥२॥

प्रजापतिर्विराट् कश्यपो वा लोकानुद्दिश्य तेषु सारजिघृक्षयाभ्यतपदमितापं कृतवान्भ्यानं तपः कृतवानित्यर्थः । तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूता त्रयी विद्या संप्राप्तवत्प्रजापतेर्मनसि प्रत्यभादित्यर्थः । तामभ्यतपत् पूर्ववत् । तस्या अभित-

माया एतान्यक्षराणि संप्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतयः ॥

तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः संप्राप्तवत्तद्यथा शंकुना सर्वाणि
पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक्संतृण्णोंकार एवेदं सर्वमोंकार एवेदं
सर्वम् ॥ ३ ॥ इति त्रयोविंशः खंडः ॥

तान्यक्षराण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः संप्राप्तवत् । तद्वत्तद्यथा शंकुना
इत्याह— तद्यथा शंकुना पर्णनालेन सर्वाणि पर्णानि पत्रावयवजातानि संतृण्णानि
निविद्धानि व्याप्तानीत्यर्थः । एवमोंकारेण ब्रह्मणा परमात्मनः प्रतीकभूतेन सर्वा
वाक्शब्दजातं संतृण्णा । ‘अकारो वै सर्वा वाक्’ इत्यादिश्रुतेः । परमात्मविकारश्च
नामधेयमात्रमित्यतः ओंकार एवेदं सर्वमिति । द्विरभ्यास आदरार्थः । लोकादि-
निष्पादनकथनमोंकारस्तुत्यर्थमिति ॥

२. २३.—

सामोपासनप्ररंगिन कर्मगुणभूतत्वाच्चित्तलोकारं परमात्मप्रतीकत्वादमृतत्वहेतु-
त्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज्ञस्यांगभूतानि सामहोममंत्रोत्थानान्युपदिदिक्षन्नाह—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यंदिनं सवन-
मादित्यानां च विश्वेषां च देवानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति— यत्प्रातःसवनं प्रसिद्धं तद्वसूनाम् । तैश्च प्रातःसवन-
संबद्धोऽयं लोको षशीकृतः प्रातःसवनेशानः । तथा सूर्यमाध्यंदिनसवनेशानंरत-
रिक्षलोकः । आदित्यैश्च विध्यदेवैश्च तृतीयसवनेशानंस्तृतीयो लोको षशीकृतः ।
इति यजमानस्य लोकोऽन्यः परिक्षिष्टो न विद्यते ॥

एतर्हि यजमानस्य लोक इति न यस्तं न विद्यात्कथं कुर्यादथ
विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥

अतः एतर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजेत । न कचिद्दोकोऽस्तीत्यभि-
प्रायः । “लोकाय वै यजते यो यजते” इति श्रुतेः । लोकाभावे च न यो यज-
मानस्तं लोकस्वीकरणोपायं सामहोममंत्रोत्थानलक्षणं न विद्यात् विजानीयात्
मोऽजः कथं कुर्याद्यज्ञं न कथंचन तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । सामादिविज्ञान-
स्तुतिपरत्वाच्चाविदुषः कर्तृत्वं कर्ममात्रविदः प्रतिपिभ्यते । स्तुतये च सामादि-
विज्ञानस्याविद्वत्कर्तृत्वप्रतिषेधाय चेति हि भिद्येत वाच्यम् । आद्ये चोपस्थे
कांडेऽविदुषोऽपि कर्मास्तीति हेतुमवोचाम । अबैतद्वक्ष्यमाणं सामाशुपायं विद्वान्-
कुर्यात् ॥

पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाजघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वामवं सामाभिगायति ॥३॥

किं तद्वेद्यमित्याह—पुरा पूर्वं प्रातरनुवाकस्य शस्त्रस्य प्रारंभाजघनेन गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुखः सन्नुपविश्य स वासवं वसुदैवत्यं सामाभिगायति ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णू३३ पश्येम स्वा वयं रा ३३३३३हु३म् आ३३ उवा३यो३आ३२१११ इति ॥४॥

लोकद्वारमस्य पृथिवीलोकस्य प्राप्तये द्वारमपावृणु हेऽग्ने तेन द्वारेण पश्येम स्वा त्वा राज्यायेति ॥

अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विंदैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥५॥

अथानंतरं जुहोत्यनेन मंत्रेण—नमोऽग्नये प्रहोभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवीक्षिते पृथिवीनिवासाय लोकक्षिते लोकनिवासाय पृथिवीलोकनिवासायेत्यर्थः । लोकं मे महां यजमानाय विद् लभस्व । एष वै मम यजमानस्य लोक एता गन्तास्मि ॥

अत्र यजमान परस्तादायुषः स्वाहापजहि परिधमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातः सवनं संप्रयच्छन्ति ॥६॥

अत्रास्मिन्लोके यजमानोऽहमायुषः परस्तादूर्ध्वं भूतः सजित्यर्थः । स्वाहेति जुहोति । अपजक्षपनम् परिधं लोकद्वारार्गतं इत्येवं मंत्रमुक्त्वोत्तिष्ठति । एवमेतैः वसुभ्यः प्रातः सवनसंवद्धो लोकं निष्क्रीतः स्यात् । ततस्ते प्रातः सवनं वसवो यजमानाय संप्रयच्छन्ति ॥

पुरा माभ्यर्च्यदिनस्य सवनस्योपाकरणाजघनेनाग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सामाभिगायति ॥७॥ लो३कद्वारमपावा३र्णू३३ पश्येम स्वा वयं घैरा३३३३३हु३म् आ३३ ज्या३यो३आ३३१११ इति ॥८॥

तथा आग्नीध्रीयस्य दक्षिणाग्नेर्जघनेनोदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सामाभिगायति यजमानो रद्रदैवत्यं वैराज्याय ॥

अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विंदैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥९॥ अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहापजहि परिधमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माभ्यर्च्यदिनं सवनं संप्रयच्छन्ति ॥१०॥

अन्तरिक्षक्षित इत्यादि समानम् ॥

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणजघनेनाहवनीयस्योद्दुमुख उपविश्य स आदित्यं स वैश्वदेवं सामाभिगायति ॥११॥ लो३कद्वारमपावा३र्ण३३ पश्येम त्वा वयं स्वारा३३३३हु३म् आ३३ज्या३यो३ आ३२१११ इति ॥१२॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं लो३कद्वारमपावा३र्ण३३ पश्येम त्वा वयं साम्रा३३३३हु३म् आज्या३आ३यो३२१११ इति ॥१३॥

तथा आहवनीयस्योद्दुमुख उपविश्य स आदित्यं देवस्यमादित्यं वैश्वदेवं च सामाभिगायति क्रमेण स्यारज्याय साम्राज्याय ॥

अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिन्नयो लोक-क्षिन्नयो लोकं मे यजमानाय विदत ॥१४॥ एष वै यजमानस्य लोक प्रता-स्त्वग्न यजमानः परस्तादायुषः स्वाहापहन परिधमित्युस्त्वोत्तिष्ठति ॥१५॥

दिविक्षिद्रूप इत्येवमादि समानमन्यत् । विदतापहतेति बहुवचनमात्रं विशेषः । यजमानं त्वेतत् । एताम्भ्यश्च यजमान इत्यादिलिङ्गात् ॥

तस्मात् आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवनं यमप्रचलन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एषं वेद य एषं वेद ॥१६॥ इति चतुर्विंशः खंडः ॥

एष ह वै यजमान एषंविन् यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान्यज्ञस्य मात्रां यज्ञ-यायात्म्यं वेद यथोक्तम् । य एवं वेद य एव वेदेति द्विरुक्तिरभ्यासपारसमा-प्त्यर्था ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

२.२४.—

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

‘अर्मा वा आदित्यः’ इत्याद्यध्यायारंभे संबंधः । अर्नातानंतराध्यायान्त उक्तं ‘यज्ञस्य मात्रां वेद’ इति । यज्ञविषयाणि च गामहोममंत्रान्याजानि विशिष्ट-फलप्राप्तये यज्ञागभूतान्युपदिशति । सर्वयज्ञानां च कार्यनिर्गृतिरूपः मविता महत्या प्रिया दाप्यते । य एष सर्वप्राणिकर्मफलभूतः प्रत्यक्षं सर्वप्राणप्यते । अतो यज्ञव्यपदेशानंतरं तत्कार्यभूतमविनृविषयमुपासनं सर्वपुरुषार्थेभ्यः धेष्टम-फल विधास्यामोल्लेखमारभते शुनि—

ॐ असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवंशोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥१॥

असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादि । देवानां मोदनान्मध्विव मध्वसावादित्यः । वस्वादीनां च मोदनहेतुत्वं वक्ष्यति सर्वयज्ञफलरूपत्वादादित्यस्य । कथं मधु-
त्वमित्याह—तस्य मधुनो द्यौरेव भ्रामरस्येव मधुनस्तिरश्चीनवंशः तिरश्चीनधासौ
वंशश्चेति तिरश्चीनवंशः । तिर्यग्गतेव हि द्यौर्लक्ष्यते । अन्तरिक्षं च मध्वपूपो
द्युवंशे लभः सन् लक्ष्यत इवातो मध्वपूपसामान्यादन्तरिक्षं मध्वपूपो, मधुनः स-
वितुराधयत्वाच्च । मरीचयो रश्मयो रश्मिस्था आपो भौमाः सवित्राकृष्टाः ।
'पुता वा आपः स्वराजो यन्मरीचयः' इति हि विज्ञायन्ते । ता अन्तरिक्षमध्व-
पूपमध्वरश्म्यन्तर्गतत्वात् भ्रमरबीजभूताः पुत्रा इव हिता लक्ष्यन्त इति पुत्रा इव
पुत्रा, मध्वपूपनाल्यन्तर्गता हि भ्रमरपुत्राः ॥

तस्य ये प्रांचो रश्मयस्ता एषास्य प्राच्यो मधुनाडयः । ऋच एव
मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥२॥

तस्य सवितुर्नवाधयस्य मधुनो ये प्रांचः प्राच्यो, दिशि यता रश्मयस्ता
एषास्य प्राच्यः प्राग्वचनान्मधुनो नाड्यो मधुनाड्य इव मध्वाधारच्छिद्राणीत्यर्थः ।
तत्र ऋच एव मधुकृतो लोहितरूपं सवित्राधयं मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो भ्रमरा
इव, यतो रसानादाय मधु कुर्वन्ति, तत्पुष्पमिव पुष्पमृग्वेद एव । तत्र ऋग्रा-
क्षणसमुदायस्यग्वेदाख्यत्वाच्छब्दमात्राच्च भोग्यरूपरसनिष्ठावासंभवाद्ग्वेदशब्दे-
नात्र ऋग्वेदविहितं कर्म । ततो हि कर्मफलभूतमधुरसनिष्ठावसंभवात् । मधुकै-
रिव पुष्पस्थानीयाद्ग्वेदविहितात्कर्मणोऽप आदाय ऋग्भिर्मधु निर्वर्त्येत । कास्ता
आप इत्याह—ताः कर्मणि प्रयुक्ताः सोमाज्यपयोऽरुपा अग्नौ प्राक्षिप्तान्तराका-
भिनिर्वृता अमृता अमृतार्थत्वादत्यन्तरसवत्य आपो भवन्ति । तद्रसानादाय ता
वा एता ऋचः पुष्पेभ्यो रसमाददाना इव भ्रमरा ऋचः ॥

एतमृग्वेदमभ्यतपस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसो-
ऽजायत ॥३॥

एतमृग्वेदमृग्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयं अभ्यतपन्नभितापं कृतबल
इवैता ऋचः कर्मणि प्रयुक्ताः । ऋग्भिर्हि मंत्रैः शस्त्राद्यंगभावमुपगतैः क्रियमाणं
कर्म मधुनिर्वर्तकं रसं मुञ्चतीत्युपपद्यते, पुष्पाणोव भ्रमरैराचूष्यमाणानि । तदेत-

दाह— तस्यर्वेदस्याभितप्तस्य । कोऽसौ रसो य ऋद्धाधुकराभितापनिःसृत इत्युच्यते । यशो विश्रुतत्वं तेजो देहगता दाप्तिरिन्द्रियं सामर्थ्योपेता रद्रियैरैकन्यं वार्यं सामर्थ्यं बलमित्यर्थः । अन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं च येनोपयुज्यमानेनाहन्यहनि देवानां स्थितिः स्यात्तदन्नाद्यगेष रगोऽजायत यागादिलक्षणात्कर्मणः ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितं रूपम् ॥४॥ इति प्रथमः खंडः ॥१॥

यगआद्यन्नाद्यपर्यंतं तद्यक्षरद्विशेषेणाक्षरद्वयम् । गत्वा च तदादित्यमभितः पार्श्वतः पूर्वभागं सवितुरश्रयदाश्रितवदित्यर्थः । अमुष्मिन्नादित्ये संबितं कर्मफलाख्यं मधु भोक्ष्यामहे इत्येवं हि यज्ञादिलक्षणफलप्राप्तये कर्माणि क्रियन्ते मनुष्यैः, केदारनिष्पादनमिव कर्मकैः । तत्प्रत्यक्षं प्रदर्श्यते श्रद्धाहेतोः । तद्वा एतत् । किं तत् यदेतदादित्यम्योद्यतो दृश्यते रोहितं रूपम् ॥ ३.१.—

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाऽद्यो यजुष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥१॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानम् । यजुष्येव मधुकृतो यजुर्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानि, पूर्ववन्मधुकृत इव । यजुर्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानाय पुष्पमित्युच्यते । ता एव सोमाद्या अमृता आपः ॥

तानि वा एतानि यजुष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं धीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥२॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लं रूपम् ॥३॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

तानि वा एतानि यजुष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपन्नित्येवमादि सर्वं समानम् । मध्येतदादित्यस्य दृश्यते शुक्लं रूपम् ॥ ३.२.—

अथ येऽस्य प्रत्यंचो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाऽद्यः सामान्यव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥१॥ तानि वा एतानि सामान्येतं सामवेदमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं धीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥२॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य कृष्णं रूपम् ॥३॥ इति तृतीयः खंडः ॥

अथ येऽस्य प्रत्यंचो रश्मय इत्यादि समानम् । तथा साम्नो मधु । एतदादित्यस्य कृष्णं रूपम् ॥ इति तृतीयः खंडः ॥ ३.३.—

अथ येऽस्योर्ध्वो रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वो मधुनाऽग्निरस एव मधुकृत इतिहामपुराणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥१॥ ते वा एतेऽथर्वा-
गिरस एतदितिहामपुराणमभ्यतपस्तस्याभितप्तस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्यम-
न्नाद्यं रसोऽजायत ॥२॥ तद्दधक्षरत्तदादित्यमभितोऽध्वयत्तद्वा एतद्यदेतदादि-
त्यस्य परं कृष्णं रूपम् ॥३॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

अथ येऽस्योर्ध्वो रश्मय इत्यादि रामानम् । अथर्वागिरसोऽधर्वणा अंगि-
रसा च इष्टा भद्रा अथर्वागिरसः, कर्मणि प्रयुक्ता मधुकृतः । इतिहामपुराणं
पुष्पम् । तयोश्चेतिहामपुराणयोरध्वमेधे पारिप्लासु रात्रिषु कर्मांगत्वेन विनियोगः
मिदः । मध्येतदादित्यस्य परं कृष्णं रूपमतिशयेन कृष्णमित्यर्थः ॥ ३.४.—

अथ येऽस्योर्ध्वो रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वो मधुनाऽग्निरस एवादेशा
मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः ॥१॥ ते वा एते गुह्या आदेशा एत-
द्ब्रह्माभ्यतपस्तस्याभितप्तस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥२॥
तद्दधक्षरत्तदादित्यमभितोऽध्वयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥

अथ येऽस्योर्ध्वो रश्मय इत्यादि पूर्ववत् । गुह्या गोप्या रहस्या एव
आदेशा त्वेन्द्रादीयादिविषय उपपासनानि च कर्मांगविषयाणि मधुकृतो, ब्रह्मैव
दधक्षरत्तदादित्यस्य मध्ये उपपासनानि च कर्मांगविषयाणि मधुकृतो, ब्रह्मैव
इव समाहितश्चेदमते मंचलत्वीय ॥

ते वा एते रसानां रसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एता-
न्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेताभ्यमृतानि ॥३॥ इति पंचमः खंडः ॥

ते वा एते यथोक्ता रोहितादिरूपविशेषा रसानां रसाः । केषा रसाना-
मित्याह—वेदा हि यस्माद्धोक्ताभिर्भ्यदत्वात्पारा इति रसाः, तेषा रसानां कर्म-
भावभावज्ञानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा अत्यंतसारभूता इत्यर्थः । तथा
अमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृताः नित्यत्वात् तेषामेतानि रोहितादीनि रूपाध्य-
मृतानि । रसाना रसा इत्यादि कर्मस्तुतिरेषा यस्याविविशिष्टान्यमृतानि फलमिति ।

तद्यध्ययमममृतं तद्वत्तव उपजीवन्त्याग्निना मुखेन न वै देवा अभन्ति
न पिबन्त्येतदेवामृतं शृणु नृप्यंति ॥१॥

तत्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वत्तवः । प्रातः स्रज्जेशाना उपजा-
वन्त्याग्निना मुखेनाग्निना प्रधानभूतेनाग्निप्रधानाः सन्त उपजीवन्तीत्यर्थः । 'अनाद्यं

रमोऽजायत' इतिवचनात्कवलप्राहमभ्रन्तीति प्राप्तं तत्प्रतिपिध्यते—न वै देवा
अभ्रन्ति न पिवन्तीति । कथं तर्हि उपजीवन्तीत्युच्यते—एतदेव हि यथोक्त-
ममृतं रोहितं रूपं दृष्ट्वापलभ्य सर्वकरणरनुभूय तृप्यन्ति । दृष्टेः सर्वकरणद्वारो-
पलब्धयर्थत्वात् । ननु रोहितं रूपं दृष्ट्वेत्युक्तं कथमन्येन्द्रियविषयत्वं रूपस्येति ।
नः यथाआदीनां धोत्रादिगम्यत्वात् । धोत्रप्राप्तं यशः । तेजोरूपं चाक्षुषम् ।
इन्द्रियं विषयग्रहणकार्यानुमेयं करणमामर्ष्यम् । वीर्यं बलं देहगत उत्साहः प्राण-
वहा । अन्तार्थं प्रत्यहमुपजांघ्यमानं शरीरस्थितिकरं यद्वचति । रसां ह्यवमात्मरु-
चिर्भवः । ये दृष्ट्वा तृप्यान्ते सर्वे । देवा इष्ट्वा नृप्यन्तीत्येतत्सर्वं स्वकरणरनुभूय
तृप्यन्तीत्यर्थः । आदित्यमंश्रयाः गन्तो वर्गध्यादिदेहकरणदोषरहिताश्च ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुच्यन्ति ॥२॥

किं ते निरुद्यमा अमृतमुपजीवन्ति । न । कथं तर्हि, एतदेव रूपमभि-
लक्ष्याधुना भोगावगरो नास्माकमिति बुद्ध्वा अभिसंविशन्त्युदागते । यदा वै
तस्यामृतस्य भोगावगरो भवेत्तर्देतस्मादमृतादमृतभोगानिमित्तमित्यर्थः । एतस्माद्-
द्रुपादुच्यन्त्युदागवन्तो भवन्तीत्यर्थः । न ह्यनुत्साहयतामननुतिष्ठतामलगानां भोग-
प्राप्तिर्लौकिके दृष्टा ॥

स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवको भूत्वाग्निं च सुर्वेनतदेवामृतं
इष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्द्रुपादुदेति ॥३॥

न यः बधिंदेतदेवं यथोदितमृत्प्रधुकरतापरमसारक्षणमृगैवविहितकर्म-
पुण्यात्म्यं चादित्यमंश्रयणं रोहितरूपत्वं चामृतस्य प्राचीदिगन्तरदिमनाडीमंस्थतां
वमुदेवभोग्यतां ताद्विदध वसुभिः महेकतां गत्वा अग्निना सुर्वेनोपजीवनं दमन-
मात्रेण तृप्तिं च स्वभोगवानर उद्यमने तन्कालापाये च मंवेशने पेद, मोऽपि
यमवत्सर्वं तथैवानुभवति ॥

य याउदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधि-
पत्यं म्वाराज्यं पर्येता ॥४॥ इति षष्ठः मंडः ॥

वियन्तं कालं विद्वान्मदमृतमुपजीवतीत्युच्यते—य विद्वान्यायदादित्यः
पुरस्तात्प्राच्यां दिश्युदेता पश्चात्प्राचीत्यामम्नेमेता, तावद्दसूनां भोगकालः, ताव-
न्तमेव कालं वसूनामाधिपत्यं म्वाराज्यं पर्येता परितो गन्त्वा भवन्तीत्यर्थः । न
यथा चंद्रमंडलस्यः केवलरमी परतंत्री देवानाममृतमृतः । किं तर्हि अयनाधि-

पत्यं स्वाराज्यं स्वराष्ट्रभावं चाधिगच्छति ॥

३.६.—

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्गृद्धा उपजीवन्तीं द्वेण मुखेन न वै वेदा अभवन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा नृप्यन्ति ॥१॥ त एतदेव रूपमभिसविशन्त्येतस्माद्रूपादुच्यन्ति ॥२॥ स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वं द्वेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा नृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥३॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्गृद्धा उपजीवन्तीत्यादि समानम् ॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावदक्षिणत उदेत्तोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥४॥ इति सप्तमः खंडः ॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावत्ततो द्विगुणं कालं दक्षिणत उदेत्तोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणां तावद्भोगकालः ॥ ३.७.—

अथ यच्चतुर्थममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन न वै देवा अभवन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा नृप्यन्ति ॥१॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुच्यन्ति ॥२॥ स य एतदेवममृतं वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा नृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥३॥ स यावदादित्यो दक्षिणत उदेत्तोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेतादित्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥४॥ इति अष्टमः खंडः ॥

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन न वै देवा अभवन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा नृप्यन्ति ॥१॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुच्यन्ति ॥२॥ स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा नृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥३॥ स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥४॥ इति नवमः खंडः ॥

अथ यत्पंचमममृतं तत्प्राच्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अभवन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा नृप्यन्ति ॥१॥ त एतदेव रूपमभिसंवि-

शन्त्येतस्माद्रूपादुच्यन्ति ॥२॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा
ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रू-
पादुदेति ॥३॥ स यावदादित्य उतरत्त उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वं
उदेताऽर्वागस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥४॥
इति दशमः खंडः ॥

तथा पश्चादुत्तरत् ऊर्ध्वमुदेता विपर्ययेणास्तमेता । पूर्वम्मात्पूर्वम्मात् द्विगु-
णोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपौराणं दर्शनम् । सवितुश्चतुर्दिशमिद्रयमवरणसौमपुरीषु
उदयास्तमयकालस्य तुल्यत्वं हि पौराणिकैरुक्तम् । मानसोत्तरस्य मूर्धनि मेरोः
प्रदक्षिणाश्रितेस्तुल्यत्वादिति । अत्रोक्तः परिहार आचार्यैः । अमरावल्यादीनां
पुरीषां द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोद्भासः स्यात् । उदयश्च नाम सवितुस्तन्निवासिनां
प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिः तदव्ययश्चास्तमनं, न परमार्थत उदयास्तमने न्नः ।
तन्निवासिनां च प्राणिनामभावे तान्प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन्नपि नैवोदेता नास्त-
मेतेति, चक्षुर्गोचरापत्तेस्तदव्ययस्य चाभावान् । तथा अमरावल्याः सकाशात्
द्विगुणं कालं संयमनो पुरी षसति अतस्तन्निवासिनः प्राणिनः प्रति दक्षिणत इवो-
देत्युत्तरतोऽस्तमेतीत्युच्यतेऽस्मद्बुद्धिं चापेक्ष्य । तथोत्तराम्बापि पुरीषु योजना ।
मर्वेपा च मेरुत्तरतो भवति । यदाऽमरावल्या मध्याह्नगतः सविता तदा संय-
मन्यामुद्यन्द्दश्यते, तत्र मध्याह्नगतो वारण्यामुद्यन्द्दश्यते, तथोत्तरस्या, प्रदक्षिणाश्रितः
तुल्यत्वात् । इलाश्रितवासिनां मर्वतः पर्वतप्राकारनिवारितादित्यरदमीनां सवि-
तोर्ध्वं इवोदेताऽर्वागस्तमेता द्दश्यते, पर्वतोर्ध्वच्छिद्रप्रवेशात्सवितुप्रकाशस्य । तथ-
र्गाश्रितोपजीविताममृतानां च द्विगुणोत्तरोत्तरवीर्यवत्त्वमनुमीयते भोगकालद्विगु-
ण्यलिंगेन । उद्यमनमर्वेनानादि देवानां रुद्रादीनां विदुषश्च समानम् ॥ ३.१०.—

अथ तत ऊर्ध्वं उद्देश्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता
तदेष श्लोकः ॥१॥

कृत्स्नमुदयास्तमनेन प्राणिनां स्वकर्मफलभोगनिमित्तमनुग्रहं, तत्कर्मफलो-
पभोगक्षये तानि प्राणिजातान्यान्मनि संहृत्याथ ततस्तस्मादनंतरं प्राण्यनुग्रहवा-
त्तादूर्ध्वः मन्त्रान्मन्युदेत्योद्गम्य यान्प्रत्युदेति तेषां प्राणिनामभावात्स्वामस्थो नैवो-
देता नास्तमेतैकलोऽद्वितीयोऽनवयवो मध्ये स्वात्मन्येव म्याता । तत्र कश्चिद्वि-
द्वान्वस्यादिसमानचरणो रोहिताशमृतभोगभार्गा यथोक्तक्रमेण स्वात्मानं सविता-

रमात्मत्वेनोपेत्य समाहितः सजेतं मंत्रं दृष्ट्वोत्थितोऽन्यस्मै पृष्ठवने जगाद् यतस्त्व-
मागतो ब्रह्मलोकात्किं तत्रायहोरात्राभ्यां परिवर्तमानः सविता प्राणिनामायुः
क्षपयति यथेहाम्माकम् । इत्थेवं पृष्ठः प्रत्याह तत्तत्र यथा पृष्ठे यथोक्ते चार्थ एव
श्लोको भवति तेनोक्तो योगिनेति श्रुतेर्वचनमिदम् ॥

न च तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन ।

देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥२॥

न च तत्र यतोऽहं ब्रह्मलोकादागतम्वस्मिन्न च तत्रैतदस्ति यत्पृच्छामि ।

न हि तत्र निम्लोचास्तमगमत्प्रविता न चोदियायोदितः कुतश्चित्कदाचन कस्मि-
न्धिदपि काल इति । उदयास्तमयवर्जितो ब्रह्मलोक इत्यनुपपन्नमित्युक्तः क्षप-
मिव प्रतिपेदे । हे देवाः साक्षिणो यूयं शृणुत यथा मयोक्तं सत्यं वचस्तेन मत्स्ये-
नाहं ब्रह्मणा ब्रह्मस्वरूपेण मा विराधिषि मा विरुध्येयं अप्रातिब्रह्मणो मम मा
भूदित्यर्थः ॥

मत्स्ये तेनोक्तमित्याह श्रुतिः—

न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्विषा हंवास्मै भवति य
पुनामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥३॥

न ह वा अस्मै यथोक्तब्रह्मविदे नोदेति न निम्लोचति नाम्नमेति, किं तु
ब्रह्मविदेऽस्मै सकृद्विषा हंवास्मै भवति स्वयंज्योतिष्पान य एतां यथोक्तां ब्रह्मोप-
निषदं वेदगुरुं वेद । एवं तत्रैव वंशादिप्रत्ये प्रत्यमृतगर्भबंधं च यच्चान्य-
द्वोचामहे जानातीत्यर्थः । विद्वानुदयास्तमयकालापरिच्छेद्यं नित्यमज्ञं ब्रह्म
भवतीत्यर्थः ॥

तर्दतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मानवे मनुः प्रजाभ्यस्तर्दतदु-
द्दालकायाश्मण्ये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥४॥

तर्दतन्मधुजानं ब्रह्मा हिरण्यगर्भो विराजं प्रजापतय उवाच । गोऽपि
मनरे । मनुर्नृणां वाशाभ्यः प्रजाभ्यः प्रोवाचेति विद्यां स्नानं ब्रह्मादिर्विनाष्ट-
कमागतेति । किं च तर्दतन्मधुजानमुद्दालकायाश्मण्ये पिता ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय
पुत्राय प्रोवाच ॥

इदं वाच तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्रजापत्याय यान्तेवाग्निने ॥

इदं वाच तद्यथोक्तमन्योऽपि ज्येष्ठाय पुत्राय गर्वप्रियाहारीं ब्रह्म प्रब्रूयात् ।

प्रजापत्याय वा योग्यायान्तेवाग्निने जिन्याय ॥

नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामग्निः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥६॥ इति एकादशः खंडः ॥

नान्यस्मै कस्मैचन प्रश्रूयार्त्तार्थद्वयमनुज्ञातमनेकेषां प्राप्तानां तार्थानामाचार्यादानाम् । कस्मात्पुनस्तीर्थसंकोचनं विद्यायाः कृतमित्याह— यद्यप्यस्मा आचार्यायेमां कथितपृथिवीमग्निः परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्तामपि दद्यादस्या विद्याया निष्कयाधं, आचार्याय धनस्य पूर्णां संपन्नां भोगोपकरणः, नानावस्य निष्कयो यस्मात्ततोऽपि दानोदतदेव यन्मधुविद्यादानं भूयो बहुतरफलमित्यर्थः । द्विरभ्याग आदरार्थः ॥ इति एकादशः खंडः ॥ ३.११.—

यत एवमतिशयफलं ब्रह्मविद्या अनः सा प्रकारान्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्याद्यारभ्यते । गायत्रीद्वारेण चोच्यते ब्रह्म सर्वविशेषरहितस्य 'नेति नेति' इत्यादिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य दुर्योगत्वात् । मत्स्यनेकेषु च्छंदःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयोपादानं प्राधान्यात् । सोमाहरणादितरच्छंदोऽनराहरणेनेतरच्छंदोऽव्याप्त्या च सर्वस्यनव्यापकत्वाच्च यजे प्राधान्यं गायत्र्याः । गायत्रीमारत्वाच्च ब्राह्मणस्य मातरमिव, हित्वा गुरुतरं गायत्रीं ततोऽन्यदुत्तरं न प्रतिपद्यते यथोक्तं ब्रह्मापीति, तस्मामर्त्यतर्गारवस्य प्रमिद्वत्वात् । अतो गायत्रीमुपेतैव ब्रह्मोच्यते—

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग्वै गायत्री वाग्या इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥१॥

गायत्री वा इत्ययवारणार्थो वैशब्दः । इदं सर्वं भूतं प्राणिजातं यत्किंच स्थावरं जंगमं वा तन्मत्रं गायत्र्येव । तस्याश्छंदोमात्रायाः सर्वभूतत्वमनुपपन्नमिति गायत्रीमारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीं वाग्वै गायत्रीति । वाग्या इदं सर्वं भूतम् । यस्माद्वाक्शब्दरूपा मती सर्वं भूतं गायति शब्दयति, अर्मा गारसायश्च इति च, त्रायते च रक्षति, अमुष्मान्मा गैपीः किं ते भयमुत्थितमित्यादिना सर्वतो भयाजिबर्त्यमानो वाचा त्रातः स्यात् । यद्वाग्भूतं गायति च त्रायते च, गायत्र्येव तद्गायति च त्रायते च, वाचोऽनन्यत्वाद्वायत्र्याः । गाना-
न्त्राणाञ्च गायत्र्या गायत्रीत्वम् ॥

या वै सा गायत्रीयं वाच सा येयं पृथिव्यस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते ॥२॥

या वै सर्वलक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री, इयं वाच सा येयं पृथिवी । कथं पुनरियं पृथिवी गायत्रीति, उच्यते— सर्वभूतगंधधात् । कथं सर्वभूतसंबंधः, अस्यांपृथिव्यां हि यस्मात्सर्वं स्थावरं जंगमं च भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव पृथिवी नातिशीयते नातिवर्तत इत्येतत् । यथा गानवाणाभ्यां भूतसंबंधो गायत्र्या, एवं भूतप्रतिष्ठानाद्भूतसंबद्धा पृथिवी, अतो गायत्री पृथिवी ॥

या वै सा पृथिवीयं वाच सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥३॥

या वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाच सेदमेव । तर्हि? यदिदमस्मिन्पुरुषे कार्यकरणगंधाति जीवति शरीरं, पार्थिवत्वाच्छरीरस्य । कथं शरीरस्य गायत्री-त्वमिति, उच्यते— अस्मिन्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः । अतः पृथिवीयद्भूतशब्दवाच्यप्राणप्रतिष्ठानाच्छरीरं गायत्री । एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणाः ॥

यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाच तद्यदिदमस्मिन्नंतः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥४॥

यद्वै तत्पुरुषे शरीरं गायत्रीदं वाच तत् । यदिदमस्मिन्नंतर्मध्ये पुरुषे हृदयं पुंडरीकाख्यमेतद्गायत्री । कथमित्याह— अस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता अतः शरीरवद्गायत्री हृदयम् । एतदेव च नातिशीयन्ते प्राणाः । “प्राणो ह पिता प्राणो माता” “अहिसन्सर्वभूतानि” इति च श्रुतेर्भूतशब्दवाच्याः प्राणाः ॥

सैषा चतुष्पदा पङ्क्तिर्वा गायत्री तदेतद्व्याम्यमनूक्तम् ॥५॥

सैषा चतुष्पदा षडक्षरपदा छंदोरूपा सती भवति गायत्री पङ्क्तिर्वा वाग्भूत-पृथिवीशरीरहृदयप्राणरूपा सती पङ्क्तिर्वा भवति । वाक्प्राणयोरन्यार्थनिर्दिष्टयोः अपि गायत्रीप्रकारत्वं अन्यथा पङ्क्तिर्वा संख्यापूरणानुपपत्तेः । तदेतन्मिन्नर्थ एतद्गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गायत्रीमुखेनोक्तमृचापि मंत्रेणाभ्यनूक्तं प्रकाशितम् ॥

तावानस्य महिमा ततो ज्यावांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिषादस्यामृतं दिवीति ॥६॥

तावानस्य गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा-विभूतिविस्तारः, वावांश्चतुष्पात्पङ्क्तिश्च ब्रह्मणो विकारः पादो गायत्रीति व्याख्यातः । अतस्त-

स्माद्विकारलक्षणाद्वायव्याख्याद्वाचारंभणमात्रात्ततो ज्यायान्महानरथ परमार्थसत्त्व-
रूपोऽविकारः पुरुषः पुरुषः सर्वपूरणात्पुरि शयनाच्च । तस्यास्य पादः सर्गः सर्गाणि
भूतानि तेजोवन्नादानि गन्धावरजंगमानि । त्रिपान्त्रयः वादा अस्य मोक्ष्यं
त्रिपान् । त्रिपादमृतं पुरुषाख्यं गमन्तस्य गायत्र्यान्मनो दिवि द्यौननवति
स्यात्मन्यवस्थितमित्यर्थे इति ॥

यद्द तद्भस्मेतीदं वाच तयोऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्धा
पुरुषादाकाशः ॥७॥

यद्द तत्त्रिपादमृतं गायत्र्यामुपेनोक्तं ब्रह्मेतीदं वाच तदिदमेव तत् । यः
अयं प्रसिद्धो बहिर्धा यद्द पुरुषादाकाशो भौतिको यो वै, स बहिर्धा पुरुषादाकाश
उक्तः ॥

अयं वाच स योऽयमंतः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष
आकाशः ॥८॥

अयं वाच स योऽयमंतः पुरुषे शरीर आकाशः । यो वै सोऽन्तः पुरुष
आकाशः ॥

अयं वाच स योऽयमंतर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्वमप्रवर्ति पूर्णमप्रव-
र्तिनीं त्रियं लभते य एवं वेद ॥९॥ इति द्वादशः खंडः ॥

अयं वाच स योऽयमंतर्हृदये हृदयपुंढरीक आकाशः । कथमेकस्य सत
आकाशस्य त्रिधा भेद इति । उच्यते—बाह्येन्द्रियविषये जागरेतस्थाने
नभसि दुःखबाहुल्यं हृदये । ततोऽन्तःशरीरे स्वप्रस्थानभूते मंदतरं दुःखं
भवति । स्वप्नान्प्रत्यतो हृदयस्थे पुनर्नभसि न कंचन कामं कामयते न कंचन
स्वप्नं पश्यति । अतः सर्वदुःखनिवृत्तिरूपमाकाशं सुषुप्तस्थानम् । अतो युक्तमेक-
स्यापि त्रिधा भेदान्वाख्यानम् । बहिर्धा पुरुषादारम्य आकाशस्य हृदये संकोच-
करणं चेतःसमाधानस्यानस्तुतये । यथा “त्रयाणामपि लोकानां कुम्भेनं विशि-
ष्यते । अर्धतस्तु कुरक्षेत्रमर्धतस्तु पृथूदकम्” इति तद्वन् । तदेतद्वादाकाशाख्यं
ब्रह्म पूर्णं सर्वगतं, न हृदयमात्रपरिच्छिन्नमिति मन्तव्यं, यद्यपि हृदयाकाशे चेतः
समाधीयते । अप्रवर्ति न कुतश्चित्त्वचिन्प्रवर्तिनं शीलमस्येत्यप्रवर्ति तदनुच्छि-
त्तिधर्मकम् । यथान्यानि भूतानि परिच्छिन्नान्युच्छित्तिधर्मकाणि न तथा हार्द-
नमः । पूर्णमप्रवर्तिनीमनुच्छेदात्मिकां त्रियं विभूतिं गुणकलं लभते दृष्टम् । य

एवं यथोक्तं पूर्णाग्रचार्तिगुणं ब्रह्म वेद जानातीहैव जीवंस्तद्भावं प्रातिपद्यत इत्यर्थः ।
इति द्वादशः खंडः ॥ ३.१२.—

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पंच देवमुपयः स योऽस्य प्राहसुपिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥१॥

तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपासनांगत्वेन द्वारापाला-
दिगुणावधानार्थमारभ्यते । यथा लोके द्वारपाला राज्ञ उपासनेन वशीकृता
राजप्राप्त्यर्था भवन्ति तथेहापीति । तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः । एत-
स्यानंतरनिर्दिष्टस्य पंच पंचसंख्याका देवानां मुपयो देवमुपयः स्वर्गलोकप्राप्ति-
द्वारच्छिद्राणि, देवैः प्राणादित्यादिभ्यो रक्ष्यमाणानीत्यतो देवमुपयः, तस्य
स्वर्गलोकभवनस्य हृदयस्यास्य यः प्राहसुपिः पूर्वाभिमुखस्य प्राग्गतं यन्छिद्रं
द्वारं प्राणः, तत्स्थस्तेन द्वारेण यः संचरति वायुविशेषः स प्रागनिर्ताति प्राणः ।
तेनैव संबद्धमव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तथैव स आदित्यः । ‘आदित्यो ह वै वाय्वप्राणः’
इति ध्रुतेश्वररूपप्रतिष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः । ‘स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति
चक्षुषि’ इत्यादि हि वाजसनेयके । प्राणवायुदेवतैव ह्येता चक्षुरादित्यश्च सहा-
श्रयेण । वक्ष्यति च—प्राणाय स्वाहेति हुतं हविः सर्वमेतत्तर्पयतीति । तदेत-
त्प्राणाख्यं स्वर्गलोकद्वारपालत्वाद्ब्रह्म । स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुः तेजस्त्वेतच्चक्षुरादि-
त्यस्वरूपेण अन्नाद्यत्वाच्च सवितुस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणान्यामुपासीत । तत-
स्तेजस्यन्नादश्च आमवावित्त्वरहितो भवति, य एवं वेद तस्येतद्गुणफलम् ।
उपासनेन वशीकृतो द्वारपः स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यं च फलम् ॥

अथ योऽस्य दक्षिणः सुपिः स ध्यानस्तच्छ्रोत्रं स चंद्रमास्तदेतच्छीश्च
यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥२॥

अथ योऽस्य दक्षिणः सुपिस्तस्थो वायुविशेषः स वीर्यवत्कर्म कुर्वन्वि-
गृह्य वा प्राणापानौ नाना वा अनिर्ताति ध्यानः । तत्संबद्धमेव च तच्छ्रोत्र-
मिन्द्रियं, तथा स चंद्रमा, ‘श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चंद्रमाय’ इति ध्रुतेः । सहा-
श्रयो पूर्ववत् । तदेतच्छीश्च विभूतिः श्रोत्रचंद्रमसोर्ज्ञानाद्देतुत्वं अतस्ताभ्यां
श्रीत्वम् । ज्ञानाश्रयतश्च यशः ख्यातिर्भवतीति यशोहेतुत्वाद्यशस्त्वं अतस्ताभ्यां
गुणान्यामुपासीतेत्यादि समानम् ॥

अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुपिः सोऽपानः सा वाक्सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसम-
न्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥३॥

अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुपिः पश्चिमस्तत्स्थो वायुविशेषः स मूत्रपुरीषाद्यपनय-
न्नथोऽनितोऽपानः । सा तथा वाक् तत्संबन्धात् । तथाऽग्निः । तदेतद्ब्रह्मवर्चसं,
वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम् । अग्निसंबन्धात् वृत्तस्वाध्यायस्य । अन्नप्र-
सनहेतुत्वादपानस्याभायत्वम् । समानमन्यत् ।

अथ योऽस्योदङ्सुपिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च
व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥४॥

अथ योऽस्योदङ्सुपिरुदङ्गतः सुपिस्तत्स्थो वायुविशेषः सोऽशितपीते समं
नयतीति समानः । तत्संबद्धं मनोऽन्तःकरणं, स पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवः पर्ज-
न्यानिमिताश्वाप इति । “मनसा खृष्टा आपश्च वरुणश्च” इति श्रुतेः । तदेतत्की-
र्तिश्च मनसो ज्ञानस्य कीर्तिहेतुत्वात् । आत्मपरोक्षं विधुतत्वं कीर्तिर्ग्राह्यः । स्वक-
रणसंबन्धे विधुतत्वं व्युष्टिः कान्तिर्देहगतं लावण्यम् । ततश्च कीर्तिसंभवात्कीर्ति-
श्चेति । समानमन्यत् ॥

अथ योऽस्योर्ध्वः सुपिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च
महश्चेत्युपासीतौजस्वी महस्वान्भवति य एवं वेद ॥५॥

अथ योऽस्योर्ध्वः सुपिः स उदानः आ पादतलादारम्भोर्ध्वमुत्क्रमणादुत्क-
र्षार्थं च कर्म कुर्वन्निति र्युदानः । स वायुस्तदाधारश्चाकाशः । तदेतद्वाय्वाकाश-
योरोजोहेतुत्वादौजो बलं महत्वाच्च मह इति । समानमन्यत् ॥

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं
पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते
स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद ॥६॥

ते वा एते यथोक्ताः पञ्चगुणिसंबन्धात्पञ्च ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषा राजपुरुषा
इव द्वारम्याः स्वर्गस्य हार्दस्य लोकस्य द्वारपा द्वारपालाः । एतर्हि चक्षुःश्रोत्रवा-
क्मानः प्राणैर्गर्हिर्मुखप्रवृत्तैर्ब्रह्मणो हार्दस्य प्राप्तिद्वाराणि निरुद्धानि । प्रत्यक्षं ह्येतद-
जितकरणतया बाह्यविषयासंगानृतप्रवृत्तत्वाच्च हार्दं ब्रह्मणि मनस्तिष्ठति । तस्मा-
त्सत्यमुक्तमेतत् पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपा इति । अतः स य एता-
नेवं यथोक्तगुणविशिष्टान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद उपास्त उपासनया वशी-

करोति, ग राजादुरपात्मानिवोपागमेन वसीकृत्य तैरनिवारितः प्रतिपद्यते स्वर्गं
 लोकं राजानमिव हार्दं मद्ग । किंचाम्य विदुषः पुत्रे वीरः पुत्रो जायते वीरपुरुष-
 मेवनात् । तस्य च ऋणापाकरणेन ब्रह्मोपासनप्रवृत्तिहेतुत्तमम् । ततश्च स्वर्गलोका-
 प्रतिपत्तये पारंगम्येण भवतीति स्वर्गलोकाप्रतिपत्तिरेवैकं फलम् ॥

अथ यदनः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनु-
 त्तमेष्टमेष्ट लोकेष्विदं घाय तद्यदिदमस्मिन्नंतः पुरपे ज्योतिर्महर्षपा दृष्टि-
 र्यत्रैतदस्मिन्धरिरे संस्पृशेन्नोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतरुणां-
 वपिगृह्य निनदमिव नदधुरियामेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं
 चेत्सुपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥७॥

अथ यदमो विद्वान्स्वर्गं लोकं वीरपुरुषसेवनारप्रतिपद्यते, यद्योक्तं त्रिपाद-
 स्यामृतं दिवांति, तदिदं लिङ्गेन चक्षुःश्रोत्रेन्द्रियगोचरमापदयितव्यम्, यथाऽ-
 ग्न्यादि धूमादिलिङ्गेन । तथा हेतुमेवेदमिति यथोक्तेऽर्थे दृष्टा प्रतीतिः स्यात्,
 अनन्यत्वेन च निश्चय इति, अत आह— यदतोऽमुष्मादिवो दुर्लोकत्वरः,
 परमिति लिङ्गम्यत्वमेव, ज्योतिर्दीप्यते । स्वर्गप्रभं सदाप्रकाशत्वाद्दीप्यत इव
 दीप्यत इत्युच्यते अग्न्यादिवज्ज्वलनलक्षणाया रीतिरगंभवान् । विश्वतः पृष्ठे-
 ष्विलेतस्य व्याख्यानं सर्वतः पृष्ठेऽपिति, संसारादुपरीत्यर्थः । संसार एव हि
 सर्वः, अमर्मारण एववाञ्छिर्भेदत्वाच्च । अनुत्तमेष्ट तत्पुरुषसमागार्गकानिदृतय
 आह उत्तमेष्ट लोकेष्विति सत्यलोकादिषु हिरण्यगर्भादिकार्यरूपस्य परमेश्वरस्य
 आगमत्वादुच्यत उत्तमेष्ट लोकेष्विति । इदं वावेदमेव तद्यदिदमस्मिन्पुरपेऽन्त-
 र्मन्त्रे ज्योतिर्भक्षुःश्रोत्रमात्रेण लिङ्गेनोष्णिमा शब्देन चावगम्यते । यत्तच्चा स्पर्श-
 रूपेण गृह्यते तच्चक्षुष्येव । दृष्टप्रतीतिकरत्वाच्च, अविनाभूतत्वाच्च रूपस्यार्थोः ।
 कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वग्दृष्टिगोचरत्वमापद्यत इति आह— यत्र
 यस्मिन्काले । एतदिति क्रियाविशेषणम् । अस्मिन्धरिरे हस्तेनालम्ब्य संस्पृशे-
 न्नाष्णिमानं रूपमहमाविनमुष्णस्पर्शभावं विजानाति । स ह्युष्णिमा नामरूप-
 व्याकरणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो लिङ्गमव्यभिचारात् । न हि
 जावन्तमात्मानमुष्णिमा व्यभिचरति । उष्ण एव जाविष्यज्जातो मरिष्यजिति
 हि विज्ञायते । मरणकाले च तैजः परस्यां देवतायामिति परेणाविभागत्वोपग-
 मान् । अतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्ण्यमग्रेरिव घूमः । अतस्तस्य परस्यैषा दृष्टिः

साक्षादिव दर्शनं दर्शनोपाय इत्यर्थः । तथा तस्य ज्योतिष एषा श्रुतिः ध्वणं ध्वणोपायोऽप्युच्यमानः । यत्र यदा पुरुषो ज्योतिषो स्मिं शुद्धपति भ्रातृमिच्छति, तदैतत्कर्णावपिगृह्य, एतच्छब्दः क्रियाविशेषणं, अपिगृह्यापिधायित्वार्थः, अंगुलिभ्यां प्रोणुत्स निनद्रामिव रथस्येव घोषो निनदस्तामिव शृणोति, नदधुरिव नृदभकृजितमिव शब्दो यथा शोभन्निर्ज्वलत एवं शब्दमन्तःशरीर उपशृणोति तदेतज्ज्योतिर्दृष्टश्रुतलिङ्गत्वात् इष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत । तथोपासनाच्चक्षुर्यो दर्शनीयः धृतो विधुतश्च । यस्पर्शगुणोपासननिमित्तं फलं तद्रूपं गंपादयति चक्षुष्य इति, रूपस्पर्शयोः महभावित्वात् इष्टत्वाच्च दर्शनीयतायाः । एवं च विद्यायाः फलमुपपन्नं स्यान्न तु मृदुत्वादित्यशेषत्वे । य एवं यथोक्ता गुणा वेद । न्यंगलोकप्रतिपत्तिरूपमदृष्टं फलम् । द्विरभ्यास आदरार्थः ॥ इति श्रयोवक्ताः संष्टः पुनस्तस्यैव त्रिपादमृतस्य ब्रह्मणोऽनंतगुणवतोऽनंतशक्तैरेकभेदोपास्यस्य विशिष्टगुणशक्तिमत्त्वेनोपासनं विधित्वान्नाह—

सर्वं सख्यदं ब्रह्म तज्जलानिनि शान्त उपासीत । अथ त्वत्तु कर्तुमयः पुरुषो यथाकृतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स कर्तुं कुर्वीत ॥१॥

नर्तं समस्तं, सख्यति वाक्यान्वयकारार्थो निपातः । इदं जगन्नामरूप-विकृतं प्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्म कारण, रूढतमत्वाद्ब्रह्म । कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वमि-स्यत आह— तज्जलानिनि । तस्माद्ब्रह्मणो जातं तेजोवक्तादिनमेव सर्वम् । अतस्तज्जम् । तथा तेनैव जननक्रमेण प्रतिलेखतया तन्मिमेव ब्रह्मण लीयते तदात्मनया भिद्यत इति तज्जम् । तथा तन्मिमेव स्थितिकालेऽनिति प्राणिति चैष्टत इति । एवं ब्रह्मत्वान्नया त्रिषु कालेषु अवशिष्टं तद्व्यतिरेकेण अभ्रह्मणान् । अतः तदेव इदं जगत् । यथा वेदे तदेव एकं अद्वितीयं तथा षष्टे विना-रेण वक्ष्यामः । यस्माच्च सर्वं इदं ब्रह्म, अतः शान्तो रागद्वेषादि-दोषरहितः मंथनः मन् यन्मग्नं ब्रह्म तत्र वक्ष्यमाणः गुणः उपासीत । कथमुपासीत ? कर्तुं कुर्वीत कर्तुनिधयोऽप्यवगाय एवमेव नान्यन्धत्वावचन, प्रत्यक्षं कर्तुं कुर्वीतप्रागनेत्यनेन व्यवहितेन मंथनः । हि पुनः कर्तुवरेणन कर्तव्यं प्रयोजनम् ? कथं वा कर्तुः कर्तव्यः ? कर्तुकरणं स्वार्थप्रतार्थगदिगदाधनं कथम् ? इत्यभ्यर्थस्य प्रतिपादनार्थमेषोत्पादित्वार्थः । अथ सख्यति हेतुर्थः ।

यस्मात्क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः । यथाक्रतुर्यादृशः क्रतुः
अस्य सोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्यवसायो यादृन्निधयोऽस्मिन्नेके जीवन्निह पुरुषो
भवति तथेतोऽस्माद्देहात्प्रेत्य मृत्वा भवति । कृत्वन्तुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः ।
एवं हेतच्छास्त्रतो दृष्टे “ये यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम्” इत्यादि ।
यत एवं व्यवस्था शास्त्रदृष्टा अतः स एवं जानन्क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्या-
मस्तम् । यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते कृत्वन्तुरूपं फलमतः स कर्तव्यः क्रतुः ॥

मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकरूप आकाशात्मा सर्वकर्मा
सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥२॥

कथम् । मनोमयो मनःप्रायः । मनुतेऽननेति मनस्तत्स्वरूपा विषयेषु प्रवृत्तं
भवति तेन मनसा तन्मयः । तथा प्रवृत्त इव तत्प्रायो निवृत्त इव च । अत एव
प्राणशरीरः प्राणो लिङ्गात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितः ‘यो वै प्राणः सा प्रजा
या वा प्रजा स प्राणः’ इति श्रुतेः । न शरीरं यस्य स प्राणशरीरः ‘मनोमयः प्राण-
शरीरनैता’ इति च ध्रुवंतरात् । भारूपः सा दीप्तिश्चैतन्यलक्षणं रूपं यस्य स भा-
रूपः । मत्वसंकरूपः सत्याः अवितथाः संकल्पा यस्य सोऽयं सत्यसंकरूपः । न यथा
संसारिणः स्वानर्कातिकफलः संकल्प ईश्वरस्येत्यर्थः । संसारिणः अद्वैतेन मिथ्या-
फलवद्भेतुना प्रत्युद्धत्वात्संकरूपस्य मिथ्याफलत्वं वक्ष्यति “अद्वैतेन हि प्रत्युद्धा”
इति । आकाशात्मा आकाश इवात्मा स्वरूपं यस्य स आकाशात्मा । सर्वगतम्बं
सूक्ष्मत्वं रसादिहान्वं च आकाशतुल्यतेश्वरस्य । सर्वकर्मा सर्वं विश्वं तेनेश्वरेण
क्रियते इति जगत्सर्वं कर्मास्य स सर्वकर्मा ‘स हि सर्वस्य कर्ता’ इति श्रुतेः ।
सर्वकामः सर्वे कामा दीपराहिता अस्वेति सर्वकामः । “धर्माविरुद्धो भूतेषु
कामोऽस्मि” इति स्मृतः । ननु कामोऽस्मीति वचनादिह बहुव्रीहिर्न संभवति
सर्वकाम इति । न, कामस्य कर्तव्यत्वाच्छ्रद्धादिवत्पारार्थप्रसंगाच्च देवस्य ।
तस्माद्यथेह सर्वकाम इति बहुव्रीहिः तथा कामोऽस्मीतिस्मृत्यर्थो वाच्यः । सर्व-
गंधः सर्वे गंधाः सुखकरा अस्य सोऽयं सर्वगंधः “पुण्यो गंधः पृथिव्याम्”
इति स्मृतेः । तथा रसा अपि विज्ञेयाः । अपुण्यगंधरसग्रहणस्य पाप्मनबंधनि-
मित्तत्वध्रुवणान् ‘तस्मातेनोमयं जिघ्रति मुरभि च दुर्गंधि च । पाप्मना ह्येष
विद्धः’ इति श्रुतेः । न च पाप्मसंसर्ग ईश्वरस्य । अविद्यादिदोषस्यानुपपत्तेः ।
सर्वमिदं जगदभ्यात्तोऽभिव्याप्तः । अततेर्व्याप्त्यर्थस्य कर्तारि निष्ठा । तथाऽवाको,

उच्यतेऽनेयेति वाक्यांगेव वाकः । यद्वा ध्वेर्धनेतस्य करेण वाकः । न यस्य विद्यते न वाक्ता न वाक्यवाक्ता । वाक्प्रतिषेधधात्रोपलक्षणार्थः । गंधरसादिप्रवणार्द्राग्रस्य प्राप्तानि प्राणादानि करणानि गंधादिप्रवृत्तयः । अतो वाक्प्रतिषेधेन प्रतिषिध्यन्ते तानि । “अपाणिपादो जवनेो मर्हता पश्यत्यचक्षुः न शृणोत्यर्वाङ्मात्रं” इत्यादिसंग्रवर्णान् । अनादरोऽनंग्रमः । अप्राप्तप्राप्तौ हि संग्रमः स्यादनामकामस्य । न त्वात्मकामत्वाक्षित्यनृत्यम्यधरस्य संग्रमोऽस्ति कश्चिद् ॥

एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्मीहेर्वा यथाद्वा स्वर्पपाद्वा इयामाकाद्वा इयामाकतंतुलाद्वा म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्शुभेभ्य इयायानंतरीक्षाज्यायान्दिभ्यो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥३॥

एष दधेकशुणो मे ममात्मा अंतर्हृदये इदं पुंस्त्रिकम्प्यान्तर्मधेऽणीयान् अनुतंगं, मर्हर्वा यथाद्वैत्याद्यलंतमृक्षमवप्रदर्शनार्थम् । इयामाकाद्वा इयामाकतंतुलादिति पारिच्छन्नपारिमाणादर्शयान्पुकेऽणुपरिमाणत्वं प्राप्तमादर्शय अतस्तत्प्रतिषेधायारभते— एष आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्शुभेभ्य इत्यादिना । ज्यायःपारिमाणाश्च ज्यायस्य दर्शयन्नंतपरिमाणत्वं दर्शयति— मनोमय इत्यादिना ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य इत्येतेन ॥

मर्धकर्मो मर्धस्मः मर्धगंधः मर्धरसः मर्धमिदमभ्यातोऽपारमनाद् एष ॥ भात्माऽन्तर्हृदय एतद्भूतमितिः प्रेत्याभिमंभयितास्मीति यस्य स्वादृश न विचित्रिमास्मीति ह स्माह साहित्यः साहित्यः ॥४॥

एतद्ब्रह्मेत्युच्यते, तथाप्यंतर्धानमीषदपारित्यज्यैवैतमात्मानमितोऽस्माच्छरीरात्प्रे-
त्याभिसंभवितास्मीत्युक्तम् । यथाकतुरूपस्यात्मनः प्रतिपत्तास्मीति यथैवंविदः
स्याद्ब्रह्मेदद्वा सत्यमेवं स्यामहं ब्रह्मैवं न स्यामिति न च विचिकित्साऽस्तीत्येत-
स्मिन्नर्थे कतुफलसंबन्धे स तथैवैश्वरमावं प्रतिपद्यते विद्वानित्येतदाह स्मोक्तवान्
किंल शांडिल्यो नामार्थः । द्विरभ्याय आदरार्थः ॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥ —

‘अस्य कृते वीरो जायते’ इत्युक्तम् । न वीरजन्ममात्रं पितृव्राणाय
“तस्मात्पुत्रमनुविष्टं लोक्यमाहुः” इति श्रुत्यंतरात् । अतस्तदीर्घायुर्द्धं कथं स्यादि-
त्येवमर्थं कौशविज्ञानारंभः । अभ्यर्हितविज्ञानव्यामंगादनंतरमेव नोक्तं तदिदानी-
मेव आरभ्यते—

अंतरिक्षोदरः कोशो भूमिबुधो न जीर्यति दिशो ह्यस्य स्रक्तयो द्यौर-
स्योत्तरं विलं च एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदं श्रितम् ॥१॥

अंतरिक्षमुदरमंतःसुषिरं यस्य सोऽग्रमंतरिक्षोदरः, कोशः कोश इवानेक-
धर्मसादृश्यात्कोशः, स च भूमिबुधो भूमिर्बुधो मूलं यस्य स भूमिबुधो, न जीर्यति
न विनश्यति त्रैलोक्यारमकत्वात् । सहस्रयुगकालावस्थायी हि सः । दिशो ह्यस्य
सर्वाः स्रक्तयः कोणाः । द्यौरस्य कौशस्थोत्तरमूर्ध्वं विलम् । स एष यथोक्तगुणः
कोशो वसुधानो, वसु धीयतेऽस्मिन्प्राणिना कर्मफलाख्यमतो वसुधान् । तस्मिन्
अंतरिक्षे समस्ते प्राणिर्म्मफलं मह तत्सावनेरंदं यद्रूयते प्रत्यक्षादिप्रमाणैः श्रित-
माश्रितं स्थितमित्यर्थः ॥

तस्य प्राची दिग्गुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची
सुभूता नामोदीची तासां वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद
न पुत्ररोदं रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोदं हवम् ॥

तस्यास्य प्राची दिक्प्राग्गतो भागो गुहूर्नाम गुहृत्यस्या दिशि कर्मिणः
प्राक्मुखाः सन्त इति गुहूर्नाम । सहमाना नाम सहन्तेऽस्यां पापकर्मफलानि
यमपुर्या प्राणिन इति सहमाना नाम दक्षिणा दिक् । तथा राज्ञी नाम प्रतीची
पश्चिमा दिग्गो राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता संध्यारात्रयोऽग्रा । सुभूता नाम भूति-
मद्भिराश्वरकुबेरादिभिरधिष्ठितत्वात्सुभूता नामोदीची । तामा दिशां वायुर्वत्सो,
दिग्जत्वाद्वायोः, पुरोवात् इत्यादिदर्शनात् । स यः कश्चित्पुत्रदीर्घजीविताभ्यर्थं
यथोक्तगुणं वायुं दिशां वत्सममृतं वेद स न पुत्ररोदं पुत्रनिमित्तं रोदने न

रोदिति पुत्रो न म्रियत इत्यर्थः । यत एवं विशिष्टं कोशदिग्बत्सविषयं विज्ञानमतः सोऽहं पुत्रजीविताध्यैवमेतं वार्युं दिशां वत्सं वेद जने । अतः पुत्ररोदं मा रदं पुत्रमरणनिमित्तम् । पुत्ररोदो मम मा भूदित्यर्थः ॥

अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनामुनामुना प्राणं प्रपद्येऽमुनामुनामुना भूः प्रपद्येऽमुनामुनामुना भुवः प्रपद्येऽमुनामुनामुना स्वः प्रपद्येऽमुनामुनामुना ॥

अरिष्टमविनाशिनं कोशं यथोक्तं प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मि पुत्रायुषे । अमुनाऽमुनाऽमुनेति त्रिर्नाम गृह्णाति पुत्रस्य । तथा प्राणं प्रपद्येऽमुनामुनामुना, भूः प्रपद्येऽमुनामुनामुना, भुवः प्रपद्येऽमुनामुनामुना, स्वः प्रपद्येऽमुनामुनामुना, सर्वत्र प्रपद्य इति त्रिर्नाम गृह्णाति पुनः पुनः ॥

स यद्वोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच तमेव तत्प्रापत्ति ॥४॥

स यद्वोचं प्राणं प्रपद्य इति व्याख्यानार्थमुपन्यामः । प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं जगत् । 'यथा वाऽरा नामौ' इति वक्ष्यति । अतस्तमेव सर्वं तत्तेन प्राणप्रतिपादनं प्रापत्तिं प्रपन्नोऽभूवम् ॥

अथ यद्वोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तद्वोचम् ॥५॥

तथा भूः प्रपद्य इति त्रीन् लोकान्भूरादीन्प्रपद्य इति तद्वोचम् ॥

अथ यद्वोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तद्वोचम् ॥६॥

अथ यद्वोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्न्यादीन्प्रपद्य इति तद्वोचम् ॥

अथ यद्वोचं स्वः प्रपद्य इत्यग्रेऽहं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तद्वोचं तद्वोचम् ॥७॥ इति पंचदशः श्लोकः ॥

अथ यद्वोचं स्वः प्रपद्य इत्यग्रेऽहं प्रपद्य इत्येव तद्वोचमिति । उपरिष्ठान्मंत्राज्जपेत्ततः पूर्वोक्तमजरं कोशं गदिग्वन्मं यथावद्व्याख्या दिवंचनमादरार्थम् ॥ इति पंचदशः श्लोकः ॥

३.१५.—

पुत्रायुषं उपागममुक्तं जपथ । अथेदानीमात्मनो दीर्घजीवनायेदमुपासनं जपं च विदधदाह । जीवन् हि स्वयं पुत्रादिफलं शुच्यते नान्यथा । इत्यत आत्मानं यमं संपादयति पुण्यः—

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणि तत्प्रातःसवनं
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायताः प्राणा
वाव वसव एते हिंदां सर्वं वासयन्ति ॥१॥

पुरुषो जीवनविशिष्टः कार्यकरणसंपातो यथाप्रसिद्ध एव । वावशब्दोऽ
वधारणार्थः । पुरुष एव यज्ञ इत्यर्थः । तथाहि सामान्यः संपादयति यज्ञत्वम् ।
कथम्? तस्य पुरुषस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाण्यायुषः तत्प्रातःसवनं पुरुषाख्यस्य
यज्ञस्य । केन सामान्येनेत्याह—चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री छंदो, गायत्रं गायत्री-
छंदस्कं हि विधियज्ञस्य प्रातःसवनम् । अतः प्रातःसवनसंपन्नेन चतुर्विंशति-
वर्षायुषा युक्तः पुरुषः । अतो विधियज्ञसादृश्याद्यज्ञः । तथोत्तरमोरण्यायुषोः
सवनद्वयसंपत्तिः त्रिष्टुब्जगल्यक्षरसंख्यासामान्यतो धार्या । किंच तदस्य पुरुष-
यज्ञस्य प्रातःसवनं विधियज्ञस्यैव वसवो देवा अन्वायता अनुगताः । सवनदेव-
तान्वेन स्वामिन इत्यर्थः । पुरुषयज्ञेऽपि विधियज्ञ इवाग्न्यादयो वसवो देवाः
प्राप्ता इत्यतो विंशति—प्राणा वाव वसवो वागादयो वायवश्च । एते हि
यस्मादिदं पुरुषादिप्राणिजातमेतं वासयन्ति । प्राणेषु हि देहे वसन्तु सर्वमिदं
वसति नान्यथा । इत्यतो वसनाद्वासनाश्च वसवः ।

तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातः-
सवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसंतनुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो
विलोप्सीयेत्युदैव तत एत्यगदो ह भवति ॥२॥

तं चेद्यज्ञसंपादिनमेतस्मिन्प्रातःसवनसंपन्ने वयसि किंचिद्याध्यादि मरण-
शंकाकारणमुपतपेत् दुःखमुत्पादयेत्स तत्र यज्ञसंपादी पुरुष आत्मानं यज्ञं मन्य-
मानो ब्रूयाज्जपेदित्यर्थः इमं मंत्रं—हे प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं मम
यज्ञस्य वर्तते, तन्माध्यन्दिनं सवनमनुसंतनुतेति माध्यन्दिनेन सवनेनायुषा सहित-
मेकोभृतं संततं कुरतेत्यर्थः । माहं यज्ञो युष्माकं प्राणानां वसूनां प्रातःसवने-
शानां मध्ये विलोप्सीय विलुप्येय विच्छिद्येयेत्यर्थः । इतिशब्दो मंत्रपरिसमा-
प्त्यर्थः । स तेन जपेन ध्यानेन च ततस्तस्मादुपतापादुदेत्युद्गच्छति । उद्गम्य
विमुक्तः सन्नगदो हानुपतापो भवत्येव ॥

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनं चतुश्चत्वारिंश-
दक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायताः प्राणा वाव

रुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयन्ति ॥३॥

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणीत्यादि समानम् । रुदन्ति रोदयन्तीनि प्राणा रुद्राः । मूरा हि ते मध्यमे वयस्यतो रुद्राः ॥

तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स मृयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यं-
विनं सयनं मृतीयसवनमनुसंतनुतेति माहं प्राणानां रुद्राणां मध्ये यज्ञो
विलोप्सीयेत्युर्द्ध्वं तत एत्यगदो ह भवति ॥४॥ अथ धान्यष्टाचत्वारिंश-
द्वर्षाणि तत्तृतीयमवनमष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागर्तं मृतीयसवनं तदस्या-
दित्या अन्वायत्ताः प्राणा वायादित्या एते हीदं सर्वमाददते ॥५॥ तं चेदे-
तस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स मृयात्प्राणा आदित्या इदं मे मृतीयसवनमायु-
रनुसंतनुतेति माहं प्राणानामात्रित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युर्द्ध्वं तत
एत्यगदो ह भवति ॥४॥

तथा आदित्याः प्राणाः । ते हीदं शब्दादिजातमाददतेऽत आदित्याः ।
मृतीयसवनमायुः षोडशोत्तरवर्षशतं समापयतानुसंतनुत यज्ञं समापयतेत्यर्थः ।
समानमन्यत् ॥

निश्चिता हि विद्या फलायेत्येतद्दर्शयन्नुदाहरति—

एतद्द्व स्म वै तद्विद्वानाह महिदाम ऐतरेयः स किं न एतदुपतपमि
योऽहमेनेन न प्रेप्यामीति स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्प्र ह षोडशं वर्षशतं
जीवति य एवं वेद ॥७॥ इति षोडशः खंडः ॥

एतदज्ञदर्शनं ह स्म वै किल तद्विद्वानाह महिदासो नामतः, इतराया
अपत्यमैतरेयः । किं वस्मान्मे मम एतदुपतपनमुपतपसि न त्वं हे रोग, योऽहं
यज्ञोऽनेन त्वरुतेनोपतापेन न प्रेप्यामि न मरिष्यामि अतो वृथा तव धम
इत्यर्थः । इति एवमाह स्मेति पूर्वेण संबंधः । स एवंनिधयः सन्षोडशं वर्ष-
शतमजीवत् । अन्मोऽप्येवंनिधयः षोडशं वर्षशतं प्रजावति य एवं यद्योक्तं
यज्ञमपादनं वेद जानाति स इत्यर्थः ॥ इति षोडशः खंडः ॥ ३.१६.—

स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः ॥१॥

स यदशिशिषतीत्यादियज्ञसामान्यनिर्देशः पुरुषस्य पूर्वेणैव संरम्यते ।
यदशिशिषत्यशितुमिच्छति, तथा पिपामति पानुमिच्छति, यन्न रमन इष्टाय-
प्राप्तिनिमित्तं, यदेवंजातीयकं दुःखमनुभवति, ना अस्य दीक्षाः । दुःखसामा-

न्याद्विधियज्ञस्येव ॥

अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुपसदैरेति ॥३॥

अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते रति चानुभवतांश्यादिर्मयोगात्तदुपसदैः
स्मानतामेति । उपसदां च पयोव्रतत्वनिमित्तं मुखमस्ति । अस्पभोजनीयानि
च अहान्यासत्तानीति प्रश्नासः अतोऽशनादानामुपसदां च सामान्यम् ॥

अथ यज्जसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति ॥३॥

अथ यज्जसति यज्जक्षति भक्षयति यन्मैथुनं चरति, स्तुतशस्त्रैरेव तत्स-
मानतामेति । शब्दवत्त्वसामान्यात् ॥

अथ यत्तपो दानमार्जपमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ॥४॥

अथ यत्तपो दानमार्जपमहिंसा सत्यवचनमिति ता अम्य दक्षिणाः ।

धर्मपुष्टिकरत्वसामान्यात् ॥

तस्माद्वाहुः सोऽप्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणमेवायभूयः ॥५॥

यस्याश्च यज्ञः पुरयः, तस्मात् जनयिष्यति माता यदा तदाहुरन्ये सोऽप्य-
सीति तस्य मातरं, यदा च प्रसूता भवति तदाऽसौष्ट पूर्णिकेति । विधियज्ञे इव
सोऽप्यति सोमं देवदत्तौऽसौष्ट सोमं यज्ञदत्त इति, अतः शब्दसामान्याद्वा पुरयो
यज्ञः । पुनरुत्पादनमेवास्य तत्पुरुषाक्यस्य यज्ञस्य यत्सोऽप्यत्यसोष्टेति शब्दवत्त्वं
विधियज्ञस्येव । किंच तन्मरणमेवायं पुरययज्ञस्यावभूयः समाप्तिनामा-
न्यात् ॥

तदैताद्वोर आंगिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तवोश्चाद्यापिपाम् एव स
चभूव सोऽन्तवेलापामंतत्सर्वं प्रतिपद्येताक्षितमस्थच्युतममि प्राणमंशितम-
सीति तत्रैते द्वे ऋषी भवतः ॥६॥

तदैतदृशदर्शनं घोरो नामतः, आंगिरसो गोव्रतः, कृष्णाय देवकीपुत्राय
शिष्यायोक्तवोश्चाद्य तदैतत्त्रयमित्यादिव्यवहितेन संबन्धः । स चैतद्दर्शनं श्रुत्या-
ऽपिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो चभूव । इत्थं च विशिष्टं विद्या यन्तृणम्य
देवकीपुत्रस्य अन्यां विद्यां प्रति तृप्तिं छेदकरीति पुरययज्ञविद्यां नीति । घोर
आंगिरसः कृष्णायोक्तवोश्चाद्य विद्या किमुवाचेति तदाह— स एवं यथोक्तयज्ञविन्
अंतवेलायां मरणमाल एतन्मंत्रप्रभं प्रतिपद्येत् जपेदित्यर्थः । किं तन् ! अक्षितं
अक्षीणमक्षतं वामीत्येकं यजुः । सामर्व्यादादित्यर्थं प्राणं चैकीकृत्याह । तथा

तमेवाह अच्युतं स्वरूपादप्रच्युतमसीति द्वितीयं यजुः । प्राणसंशितं प्राणश्च म
संशितं सम्यक्तनूकृतं च सूक्ष्मं तत्त्वमसीति तृतीयं यजुः । तत्रैतस्मिन्नर्थे विद्या-
स्तुतिपरे द्वे ऋचौ मंत्रौ भवतो न जपार्थे । त्रयं प्रतिपद्येतेति त्रित्वसंख्याबाध-
नान् । पंचमंख्या हि तदा स्यात् ॥

आदित्यप्रज्ञस्य रेतसः । उद्वयं तमसस्वरूपि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरं
म्बः पश्यन्त उत्तरं देवे देवग्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति
॥७॥ इति सप्तदशः खंडः ॥

आदित्यस्य आकारस्यानुबंधस्तकारोऽनर्थक इच्छब्दश्च । प्रज्ञस्य चिरं-
तनस्य पुराणस्येत्यर्थः । रेतसः कारणस्य बीजभूतस्य जगतः । सदाख्यस्य ज्यो-
तिः प्रकाशं पश्यन्ति । आशब्द उत्सृष्टानुबंधः पश्यन्तीत्यनेन संबध्यते । किं
तज्ज्योतिः पश्यन्ति । वांसरमहरहरिय तत्सर्वतो व्याप्तं ब्रह्मणो ज्योतिः । नि-
वृत्तचक्षुषो ब्रह्मविदो ब्रह्मचर्यादिनिवृत्तिमार्वनः शुद्धान्तःकरणा आ संमततो
ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः । परः परमिति लिंगव्यत्ययेन, ज्योतिरपरत्वात् । यदि-
भ्यते दीप्यते दिवि द्योतनवति परस्मिन्ब्रह्मणि वर्तमानम् । येन ज्योतिरपेक्षः
मविता तपति चंद्रमा भाति विद्युद्विद्योतते ग्रहतारागणा विभासन्ते । किंचान्यो
मंत्रहगाह यथोक्तं ज्योतिः पश्यन्—उद्वयं तमसोऽज्ञानलक्षणात्पारि परस्तादिति
शेषः । तमसो वापनेतु यज्ज्योतिरुत्तरमादित्वत्वं परिपश्यन्तो वयमुदगन्मात
व्यवहितेन संबन्धः । तज्ज्योतिः म्बः स्वमात्मीयमम्मज्जुदि स्थितम् । आदि-
त्वत्वं च तदेकं ज्योतिः । यदुत्तरमुत्कृष्टतरमूर्ध्वतरं वा अपरं ज्योतिरपेक्ष्य प-
श्यन्त उदगन्म वयम् । कमुदगन्मेत्याह— देवं द्योतनवन्तं देवग्रा देवेषु सर्वेषु,
सूर्य रत्नानां रत्नमीनां प्राणानां च जगत ईरणात्सूर्यस्वमुदगन्म गतवन्तो, ज्योति-
रुत्तमं सर्वज्योतिर्भ्य उत्कृष्टतममहो प्राप्ता वयमित्यर्थः । इदं तज्ज्योतिर्यद्गन्मा
स्तुतं ययजुस्त्रयेण प्रकीर्तितम् । द्विरभ्यासो यज्ञकल्पनापारसमाप्त्यर्थः ॥ ३.१७.—

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं
भवत्यध्यात्मं आधिदैवतं च ॥१॥

मनोमय ईश्वर उक्त आकाशात्मेति च ब्रह्मणो गुणैकदेशत्वेन । अथे-
दानां मनआकाशयोः गमस्तब्रह्मदृष्टिविधानार्थ आरंभो मनो ब्रह्मेत्यादि । मनो
मनुजैर्जनेलंतःकरणं तद्वच्च परमित्युपासीतेति एतदात्मविषयं दर्शनमध्यात्मम् ।

अथाधिदैवतं देवताविषयमिदं वक्ष्यामः । आकाशो ब्रह्मेत्युपायमात् । एवमुभ-
यमध्यात्ममधिदैवतं चोभयं ब्रह्मदृष्टिविषयमादिष्टमुपदिष्टं भवति । आकाशमनसोः
सूक्ष्मत्वात् मनसोऽपलभ्यत्वाच्च ब्रह्मणः । योऽयं मनो ब्रह्मरूपेः, आकाशश्च, सर्व-
गतत्वात्सूक्ष्मत्वादुपाधिहीनत्वाच्च ॥

तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्य-
ध्यात्ममथाधिदैवतमग्निः पादो वायुः पाद आदित्य पादो दिशः पाद
इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च ॥२॥

तदेतन्मन आख्यं चतुष्पाद्ब्रह्म, चत्वारः पादा अत्येति । कथं चतुष्पात्वं
मनसो ब्रह्मण इत्याह— वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमित्येते पादा इत्यध्यात्मम् । अथा-
धिदैवतमाकाशस्य ब्रह्मणोऽग्निर्वायुरादित्यो दिश इत्येते । एवमुभयमेव चतुष्पा-
द्ब्रह्म आदिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च । तत्र वागेव मनसो ब्रह्मणश्चतुर्थः
पादः इतरपादत्रयापेक्षया । वाचा हि पादेनेव गवादि वक्तव्यविषयं प्रति
तिष्ठति । अतो मनसः पाद इव वाक् । तथा प्राणो घ्राणः पादः । तेनापि
गन्धविषयं प्रति च क्रमति । तथा चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्येवमध्यात्मं चतु-
ष्पात्वं मनसो ब्रह्मणः । अथाधिदैवतमग्निवाय्वादित्यदिश आकाशस्य ब्रह्मण
उदर एव गोः पादा इव लम्बा उपलभ्यन्ते । तेन तस्यावाशस्थान्यादयः पादा
उच्यन्ते । एवमुभयमध्यात्मं चैवाधिदैवतं च चतुष्पादादिष्टं भवति ॥

वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च
भाति च तपति च कीर्त्या यज्ञसा ब्रह्मवर्चमेन य एवं वेद ॥३॥

तत्र वागेव मनसो ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । सोऽग्निनाधिदैवतेन ज्योतिषा
भाति च दीप्यते तपति च भंतापं चौज्यं करोति । अथवा तैलघृताद्योमयाश-
नेनेन्द्रा धामभाति च तपति च वदनायोत्साहवती म्यादित्यर्थः । विदुष्यत्वं— भाति
च तपति च कीर्त्या यज्ञसा ब्रह्मवर्चमेन य एवं यथोक्तं वेद ॥

प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च
भाति च तपति च कीर्त्या यज्ञसा ब्रह्मवर्चमेन य एवं वेद ॥४॥ चक्षुरेव
ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च
तपति च कीर्त्या यज्ञसा ब्रह्मवर्चमेन य एवं वेद ॥५॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्च-
तुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च

कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं वेद ॥६॥

तथा प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । ॥ वायुना गंधाय भाति च तपनि च । तथा चक्षुरादित्येन रूपग्रहणाय, श्रोत्रं दिग्भिः शब्दग्रहणाय । विद्याफलं ममानं सर्वत्र ब्रह्मसंपत्तिरदृष्टं फलं य एवं वेद । द्विरक्तिर्दर्शनममाप्स्यर्था ॥ इति अष्टादशः खंडः ॥ ३ १८.—

आदित्यो ब्रह्मणः पाद उक्त इति तस्मिन्सकलब्रह्मदृष्टयर्थमिदमारभ्यते—

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेस्तस्त्वोपव्याख्यानमसदेवेद्भ्रमं आसीत् । तत्त्वदासीत्तत्समभवत्तदांशे निरपेक्षत तत्संघर्षरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत त आंडिकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् ॥१॥

आदित्यो ब्रह्मेत्यादश उपदेशः तस्योपव्याख्यानं क्रियते स्तुत्यर्थम् । असद्व्याकृतनामरूपमिदं जगदज्ञेयमग्रे प्रागवस्थायामुत्तरासीन्न त्वसदेव । 'कथं भवतः प्रजायेत' इत्यसत्कार्यत्वस्य प्रतिषेधात् । नन्विहासदेवेति विधानाद्विकल्पः स्यात् । न, क्रियास्विव वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेः । कथं तर्हीदमसदेवेति ! ननु अयोचामाख्याकृतनामरूपत्वादसदिवासदिति । नन्वेवमसदेवेऽवधारणार्थः । सत्यमेव, न तु सत्त्वाभावमवधारयति । किं तर्हि, व्याकृतनामरूपभावमवधारयति, नामरूपव्याकृतविषये मच्छब्दप्रयोगो दृष्टः । तच्च नामरूपव्याकरणमादित्यायत्तं प्रायशो जगतः । तदभावे ह्यर्थं तम इवेदं न प्रजायेत किंचनन्यतः तत्स्तुतिपरे वाक्ये मदपीदं प्रागुत्पत्तेर्जगदसदेवेत्यादित्यं स्तौति ब्रह्मदृष्टयर्हत्वाय । आदित्यनिमित्तो हि लोके मदिता व्यवहारः । यथाऽसदेवेदं राजः कूलं सर्वगुणमपक्षे पूर्णवर्मणि राजन्यसतीति तद्वत् । न च मत्त्वमसत्त्वं वेद जगतः प्रतिपिपादयिपिनमादित्यो ब्रह्मेत्यादशपरत्वात् । उपसंहारिष्यत्यंत आदित्यं ब्रह्मेत्युपास्त इति । तत्त्वदासीनदसच्छब्दवाच्यं प्रागुत्पत्तेः निमित्तमनिरूपदमनदिव सत्कार्याभिमुखमीषदुपजातप्रवृत्ति सदासोत्ततो लब्धपरिरूपदं तत्त्वमभवदव्यतिरनामरूपव्याकरणेनाकुरीभूतमिव बीजम् । ततोऽपि क्रमेण स्थूलाभवत्तदव्यति आंडं ममवर्तनं मंत्रतम् । आंडमिति दैर्घ्यं छादसम् । तदंडं मंवत्सरस्य कालस्य प्रसिद्धस्य मात्रा पारेणाममभिज्ञस्वरूपमेवाशयत स्थितं बभूव । तततः मंवत्सरपरिमाणान्कालादूर्ध्वं निरभिद्यत निर्भिजं वयसामिवाडम् । तस्य निर्भिजस्याडस्य कपाले द्वे रजतं च सुवर्णं चाभवतां मंत्रने ॥

तद्यद्वज्रतं सेयं पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौर्यज्जरायु ते पर्वता यदुल्बं समेधो नीहारी वा धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥२॥

तत्तयोः कपालम्यौर्यद्रजतं कपालमासीत्सेयं पृथिवी पृथिव्युपलक्षितमधोऽ-
ण्डकपालमित्यर्थः । यत्सुवर्णं कपालं सा द्यौर्बुल्लोकोपलक्षितमूर्ध्व कपालमित्यर्थः ।
यज्जरायु गर्भपरिवेष्टनं स्थूलमंडस्य द्विशकलीभावकाल आसीत्ते पर्वता यभूधुः ।
यदुरवं सूक्ष्मं गर्भपरिवेष्टनं तत्सह मैघैः समेधो नीहारीऽवश्यायो बभूवेत्यर्थः ।
या गर्भस्य जातस्य देहे धमनयः शिरास्ता नद्यो यभूवुः । यत्तस्य वस्ता भवं
वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥

अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं घोषा उल्लवोऽनूत्ति-
ष्टन्सर्वाणि च भूतानि सर्वं च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यागमनं प्रति
घोषा उल्लवोऽनूत्तिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वं च कामाः ॥३॥

अथ यत्तदजायत गर्भरूपं तन्मिमेदं सोऽसावादित्यस्तमादित्यं जायमानं
घोषाः शब्दा उल्लव उरुरवो विलीर्णरवा उदतिष्ठन्नुदितवन्त ईश्वरस्येवैह
प्रथमपुत्रजन्मनि सर्वाणि च स्थावरजंगमानि भूतानि सर्वं च तेन भूतानां
कामाः काम्यन्त इति विषयाः स्वीवृत्तादयः । अस्मादादित्यजन्मनिमिता भूत-
कामोत्पत्तिः तस्मादद्यत्वेऽपि तस्यादित्यस्योदयं प्रति प्रत्यागमनं प्रत्यस्तगमनं च
प्रति, अथवा पुनः पुनः प्रत्यागमनं प्रत्यागमनं तत्प्रति तात्रेभिर्लोक्येत्यर्थः ।
सर्वाणि च भूतानि सर्वं च कामा घोषा उल्लवश्चानूत्तिष्ठन्ति । प्रतिज्ञं त्यतदुद-
यादौ सवितुः ॥

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनं साधवो
घोषा आ च गच्छेयुरप च निम्रेडेरचिमेडेरन् ॥४॥ इति एकोनविंशः खंडः ॥

न यः कश्चिदेतमेवं यथोक्तमहिमानं विद्वान्मन्त्रादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते स
तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । किञ्च दृष्टं फलमभ्यासः शिष्टं तादेदो, यदिदं क्रिया-
विशेषणं, एतमेवंविदं साधवः शोभना घोषाः । साधुत्वं घोषादीनां यदुपभोगे
पापानुवंशभावः । आ च गच्छेयुरगच्छेयुश्च उप च निम्रेडेरन्नुपनिम्रेडेरंश्च । न
केवलमागमनमात्रं घोषाणामुपमुख्येषुधोपमुखं च कुर्वरेत्यर्थः । द्विरभ्यासोऽ-
भ्यायपरिमप्ल्यर्थ आदरार्थश्च ॥ इति एकोनविंशः खंडः ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

वायुप्राणयोः ब्रह्मणः पाददृष्ट्यध्यासः पुरस्ताद्वर्णितः । अथेदानीं तयोः साक्षाद्ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वाद्योत्तरमारभ्यते । सुखावबोभार्योरुयायिका, विद्यादानग्रहणविधिप्रदर्शनार्था च । श्रद्धाश्रदानानुद्धतत्वादानीं च विद्याप्राप्तिमाधनत्वं प्रदर्श्यत आख्यायिकया—

ॐ जानश्रुतिर्हं पांन्नायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस स ह सर्वत आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत एव मेऽन्नमत्स्यन्तीति ॥१॥

जानश्रुतिर्जनश्रुतम्यापत्यन् । ह ऐतिह्यार्थः । पुत्रस्य पांन्नायणः स एव श्रद्धादेयः, श्रद्धापुरःसरमेव ब्राह्मणादिभ्यो देयमस्यति श्रद्धादेयः । बहुदायी प्रभूतं दातुं शीलमस्येति बहुदायी । बहुपाक्यो बहु पक्ताव्यमहन्यहनि गृहे यस्यासौ बहुपाक्यः । भोजनार्थिभ्यो यदस्य गृहेऽन्नं पच्यत इत्यर्थः । एवंगुणमंपन्नोऽस्मां जानश्रुतिः पांन्नायणो विशिष्टे देशे काले च कस्मिंश्चिदास यभूव । स ह सर्वतः सर्वान् दिक्षु ग्रामेषु नगरेषु चावगमनेत्यवगमन्ति येनित्यावगमन्त्यान्मापयांचक्रे कारितवानित्यर्थः । सर्वत एव मे समाप्तं तेषावगमनेषु वसन्तोऽस्म्यन्ति भोक्ष्यन्त इत्येवमभिप्रायः ॥

अथ ह हंमा निशायामतिपेतुस्तर्द्धवं हंसे । हंममभ्युचाद् हो होऽपि भह्माक्ष भह्माक्ष जानश्रुतेः पांन्नायणस्य ममे दिवा उपोतिराततं तन्मा प्रसांक्षीमन्त्या मा प्रधाक्षंरिति ॥२॥

मा प्रधाक्षीर्मा दहतित्यर्थः । पुरुषव्यत्ययेन मा प्रधाक्षीदिति ॥

तमु ह परः प्रत्युवाच कंवर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैकमात्थेति यो नु कथं सयुग्वारैक इति ॥३॥

तमेवमुक्तवन्तं पर इतरोऽप्रयामो प्रत्युवाच—अरे निरुष्टोऽयं राजा वराकः तं कमु एनं सन्तं केन माहात्म्येन युक्तं सन्तमिति कुत्स्यत्येनमेवं स-
बहुमानमेतद्वचनमात्थ रैकमिव सयुग्वानं, सह युग्वना गंत्र्या वर्तत इति सयुग्वारैकः,
तमिवात्थेनम् । अननुरूपमस्मिन्नयुक्तमीदृशं वस्तु रैक इवेत्याभिप्रायः ।
इतरथाह यो नु कथं त्वयोच्यते सयुग्वारैकः । इत्युक्तवन्तं भग्नश्च आह शृणु
यथा स रैकः ॥

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमैति य-
त्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥४॥

यथा लोके कृतायः कृतो नामायो द्युतसमये प्रसिद्धयतुरैकः न यदा
जयति द्यूते प्रवृत्तानां, तस्मै विजिताय तदर्थमितरे त्रिव्येकांका अधरेयात्त्रेताद्वापर-
कलिनामानः संयन्ति संगच्छन्तेऽन्तर्भवन्ति । चतुरैके कृताये त्रिव्येकाकानां
विद्यमानत्वात्तदन्तर्भवन्तीत्यर्थः । यथायं दृष्टान्त एवमेनं रैकं कृतायस्थानीयं त्रे-
ताद्ययस्थानीयं सर्वं तदभिसमैत्यन्तर्भवति रैके । किं तत्? यत्किंच लोके सर्वाः
प्रजाः साधु शोभनं धर्मजानं कुर्वन्ति तत्सर्वं रैकस्य धर्मेऽन्तर्भवति । तस्य च
फले सर्वप्राणिधर्मफलं अन्तर्भवतीत्यर्थः । तथान्वोऽपि कश्चिद्यस्तद्वैद्यं वेद । किं
तद्यद्वैद्यं न रैको वेद । तद्वैद्यमन्योऽपि यो वेद तमपि सर्वप्राणिधर्मजानं तत्फलं च
रैकमिवाभिसमंतीत्यनुवर्तते । स एवंभूतोऽरैकोऽपि मया विद्वानेनदुक्त एवमुक्तो
रैकवत्स एव कृतायस्थानीयो भवतीत्यभिप्रायः ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ॥ संजिहान मय क्षत्तार-
मुयाचांगारे ह सयुग्वानमिव रैकमात्थेति यो नु कथं सयुग्वारैक इति ॥५॥
यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमैति यत्किंच प्रजाः
साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥६॥

तदु ह तदेतदीदृशं हंसवाक्यमात्मनः पुत्नारूपमन्यस्य विदुषो रैकादः
प्रशंसारूपमुपशुश्राव श्रुतवान्दृष्ट्यन्तलस्थो राजा जानश्रुतिः पौत्रायणः । तच्च हंस
वाक्यं स्मरन्नेव पौनःपुन्येन रात्रिशेषमस्तिवाहयामास । ततः ग बंदिर्भा राजा

स्तुतियुक्ताभिर्वाग्भिः प्रतिबोधमान उवाच क्षत्तारं संजिहान एव शयनं निद्रां वा परित्यजश्वेव, हे अंग वन्मारे ह सयुग्वानमिव रैकमात्य किं माम् ? ॥ एव स्तुत्यहो नाहमित्यभिप्रायः । अथवा सयुग्वानं रैकमात्यं गत्वा मम तर्हिदृक्षाम् । तदा इवशब्देऽवधारणार्थोऽनर्थको वा वाच्यः । स च क्षत्ता प्रत्युवाच रैकानयन-कामो राजोऽभिप्रायज्ञो, यो नु कथं सयुग्वारैक इति, राज्ञैवं चोक्त आनेतुं तच्चिह्नं ज्ञातुमिच्छन्त्यो नु कथं सयुग्वारैक इत्यवोचत् । स च भद्राश्वचन-मेवावोचत् तस्य स्मरन् ॥

स ह क्षत्तान्विष्य नाविद्रमिति प्रत्येयाय तं होवाच यन्मारे ब्राह्मण-स्यान्वेपणा तदेनमर्हति ॥७॥

न ह क्षत्ता नगरं ग्रामं वा गत्वाऽन्विष्य रैकं नाविदं न व्यज्ञासिपमिति प्रत्येयाय प्रत्यागतवान् । नं होवाच क्षत्तारमेरं यत्र ब्राह्मणस्य ब्राह्मविद एकान्तेऽ-रण्ये नदीपुलिनार्दा विविक्ते देशेऽन्वेपणाऽनुमार्गणं भवति तत्तत्रैवं रैकमर्हं ऋच्छ गच्छ तत्र मार्गणं कुर्वित्यर्थः ॥

मोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश तं हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वारैक इत्यहं हारा ३ इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताविद्रमिति प्रत्येयाय ॥८॥ इति प्रथमः खंडः ॥

इत्युक्तः क्षत्ताऽन्विष्य तं विजने देशेऽधस्ताच्छकटस्य गंध्याः पामानं खर्जं कषमाणं कंहुयमानं दृष्ट्वा अयं नूनं सयुग्वारैक इत्युप समीप उपविवेश विनयेनोपविष्टवान् । तं च रैकं हाभ्युवादोक्तवान् । त्वममि हे भगवो भगवन् सयुग्वारैक इति ! एवं पृष्ठोऽहमास्मि हारा ३ अर इति हानादर एव प्रति-जज्ञेऽभ्युपगतवान् । स तं विज्ञायारविदं विगतवानस्मोति प्रत्येयाय प्रत्यागत इत्यर्थः ॥ इति प्रथमः खंडः ॥ ४.१.—

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः पट्टनानि गवां निष्कमश्चतरीरथं तदा-दाय प्रतिचक्रमे तं हाभ्युवाद ॥१॥

तत्तत्र ऋषेर्गार्हस्थ्यं प्रत्यभिप्रायं बुद्ध्वा धनार्थिनां चो ह एव, जानश्रुतिः पौत्रायणः पट्टनानि गवां निष्कं कंडहारमश्चतरीरथमश्चतरीभ्यां युक्तं रथं तदा-दाय धनं गृहीत्वा प्रतिचक्रमे रैकं प्रति गतवान् । तं च गन्वाभ्युवाद हाभ्यु-क्तवान् ॥

रैकेमानि षट्शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथो नु म एतां
भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्स इति ॥२॥

हे रैक गवां षट् शतानामानि तुभ्यं मया आनीतान्ययं निष्कोऽश्वतरी-
रथश्चायमेतद्धनमाश्नस्व, भगवोऽनुशाधि च मे मामेतां यां च देवतां त्वमुपास्ते
तद्देवतोपदेशेन मामनुसार्धात्यर्थः ॥

तमु ह परः प्रत्युवाचाह हरेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरास्विति तदु
ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदा-
दाय प्रतिचक्रमे ॥३॥

तमेवमुक्तवन्तं राजानं प्रत्युवाच परो रैकः । भदेत्ययं निपातो विनिप्र-
हार्थायोऽन्यत्रेह त्वनर्थकः । एवशब्दस्य पृथक्प्रयोगान् । हरेत्वा हरेण युक्तेत्या
गंग्रा मेयं हरेत्वा गोभिः सह तवैवास्तु तवैव तिष्ठतु न मम, अपर्याप्तेन कर्मा-
र्थमनेन प्रयोजनमित्यभिप्रायो, हे शूद्रेति । ननु राजार्यं शत्रुगर्वधास्त ह क्षत्तार-
मुवाचेत्युक्तम् । विद्याग्रहणाय च ब्राह्मणमर्माणोपगमान्छूद्रस्य चानधिकारात्कथ-
मिदमननुत्पन्नं रैकेणोच्यते हे शूद्रेति । तत्राहुराचार्याः— इमं वचनध्वजान्छुगे-
नमाधिवेश । तेनासां शुचा श्रुत्या रैकस्य महिमानं वा आद्रस्ताति ऋषिरात्मनः
परोक्षजनां दर्शयन्शूद्रेत्याहेति । शूद्रवद्वा धनेनैवैनं विद्याग्रहणायोपजगाम न च
शुश्रूषया, न तु जाल्यैव शूद्र इति । अपरे पुनराहुरस्यं धनमाहृतमिति रूपावैत-
मुक्तवांश्चैति । लिंगं च ब्रह्माहरण उपादानं धनस्येति । तदु ह ऋषेर्मते ज्ञान्वा
पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणे गवां सहस्रमधिकं आयां चरैरभिमतं दुहितरमा-
त्मनस्तदादाय प्रतिचक्रमे प्रान्तवान् ॥

तं हान्युवाच रैकेदं सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायायं
ग्रामो यस्मिन्नास्तेऽन्वेय मा भगवः शार्धाति ॥४॥ तस्या ह मुरमुपोदृष्ट-
शुवाचाजहारेमाः शूद्रानेनैव मुरेनास्त्रापिष्यथा इति ते ईते रैकपर्णा नाम
महावृषेणु यश्राम्मा उवाच तस्मै होवाच ॥५॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

रैकेदं गवां सहस्रमयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जाया जायार्थं मम
दुहिता आनीतायं च ग्रामो यस्मिन्नास्ते निष्कमि ग च त्वदर्शं मया कथितः ।
नदेतत्सर्वमादायानुभाष्येय मा मां हे भगवः । इत्युक्तस्या आयाधर्मार्जताया
राशे दुहिनुर्देव मुयं द्वारं विद्याया दाने तीर्थमुपोदृष्टजानतित्वर्थः । "प्रश्नचरि

धनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रियः । विद्यया वा विद्यां प्राह तानि तीर्थानि
पञ्चम ॥” इति विद्याया वचनं विज्ञायते हि । एवं जानन्नुपेन्द्रब्रह्मसुधाचोक्तवान् ।
आजहार आहृतवान्भवान्यदिमा गा यचान्यद्धनं तत्माध्विति वाक्यशेषः ।
शूद्रेति पूर्वोक्तानुवृत्तिमात्रं न तु करणान्तरापेक्षया पूर्ववत् । अनेनैव मुखेन
विद्याग्रहणतीर्थेनालापयिष्यथा आलापयामीति मां भाणयामीत्यर्थः । ते ह्येते प्रामा
र्यैकपर्णा नाम विख्याता महारूपेषु देशेषु यत्र येषु प्राभेपूर्वामोपितवान् रैकस्तान-
सौ प्रामानदादस्य रैकाय राजा । तस्मै राजे धनं दत्तवते ह किलोवाच विद्यां
स रैकः ॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

४.२.—

वायुर्वायु संवर्गो यदा वा अग्निरुद्धायति वायुमेवाप्येति यदा सूर्योऽ-
स्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चंद्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥१॥

वायुर्वायु संवर्गो वायुर्वायो, वाय्वेत्यधारणार्थः । संवर्जनात्मग्रहणात्मग्र-
सनादा संवर्गः । वक्ष्यमाणा अग्न्याद्या देवता आत्मभावमापादयतीत्यतः संवर्गः
संवर्जनाख्यो गुणो ध्येयो वायोः कृतायान्तर्भावदृष्टान्तान् । कथं संवर्गत्वं वायोः
इत्याह । यदा यस्मिन्काले वै अग्निरुद्धायत्युद्भासनं प्राप्नोत्युपशान्त्यति तदासाव-
ग्निर्यायुमेवाप्येति वायुस्वाभाष्यमपिगच्छति । तथा यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवा-
प्येति । यदा चंद्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति । ननु कथं सूर्याचंद्रमसोः स्वरूपाव-
स्थितयोर्वायावपिगमनम् ? नैष दोषः । अस्तमनेऽदर्शनप्राप्तेर्वायुनिमित्तत्वान् ।
वायुना ह्यस्तं नीयते सूर्यः । चलनस्य वायुकार्यत्वान् । अधवा प्रलये सूर्याचंद्र-
मसोः स्वरूपप्रक्षेपे तेजोरूपयोर्वायावैवापिगमनं भ्यान् ॥

यदाप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्होवैतान्सर्वान्संवृक्त इत्यधि-
दैवताम् ॥२॥

तथा यदाप उच्छुष्यन्त्युच्छ्रापमाप्नुवन्ति तदा वायुमेवापियन्ति । वायुर्हि
यस्मोर्देवतानग्न्याद्यान्महाबलान्संवृक्ते । अतो वायुः संवर्गगुण उपास्य इत्यर्थः ।
इत्यधिदैवतं देवतासु संवर्गदर्शनमुक्तम् ॥

अथाध्यात्मं प्राणो वाच संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति
प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संवृक्त इति ॥३॥

अथानंतरमध्यात्ममात्मनि संवर्गदर्शनमिदमुच्यते । प्राणो मुख्यो वाच
संवर्गः । स पुरुषो यदा यस्मिन्काले स्वपिति तदा प्राणमेव वागप्येति वायुमि-

वाग्मिः । प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो हि यन्मादेवैतान्वागादीन् सर्वान्संवृक्त इति ॥

सौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥४॥

सौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ मंत्रर्जनयुग्मा वायुरेव देवेषु संवर्गः प्राणः प्राणेषु वाग्मादिषु मुख्यः ॥

अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षलेनि परिविध्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिधे तस्मा उ ह न ददतुः ॥५॥

अर्पितयोः स्तुत्यर्थमियमाहुवाचिकारभ्यते । इ इत्येतिद्व्यर्पः शौनकं च शुन-
कस्यापत्यं शौनकं कापेयं कपियोजमभिप्रतारिणं च नामतः कक्षलेनमापत्यं
काक्षलेनि भोजनाद्योपविष्टौ परिविध्यमाणौ संप्रवर्तिब्रह्मचारी ब्रह्मविच्छेद्यो
विभिधे भिक्षितवान् । ब्रह्मचारिणो ब्रह्मविन्मालिनां बुद्ध्वा तं जिज्ञासमानौ तन्मा
उ मित्रा न ददतुर्न दत्तवन्तौ ह किमयं वक्ष्यतीति ॥

स होषाच महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगत् भुवनस्य गोपानं
कापेय ताभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा पृतदद्यं
तस्मा पृतस इतिमिति ॥६॥

५ होषाच ब्रह्मचारी महात्मनश्चतुर इति द्वितीयावहुवचनम् । देव
एकोऽन्यार्दान्वायुर्वायादान्प्राणः । कः स प्रजापतिर्जगत् प्राप्तिवान् । कः स
जागरोति प्रथमेकः । भुवनस्य भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भुवनं भूरादि सर्वो
लोकस्त्वस्य गोपाः गोपत्रिणा रजिता गोतेत्यर्थः । तं कं प्रजापतिं हे कापेय
ताभिपश्यन्ति न जानन्ति मर्त्या मरणप्रमाणोऽविवेकिनो वा हेऽभिप्रतारिन्बहुधा
अध्यान्माभिर्देवताभिमतप्रमर्खेसन्तम् । यस्मै वा एतदहन्त्यहन्त्यक्षमपनायाहि-
यते मंस्त्रियते च तस्मै प्रजापतय एतद्वचं न दत्तमिति ॥

तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा देवानां जन्तिता
प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रे यमस्योऽनसूरिर्महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो
यदनन्तमतीति यै पयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्यहे दत्तासौ भिक्षामिति ॥७॥

तदु ह ब्रह्मचारिणो वचनं शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानो मनसा आलो-
चयन्ब्रह्मचारिणं प्रत्येयाय आजगाम । यन्वा ज्ञाहं यं त्वमवोवा नाभिपश्यन्ति
मर्त्या इति तं वयं पश्याम । कथम् ! आत्मा सर्वस्य स्थावरजंगमस्य । किञ्च

देवानामग्न्यादीनामान्मनि संहृत्य प्रमित्वा पुनर्जनिता उत्पादयिता वायुरप्येणा-
धिदेवतमग्न्यादीनाम् । अध्यात्मं च प्राणरूपेण वागादीनां प्रजानां च जनिता ।
अथवा आत्मा देवानामग्निवागादीनां जनिता प्रजानां स्थावरजंगमानाम् । हिर-
ण्यदंष्ट्रोऽमृतदंष्ट्रोऽभ्रदंष्ट्र इति यावत् । बभसो भक्षणशीलः । अनसूरिः सूरि-
भेदात् । न सूरिरसूरस्तत्प्रतिषेधोऽनसूरिः सूरिरेवेत्यर्थः । महान्तमतिप्रमाणमप्र-
मेयमस्य प्रजापतेर्महिमानं विभूतिमाहुर्गङ्गाविदः । यस्मात्स्वयमन्यैरनघमानोऽ-
भक्ष्यमाणो यदनन्नमग्निवागादिदेवतारूपमस्ति भक्षयतीति । वा इति निरर्थकः ।
वयं हे ब्रह्मचारिन्, आ इदमेवं यथोक्तलक्षणं ब्रह्म वयमा उपास्महे । वयमिति
व्यवहितेन गेयं धः । अन्ये न वयमिदमुपास्महे, किं तर्हि, परमेव ब्रह्मोपास्महे
इति वर्णयन्ति । दत्तात्मं भिक्षामित्येवोचद्ब्रह्मणः ॥

तस्मा उ ह ददुस्ते या एते पंचान्ये पंचान्ये दश सन्तस्मात्कृतं तस्मा-
त्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दश कृतं संपा विराट्छादी तयेदं सर्वं दृष्टं मयमस्येदं
दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥८॥ इति तृतीयः खंडः ॥ -

तस्मा उ ह ददुस्ते हि भिक्षाम् । ते वै ये प्रम्यन्तेऽग्न्यादयो यश्च तेषां
प्रमिता वायुः पंचान्ये वागादिभ्यः, तथान्ये तेभ्यः पंचाध्यात्मं वागादयः प्राणश्च
ते सर्वे दश भवन्ति संख्यया, दश सन्तस्तत्कृतं भवति ते, चतुरङ्क एकायः एवं
चत्वारस्त्यंकायः एवं त्रयोऽपरे द्व्यंकाय एवं द्वावन्यावेकाकाय एवमेकोऽन्य
इत्येवं दश सन्तस्तत्कृतं भवति । यत एवं तस्मान्मर्वासु दिक्षु दशस्यप्यग्न्याद्या
वागाद्याश्च दशसंख्यायामान्यादन्नमेव “दशाक्षरा विराट्” “विराट्छा” इति
हि श्रुतिः । अतोऽन्नमेव दशसंख्ययान् । तत एव दश कृते कृतेऽन्तर्भावा-
च्चतुरंकायत्वेनेत्येवोचाम । संपा विराट् दशसंख्या सत्यज्ञं व्याप्तायजादिनी च
कृतत्वेन । कृते हि दशसंख्ययातर्भूता अतोऽन्नमच्चादिनी च सा । तथा विद्वान्दश-
देवतात्मभूतः सन्विराट्त्वेन दशसंख्ययाज्ञं कृतसंख्ययाज्ञादी च तयाज्ञाज्ञादिन्येदं
सर्वं जगद्दशदिग्गमं दृष्टं कृतसंख्याभूतयोपलब्धम् । एवंविदोऽस्य सर्वं कृत-
संख्याभूतस्य दशदिग्गमं दृष्टमुपलब्धं भवति । किञ्चाज्ञादश्च भवति य एवं
वेद यथोक्तदशी । द्विरन्याग उपासनगमात्यर्थः ॥ इति तृतीयः खंडः ॥—

सत्यकामो ह जायालो जवालो मानरभामंघ्रवांचक्रे ब्रह्मचर्यं भवति
विद्वन्स्यामि किंगोत्रो न्यहमस्मीति ॥१॥

मर्वं वागायमन्यादि चाज्ञाज्ञादत्वमस्तुतं जगदेकीकृत्य पौडशधा प्रवि-
भज्य तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिर्विधातव्येत्यारभ्यते । अद्वातपसेर्ब्रह्मोपासनांगत्वप्रदर्शनाय
आख्यायिका । सत्यकामो ह नामतो, ह्यशब्द ऐतिह्यार्थो, जवालाया अपत्यं
जाबालो जयालो म्यां मातरमामंत्रयांचक आमंत्रितवान् । ब्रह्मचर्यं स्वाध्याय-
ग्रहणाय हे भवति विवत्स्याम्याचार्यकुले, किमोत्रोऽहं किमस्य मम गोत्रं सोऽहं
किमोत्रो न्वहमस्मीति ॥

सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्वोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परि-
चारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्वोत्रस्त्वमसि जवाला तु
नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो मुवीथा
इति ॥२॥

एवं पृष्ट्वा जवाला सा हैनं पुत्रमुवाच— नाहमेतन्व गोत्रं वेद हे तात
यद्वोत्रस्त्वमसि । कस्माच्च वेत्सीत्युक्ताह— बहु भर्तृगृहे परिचर्याजातमतिव्य-
भ्यागतादि चरन्त्यहं परिचारिणी परिचरन्तीति परिचरणशालैवाहं, परिचरण-
चित्तनया गोत्रादिस्मरणे मम मनो नाभूत् । यौवने च तत्काले त्वामलभे
लब्धवत्यस्मि । तदैव ते पितोपरतः । अतोऽनाथाहं, साहमेतन्न वेद यद्वोत्रः
त्वमसि । जवाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि, स त्वं सत्यकाम
एवाहं जाबालोऽस्मीत्याचार्याय मुवीथा । यथाचार्येण पृष्ट इत्याभिप्रायः ॥

स ह हारिद्रुमतं गीतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति श्रद्धयाभ्युपेयं
भगवन्तामिति ॥३॥ तं होवाच किमोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाह-
मेतद्वेद भो यद्वोत्रोऽहमस्म्यपृच्छे मातरं सा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती
परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्वोत्रस्त्वमसि जवाला तु
नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि
भो इति ॥४॥

स ह सत्यकामो हारिद्रुमतं हारिद्रुमतोऽपत्यं हारिद्रुमतं गीतमं गोत्रत एव
गन्तोवाच— ब्रह्मचर्यं भगवति पूजावति त्वयि वत्स्याम्यत उपेयामुपगच्छेयं
शिष्यतया भगवन्तमित्युक्तवन्तं तं होवाच गीतमः । किमोत्रो नु सोम्यासीति ।
विज्ञानकुलगोत्रः शिष्य उपनेतव्यः । इति पृष्ट प्रत्याह सत्यकामः । स होवाच
नाहमेतद्वेद भो यद्वोत्रोऽहमस्मि । किं त्वपृच्छं पृष्टवानस्मि मातरम् । सा मया

पृष्टा मां प्रत्यर्चान्माता । बह्वहं चरन्तीत्यादि पूर्ववत् । तस्या अहं वचः स्मरामि
सोऽहं सत्यकामो जावालोऽस्मि भो इति ॥

तं होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेप्ये
न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामवलानां चतुःशता गा निराकृत्यो-
षाचेगाः सोम्यानुसंवेजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्तेयेति स
ह वर्षगणं प्रीयास ता यदा सहस्रं संपेदुः ॥५॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

तं होवाच गौतमो नैतदब्रूवोऽब्राह्मणो विशेषेण वक्तुमर्हत्यार्जवार्थसंयुक्तम् ।
ऋजवो हि ब्राह्मणा नेतरे स्वभावतः । यस्मात् सत्याब्राह्मणजातिधर्मादगा नापे-
तवानसि, अतो ब्राह्मणं त्वामुपनेप्ये । अतः संस्कारार्थं हेमाय समिधं सोम्याहरे-
त्युक्त्वा तमुपनीय कृशानामवलानां गौयूथाभिराकृत्यापकृत्य चतुःशताः चत्वारि
शतानि गवामुवाच— इमा गाः सोम्यानुसंवजानुगच्छ । इत्युक्तस्ता अरण्यं
प्रत्यभिप्रस्थापयन्नुवाच— नासहस्रेणापूर्णेन सहस्रेण नावर्तेय न प्रत्यागच्छेयम् ।
रा एवमुक्त्वा गा अरण्यं तृणोदकबहुलं द्वंद्वरहितं प्रवेक्ष्य स ह वर्षगणं दीर्घं
प्रीयास प्रीयितवान् । ता. सम्यग्गावो रक्षिता यदा यस्मिन्काले सहस्रं संपेदुः
संपत्ता यभूवुः ॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

४.४.—

अथ हैनमृपभोऽभ्युवाच सत्यकामश्च इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव
प्राप्ताः सोम्य महस्रं स्मः प्रापय न आचार्यकुलम् ॥१॥

नमैतं धृढातपोभ्यां मिदं वायुदेवता दिवसबंधिनी तुष्टा सत्युपभमतुप्रवि-
श्यर्पभभावमापन्नाऽनुग्रहायाथ हैनमृपभोऽभ्युवाचाभ्युक्तवान्मत्यकामश्च इति सं-
बोध्य । तमगां मत्यकामो भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददा । प्राप्ताः
सोम्य महस्रं स्मः पूर्णा तव प्रतिज्ञाऽतः प्रापय नोऽस्मानाचार्यकुलम् ॥

ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवर्णाति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच
प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोद्रीची दिक्कलं वै सोम्य
चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवाचाम ॥२॥

किंचाहं ब्रह्मणः परस्य ते तुभ्यं पादं ब्रवाणि कथयानि । इत्युक्तः प्रत्यु-
वाच— ब्रवीतु कथयतु मे मया भगवान् । इत्युक्त ऋषभस्त्वं मत्यकामाय
होवाच । प्राची दिक्कला ब्रह्मणः पादस्य चतुर्थो भागः । तथा प्रतीची दिक्कला
दक्षिणा दिक्कलोद्रीची दिक्कलं वै सोम्य ब्रह्मणः पादश्चतुष्कलश्चतस्रः कला अव-

यवा यम्य सोऽयं चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम प्रकाशवानित्येव नामाभिधानं यस्य । तथोत्तरेऽपि पादास्त्रयश्चतुष्कला ब्रह्मणः ॥

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥३॥ इति पंचमः खंडः ॥

स यः कश्चिदेवं यथाकमेतं ब्रह्मणश्चतुष्कलं पादं विद्वान्प्रकाशवानित्यनेन गुणेन विशिष्टमुपास्ते तस्येदं फलं— प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रख्यातो भवतांत्वर्थः । तथाऽदृष्टं फलं— प्रकाशवतो ह लोकान्देवादिगंधर्वाधिनो मृतः सञ्जयति प्राप्नोति । य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ४.५.—

अग्निष्टे पादं वक्तेति स इ श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यथाभि सायं यभूयुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य ममिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राहुपोपविवेश ॥१॥

सोऽग्निस्ते पादं वक्तेत्युपररामयभः । म सत्वकामो ह श्वोभूते परेधुनेत्यकं नित्यं कर्म कृत्वा गा अभिप्रस्थापयांचकाराचार्यकुलं प्रति । ताः शनंधरन्त्यः आचार्यकुलाभिमुख्यः प्रस्थिता यत्र यस्मिन्काले देशेऽभि सायं निरायामभिसंबभूवुरेकत्राभिमुख्यं संभूताः, तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य ममिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राहुपोपविवेश ऋषभवचो ध्यायन् ॥

तमग्निरभ्युदाद् सत्यकामः इति भगव इति ह प्रतिशुधाव ॥२॥

तमग्निरभ्युदाद् सत्यकामः इति संबोध्य । तमसौ सत्यकामो भगव इति ह प्रतिशुधाव प्रतिवचनं ददा ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलान्तरिक्षं कला सौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनंतवान्नाम ॥३॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणासि । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच पृथिवी कला अंतरिक्षं कला सौः कला समुद्रः कलैस्वात्मगोचरमेव दर्शनमभिः अवर्वात् । एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनंतवान्नाम ॥

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनंतवानित्युपास्तेऽनंतवानस्मिँल्लोके भवत्यनंतवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं

पृष्ठा मां प्रत्यर्वाङ्माता । बह्वहं चरन्ताल्यादि पर्ववत । तस्या अहं वचः स्मरामि
सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥

तं होवाच नैतदब्राह्मणो विचक्षुमर्हति भूमिधं भोम्याहरोप त्वा नेप्ये
न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामवलानां चतुःशता गा निराकृत्यो-
वाचेमाः भोम्यानुसंघेजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणाघर्तेयेति न
ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रं मपेदुः ॥५॥ इति चतुर्थः खंडः॥

तं होवाच गौतमो नैतद्वचोऽब्राह्मणो विशेषेण वक्षुमर्हत्याजवार्धसंयुक्तम् ।
ऋजवो हि ब्राह्मणा नेतरे स्वभावतः । यस्मान्न सत्याद्ब्राह्मणजातिधर्मादगा नपे-
तवानसि, अतो ब्राह्मणं त्वामुपनेप्ये । अतः संस्कारार्थं होमाय भूमिधं भोम्याहरे-
त्युक्त्वा तमुपनीय कृशानामवलानां गौयूथानिराकृत्यापकृत्य चतुःशताः चत्वारि
शतानि गवामुवाच— इमा गा भोम्यानुमंत्रजानुगच्छ । इत्युक्त्वा अरण्यं
प्रत्यभिप्रस्थापयन्नुवाच— नामहस्रेणापूर्णं सहस्रेण नावर्तेय न प्रत्यागच्छेयम् ।
स एवमुक्त्वा गा अरण्यं तृणोदकबहुलं द्वंद्वरहितं प्रवेक्ष्य न ह वर्षगणं दीर्घं
प्रोवासं प्रोपितवान् । ताः सम्यग्गावो रक्षिता यदा यस्मिन्काले महस्रं मपेदुः
संपन्ना बभूवुः ॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

४.४.—

अथ हैनमृषभोऽभ्युवाच सत्यकामः इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव
प्राप्ताः सोम्य महस्रं स्मः प्रापय न आचार्यकुलम् ॥१॥

तमेतं ब्रह्मतपोभ्या सिद्धं वायुदेवता दिवसंधविनी मुष्टा मत्पृषभमनुप्रवि-
श्यर्षभभावमापन्नाऽनुग्रहायाथ हैनमृषभोऽभ्युवादाभ्युक्तवान्मत्यकामः इति मं-
चोच । तमसौ सत्यकामो भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ । प्राप्ताः
सोम्य महस्रं स्मः पूर्णा तव प्रतिज्ञाऽतः प्रापय नोऽस्मानाचार्यकुलम् ॥

ब्रह्मणश्च ते पादं प्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच
प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य
चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवाचाम ॥२॥

किंचाह ब्रह्मणः परस्व ते तुभ्यं पादं प्रवाणि कथयानि । इत्युक्तः प्रत्यु-
वाच— ब्रवातु कथयतु मे मह्यं भगवान् । इत्युक्त ऋषभस्तस्मै सत्यकामाय
होवाच । प्राची दिक्कला ब्रह्मणः पादस्य चतुर्थो भागः । तथा प्रतीची दिक्कला
दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य ब्रह्मणः पादश्चतुष्कलश्चतस्रः कला अव-

यवा यस्य सोऽयं चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम प्रकाशवानित्येव नामा-
भिधानं यस्य । तथोत्तरेऽपि पादोऽयश्चतुष्कला ब्रह्मणः ॥

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रका-
शवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाज्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतु-
ष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥३॥ इति पंचमः खंडः ॥

स यः कश्चिदेवं यथोक्तमेतं ब्रह्मणश्चतुष्कलं पादं विद्वान्प्रकाशवानित्यनेन
गुणेन विशिष्टमुपास्ते तस्येदं फलं— प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रख्यातो भव-
तीत्यर्थः । तथाऽदृष्टं फलं— प्रकाशवतो ह लोकान्देवादिगर्वबंधनो मृतः सजयति
प्राप्नोति । य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ४.५.—

अग्निष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाचकार ता
यथाभि सार्यं यभूवुस्तथाग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चा-
दग्नेः प्राहुपोपविवेश ॥१॥

सोऽस्मिन्ते पादं वक्तव्युपरामर्शः । न सत्यकामो ह श्वोभूते परेशुर्नेत्यकं
नित्यं कर्म कृत्वा गा अभिप्रस्थापयाचकाराचार्यकुलं प्रति । ताः श्वंश्चरन्त्यः
आचार्यकुलाभिमुख्यः प्रस्थिता यत्र यस्मिन्काले देशेऽभि गार्यं निशायामभिसंब-
भृशुरेकत्राभिमुख्यः संभूताः, तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय
पश्चादग्नेः प्राहुपोपविवेश ऋषभवचो ध्यायन् ॥

तमग्निरभ्युयाद् सत्यकामः इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥२॥

तमग्निरभ्युवाद सत्यकामः इति संवाच्य । तमर्भा गत्यकामो भगव इति
ह प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददां ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं प्रवाणीति प्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच
पृथिवी कलान्तरिक्षं कल्पा रौः कला समुद्रः कल्प वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणोऽनंतवान्नाम ॥३॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं प्रवाणाति । प्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच
पृथिवी कला अंतरिक्षं कला रौः कला समुद्रः कल्पेऽस्मिन्मयोचरमेव दर्शनमग्निः
अप्रवीन् । एष च सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनंतवान्नाम ॥

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनंतवानित्युपास्तेऽनंतवा-
नस्मिँल्लोके भवत्यनंतवतो ह लोकाज्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं

ब्रह्मणोऽनंतवानित्युपास्ते ॥४॥ इति पट्टः खंडः ॥

न यः कश्चित्शोक्तं पादमनंतवत्त्वेन युगेनोपास्ते न नर्ध्वं तद्गुणो भव-
त्समिदंके, गृतधनंतवतो ह श्रोत्रान्य जमति, य एतमेवमिदंदि पूर्ववत् ॥
इति पट्टः खंडः ॥ ४.६.—

हंसस्ते पादं वक्तुंति स ह श्रोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यथा-
भि सायं बभूयुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
प्राहुपोपविवेश ॥१॥ तं हंस उपनिपत्याम्युपाद सत्यकामश्च इति भगव
इति ह प्रतिशुधाय ॥२॥

सोऽग्निर्हंसते पादं वक्तुंत्युपरायाम । हंस आदित्यः । श्रोत्रपापन-
सामान्याय । स ह श्रोभूत इत्यादि गमानम् ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवा-
चाग्निः कला सूर्यः कला चंद्रः कला विष्णुर्कलैव वै सोम्य चतुष्कलः पादो
ब्रह्मणो ज्योतिष्मानाम ॥३॥ स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो
ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानास्मिदंके भवति ज्योतिष्मतो ह लोका-
भ्रपति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥४॥
इति सप्तमः खंडः ॥

अग्निः कला सूर्यः कला चंद्रः कला विष्णुर्कलैव वै सोम्येति ज्योतिर्विप-
यमेव च दर्शनं प्रोवाच अतो हंसस्वादित्यन्वं प्रतीयते । विद्वत्कलं— ज्योति-
ष्मान्दासित्युक्तोऽग्निदंके भवति । चंद्रादित्यादीनां ज्योतिष्मन् एव च मृत्वा
लोकाजयति । गमानमुत्तरम् ॥ इति सप्तमः खंडः ॥ ४.७.—

मद्गुटे पादं वक्तुंति स ह श्रोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यथा-
भि सायं बभूयुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
प्राहुपोपविवेश ॥१॥

हंसोऽपि मद्गुटे पादं वक्तुंत्युपरायाम । मद्गुद्वक्त्रं पक्षी, स चाप्यदंभा-
त्प्राणः । स ह श्रोभूत इत्यादि पूर्ववत् ॥

तं मद्गुपनिपत्याम्युपाद सत्यकामश्च इति भगव इति ह प्रतिशुधाय
॥२॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच
प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैव वै सोम्य चतुष्कलः पादो

ब्रह्मण आयतनवाच्याम ॥३॥

न च मद्गुः प्राणः स्वविषयमेव च दर्शनमुवाच प्राणः कलेत्याद्यायतनवानित्येयं नाम । आयतनं नाम मनः सर्वकरणोपहृतानां भोगानां तदस्मिन्वादे विद्यत इत्यायतनवाच्याम पादः ॥

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्न भाय-
तनवानस्मिहोके भवत्यायतनवतो ह लोकाजयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं
पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥४॥ इति अष्टमः खंडः ॥

तं पादं तथैवोपास्ते यः न आयतनवानाश्रयवानस्मिहोके भवति । तथा-
यतनवत एव सावकाशाक्षेकान्मृतो जयति । य एतमेवमित्यादि पूर्ववत् ॥ —

प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाच भक्तकाम ३ इति भगव इति
ह प्रतिशुधाव ॥१॥

न एवं ब्रह्मविन्मन्त्राप ह प्राप्तवानाचार्यकुलम् । तमाचार्योऽभ्युवाच म-
त्तकाम ३ इति । भगव इति ह प्रतिशुधाव ॥

ब्रह्मविदिव वै सौख्य भासि को नु त्वानुशसामेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति
ह प्रतिजज्ञे भगवोस्त्येव मे कामे श्रूयान् ॥२॥

ब्रह्मविदिव वै नौम्य भासि । प्रगर्भेऽद्वयः प्रह्रांयनवदनध निधितः कृता-
धो ब्रह्मविद्वदिति । अत आह आचार्यो ब्रह्मविदिव भागानि, को न्विति वितर्क-
यप्रयाव कस्वामनुशसामिति । न चाह सत्यसमोऽन्ये मनुष्येभ्यः । देवता मा-
मनुशिष्टवत्यः । कोऽन्यो भगवन्निष्ठप्ये मा मनुष्यः मत्तनुशसामितुमुन्महेतैत्यभि-
प्रायः । अनेोऽन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । भगवोस्त्येव मे
कामे ममेच्छायां दृश्यान्विमर्शस्तेन, नाहं तद्गुणयामीत्यभिप्रायः ॥

श्रुतं होय मे भगवदुद्येभ्य आचार्योर्द्वय विद्या विदिता साधिष्टे प्राप-
तीति तस्मै हतदेवोवाचात्र ह न किंचन पीयायेति पीयायेति ॥३॥

पुनर्ब्रह्मविद्यां प्रकारान्तरेण वक्ष्यामीत्यारभते गति च तद्विदोऽप्रिविद्यां च ।
आख्यायिका पूर्ववन्द्विदातपगोर्ब्रह्मविद्यासाधनत्वप्रदर्शनार्थः—

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकाम आचारे ब्रह्मचर्यमुवाच तस्य
ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह स्मान्दानन्तैर्वासिनः ममावर्तयस्तं ह
स्मैव न समावर्तयति ॥१॥

उपकोसलो ह वै नामनः कमलस्यापत्यं कामलायनः सत्यकाम आचारे
ब्रह्मचर्यमुवाच । तस्य, ह ऐतिचार्यः, तस्याचार्यस्य द्वादश वर्षाण्यग्नीन्परिचचार
अमीनां परिचरणं कृतवान् । स ह स्म आचार्योऽन्यान्ब्रह्मचारिणः व्याध्यायं
प्राहयित्वा समावर्तयन्तमेवोपकोसलमेकं न ममावर्तयति स्म ह ॥

तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं गम्यगग्नीन्परिचचारान्मा द्वाग्नयः
परिप्रवोचन्प्रवृद्धस्मा इति तस्मै ह्यग्नौ चैव प्रवामांचके ॥२॥

तमाचार्यं जायोवाच— तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं गम्यगग्नीन्परिचचारी-
त्परिचरितवान् । भगवांश्चाग्निं भुक्तं न ममावर्तयति । अतोऽस्मद्भुक्तं न ममा-
वर्तयतीति ज्ञात्वा त्वामग्नौ मा परिप्रवोचन्गर्ह्यं तव मा कुर्युः । अतः प्रवृत्तस्मै
विद्यामिष्टामुपकोसलायेति । तस्मा एव जायोकोऽपि ह्यग्नौ चैवानुक्त्वंव
किंचिन्प्रवामांचके प्रवसितवान् ॥

स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे तमाचार्यं जायोवाच ब्रह्मचारिज्ञान
किं नु ताश्चासीति स होवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया
व्याधिभिः प्रतिपूर्णाऽस्मि नाशिष्यामीति ॥३॥

स होपकोसलो व्याधिना मानेन दुःखेनानशितुमनशनं कर्तुं दध्रे
धृतवान्मनः । तं तूष्णीमग्न्यागरेऽवस्थितमाचार्यं जायोवाच— हे ब्रह्मचारि-
ज्ञानं भुंक्ष्व, किं नु कस्मात्तु कारणाजाश्चासीति । स होवाच— बहवोऽ-
नेकेऽस्मिन्पुरुषेऽदृष्टाये प्राकृते कामा इच्छाः कर्तव्यं प्रति नाना अत्ययोऽ-
तिगमनं येषां व्याधीना कर्तव्यचित्तानां ते नानात्यया व्याधयः कर्तव्यता-
प्राप्तिनिमित्तानि चित्तदुःखानां त्यक्तः । तैः प्रतिपूर्णाऽस्मि अतो नाशिष्यामीति ॥

अथ ह्यग्नयः समूदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीदन्तास्मै
प्रववामेति तस्मै होचुः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥४॥

उक्त्वा तूष्णीमूते ब्रह्मचारिणि, अथ ह्यग्नयः शुभ्रपया वज्रिनाः काह-

प्याविष्टाः सन्तश्च योऽपि समूदिरे संभूयोक्तवन्तः । हंतेदानीमस्मै ब्रह्मचारिणे-
ऽस्मद्भक्त्याय दुःखिताय तपस्विने श्रद्धधानाय सर्वेऽनुशास्योऽनुप्रवक्षाम ब्रह्मविद्यां
इत्येवं मंत्रधार्य तस्मै होचुरुक्तवन्तः— प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥

स होवाच विजानाम्यहं यत्प्राणी ब्रह्म कं च तु खं च न विजाना-
मीति ते होचुर्यद्वाच कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च हास्य
तदाकाशं चोचुः ॥५॥ इति दशमः खंडः ॥

म होवाच ब्रह्मचारी— विजानाम्यहं यद्ब्रह्मैतत्तं प्रमिद्वपदार्धरु-
त्वात्प्राणो ब्रह्मेति । स यस्मिन्सति जीवनं यदपगमे च न भवति तस्मिन्वायु-
विशेषे लोके ऋतोऽतो युक्तं ब्रह्मत्वं तस्य । तेन प्रतिद्वपदार्धकत्वाद्विजानाम्यहं
यत्प्राणो ब्रह्मेति । कं च तु खं च न विजानामीति । ननु कंरंशब्दयोरेपि मुखा-
काशविषयत्वेन प्रमिद्वपदार्धकत्वमेव, कस्माद्ब्रह्मचारिणोऽजानम् ? नूनं मुखस्य
कंशब्दवान्यस्य क्षणप्रभं सित्वान्तरं शब्दवान्यस्य चाकाशस्याचेतनस्य कथं ब्रह्म-
त्वमिति मन्यते । कथं च भगवता वाक्यमप्रमाणं स्यादिति । अतो न विजा-
नामीत्याह । तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते हास्य ऊचुः— यद्वाच यदेव ब्रह्म
कमवोचाम तदेव त्वमाकाशमित्येवं येन विशेष्यमाणं कं विषयेद्रियमयोगजा-
त्सुराक्षितं स्यात् नाल्लेख्यं विशेष्यमाणमुत्पलं रक्षादिभ्यः । यदेव खमित्या-
काशमवोचाम तदेव च कं मुख्यमिति जानीहि । एवं च मुखेन विशेष्यमाणं खं
भेदित्वा यदेतन्नास्ति रक्षितं स्यात् नाल्लेख्यं यदेव । मुखमाकाशत्वं नेतरङ्गी-
कृतं, आकाशं च मुखोद्वयं नेतरङ्गीकृतकमित्यर्थः । नन्याकाशं चेन्मुखेन वि-
शेषयितुमिष्टं अस्त्वन्यतरदेव विशेषणं यद्वाच कं तदेव खमित्यनिरुक्तिमिरुत् ।
यदेव खं तदेव कमिति पूर्वविशेषणं वा । ननु मुखमाकाशयोर्मध्येऽपि लौकिकमुखमा-
काशाभ्यां व्यापृतिरिष्टेल्लोचाम । मुखेनाकोरो विशेष्येन व्यापृतिरभयो-
रर्थप्राप्तयेति चेन्मालमेवं, हिनु मुखेन विशेषितम्यं वाग्राहस्य ध्येयत्वं विहितं,
न त्वाकाशगुणस्य विशेषणस्य मुख्यस्य ध्येयत्वं विहितं स्यात् । विशेषणोपादा-
नस्य विशेषनियन्तृत्वेनैवोपश्रयान् । अतः सैन मुखमपि विशेष्यते ध्येयत्वाय ।
कुतश्चतस्त्रिधायेत ! कंशब्दस्यापि ब्रह्मशब्दसंबन्धार्कं ब्रह्मेति । यदि हि मुख्यगुण-
विशिष्टस्य यस्य ध्येयत्वं विवक्षितं स्यात्तं खं ब्रह्मेति वृत्तुरभयः प्रथमम् । न
चैवमुक्तवन्तः । किं तर्हि ! कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । अतो ब्रह्मचारिणो मोक्षपनय-

नाय कंग्रंशद्योरितरेतरार्थशेषणविशेष्यत्वनिर्देशो युक्त एव यद्वाय वमित्यादिः । तदेतदस्मिभिरुक्तं वाक्यार्थमममोश्वाय श्रुतिराह— प्राणं च हार्मं ब्रह्मचारिणे । तस्याकाशमन्त्राकाशः । प्राणस्य संबंधी आश्रयत्वेन हार्दं आकाश इत्यर्थः । मुग्-
गुणस्त्वनिर्देशान् । तं आकाशं मुग्गुणविशिष्टं ब्रह्म तत्त्वं च प्राणं ब्रह्मसंपर्का-
देव ब्रह्मेत्युभयं प्राणं आकाशं च समुचित्य ब्रह्मणा ऊचुरग्रय इति ॥ ४.१०.—

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुसंशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति य एष
आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥

संभ्यामयो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मोक्तवन्तः । अधानंतरं प्रत्येकं स्वस्वविषयां
विद्यां वक्तुमोरभिरे । तत्रादौवेन ब्रह्मचारिणं गार्हपत्योऽग्निरनुसंशास । पृथिव्यग्नि-
रन्नमादित्य इति भर्मताधतस्मन्तवः । तत्र य आदित्ये एष पुरुषो दृश्यते सोऽ-
हमस्मि गार्हपत्योऽग्निर्यश्च गार्हपत्योऽग्निः स एवाहमादित्ये पुरुषोऽस्मीति पुनः
परारुत्या न एवाहमस्मीति वचनम् । पृथिव्यग्नयोरिव भोज्यत्वलक्षणयोः संबधो
न गार्हपत्यादित्ययोः । असृज्यपकृत्यप्रकाशनधर्मा अविशिष्टा इत्यत एकत्व-
मेवानयोरत्यंतम् । पृथिव्यग्नयोस्तु भोज्यत्वेनाभ्या संबंधः ॥

न य एतमेवं विद्वानुपान्तेऽपहते पापकृत्वां लोकी भवति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते उप वयं तं भुजामोऽस्मिंश्च लोके-
ऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपान्ते ॥२॥ इति एकादशः खंडः ॥

न यः कश्चिदं यथेक्तं गार्हपत्यमग्निमन्त्राद्यादन्वेन चतुर्धा प्रविभक्तु-
पान्ते सोऽपहते विनाशयति पापकृत्वां पापं कर्म । लोकी लोकयोश्चात्मनोऽन्वेन
लोकेनाग्निमेव तद्वान्भवति यथा वयम् । इह च लोके सर्वं सर्वशतमायुरेति प्राप्तेति
ज्योगुज्ज्वलं जावति नाप्ररुषात इत्येतत् । न चास्यावराधते पुण्याश्चात्म्य
विदुषं संततिजा इत्यर्थः, न क्षीयन्ते संतत्युच्छेदेन न भवतीत्यर्थः । किं च तं
वयमुपभुजामः पालयामोऽस्मिंश्च लोके जीवन्मममुष्मिंश्च परलोके । य एतमेवं
विद्वानुपान्ते यथेक्तं तस्य तत्फलमित्यर्थः ॥ इति एकादशः खंडः ॥४.११.—

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुसंशासापो दिशो नक्षत्राणि चंद्रमा इति
य एष चंद्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥ स य
एतमेवं विद्वानुपान्तेऽपहते पापकृत्वां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जी-
वति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते उप वयं तं भुजामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च

य एतमेवं विद्वानुपाम्ने ॥२॥ इति द्वादशः खंडः ॥

अथ हनमन्वाहार्यपचनोऽनुसन्नाय दक्षिणामिः आपो दिशो नक्षत्राणि चंद्रमा इत्येता मम चतस्रस्तनवश्चतुर्धाहमन्वाहार्यपचनः आत्मानं प्रविभज्यावस्थितः । तत्र य एष चंद्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि, स एवाहमस्मीति पूर्ववत् । अहमेवंधाज्ज्योतिष्प्रसामान्याद्यान्वाहार्यपचनचंद्रमसोरित्यर्थं दक्षिणदिशं-यंधात् । अपा नक्षत्राणां च पूर्ववदक्षत्वेनैव गंधः, नक्षत्राणां चंद्रमसो भोग्यत्वप्रतिदेहः । अपामघोत्यादकत्वादक्षत्यं दक्षिणामिः, पृथिव्यावद्राहंपत्यम् । गमानमन्यत् ॥ इति द्वादशः खंडः ॥

४.१२.—

अथ हनमाहवनीयोऽनुसन्नाय प्राण आकाशो घ्रांविंशुदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥

स य एतमेवं विद्वानुपाम्नेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योर्गीषति नास्यावरगुरवाः क्षीयन्त उप ययं मं भुजामोऽस्मिन्ध लोकेऽमुष्मिन्ध य एतमेवं विद्वानुपाम्ने ॥२॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥

अथ हनमाहवनीयोऽनुसन्नाय प्राण आकाशो घ्रांविंशुदिति ममाप्यनाद्यतस्रस्तनवः । य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीत्यादि पूर्ववत्प्रामान्यान् । शु-आकाशयोस्याभ्रयत्वादिषुदाहवनीययोर्भोग्यत्वेनैव गंधः । समानमन्यन् ॥—

ते होत्रुरपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यामविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं यत्तेत्याजगाम हास्याचार्यममाचार्योऽभ्युपादोपकोमल ३ इति ॥१॥

ते पुनः संभूयोनुर्ह— उपवेगल एषा सोम्य ते त्वाम्मद्विद्याऽमि विदेत्यर्थः । आत्मविद्या पूर्वोक्ता प्राणो दक्ष कं दक्ष नं दक्षिणि च । आचार्यस्तु ते गतिं यत्ता विद्याफलप्राप्तय इत्युपवेगलं नमुराग्रयः । आजगाम हास्याचार्यः कालेन । तं च शिष्यमाचार्योऽभ्युपादोपकोमल ३ इति ॥

भगव इति ह प्रतिशुभाव । ब्रह्मविद इव सौम्य ते मुखं प्रमन्नं भाति
 को नु त्वाऽनुशशासित्युक्तः प्रत्याह—को नु माऽनुशिष्यादनुशासनं कुर्याद्भो
 भगवंस्त्वयि प्रोषितः, इतीहापेव निहतेऽपनिहृत इवेति व्यवहितेन संबंधः, न
 चापनिहृते, न च यथावदग्निभिरुक्तं ब्रवोतीत्यभिप्रायः । कथं? इमेऽप्रयो मया
 परिचरिता उक्तवन्तो नूनं, यतस्त्वां दृष्ट्वा वेपमाना इवेदशा दृश्यन्ते पूर्वमन्यादृशाः
 सन्तः, इतीहार्मानभ्युदेऽभ्युक्तवान्काङ्क्षाऽमीन्दर्शयन् । किं नु सौम्य किल ते तुभ्य-
 मवोचन्नप्रयः? इति पृष्ट इत्येवमिदमुक्तवन्त इत्येवं ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान्प्रती-
 कमात्रं किञ्चित् सर्वं यथोक्तमग्निभिरुक्तमवोचन् । यत आहान्चार्यो—लोकान्वाव
 पृथिव्यादीन्हे सौम्य किल तेऽवोचन्न ब्रह्म साकल्येन । अहं तु ते तुभ्यं तद्ब्रह्म
 यदिच्छामि त्वं धेत्तुं वक्ष्यामि, शृणु तस्य मयोर्ययमानस्य ब्रह्मणो ज्ञानमाहात्म्यं-
 यथा पुष्करपलाशे पद्मपत्र आपो न श्लिष्यन्तः, एवं यथा वक्ष्यामि ब्रह्मैवंविदि
 पापं कर्म न श्लिष्यते न संवध्यत इति । एवमुक्तवत्याचार्य आहोपकोसलो ब्रवीतु
 मे भगवानिति । नम्रं होवाचाचार्यः ॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥ ४.१४.—

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेत-
 द्ब्रह्मेति तद्यद्यस्मिन्मर्षिर्वोदकं वा सिञ्चति चर्मनी एव गच्छति ॥१॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिक्षश्चर्यादिराधनमर्पणः शान्ति-
 विवेकिर्भट्टेष्टः । 'चक्षुषधक्षुः' इत्यादिश्रुत्यंतरान् । नन्वाग्निभिरुक्तं विनश्यं, यत
 आचार्यस्तु ते गतिं वक्तुं गतिमात्रस्य वक्तव्यवोचन् भविष्यद्विषयापरिज्ञानं
 चार्मानाम् । नैव दोषः । मुग्धाकाशम्येवाक्षिणि दृश्यत इति द्रष्टुर्नुवादान् । एष
 आत्मा प्राणिनामिति होवाचैवमुक्तवान् एतद्यदेवात्मतत्त्वमवोचाम् । एतदमृतम-
 भरणधर्मविनाशयत एवाभयं, यस्य हि विनाशाशंका तस्य भयोपपत्तिस्तद्भा-
 वादभयमन एवेतद्ब्रह्म बृहदनेतमिति । किंचाम्य ब्रह्मणोऽधिपुरुषस्य माहात्म्यं
 तत्तत्र पुरुषस्य स्थानेऽक्षिणि यद्यप्यस्मिन्मर्षिर्वोदकं वा सिञ्चति चर्मनी एव
 गच्छति, पद्मावेव गच्छति, न चक्षुषा संवध्यं पद्मपत्रेणोदकम् । स्थानस्या-
 ध्येतन्माहात्म्यं हि पुनः स्थानिनोऽधिपुरुषस्य निर्गजनं वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥

एतं संवदाम इत्याचक्षत एतं हि सर्वाणि यामान्यभिर्देयन्ति सर्वो-
 ध्येनं यामान्यभिर्देयन्ति य एवं वेद ॥२॥

एतं यथोक्तं पुरुषं संवदाम इत्याचक्षत । कस्मान्? यस्मादेतं सर्वाणि

वामानि वननीयानि मंजवनीयानि शोभनान्यभिसंयन्त्याभिसंगच्छन्तात्यतः संय-
द्रामः । तथैवंत्रिदमेनं सर्वाणि वामान्यभिमंयन्ति य एवं वेद ॥२॥

एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वोणि वामानि
नयति य एवं वेद ॥३॥

एष उ एव वामनीः यस्मादेव हि सर्वाणि वामानि पुण्यकर्मफलानि पु-
ण्यानुरूपं प्राणिभ्यो नयति प्रापयति वहति चात्मधर्मत्वेन । विदुषः फलं—
सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥

एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति
य एवं वेद ॥४॥

एष उ एव भामनीः एष हि यस्मात्सर्वेषु लोकेष्व्वादित्यचंद्रान्यादिरूपं भाति
दाप्यते 'तस्य भामा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । अतो भामानि नयतीति
भामनीः । य एवं वेदासायपि सर्वेषु लोकेषु भाति ॥

अथ यदु चंवास्मिन्ष्टब्धं कुर्वन्ति यदि च नाचिषमेवाभिसंभवन्त्याचि-
षोऽहरह आर्प्यमाणपक्षमाप्यमाणपक्षाद्यान्पटुद्दृष्टेति मासांस्तान्मासेभ्यः
संवत्सरं संवत्सरानादित्यमादित्याब्दमसं चंद्रमसो विद्युत् तत्पुरुषोऽमानवः
स पुनान्द्रक्षु रामयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इधं मानयमा-
वर्त नायतन्मे नायतन्ते ॥५॥ इति पंचदशः खंडः ॥

अवेदानां यथोक्तप्रत्यवेदो गतिरच्यते । यद्यत्र उ चंवास्मिन्ष्टब्धं विदि शब्दं
शवकर्म मृते कुर्वन्ति, यदि च न कुर्वन्ति ऋत्विज, सर्वधाप्येवंवित्तेन शवक-
र्मणाऽकृतेनापि प्रतिबद्धो न ब्रह्म न प्राप्नोति, न च कृतेन शवकर्मणास्य कश्चना-
भ्यधिको लोहः । 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान' इति श्रुत्यंतरात् । शवकर्म-
ण्यनादरं दर्शयन्विद्या स्ताति, न पुनः शवकर्मैवंविदो न कर्तव्यमिति । अक्रिय-
माणे हि शवकर्मणि कर्मणा फलारंभे प्रतिबंधः कश्चिदनुमायतेऽन्यत्र । यत इह
विद्याफलारंभकाले शवकर्म म्याह्व न वेति निद्यावतोऽप्रतिबंधेन फलारंभं दर्श-
यति । ये सुराकाशमाश्लिष्यं संब्रह्मामो वामनीर्भामनीरिलेवगुणमुपासंत प्राणस-
हितामभिविद्या च तेषामन्यत्कर्म भवतु मा वा भूत्सर्वेषां तेऽचिषमेवाभिसंभ-
वन्त्यचिरभिमानीनां देवतामभिसंभवान्ति प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । अचिषोऽचिदेव-
ताया अहरहरभिमानीनां देवता, अह आर्प्यमाणपक्षं शुक्रपक्षदेवतां, आपूर्य-

माणपक्षाद्यान्प्रमासानुदट्तरां दिशमेति सविता तान्मामानुत्तरायणदेवतां,
तेभ्यो मामेभ्यः संवत्सरं संवत्सरदेवता, ततः संवत्सरादादित्यं, आदित्याच्चंद्र-
मसं चंद्रमसो विद्युतम् । तत्तत्रस्थान्तात्पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकोदत्त्यामानवो, मानव्यां
सृष्टौ भवो मानवो न मानवोऽमानवः, न पुरुष एनान्ब्रह्म सत्यलोकस्थं गमयति
गन्तृगन्तव्यगमयितृत्वव्यपदेशेभ्यः सन्सात्रब्रह्मप्राप्तां तदनुपपत्तेः । 'ब्रह्मैव सन्
ब्रह्मायेति' इति हि तत्र वक्तुं न्याय्यम् । सर्वभेदनिरासेन सन्मात्रप्रतिपत्ति
वक्ष्यति । न चादृष्टो मार्गोऽगमनायोपनिष्ठो 'म एनमविदितो न भुर्नात्' इति
श्रुत्यंतरात् । एष देवपथो देवैरचिरादिभिर्गमयितृत्वेनाधिकृत्यैतद्रूपलक्षितः पंथा
देवपथ उच्यते । ब्रह्म गंतव्यं तेन चोपलक्षित इति ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्य-
माना गच्छन्तो ब्रह्मं मानवं मनुसंबन्धिनं मनोः शृष्टिलक्षणमावर्तं नावर्तन्त,
आवर्तन्तेऽस्मिन्ननमरणप्रबंधचक्रादृढा घर्त्रार्यप्रवत्पुनः पुनरित्यावर्तस्तं न प्रति-
पद्यन्ते । नावर्तन्त इति द्विरक्तिः सफलाया विद्यायाः परिणामप्रदर्शनार्था ॥—

रहस्यप्रकरणे प्रसंगादारण्यकत्वमामान्नाच्च यज्ञे क्षत उत्पन्ने व्याहृतयः
प्रायश्चित्तार्था विवातव्यान्तदभिज्ञस्य चत्विजो ब्रह्मणो मानमित्यत इदमारभ्यते—

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यज्ञिदं सर्वं पुनाति यदेव यज्ञिदं
सर्वं पुनाति तस्मादेव एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्तनी ॥१॥

एष ह वै एष वायुर्योऽयं पवतेऽयं यज्ञः । ह वै इति प्रसिद्धार्थावयो-
तकौ निपाता । वायुप्रतिष्ठो हि यज्ञः प्रसिद्धः श्रुतिषु । "स्वाहा वातेधाः" "अयं
वै यज्ञो योऽयं पवत" इत्यादिश्रुतिभ्यः । वान एव हि चलनात्मकत्वात्क्रिया-
समवायी । "वात एव यज्ञम्यारंभको वातः प्रतिष्ठा" इति च ध्रुवणान् । एष ह
यन्गच्छंश्चलतिदं सर्वं अगत्पुनाति पावयति शोधयति । न ह्यचलतः शुद्धिरस्ति ।
दोषनिरागर्तं चलतो हि दृष्टं न स्थिरम् । यद्यम्याच्च यज्ञेष इदं सर्वं पुनाति तस्मा-
देव एव यज्ञो यत्पुनातीति । तस्मार्थव्यविशिष्टस्य यज्ञस्य वाक्च मंत्रोच्चारणं
व्यापृता । मनश्च यथाभूतार्थज्ञाने व्यापृतम् । ते एते वाङ्मनसे वर्तनी मार्गो
याभ्या यज्ञस्तायमानः प्रवर्तते ते वर्तनी । "प्रज्ञापानपरिचलनवत्स्या हि वाच-
श्चित्तस्य चोत्तरोत्तररक्तमो ययज्ञः" इति हि श्रुत्यंतरम् । अतो वाङ्मनसाभ्यां यज्ञो
वर्तत इति वाङ्मनसे वर्तनी उच्येते यज्ञस्य ॥

तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा हीताभ्युर्ब्रह्मतान्यतरां

स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदति ॥२॥
अन्यतरामेव वर्तनीं संस्करोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्भजत्रयो वैकेन
चक्रेण वर्तमानो रिप्यत्येवमस्य यज्ञो रिप्यति यज्ञं रिप्यन्तं यजमानोऽ-
नुरिप्यति स इष्टा पापीयान्भवति ॥३॥

तयोर्वर्तन्योरन्यतरां वर्तनीं मनसा विवेकज्ञानवता संस्करोति ब्रह्मत्विक्,
वाचा वर्तन्या हेताभ्वर्युरद्रता, इत्येते त्रयोऽयुत्विजोऽन्यतरां वागलक्षणां वर्तनीं
वाचैव संस्कुर्वन्ति । तत्रैवं मति बाह्यमनसे वर्तनीं संस्कार्ये यज्ञे । अथ स ब्रह्मा
यत्र यस्मिन्काल उपाकृते प्रारब्धे प्रातरनुवाके शस्त्रे पुरा पूर्वं परिधानीयाया
कृद्यो ब्रह्मतस्मिन्तरे काले व्यववदति मानं परित्यजति यदि, तदान्यतरामेव
वावर्तनीं संस्करोति । ब्रह्मणा अमंस्क्रियमाणा मनोवर्तनी हीयते विनश्यति
छिद्राभयत्यन्यतरा । स यज्ञो वाग्वर्तन्यैवान्यतरया वर्तितुमशक्नुवन्नधिप्यति ।
कथमिवेत्याह— स यथैकपात्पुरो यजन्गच्छन्नभानं रिप्यति, रथो वैकेन चक्रेण
वर्तमानो गच्छन्नित्येवमस्य यजमानस्य कुग्रहणा यज्ञो रिप्यति विनश्यति ।
यज्ञं रिप्यन्तं यजमानोऽनुरिप्यति । यज्ञप्राणो हि यजमानः । अतो युक्तो यज्ञरेषे
रेप्यन्तस्य । न तं यज्ञमिष्टा तादृशं पापीयान्पापतरो भवति ॥

अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे
एव वर्तनीं संस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥४॥ स यथोभयपाद्भजत्रयो बोभा-
भ्यां यक्षाभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतिति-
ष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स इष्टा श्रेयान्भवति ॥५॥ इति षोडशः
खंडः ॥

अथ पुनर्यत्र ब्रह्मा विद्वान्मानं परिगृह्य वाग्विसर्गमकुर्वन्वर्तते वाक्परि-
धानायाया न व्यववदति, तथैव सर्वत्विजः उभे एव वर्तनीं संस्कुर्वन्ति न
हीयतेऽन्यतरापि । किमिवेत्याह पूर्वोक्तविपरीतो दृष्टान्तौ । एवमस्य यजमानस्य
यज्ञः स्ववर्तनीभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठति स्वेनात्मनाऽविनश्यन्वर्तत इत्यर्थः । यज्ञं
प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति । यजमान एवं मानविज्ञानवद्ब्रह्मोपेतं यज्ञ-
मिष्टा श्रेयान्भवति श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ इति षोडशः खंडः ॥ ४.१६.—

अत्र ब्रह्मणो मानं विहितं, तद्रेषे ब्रह्मत्वकर्मणि चाथान्यस्मिन् होत्रादि-
कर्मरेषे व्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तमिति तदर्थं व्याहृतयो विधातव्या इत्याह—

प्रजापतिलोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां रसान्प्रावृहदग्निं पृथिव्या वायुमंतरिक्षादादित्यं दिवः ॥१॥

प्रजापतिलोकानभ्यतपद्भोक्तानुद्दिश्य तत्र गार्गाजघृक्ष्या ध्वानलक्षणं तपश्च-
चार । तेषां तप्यमानानां लोकानां रसान्प्रावृहदुद्धृतवान् जगद्दित्ययः ।
कान् । अग्निं रसं पृथिव्याः वायुमंतरिक्षात् आदित्यं दिवः ॥

स एतास्तिष्ठो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानां रसान्प्रावृहदग्ने-
र्हन्तो घार्योर्जज्ञूषि सामान्यादित्यात् ॥२॥

पुनरप्येवमेवमन्यायाः स एतास्तिष्ठो देवता उद्दिश्याभ्यतपत् । ततोऽपि
सारं रसं त्रयीविद्यां जग्राह ॥

स गृतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यान्तप्यमानाया रसान्प्रावृहदग्निर्वृ-
ग्म्यो भुवोरिति यजुर्भ्यः स्वरिति मामभ्यः ॥३॥ तद्यदक्तो रिप्येद्भूः स्वाहेति
गार्हपत्ये जुहुयादचामेव तद्रमेनर्चा वीर्येणर्चा यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥४॥

स एतां पुनरभ्यतपत् त्रया विद्याम् । तस्यास्तप्यमानाया रसं भूर्भरति
व्याहृतिमृग्म्यो जग्राह । भुवोरिति व्याहृति यजुर्भ्यः । स्वरिति व्याहृति मामभ्यः ।
अत एव लोकदेवदेवस्य महाव्याहृतयः । अतस्तत्तत्र यज्ञं यद्युक्तं ऋक्संघं धा-
द्वह्निमित्तं रिप्येयज्ञः अतं प्राप्नुयात् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । सा तत्र
प्रायश्चित्तिः । कथम्, ऋचामेव, तदिति क्रियाविशेषणं, रमेनर्चा वीर्येणाजसर्चा
यज्ञस्य ऋक्संघं धिनो यज्ञस्य विरिष्टं विच्छिन्नं अतरुणमुत्पन्नं संदधाति
प्रतिबंधते ॥

अथ यदि यजुष्टो रिप्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नां जुहुयाद्यजुषामेव
तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥५॥ अथ यदि
सामतो रिप्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्प्राग्नामेव तद्रसेन साक्षां
वीर्येण भास्नां यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥६॥

अथ यदि यजुष्टो यजुर्निमित्तं रिप्येत् भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नां जुहु-
यात् । तथा सामनिमित्ते रेपे स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् । तथा पूर्ववद्यज्ञं
संदधाति । ब्रह्मनिमित्ते तु रेपे त्रिष्वग्निषु तिष्ठतिर्ब्रह्मतिभिर्जुहुयात् । त्रय्या हि
विद्यायाः स रेपः । “अथ केन ब्रह्मत्वमित्यनर्थं त्रय्या विद्यया” इति श्रुतेः ।
न्यायान्तरं वा सृष्ट्यं ब्रह्मत्वनिमित्ते रेपे ॥

तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात्सुवर्णेन रजतं रजतेन अणु व्रणुणा
सीसं सीमेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥७॥ एवमेवां लोकानामासां
देवतानामस्यास्त्रस्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति भेषजकृतो
ह वा एष यज्ञो यन्नर्वेविद्वद्भा भवति ॥८॥

तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात् । क्षौरेण टंकणादिना खरं मृदुत्वकरं हि
तत् । सुवर्णेन रजतमश्वयगंधानं संदध्यात् । रजतेन तथा अणु, व्रणुणा सांसं,
सीमेन लोहं, लोहेन दारु, दारु चर्मणा चर्मयधनेन । एवमेवां लोकानामासां
देवतानामस्यास्त्रस्या विद्याया वीर्येण रणाख्येनाजसा यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ।
भेषजकृतो ह वा एष यज्ञः । रोगार्तं इष पुमाधिक्रिस्तेन मुक्तिक्षितेनप यज्ञो
भवति । कोऽर्त्ता । यत्र यस्मिन्यज्ञ एवावयथोक्तव्याहृतिहोमप्राप्तविद्वद्वा-
त्विग्भवति न यज्ञ इत्यर्थः ॥

एष ह वा उदयप्रवणो यज्ञो यन्नर्वेविद्वद्भा भवत्येवंविदं ह वा एषा
ब्रह्माणमनुगाथा यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति ॥९॥

विद्यैष ह वा उदयप्रवण उदयनिष्ठो दक्षिणोन्मुखो यज्ञो भवति । उत्तर-
मार्गप्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थः । यन्नर्वेविद्वद्भा भवत्येवंविदं ह वा यज्ञाणामृत्विजं प्रत्येषा-
नुगाथा यज्ञाणां रज्जुनिपरा । यतो यत आवर्तते कर्म प्रदेभाहारिजा यज्ञः क्षतोभवे-
न्नत्तद्यज्ञस्य क्षतं प्रदेसं दध्यायधितेन गच्छति परिपालयति इत्येतत् ॥

मानवो ब्रह्मैवैकं अस्तिविकुरुनश्वाभिरक्षत्येवंविदं वै ब्रह्मा धनं यज्ञ-
मान सर्वाश्चत्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वति नानेवंविदं
नानेवंविदम् ॥१०॥ इति सप्तदशः खंडः ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

मानवो ब्रह्मा मानाचरणान्मननाद्वा ज्ञानवत्त्वात्ततो ब्रह्मैवेकीतिक् पुरु-
ष्कर्तुम् । योऽदृष्टान्दृष्टान्श्च वदवा यथाभिरक्षत्येवंविदं वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
सर्वाश्चत्विजोऽभिरक्षति तत्कृतदोषापनयनात् । यत एवं विशिष्टो ब्रह्मा विद्वान्स्व-
स्मादेवंविदमेव यथोक्तव्याहृतिविदं ब्रह्माणं कुर्वति नानेवंविदं कदाचनेति ।

॥ द्विरभ्यासोऽध्यायपरिममात्यर्थः ॥

४.१७.—

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ पंचमोऽध्यायः ॥

गुणवद्भाविताया उत्तरा गतिरुक्ता । अथेदानीं पंचनऽध्यायं पंचामिविदो
गृह्यम्योर्ध्वरेतमां च धृष्टान्तां विद्यान्तरजालिनां तामेव गतिमनूय, अन्या
दक्षिणा दिक्संवन्धिनी केवलमणिणां धूमादित्थणा, पुनरावृत्तिरूपा तृतीया च
ततः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्यहेतोर्वच्येत्यारभ्यते । प्राणः श्रेष्ठो वागादिभ्यः
प्राणो वायु संवर्ग इत्यादि च बहुगोऽनीति ग्रंथे प्राणग्रहणं कृतं, स कथं, धेष्टो
वागादिषु गन्धः संहत्यकारित्वाविशेषे कथं च तस्योपासनमिति तस्य धेष्टत्वादि-
गुणविधितमयेदमनंतरमारभ्यते—

ॐ । यो ह वै ज्येष्ठं च धेष्टं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै धेष्टश्च भवति प्राणो
वायु ज्येष्ठश्च धेष्टश्च ॥१॥

यो ह वै कश्चिज्ज्येष्ठं च प्रथमं वयसा धेष्टं च गुणैरभ्यधिकं वेद न
ज्येष्ठश्च ह वै धेष्टश्च भवति । फलेन पुरपं प्रलोभ्याभिमुखीकृत्याह—प्राणो वायु
ज्येष्ठश्च वयसा वागादिभ्यः । गर्भस्थे हि पुरपे प्राणस्य वृत्तिर्वागादिभ्यः पूर्वं
लब्धात्मिका भवति यथा गर्भो विवर्धते । चक्षुरादिस्थानवयवनिष्पत्तां मत्स्यां
पश्चाद्वागादीनां अतिराम इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा भवति । धेष्टत्वं तु प्रतिपाद-
यिष्यति 'सुहय' इत्यादिनिदर्शनेन । अतः प्राण एव ज्येष्ठश्च धेष्टश्चास्मिन्कार्य-
करणसंघाते ॥

यो ह वै वसिष्ठो वेद वसिष्ठो ह स्यानां भवति वाग्वाच वसिष्ठः॥२॥

यो ह वै वसिष्ठं वसितृत्तममान्छादयितृत्तमं वसुमतमं वा यो वेद, स
तथैव वसिष्ठो ह भवति स्वानां शार्तानाम् । कस्तर्हि वसिष्ठ इत्याह—वाग्वाच
वसिष्ठो, वामिनो हि पुरपा वसन्त्याभिभवन्त्यन्यान् वसुमतमाश्च, अतो
वाग्वासिष्ठः ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यासिश्च लोकेऽमुष्मिश्च चतुर्वाच ॥३॥
प्रतिष्ठा ॥३॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद न अस्मिन्लोकेऽमुष्मिश्च परे प्रतिष्ठिति ह । का
तर्हि प्रतिष्ठेत्याह—चतुर्वाच प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि पश्यन्त्यमे च दुर्गे च प्रति-
तिष्ठति यस्मादतः प्रतिष्ठा चक्षुः ॥

यो ह वै संपदं वेद सं हासै कामाः पयन्ते देवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं

वाच संपत् ॥४॥

यो ह वै संपदं वेद तस्मा अस्मै देवाश्च मानुषाश्च कामाः संपश्यन्ते ह ।
का तर्हि संपदित्याह— श्रोत्रं वाच संपत् । यस्मान्छ्रोत्रेण वेदा गृह्यन्ते तदर्थ-
विज्ञानं च, ततः कर्माणि कियन्ते, ततः कामसंपत् इत्येवं कामसंपद्रेतुत्वा-
च्छ्रोत्रं वाच संपत् ॥

यो ह वा आयतनं वेदायतनं ह स्थानां भवति मनो ह वा आय-
तनम् ॥५॥

यो ह वा आयतनं वेद आयतनं ह स्थानां भवत्याश्रयो भवतीत्यर्थः ।
किं तदायतनमित्याह— मनो ह वा आयतनम् । इन्द्रियोपहताना विषयाणां
भोक्त्रर्थानां प्रत्ययस्पर्शां मन आयतनमाश्रयः । अतो मनो ह वा आयतन-
मित्युक्तम् ॥

अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरेऽहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीति ॥६॥

अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहंश्रेयसि अहं श्रेयानस्म्यहं श्रेया-
नस्मीत्येतस्मिन्प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्धं चोदिर उक्तवन्तः ॥

ने ह प्राणाः प्रजापति पितरमेत्योशुर्भगवन्को नः श्रेष्ठ इति तान्हो-
वाच यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वाः श्रेष्ठ इति ॥७॥

ते ह ते ह वै विवदमाना आत्मन श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापति पितरं ज-
नयितारं कंचिदेत्योचुरुत्क्रान्तो हे भगवन्को नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठोऽभ्यधिनेो
गुणैः । इत्येवं पृष्टवत् तान्पितोवाच ह— यस्मिन्वो युष्माकं मध्ये उत्क्रान्ते शरी-
रमिदं पापिष्ठमिवातिशयेन जीयतोऽपि ममुत्क्रान्तप्राणं ततोऽपि पापिष्ठतरमिवा-
तिशयेन दृश्येत कुण्ठमस्पृश्यमशुचि दृश्येत न वो युष्माकं श्रेष्ठ इत्येवावन्वाहा
तद्वत्सं परिजिहीर्षु ॥

स ह वागुद्यक्रम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते म-
ज्जीवितुमिति यथा कला अवदन्त. प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्व-
न्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥८॥ चक्षुर्होद्यक्रम
तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथाधा अप-
श्यन्त. प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैव-
मिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥९॥ श्रोत्रं होद्यक्रम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्यो-

वाच कथमशकतर्तं मज्जीवितुमिति यथा बभिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥१०॥ मनो होचक्राम तत्संवत्सरं प्रोप्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्तं मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥११॥

तथोक्तेषु पित्रा प्राणेषु सा ह वागुचक्रामोत्क्रान्तवती । सा चोत्क्रम्य संवत्सरमात्रं प्रोप्य स्वव्यापाराजिहृता मती पुनः पर्येत्येतरान्प्राणानुवाच— कथं केन प्रकारेणाशकतं शक्यन्तो यूयं महेते मां विना जीवितुं धारयितुमात्मानमिति । ते होचुर्यथा कला इत्यादि । कला भूत्वा यथा लोकेऽवदन्तो वाचा जीवन्ति । कथम् । प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवं सर्वकरणचैष्टा कुर्वन्त इत्यर्थः । एवं वयमजाविप्मेत्यर्थः । आत्मनोऽधेष्टतां प्राणेषु बुद्ध्या प्रविवेश ह वाक्पुनः स्वव्यापारे प्रवृत्ता बभूवेत्यर्थः । समानमन्यबहुहोचक्राम धोत्रं होचक्राम मनो होचक्रामेत्याद । यथा बाला अमनसोऽग्रन्तमनस इत्यर्थः ॥

अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्स यथा सुहयः पङ्कशशंकृन्संखिदेदेवमितरात्प्राणान्समग्निदत्तं हाभिममेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं न ध्रेष्टोऽस्मि मोत्क्रमीरिति ॥१२॥

एवं पराक्षितेषु वागादिष्वथानंतरं ह स सुहयः प्राण उच्चिक्रमिषन्नुत्क्रमितुमिच्छन्किमपरोदित्युच्यते । यथा लोके सुहयः यौभनोऽश्वः पङ्कशशंकृन्पादबंधनर्कालान्पराक्षणायाऽन्तेन कशया हतः गर्न्मंखिदेत्समुत्खनेत्समुत्पादयेत्, एवं इतराम्बागार्दान्प्राणान्ममग्निदत्तमुद्धृतवान् । ते प्राणाः गेचालिताः मन्तः स्वस्थानि म्थातुमनुत्पन्नमाना अभिममेत्य मुख्यं प्राणं तमूचुर्हे भगवन्नेधि भव न स्वामी यन्मात्त्वं नोऽस्माकं ध्रेष्टोऽस्मि मा चास्माद्देहादुत्क्रमांरिति ॥

अथ हैनं वागुवाच यदहं वामिष्टोऽस्मि त्वं तद्वमिष्टोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरवाच यदहं प्रतिप्राप्सि त्वं तत्प्रतिप्राप्सीति ॥१३॥ अहं हैनं श्रोत्रमुवाच यदहं संपदस्मि त्वं तत्संपदस्मीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमस्मीति ॥१४॥

अथ हैनं वागादयः प्राणस्य ध्रेष्टृत्वं वार्येण आपादयन्त आहुर्वातिमिव

नाभयितुमुद्यच्छत, येनादः कार्यं साभ्यन्ते, न वः श्रेष्ठ, इत्युक्तास्तथैवोद्यच्छन्तः
आत्मनोऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्धारयन्ति, तथेवं मन्व्यवहारं वामादिषु कल्पित-
वती श्रुतिः— कथं नाम विद्वान्वागादीनामेकैकस्याभावेऽपि जीवनं दृष्टं न तु
प्राणस्येति प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्येतेति । तथाच श्रुतिः कथं तात्पर्यतां— “जीवति
वागपेतो भूकान्निह पश्यामो जीवति चक्षुरपेतोऽन्यान्निह पश्यामो जीवति श्रोत्रा-
पेतो वहिरस्मिह पश्यामो जीवति मनोऽपेतो बालान्निह पश्यामो जीवति बाहु-
च्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्नः” इत्याद्या ॥ इति प्रथमः खंडः ॥ ५.१.—

स होवाच किं मेऽर्थं भविष्यतीति यत्किंचिद्विदमा श्रम्य आ शकु-
निभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्वात्मनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवं-
विदि किंचनानर्थं भवतीति ॥१॥

स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽर्थं भविष्यतीति । मुख्यं प्राणं प्रष्टारमिव
कल्पयित्वा वागादीन्प्रतिवक्तृनिव कल्पयन्ती श्रुतिराह— यदिदं तैकेऽज्ञजानं
प्रसिद्धमा श्रम्यः श्रमिः सह आ शकुनिभ्यः सह शकुनिभिः सर्वप्राणिनां यदन्नं
तत्तवाक्षमिति होचुर्वागादय इति । प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽन्ता सर्वस्यान्नस्यैव
प्रतिपत्तये कल्पिताख्यायिकाप्पाद्यायुल्य स्वेन श्रुतिरूपेणाह— तद्वै एतद्विदि-
चिह्नैके प्राणिभिरन्नमयते अनस्य प्राणस्य तदन्नं प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः ।
सर्वप्रकारेष्टाव्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम । प्राणुपमर्ग-
वत्त्वे हि विदोपगतिरेव स्यात् । तथाच सर्वाज्ञानामनुनामग्रहणमितीदं प्रत्यक्षं
नाम अन इति सर्वाज्ञानामनु. नाक्षादभिधानम् । न ह वा एवंविदि यथोक्त-
प्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्वभूतस्थः सर्वाज्ञानामनेति तस्मिन्नेवंविदि ह वै
किंचन किंचिदपि प्राणिभिरस्य सर्वेनन्नमनर्थं न भवति, सर्वमेवंविद्यन्नं भवती-
त्यर्थः । प्राणभूतत्वादिदुषः । ‘प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति’ इत्युप-
क्रम्य “एवंविदो ह वा उदेति सूर्य एवंविद्यस्तमेति” इति श्रुत्यंतरात् ॥

न होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तद्वाद्वा एतद-
शिष्यन्तः पुरस्ताद्योपरिष्ठाच्छास्त्रिः परिदधति लंभुको ह वासो भवत्यनयो
ह भवति ॥२॥

न होवाच पुनः प्राणः । पूर्वपदेव कल्पना । किं मे वासो भविष्यतीत्याप
इति होचुर्वागादयः । यस्मात्प्राणस्य वाम आपन्नम्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोऽय-

माणा भुक्तवन्तश्च प्राज्ञाणां विद्वान् एतन्कुर्वन्ति । किम् । अद्भिर्वासस्थानां गामिभिः पुरस्ताद्भोजनात्पूर्वमुपरिष्ठाच्च भोजनादन्त्रं च परिदधति परिधानं कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य । लंभुको लंभनशीलो वामो ह भवति । वामसो लब्धं च भवतां त्यर्थः । अनमो ह भवति । वामसो लंभुक्त्वेनार्थसिद्धेर्देवानमतेत्यनमो ह भवतां त्युत्तरीयधानं भवतां त्येतत् ॥

भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं शुद्धपर्यं विज्ञातं तस्मिन्प्राणस्य वास इति दर्शनमाश्रमिह विधायते, अद्भिः परिदधतीति । नाचमनान्तरम् । यथा लौकिकैः प्राणिभिरद्यमानमन्नं प्राणस्येति दर्शनमात्रं, तद्वत् । किं मेऽन्नं किं मे वास इत्यादिप्रश्नप्रतिषेधनयोस्तुल्यत्वात् । यदाचमनमपूर्वं सादर्थ्येन क्रियेत तदा कृम्याद्यन्नमपि प्राणस्य भक्ष्यत्वेन विहितं स्यात् । तुर्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिषेधनयोः प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादधर्जरीचो न्यायो न युक्तः कल्पयितुम् ॥

यत्तु प्रसिद्धमाचमनं प्रायत्यर्थं प्राणस्यानप्रतार्यं च न भवतीत्युच्यते, न तथा वयमाचमनमुभयार्थं श्रुमः । किं तर्हि, प्रायत्यार्थाचमनसाधनभूता आप । प्राणस्य वास इति दर्शनं चोद्यत इति श्रुमः । तत्राचमनस्योभयार्थत्वप्रतर्गदोपचोदना अनुपपत्ता । वासार्थ एवाचमने तद्दर्शनं स्यादिति चेत् । न । वासो ज्ञानार्थवाक्ये वासोर्धापूर्वाचमनविधाने न ज्ञानप्रतार्यत्वदृष्टिविधानं च वाक्यभेदः । आचमनस्य तदर्थत्वमन्यार्थत्वं चेति प्रमाणाभावात् ॥

तद्वैतस्यैककामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्तवोवाच अथप्ये-
नशुष्काय स्थानये ब्रूयाज्जायेरक्षेवाम्बिच्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥३॥

तदेतत्प्राणदर्शनं स्तुयते । कथम् । तद्वैतप्राणदर्शनं मत्स्यकामो जाबालो गोश्रुतये नाम्ना वैयाघ्रपद्याय व्याघ्रपदोऽपह्यं वैयाघ्रपद्यस्तस्यै गोश्रुत्याख्यायौ-
क्त्वोवाच अन्धदग्धि वक्ष्यमाणं यच्च । किं तदुवाचेत्याह—यद्यपि शुष्काय स्थानये एतद्दर्शनं ब्रूयात्प्राणविन् जायेरक्षत्पदेरक्षेवाम्बिच्छाखाः शारदाः प्ररोहेयुश्च पलाशानि पत्राणि, किमु जीवते पुरणाय ब्रूयादिति ॥

यथोक्तप्राणदर्शनविद इदं मंत्राख्यं कर्मारभ्यते—

अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ सर्वोपधस्य मधं दधिमधुनोरूपमधश्च उपेष्टाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यभावाज्जस्य हुत्वा मधे संपातमघ्नयेत् ॥३॥

अथानंतरं यदि महन्महत्त्वं जिगमिषेद्रंतुमच्छेन्महत्त्वं प्राप्तुं यदि कामये-
तेत्यर्थः । तस्येदं कर्म विधीयते । महत्त्वं हि मति श्रारुपनमते । श्रामतो श्रय-
प्राप्तं धनं, ततः कर्मानुष्ठानं, ततश्च देवयानं पितृयाणं वा पंधानं प्रतिपन्स्यत
इत्येतत्प्रयोजनमुररीकृत्य महच्चप्रेप्सोरिदं कर्म, न विषयोपगोगकामस्य । तस्यायं
कालादिविधिरुच्यते—अमावास्यायां दीक्षित्वा दाक्षितं श्व भूमिशयनादिनियमं
कृत्वा तपोरूपं सख्यवननं द्रव्यचर्यमित्यादिधर्मवान्भूत्वेत्यर्थः । न पुनर्दक्षमेव
कर्मजातं सर्वमुपादेते, अतद्विकारत्वान्मन्थाख्यस्य कर्मणः । 'उपसङ्गता' इति
श्रुत्यंतरात्पयोमात्रभक्षणं च शुद्धिकारणं ताप उपादने । पाणिमास्यां रात्रौ कर्मारभते
सर्वोपधस्य ग्रान्धारण्यानामोपधानां यावच्छक्यत्पमल्पमुपादाय तद्वितुर्पाकृत्य
आममेव पिष्ट दधिमधुनोरादुंबरे कंमाकारे चमगाको वा पात्रे श्रुत्यंतरात्प्रक्षिप्यो-
पमध्याग्रतः स्वापयित्वा ज्येष्ठाय ध्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावावसथ्य आजस्यावापयाने
हुत्वा सुवर्गेलमे मंधं संपातमवनयेत्संख्यवमयः पातयेत् ॥

वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावावसथ्य हुत्वा मंधे संपातमवनयेत्प्रतिष्ठायै
स्वाहेत्यग्नावावसथ्य हुत्वा मंधे संपातमवनयेत्संपदे स्वाहेत्यग्नावावसथ्य
हुत्वा मंधे संपातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावावसथ्य हुत्वा मंधे संपात-
मवनयेत् ॥५॥

समानमन्यत् । बगिष्ठाय प्रतिष्ठायै तंपदे आयतनाय स्वाहेति प्रत्येकं
तथैव संपातमवनयेत् हुत्वा ॥

अथ प्रतिसृप्यांजलौ मंधमाधाय जपत्यमो नामास्यमा हि ते सर्व-
मिदं स हि उदेष्टः ध्रेष्टो राज्ञाधिपतिः स मा उदेष्टः ध्रेष्टः राजपमाधिपत्यं
गमयत्वहमेवेदं सर्वमसानीति ॥६॥

अथ प्रतिसृप्यामिरोपदपस्य अंजलौ मंधमाधाय जपतीमे मंत्रम्—अमो
नामास्यमा हि ते । अम इति प्राणस्य नाम । अन्नं हि प्राणः प्राणिति देह
इत्यतो मंधद्रव्यं प्राणस्यान्तत्वात्प्राणत्वेन स्तूयतोऽमो नामासीति । कुतः । यतो
अमा सह हि यस्मात्ते तव प्राणभूतस्य सर्वं समस्तं जपदिदमतः । स हि प्राण-
भूतो मंधो ज्येष्ठः ध्रेष्ठश्च । अत एव च राजा दीप्तिमानधिपतिश्चाधिष्ठाय पाल-
यिता सर्वस्य । स मा मामपि मंधः प्राणो ज्येष्ठश्चादिगुणपूगमात्मनो गमयतु
अहमेवेदं सर्वं जगदमानि भवानि प्राणवत् । इति शब्दो मंत्रपरिसमाप्त्यर्थः ॥

अथ स्वप्नेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमहे इत्याचामति
 वयं देवस्य भोजनमित्याचामति श्रेष्ठं सर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य
 धामहीति सर्वं पिबति निर्णिज्य कंसं चमसं वा पश्चाद्गनेः संविशति
 चर्मणि वा म्भंडिले वा वाचंयमोऽग्रसाह स यदि स्त्रियं पश्येत्समृद्धं
 कर्मेति विद्यात् ॥७॥

अथानंतरं स्वप्नेतया वक्ष्यमाणयर्चा पच्छः पादस आचामति भक्षयति,
 मंत्रस्यैकैकेन पादेनैकैकं ग्रामं भक्षयति । तद्भोजनं सवितुः सर्वस्य प्रगवितुः ।
 प्राणमादित्यं चैकाकृत्योच्यते । आदित्यस्य वृणीमहे प्रार्थयेमहि संक्षरूपम् ।
 येनाज्ञेत सावित्रेण भोजनेनैवभुक्तेन वयं गवितुस्वरूपापन्ना भवेमेत्यभिप्रायः ।
 देवस्य सवितुरिति पूर्वेण संबधः । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं सर्वाज्ञेभ्यः सर्वधातमं सर्व-
 म्य अगतो धारयितृममतिशयेन पिधातृममिति वा । सर्वधा भोजनविशेष-
 णम् । तुरं त्वरं तूष्णीं शीघ्रमित्येतत् । भगस्य देवस्य सवितुः स्वरूपमिति शेषः ।
 धामहि चित्तयेमहि विधिप्रभोजनेन संस्कृताः शुद्धात्मानः सन्तः इत्यभिप्रायः ।
 अथवा भगस्य धियः कारणं महत्त्वं प्राप्तुं कर्म कृतवन्तो वयं तद्भोमहि चित-
 येमहीति सर्वं च मेधेलेपं पिबति । निर्णिज्य प्रशान्त्य कंसं केमाकारं चमस
 चमसाकारं बौतुवरं पात्रम् । पीत्वाचम्य पश्चाद्गनेः प्राक्क्षराः संविशति चर्मणि
 वाऽग्निने म्भंडिले केवलाया वा भर्मा । वाचंयमो वाग्यतः गजित्यर्थः । अग्र-
 माहो न प्रमत्त्यते नाभिभुयते स्वपापनिष्ठस्वप्रदर्शनेन यथा, तथा संयतचित्तः
 गजित्यर्थः । स एवंभूतो यदि स्त्रियं पश्येत्स्वप्नेषु, तदा विद्यात्ममृद्धं ममेवं
 कर्मेति ॥

तदेव श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र
 जानीयात्स्मिन्स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥६॥ इति द्वितीयः श्लोकः ॥

तदेतस्मिन्नर्थ एव श्लोको मंत्रोऽपि भवति । यदा कर्मसु काम्येषु कामा-
 र्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्रदर्शनेषु स्वप्रकलेषु वा पश्यति, समृद्धिं तत्र जानीयात् ।
 कर्मणां फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः । तस्मिन्स्वप्नादिप्रशस्तस्वप्न-
 दर्शने मतीत्यभिप्रायः । द्विरुक्तिः कर्मसमाप्त्यर्था ॥

५.२.—

ब्रह्मादिस्तंवापर्यानां संभारगतयो वक्तव्या वैराग्यहेतोर्मुमुक्षूणामित्यतः
 आख्यायिकारन्यते—

क्षेतकेतुहोराण्यः पंचालानां समितिमेवाय तं ह प्रवाहणो जैवलि-
स्वाच कुमारानु त्वाशिषत्पितृनु हि भगव इति ॥१॥

अनकेतुर्नामतो, इ इत्येतिह्यर्थः, अरण्य्यापत्वमारुणिस्तस्यापत्वमारुण्यः
पंचालानां जनपदानां समिति मममियायाजगाम । तमागतवन्तं ह प्रवाहणो
नामतो जैवलिस्वाचोक्तवान् । हे कुमारानु त्वा त्वामशिषदन्व-
शिष्यता । किमनुशिष्टस्त्वं पित्रेत्यर्थः । इत्युक्तः न आह — अनु त्वनुशिष्टोऽ-
स्मि भगव इति सूचयन्नाह ॥

चेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति चेत्थ यथा पुनरा-
वर्तन्त ३ इति न भगव इति चेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्याव-
र्तना ३ इति न भगव इति ॥२॥

तं होवाच— यदनुशिष्टोऽसि, चेत्थ यदितोऽस्माद्धोकादध्युषं यत्प्रजाः
प्रयन्ति यन्नृच्छन्ति तत्किं जानाप इत्यर्थः । न भगव इत्याहेतरो, न जानेऽहं
तद्वत्पृच्छसि । एवं तर्हि चेत्थ जानापे यथा येन प्रकारेण पुनरावर्तन्त इति । न
भगव इति प्रत्याह । चेत्थ पथोर्मार्गयोः सहप्रयाणयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च
व्यावर्तना व्यावर्तनमितरेतरविशेषस्थानं सह गच्छतामित्यर्थः । न भगव इति ॥

चेत्थ यथामौ लोको न संपूर्यत ३ इति न भगव इति चेत्थ यथा
पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥३॥

चेत्थ यथामौ लोकः पितृमंथी यं प्राप्य पुनरावर्तन्ते, बहुभिः प्रयाद्र-
रपि येन कारणेन न संपूर्यत इति । न भगव इति प्रत्याह । चेत्थ यथा येन
क्रमेण पंचम्या पंचमंरुयाकायामाहुतं हुतायामाहुतिनिर्गता आहुतिमावनाश्वापः
पुरुषवचनः पुरुष इत्येवं यथोपनिधानं यासा ह्यमानाना क्रमेण यद्वाहुतिभतानां
ताः पुरुषवचनः पुष्पक्षद्वाच्या भवन्ति पुरुषाख्यां लभन्त इत्यर्थः । इत्युक्तो
नैव भगव इत्याह । नैवाहमत्र किंचन जानामोत्यर्थः ॥

अथानु किमनुशिष्टोऽवोचन्ना यो होमानि न विद्यात्कथं मोऽनुशिष्टो
मुञ्चतेति न हायम् । पितुरर्धमेवाय तं होवाचाननुशिष्य चाव किल मा
भगवानमर्वाद्रनु त्वाशिषमिति ॥४॥

अर्थयमत्रः सान्निगनु कम्मात्त्वमनुशिष्टोऽस्मीत्यवोचन्ना उक्तवानिति ।
यो होमानि मया पृष्टान्वर्थजातानि न विद्याज विजानीयान्कथं न विद्वन्मनु-

गिष्टोऽस्मीति वृणीत । इत्येवं स श्वेनकृतौ राजा आयस्त आयागिनः सन्पितुरर्धं
 म्यानमेयायागतवास्ते च पितरमुवाच—अनुशिक्ष्यानुशासनमकृन्वैव मा मा किल
 भगवन्गमावर्तनकालेऽत्रर्वादुक्तवाननु त्वाशिषमन्वशिषं त्वामिति ॥

पंच मा राजन्यबंधुः प्रधानप्राप्तीत्तेषां नैकंचनाशकं विश्वक्तुमिति स
 होवाच यथा मा त्वं तद्देतानवदो यथाहमेपो नैकंचन वेद् यद्यहमिमानवे-
 दिष्यं कथं ते भाषिष्यमिति ॥५॥ स ह गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय तस्मै ह
 प्राप्तायाहर्षिकार स ह प्रातः सभाग उदेवाय तं होवाच मानुषस्य भगवन्
 गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन्मानुषं वित्तं
 यामेव कुमारस्यांते पाचमभापयाम्यामेव मे दृढीति स ह कृच्छ्री बभूव ॥

यतः पंच पंचसंख्याकान्प्रधान् राजन्यबंधू राजन्मा बंधवोऽस्मेति राजन्य-
 बंधुः स्वयं दुरृत इत्यर्थः, अप्राक्षाःपृष्टवास्तेषां प्रधाना नैकंचनकमपि नाशकं न
 शक्तवानहं विश्वक्तुं विशेषेणार्थतो निणैनुमिष्ये । स होवाच रिता—यथा मा
 मा वत्स त्वं तदा आगतमात्र एवैतान्प्रधानवद उक्तवान्मि, तेषां नैकंचनाशकं
 विश्वक्तुमिति, तथा मा जानाहि, त्वदीयाज्ञानेन लिगेन मम तद्विषयमज्ञानं
 जानाहीत्यर्थः । कथं, यथाहमेपो प्रधानमेकंचनैकमपि न वेद न जान इति ।
 यथा त्वमेयाय एतान्प्रधान जानीषे तथाहमप्येताञ्च जान इत्यर्थः । अतो मय्य-
 न्यथाभावो न कर्तव्यः । कुत एतदेवं, यतो न जानि । यद्यहमिमान्प्रधानवेदिष्यं
 विदितवानस्मि कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय समावर्तनकाले पुरा नावश्यं नोक्त-
 वानस्मि । इत्युक्त्वा स ह गौतमो गोत्रतो राज्ञो जैषलेरर्थं स्थानमेयाय गतवान् ।
 तस्मै ह गौतमाय प्राप्तायाहर्षमर्हणा चकार कृतवान् । स च गौतमः कृतातिथ्य
 उपिन्वा परेषुः प्रातः काले सभागे सभा गते राश्रुदेवाय । भजने भागः पूजा
 सेवा सह भगेन वर्तमानो वा सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेवाय
 राजानमुद्रतवान् । तं होवाच गौतमं राजा—मानुषस्य भगवन्गौतम मनुष्य-
 संबंधिनो वित्तस्य ग्रामादेर्वरं वरणीयं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथा । स होवाच
 गौतमः—तवैव तिष्ठतु राजन्मानुषं वित्तम् । यामेव कुमारस्य मम पुत्रस्यांते
 समीपे वाचं पंचप्रक्षाल्यमाणमापथा उक्तवान्मि, तमेव वाचं मे मद्यं द्रूहि
 कथ्य । इत्युक्त्वो गौतमेन राजा रा ह कृच्छ्री दुःखो बभूव । कथं त्विदमिति ॥

तं ह चिरं वसेत्प्राज्ञापयंचकार तं होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो

यथेयं न प्राक्त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्गच्छति तस्माद्गु सर्वेषु लोकेषु क्षत्र-
स्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच ॥७॥ इति तृतीयः खंडः ॥३॥

म ह कृच्छ्राभूतोऽप्रत्याख्येयं ब्राह्मणं मन्वानो न्यायेन विद्या वक्तव्येति
मत्वा तं ह गौतमं चिरं दार्ढ्यकालं वसेत्येवमाजापयांचकाराज्ञप्तवान् । यत्पूर्वं
प्रख्यातवान् राजा विद्यां, यच्च पश्चाच्चिरं वसेत्वा ज्ञप्तवान्, तन्निमित्तं ब्राह्मणं क्षमा-
पयति हेतुष्वनोवत्या । तं होवाच राजा— सर्वविद्यो ब्राह्मणोऽपि मन्यथा येन
प्रकारेण मा मां हे गौतमापदस्त्वं, तामेव विद्यालक्षणां वाचं मे शृहि, इत्यगाना-
त्तेन त्वं जानीहि । तत्रास्ति वक्तव्यं— यथा येन प्रकारेणैव विद्या प्राप्तव्यतो
ब्राह्मणास्त गच्छति न गतवती, न च ब्राह्मणा अनया विद्ययाऽनुशासितवन्तः,
तर्धत्तप्रसिद्धं लोके यतः, तस्माद्गु पुरा पूर्वं सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव क्षत्रजातः
एवानया विद्यया प्रशासनं प्रजास्तृत्वं शिष्याणामभूद्भव । श्रित्रियपरंपरस्यैवेयं
विद्येतावन्तं कालमागता । तथाप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि, त्वयां प्रशनादुत्थं
ब्राह्मणान्गमिष्यति । अतो मया यदुक्तं त्वं शंसंतु मर्हन्त्युक्त्वा तस्मै होवाच
विद्यां राजा ॥ इति तृतीयः खंडः ॥

५.३.—

‘पंचम्यामाहुतावापः’ इत्ययं प्रश्नः प्रथम्येनाप्युच्यते । तदपाकरणमनु-
इतरेषामपाकरणमनुकूलं भवेदिति । अग्निहोत्राहुत्योः कार्यारंभो यः स उक्तो
वाजमगेयकैः— “तं प्रति प्रश्नाः । उत्क्रांतिराहुत्योर्गतिः प्रतिष्ठा कृतिः पुनरावृत्ति-
लोकं प्रत्युत्पायी” इति । तेषां चापाकरणमुक्तं तत्रैव— “ते वा एते आहुता
हुते उत्क्रामतस्ते अंतरिक्षमाविशतस्ते अंतरिक्षमेवाहवर्नायं कुर्वते वायुं ममिधे
मरीचिरेव शुद्धामाहुतिं ते अंतरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रामत इत्याद्येवमेव पूर्व-
वाहवं तर्पयतस्ते तत आवर्तेते । इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतः । ततः
क्षियमाविश्य लोकं प्रत्युत्पायी भवति” इति । तत्राग्निहोत्राहुत्योः कार्यारंभमात्र-
मेवंप्रकारं भवतीत्युक्तम् । इह तु तं कार्यारंभमग्निहोत्रापूर्वावपरिणामलक्षणं
पंचधा प्रविभज्याग्निर्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिमाधनं विधित्यज्ञाह—

असौ वाच लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्वश्मयो धूमोऽहर-
चिश्चंद्रमा अंगारा नक्षत्राणि विष्फुलिंगाः ॥१॥

अगो वाच लोको गौतमाग्निरेत्यादि । इह सायंप्रातरग्निहोत्राहुता हुते-
पयआदिमाधने श्रद्धापुरगरे आहवर्नायाग्निंसमिद्धमाचिरंगारविष्फुलिंगभाविता

नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानि देवताविशेषः । तस्य वायुरेव ममिन् वायुना हि पर्जन्योऽग्निः 'ममिष्यते । पुरोवातादिप्रावन्धे वृष्टिदर्शनार्त्तम् । अत्र धूमो, धूम-
कार्यत्वाद्भवच्च लक्ष्यमाणत्वात् । विद्युदग्निः, प्रकाशसामान्यात् । अग्निरंगाराः
काटिन्याद्दिद्युन्यंबंधाद्वा । हाटनयो विस्फुलिङ्गाः । हाटनयो गजितशब्दाः मेघानां
विप्रकर्णत्वसामान्यात् ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुहति तस्या आहुतेर्वपं
संभवति ॥२॥ इति पंचमः खंडः ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत्सोमं राजानं जुहति । तस्या आहुतेर्वपं
संभवति । धदाख्या आपः सोमाकारपरिणता द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य
वृष्टित्वेन परिणमन्ते ॥ इति पंचमः खंडः ॥

५.५.—

पृथिवी वाच गौतमाग्निमस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो
रात्रिरर्चिर्दिशोऽगारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥१॥

पृथिवी वाच गौतमाग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथिव्याख्यस्याग्नेः संव-
त्सर एव समिन् । संवत्सरेण हि कालेन समिदा पृथिव्या ग्रीष्मादिनिधत्तये
भवति । अकाशो धूमः पृथिव्या इवेतिवत् अकाशो दृश्यते । यवाऽग्नेर्धूमः ।
रात्रिरर्चिः, पृथिव्या हि अग्रकाशादिमकाया अनुरूपा रात्रिः । तमोहपत्वात् ।
अमेरिषानुहपमर्चिः । दिशोऽगारा, उपशोतन्वसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फु-
लिङ्गाः क्षुद्रत्वसामान्यात् ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुहति तस्या आहुतेरक्षं संभवति ॥२॥
इति षष्ठः खंडः ॥

तस्मिन्नित्यादि समानम् । तस्या आहुतेरक्षं ब्राह्मेयवादि संभवति ॥५.६.—

पुरषो वाच गौतमाग्निमस्य वागेव समित्प्राणो धूमो जिह्वार्चिश्च-
क्षुरंगारा श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ॥१॥

पुरषो वाच गौतमाग्निः । तस्य वागेव ममिन् । वाचा हि मुखेन ममिष्यते
पुरषो न मूकः । प्राणो धूमो, धूम इव मुखान्निर्गमनान् । जिह्वार्चिलोहितत्वात् ।
चक्षुरंगारा मास आश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । विप्रकर्णत्वसामान्यात् ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अक्षं जुहति तस्या आहुते रेतः संभवति
॥२॥ इति सप्तमः खंडः ॥

समानमन्यत् । अन्नं जुहति त्रीह्यादिसंस्कृतम् । तस्या आहुते रेतः
संभवति ॥२॥ इति सप्तमः खंडः ॥

५.७.—

योषा वाच गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समित्यदुपमंत्रयते ॥ धूमो
योनिरर्चिर्यदंतः करोति तेंऽगारा अभिनंदा विस्फुलिगाः ॥१॥

योषा वाच गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् । तेन हि सा पुत्रा-
द्युत्पादनाय समिध्यते । यदुपमंत्रयते स धूमः । स्त्रीर्मभवादुपमंत्रणस्य । योनि-
रर्चिलोहितत्वात् । यदंतः करोति तेंऽगारा अग्निसंबंधान् । अभिनंदाः मुखलया
विस्फुलिगाः क्षुद्रत्वात् ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुहति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति ॥२॥
इति अष्टमः खंडः ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुहति । तस्या आहुतेर्गर्भः संभवतीति ।
एवं श्रद्धासोमवर्षाभरेतोहवनपर्यायक्रमेणाप एव गर्भोभूतास्ताः । तत्रापामाहुति-
क्रमवायित्वात्प्राधान्यविवक्षा— आपः पंचम्यामाहुतां पुरपवचसो भवन्तीति ।
न त्वाप एव कैवल्यः सोमादिकार्यमारभन्ते । न चापो अत्रितृकृताः सन्तीति ।
अत्रितृकृतत्वेऽपि विशेषसंज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा आपोऽयमग्निरित्यन्यतम-
बाहुत्यनिमित्तः । तस्मात्समुदिताभ्येष भूतान्यग्राहुत्यत्कर्मयमवायीनि सोमा-
दिकार्यारंभकाण्याप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुत्यं सोमरुद्धमभरेतौदेहेषु ।
यदुद्रवं च शरीरं यद्यपि पार्थिवम् । तत्र पंचम्यामाहुतां हुतायां रेतोरूपा आपो
गर्भोभूताः ॥

५.८.—

इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्वावृत्तो
गर्भो दश वा नव वा मासानंतः शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥१॥

इति त्वेवं तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति व्याख्यात एक-
प्रश्नः । यत्तु शुलोकादिमां प्रत्यावृत्तयोरग्राहुत्योः पृथिवी पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य
लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति वाजसनेयके उक्तं, तत्प्रागंगिकमिहोच्यते । 'इह च
प्रथमे प्रश्ने उक्तं— वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य व्यायमुपक्रमः ।
'म गर्भोऽपां पंचम' परिणामविशेषः आहुतिकर्मसमवायिनीनां श्रद्धाशब्दवाच्या-
नामुल्वावृत्त उल्बेन जरायुणा आवृत्तो वैष्टितो दश वा नव वा मासानंतर्मातुः
कुशं शयित्वा यावद्वा यावना कालेन न्यूनेनातिरिक्तेन वा अथानंतरं जायते ॥

उल्बान्त इत्यादि वैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि मातुः कृष्णा मूत्रपूरी-
पवातपित्तभेदमादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य गर्भस्थोल्बान्शुचिपटाकृतस्य श्लोहितरेतोशुचि-
बीजस्य मातुराशितर्पितरसानुपवेशेन विवर्धमानस्य निरुद्धशक्तिबलवर्धतेजः-
प्रज्ञाचेष्टस्य शयनम् । ततो योनिद्वारेण पांठ्यमानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति
वैराग्यं प्राहयति, मुहूर्तमप्यसह्यं दश वा नव वा मासानतिर्दीर्घकालमंतः शयि-
त्वेति च ॥

म जातो यावदायुषं जीवति सं प्रेतं दिष्टमितांऽग्नय एव हरन्ति यत
पृथेतो यतः संभूतो भवति ॥२॥ इति नयमः खंडः ॥

स एवं जातो यावदायुषं पुनः पुनर्घट्टाग्रवद्रमनागमनाय कर्म पुनर्बन्ध-
कालयक्षवद्धा तिर्यग्भ्रमणाय यावत्कर्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति । 'तमेनं क्षीणा-
युषं प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति, यदि चेर्जावन्वैदिके कर्मणि
ज्ञाने बाधितः, तमेनं मृतमितोऽस्माद्वामाद्यमेवऽग्नयश्च मृत्विजो हरन्ति पुत्रा
ना अंशकर्मणे । यत एवेत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छूद्राद्यामुत्तिक्रमेण, यतश्च
पंचभ्योऽग्निभ्यः संभूत उत्पन्नो भवति, तस्मा एवाग्नये हरन्ति म्यामेव योनिम-
मिमापादयन्तीत्यर्थः ॥

५.९.—

तद्य इत्थं विदुः । ये घेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषम-
भिसंभयन्त्यर्चिषोऽहरह आर्प्यमाणपक्षमाहूयमाणपक्षाद्यान्पहुद्देति मासा-
म्नाम् ॥१॥ मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सराशदित्यमादित्वाष्टमसं चंद्रमसो
विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्म्रल गमयत्येव देवयानः पंथा इति ॥२॥

'वेत्य यदितोऽग्निं प्रजाः प्रयान्ति' इत्ययं प्रश्नः प्रत्युपस्थितोऽपावर्तव्य-
तया । तत्तत्र लोके प्रत्युत्थितानामधिकृतानां गृहमधिनां य इत्यमेवं यथोक्ते
पंचाग्निदर्शनं— युगैकाग्रिमभ्यो वयं कमेण जाता अग्निस्वरूपाः पंचान्यात्मानः—
इत्येवं विदुर्जानीयुः । कथमवगम्यन्त इत्थं निदुरिति गृहस्था एवोच्यन्ते ज्ञान्य
इति ! गृहस्थानां ये स्वनिन्धविदः केवलं शपूतदत्तपरास्ते धूमादिना चंदं गच्छ-
न्तीति वक्ष्यति । ये चारण्योपलब्धिता वैमानयाः परिमाजकाश्च श्रद्धा तप इत्यु-
पासते, तेषां चार्धविद्विः महाविद्यादिना गमनं वक्ष्यति, पारिवेप्यादग्निहोत्राहुति-
संबन्धाय गृहस्था एव गृह्यन्ते इत्थं विदुरिति ॥

ननु प्रश्नचारिणोऽप्यर्हाना ग्रामश्रुत्याऽरण्यधुत्या चानुपन्निहिता विद्यन्ते,

कथं पारिशेष्यसिद्धिः । नैष दोषः । पुराणस्मृतिप्रामाण्यादूर्ध्वरेतसां नाष्टकब्रह्म-
चारिणामुत्तरेणार्यम्णः पंथाः प्रसिद्धः । अतस्तेऽप्यरण्यावासिभिः सह गमिष्यन्ति ।
उपकुर्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्था इति न विशेषनिर्देशार्हाः ।

ननु ऊर्ध्वरेतस्त्वं चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्तिकारणं पुराणस्मृतिप्रामाण्यादित्यत,
इत्यविस्वमनर्थकं प्राप्तम् । न । गृहस्थान्प्रत्यर्बवत्त्वात् । ये गृहस्था अनित्य-
विदस्तेषां स्वभावतो दक्षिणो घूमादिः पंथाः प्रसिद्धः, तेषां य इत्थं विदुः
सगुणं बान्धवद्वयं विदुः । ‘अथ यदु चैवास्मिन्गम्यं कुर्वन्ति यदि च माचिंपमेव’
इति लिगादुत्तरेण ते गच्छन्ति । ननु ऊर्ध्वरेतसां गृहस्थानां च समाने आश्रमित्वे
ऊर्ध्वरेतसामेवोत्तरेण पथा गमनं न गृहस्थानामिति न युक्तं अभिहंन्नादिवैदिक-
कर्मबाहुल्ये च सन्ति । नैष दोषः । अपूता हि ते । शश्रुमित्रसंयोगनिमित्ता हि
तेषां रागद्वेषौ । तथा धर्माधर्मौ हिसानुग्रहनिमित्ता । हिसानुत्तमायाब्रह्मचर्यादि
च बह्व्युद्धिकारणमपरिहार्यं तेषाम् । अतोऽपूताः । अपूतत्वाभ्योत्तरेण पथा गम-
नम् । हिमावृतमायाब्रह्मचर्यादिपरिहाराच्च शुद्धात्मानो हीतरे, शश्रुमित्रराग-
द्वेषादिपरिहाराच्च विरजसः, तेषां युक्त उत्तरः पथाः । तथा च पौराणिका —
“ये प्रजानाधिरेऽधारास्ते इमजानानि भेजिरे । ये प्रजां नेषिरे धीरास्तेऽमृतत्वं हि
भेजिरे” इत्याहुः । इत्यविदां गृहस्थानामरण्यावासिनां च समानमार्गत्वेऽमृतत्व-
फले च सपरण्यावासिनां विद्यानर्थक्यं प्राप्तम् । तथाच श्रुतिविरोधः “न तत्र
दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः” इति । ‘स एनमविदितो न भुनाक्ति’ इति
च विरुद्धम् । न । आभूतसंलग्नस्थानम्यामृतत्वेन विवक्षितत्वात् । तत्रैवोक्तं
पौराणिकैः — “आभूतसंलग्नं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते” इति । यथात्प्रांतिकम-
मृतत्वं तदपेक्षया ‘न तत्र दक्षिणा यन्ति’ ‘स एनमविदितो न भुनाक्ति’ इत्याद्याः
श्रुतयः, इत्यतो न विरोधः । ‘न च पुनरावर्तन्ते’ इति ‘इमं मानवमावर्तं ना-
वर्तन्ते’ इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । न । इमं मानवमिति विशेषणात् ‘तेषा-
मिह न पुनरावृत्तिरस्ति’ इति च । यदि ह्येकैतर्नैव नावर्तेरन्निमं मानवमिहेति च
विशेषणमनर्थकं स्यात् । इममिहेत्याकृतेमात्रमुच्यत इति चेत् । न । अनावृत्ति-
शब्देनैव नित्यानावृत्त्यर्थस्य प्रतीतत्वादाकृतिरुच्यनाऽनर्थिका । अत इममिहेति
च विशेषणार्थवत्त्वाद्यान्यत्रावृत्तिः कल्पनीया । न च सदेकमेवाद्वितीयमित्येवं
प्रत्ययवतां मूर्धन्यया नाड्याऽर्चिरादिमार्गेण गमनम् । ‘ब्रह्मैव सम्ब्रह्माप्येति’

‘तस्मात्तत्त्वमवमभवत्’ ‘न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते’ इत्यादिश्रुतिसंशयः ॥

ननु तस्माज्जीवाद्बुद्धिकर्मिणोः प्राणा नोत्क्रामन्ति, महैव गच्छन्तीत्यमर्थः कल्प्यते इति चेत् । न । ‘अत्रैव समवलीयन्ते’ इति विशेषणानर्थक्यात् । ‘सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति’ इति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात् । तस्मादुत्क्रामन्तीत्यनाशङ्क्यम् । यदापि मोक्षस्य संसारगतिवैलक्षण्यात्प्राणानां जीवेन महागमनमाशङ्क्य तस्मादुत्क्रामन्तीत्युच्यते, तदापि ‘अत्रैव समवलीयन्ते’ इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । न च प्राणैर्वियुक्तस्य गतिरपच्यते जीवत्वं वा । सर्वगतत्वात्मदात्मनो निरवयवत्वात्प्राणगन्धमात्रमेव व्याप्तिविस्फुल्लिगवज्जीवत्वभेदकारणमित्यतः तद्वियोगे जीवत्वं गतिर्वा न गन्त्या परिकल्पयितुं श्रुतयथेष्टप्रमाणम् । नच मतोऽणुरणयवः स्फुटिनो जीवास्यः सद्रूपं तिष्ठिर्बुद्ध्यगच्छतीति वाक्यं कल्पयितुम् । तस्मान्न “तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वेति” इति मगुणब्रह्मोपनिषत्स्य प्राणः महनाड्या गमनं, गोपधमेव चामृतत्वं न गाक्षान्मोक्ष, इति गम्यते । ‘तदपराजिता पूम्नदरं मदीयं रागः’ इत्याद्युक्त्वा ‘नेशमेवैव ब्रह्मलोकः’ इति विशेषणान् ॥

अतः पञ्चामिविदो गृहस्था ये धेमेऽरण्ये वानप्रस्थाः परित्राजकाश्च महमैष्टिकप्रत्यक्षारिभिः श्रद्धा तत्र इत्येवमायुषासते धर्धधानान्पश्चिन्धेत्यर्थः । उपासनशब्दस्यात्परायार्थः । इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते इति यद्वत् । शुल्यतरांश्च गत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भाक्षयमुपासते ते सर्वेऽर्च्यमर्चिरभिमानिनी देवतामभिगमयन्ति प्रतिपद्यन्ते । गमानमन्यच्चतुर्थगतिव्याख्यानेन । एष देवयानं पञ्चाभ्याख्यातः गत्यलोकावगाने न अत्राद्विष्टः । “यदंतरा पितरं मानरं च” इति मंत्रवर्णनं ॥

अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति भूमाद्रात्रि रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्वद्दक्षिणंति मायसंस्तार्क्षिते संवत्सरमभिप्राप्नुयान्ति ॥३॥

अपत्यर्थान्नरप्रत्यावनाथो, य इमे गृहस्था ग्रामि । ग्राम इति गृहस्था-नामगाधारणं विशेष्यमरण्यवागिभ्यो व्याहरत्यर्थं, यथा वानप्रस्थारंत्राजकानां अरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्याहरत्यर्थं तद्वत् । इष्टापूर्ते इष्टमहिदोप्रादि यैदिकं यमं, पूर्ते वार्षावृत्तदत्तारासमादिकरणम् । दत्तं बहिर्वैदि यथागक्यर्हेभ्यो द्रव्य-संविभागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचरणपरिप्राणाद्युपासने । इतिशब्दस्य प्रकार-

दर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनवञ्जितत्वाद्भूमं धूमाभिमानिनां देवतामभिसंभवन्ति
प्रतिपद्यन्ते । तयातिवाहिता धूमाद्रात्रि रात्रिदेवतां रात्रेरपरपञ्चदेवतां एवमेव
कृष्णपञ्चाभिमानिनां अपरपञ्चात् यान्यपञ्चासान्दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति सविता ।
तान्मासान्दक्षिणायनपञ्चासाभिमानिनांदेवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । संध्या-
रिप्यो हि पञ्चासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तामु । नैते कर्मिणः
प्रकृताः संवत्सरं संवत्सरमभिमानिनां देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सर-
प्राप्तिप्रसंगो यतः प्रतिपिष्यते ? अस्ति हि प्रसंगः । संवत्सरस्य ष्यकस्यावयव-
भूतैर्दक्षिणोत्तरायणे, तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानां उदगयनमासेभ्योऽवयविनः संव-
त्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्ति-
श्रुत्या तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापक्षा । इत्यतस्तन्प्राप्तिः प्रतिपि-
ष्यते— नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति ॥

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमममेव सोमो
राजा तद्देवानामर्चं तं देवा भक्षयन्ति ॥४॥

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमममेव । कोऽसौ यस्तः
प्राप्यते चंद्रमा, य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां, तदर्थं देवानां,
तं चंद्रमममर्चं देवा इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अनस्ते धूमादिना गत्वा चंद्रभूताः
कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते । नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यक्षभूता देवैर्भक्ष्येरन् । नैष दोषः ।
अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते स्वलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते ।
किं तर्हि उपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते स्त्रीपशुभृत्यादिष्वत् । इष्टधातुशब्द
उपकरणेषु, स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विदोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च तेषां स्वार्थादानां
पुरयोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मान्कर्मिणो देवानामुपभोग्या अपि सन्तः
मुखिनां देवैः शोडन्ति । शरीरं च तेषां सुखोपभोग्योऽयं चंद्रमंडल आण्यमार-
भ्यते । तदुक्तं पुरस्तान्छ्रद्धाशब्दा आपो ब्रूलोकाग्रा हुता सोमो राजा संभव-
तीति । ता आप कर्मसमवायिन्य इतरथ भूतैरनुगता ब्रूलोकं प्राप्य चंद्रत्व-
मापन्ता । शरीराद्यारंभिका इष्टाद्युपासमाना भवन्ति । अंत्यायां च शरीराहुतावग्नौ
हुतायामग्निना दह्यमाने शरीरे तदुत्था आपो धूमेन महोर्ध्वं यजमानमावेष्टव्य
चंद्रमंडलं प्राप्य सुशमृत्तिकास्थानां वा त्वशरीराभिवर भवन्ति । तद्वद्वेधेन च
शरीरेणैष्टादिफलमुपभुञ्जाना आसते ॥

तस्मिन्वाचत्संपातमुपित्वाऽर्धतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाका-
शमाकाशाद्वायुं वायुभूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवति ॥५॥

यावत्तदुपभोगनिमित्तस्य कर्मणः क्षयः, संपतन्ति येनेति संपातः कर्मणः
क्षयो यावत्संपातं यावत्कर्मणः क्षय इत्यर्थः । तावन्तस्मिंश्चंद्रमंडल-उपित्वा अथा-
नंतरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं पुनर्निवर्तन्ते । पुनर्निवर्तन्त इति प्रयोगात्पू-
र्यमप्यसकृच्चंद्रमंडलं गता निरुत्ताध्वामिति गम्यते । तस्मादिह लोक इष्टादि-
वर्मापचित्य चंद्रं गच्छन्ति । तत्क्षये चावर्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र स्थानुं न
लभ्यते स्थितिनिमित्तकमक्षयान् केद्व्ययादिव प्रदीपस्य ॥

तत्र किं येन कर्मणा चंद्रमंडलमाण्डस्तस्य सर्वस्य क्षये तस्मादवरोहणं,
किं वा गवशेष इति । किं ततः । यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणः चंद्रमंडलस्थ-
स्यैव मोक्षः प्राप्नोति । तिष्ठतु तावत्तत्रैव । मोक्षः स्याज् वेति । तत आगतस्यैह
शरीरोपभोगादि न संभवति । “ततः शेषेण” इत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात् ।
ननु इष्टावर्तद्वलव्यतिरेकेणापि मनुष्येकैकं शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माप्यनेकानि
संभवन्ति, न च तेषां चंद्रमंडल उपभोगः । अतोऽर्क्षाणानि तानि । यस्मिन्निमित्तं
चंद्रमंडलमाण्डस्तान्येव क्षीणानां व्यतिरोधः । शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मत्वसामा-
न्यादविरुद्धः । अत एव च तत्रैव मोक्षः स्यादिति दोषाभावः । विरुद्धानेकयान्यु-
पभोगफलानां च कर्मणामेकैकस्य जनेऽारंभकत्वसंभवान् । न चैकस्मिन् जन्मनि
सर्वकर्मणां क्षय उपपद्यते । ब्रह्महत्यादेर्भेदकस्य कर्मणोऽनेकजन्मारंभकत्वस्मर-
णात् । स्थावरदिप्राप्तानां चाल्यंतमूढानामुत्कर्षहेतोः कर्मण आरंभकत्वासंभवात् ।
गर्भभूतानां च संसमानानां कर्मांशेनैव संमरानुपपत्तिः । तस्माज्जैकस्मिन् जन्मनि
सर्वेषां कर्मणामुपभोगः ॥

यमु कैश्चिदुच्यते-- सर्वकर्माश्रयोपमर्देन प्रायेण कर्मणा जन्मारंभकत्वम् ।
तत्र कानिचिन्कर्माण्यनारंभकत्वेनैव तिष्ठन्ति कानिचिज्जन्मारभतः इति नोप-
पद्यते । मरणस्य सर्वकर्माभिव्यञ्जकत्वात्त्वगाचराभिव्यञ्जकप्रदीपवदिति । तद-
मत् । सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । न हि सर्वस्य सर्वात्मकत्वे देशकाल-
निर्मित्तावरुद्धन्यासर्वात्मनोपमर्दः कस्याचिन्नाचिदभिव्यक्तिर्वा सर्वात्मनोपपद्यते ।
नथा कर्मणामपि साधयाणां भवेत् । यथा च पूर्वानुभूतमनुष्यमयूरमर्कटादिजन्मा-
भिर्गंसृज्ना निरुद्धानेकवागना मर्कटत्वप्रापकेण कर्मणा मर्कटजन्म आरंभमाणेन

नोपमृद्यन्ते तथा कर्माण्यपि अन्यजन्मप्राप्तिनिमित्तानि नोपमृद्यन्त इति युक्तम् । यदि हि सर्वाः पूर्वजन्मानुभववासना उपमृद्येरन्मर्कटजन्मनिमित्तेन कर्मणा मर्कटजन्मन्यारब्धे मर्कटस्य जातमात्रस्य मातुः शारदायाः शारदातरगमने मातु-
रुदरमलप्रत्वादिकौशलं न प्राप्नोति । इह जन्मन्धनभ्यस्तत्वात् । न चातीता-
न्तरजन्मनि मर्कटत्वेमेवासीत्तस्येति शक्यं वक्तुम् । 'तं विद्याकर्मणी समन्वार-
भेते पूर्वप्रज्ञा च' इति श्रुतेः । तस्माद्वासनावत् नाशेपकर्मोपमर्द इति शेषकर्म-
संभवः । यत एव तस्मान्छेपेणोपभुक्तात्कर्मणः संसार उपपद्यत इति न कश्चि-
द्विरोधः ॥

कोऽसावध्वा यं प्रति निवर्तन्त इत्युच्यते । यथेतं यथागतं निवर्तन्ते । ननु मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमिति गमनक्रम उक्तो, न तथा निरुक्तिः । किं तर्थाकाशाद्वायुमित्यादि, कथं यथेतमित्युच्यते । नैष दोषः । आकाशप्राप्तेस्तुल्यत्वात्पृथिवीप्राप्तेश्च । न चात्र यथेतमेवेति नियमोऽनेनैवंविधमपि निवर्तन्ते, पुनर्निवर्तन्त इति तु नियमः । अत उपलक्षणार्थमेत-
द्यथेतमिति । अतो भौतिकमाकाशं तावत्प्रतिपद्यन्ते । याः तेषां चंद्रमंडले शरीरारंभिका आप आसंस्तास्तेषां तत्रौपभोगनिमित्तानां कर्मणां क्षये विलीयन्ते । घृतसंस्थानमिवाग्निसंयोगे, ता विलीना अंतरिक्षस्था आकाशभूता इव सूक्ष्मा भवन्ति । ता अंतरिक्षाद्वायुर्भयन्ति । वायुप्रतिष्ठा वायुभूता इत्यथ अमुतश्च ऊह्यमानास्ताभिः सह क्षीणकर्मा वायुभूता भवति । वायुर्भूत्वा ताभिः सहैव धूमो भवति । धूमो भूत्वाभ्रमम्भरणमात्ररूपो भवति ॥

अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्पति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यसमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥६॥

अभ्रं भूत्वा तत मेघचनसमर्थो मेघो भवति, मेघो भूत्वोच्चतेषु प्रदेशेष्वथ प्रवर्पति । वर्षधारारूपेण शेषकर्मा पततीत्यर्थः । ते व्रीहियवा ओषधिवनस्पतय-
स्तिलमाषा इत्येवंप्रसार जायन्ते । क्षीणस्मरणामनेकत्वाद्बहुवचननिर्देशः । मेघा-
दिषु पूर्वेष्वेकरूपत्वादेकवचननिर्देशः । यस्माद्गिरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरदेशादि-
संनिवेशसहस्राणि वर्षधारामिः पतितानाम् । अतस्तस्माद्धेतोर्वै खलु दुर्निष्प्रपतरं
दुर्निष्क्रमणं दुर्निःसरणम् । यनो गिरितटादुदक्त्रोत्तमोह्यमाना नदी प्राप्नुवन्ति,

ततः समुद्रं, ततो मकरादिभिर्मक्ष्यन्ते, तेऽप्यन्येन, तत्रैव च सह मकरेण समुद्रे विलीनाः समुद्रांभोभिर्जलधरैराकृष्टाः पुनर्वर्षधाराभिर्महदेशे शिलातेष्टे वाऽगम्ये पतितास्तिष्ठन्ति, कदाचिबालमृगादिपीता मञ्जिताधान्यैः, तेऽप्यन्यैः, इत्येवंप्रकाराः परिवर्तेरन् । कदाचिदमक्ष्येयु स्थावरेषु जातास्तत्रैव शुष्येरन् मक्ष्ये-
ष्वपि स्थावरेषु जातानां रेतःसिग्देहसंबंधो दुर्लभ एव बहुत्वात्स्थावराणां, इत्यतो दुर्निष्क्रमणत्वम् । अथवा अतोऽस्माद्रीहियवादिभावात् दुर्निष्प्रपन्नतरं दुर्निर्गमनरम् ।
दुर्निष्प्रपन्नरमिति तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः । ग्रीहियवादिभावात् दुर्निष्प्रपन्नः तस्मा-
दपि दुर्निष्प्रपत्तादेतःसिग्देहसंबंधो दुर्निष्प्रपन्नतर इत्यर्थः । यस्मानूर्ध्वरेतोभिर्बालैः
पुंस्त्वरहितैः स्थविरैर्वा भक्षिता अंतराले शय्यन्ते, अनेकत्वादज्ञानानाम् । कदा-
चित्काकतालीयवृत्त्या रेतःमिग्भिर्मक्ष्यन्ते यदा, तदा रेतःमिग्भावं गतानां
कर्मणो वृत्तिलानः । कथम् । यो यो ह्यज्ञमत्यनुशयिभिः संश्लिष्टं रेतःमिग्मय
रेतः मिचन्युत्काले योपिति तद्रूप एव तदावृत्तिरेव भवति । तदवयवाकृति-
भूयन्त्वं भूय इत्युच्यते रेतोत्प्रेषण योपितो गर्भागयेऽन्तःप्रविष्टोऽनुशयी ।
रेतसो रेतःसिगाकृतिर्भावितव्यात् । 'मर्वेभ्योऽगोभ्यस्तेजः संभूतम्' इति हि
श्रुत्यंतरात् । अतो रेतःसिगाकृतिरेव भवतोत्पत्तिः । तथाहि पुर्यात्पुम्प्यो
जायते गौर्गवाकृतिरेव न जायन्तराकृतिः तस्माद्युक्तं तद्रूप एव भवतीति ॥

ये त्वन्येऽनुशयिभ्यश्चंद्रमंडलमनारह्य इहैव पापकर्मभिर्घोरैर्ग्रीहियवादिभावं
प्रतिपद्यन्ते पुनर्मनुष्यादिभावं तेषां नानुशयिनामिव दुर्निष्प्रपन्नरम् । कस्मात् ।
कर्मणा हि तैर्ग्रीहियवादिदेह उपात्त इति तदुपभोगनिमित्तक्षये मोह्यादिस्त्वदेह-
विनाशे यथाकर्मजितं देहान्तरं नवं नवं जलकावस्यंक्रमन्ते सविज्ञाना एव ।
“सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्धवक्रामनि” इति श्रुत्यंतरात् । यद्यप्युपसंहृत-
करणाः सन्ते देहान्तरं गच्छन्ति तथापि स्वप्नदेहान्तरप्राप्तिनिमित्तकमोहावित-
वासनाज्ञानेन सविज्ञाना एव देहान्तरं गच्छन्ति । श्रुतिप्रामाण्यात् । तथा अर्चि-
रादिना धूमादिना च गमने स्वप्न ड्वेन्द्रुतविज्ञानेन । लब्धश्रुतिवर्मानिमित्तत्वाद्ग-
मनस्य । न तथा अनुशयिनां श्रोत्रादिभावेन जातानां सविज्ञानमेव रेतःसिग्वोपि-
देहसंबंध उपपद्यते । नहि ब्रह्मादिलवनकंजनपेषणादौ च सविज्ञानानां
स्थितिरास्ति । ननु चंद्रमंडलादपि अथरोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वात्
जलकावत्सविज्ञानता एव युक्ता । नथा भातं धौगे नरकानुभव इष्टापूर्ता-

दिक्कारिणां चंद्रमंडलान् आरभ्य प्राप्तो यावत् ब्राह्मणादिजन्म । तथा च सति अनर्थायैवेष्टापूर्ताद्युपासनं विहितं स्यात् । श्रुतेथाप्रामाण्यं प्राप्तं वैदिकानां कर्मणामनर्थानुबन्धित्वात् । न । वृक्षारोहणपतनवद्विशेषसंभवान् । देहादेहान्तरं प्रतिपिस्तौ । कर्मणो लब्धश्रुतित्वात्कर्मणोद्भावितेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं युक्तम् । वृक्षाग्रमारोहत इव फलं जिघृक्षोः । तथार्चिरादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेत् । धूमादिना च चंद्रमंडलमारुह्यताम् । न तथा चंद्रमंडलादवररक्षता वृक्षाप्रादिव पततां सचेतनत्वम् । यथा च मुद्राद्याभेतानां तदभिधातवेदनानिमित्तसंमूर्छितप्रतिबद्धकरणानां स्वदेहेनैव देशोद्देशान्तरं नीयमानानां विज्ञानशून्यता दृष्टा, तथा चंद्रमंडलान्मानुषादिदेहान्तरं प्रत्यवररक्षतां स्वर्गभोगानिमित्तकर्मक्षयान्मृदिताच्चेहाना प्रतिबद्धकरणानाम् । अतस्तेऽपरित्यक्तदेहर्वाजभूताभिरग्निर्मूर्छिता इवाकाशादिक्मेणेषामवररक्ष कर्मनिमित्तजातिम्यावरदेहं संश्लिष्यन्ते प्रतिबद्धकरणतया अनुद्धतविज्ञाना एव । तथा लवनकंदनपेपणमंदकारभक्षणरन्मादिपरिणामरेतःसेककालेषु मूर्छितवदेव । देशान्तरारंभकस्य कर्मणोऽलब्धश्रुतित्वात् । देहर्वाजभूतामंबंधापरित्यागेनैव सर्वास्त्वय्यामु वर्तन्त इति जलकावचेतनावत्त्वं न विरुध्यते । अंतराले त्वविज्ञानं मूर्छितवदेवेत्यदोषः ॥ न च वैदिकानां कर्मणा हिंसायुक्तत्वेनोभयहेतुत्वं शक्यमनुमानम् । हिंसायाः शास्त्रचोदितत्वात् । “अहिमन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः” इति श्रुतेः शास्त्रचोदताया हिंसाया नाधर्महेतुत्वमभ्युपगम्यते । अभ्युपगतेऽयधर्महेतुत्वे मंत्रविपादिषत्तदपनयोपपत्तेर्न दुःस्कार्यारंभकत्वापपत्तिर्वैदिकानां कर्मणां, मंत्रेणैव विधमक्षणमेति ॥

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाध य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्वैश्ययोनिं वा सूकरयोनिं वा श्वं डालयोनिं वा ॥७॥

नत्तत्र तेष्वनुशयिनां य इह लोके रमणीयं शोभनं चरणं शालं येषां ते रमणीयचरणा, रमणीयचरणेनोपलक्षितः शोभनोऽनुशयः पुण्यं कर्म येषां ते रमणीयचरणा उच्यन्ते । कर्मानृतमायावर्जितानां हि स्वय उपलक्षयितुं शुभानुशयसद्भावः । तेनानुशयेन पुण्येन कर्मणा चंद्रमण्डले भुक्तगोपेणाभ्याशो ह क्षिप्रमेव, यदिहि क्रियाविशेषणं, ते रमणीयां कर्मादिवर्जितां योनिमापद्येरन्प्राप्नुयुर्मा-

द्वययोनि वा क्षत्रिययोनि वा वैश्ययोनि वा स्वकर्मानुरूपेण । अथ पुनर्ये तद्वि-
परीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्माणोऽनुभानुशया अभ्यागो ह यत्ते कपूया यथा-
कर्म योनिमापद्येरन्कपूयामेव धर्मसंबन्धवर्जितां जुगुप्सितां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं
वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वा स्वकर्मानुरूपेणैव ॥

ये तु रमणीयचरणा द्विजातयस्ते न्यकर्मस्वाधेदिष्टान्कारिणस्त धूमादि-
गत्या गच्छन्त्यागच्छन्ति च पुनः पुनर्पटायं प्रवन् । विद्यां चेत्प्राप्नुयुस्तदाऽर्चिरा-
दिना गच्छन्ति, यदा तु न विद्यासेविनो नापि इष्टादिकर्म गेवन्ते तदा—

अर्धतयोः पथोर्न कतरेणचन तानांमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तानि भूतानि
भवन्ति जायस्य भ्रियस्वेत्येतत्तृतीयं भ्यानं तेनासी लोको न संपूर्यते
तस्माज्जुगुप्सेत तदेव श्लोकः ॥८॥

अर्धतयोः पथोर्यथोक्तयोरर्चिर्धूमादिलक्षणयोः न कतरेणान्यतरेणचनापि
यन्ति । तानांमानि भूतानि क्षुद्राणि वंशमशककीटादीन्यगकृदावर्तानि भवन्ति ।
अत उभयमार्गपरिभ्रष्टा ह्यसकृज्जायन्ते भ्रियन्ते चेत्यर्थः । तेषां जननमरणसंत-
तैरनुकरणमिदमुच्यते । जायस्य भ्रियस्वेतीश्वरनिमित्तचेष्टोच्यते । जननमरण-
लक्षणेनैव कालयापना भवति । न तु क्रियासु भोगेषु वा कालोऽस्तीत्यर्थः ।
एतत्क्षुद्रजंतुलक्षणं तृतीयं पथोर्कां पंथानावपेक्ष्य स्थानं संसरताम् । येनैवं दक्षि-
णमार्गाया अपि पुनरागच्छन्त्यनविकृतानां ज्ञानकर्मणोरगमनमेव दक्षिणेन पथेति ।
तेनासी लोको न संपूर्यते । पंचमस्तु प्रश्नः पंचाग्निविद्या व्याख्यातः । प्रथमो
दक्षिणोत्तरमार्गाभ्यामपाठितः । दक्षिणोत्तरयोः पथोर्ध्यावर्तनापि— सृष्टानाममौ
प्रश्नेपः समानस्ततो व्यावर्त्यान्येऽर्चिरादिना यन्त्यन्ये धूमादिना पुनरुत्तरदक्षि-
णायने पश्चात्तान्प्राप्नुवन्तः संयुज्य पुनर्व्यावर्तन्ते । अन्ये संवत्सरमध्ये मासेभ्यः
पितृलोकं— इति व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुशयानां चंद्रमंडलादाका-
शादिक्रमेणोक्ता । अमुष्य लोकस्यापूरणं स्वशब्देनैवोक्तम्— तेनासी लोको न
संपूर्यत इति । यस्मादेवं कष्टा संसारगतिस्तस्माज्जुगुप्सेत । अस्याच जन्ममरण-
जनितवेदानामववृत्तश्रणाः क्षुद्रधंतवो ध्वान्ते च घोरे दुस्तरे प्रवेशिताः,
सागर इवागाधेऽध्वे निराशाश्चोत्तरणं प्रति, तस्माच्चैवंविधां संसारगतिं जुगुप्सेत
वीभत्सेत धृणां भवेन्मा भूदेवंविधे संसारमहोदधौ घोरे पात इति । तदेतन्मित्रर्थे
एष श्लोकः पंचाग्निविद्यास्तुतये ॥

मेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्तत्पमावसन्ब्रह्महा चैते पतन्ति
चत्वारः पंचमश्चाचरंमैरिति ॥९॥

मेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्ता । सुरां पिबन्ब्राह्मणः सन् । गुरोश्च
नृत्यं दारानावसन् । ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता च । इत्येते पतन्ति चत्वारः ।
पंचमश्च तैः सह आचरन्निनि ॥

अथ ह य एतानेवं पंचाग्नीन्वेद् न सह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते
शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद् य एवं वेद् ॥१०॥ इति
दशमः खंडः ॥

अथ ह पुनर्यो यथोक्तान्पंचाग्नीन्वेद् न तैरप्याचरन्महापातकिभिः सह न
पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव । तेन पंचाग्निदर्शनेन पावितो यस्मात्पूतः पुण्य-
लोकः प्राजापत्यादिर्यस्य ऋष्यं पुण्यलोको भवति, य एवं वेद् यथोक्तं
समस्तं पंचभिः प्रश्नैः पृष्टमर्थजातं वेद । द्विरुक्तिः समस्तप्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्था ॥
इति दशमः खंडः ॥

५.१०.—

दक्षिणेन पथा गच्छन्नामन्नभाव उक्तः 'तद्देवानामन्नं' 'त देवा भक्षयन्ति'
इति, शुद्धजंतुलक्षणा च कथा संसारगतिरुक्ता । तदुभयदोषपरिजिहीर्षया
वैश्वानरातृभावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो ग्रंथ आरभ्यते । 'अत्मज्ञं पश्यसि प्रियं'
इत्यादिलिङ्गात् । आख्यायिका तु मुखावबोधार्था विशासंप्रदानन्यायप्रदर्श-
नार्था च—

प्राचीनशाल आपमन्यव. सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाह्वेयो जनः
शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विमे हैते महाशाला महाध्रोत्रियाः समेत्य
मीमांसां चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥१॥

प्राचीनशाल इति नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यव । सत्ययज्ञो नामतो
पुल्लपस्यापत्यं पौलुषिः । तथेन्द्रद्युम्नो नामतो भाह्वेरपत्यं भाह्विस्तस्यापत्यं
भाह्वेयः । जन इति नामत शर्कराक्षस्यापत्यं शार्कराक्ष्य । बुडिलो नामत-
आश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विः । पंचापि ते हैते महाशाला महागृहस्था विस्ती-
र्णार्थिः शालाभिर्युक्ताः संपन्ना इत्यर्थः । महाध्रोत्रियाः श्रुताभ्ययनवृत्तसंपन्ना
इत्यर्थः । त एवंभूताः सन्तः समेत्य संभूय कचिन्मीमांसां विचारणां चक्रुः-
कृतवन्त इत्यर्थः । कथम् । को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रह्मेति । आत्मब्रह्मशब्द-

नोऽरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वम् । ब्रह्मेत्यध्यान्मपरिच्छिन्नमात्मानं निवर्तयति,
आत्मेति चात्मव्यतिरिक्तस्यादित्यादिवद्व्युत्पादयत्वं निवर्तयति । अमेदेनात्मव
ब्रह्म ब्रह्मवात्मेत्येवं सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेत्येतन्निर्दिष्टं भवति । मूर्धा ते
व्यपतिष्यत् अंधोऽभविष्यत् इत्यादिलिङ्गात् ॥

ते ह संपादयांचक्रुर्हृद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं
वैश्वानरमभ्येति तं हंताभ्यागच्छामेति तं ह्यभ्याजग्मुः ॥२॥

ते ह मांमागन्तोऽपि निधयमलभमानाः संपादयांचक्रुः संपादितवन्त
आत्मन उपदेशारम् । उद्दालको वै प्रणिद्धो मामतो, भगवन्तः पूजावन्तोऽयमा
रुणिररुणस्यापत्यं संप्रति सम्भगिममाम्मानं वैश्वानरमभ्यभिष्रेतमभ्येति स्मरति ॥
तं हंतेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निधिल्य तं ह्यभ्याजग्मुः गतवन्तस्तमारुणिम् ॥

स ह संपादयांचकार प्रदधान्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रिया-
न्भ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हंताहमन्धमभ्यनुशासानोति ॥३॥

स ह तान्दृष्टुं तेषामागमनप्रयोजनं युद्धा संपादयांचकार । कथम् ।
प्रत्यन्ति मां वैश्वानरमिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्योऽहं न सर्वमिव पृष्टं
प्रतिपत्स्ये यक्तुं नेतस्ते । अतो हंताहमिदानीमन्धमेपामभ्यनुशास्तानि पश्या-
न्मुपदेशारमिति ॥

तान्होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः संप्रतीममात्मानं वैश्वान-
रमभ्येति तं हंताभ्यागच्छामेति तं ह्यभ्याजग्मुः ॥४॥

एवं संपाद्य तान्होवाच । अश्वपतिर्वै नामतो भगवन्तोऽयं कैकेयस्यापत्यं
कैकेयः संप्रति सम्भगिममात्मानं वैश्वानरमभ्येतात्यादि समानम् ॥

तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथग्गर्हाणि कारयांचकार स ह प्रातः संजिहान
उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कद्र्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविह्वान
स्वीरी स्वीरिणी कुतो यक्षमाणो वै भगवन्तोऽहमास्मि याचद्देकैकस्मा ऋत्विजे
धनं दास्यामि तावद्भगवद्भयो दास्यामि वसन्तु भगवन्त इति ॥५॥

तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्यः पृथक्पृथग्गर्हाण्यर्हणानि पुरोहितैर्भृत्यैश्च कारयां-
चकार कारितवान् । स हान्येधू राजा प्रातः संजिहान उवाच विनयेनोपगम्य—
गुणं दानं मया उपादध्वमिति । तैः प्रत्याख्यातो मयि दोषं पश्यन्ति नूनं, यतो न

प्रतिगृह्णन्ति मत्तेः धनमिति मन्वान आन्मनः सदृत्तता प्रतिविषादविषमाह । न मे मम जनपदे स्तेनः परस्पहर्ता विद्यते । न कदर्थोऽदाता मति विभवे । न मयपो द्विजोत्तमः सन् । नानाहिताग्निः शतगुः । नाविद्वानाधिकारानुरूपम् । न स्त्री परदारेषु गन्ता । अत एव स्त्रीणि कुतो दुष्टचारिणी न संभवतीत्यर्थः । तच्च न वयं धनेनार्थिन इत्युक्त आह अपं मत्वेते धनं न गृह्णन्तीनि- यक्ष्यमाणो वै कतिभिरहोभिरहं हे भगवन्तोऽस्मि । तदर्थं यत्नतं धनं मया यावदेकैकस्मै यथोक्तमूलिजे धनं दान्याग्नि तावत्प्रत्येकं भगवद्भ्योऽपि दास्यामि । वमन्तु भगवन्तः पश्यन्तु च मम यागम् ॥

ते होषुर्येन हवार्थेन पुरुषश्चरेत्तं हव चवेदारमानमेवेमं वैश्वानरं संप्र-
त्यभ्येपि तमेव नो ब्रूहीति ॥६॥

इत्युक्तास्ते होषुः । येन हवार्थेन प्रयोजनेन यं प्रति चरेद्ब्रूतेत्युक्तं हवार्थं वेदन् । इदमेव प्रयोजनमागमनस्येत्ययं न्यायः गताम् । वयं च वैश्वान-
रज्ञानार्थिनः । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यभ्येपि सम्यग्जानामि । अतस्तमेव नोऽस्मभ्यं ब्रूहि ॥

तान्होवाच प्रातर्यः प्रतिवक्तास्मीति ते ह समित्पाणय पूर्वाह्णे प्रति-
चक्रमिरे तान्हानुपनयिष्वेनदुवाच ॥७॥ इति एकादशः खंडः ॥

इत्युक्तस्तान्होवाच । प्रातर्वो युष्मभ्यं प्रतिवक्तास्मि प्रनिवाज्यं दातास्मि । इत्युक्तास्ते ह राज्ञोऽभिप्रायज्ञाः समित्पाणयः समिद्धारहस्ता अपरेषुः पूर्वाह्णे राजानं प्रतिचक्रमिरे गतवन्तः । यत एवं महाशाला महाधोप्रिया ब्राह्मणा सन्तः महाशालत्यायभिमानं हित्वा समिद्धारहस्ता जातितो हानं राजानं विद्यार्थिने विनयेनोपजग्मुः । तथान्यैर्विद्योपादित्सुभिर्भविष्यम् । तेऽयथादादियामनुपनी-
यैवोपनयनमकृतैव तान् । यथा योस्येभ्यो विद्यामदात्तथान्येनार्थि विद्या दात-
व्येत्याख्यायिकार्थः । एतद्वैश्वानरविज्ञानमुवाचेति वक्ष्यमाणेन संबंधः ॥ ५.११.—

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजशिति
होवाचैप वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं
प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥१॥

स कथमुवाचेत्याह— औपमन्यव हे कमात्मानं वैश्वानरं त्वमुपास्स इति
पप्रच्छ । नन्वयमन्याय आचार्यः सञ्ज्ञिथं पृच्छति । नैव दोषः । 'यद्वेत्थ तेन

मोपसाद ततस्त ऊर्ध्वं कथ्यामिति' न्यायदर्शनान् । अन्यत्राप्याचार्यस्याप्रतिभान-
वति शिष्ये प्रतिमेत्पादनार्थः प्रश्नो दृष्टोऽज्ञातशत्रोः, 'कंप तदाभूत्तुत एतदा-
गात्' इति । दिवमेव ध्रुलोकमेव वैश्वानरमुपागे भगवो राजन्निति होवाच । एष
वै मुतेजाः शोभनं तेजो यस्य सोऽयं मुतेजा इति प्रसिद्धो वैश्वानर आत्मा आ-
त्मनोऽवयवभूतत्वात् यं त्वमात्मानमात्मरुदेनमुपाग्मे तस्मात्मुतेजसो वैश्वानर-
स्योपासनात्तव मुनमभिपुतं मोमरूपं कर्मणि प्रमुतं प्रकर्षणं च मुतमामृतं वाह-
र्गणादिषु तव कुले दृश्यतेऽतीव कर्मिणस्तत्पुत्रोऽसौना इत्यर्थः ॥

अस्यश्चं पश्यसि प्रियमत्यश्चं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले
य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपाग्मे मूर्धा त्वेव आत्मन इति होवाच मूर्धा
ने व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ इति द्वादशः खंडः ॥

अस्यश्चं दीप्ताभिः सन्पश्यति च पुत्रपौत्रादि प्रियमिष्टम् । अन्योऽप्यस्यश्चं
पश्यति च प्रियं भवत्यस्य मुत प्रमुतमामुनमित्यादि कर्मित्वं ब्रह्मवर्चसं कुलं यः
कश्चिदंत यथोक्तमेवं वैश्वानरमुपाग्मे । मूर्धा त्वात्मानं वैश्वानरस्यैव न समस्तो
वैश्वानरः । अतः समस्तपुत्रा वैश्वानरस्योपात्मनान्मूर्धा शिग्मे विपरीतप्राहिणो
व्यपतिष्यद्विपतितमभाविष्यन् यद्यदि मा नागमिष्यो नागतोऽभविष्यः । माभ्य-
कार्पाय्यन्मामगतोऽर्माभ्यभिप्रायः ॥ इति द्वादशः खंडः ॥ ५.१२.—

अथ होवाच मत्यश्चं पौलुपि प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमुपास्म
इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं
त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥१॥

अथ होवाच मत्यश्चं पौलुपि— हे प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमुपास्त
इति । आदित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच । शुद्धबोलादिरूपत्वाद्विश्वरूपत्वमा-
दित्यस्य, सर्वरूपत्वाद्वा । सर्वाणि रूपाणि हि त्वाष्ट्राणि यतोऽतो वा विश्वरूप
आदित्यः । तदुपासनात्तव बहु विश्वरूपमिदामुत्रार्थमुपकरणं दृश्यते कुले ॥

प्रवृत्तोऽश्वतरिरथो दासीनिष्कोऽस्त्यश्चं पश्यसि प्रियमत्यश्चं पश्यति
प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपाग्मे चक्षुष्टे-
नदात्मन इति होवाचां वोऽभविष्यो यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥

किंच त्वामनु प्रवृत्तोऽश्वनरीभ्यां युक्तो रथोऽश्वतरिरथो दासीनिष्को दासी-
भिर्युक्तो निष्को हारो दासीनिष्कः । अत्यश्चमित्यादि समानम् । चक्षुर्वैश्वानरस्य

तु सविता । तस्य समस्तबुद्धयोपासनादंधोऽभविष्यः चक्षुहानोऽभविष्यो यन्मां
नागमिष्य इति पूर्ववत् ॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥ ५.१३.—

अथ होवाचेद्रघुश्रं भाह्वेयं वैद्याग्रपथं कं त्वमात्मानमुपास्म्य इति
वायुमेव भगवो राज्ञिति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमा-
त्मानमुपास्म्ये तस्मात्त्वां पृथग्वलय आयन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥१॥

अथ होवाचेद्रघुश्रं भाह्वेयं वैद्याग्रपथं कं त्वमात्मानमुपास्म्य इत्यादि
समानम् । पृथग्वर्त्मा नाना वर्त्मानि यस्य वायोः आवहोद्ब्रह्मादिभिर्भेदवर्त्तमानस्य
सोऽयं पृथग्वर्त्मा वायुः । तस्मात्पृथग्वर्त्मात्मनो वैश्वानरस्योपासनात्पृथङ्नाना-
दिक्कास्त्वां धलयो ब्रह्माक्षादिलक्षणा वलय आयन्त्यागच्छन्ति । पृथग्रथश्रेणयो
रथपंक्तयोऽपि त्वामनुयन्ति ॥

अस्यैवं पद्यासि प्रियमत्यच्चं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले
य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेव आत्मन इति होवाच प्राणस्त
उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥

अस्यैवमित्यादि समानम् । प्राणस्त्वेव आत्मन इति होवाच । प्राणस्ते
तवां दक्षमिष्यदुत्क्रान्तोऽभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ ५.१४.—

अथ होवाच जन्मं शार्केराक्ष्यं कं त्वमात्मानमुपास्स इत्याकाशमेव
भगवो राज्ञिति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते
तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥१॥

अथ होवाच जनमित्यादि समानम् । एष वै बहुल आत्मा वैश्वानरः ।
बहुलत्वमाकाशस्य सर्वगतत्वाद्बहुलगुणोपासनाच्च । त्वं बहुलोऽसि प्रजया च पुत्र-
पौत्रादिलक्षणा धनेन च हिरण्यादिना ॥

अस्यैवं पद्यासि प्रियमत्यच्चं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले
य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते संदेहस्त्वेव आत्मन इति होवाच संदेहस्ते
व्यशीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥ इति पंचदशः खंडः ॥

संदेहस्त्वेव संदेहो मध्यमं शरीरं वैश्वानरस्य । दिरेरुपचयार्थत्वान्मास-
रुधिरास्थ्यादिभिश्च बहुलं शरीरं तत्संदेहस्ते तव शरीरं व्यशीर्यच्छांणमभविष्य-
द्यन्मा नागमिष्य इति ॥ इति पंचदशः खंडः ॥ ५.१५.—

अथ होवाच जुडिलमाश्वतराश्विं वैद्याग्रपथं कं त्वमान्मानमुपास्स

दिश्यन्त इति प्रादेशां सुलोकादय एव तावत्परिमाणः प्रादेशमात्रः । शास्त्रान्तरे तु मर्धादिशिविकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्यात्मनः इत्याद्युपरांहरात् । प्रत्यगात्मतया अभिविमीयतेऽहमिति ज्ञायन् इत्याभिविमानस्तमेतमान्मानं वैश्वानरं, विश्वानराजयति पुण्यपापानुरूपं गतिं नर्चास्मैथ ईश्वरो वैश्वानरो, विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वात् । विश्वैर्वा नरैः प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरस्तमेवमुपास्ते यः, सोऽद्विजादी नर्षेषु लोकेषु सुलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्व्वात्मसु शरीरैर्द्रियमनोबुद्धिषु, तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेशः, प्राणिनामन्नमिति । वैश्वानरविस्तर्वात्मा नन्नन्नमति । न यथाऽङ्गः पिंडमात्राभिमानः सन्नित्यर्थः ॥

तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्स्वर्मात्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादाधुर एव वेदिलोमानि बहिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥२॥ इति अष्टादशः खंडः ॥

कस्मादेवम् । यस्मात्तस्य ह वै प्रवृत्तस्यैवंतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्स्वर्मात्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ । अथवा विश्वैर्यमेतद्वचनं एवमुपास्य इति । अथेदानीं वैश्वानरविदो भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादयिषन्नाह— एतस्य वैश्वानरस्य भोक्तुरुर एव वेदिराकारसामान्यात् । लोमानि बहिर्वैद्यामिवोरसि लोमान्यास्तर्णानि हृदयन्ते । हृदयं गार्हपत्यो हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिवानंतरी भवति । अतोऽन्वाहार्यपचनोऽग्निर्मनः । आस्यं मुखमाहवनीय इवाहवनीयो हूयनेऽस्मिन्नन्नमिति ॥ ५.१८.—

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥१॥

तत्तत्रैवं सति यद्भक्तं प्रथमं भोजनकाल आगच्छेद्भोजनार्थं तद्धोमीयं तद्धोतव्यं, अग्निहोत्रसंपन्मात्रस्य विवक्षितत्वान्नाग्निहोत्रागेतिकर्तव्यताप्राप्तिरिह । स भोक्ता यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां कथं जुहुयादित्याह— प्राणाय स्वाहेत्यनेन मंत्रेण । आहुतिशब्दादवदानप्रमाणमन्नं प्रक्षिपोदित्यर्थः । तेन प्राणस्तृप्यति ॥

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किंच द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति

तस्यानु तृप्तिं नृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥
इति एकोनविंशः खंडः ॥

प्राणे नृप्यति चक्षुस्तृप्यति, चक्षुरादित्यो दौधेत्यादि तृप्यति, यच्चान्यत्
दौध्यादित्यथ स्वामित्वेनाधितिष्ठतस्तच्च तृप्यति, तस्य तृप्तिमनु स्वयं भुंजानः
तृप्यत्येषं प्रत्यक्षम् । किं च प्रजादिभिश्च । तेजः शरीरस्था दीप्तिरुज्ज्वलत्वं
प्रागल्भ्यं वा, ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजः ॥ ५.१९.—

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति
॥१॥ व्याने नृप्यति श्रोत्रं नृप्यति श्रोत्रे नृप्यति चंद्रमास्तृप्यति चंद्रमासि
नृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु नृप्यन्तीषु यत्किंच दिशश्च चंद्रमाश्चाधितिष्ठन्ति
तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं नृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्च-
सेनेति ॥२॥ इति विंशः खंडः ॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥१॥
अपाने नृप्यति वाक्नृप्यति वाचि नृप्यन्त्यामाग्निस्तृप्यत्यग्नी नृप्यति पृथिवी
नृप्यति पृथिव्यां नृप्यन्त्यां यत्किंच पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति त-
स्यानु तृप्तिं नृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥
इति एकाविंशः खंडः ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयादसमानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति
॥१॥ समाने नृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये
नृप्यति विद्युस्तृप्यति विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किंच विद्युश्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठत-
स्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं नृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चमे-
नेति ॥२॥ इति द्वाविंशः खंडः ॥

अथ यां पंचमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥१॥
उदाने नृप्यति त्वक्नृप्यति त्वचि तृप्यन्त्यां वायुस्तृप्यति वार्या नृप्यत्याका-
शान्तृप्यत्याकाशे नृप्यति यत्किंच वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु
तृप्तिं नृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥

अथ यां द्वितीया तृतीया चतुर्थी पंचमीमिति समानम् ॥ ५.२३.—

न य इदमधिदानग्निहोत्रं जुहोति यथांगारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्ता-
त्तत्तस्याद् ॥१॥

स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविद्वान्सन्नग्निहोत्रं प्रसिद्धं जुहोति,
यथांगारानाहुतियोग्यानपोह्य अनाहुतिस्थाने भस्मनि जुहुयातादक्ततुल्यं तस्य
तदग्निहोत्रहवनं स्याद्वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रमपेक्ष्येति प्रसिद्धाग्निहोत्रनिदया वैश्वानर-
विदोऽग्निहोत्रं स्तूयते ॥

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥२॥

अतर्धतद्विशिष्टमग्निहोत्रम् । कथम् । अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति
तस्य यथोक्तवैश्वानरविज्ञानवत् सर्वेषु लोकेष्वित्याद्युक्तार्थम् । हुतमन्नमसीत्यन-
योरुक्तार्थत्वात् ॥

तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य
एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥३॥

किञ्च तद्यथेपीकायास्तूलमग्नौ प्रोतं प्रक्षिप्तं प्रदूयत प्रदह्यत क्षिप्रं एवं
हास्य विदुषः सर्व्वात्मभूतस्य सर्वज्ञानामतुः सर्वे निरवशिष्टाः पाप्मानो धर्मा
धर्माख्या अनेकजन्मसंचिता इह च प्राग्जानोत्पत्तेर्जानसहभविनश्च प्रदूयन्ते प्रद-
ह्यन्वर्तमानशरीरारंभकपात्रमवर्जं, लक्ष्यं प्रति मुक्तेष्वत्प्रवृत्तफलत्वात्तस्य न
दाहः । य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति भुङ्के ॥

तस्मादु ह्रवंषिद्यद्यपि चंडालापोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि ह्रैवास्य तद्वै-
श्वानरे हुतं स्यादिति तदेष श्लोक ॥४॥

स यद्यपि चंडालापोच्छिष्टमहामोच्छिष्टं प्रयच्छेदुच्छिष्टं दद्यात्प्रतिपिदुसु-
च्छिष्टदानं यद्यपि बुभुक्षान् आत्मनि ह्रैवास्य चंडालदेहस्य वैश्वानरे तद्भुतं स्यान्ना-
धर्मनिमित्तमिति विद्यामेव स्तौति । तदेतस्मिन्स्तुत्यर्थे श्रोत्रो मंत्रोऽभेद भवति ॥

यथेह छुधिता बाला मातरं पशुपासत एवं सर्वाणि भूतान्पान्होत्र-
मुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥५॥ इति चतुर्विंशः खंडः ॥

इति पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

यथेह लोके छुधिता बुभुक्षिता बाला मातरं पशुपासत, कदा नो मातरं
प्रयच्छतीति एवं सर्वाणि भूतान्यन्नादान्येवंविदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते कदा
त्वसौ भोक्ष्यत इति, जगत्सर्वं विद्वद्भोजनेन तृप्तं भवनात्यर्थः । द्विरुक्तिरध्यायप-
रिसमाप्त्यर्थी ॥ इति पंचमोऽध्यायः ॥

॥ पष्ठोऽध्यायः ॥

श्वेतकेतुर्हाराण्य आसेत्याद्यध्यायसंबंधः । 'मर्वं गस्त्विदं ब्रह्म तज्जलानि त' इत्युक्तं, कथं तस्माज्जगदिदं जायते तस्मिन्नेव च लायनेऽनिति च तेनैवेत्येतद्वक्तव्यम् । अनंतरं नैकस्मिन्भुक्ते विदुषि सर्वं जगन्मूर्तं भवतीत्युक्तं, तदेवमेव सत्यान्मनः सर्वभूतस्थस्योपपद्यते नात्मभेदे । कथं च तदेकव्यमिति तदर्थोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । पिनापुत्राग्न्यायिका विद्यायाः नारदप्रदर्शनार्था ।

ॐ । श्वेतकेतुर्हाराण्य आत्म तं ह पितोषाच्च श्वेतकेतो वयं ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननृष्य ब्रह्मयंशुरिव भवतीति ॥१॥

श्वेतकेतुरिति नामनो, हेतुनिर्धारः, आरुण्योऽरुणस्य पात्र आत्म बभूव । तं पुत्रं हारणि. पिता योग्यं विद्याभाजनं मन्वानस्तस्योपनयनकालात्ययं च पश्यन्नुवाच-हे श्वेतकेतोऽनुरूपं गुरुं कुलस्य नो गन्वा वस ब्रह्मचर्यम् । न चैतद्युक्तं यदस्मत्कुलीनो हे सोम्याननृष्यानधीत्य ब्रह्मयंशुरिव भवतीति ब्राह्मणान्दधून्मपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्त इति तस्यातः प्रवामोऽनुमीयते पितुः येन स्वयं गुणवान्मनुषुत्रं नोपनेध्यति ॥

स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एवाय तं ह पितोषाच्च ॥२॥

स पित्रोक्तः श्वेतकेतुर्ह द्वादशवर्षः मधुपेत्याचार्य यावच्चतुर्विंशतिवर्षं बभूव तावत्सर्वान्वेदांश्चतुरोऽध्यधीत्य तदर्थं च युद्धा, महामना महद्वंभीरं मनो यस्यासममात्मानमन्यैर्मन्यमानं मनो यस्य सोऽयं महामना, अनूचानमान्यनूचानमात्मानं मन्यत इत्येवंशीलो यः सोऽनूचानमानी स्तब्धोऽप्रणतस्वभाव एवाय गृहम् । तमेवंभूतं हारमनोऽननृष्यशीलं स्तब्धं मानिनं पुत्रं दृष्ट्वा पितोषाच्च सद्धर्मावतारचिर्वाप्या ॥

श्वेतकेतो यच्च सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्थित तमादेशमप्राहयः येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमाविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति ॥३॥

श्वेतकेतो यच्च इदं महामना अनूचानमानी स्तब्धश्चासि कस्तेऽतिशयः प्राप्त उपाध्यायादुतापि तमादेशमादिश्यत इत्यादेशः केवलशास्त्राचार्योपदेशगम्यमित्येतदेन वा परं ब्रह्मादिश्यते स आदेशः तमप्राहयः पृष्टवानस्याचार्यम् ?

तमादेशं विशिर्नाष्टि येनादेशेन श्रुतेनाश्रुतमप्यन्यन् श्रुतं भवत्यमतं मतमतर्कितं तर्कितं भवत्यविज्ञातं विज्ञातमनिश्चितं निश्चितं भवतीति । सर्वानपि वेदानधीत्य सर्वं चान्यद्वेशमधिगम्याप्यकृतार्थ एव भवति यावदात्मतत्त्वं न जानातीत्याख्यायिकातोऽधगम्यते । तदेतदद्भुतं श्रुत्वाह, कथं न्वेतदप्रसिद्धमन्यविज्ञानिनान्यद्विज्ञानं भवतीत्येवं मन्वानः पृच्छन्ति, कथं नु केन प्रकारेण हे भगवः स आदेशो भवतीति ॥

यथा सोम्यैकेन मूर्तिपिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव मत्स्यम् ॥४॥

यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सोम्य । यथा लोके एकेन मूर्तिपिंडेन रुक्चक्रकुंभादिकारणभूतेन विज्ञातेन सर्वमन्यत्तद्विकारजानं मृन्मयं मृद्विकारजातं विज्ञातं स्यात् । कथं मूर्तिपिंडे कारणे विज्ञाते कार्यमन्यद्विज्ञातं स्यात् । नप टोपः । कारणेनामन्यत्वात्कार्यस्य । यन्मन्यसेऽन्यस्मिन्विज्ञातेऽन्यन्न जायत इति । मत्स्यमेवं स्यात् । यद्यन्यकारणात्कार्यं स्यान्नत्वेवमन्यत्कारणात्कार्यम् । कथं नहृदं लोक, इदं कारणमयमस्य विकार इति । शृणु । वाचारंभणं वागारंभणं वागालंशनमित्येतत् । कोऽमी, विकारो नामधेयं, नामैव नामधेयं, स्वार्थं धेयप्रत्ययः । वागालंशनमात्रं नामैव केवलं न विज्ञारो नाम वस्त्वस्ति, परमार्थतो मृत्तिकेत्येव मृत्तिकैव तु मत्स्यं वस्त्वस्ति ॥

यथा र्मांर्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव मत्स्यम् ॥५॥

यथा र्मांर्यैकेन लोहमणिना मुवर्णपिंडेन सर्वमन्यद्विकारजानं कटकमुडुद-केयूरादि विज्ञातं स्यात् । वाचारंभणमित्यादि गमानम् ॥

यथा र्मांर्यैकेन नखनिर्कुंतनेन सर्वं कृष्णायसं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव मत्स्यमेवं सोम्य स आदेशो भवतीति ॥६॥

यथा र्मांर्यैकेन नखनिर्कुंतनेनोपलक्षितेन कृष्णायसपिंडेनेत्यर्थः, सर्वं कृष्णायसं कृष्णायसविकारजानं विज्ञातं स्यात् । गमानमन्यन् । अनेरदृष्टान्तोपादानं दाष्टान्तिकानेकभेदानुगमार्थं दृष्टप्रतीत्यर्थं च । एवं सोम्य स आदेशो यो मयोप्सो भवति ॥

न च नूनं भगवन्तस्त एतद्वेदिपुर्णद्वयेतदवेदिप्यन्कथं मे नावश्य-
प्रिति भगवांस्त्वेव मे तद्वीक्षित्विति तथा सोम्येति होवाच ॥७॥
इति प्रथमः खंडः ॥

इत्युक्तवति पितर्याहेतरः— न च नूनं भगवन्तः पूजावन्तो गुरवो मम
ये, त एतद्यद्वदुक्तं वस्तु नावेदिपुर्णं विज्ञातवन्तो नूनम् । यद्यदि शब्दविन्य-
न्विदितवन्त एतद्वस्तु, कथं मे गुणयते भक्षायानुगताय नावश्योक्तवन्तः,
तेनाहं मन्ये न विदितवन्त इति । अवाच्यमपि गुरोरन्यभाषमंवादीत्युनर्गुत्कुलं
प्रति प्रेषणभयान् । अतो भगवांस्त्वेव मे मह्यं तद्वस्तु येन सर्वज्ञत्वं ज्ञानेन मे
स्यात्तद्वीतुं कथयतु, इत्युक्तः पितोवाच तथाम्नु सोम्येति ॥ ६.१.—

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तद्वैक आहुरमदेवेदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायत ॥१॥

सदेव मदित्यस्तितामात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतमेकं निरंजनं निर-
वयवं विशानं यद्वयगम्यते सर्ववेदान्तेभ्यः । एवमन्वोऽवधारणार्थः । किं तदव-
श्रियत इत्याह, इदं जगन्नामरूपकियावद्विकृतमुपलभ्यते यत्तत्सदेवार्मादिति
आसीच्छब्देन संबध्यते । यदा सदेवेदमासीदित्युच्यते, अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः ।
किं नैदानीमिदं सद्येनाग्र आसीदिति विशेष्यते । न । कथं तर्हि विशेषणम् ।
इदानीमपीदं सदेव, किंतु नामरूपविशेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयं चेनीदं च भवति ।
प्रागुत्पत्तौस्तत्रैव केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेदमग्र आर्मादित्यवधा-
र्यते । न हि प्रागुत्पत्तेर्नामयद्रूपवेदश्रमिति प्रहीतुं शक्यं वस्तु मुपुत्तकाल इव ।
यथा मुपुत्तादुत्थितः सत्त्वमात्रमवगच्छति मुपुत्ते सन्मात्रमेव केवलं वस्त्विति,
तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः । यथेदमुच्यते लोके, पूर्वाह्णे घटादि सिम्बुधुणा
कुललेन मृत्पिष्टं प्रसारितमुपलभ्य ग्रामान्तरं गत्वा प्रत्यागतोऽपराह्णे तत्रैव
घटशरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्यमुपलभ्य सदेवेदं घटशरावादि केवलं पूर्वाह्णे आर्मा-
दिति, तथेहाप्युच्यते सदेवेदमग्र आसीदिति । एकमेवेति । स्वकार्यपीतमन्य-
न्नास्तात्येकमेवेत्युच्यते । अद्वितीयमिति । मृष्टीतिरेकेण मृदो यथा अन्यद्वटा-
द्याकारेण पारिणमयितुकुलालादि निमित्तकारण दृष्टं, तथा सद्यतिरेकेण सतः
सहकारिकारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राप्तं प्रतिपिच्यतेऽद्वितीयमिति । नाम्य
द्वितीयं वस्त्वन्तरं विद्यत इत्यद्वितीयम् ॥

ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्सामानाधिकरम्भं सर्वस्योपपद्यते । द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्ध्यनुवृत्तेः । मह्यं सन्गुणः सत्कर्मेत्यादिदर्शनात् । सत्यमेवं स्यादि-
दानां, प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यं मदेवासीदित्यभ्युपगम्यते वैशेषिकैः, प्रागुत्पत्तेः
कार्यस्यासत्त्वाभ्युपगमात् । न चैकमेव मदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति । तस्मान्
वैशेषिकपरिकल्पितात्मतः अन्यत्वारणमिदं सदुच्यते सृदादिदृष्टान्तेभ्यः ॥

ततश्च ईतस्मिन्प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपणे एके वैनाशिका आहुर्वस्तु निरूप-
यन्तौऽस्मत्तदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवाग्रेऽद्वितीयमासीदिति । तदभाव-
मात्रं हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वं कल्पयन्ति धांक्षाः । न तु रात्रिप्रतिद्वंद्वि वस्तुवन्तरमि-
च्छन्ति । यथा सञ्चामदिति गृह्यमाणं यथाभूतं तद्विपरातं तत्त्वं भवतीति नैया-
यिकाः । ननु तदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेर्नैवेदमिदं वैनाशिकैः, कथं प्रागुत्पत्तेरिदमा-
सीदसदेकमेवाद्वितीयं चेति फालगुणबंधः संख्यासंबंधोऽद्वितीयत्वं चोच्यते तैः ।
षाटं न युक्तं तेषां भावाभावमात्रमभ्युपगच्छताम् । अगत्त्वमात्राभ्युपगमाऽप्य-
युक्त एव, अभ्युपगंतुरनभ्युपगमानुपपत्तेः । इदानीमभ्युपगताभ्युपगम्यते न
प्रागुत्पत्तेरिति चेत् । न । प्रागुत्पत्तेः सदभावस्य प्रमाणाभावात् । प्रागुत्पत्तेरग-
देवेति कल्पनानुपपत्तिः ॥

ननु कथं वस्तुवाक्येऽनैवेदमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोप-
पत्तिः, तदनुपपत्तौ चेदं धात्र्यमप्रमाणं प्रयज्येतेति चेत् । नैष दोषः । सद्ब्रह्म-
णनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य । मदित्यर्थं तावच्छब्दः सदावृत्तिवाचकः एकमेवाद्विती-
यमित्येतौ च सच्छब्देन समानाधिकरणा । तथेदमासीदिति च । तत्र नन् मद्वा-
क्ये प्रयुक्तः मद्वाक्यमवावर्तय्य सद्वाक्यार्थविवक्षां बुद्धिं मदेकमेवाद्वितीयमि-
दमासीत् इत्येवंलक्षणा । ततः सद्वाक्यार्थाक्षिप्यतेति, अश्राव्य इवाश्राव्येनोऽर्थं
तदभिमुखविषयाक्षिप्यतेति तद्वत् । न तु पुनः तदभावमेवाभिधत्ते । अतः
पुरुषस्य विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं इदमगदेवेत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते । दर्शयित्वा
हि विपरीतग्रहणं ततो निवर्तयितुं शक्यत इत्यर्थवत्त्वादगदादिवाक्यस्य धातन्त्रं
प्रामाण्यं च गिद्धमित्यदोषः । तस्मादसतः सर्वभावस्याप्याद्विद्यमानं जायत
गमुलजम् । अडभावदृष्टादन- ॥

कुतस्तु सतु शोभ्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जापेतेति । म-
त्त्वेव शोभ्येदमम असीदेकमेवाद्वितीयम् ॥२॥

तदेतद्विपरीतग्रहणं महर्वावनाशिकपक्षं दर्शयित्वा प्रतिषेधाति । कुतस्तु प्रमाणात्खलु हे साम्येवं स्यादमत सज्जायेतेत्येवं कुतो भवेत् ? न कुतश्चित्प्रमाणादेवं संभवतीत्यर्थः । यदपि बीजोपमर्दं अंकुरो जायमानो दृष्टोऽभावोदेवति, तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषाम् । कथम् । ये तावद्वीजावयवा र्थाजसंस्थानविशिष्टाः तैःऽङ्कुरेऽप्यनुवर्तन्त एव न तेषामुपमर्दोऽङ्कुरजन्मनि । यत्पुनर्वीजाकारसंस्थानं, तद्वीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकैरभ्युपगम्यते, यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येत । अथ तदस्त्यवयवव्यतिरिक्तं वस्तुभूतं, तथा च सत्यभ्युपगमनिरोधः । अथ संवृत्त्या अभ्युपगतं र्थाजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इति चेत् । केयं संवृत्तिर्नाम किमसावभाव, उत भाव इति । यद्यभावो, दृष्टान्ताभावः । अथ भावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः कुर्वीजावयवैभ्यो ह्यङ्कुरोत्पत्तिः । अवयवा अभ्युपमृद्यन्त इति चेत् । न । तदवयवेषु तुल्यत्वात् । यथा वैनाशिकानां र्थाजसंस्थानरूपेऽवयवव्यतिरिक्तं तथावयवा अपीति तेषामप्युपमर्दानुपपत्तिः । र्थाजावयवानामपि सूक्ष्मावयवाः तदवयवानामप्यन्ये सूक्ष्मतरावयवा इत्येवं प्रसंगस्यानिवृत्तेः मवेन्नापमर्दानुपपत्तिः । सद्बुद्धयनुवृत्तेः गत्वानिश्रुतिभेति । सद्वादिनां सत एव सदुत्पत्तिः भवत्येति । न त्वगद्वादिनां दृष्टान्तोऽस्त्यसतः सदुत्पत्तिः । मृत्पिण्डाद् घटोत्पत्तिर्दृश्यते मद्वादिनां, तद्वाये भावात्तदभावे चाभावात् । यद्यभावादेव घट उत्पद्येत घटादिना मृत्पिण्डे नोपादीयेत । अभावशब्दबुद्धयनुवृत्तिश्च घटादां प्रसज्येत । न त्वेतदस्ति । अतो नासतः सदुत्पत्तिः । यदप्याहुर्मृदुर्द्धिर्घटयुद्धेर्निमित्तमिति मृदुर्द्धिर्घटयुद्धेः कारणमुच्यते, न तु परमार्थत एव मृद्वदो वाप्तीति, तदपि मृदुर्द्धिर्यद्यमाना विद्यमानाया एव घटयुद्धेः कारणमिति नागतः सदुत्पत्तिः । मृद्वदयुद्धोर्निमित्तनिमित्तकतया आनन्तर्यमात्रं न तु कार्यकारणत्वमिति चेत् । न । युद्धानां नरन्तर्यं गम्यमाने वैनाशिकानां बहिर्दृष्टान्ताभावात् । अतः कुतस्तु खलु साम्येवं ग्यादिति होवाच, कथं केन प्रकारेणामतः सज्जायेतेति । असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्मात्प्रतीयते । एवमसद्वादिपक्षमुन्मथ्योपसंहरति गत्वेव साम्येदमत्र आगोदिति व्यपक्षमिदिम् ॥

ननु गद्वादिनोऽपि गतः मृदुन्पद्यत इति नैव दृष्टान्तोऽस्ति । घटान् घटान्तरोत्पत्त्यदर्शनान् । गत्येवेन न गतः सदन्तरमुच्यते, किं तर्हि सदेव गम्यानान्तरेणावनिष्टे । यथा गर्गः कुण्डली भवति, यथा च मृद चूर्णविद-

घटकपालादिप्रभेदैः । यद्येवं सदेव सर्वप्रकारवस्थं, कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासी-
दित्युच्यते । ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारणं इदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य ।
प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवासीन्नेदंशब्दवाच्यं, इदानीमिदं जातमिति । न ।
मत एव इदंशब्दबुद्धिविषयतया अवस्थानाद्यथा मृदेव पिण्डघटादिशब्दबुद्धि-
विषयत्वेनावलिष्टे तद्वत् । ननु यथा मृदस्त्वेवं पिण्डघटाद्यपि, तद्वत्ताद्वुद्देरन्यबुद्धि-
विषयत्वात् कार्यस्य सतोऽन्यद्वस्त्वंतरं स्यात्कार्यजातं यथाश्वाङ्गौ । न । पिण्ड-
घटादीनां इतरेतरव्यभिचारेऽपि मृत्त्वाव्यभिचारात् । यद्यपि घटः पिण्डं व्यभि-
चरति पिण्डश्च घटं, तथापि पिण्डघटौ मृत्त्वं न व्यभिचरतः तस्मान्मृन्मात्रं पिण्ड-
घटौ । व्यभिचरति त्वश्वं गौरश्चो वा गाम् । तस्मान्मृदादिसंस्थानमात्रं घटादयः ।
एवं सत्संस्थानमात्रमिदं सर्वमिति युक्तं प्रागुत्पत्तेः संदेहेति । वाचारंभणमात्रत्वान्
विकारसंस्थानमात्रस्य ।

ननु निरवयव्यं सत् 'निष्कलं निष्क्रियं शतं निरवयवं निरंजनं, दिव्यो
ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरे। ह्यजः' इत्यादिश्रुतिभ्यो, निरवयवस्य सतः
कथं विकारसंस्थानमुपपद्यते । नैप दोषः । रज्ज्वाद्यवयवैभ्यः सर्पादिसंस्थानवत्
बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः मदवयवैभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेः । 'वाचारंभणं विकारो
नामधेयं मृत्तिकेत्येव मलं' एवं मदेव सम्यमिति श्रुतेः । एकमेवाद्वितीयं परमार्थ
इदंबुद्धिकालेऽपि ॥

तदैक्षत बहु स्यां प्रजायंयेति तत्तेजांसृजत तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां
प्रजायंयेति तदपोऽसृजत । तस्माद्यत्र क्वच शौचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते ॥३॥

तत्सदैक्षतेऽप्रां दर्शनं कृतवत् । अतश्च न प्रधानं सांख्यपरिकल्पितं जग-
त्कारणम् । प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात् । इदं तु मन्वेतनमीशिनृत्वाप्तम् । तत्क-
थमंशनेत्याह— बहु प्रभूतं स्या भवेयं प्रजायेय प्रकर्षेणात्पद्य । यथा मृद-
घटाद्याकारेण यथा वा रज्ज्वादि सर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पितेन । अतदेव तर्हि
सर्वं यद्रूपेन रज्ज्वादेव सर्पाद्याकारेण । न । सत एव द्वैतभेदेन अन्यथागृह्यमाण-
न्याप्तागत्वं वस्यचित्त्वचित्त्विति शून्यम् । यथा मनोऽन्यद्वस्त्वंतरं परिवर्त्य पुन-
स्तस्यैव प्रागुत्पत्तेः प्रथंसाच्योर्ध्वमगत्वं भुक्ते नार्हिसाः, न तथास्माभिः कदा-
चित्त्वचित्पि मनोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु परिवर्त्यते । सदेव तु सर्वमभि-

धानमभिधीयते च यदन्यबुद्ध्या । यथा रज्जुरेव सर्वबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते,
 यथा वा पिङ्गटादिमृदोऽन्यबुद्ध्या पिङ्गटादिशब्देनाभिधीयते लोके । रज्जु-
 विवेकदर्शिनां तु सर्पाभिधानबुद्धी निर्वर्तते यथा च मृद्विवेकदर्शिनां घटादि-
 शब्दबुद्धी । तद्वन्मृद्विवेकदर्शिनां अन्यविकारशब्दबुद्धी निर्वर्तते । 'यतो वाचो
 निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति, 'अनिरुक्तेऽनिलयने' इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
 एवमीक्षित्वा तत्तेजोऽसृजत तेजः सृष्टवत् । ननु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन
 आकाशः संभूतः' इति श्रुत्यनरे आकाशाद्वायुस्ततस्तृतीयं तेजः श्रुतं, इह कथं
 प्राथम्येन तस्मादेव तेजः सृज्यते तत् एव चाकाशमिति विरुद्धम् । नैप दोषः ।
 आकाशवायुसर्गानंतरं तत्तत्तेजोऽसृजतेतिकल्पनोपपत्तेः । अथवा अविवक्षित
 इह सृष्टिक्रमः, सत्कार्यमिदं सर्वं, अतः सदैकमेवाद्वितीयमित्येतद्विवक्षितम् ।
 मृदादिदृष्टान्तान् । अथवा त्रिशूत्करणस्य विवक्षितत्वात्तेजोवैज्ञानामेव सृष्टिमाचष्टे ।
 तेज इति प्रमिद्धं लोके दग्धं पक्वत् प्रकाशकं रोहितं चेति । तस्मत्सृष्टं तेज
 ऐक्षत तेजोरूपमंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः । बहु स्यां प्रजायेयेति पूर्ववत् । तदपोऽ-
 सृजत । आपो द्रवाः खिग्धाः स्यन्दिन्वः शुद्धाश्चेति प्रसिद्धा लोके । यस्मात्तेजसः
 कार्यभूता आपः तस्माद्यत्र क्वच देशे काले वा शोचति संतप्यते स्येदते प्रस्वि-
 द्यते वा पुरपस्तेजस एव तत्तदा आपोऽधिजायन्ते ॥

ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त
 तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्वन्नय एव तदध्यक्षाद्यं जायते
 ॥४॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

ता आप ऐक्षन्त पूर्ववदेव अवाकारमंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः । बह्वयः प्रभूताः
 स्याम भवेम प्रजायेमद्युत्पद्येमहीति । ता अन्नमसृजन्त पृथिवालक्षणम् । पार्थिवं
 क्षणं, यस्मादप्यकार्यमन्नं तस्माद्यत्र क्व च वर्षति देशे तत्तन्नैव भूयिष्ठं प्रभूतमन्नं
 भवति । अतोऽद्वय एव तदन्नाद्यमधिजायते । ना अन्नमसृजन्तेति पृथिव्युक्ता
 पूर्वं, इह तु दृष्टान्तेऽन्नं च तदाद्यं चेति विशेषणात् ब्राह्म्यवाद्या उच्यन्ते । अन्नं
 च गुरु स्थिरं धारणं कृष्णं च रूपतः प्रसिद्धम् ॥

ननु तेजःप्रभृतिर्ज्वाला न गम्यन्ते हिंसादिप्रतिषेधाभावात् त्रामादिकार्या-
 नुपलंभाच्च । तत्र कथं तत्तेज ऐक्षतेत्यादि । नैप दोषः । ईक्षितृकारणपरिणाम-
 त्वात् तेजःप्रभृतीनां सन् एवेक्षितुर्नियतकर्मविशिष्टकार्योत्पादकत्वाच्च तेजःप्रभृ-

तीक्ष्ण इवेक्षत इत्युच्यते भूतम् । ननु सतोऽप्युपचरितमेवेक्षितृत्वम् । ॥ । सदी-
क्षणस्य केवलशब्दगम्यत्वाच्च शक्यमुपचरितं कल्पयितुम् । तेजःप्रभृतीनां त्वनु-
मोयते मुख्येक्षणाभाव इति युक्तमुपचरितं कल्पयितुम् । ननु सतोऽपि मृद्वत्का-
रणत्वात् अचेतनत्वं शक्यमनुमानुम् । अतः प्रधानस्यैवाचेतनस्य सतश्चेतनार्थ-
त्वात् नियतकालकमविशिष्टकर्मोत्पादकत्वाच्च ऐक्षतेर्वक्षतेति शक्यमनुमानुमुप-
चरितमेव ईक्षणम् । दृष्टश्च लोकेऽचेतने चेतनयदुपचारः । यथा कूलं पिपति-
पतीति तद्वत्सतोऽपि स्यात् । न । 'तत्सत्यं स आत्मा' इति तस्मिन्नात्मोपदेशात् ।
आत्मोपदेशोऽप्युपचरित इति चेत् यथा ममात्मा भद्रगेन इति सर्वार्थकारिण्य-
नात्मन्यात्मोपचारः तद्वत् । न । सदस्मीति सत्यत्याभिसंधस्य 'तस्य तावदेव
चिरं' इति मोक्षोपदेशात् । सोऽप्युपचार इति चेत् । प्रवानात्माभिर्गन्धस्य मोक्ष-
सामीप्यं वर्तत इति मोक्षोपदेशोऽप्युपचरित एव । यथा लोके ग्रामं गंतुं प्रस्थितः
प्राप्तवानहं ग्राममिति ब्रूयात्त्वरूपेभया, तद्वत् । न । येन विज्ञातेनाविज्ञातं विज्ञातं
भवतीत्युक्तमाह । मत्प्रेक्षस्मिन्निज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति तदनन्मत्स्वात्सर्वमन्या-
द्वितीयवचनाच्च । न चान्यद्विज्ञातम्यमवशिष्टं धावितं श्रुत्यानुमेयं वा तिगतोऽ-
स्ति येन मोक्षोपदेश उपचरितः स्यात् । सर्वस्य च प्रपाठकार्थस्य उपचरितत्व-
परिकल्पनायां यथा भ्रमः परिकल्पयितुः स्यात् पुरुषार्थग्राधनविज्ञानस्य तर्कग-
वाधिगतत्वात्तस्य । तस्माद्विदप्रामाण्याच्च युक्तः श्रुतार्थपरित्यागः । अतः 'येननाव-
त्सारणं जगत इति सिद्धम् ॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

६.२.—

तेषां सत्त्वेषां भूतानां ग्रीष्मेव बीजानि भवन्त्यादजं जीवजमुद्भि-
ज्जमिति ॥१॥

तेषां जीवाविष्टानां सत्त्वेषां पश्यादीनां भूतानां, एषामिति प्रत्यक्षनिर्दे-
शाच्च तु तेजःप्रभृतीनां, तेषां त्रिरुत्करणस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अगति त्रिरुत्करणे
प्रत्यक्षनिर्देशादुपपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु 'इमास्तिस्रो देवता'
इति । तस्मात्तेषां सत्त्वेषां भूतानां पक्षिपशुस्यावरादीनां ग्रीष्मेव नातिरिक्तानि
बीजानि कारणानि भवन्ति । कानि तानान्युच्यन्ते ओंजमंडाज्जानं अंजं अंजं
एवाटजं पश्यादि । पक्षिगर्पादिभ्यो हि पक्षिगर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते । तेन
पक्षां पक्षिणां बीजं गर्पः सर्पाणां, तथा अन्यदप्यंशज्जनं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः ।
ननु अंशज्जातमंडजमुच्यतेऽतो अंजमेव बीजमिति युक्तं, कथमंडजं बीजमुच्यते ?

मलमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छासंज्ञा श्रुतिः स्यात् स्वतंत्रा तु श्रुतिः यत आह अंज-
देव योजं नांजदाति । इदमेतं चांजज्जायभावे तज्जातांयसंतत्यभावे नांजज्जाभावे ।
अतोऽंजज्जादीन्येव चांजान्वयंजज्जादीनाम् । तथा चांवाज्जातं जीवजं जरायुजमित्ये-
नत्पुरुषपश्चादि । उद्भिज्जं उद्भिन्नत्तान्युद्भित्स्थावरं ततो जातमुद्भिज्जं, धाना
बोद्धिस्ततो जायत इत्युद्भिज्जं स्थावरबीजं स्थावरपाणं बीजमित्यर्थः । म्वेदजसं-
शौकजयोरेतज्जोद्भिज्जयोरेव यथासंभवमंतर्भावः । एवं भावधारणं प्राण्येव बीजा-
नात्युपपन्नं भवति ॥

सैयं देवतैश्चत इताहमिमाम्निस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणीति ॥२॥

सैयं प्रकृता सदाख्या तेजोवन्नयानिर्देवतोक्ता ऐश्वर्यक्षितवती यथापूर्वं बहु
स्यामिति । तदेव बहुभवनं प्रयोजनं नाद्यापि निरृतं इत्यत ईक्षां पुनः कृतवती
बहुभवनमेव प्रयोजनसुररीकृत्य । कथम् । इतदेदानीमहमिमा यथोक्तास्तेजआद्या-
स्त्रिस्तो देवता अनेन जीवेनेति त्वयुद्भिर्भ्यं पूर्वसृष्टपनुभूतप्राणधारणं आत्मानमेव
स्मरन्त्याह अनेन जीवेनात्मनेनेति । प्राणधारणकर्त्रात्मनेनेति वचनात्स्वात्मनोऽन्य-
तिरिक्तेन चैतन्यस्वरूपतया अविशिष्टेनेत्येतद्दर्शयति । अनुप्रविश्य तेजोवन्नभूतमा-
त्रासंयोगेण लब्धविशेषविज्ञाना सती नाम च रूपं च नामरूपे व्याकरवाणि वि-
स्पष्टमाकरवाणि अस्मानामायं इदंरूप इति व्याकुर्यामित्यर्थः ॥

ननु न युक्तमिदं असंसारिण्याः सर्वज्ञाया देवताया बुद्धिपूर्वकमनंकशन-
सहजानर्थाश्रयं देहमनुप्रविश्य दुःखमनुभविष्यामीति संकल्पनं, अनुप्रवेशश्च, स्वा-
तंत्र्ये सति । सत्यमेवं न युक्तं स्यात् यदि त्वेनंवाचिहनेन रूपेणानुप्रविशेयं
दुःखमनुभवेयमिति च संकल्पितवती । न त्वेवम् । कथं तर्हि । अनेन जीवे-
नात्मनानुप्रविश्येति वचनात् । जीवे हि नाम देवताया आभासमात्रम् ।
बुद्ध्यादिभूतमात्रात्मगजनिः, आदर्शे इव प्रविष्टः पुरुषप्रतिविदे जलादिविव
च सूर्यादीनाम् । अचिन्त्यानंतशक्तितया देवताया बुद्ध्यादिसंबन्धतन्त्याभासो
देवतास्वरूपविवेकाग्रहणनिमित्तः सुप्ता दुःखो मृद इत्याद्यनेकाविकल्पप्रत्ययरेतुः ।
छायाभात्रेण जीवरूपेणानुप्रविष्टत्वादेवता न दैहिकं, स्वतः सुखदुःखादिभिः
संबध्यते । यथा पुरुषादित्यादय आदर्शोदकादिषु च्छायाभात्रेणानुप्रविष्टा आदर्शो-
दकादिदेर्पणं संबध्यन्ते, तद्वदेवतापि । 'मूर्त्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिखते

चाधुपैर्वाह्यदोषः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिख्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥
 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति हि काठके । 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति च
 वाजसनेयके । ननु च्छायामात्रध्वेर्जीवो मृपैव प्राप्तः तथा परलोकेहलोकादि च
 तस्य । नैव दोषः । सदात्मना सत्यत्वाभ्युपगमात् । सर्वं च नामरूपादि सदा-
 स्मनैव सत्यं विकारजप्तं, स्वतस्त्वनृतमेव । 'वाच्यारंभणं विकारो नामधेयं'
 इत्युक्तत्वात् । तथा जीवोऽपीति । यश्चानुरूपो हि वक्षिरिति न्यायप्रसिद्धिः ।
 अतः सदात्मना सर्वव्यवहाराणां सर्वविकाराणां च मत्सत्त्वं सतोऽन्यथे चानृतत्व-
 मिति न कश्चिदोषः तांकिरिहानुवक्तुं शक्यः । यथेतरेतरविरुद्धतवादाः न्ययु-
 द्धिविकल्पमात्रा अतएवनिष्ठा इति शक्यं वस्तुम् ॥

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिष्ठो देवता
 अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥३॥

सर्वं तिष्ठो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूतं अव्याकृते नामरूपे
 व्याकरवाणीतीक्षित्वा तामां च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि ।
 एकैकस्यात्रिवृत्करण एकैकस्या प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावः, अन्यथा हि रज्ज्वा
 इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् । न तु तिसृणां पृथक्पृथक्त्रिवृत्करणमिति । एवं हि
 तेजोवन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात् तेज इदं इमा आपोऽन्नमिदमिति च ।
 सति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां मय्यगव्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं
 स्यात् । एवमीक्षित्वा मेयं देवतेमास्तिष्ठो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्य-
 विभवदंतःप्रविश्य वैराजं पिंडं प्रथमं देवादीनां च पिंडाननुप्रविश्य यथासंक्रूपमेव
 नामरूपे व्याकरोत् असीनामायं इदंरूप इति ॥

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा ॥ खलु सोम्येमास्तिष्ठो
 देवतात्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥४॥ इति तृतीयः खंडः ॥

तासां च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्कृतवर्ता
 देवता । तिष्ठतु तावदेवतादिपिंडानां नामरूपान्या व्याकृतानां तेजोवन्नमयत्वेन
 त्रिधात्वं यथा तु बहिरिमाः पिंडेभ्यस्तिष्ठो देवताः त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे
 मम निगदतो विजानीहि विस्पष्टमवधारयोदाहरणतः ॥ ६.३.—

यदग्ने रोहितं रूपं तेजससद्रूपं यच्चुकुं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्थापा-
 गादग्नेरग्नित्वं वाच्यारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥१॥

यत्तदेवतानां त्रिशृङ्करणमुक्तं तस्यैवादाहरणमुच्यते । उदाहरणं नाम एक-
देशप्रतिद्वया अक्षेपप्रतिक्षेपार्थमुदाहृत इति । तदेतदाह— यदमेवितृकृतस्य
रोहितं रूपं प्रतिद्वं लोके तदत्रिशृङ्कृतस्य तेजसो रूपमिति विदि । तथा यच्छुद्धं
रूपमेतरेव तदपामत्रिशृङ्कृतानां यत्कृष्णं तस्यैवात्र रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रि-
शृङ्कृताया इति विदि । तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति यन्मन्यमे त्वं,
नस्यामेरमित्यमिदानीमप्यादापगतम् । प्राप्ताप्रयविवेकविज्ञानान् या अभिवुद्धि-
रामाप्ते मामिवुद्धेरपगतामिशब्दधेयः । यथा दृश्यमानरक्तोपधानममुक्तः
रुद्रिको गृह्यमाणः पक्षरागोऽयमिति शब्दबुद्धयोः प्रयोजकं भवति प्रागुपधानरु-
द्रिकयोर्विवेकविज्ञानान् तद्विवेकविज्ञाने तु पक्षरागशब्दबुद्धौ निश्चये तद्विवेकविज्ञानः
तद्वन् । ननु किमत्र बुद्धिशब्दरूपनया क्रियते प्राप्ताप्रयविवेकरणादभि-
रेवासौतदमेरमित्यं रोहितादिरूपविवेकरणान् अपागादिति युक्तं, यथा तत्त्वप-
र्कणे पटोभावा । नैव, बुद्धिशब्दगान्मेव एभिः, यत आह वाच्यारंभणमभिर्नाम
विराते । नामधेयं नाममात्रमित्यर्थः । अत्रोऽभिवुद्धिरपि सूर्यैव । किं तर्हि तत्र
सत्यं, त्रीणि रूपाण्येव सत्यं, नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीति-
व्यभारणार्थः ॥

यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसमद्रूपं यच्छुद्धं तदपां यत्कृष्णं तदन्न-
स्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाच्यारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यम् ॥२॥ यच्चंद्रमसो रोहितं रूपं तेजसमद्रूपं यच्छुद्धं तदपां यत्कृष्णं
तदन्नस्यापागाच्चंद्राच्चंद्रत्वं वाच्यारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यम् ॥३॥ यद्विशुतो रोहितं रूपं तेजसमद्रूपं यच्छुद्धं तदपां यत्कृष्णं
नदन्नस्यापागाद्विशुतो विशुत्वं वाच्यारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणी-
त्येव सत्यम् ॥४॥

तथा यदादित्यस्य यच्चंद्रमसो यद्विशुत इत्यादि समानम् । ननु 'यथा तु
खलु सोम्येमास्तस्यो देवतास्त्रिष्टुतिष्टदैकैका भवन्ति तन्मे विजानीह' इत्युक्त्वा
तेजस एव चतुर्भिरप्युदाहरणैः अग्न्यादिभिस्त्रिशृङ्करणं दर्शितं नावन्नयोऽदाहरणं
दर्शितं, त्रिशृङ्करणे । नैव दोषः । अवशविषयाण्यप्युदाहरणानि एवमेव च द्रष्ट-
व्यानांति मन्ते श्रुतेः । तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थम् । रूपवत्त्वात्स्पष्टत्वोप-
पत्तेश्च । गंधरसयोरनुदाहरणं त्रयाणामसंभवात् । न हि गंधरसां तेजसि स्तः ।

स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यन्वान् । यदि सर्वं जगत्त्रिवृत्कृत-
मित्यग्न्यादिवत् त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं अभेरमित्ववदपागाज्जगती जगत्त्वम् ।
तथा अन्नम्याप्यशुंगत्वादाप इत्येव सत्यं वाचारंभणमात्रमन्नम् । तथा अपामपि
तेजःशुंगत्याद्वाचारंभणत्वं तेज इत्येव सत्यम् । तेजसोऽपि सन्धुंगत्वाद्वाचारंभणत्वं
सदित्येव सत्यमित्येषोऽर्थो विवक्षितः । ननु वाच्यंतरिक्षे त्वत्रिवृत्कृते तेजःप्रभृति-
प्वर्तनभूतः बाधवक्ष्येते । एवं गंधरसशब्दस्पर्शाद्यावक्षिष्टा इति कथं सता
विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातं विज्ञातं भवेत् । ताद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम् ।
नैष दोषः । रूपवद्ध्ये सर्वस्य दर्शनान् । कथम् । तेजसि तावद्रूपवति शब्द-
स्पर्शयोरप्युपलंभाद्वाध्यंतरिक्षयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः सद्भावाऽनुभव्यते । तथा
अन्नयोः रूपवतो रसगंधातर्भाश्च इति । रूपवतां त्रयाणां तेजोऽप्यन्तानां त्रिवृत्क-
रणप्रदर्शनेन सर्वं तदंतर्भूतं सद्विचारत्वात् श्रॉण्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः ।
न हि मृतं रूपवद्ध्यं प्रत्याख्याय वाय्वाकाशयोः तद्वृणयोर्गंधरसयोर्वा ग्रहण-
मिति । अथवा रूपवतामपि त्रिवृत्करणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः । यथा तु
त्रिवृत्कृतं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं, तथा पंचाकरणेऽपि समानो न्याय इत्यतः
सर्वस्य सद्विचारत्वात्सता विज्ञातेन सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्तदेकमेवाद्वितीयं
सत्यमिति मिदमेव भवति । तदेकस्मिन्सति विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति
सूक्तम् ॥

एतद् स्म वै ताद्विद्वांस आहुः पूर्वं महाशाला महाध्रोत्रिया न नोऽथ
कश्चनाश्चुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विद्वांचकुः ॥५॥

एतद्विद्वांनो विदितवन्तः पूर्वोक्तवान्ता महाशाला महाध्रोत्रिया आहुर्द
स्म वै किल । किमुक्तवन्त इत्याह—न नोऽस्माकं कुलेऽप्येदानीं यथोक्तविज्ञान-
वतां कथनं कथिदपि अश्चुतममतमविज्ञातं उदाहरिष्यति नोदाहरिष्यति, सर्वं
विज्ञातमेवास्मात्कुलीनानां सद्विज्ञानवत्त्वादित्यभिप्रायः । ते पुनः कथं सर्वं विज्ञा-
तवन्त इत्याह—एभ्यस्त्रिभ्यो रोहितादिरूपेभ्य त्रिवृत्कृतेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्व-
मायन्यच्छिष्टमेवमेवेति विदाचक्षुर्विज्ञातवन्तो यस्मात्तस्मात्सर्वज्ञा एव सद्विज्ञानात्
आसुरित्यर्थः । अथैभ्यो विद्वांचकुरिति अभ्यादिभ्यो दृष्टान्तेभ्यो विज्ञातेभ्यः
सर्वमन्यद्विदाचक्षुरित्येतत् ॥

यद् रोहितमिवाभूदिति तेजसमद्रूपमिति ताद्विद्वांचकुर्यद् शुक्लमिवा-

भूदित्येषां रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यस्तस्य रूपमिति तद्वि-
दांचक्रुः ॥६॥ यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतामामेव देवतानां समाम इति तद्वि-
दांचक्रुर्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका
भवति तन्मे विजानीहीति ॥७॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

कथम् । यदन्यदूपेण संदिश्यमाने कपोतादिरूपे रोहितमिव यद्रूपमाणम-
भूतेषां पूर्वेषां प्रत्यादिशं, तनेजसो रूपमिति विदांचक्रुः । तथा यच्छुक्रमिवाभू-
द्रूपमाणं तदेषां रूपं, यन्कृष्णमिव रूपामाणं तदप्रस्थेति विदांचक्रुः । एवमेवाहं-
तदुल्लेख्यं यदु अविज्ञातमिव विज्ञेयतोऽगृह्यमाणमभूत् तदप्येतासामेव तिसृणां
देवतानां समामः समुदाय इति विदांचक्रुः । एवं तावद्द्वार्यं वस्त्वग्न्यादिवद्वि-
ज्ञातं तथेदानां यथा नु खलु हे सोम्येमा यथोक्तास्तिस्रो देवताः पुरुषं शिरः-
पाण्यादिछक्षणं कार्यकारणसंघातं प्राप्य पुरुषेणापयुज्यमानाः त्रिगुणत्रिवृदेकैका
भवति तन्मे विजानीहि निगदतः इत्युक्त्वाह ॥ इति चतुर्थः खंडः ॥ ६.४.—

अज्ञमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुत्रीपं भवति
यो मध्यमस्तन्मोक्षं योऽणिष्ठस्तन्ममः ॥१॥

अज्ञमशितं भुक्तं त्रेधा विधीयते जाठरेणाग्निना पच्यमानं त्रिधा विभ-
ज्यते । कथं, तस्याज्ञस्य त्रिधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः स्थूलतमो धातुः
स्थूलतमं वस्तु विभक्तस्य स्थूलोऽक्षः तत्पुत्रीपं भवति । यो मध्यमोऽक्षो धातु-
रक्षस्य तद्रसादिक्रमेण परिणम्य मांसं भवति, योऽणिष्ठोऽणुतमो धातुः स ऊर्ध्वं
हृदयं प्राप्य सूक्ष्मासु हिताख्यासु नाडीष्वनुप्रविश्य वागादिकरणसंघातस्य स्थिति-
मुत्पादयन्मनो भवति । मनोऽस्तेन विपरिणमन्मनस उपचयं करोति । ततश्चा-
न्नेपचितत्वान्मनसो भौतिकत्वमेव न वैशेषिकतंत्रोक्तलक्षणं नित्यं निरवयवं चेति
गृह्यते । यदपि मनोऽस्य ईवं चक्षुरिति वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया, किं
तर्हि सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टादिसर्वेन्द्रियविषयव्यापारकत्वापेक्षया । यच्चान्येन्द्रिय-
विषयापेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति वक्ष्यामः । ‘सदेकमेवाद्वितीयं’
इति श्रुतेः ॥

आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति
यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः ॥२॥

तथा आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं

भवति । यो मध्यमस्तल्लोहितं भवति । योऽणिष्ठः स प्राणो भवति । वक्ष्यति हि
'आपोमयः प्राणो न पिचतो विच्छेदस्यते' इति ॥

तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति
यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥३॥

तथा तेजोऽशितं तैलघृतादि भक्षितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थ-
विष्ठो धातुस्तदस्थि भवति । यो मध्यमः स मज्जा अस्थ्यन्तर्गतः क्रेहः । योऽ-
णिष्ठः सा वाक् । तैलघृतादिभक्षणादि वाग्विशदा भाषणे समर्थो भवतीति
प्रसिद्धं लोके ॥

अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव
मा भगवान्विष्णुपयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥४॥ इति पंचमः खंडः ॥

यत एवमन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् । ननु
केवलान्नभक्षिण आत्तुप्रभृतयो वाग्मिनः प्राणवन्तश्च, तथा अन्मात्रभक्ष्याः सामुद्रा
मानसकरप्रभृतयो मनस्विनो वाग्मिनश्च, तथा जेह्वानामपि प्राणवर्यं मनस्वित्वं
धातुमेवम् । यदि सन्ति तत्र कथमन्नमयं हि सोम्य मन इत्याद्युच्यते । नैप
दीपः । 'सर्वस्य त्रिष्टुक्कृतत्वात्सर्वत्र सर्वोपपत्तिः । नहि अत्रिष्टुक्कृतमन्नं अश्नाति
कश्चिदापो वा अत्रिष्टुक्कृताः पीयन्ते तेजो वा अत्रिष्टुक्कृतमश्नाति कश्चिद्विष्णु-
दानामात्तुप्रभृतीनां वाग्मिन्त्वं प्राणवर्यं चेत्याद्यविरुद्धम् । इत्येवं प्रत्याभिनः
श्वेतकेतुराह— भूय एव पुनरेव मा मा भगवानन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि
पिज्ञापयतु दृष्टान्तेनावगमयतु, नाद्यापि ममास्मिन्नर्थे सम्बन्धिनश्चो जातः ।
यस्मात्तेजोवन्नमयत्वेनाविशिष्टे देह एकस्मिन्पुण्युज्यमानाम्यन्नाभ्येहजातानि अणि-
ष्ठधातुरूपेण मनःप्राणवाच उपचिन्वन्ति स्वजात्यनतिक्रमेणेति दुर्विद्वेषमित्य-
भिप्रायः । अतो भूय एवेत्यावाह । समेवमुक्तवन्तं तथास्तु सोम्येति होवाच
पिता शृण्वन्न दृष्टान्तं यथैतदुपपद्यते यत्सृच्छसि ॥ इति पंचमः खंडः ॥ ६.५.—

दत्तः सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति तत्सर्पि-
भवति ॥१॥

दधः सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमा अणुभायः स ऊर्ध्वः समुदीपति सेभू-
योर्ध्वं नवनातमावेन गच्छति तत्सर्पिर्भवति ॥

एवमेव खलु सोम्याग्रस्याश्रयमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति

तन्मनो भवति ॥२॥

यथायं दृष्टान्तः, एवमेव खलु सोम्याज्ञस्यौदनादेरद्वयमानस्य भुज्यमानस्य
आदर्येणाग्निना वायुमहितेन खजेनेव मध्यमानस्य योऽग्निमा स ऊर्ध्वः समुदीपति,
तन्मनो भवति मनोवयवैः सह संभूय मन उपचिनोर्तात्वेतत् ॥

अपां सोम्य पयमानानां योऽग्निमा स ऊर्ध्वः समुदीपति स प्राणो
भवति ॥३॥

तथा अपां सोम्य पयमानानां योऽग्निमा स ऊर्ध्वः समुदीपति स प्राणो
भवतीति ॥

तेजसः सोम्याद्वयमानस्य योऽग्निमा स ऊर्ध्वः समुदीपति सा
वाग्भवति ॥४॥

एवमेव खलु सोम्य तेजसोऽद्वयमानस्य योऽग्निमा स ऊर्ध्वः समुदीपति सा
वाग्भवति ॥

अक्षमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव
मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥५॥ इति पट्टः खंडः ॥

अक्षमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति युक्तमेव
मयोक्तमित्यभिप्रायः । अतोऽप्तेजसोरस्त्वेतत्सर्वमेवम् । मनस्त्वक्षमयमित्यत्र
नैकान्तेन मम निधयो जातः । अतो भूय एव मा भगवान्मनसोऽक्षमयत्वं दृष्टा-
न्तेन विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ६.६.—

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पंचदशाहानि माशीः काममपः पित्रापो-
मयः प्राणो नपियतो विच्छेत्स्यत इति ॥६॥

क्षमस्य भुक्तस्य योऽर्जिष्ठो धातुः स मनसि शक्तिमभात् । माशोपनिता
मनसः शक्तिः षोडशधा प्रविभज्य पुरुषस्य कलान्वेन निर्दिदिता । तया मन-
स्यजोपनितया शक्त्या षोडशधा प्रविभक्त्या संयुक्तस्तद्वाङ्कार्यकारणमपातलक्षणे
जंत्वविशिष्टः पुरुषः षोडशकल उच्यते । यस्या सत्यां दृष्टा श्रोता मन्ता वादा
कर्ता विज्ञाता सर्वक्रियामयः पुरुषो भवति । ह्ययमानायां च यस्यां मामर्थ-
हानिः । वक्ष्यति च ‘अथाक्षस्यायं दृष्टा’ इत्यादि । सर्वस्य कार्यकारणस्य गानर्थः
मनःकृतमेव । मानगेन हि बलेन संपन्ना रीतिनो दृश्यन्ते लोकं ध्यानाद्वाराद्य
वेचिन्, अक्षस्य गर्वान्मरुन्वान् । अतोऽक्षकृतं मानसं वीर्यम् । षोडश कला

यस्य पुरुषस्य सोऽयं षोडशकलः पुरुषः । एतच्चेत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि पंचदश-
संख्याकान्यहानि माऽशीरशनं मा कापीः, काममिच्छातोऽपः पिव, यस्मान्न-
पिबतोऽपस्ते प्राणो विच्छेत्स्यते विच्छेदमापत्स्यते, यस्मादापोमयोऽद्विकारः
प्राण इत्यवोचाम । न हि कार्यं स्वकारणोपष्टंभमंतरेणाविभ्रंशमानं स्थातुमुत्सहते ॥

स ह पंचदशाहानि नाशाय हैनमुपससाद् किं ब्रवीमि भो इत्युचः
सोम्य यजुंषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥२॥

स हैवं श्रुत्वा मनसोऽज्ञमयत्वं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छन्पंचदशाहानि न आश
अशनं न कृतवान् । अथ षोडशेऽहनि हैनं पितरमुपससादोपगतवानुपगम्य
होवाच— किं ब्रवीमि भो इति । इतर आह ऋचः सोम्य यजुंषि सामान्य-
धीष्येति । एवमुक्तः पित्राह— न वै मा मामृगादीनि प्रतिभान्ति मम मनसि
न दृश्यन्त इत्यर्थो हे भो भगवन्निति ॥

तं होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकौऽंगारः स्वद्योतमात्रः परि-
शिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेषं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका
कलातिशिष्टा स्यात्तयेतर्हि वेदाद्यानुभवस्यशानाथ मे विज्ञास्यसीति ॥३॥

एवमुक्तवन्तं पिताह— शृणु तत्र कारणे येन ते तान्यृगादीनि न प्रति-
भान्तीति । तं होवाच यथा लोके हे सोम्य महतो महत्परिमाणमभ्याहितस्य उप-
चितस्यैधनंरमेरेकौंगारः स्वद्योतमात्रः स्वद्योतपरिमाणः शान्तस्य परिशिष्टोऽयंशिष्टः
म्याद्भवेत्तेनांगरेण ततोऽपि तत्परिमाणादीपदपि न बहु दहेत् एवमेव खलु सोम्य
ते तवाप्तौपधिताना षोडशानां कलानामेका कला अवयवोऽतिशिष्टावशिष्टा म्यात्
तया त्वं स्वद्योतमात्रांगारतुल्ययतर्हीदानीं वेदाद्यानुभवसि न प्रतिपद्यसे, श्रुत्वा च
मे मम वाचमधाशेषं विज्ञास्यम्यशान भुंक्ष्य तावत् ॥

स हाशाय हैनमुपससाद् तं ह यत्किञ्च पश्यच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे ॥४॥

स ह तथैवाश भुक्तवान् । अथानंतरं हैनं पितरं शुश्रूषुरुपससाद् । तं होप-
गतं पुत्रं यत्किञ्चर्गीदिपु पश्यच्छ ग्रंथरूपमर्थजातं वा पिता, स श्वेतकेतुः सर्वं ह
तत्प्रतिपेदे ऋगाद्यर्थतो ग्रंथतश्च ॥

तं होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमंगारं स्वद्योतमात्रं परि-
शिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥५॥

तं होवाच पुनः पिता— यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्येत्यादि समानम् ।

एकमंगारं शान्तम्यामेः खद्योतमात्रं पारिशिष्टं तं तृणैश्चूर्णैश्चोपसमाधाय प्राज्वलयेद्बर्धयेत् । तेनेद्रेनांगारेण ततोऽपि पूर्वपरिमाणाद्बहु दहेत् ॥

एवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाभूत्साम्रेनोपसमाहिता प्राज्वाली तथैतर्हि वेदानुभवस्वप्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्वास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥६॥

एवं सोम्य ते षोडशानामत्रकलानां सामर्थ्यरूपाणामेका कलातिशिष्टाभूत् अतिशिष्टार्मान् । पञ्चदशाहान्यभुक्त्वत् एकैकेनाहैकैका कला चंद्रमस इवापरपक्षे क्षीणा, सातिशिष्टा कला तवाज्ञेन भुक्तेनोपसमाहिता वर्धितोपचिता प्राज्वाला, दैर्घ्यं छांदसं, प्रज्वलिता वर्धितेत्यर्थः । प्राज्वालीदितं पाठान्तरं तदा तेनोपसमाहिता मयं प्रज्वलितवतीत्यर्थः । तथा वर्धितेत्येतर्हीदानीं वेदानुभवस्तुपलभते । एवं व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः मिद्धमिदं पसंहरति अन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि । यथैतन्मनसोऽन्नमयत्वं नव सिद्धं, तथा आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येतदपि मिद्धमेवेत्यभिप्रायः । तदेतद्व्याप्य पितुरक्तं मनोऽदीनामन्नादिमयत्वं विजज्ञा विज्ञातवान्धेतकेतुः । द्विरभ्यासद्विरुत्करणप्रकरणसमाप्त्यर्थः ॥ इति सप्तमः खंडः ॥ ६.७.—

उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेतन् स्वपितीत्याचक्षते स्वं हारीतो भवति ॥१॥

यस्मिन्मनसि जातेनात्मनानुप्रविष्टा परा देवता, आदर्श इव पुरुषः प्रतिबिम्बेन जलादिनिव च सूर्यादयः प्रतिबिम्बैः । तन्मनोऽन्नमयं तेजोमयाभ्यां वायुप्राणाभ्यां संगतमधिगतम् । यन्मयो यन्मथ ज्ञांते मननदर्शनध्रुवणादिव्यवहाराय कल्पेन तदुपरमे च स्वं देवतारूपमेव प्रतिपद्यते । तदुक्तं श्रुत्यन्तरे 'ध्यायन्तां देवतायन्तां स हि स्वप्ना भूत्वेन लोकमतिक्रामति' 'म वा अवमात्मा मन्त्र विज्ञानमयो मनोमयः' इत्यादि, 'स्वप्नेन प्रारारं' इत्यादि, 'प्राणैव प्राणो नाम भवति' इत्यादि च । तस्यास्य मनःस्थस्य मनआख्यां मनस्य मनउपशमद्वारेणाद्रियनिपरेभ्यो निहतस्य यस्यां परस्यां देवतायां स्वान्मभूतायां यदवस्थानं, तत्प्रायश्चित्त्यामुद्दालको ह विद्वारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचोक्तवान् ।

स्वप्नान्तं स्वप्नमर्थं स्वप्न इति दर्शनरुनेः स्वप्नस्याख्या, तस्य मध्यं स्व-

एकमंगारं शान्तस्याग्नेः खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैश्चूर्णैश्चोपसमाधाय प्राज्वलयेद्धर्धयेत् । तेनेद्रेनांगारेण ततोऽपि पूर्वपरिमाणाद्बहु दहेत् ॥

एवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाभूत्ताग्नेनोपसमाहिता प्राज्वाली तथैतर्हि वेदाननुभवस्त्रयमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥६॥

एवं सोम्य ते षोडशानामष्टकलानां सामर्थ्यरूपणामेका कलातिशिष्टाभूत् अतिशिष्टासीत् । पंचदशाहान्यभुक्त्वत एकैकेनाहैकैका कला श्रद्धमस इवापरपक्षे क्षीणा, सातिशिष्टा कला तवाग्नेन भुक्तेनोपसमाहिता वर्धितोपचिता प्राज्वाली, दैर्घ्यं छादसं, प्रज्वलिता वर्धितेत्यर्थः । प्राज्वालीदिति पाठान्तरं तदा तेनोपसमाहिता स्वयं प्रज्वलितवतीत्यर्थः । तथा वर्धिततथैतर्होदानीं वेदाननुभवस्युपलभते । एवं व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः सिद्धमित्युपसंहरति अन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि । यथैतन्मनसोऽन्नमयत्वं तव सिद्धं, तथा आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येतदपि सिद्धमेवेत्यभिप्रायः । तदेतद्धास्य पितुरुक्तं मनआदीनामन्नादिमयत्वं विजज्ञा विज्ञातवाञ्छेतकेतुः । द्विरभ्यासस्त्रिरुत्करणप्रकरणसमाप्त्यर्थः ॥ इति सप्तमः खंडः ॥

६.७.—

उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति ॥१॥

यस्मिन्मनसि जयिनात्मनानुप्रविष्टा परा देवता, आदर्श इव पुरुषः प्रतिविधेन जलादिष्विव च सूर्यादयः प्रतिविम्बैः । तन्मनोऽन्नमयं तेजोमयाभ्यां वाक्प्राणाभ्यां संगतमधिगतम् । यन्मयो यत्स्थश्च जीवो मननदर्शनश्रवणादिव्यवहाराम् कल्पते तदुपरमे च स्वं देवतारूपमेव प्रतिपद्यते । तदुक्तं शुक्लंतरे 'ध्यायतां व लैलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति' 'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः' इत्यादि, 'स्वप्नं शरीरं' इत्यादि, 'प्राणैव प्राणो नाम भवति' इत्यादि च । तस्यास्य मनःस्थस्य मनआख्यां गतस्य मनउपशमद्वारेणैन्द्रियविपद्येभ्यो निवृत्तस्य यस्यां परस्यां देवतायां स्वात्मभूतायां यदवस्थानं, तत्पुत्रायाचिरूयामुद्दालको ह हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचोक्तवान् ।

स्वप्नान्तं स्वप्नमभ्यं स्वप्न इति दर्शनश्रुतेः स्वप्नस्याख्या, तस्य मध्यं स्व-

दृश्यते हि लोके ज्वरादिरोगग्रस्तानां तद्विनिर्मुक्तिं स्वात्मस्थानां विश्रमणं तद्विदि-
ह्यापि स्यादिति युक्तम् । 'तद्यथा इयेनो वा सुपर्णो वा विपरिपल्य ध्रान्तः'
इत्यादिश्रुतेश्च ॥

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमल-
ब्ध्वा बंधनमेवोपश्रयते एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वान्य-
त्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबंधनं हि सोम्य मन इति ॥२॥

तत्रायं दृष्टान्तो यथोक्तोऽर्थे—स यथा शकुनिः पक्षी शकुनिघातकस्य हस्त-
गतेन सूत्रेण प्रबद्धः पाशितो दिशं दिशं बंधनमोक्षार्था सन्प्रतिदिशं पतित्वान्यत्र
बंधनादायतनमाश्रयं विश्रमणायालब्ध्वाऽप्राप्य बंधनमेवोपश्रयते । एवमेव य-
थायं दृष्टान्तः खलु हे सोम्य तन्मनस्तत्प्रकृतं पौडशकलमत्रोपाचितं मनो निर्धा-
रितं, तत्प्रविष्टस्तत्स्थस्तदुपलक्षितो जीवस्तन्मन इति निर्दिश्यते मंचाक्रोशनवत् ।
स मनआख्योपाधिर्जावो अविद्याकामकर्मोपदिष्टां दिशं दिशं मुखदुःखादिलक्षणां
जाग्रत्स्वप्नयोः पतित्वा गत्वानुभूयेत्यर्थः, अन्यत्र सदाख्यात्स्वात्मनः आयतनं
विश्रमणस्थानमलब्ध्वा प्राणमेव, प्राणेन सर्वकार्यकरणाश्रयेणोपलक्षिता प्राण इत्यु-
च्यते सदाख्या परा देवता, 'प्राणस्य प्राणं' 'प्राणशरीरो भारूपः' इत्यादिश्रुतेः ।
अतस्ता देवता प्राणं प्राणाख्यामेवोपश्रयते । प्राणो बंधनं बुभुक्षे मनस्तत्प्राणबंधनं
हि यन्मात्सोम्य मनः प्राणोपलक्षितदेवताश्रयं, मन इति तदुपलक्षितो जीव
इति ॥

अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽग्निशिपति
मामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोमायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं
तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छ्रुत्यामुत्पत्तितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं
भविष्यतीति ॥३॥

एवं स्वपित्तनामप्रसिद्धिद्वारेण यज्जीवस्य सत्यस्वरूपं जगतो मूलं तत्पु-
त्रस्य दर्शयित्वा आह अजादिकार्यकारणपरंपरयापि जगतो मूलं सद्विदर्शयिषुः ।
अशनापिपासे अशितुमिच्छाऽशना, याल्लोपेन, पातुमिच्छा पिपासा, ते अशना-
पिपासे, अशनापिपासयोः सतत्त्वं विजानीहीत्येतत् । यत्र यस्मिन्काल एतन्नाम
पुरुषो भवति । किं तदग्निशिपयल्लशितुमिच्छतीति । तदा तस्य पुरुषस्य कि-
निमित्तं नाम भवतीत्याह—यत्तत्पुरुषेणाशितभवं कठिनं पीता आपो नयन्ते

द्रवीकृत्य रसादिभावेन विपरिणमयन्ते तदा भुक्तमन्नं जीर्यति । अथ च भव-
त्यस्य नामाशिशिपतीति गौणम् । जोषे ह्यन्नेऽशितुमिच्छति सर्वो हि जंतुः ।
तत्रापामाशितनेतृत्वादधनाया इति नाम प्रसिद्धमित्येतस्मिन्नर्थे । यथा गोनायो
गां नयतीति गोनाय इत्युच्यते गोपालः । तथाश्वाक्षयतीत्यश्वनायोऽधपाल इत्यु-
च्यते । पुरुषनायः पुरुषाजयतीति राजा सेनापतिर्वा । एवं तत्तदा अप आच-
क्षते लौकिका अशनयेति विसर्जनायलोपेन । तत्रैवं सत्यम्नी रसादिभावेन नीते-
नाशितेनाक्षेन निष्पादितमिदं शरीरं षट्कणिकायामिव शुंगोदुर उत्पत्ति उत्पन्नः,
तस्मिन् शुंगं कार्यं शरीरारूपं षट्कणिकायामिव शुंगोदुर उत्पत्तिं हे सोम्य विजानीहि । किं
तत्र विशेषमित्युच्यते— शृण्विदं शुंगवत्कार्यत्वान्छरीरं नामूलं मूलरहितं भवि-
ष्यतीत्युक्तं आह श्वेतकेतुः ॥

तस्य क मूलं स्यादन्यत्राज्ञादेवमेव खलु सोम्याक्षेन शुंगेनापो मूल-
मन्विच्छान्निः सोम्य शुंगेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मू-
लमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्यप्रतिष्ठाः ॥४॥

यद्येवं समूलमिदं शरीरं षट्कणिकायामिव शरीरस्य क मूलं स्याद्व-
वेदित्वेवं पृष्ठं आह पिता— तस्य क मूलं स्यादन्यत्राज्ञादन्नं मूलमित्यभिप्रायः ।
कथम् । अशितं ह्यन्नमग्निर्द्रवीकृतं जाठरेणाग्निना पच्यमानं रसभावेन परिणमते ।
रमाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जायाः
शुक्रम् । तथा योषिद्वृक् चान्नं रसादिक्रमेणैवं परिणतं लोहितं भवति । ताभ्यां
शुक्रशोणिताभ्यामन्नकार्याभ्यां संयुक्ताभ्यामक्षेनैवं प्रत्यहं भुज्यमानेन आपूर्यमा-
णाभ्यां कुक्षमिव मूर्तिर्बुधः प्रत्यहमुपचीयमानोऽन्नमूला देहशुंगः परिनिध्वज
इत्यर्थः । यत्तु देहशुंगस्य मूलमन्नं निर्दिष्टं तदपि देहवद्विनाशोत्पत्तिमत्त्वात्क-
र्मादिचन्मूलादुत्पत्तिर्न शुंग एवेति कृत्वाह— यथा देहशुंगोऽन्नमूल एवमेव
खलु सोम्याक्षेन शुंगेन कार्यभूतेन अपो मूलमन्नस्य शुंगस्यान्विच्छ प्रतिपद्यस्व ।
अपामपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुंगत्वमेवेति अग्निः सोम्य शुंगेन कार्येण कारणं
तेजो मूलमन्विच्छ । तेजसोऽपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुंगत्वमिति तेजसा सोम्य
शुंगेन सन्मूलमेकमेवाद्वितीयं परमार्थसत्यम् । यस्मिन्सर्वमिदं वाचारंभणं विकारो
नामधेयमनृतं रज्ज्वामिव सर्पादिविकल्पजातमभ्यस्तमविशया, तदस्य जगतो
मूलम् । अतः सन्मूलः सत्कारणा हे सोम्येमाः स्थावरजंगमलक्षणाः सर्वाः प्रजाः ।

न केवलं सन्मूला एव इदानीमपि स्थितिकाले सदायतनाः सदाश्रया एव ।
नहि मृदमनाधित्य घटादेः मत्त्वं स्थितिर्वास्ति । अतो मृद्वत्सन्मूलत्वात्प्रजानां
सदायतनं यासां ताः सदायतनाः प्रजाः । अतै च सत्प्रतिष्ठाः सदेव प्रतिष्ठा
लयः समानिरवमानं परिक्षेपो यासां ताः सत्प्रतिष्ठाः ॥

अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा
गौनायोऽधनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुंग-
मुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥५॥

अथेदामाम्पुंगद्वारेण गतो मूलस्यानुगमः कार्य इत्याह— यत्र यन्मि-
न्काल एतन्नाम पिपासति पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति । आशिशिष्यतीतिबदि-
दमपि र्गणमेव नाम भवति । द्रवीकृतस्याशितस्यान्नस्य नेत्र्य आपोऽन्नशुंगं देहं
क्लेदयन्त्यः शिथिलीकुर्युरन्वाहुस्माद्यदि तेजसा न शोष्यन्ते । नितरा च तेजसा
शोष्यमाणास्त्वप्सु देहभावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पुरुषस्य जायते तदा
पुरुषः पिपासति नाम । तदेतदाह— तेज एव तत्तदा पीतमवादि शौपयदेहगत-
लोहितप्राणभावेन नयते परिणमयति । तद्यथा गौनाय इत्यादि समानं, एवं
तत्तेज आचष्टे लोकः— उदन्येत्युदकं नयतीत्युदन्यम् । उदन्येतीति च्छादसं
तत्रापि पूर्ववत् । अवामप्येतदेव शरीराख्यं शुंगं नान्यदित्येवमादि समान-
मन्यत् ॥

तस्य क मूलं स्यादम्यग्राह्योऽग्निः सोम्य शुंगेन तेजो मूलमन्विच्छ
तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः
सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा नु खलु सोम्येमान्निखो देवताः पुरुषं प्राप्य
त्रिवृत्प्रिष्टुदेकैका भवति तदुक्तं पुरम्नादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो
वाह्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्वां देवतायाम् ॥६॥

मामर्ष्यात्तेजसोऽप्येतदेव शरीराख्यं शुंगम् । अतोऽशुंगेन देहेन आपो मूलं
गम्यते । आग्निः शुंगेन तेजो मूलं गम्यते । तेजसा शुंगेन सन्मूलं गम्यते पूर्ववत् ।
एवं हि तेजोवन्नमयस्य देहशुंगस्य वाचारंभणमात्रम्याज्जादिपरंपरया परमार्थसत्त्वं
सन्मूलमभयमसंत्रागं निरायामं सन्मूलमन्विच्छेति पुत्रं गमायित्वा अशिशिष्यति
पिपासतीति नामप्राग्निद्वारेण यदन्यदिहामिन्प्रकरणे तेजोबलानां पुरुषेणोप-
युज्यमानानां कार्यकरणगणानस्य देहशुंगस्य स्वजात्यसां कार्येणोपचयवत्त्वं वक्त-

व्यं प्राप्तं, तदिहोक्तमेव दृष्टव्यमिति पूर्वोक्तं व्यपदिशति । यथा नु खलु येन प्रकारेण इमास्ते जीवन्नास्थास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिभृत्त्रिष्टुदेकैवा भवति तदुक्तं पुराणादेव भवति 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते' इत्यादि । तत्रैवाकमजा-
दानामशितानां ये मध्यमा धानवस्ते साप्तधानुकं शरीरमुपचिन्वन्तात्युक्तम् । मासं भवति लोहितं भवति मज्जा भवत्यग्नि भवतीति । ये त्वग्निश्च धातवो मनः प्राणं वाचं देहस्यान्तःकरणसंघातमुपचिन्वन्तीति चोक्तं— तन्मनो भवति य प्राणो भवति सा वाग्भवतीति । सोऽयं प्राणकरणसंघातो देहे विदार्णो देहान्तरं जीवाधिष्ठितो येन क्रमेण पूर्वदेहात्प्रत्युतो गच्छति तदाह, अग्न्य हे सोम्य पुरषस्य प्रयतो म्रियमाणस्य बाह्यमनसि संपद्यते मनस्युपसंहियते । अथ तदा-
हुर्जातयो न वदतीति । मनःपूर्वको हि बाह्यापारः । 'यद्वं मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति' इति श्रुतेः । वाच्युपसंहृतायां मनसि मनो मननव्यापारेण केव-
लेन वर्तते । मनोऽपि यदोपसंहियते तदा मनः प्राणे संपन्नं भवति सुपुतकाल इव । तदा पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजानातीत्याहुः । प्राणश्च तदौर्ध्वान्मुखासी स्वा-
त्मन्युपसंहृतबाह्यकरणः संवर्गविद्यायां दर्शनाद्व्यनपादादीन्वाक्षिपन्ममस्थानानि निर्धृन्निबोत्सृजन् क्रमेणोपसंहृतस्तेजसि संपद्यते । तदाहुर्जातयो न चलतीति । मृतो नेति वा विचिकिरन्तो देहमालभमाना उष्णं चोपलभमाना देह उष्णो
जिवतीति । यदा तदप्यौष्ण्यलिङ्गं तेज उपसंहियते, तदा तत्तेजः परस्यां देवताया
प्रशाम्यति । तदैवं क्रमेणोपसंहृतं स्वमूलं प्राप्ते च मनसि तत्स्थो जीवोऽपि सुपु-
तकालवत् निमित्तोपसंहारादुपसंहियमाणः सन्सत्याभिसंधिपूर्वकं चेदुपसंहियेत
सदेव संपद्यते न पुनर्देहान्तराय सुपुतादिवोतिष्ठति । यथा त्येके रामये देशे वर्त-
मानः कथंचिदिवाभयं देशं प्राप्तस्तद्वत् । इतरस्त्वनरमज्ञस्तस्मादेव मूलात्सुपुता-
दिवोत्थाय मृत्वा पुनर्देहजालमाविशति यस्मान्मूलादुत्थाय देहमाविशति जीवः ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयस्विति तथा सोम्येति होवाच
॥७॥ इति अष्टमः खंडः ॥

स यः सदाख्य एष उक्तोऽणिमाणुभावो जगतो मूलमैतदात्म्यं एतत्स-
दात्मा यस्य सर्वस्य तत् एतदात्म तस्य भाव एतदात्म्यम् । एतेन सदाख्येन
आत्मना आत्मवत्सर्वमिदं जगत् । नान्योऽस्त्यस्यात्मा संगारी । 'नान्यदतोऽस्ति

द्रष्टुं नान्यदतोऽस्मि श्रोतुं इत्यादिश्रुत्यंतरात् । येन चात्मनात्मवत्सर्वमिदं जगत्-
देव सदाख्यं कारणं सत्यं परमार्थसत् । अतः स एवात्मा जगतः प्रत्ययस्वरूपं
सत्त्वं याथाभ्यम् । आत्मशब्दस्य निरुपपदस्य प्रत्ययान्मनि गवादिशब्दबलि-
रूढत्वात् । अतस्तत्सत्त्वमसीति हे श्वेतकेतो इत्येवं प्रत्यायितः पुत्र आह—
भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु, यद्भवदुक्तं तत्संदिग्धं मम, अहन्यहनि सर्वाः
प्रजाः सुपुत्रां सम्पद्यन्त इत्येतदेन सत्संपद्य न विदुः मत्संपन्ना वयमिति ।
अतो दृष्टान्तेन मां प्रत्याययत्वित्यर्थः । एवमुक्तस्तथास्तु सोम्येति होवाच पिता ॥

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निमिष्टन्ति नानात्वयानां वृक्षाणां रसा-
न्ममवहारमेकतां रसं गमयन्ति ॥१॥

यत्पृच्छस्यहन्यहनि सत्संपद्य न विदुः सम्पन्नाः न्य इति तत्कस्मादि-
त्यत्र शृणु दृष्टान्तम् । यथा लोके हे सोम्य मधुकृतौ, मधु कुर्वन्तीति मधुकृतौ
मधुकरमक्षिका मधु निमिष्टन्ति मधु निष्पादयन्ति तत्पराः सन्तः । कथम् ।
नानात्वयानां नानागतीनां नानादिक्कानां वृक्षाणां रसान्समवहारं समाहृत्यैकता-
मेकभावं मधुत्वेन रमान्गमयन्ति मधुत्वमापादयन्ति ॥

ते यथा तत्र स विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं
वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः
सति संपद्यामह इति ॥२॥

ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र मधुनि विवेकं न लभन्ते । कथं,
अमुष्याहमात्रम्य पनसस्य वा वृक्षस्य रसोऽस्मीति । यथाहि लोके बहूनां चेत-
नावतां समेतानां प्राणिनां विवेकलाभो भवत्यमुष्याहं पुत्रोऽमुष्याहं नसास्मीति ।
ते च लब्धविवेकाः सन्तो न संकीर्यन्ते । न तथेह अनेकप्रकारवृक्षरसानामपि
मधुराम्लतिक्तकटुकादीनां मधुत्वेनैकतां गतानां मधुरादिभावेन विवेकौ गृह्यत
इत्यभिप्रायः । यथायं दृष्टान्तः, इत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजा अहन्यहनि
सति संपद्य सुपुष्टिकाले मरणप्रलययोश्च न विदुर्न विजानीयुः, सति संपद्यामह
इति संपन्ना इति वा ॥

॥ इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा
वंशी वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥३॥

यस्माच्चैवमात्मनः सद्रूपतामज्ञात्वेन सत्संपद्यन्ते । अतस्ते इह लोके यत्क-

मनिमित्तां यां यां जातिं प्रतिपन्ना आसुर्याघ्रादीनां व्याघ्रोऽहं सिंहोऽहमित्येवं,
ते तत्कर्मज्ञानवायनाकिताः सन्तः सत्प्रविष्टा अपि तद्भावेनैव पुनराभवन्ति पुनः
सत आगत्य व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो
वा मशको वा यद्यत्पूर्वमिह लोके भवन्ति बभूवुरित्यर्थः, तदेव पुनरागत्य भ-
वन्ति । युगमहस्यकौट्यंतरितापि संसारिणो जंतोर्या पुरा भाविता वासना सा न
नश्यतीत्यर्थः । 'यथाप्रज्ञं हि संभवाः' इति श्रुत्यंतरात् ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-
केतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥४॥
इति नवमः खंडः ॥

ताः प्रजा यस्मिन्प्रविश्य पुनराविर्भवन्ति, ये त्वितोऽन्ये सत्सत्यात्माभि-
संधा यमणुभावं सदात्मानं प्रविश्य नावर्तन्ते, स य एषोऽणिमैत्याद व्याख्या-
तम् । यथा लोके स्वकीये गृहे सुप्त उत्थाय ग्रामान्तरं गतो जानाति स्वगृहादा-
गतोऽस्मीत्येवं सत आगतोऽस्मीति च जंतूनां कर्माद्विज्ञानं न भवतीति, भूय
एव मा भगवान्विज्ञापयतु इत्युक्तमथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ६.९ —

हमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यंदन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रा-
त्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न विदुरियमह-
मस्मीयमहमस्मीति ॥१॥

शृणु तत्र दृष्टान्तं— यथा सोम्येमा नद्यो गंगाद्याः पुरस्तात्पूर्वा दिशं
प्रति प्राच्यः प्रागंचनाः स्यंदन्ते स्रवन्ति । पश्चात्प्रतीचां दिशं प्रति सिञ्चाद्याः
प्रतीचीमंचन्ति गच्छन्तीति प्रतीच्यः, ताः समुद्रादंभेनिधेर्जलधरैराक्षिताः पुन-
र्दृष्टिरूपेण पतिता गंगादिनदीरूपिण्यः पुनः समुद्रमंभेनिधेमवापियन्ति स समुद्र
एव भवति । ता नद्यो यथा तत्र समुद्रे समुद्रात्मनैकता गता न विदुर्न जान-
न्तीयं गंगाहमस्मीयं यमुनाहमस्मीति च ॥

एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत
आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा
पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥२॥ स य एषोऽ-
णिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव
मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥ इति दशमः खंडः ॥

एवमेव रात्रि मोम्येमाः सर्वाः प्रजा यस्मात्तति संपद्य न विदुन्मन्मान्त
आगम्य न विदुः, सत आगच्छामह आगता इति वा । त इह व्याघ्र इत्यादि
समानमन्यत् । दृष्टं लोकैर्जले वीचीतरंगफेनबुबुदादय उल्लिखिताः पुनस्तद्भावं
गता विनष्टा इति । जीवास्तु तत्कारणभावं प्रत्यहं गच्छन्तोऽपि मुपेत मरण-
प्रलययोध न विनश्यन्तीत्येवम् । भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु दृष्टान्तेन ।
तथा मोम्येति होवान् पिता ॥ इति दशमः खंडः ॥ ६.१०.—

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याह्न्याज्जीवन्स्त्वेषो मध्येऽ-
भ्याह्न्याज्जीवन्स्त्वेषोऽग्रेऽभ्याह्न्याज्जीवन्स्त्वेषः एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः
पेपीयमानो मोदमानमिष्टति ॥१॥

शृणु दृष्टान्तं— अस्य हे सोम्य महतोऽनेकशाखादियुक्तस्य वृक्षस्य,
अस्यैत्यप्रतः स्थितं वृक्षं दर्शयन्नाह । यदि यः कश्चिदस्य मूलेऽभ्याह्न्यात्पर-
दिना मृच्छद्वातमत्रेण न शुष्यतीति जीवप्रेष भवति, तदा तस्य रसः स्रवेत् ।
तथा यो मध्येऽभ्याह्न्याज्जीवन्स्त्वेषतथा योऽग्रेऽभ्याह्न्याज्जीवन्स्त्वेषः । स एष
वृक्ष इदानीं जीवेनात्मनानुप्रभूतोऽनुव्याप्तः पेपीयमानोऽत्यर्थं पिबन्नुदकं भौमाद्य
रसान्मूलैर्गृह्णन्मोदमानो हर्षं प्राप्नुवंतिष्ठति ॥

अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ
सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति ॥२॥

तस्यास्य यदेकां शाखां रोगप्रस्तामाहतां वा जीवो जहात्युपसंहरति
शाखायां विप्रसृतमात्माशम् । अथ सा शुष्यति । बाह्यनःप्राणकरणमामात्र-
प्रविष्टो हि जीव इति तदुपसंहार उपसंहियते । जीवेन च प्राणयुक्तेनाशितं पीनं
च रसतां गतं जीवच्छरीरं वृक्षं च वर्धयद्रसरूपेण जीवस्य मृदावे लिङ्गं भवति ।
अशितपीताभ्यां हि देहे जीवस्तिष्ठति । ते चाशितपीते जीवकर्मानुसारिणी इति
तस्यैकांगवक्तव्यनिमित्तं कर्म यदोपस्थितं भवति तदा जीव एकां शाखां जहाति
शाखाया आत्मानमुपसंहरति । अथ तदा सा शाखा शुष्यति । जीवस्थितिनि-
मित्तो रसो जीवकर्माशितो जीवोपसंहारे न तिष्ठति । रसापगमे च शाखा
शोषमुपति । तथा सर्वं वृक्षमेव यदायं जहाति तदा सर्वोऽपि वृक्षः शुष्यति ।
वृक्षस्य रसस्रवणशोषणादिलिङ्गाज्जीववत्त्वं दृष्टान्तश्रुतेः चेतनावन्तः स्थावरा
इति, बौद्धकाणादमतमचेतनाः स्थावरा इत्येतदसारं, इति दर्शितं भवति ॥

एवमेव खलु सौम्य विद्दीति होवाच जीवापेतं चाव किलेदं ध्रियते न जीवो ध्रियत इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥ इति एकादशः खंडः ॥

यथाम्मिन्द्रक्षदृष्टान्ते दर्शितं, जावेन युक्तो वृशोऽशुष्णे रसपानादियुक्तो जीवर्तात्युच्यते तदपेतश्च ध्रियत इत्युच्यते, एवमेव खलु सौम्य विद्दीनि होवाच— जीवापेतं जीववियुक्तं चाव किलेदं भरोरं ध्रियते न जीवो ध्रियत इति । कार्यरूपे च मुक्तैरहितस्य ममेदं कार्यरूपमगरिसमाप्तमिति स्मृत्वा समापनदर्शनात् । जातमाश्राणा च जंतूनां स्तन्याभिलापभयादिदर्शनाच्च अतीतजन्मान्तरानुभूत-स्तन्यपानबुःखानुभवस्मृतिर्गम्यते । अग्निहोत्रादीनां च वैदिकानां कर्मणामर्थ-वत्त्याज जीवो ध्रियत इति । स य एषोऽणिमेत्यादि समानम् । कथं पुनरिदम-त्यंतस्थूलं पृथिव्यादि नामरूपवज्जगत् अत्यंतसूक्ष्मात्सद्रूपाज्ञामरूपरहितात्मनो जायते, इत्येतदृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति हो-वाच पिता ॥ इति एकादशः खंडः ॥

६.११.—

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिद्दीति भिक्षं भगव इति किमत्र पश्यसीत्युच्य इवेमा धाना भगव इत्यासामंगकां भिद्दीति भिक्षा भगव इति किमत्र पश्यसीति न किंचन भगव इति ॥१॥

यद्येतत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि अतोऽस्मान्महतो न्यग्रोधफलमेकमाहरेत्यु-क्तस्तथा चकार सः । इदं भगव उपहृतं फलमिति दर्शितवन्तं प्रत्याह फलं भि-द्दीति । भिक्षमित्यादितरः । तमाह पिता किमत्र पश्यसीत्युक्त आह अग्न्योऽशु-त्तरा इवेमा धाना बीजानि पश्यामि भगव इति । आसौ धानानामेका धानां अंग हे वत्स भिद्दीत्युक्त आह भिक्षा भगव इति । यदि भिक्षा धाना तस्यां भिक्षायां किं पश्यसीत्युक्त आह न किंचन पश्यामि भगव इति ॥

तं होवाच यं वै सौम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य यं सौम्य-पोऽणिम्न एव महान्यग्रोधस्निष्टति श्रद्धत्स्व सौम्येति ॥२॥

तं पुत्रं होवाच वटधानाया भिक्षायां यं वटवांजाणिमानं हे सौम्यैतं न निभालयसे न पश्यसि । तथाप्येतस्य वै क्लृप्तसौम्यं महान्यग्रोधो बीजम्या-णिनाः सूक्ष्मम्यादृश्यमानस्य कार्यभूतः स्थूलशारास्केवलपलाशवांस्तिष्ठन्त्यु-

गन्धः गन् उतिष्ठतीति वा, उच्छब्दोऽध्याहार्यः । अतः श्रद्धास्य सौम्य मत एव
अणिम्नः स्थूलं नामरूपादिमत्कार्यं जगदुत्पत्तिमिति । येषां न्यायागमार्थो
निर्धारितोऽर्थस्तथैवेत्यवगम्यते, तथाप्यत्यंतसूक्ष्मेष्वर्थेषु बाह्याविषयागमनसं
स्वभावप्रवृत्तत्वात्तत्वां युक्ततायां श्रद्धायां दुरवगमत्वं न्यादित्याह श्रद्धास्त्विति ।
श्रद्धायां तु तत्त्वां मनसः समाधानं युभुस्मितेऽर्थे भवेत्तदर्थं तदर्थविगतिः ।
'अन्यत्रमना अभूवम्' इत्यादिश्रुतेः ॥

स य एषोऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-
केतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सौम्येति होवाच ॥३॥
इति द्वादशाः खंडः ॥

स य इत्याद्युक्तार्थम् । यदि तत्सत्यमतो मूलं कस्मान्नोपलभ्यत इत्येतद्
दृष्टान्तेन मा भगवाद्भूय एव विज्ञापयत्विति । तथा सौम्येति होवाच पिता ॥—

लवणमेतदुदकेऽपधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति ॥ इ तथा चकार
तं होवाच यद्वेषा लवणमुदकेऽपधाया अंगं तदाहरेति तद्व्याघमृदय न
विवेद ॥१॥

विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारान्तरेण तूपलभ्यत इति शृण्वन्
दृष्टान्तम् । यदि चेन्नमर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छामि पिंडरूपं लवणमेतद्व्याघमुदकेऽ-
पधाया प्रक्षिप्याथ मा मां श्वः प्रातरुपसीदथा उपगच्छेथा इति । स ह पित्रोर्हं
अर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छन्तथा चकार । तं होवाच परेषुः प्रातर्यल्लवणं देत्या राक्षो
उदकेऽपधाया निक्षिप्तवानसि अंगं हे वत्स तदाहर । इत्युक्तल्लवणमजिह्वीकृतं
किंवाप्यमृदयैव न विवेद न विज्ञातवान् यथा तल्लवणं विद्यमानमेव सदन्त्य
लीनं संक्षिप्तमभूत् ॥

यथा विलीनमेवांगास्यात्तादाचामेति कथमिति लवणमिति न भवा-
दाचामेति कथमिति लवणमित्यंतादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्रास्य-
तदधःमोपसीदथा इति तद्व तथा चकार तच्छब्दसंवर्तते तं होवाचात्र त्रयं
किल सत्सौम्यं न निमालयसेऽत्रैव किलेति ॥२॥

यथा विलीनं लवणं न नेत्थ तथापि तच्चक्षुषा स्पर्शनेन च पिंडरूपं लव-
णमवृद्धमार्थं विद्यत एवाप्सूपलभ्यते चेपायान्तरेण, इत्येतत्पुत्रं प्रत्याययितुमि-
च्छन्त्याह— अंगं अस्योदकस्थान्तादुपरि गृहीत्वाभ्याम । इत्युक्त्वा पुत्रं तथाहत्-

वन्तमुवाच कथमिति । इतर आह लवणं स्वादुत इति । तथा मध्यादुदकस्य गृह्णीत्वाचामेति । कथमिति लवणमिति । तथातादधोदेशाद्गृह्णीत्वाचामेति । कथमिति लवणमिति । यद्येवमभिप्रास्य परित्यज्यैतदुदकमाचम्याथ मोपसीदथा इति । तद्ध तथा चकार लवणं परित्यज्य पितृसमीपमावगामेत्यर्थः इदं वचनं ध्रुवन्— तद्वर्णं तस्मिन्नेवोदके यन्मया रात्रौ क्षिप्तं शश्वजित्वं संवर्तते विद्यमानमेव सत्सम्यग्वर्तते । इत्येवमुक्तवन्तं तं होवाच पिता— यद्येह लवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वं गृहीतं पुनरुदके विलीनं ताभ्यामगृह्यमाणमपि विद्यत एवोपायान्तरेण जिह्वोपलभ्यमानत्वात्, एवमेवात्रैवास्मिन्नेव तेजोयन्नादिकर्मं शुंगे देहे । वाव किलेत्याचार्योपदेशस्मरणप्रदर्शनायां । सतेजोयन्नादिशुंगकारणं वदन्ब्रजाणिमयत् विद्यमानमेवेन्द्रियेनोपलभ्यसे न निभालयसे । यथात्रैवोदके दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं लवणं विद्यमानमेव जिह्वोपलब्धवानमि । एवमेवात्रैव किल विद्यमानं सज्जगन्मूलमुपायान्तरेण लवणाणिमश्वदुपलप्स्यस इति वाक्यशेषः ॥

स य एषोऽग्निमैतदात्म्यामिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-
केतो इति भूय एव मा अगवान्विज्ञापयस्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥
इति प्रयोदशः श्लोकः ॥

स य इत्यादि समानम् । यद्येवं लवणाणिमश्वदिन्द्रियेनोपलभ्यमानमपि ज-
गन्मूलं सदुपायान्तरेणोपलब्धुं शक्यते, यदुपलभात्तुतार्थः स्यामनुपलभाद्धा-
तार्थः स्यामहं, तस्यैवोपलब्धौ क उपाय इत्येतन् भूय एव मा भगवान्विज्ञाप-
यतु इष्टान्तेन । तथा सोम्येति होवाच ॥ इति प्रयोदशः श्लोकः ॥ ६.१३.—

यथा सोम्य पुरुषं गंधारेभ्योऽभिनद्वाक्षमानीय तं ततोऽतिजने वि-
रुजेत्य यथा तत्र प्राङ्बोद्ध्वाधराद्वा प्रत्यद्वा प्रध्मार्पात्ताभिनद्वाक्ष भा-
नीतोऽभिनद्वाक्षो विरुष्टः ॥१॥

तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रवयादेतां दिशं गंधारा एतां दिशं व्रजे-
ति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पंडितो मेधावी गंधारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवा-
न्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावज्ज विमोक्षयेऽथ संपत्स्य इति ॥२॥

एवं विक्रोशतस्तस्य यथाभिनहनं यथा बंधनं प्रमुच्य मुक्ता काशणिकः
कथिदेतां दिशमुत्तरतो गंधारा एतां दिशं व्रजेति प्रवृत्त्यान् । स एवं कारणिकेन
बंधनान्मोक्षितो ग्रामाद्ग्रामान्तरं पृच्छन्पंडित उपदेशवान्मेधावी परोपदिष्टग्रामप्र-
वेशमार्गविधारणमर्थः सन्गंधारानेवोपसंपद्येत । नेतरो मूढमतिर्देशान्तरदर्शन-
तुह्या । यथायं दृष्टान्तो वर्णितः— स्ववेपथ्वेभ्यो गंधारेभ्यः पुरपन्तस्करैराभि-
नदाक्षोऽविवेको दिह्मूढोऽशनायापिपामादिमान्ब्याघ्रतस्कराखनेकभयानर्थप्रातयुतं
अरण्यं प्रवेशितो दुःखार्तो विक्रोशन्बंधनेभ्यो मुमुक्षुश्चित्प्रति, स कथंचिदेव कार-
णिकेन कैचिन्मोक्षितः स्वदेशान्गंधारानेवापन्नो निर्दुतः मुख्यभूत् । एवमेव
सतो जगत्सर्वस्वरूपासंज्ञावजादिमयं देहारण्यं वातपित्तकफरुधिरमेदोर्मांसास्थि-
गन्नाशुककुमिमृगपुरीषवत् शीतोष्णाथनेर्द्धद्रुःखवचेर्व मोहपट्याभिनदाक्षो भार्या-
पुत्रमित्रपशुबंध्यादिदृष्टादृष्टानेकविषयतृष्णापाशितः पुण्यापुण्यादितस्करैः प्रवेशितः,
अहममुष्य पुत्रो, ममैते बांधवाः, मुख्यहं दुःखी मूढः पंडितो धार्मिको बंधु-
माज्ञातो मृतो जौणैः पापी, पुत्रो मे मृतो, धनं मे नष्टं, हा हतोऽस्मि, कथं
जीविष्यामि, का मे गतिः, किं मे त्राणं, इत्येवमनेकशतसहस्रानर्थजालवान्वि-
क्रोशन् कथंचिदेव पुण्यातिशयात्परमकाशणिकं कंचित्सद्ब्रह्मात्मविदं विमुक्तबंधनं
ब्रह्मिष्ठं यदा आरादयति तेन च ब्रह्मविदा कारुण्याद्दर्शितसंसारविषयदोषदर्शन-
मार्गो विरक्तः संसारविषयेभ्यो— नासि त्वं संसार्यमुष्य पुत्रत्वादिधर्मवान्कि
तर्हि सद्यत्तत्त्वमसि— इत्यविद्यामोहपट्याभिनहनान्मोक्षितो गंधारपुरुषवच्च स्व
सदात्मानमुपसंपद्य सुखी निर्दुतः स्यादित्येतमेवार्थमाह— आचार्यवान्पुरुषो वे-
देति । तस्यास्यैवमाचार्यवतो मुक्ताविद्याभिनहनस्य तावदेव तावानेव कालधिरं
क्षेपः सदात्मस्वरूपसंपत्तेरिति वाक्यक्षेपः । कियान्कालश्चिरमित्युच्यते, यावज्ज
विमोक्षे न विमोक्षत इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन । सामर्थ्यात् । येन कर्मणा शरीर-
भारब्धं तस्योपभोगेन क्षयादेहपातो यावदित्यर्थः । अथ तदैव सत्संपत्त्ये संप-
त्त्यत इति पूर्ववत् । न हि देहमोक्षस्य सत्संपत्तेश्च कालभेदोऽस्ति येनाथशब्द
आनंतर्यार्थः स्यात् ॥

ननु यथा सद्विज्ञानानंतरमेव देहपातः सत्संपत्तिश्च न भवति कर्मशेषव-
शात् तथाऽप्रवृत्तफलानि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेर्जन्मान्तरसंचिन्तान्यपि कर्माणि सन्तीति
तत्फलोपभोगार्थं पतितेऽस्मिन्शरीरान्तरमारब्धव्यम् । उत्पन्ने च ज्ञाने यावज्जीवं
विहितानि प्रणिपिद्धानि वा कर्माणि करोत्येवेति तत्फलोपभोगार्थं चावश्यं शरी-
रान्तरमारब्धव्यं, तन्मथ कर्माणि तत् शरीरान्तरमिति ज्ञानानर्थक्यं, कर्मणां
फलवत्त्वात् । अथ ज्ञानवतः शीयन्ते कर्माणि, तदा ज्ञानप्राप्तिसमकालमेव ज्ञानस्य
सम्पत्तिहेतुत्वान्मोक्षः स्यादिति शरीरपातः स्यात् । तथाच आचार्याभावः
इत्याचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यनुपपत्तिः । ज्ञानान्मोक्षभावप्रसंगश्च । देशान्तरप्राप्त्यु-
पायज्ञानवदनेकातिरुफलत्वं वा ज्ञानस्य । न । कर्मणां प्रवृत्ताप्रवृत्तफलवत्त्वविशे-
षोपपत्तेः । यदुक्तमप्रवृत्तफलानां कर्मणां शुक्लफलवत्त्वाद्ब्रह्मविदः शरीरे पतिते
शरीरान्तरमारब्धव्यं अप्रवृत्तकर्मफलोपभोगार्थं इत्येतदसत् । विदुषः 'तस्य
तावदेव चिरं' इति श्रुतेः प्रामाण्यात् ॥

ननु 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति' इत्यादिश्रुतेरपि प्रामाण्यमेव । सत्य-
मेवम् । तथापि प्रवृत्तफलानामप्रवृत्तफलानां च कर्मणा विशेषोऽस्ति । कथम् ।
यानि प्रवृत्तफलानि कर्माणि यैर्विद्वच्छरीरमारब्धं तेषामुपभोगेनैव क्षयः । यथा-
एधवेगस्य लक्ष्यमुक्तेष्वेवैवेगशयादेव स्थितिः, न तु लक्ष्यवधसमकालमेव प्रयो-
जनं नास्तीति तद्वत् । अन्यानि त्वप्रवृत्तफलानीह प्राग्ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं च कृतानि
वा क्रियमाणानि वा अतीतजन्मान्तरकृतानि वा अप्रवृत्तफलानि ज्ञानेन दह्यन्ते
प्रायश्चित्तेनैव । "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसारं कुरुते तथा" इति स्मृतेश्च ।
'शीयन्ते सास्य कर्माणि' इति चावर्षणे । अती ब्रह्मविदो जीवनादिप्रयोजनाभा-
वेऽपि प्रवृत्तफलानां कर्मणामवश्यमेव फलोपभोगः स्यादिति मुक्तेषुवत्तस्य ताव-
देव चिरमिति युक्तमेवोक्तमिति यथोक्तदोषबोदनानुपपत्तिः । ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं च
ब्रह्मविदः कर्माभावमवाचाम 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेत' इत्यत्र । तच्च स्मर्तुमर्हसि ॥

स य एषोऽग्निमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आरमा तत्त्वमसि श्वेत-
केतोः इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयस्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥
इति चतुर्दशः खंडः ॥

स य इत्याद्युक्तार्थम् । आचार्यवान्विद्वान्येन क्रमेण सत्संपश्यते, तं क्रमं
दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयस्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥

पुरुषं सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युषामते जानासि मां जानासि
मामिति तस्य यावन्न चाद्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः
परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥१॥

पुरुषं हे सोम्योतोपतापिनं ज्वराद्युपतापवन्तं ज्ञातयो वांभवाः परिवार्यो-
पासने मुमुषुं, जानामि मा तव पितरं पुत्रं भ्रानरं वेति पृच्छन्तः । तस्य मुमुषोः
यावन्न बाह्मनसि संपद्यते मनः प्राणं प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवताग्रामिले-
तदुक्तार्यम् ॥

अथ यदास्य चाद्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः पर-
स्यां देवताग्राम्य न जानाति ॥२॥

संसारिणो यो मरणक्रमः स एवामं विदुषोऽपि सत्संपत्तिक्रम इत्येतदाह-
परस्यां देवतायां तेजसि संप्रपेक्ष्य न जानाति । आविद्रास्तु मत उत्थाय प्राग्भा-
वितं व्याघ्रादिभावं देवमनुष्यादिभावं वा विशति । विद्रास्तु शास्त्राचार्योपदेशज-
नितज्ञानदापप्रक्रक्षितं सद्ब्रह्मात्मानं प्रविश्य नावर्तते इत्येव सत्संपत्तिक्रमः । अन्ये
स्तु मूर्धन्यया नाक्योक्तम्य आदित्यादिद्वारेण सद्गच्छन्तांस्याहुः । तदसत् । देशकाल-
निमित्तफलाभिसंधानेन गमनदर्शनात् । नहि सदात्मकत्वदर्शिनः सत्याभिसंधस्य
देशकालनिमित्तफलाद्यनृताभिसंधिरपपद्यते । विरोधान् । अविद्याकामकर्मणां च
गमननिमित्तानां राद्विज्ञानहुताशनविप्लवत्वाद्गमनानुपपत्तिरेव । 'पर्याप्तकामस्य
कृतात्मनस्त्विवैव सर्वं प्रयिलीयन्ति कामाः' इत्याथर्वणे नदीसमुद्रदृष्टान्तश्रुतेश्च ॥

स य एषोऽणिमैतद्वात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्त्वं स आत्मा तएवमासि श्वेत-
केतो इति भूय पुन मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥
इति पंचदशः खंडः ॥ -

स य इत्यादि ममानम् । यदि मरिष्यतो मुमुक्षुतश्च तुल्या सत्संपत्तिः,
तत्र विद्वान्सत्संपन्नो नावर्तते, आवर्तते त्वविद्वान् इत्यत्र कारणं दृष्टान्तेन भूय एव
मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ६.१५.—

पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहर्षोत्तन्तेयमकार्षीत्परशुमसौ
सपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृता-
भिसंधोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दहतेऽथ हन्यते ॥१॥

- शृणु यथा सोम्य पुरुषं चौरैर्कर्मणि संदिह्यमानं निघ्नार्य परीक्षणाय चोतापि

हस्तगृहीतं बद्धहस्तमानयन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति पृष्ट्वाधाहुरपहापा-
 द्धनमस्यायम् । ते चाहुः किमपहरणमात्रेण बंधनमर्हति, अन्यथा दत्तेऽपि धने
 बंधनप्रसंगान् । इत्युक्त्वाः पुनराहुः स्तेयमक्रपाचौर्येण धनमपहर्षादिति । तेष्वेवं
 षडस्मिन्तरोऽपहृते नाहं तत्कर्तेति । ते चाहुः संदिह्यमानं स्तेयमकार्यास्त्वमस्य
 धनस्येति । तस्मिन्धापद्भिवान आहुः परशुमन्यं तपतेनि शोधयन्वात्मानमिति ।
 स यदि तस्य स्तेन्यस्य कर्ता भवति बद्धिधापद्भुते स एवंभूतस्तत एवानृतमन्य-
 थाभूतं सन्तमन्यथात्मानं कुरुते । स तथा अनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमंतर्थाय
 व्यवहितं कृत्वा परशुं तप्तं मोह्यात्प्रतिगृह्णाति, स दृश्यतेऽथ हन्यते राजपुरुष-
 स्वकृतेनानृतमभिसंधिदोषेण ॥

अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स मत्याभिसंधः
 सत्येनात्मानमंतर्थाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दृश्यतेऽथ मुच्यते ॥२॥

अथ यदि तस्य कर्मणोऽकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते । स
 सत्येन तया स्वेन्याकर्तृतया आत्मानमंतर्थाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स म-
 त्याभिसंधः सन्न दृश्यते सत्यव्यवधानात् अथ मुच्यते च मृषाभियोक्तृभ्यः ।
 तत्परशुहस्ततलमयोग्यं नुत्यत्वेऽपि स्तेयकर्त्रकर्मोरनृताभिसंधो दृश्यते न तु
 सत्याभिसंधः ॥

त यथा तत्र नादाद्येतत्तदात्म्यामिदं सर्वं तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि
 श्वेतकेतो इति तद्वाग्व्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥३॥ इति षोडशः पंडः
 इति षष्ठोऽध्यायः ॥

त यथा सत्याभिसंधः तत्परशुग्रहणकर्मणि सत्यव्यवहितहस्ततलवान्
 नादाद्येत न दृश्येत्येतत् एवं सद्ब्रह्मसत्याभिसंधः इतरयोः शरीरपातकाले च
 तुत्याया सत्संपत्तां विद्वान्गत्संपद्य न पुनर्व्याघ्रदेवादिदेहमहणायार्जते । अवि-
 द्वांस्तु विकारानृताभिसंधः पुनर्व्याघ्रादिभावं देवनादिभावं वा यथाश्रमं यथाश्रुतं
 प्रतिपद्यते । यदात्माभिसंध्यनाभिसंधिहृते मोक्षबंधनं, यच्च मूलं जगती, यदाय-
 तना यन्प्रतिष्ठाप्य गर्वाः प्रजा, यदात्मरुं च सर्वं यथाजममृतममयं दिवम-
 द्वितीयं, तत्सत्त्वं स आत्मा तव, अतस्तत्त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तायमसद्ब्रह्म-
 वयम् । कः पुनरसौ श्वेतकेतुस्त्वंशब्दार्थः ? योऽहं श्वेतकेतुरहालवस्य पुत्र इति
 वेद आत्मानमादेशं श्रुत्वा मत्वा विज्ञाय च, अश्रुतममतमविज्ञानं विज्ञानं पितरं

पप्रच्छ कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति । न एषोऽधिकृतः धोना मन्ता
विज्ञाता तेजोब्रह्मसंयं कार्यकारणसंघातं प्रविष्टा परैव देवता नामरूपव्याकरणाव
आदर्श इव पुरुषः सूर्योदिरिव ज्योत्स्ना प्रतिविवरणेन । न आन्यान् कार्यकरणेभ्यः
प्रविभक्तं सद्रूपं सर्वोत्तमानं प्राक् पितुः श्रवणान्न विजज्ञौ । अधेदानीं पित्रा प्रति-
बोधितः तत्त्वमसीतिदृष्टान्तैर्हेतुभिश्च तत्पितुरस्य ह कित्वाक्तं मदेवाहमस्मीति वि-
जज्ञौ । विज्ञातवान् ॥ द्विर्वचनमध्यायपरममाप्स्यथम् ॥

किं पुनरत्र पठे वाक्यप्रमाणेन अनितं फलमात्मनि ! कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधि-
कृतत्वविज्ञाननिवृत्तिस्तस्य फलं वयमवोचाम । त्वंशब्दवाच्यमर्थं श्रोतुं मन्तुं वा-
धिकृतत्वमविज्ञातविज्ञानफलार्थम् । प्राक्चैनम्मादिज्ञानादहमेवं करिष्याम्यग्निहोत्रा-
दीनि कर्माणि, अहमन्नाधिकृतः, एषां च कर्मणां फलमिहामुत्र च भोक्ष्ये, कृतेषु वा
कर्मसु कृतकर्तव्यः स्यां, इत्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतोऽस्मात्पारमनि यद्विज्ञानं
अमृतस्य, यासज्जगते मूलमेकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य
निवर्तते । विरोधान् । न होकस्मिन्नद्वितीये आत्मन्ययमहमस्मीति विज्ञाते ममेव-
मन्यदनेन कर्तव्यमिदं कृत्वास्य फलं भोक्ष्य इति वा भेदविज्ञानमुपपद्यते । तस्मा-
त्सन्तत्याद्वितीयमात्मविज्ञाने विचारानृतज्वात्मविज्ञानं निवर्तते इति युक्तम् । ननु
तत्त्वमसीत्यत्र त्वंशब्दवाच्येऽर्थे सद्बुद्धिरादिश्यते यथादित्यमनआदिषु ब्रह्मादि-
बुद्धिः । यथाच लोके अग्निमादिषु विष्ण्वादिवुद्धिस्तद्वत् । ननु नदेव त्वमिति ।
यदि मदेव श्वेतकेतुः स्यात्कथमान्मानं न विजानीयाद्येन तस्मै तत्त्वमसीत्युपदि-
श्यते । न आदित्यादिवाक्यैर्लक्षणान् । आदित्यो ब्रह्मेत्यादौ इति शब्दव्यवधा-
नान्न साक्षाद्ब्रह्मत्वं गम्यते । रूपादिमत्वाच्चादित्यादीनाम् । आकाशमनमोक्षेतिश-
ब्दव्यवधानादेवावज्ञात्वम् । इह तु मत एवेह प्रवेशं दर्शयित्वा तत्त्वमसीति निर्दि-
ष्टुर्वा सदात्मभावमुपदिशति ॥

ननु पराकमादिगुणः सिद्धोऽस्ति त्वमिति वत्तत्त्वमसीति स्यात् । न । मृदादिवन्म-
देकमेवाद्वितीयं सत्यमित्युपदेशान् । न चापचारविज्ञानात्तस्य तावदेव त्वमिति
सत्संपत्तिरुपदिश्येन । मृपालादुपचारविज्ञानस्य । त्वमिदो यम इतिवत् । नापि
स्तुतिरनुपास्यत्वात् श्वेतकेतोः । नापि सः श्वेतकेतुत्वापदेशेन स्तूयेत । न हि
राजा दामस्त्वमिति स्तुत्यः स्यात् । नापि मनः सर्वोत्तम एकदेशनिरोधो युक्तस्त-
त्त्वमसीति, देशाधिपतेरिव ग्रामाध्यक्षस्त्वमिति । न चान्या गतिरिह सदात्मत्वोप-

देशादर्थान्तरभूता संभवति । ननु सदस्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्तव्यतया चोच्यते
 न त्वज्ञातं सदस्मीति ज्ञायत इति चेत् । नन्वस्मिन्पक्षेऽपि 'अश्रुतं श्रुतं भवति'
 इत्याद्यनुपपन्नम् । न सदस्मीतिबुद्धिविधेः स्तुत्यर्थत्वात् । न आचार्यवान्पुरुषो
 वेद, तस्य तावदेव चिरमित्युपदेशात् । यदि हि सदस्मीति बुद्धिमात्रं कर्तव्यतया
 विधीयते, न तु त्वंशब्दवाच्यस्य सदूपत्वमेव, तदा नाचार्यवान्वेदेति ज्ञानोपा-
 योपदेशो वाच्यः स्यात् । यथा अभिहोत्रं जुहुयादित्येवमादिष्वर्थप्राप्तमेव आचा-
 र्यवत्त्वमिति तद्वत् । तस्य तावदेव चिरमिति च शेषकरणं न युक्तं स्यात् । सदा-
 स्मत्त्वेऽविज्ञातिऽपि सरुद्रबुद्धिमात्रकरणे मोक्षप्रमगात् । न च तत्त्वमसीत्युक्ते
 नाहं सदितिप्रमाणवाक्यजनिता बुद्धिर्निवर्तयितुं शक्या । नांत्तमेति वा शक्यं
 वक्तुम् । सर्वोपनिषद्वाक्यानां तत्परतयैवोपश्रयान् । यथा अभिहोत्रादिविधिज-
 निताभिहोत्रादिकर्तव्यताबुद्ध्यानां अतयार्थवमनुत्पन्नत्वं वा न शक्यते वक्तुं तद्वत् ।
 यत्तृचं सदात्मा सदात्मानं कथं न जानीयादिति । नासां दोषः । कार्यकरणसं-
 घातव्यतिरिक्तोऽहं जीवः कर्मा भोक्तव्येति स्वभावतः प्राणिनां विज्ञानादर्शनात् ।
 किमु तन्मय सदात्मविज्ञानम् । कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञानेऽयति तेषां कर्तृत्वादि-
 विज्ञानं संभवति दृश्यते च । तद्वत्तस्यापि देहादिवात्मबुद्धित्वाच्च स्यात्सदात्मवि-
 ज्ञानम् । तस्मात् विकारावृताभिकृतजावात्मविज्ञानविवर्तकमेवेदं वाक्यं तत्त्वम-
 सीति निवृत्तिरिति ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

ज्ञात्वान्दुशेयैव, किमु वक्तव्यमन्योऽन्यविज्वंनुः अकृतपुण्यातिशयोऽकृतार्थ इति ।
अथवा नान्यदात्मज्ञानाभिरतिशयश्रेयसावनममन्त्रित्येतत्प्रदर्शनार्थं मनस्कुमारनार-
दाख्यायिकारम्यते । येन सर्वविज्ञानमाधनशक्तिमंपन्नस्थापि नारदस्य देवर्षेः
श्रेयो न बभूव, येनोत्तमाभिन्नविद्यावृत्तमाधनशक्तिमंपन्ननिमित्ताभिमानं हित्वा
प्राकृतपुरुषवत्सन्कुमारमुपसमाद श्रेयःसाधनप्राप्तये । अतः प्रख्यापितं भवति
निरतिशयश्रेयःप्राप्तिमाधनत्वमात्मविद्याया इति ॥

ॐ । अधीहि भगव इति होपमसाद् मनस्कुमारं नारदम्नं होवाच
यद्वेद्य तेन मोपमोद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति स होवाच ॥१॥

अर्धाष्टधीष्व भगवो भगवन्निति ह ऋग्वेदोपससाद् । अधीहि भगव इति
मंत्रः । मनस्कुमारं योगीश्वरं द्रष्टुं नारद उपमन्वान् । तं न्यायत उपमन्त्रं
होवाच- यदात्मविषये किंचिद्वेत्य तेन नम्रख्यापनेन मामुपसंदिदमहं जान इति,
ततोऽहं भवनो विज्ञानात्ते तुभ्यमूर्ध्वं वक्ष्यामि । इत्युक्त्विति स होवाच नारदः ॥

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं
पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां
ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽ-
ध्येमि ॥२॥

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि स्मरामि यद्वेत्तेति विज्ञानस्य पृष्टत्वात् । तथा यजु-
र्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं पंचमं वेदं,
वेदानां भारतपंचमाना वेदं व्याकरणमित्यर्थः । व्याकरणेन हि पदादिविभागशः
ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते । पित्र्यं ब्राह्मकल्पम् । राशिं गणितम् । देवमुत्पानज्ञानम् ।
निधिं महाकालादिनिधिशालम् । वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रम् । एकायनं नीति-
शास्त्रम् । देवविद्यां निरुक्तम् । ब्रह्मण ऋग्यजुःसामाख्यस्य विद्या ब्रह्मविद्या
शिक्षाकल्पच्छंदधितयः । भूतविद्या भूततंत्रम् । क्षत्रविद्या धनुर्वेदम् । नक्षत्र-
विद्या ज्योतिषम् । सर्पदेवजनविद्या सर्पविद्यां गारुडं, देवजनाविद्या मंधुक्ति-
नृत्तगीतवाद्यभिर्न्यादिविज्ञानानि । एतत्सर्वं हे भगवोऽध्येमि ॥

सोऽहं भगवो मंत्रविदेवास्मि नात्मविच्छ्रुतां ह्येव मे भगवोऽहोभ्यस्त-
रति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान्शोकस्य पारं
तारयत्विति तं होवाच यद्वै किंचैतदध्यगीष्टा नमिर्वतत् ॥३॥

सोऽहं भगव एतन्मयं जानन्नपि मंत्रविदेवाम्मि शब्दार्थमात्रविज्ञानवाने-
 चाम्मीत्यर्थः । मयों हि शब्दोऽभिधानमात्रमभिधानं च सर्वं मन्त्रेऽन्तर्भवति ।
 मंत्रविदेवाम्मि मंत्राविन्वर्मविदित्यर्थः । 'मन्त्रेषु कर्माणि' इति हि वक्ष्यति । नाग्न-
 विष्णात्मानं वेदि । ननु आत्मापि मंत्रः प्रकाशयते एवेति कथं मंत्रविन्वेषात्म-
 विन् । न । अभिधानाभिधेयभेदस्य विचारत्वान् । न च विकार आत्मेऽप्यति ।
 नन्वात्मापि आत्मशब्देनाभिधीयते । न । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'यत्र नान्य-
 त्पश्यति' इत्यादिश्रुतेः । कथं तर्ह्यन्मेषाधत्मात्स आत्मेत्यादिशब्दा आत्मानं
 प्रत्याययन्ति । नैव शेषः । देहवति प्रत्यागात्मानं भेदविषये प्रयुज्यमानः शब्दो
 देहादीनामात्मत्वे प्रत्याख्यायमाने यत्पाराशिष्टं सन् अवाच्यमपि प्रत्याययति ।
 यथा सराजिह्वायां दृश्यमानायां मेनायां छत्रश्वजपताकादिव्यवहिते अदृश्यमाने-
 ऽपि राज्ञ्येय राजा दृश्यत इति भवति छन्दप्रयोगः, तत्र कौऽर्मा राजेति राज-
 विशेषणिरूपणायां दृश्यमानेतरप्रत्याख्याने अन्यस्मिन्नदृश्यमानेऽपि राजनि राज-
 प्रतीतिर्भवेत्तद्वत् । तस्मात्सोऽहं मंत्रविन्कर्मविदेवाम्मि, कर्मकार्यं च सर्वं विकार
 इति विकारज एवाम्मि नात्माविनात्मप्रकृतिस्वरूपज इत्यर्थः । अत एवोक्तं 'आ-
 चार्यवान्पुरुषो वेद' इति । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । धुनमाग-
 मज्ञानमस्त्येव हि यस्मान्मे मम भगवद्दृशेभ्यो युष्मन्मदृशेभ्यः तरत्यातिकामति
 शोकं मनस्तापमकृतार्थबुद्धितामात्मविदिति । अतः सोऽहमनात्मविस्वादे भगवः
 शोचाम्यकृतार्थबुद्ध्या संतप्ये सर्वदा । तं मा मा शोकस्य शोकमागरम्य पारं
 ज्ञेनं भगवान्तरयत्वात्मज्ञानोद्भूतं कृतार्थबुद्धिमापादयन्वभयं गमयत्वित्यर्थः ।
 तमेवमुक्तवन्तं होवाच— यद्वै किंचित्दृश्यगीष्ठा अवीतवानसि । अभ्यसनेन तद-
 र्थज्ञानमुपलक्ष्यते ज्ञातवानसीत्येतन् । नार्मवैतत् । 'वाचारंभणे विकारो नामधेयं'
 इति श्रुतेः ॥

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः
 पंचमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वाकोवाक्यमेकाग्र्यं देवविद्या ।
 ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या मर्षदेवजनविद्या नार्मवैतत्तामो-
 पास्वेति ॥४॥

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादि नार्मवैतत् । नामोपास्त्व ब्रह्मेति ब्रह्म-
 बुद्ध्या । यथा प्रतिमां विष्णुबुद्धयोपास्ते तद्वत् ॥

स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाङ्मो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाङ्मो भूय इति नाङ्मो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥५॥ इति प्रथमः खंडः ॥

स यस्तु नाम ब्रह्मेत्युपास्ते तस्य यत्फलं भवति तत्र शृणु— यावद्वाङ्मो गतं नाङ्मो गोचरं तत्र तस्मिन्नामविषयेऽस्य यथाकामचारः कामचरणं राज इव स्वविषये भवति । यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते इत्युपसंहारः । किमस्ति भगवो नाङ्मो भूयोऽधिकतरं यद्ब्रह्मदृष्टवर्हमन्यदित्यभिप्रायः । सनत्कुमार आह— नाङ्मो वाव भूयोऽस्त्येव । इत्युक्त आह— यद्यस्ति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ७.१. —

वाग्वाच नाङ्मो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं सामवेद-
माथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यं राक्षिं दैवं निधिं
वाक्रोवाक्पमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां
सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च वेजश्च देवाश्च मनु-
ष्याश्च पक्ष्श्च यथासि च मृगवनस्पतींश्चापदान्याकांठपतंगपिपीलिकं धर्मं
चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च यद्वै याह-
नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नामाधु न
हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवेतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्तेति ॥१॥

वाग्वाच । वागित्वाद्विषयं जिह्वामूर्त्तादिव्यष्टमु म्यानेषु स्थितं वर्णानामभिव्यं-
जकम् । वर्णाश्च नामेति नाङ्मो वाग्भूयसीत्युच्यते । कार्यादि कारणं भूयो दृष्टं
लोके, यथा पुत्रारिता तद्वत् । कथं च वाङ्नाङ्मो भूयसीत्याह— वाग्वा ऋग्वेदं
विज्ञापयत्यमृतेद इति । तथा यजुर्वेदमिन्द्रादि समानम् । हृदयज्ञे हृदयप्रियम् ।
तद्विपरीतमहृदयज्ञम् । यद्यपि वाङ्नाभविष्यद्दर्मादि न व्यज्ञापयिष्यत् वाग्भावे-
ऽध्ययनाभावेऽध्ययनाभावे तदर्थश्रवणाभावः तन्मृगवणाभावे धर्मादि न व्यज्ञा-
पयिष्यन्न विज्ञातमभविष्यदित्यर्थः । तस्माद्वागेवेतच्छब्देच्चारणेन सर्वं विज्ञाप-
यति । अतो भूयसी वाङ्नाप्र । तस्माद्वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते ॥

स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भ-
वति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इति वाचो वाव भूयो-
ऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

समानमन्यन् ॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

७.२.—

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ
मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं च नाम च मनोऽनुभवति ॥ यदा मनसा मनस्यति
मंत्रानधीर्यायेत्यधीते कर्माणि कुर्वीत्येत्थ कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छेयेत्यधेच्छत
इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यधेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि
ब्रह्म मन उपास्वेति ॥१॥

मनो मनस्यनविशिष्टमंतःकरणं वाचो भूयः । तद्धि मनस्यनव्यापारवद्वाचं
वक्तव्ये प्रेरयति । तेन वाङ्मनस्यंतर्भवति । यच्च यस्मिन्नंतर्भवति तत्तस्य व्याप-
कत्वान्नो भूयो भवति । यथा वै लोके द्वे वा आमलके फले द्वे वा कोले बदर-
फले द्वौ वाक्षौ विभांतकफले मुष्टिरनुभवति मुष्टिस्ते फले व्याप्नोति मुष्टौ हि ते
अंतर्भवतः । एवं वाचं च नाम च आमलकादिबन्मनोऽनुभवति । स यदा
पुरुषो यस्मिन्काले मनसाऽन्तःकरणेन मनस्यति, मनस्यन् विवक्षाबुद्धिः, कथं
मंत्रानधीर्यायेत्तत्तत्तस्य विवक्षा कृत्वाऽधीते । तथा कर्माणि वृथायेति
चिकीर्षाबुद्धिः कृत्वाऽथ कुरुते । पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छां कृत्वा तत्प्राप्त्यु-
पायानुष्ठानेनाधेच्छते, पुत्रादीन्प्राप्नोतीत्यर्थः । तथेमं च लोकममुं चापायेनेच्छेयेति
तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाधेच्छते प्राप्नोति । मनो ह्यात्मा, आत्मन कर्तृत्वं भोक्तृत्वं
च सति मनसि नान्यथेति मनो ह्यात्मेत्युच्यते । मनो हि लोको, सत्येव हि
मनसि लोको भवान् तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानं चेति मनो हि लोको यस्मान्मान्मनो
हि ब्रह्म । यत एवं तस्मान्मन उपास्वेति ॥

॥ यो मनो ब्रह्मेत्युपासने यायन्मनसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो
भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपासोऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो वाव
भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्प्रवीक्षति ॥२॥ इति तृतीयः खंडः ॥

न यो मन इत्यादि समानम् ॥ इति तृतीयः खंडः ॥ ७.३.—

संकरूपो वाव मनसो भूयान् यदा वै संकरूपयतेऽथ मनस्येत्यथ वाच-
मरियति तामु नाम्नीरयति नाम्नि भग्ना एकं भवन्ति मंत्रेषु कर्माणि ॥१॥

संकरूपो वाव मनसो भूयान् । संकरूपोऽपि मनस्यनवदत्तकरणवृत्तिः,
कर्तव्याकर्तव्यविषयविभागेन समर्थनम् । विभागेन हि समर्थिते विषये चिकी-
र्षाबुद्धिर्मनस्यनानंतरं भवति । कथम् । यदा वै संकरूपयते कर्तव्यादिषिषया-
न्विभजते इदं कर्तुं युक्त इदं कर्तुमयुक्तमिति, अथ मनस्यति मंत्रानधीर्याये-

मूलम् । अतो विधेष्ट स एव संकल्पः । अतः संकल्पमुपास्व इत्युक्त्वा फल-
माह तदुपासकम् ॥

स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते संकल्पान्वे स लोकान्धुवान्धुवः प्रति-
ष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽप्रथमानानव्यथमानोऽभिमिष्यति यावत्संकल्पस्य गतं
तन्नास्य यथाकामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः संकल्पा-
द्भूय इति संकल्पाद्वाथ भूयोऽस्ति तन्मे भगवान्ब्रवीत्स्विति ॥३॥ इति
चतुर्थः खंडः ॥

स यः संकल्पं ब्रवीति ब्रह्मबुद्धयोपास्ते संकल्पान्वे धात्रा अग्न्येमे लोकाः
फलमिति कल्पान्तमर्थितान्संकल्पितान्स विद्वान्धुवान्धुवः अत्यन्ताधुवापेक्षया,
धुवश्च स्वयम् । लोकिनो ह्यधुवत्वे लोके धुवश्शुभेर्वर्धेनि धुवः सम्प्रातिष्ठितानु-
पकरणसंरक्षानित्यर्थः । पशुपुत्रादिभिः प्रतिष्ठितेति दर्शनात्स्वयं च प्रतिष्ठितः
आत्मीयोपकरणसंपन्नो अव्यथमानानमिन्द्रादित्रातरहितान् अव्यथमानश्च स्वयम-
भिसिध्यत्यभिप्रायोतीत्यर्थः । यावत्संकल्पस्य गतं संकल्पगोचरन्तन्नास्य यथा-
कामचारो भवति, आत्मनः संकल्पस्य न तु सर्वथा संकल्पस्येति, उत्तरफल-
विरोधान् । यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते इत्यादि पूर्ववत् ॥ ७.४.—

चित्तं वाव संकल्पाद्भूयो यदा वै चेतपतेऽथ संकल्पपतेऽथ मन-
स्यस्यथ घात्तमीरयति तामु नास्मीरयति नास्मि मंत्रा एकं भवन्ति मंत्रेषु
कर्माणि ॥१॥

चित्तं वाव संकल्पात् भूयः । चित्तं चेतयितृत्वं प्राप्तकालानुरूपबोधवत्त्वं
अतीतानागतविषयप्रयोजननिरूपणसामर्थ्यं च, तत्संकल्पादपि भूयः । कथम् ।
यदा वै प्राप्तं वस्तिवदेव प्राप्तमिति चेतयते, तदा तदादानाय वाऽपेहाय वाथ
संकल्पयतेऽथ मनस्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥

तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि
तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्वेदं वेद यद्वा
अयं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादित्यथ यथरूपविचित्तवान्भवति तस्मा एवोत
शुश्रूषन्ते चित्तं ह्येवैषामेकायनचित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठितं चित्तमुपास्वेति ॥२॥

तानि संकल्पादीनि कर्मफलान्तानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ता-
स्पत्तीनि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्तस्थितानीत्यपि पूर्ववत् । किञ्च चित्तस्य माहा-

स्यम् । यस्माच्चित्तं संकल्पादिमूलं तस्माच्चक्षुषि चर्तुष्वद्बहुशास्त्रादिपरिज्ञानब्रान्ग-
ञ्चचित्तो भवति प्राप्तादिचेतयितृन्वमामर्शबिरहितो भवति, तं निपुणं लौकिका-
नायमस्ति विद्यमानोऽयसस्यम एवेत्येवमाहुः । यच्चायं त्रिविच्छास्त्रादि वेद श्रुत-
शास्त्रद्वयस्य गृधेवेति कथयन्ति । कस्मान् । यद्ययं विद्वान्स्यादित्यमेवमचित्तो
न स्यात् तस्मादस्य श्रुतमप्यश्रुतमेवेत्याहुरित्यर्थः । अथाप्यपि यदि चित्त-
वान्भवति तस्मा एतस्मै तदुक्तार्थग्रहणार्थेतापि शुभूपन्ते श्रोतुमिच्छन्ति ।
तस्माच्च चित्तं शेषपां संकल्पादीनामेकाग्रतांमत्यादि पूर्ववत् ॥

स यश्चित्तं ग्रह्येन्युपास्ते चित्तार्थं स लोकाभ्युवाभ्युवः प्रतिष्ठितान्प्र-
तिष्ठितोऽव्ययमानानव्ययमानोऽभिभिष्यति यावाच्चित्तस्य गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ग्रह्येन्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति
चित्ताद्वाच भूयोऽस्तीति तस्मै भगवान्मयीविति ॥३॥ इति पंचमः खंडः ॥

चिन्तापुष्पितान्शुद्धिमहृणः स चिन्तापागको ध्रुवानित्यादि चोक्तार्थम् ॥
इति पंचमः खंडः ॥ ७.५.—

ध्यानं याव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्याय-
तीव ध्यायन्तीवचापो ध्यायन्तीव पर्यन्ता ध्यायन्तीव देवमनुष्यान्तस्मात्
इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्त्यथ येऽस्याः
कलहिनः पिशुना उपजादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादांशा इवैव ते भव-
न्ति ध्यानमुपास्तेवेति ॥१॥

य यो ध्यानं ग्रह्येन्युपास्ते यावद्भयानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो
भवति यो ध्यानं ग्रह्येन्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाच
भूयोऽस्तीति तस्मै भगवान्मयीविति ॥२॥ इति षष्ठः खंडः ॥

ध्यानं याव चिन्ताद्भूयः । ध्यानं नाम आत्मोक्तेदेवतायास्तंरनेत्यचलो भिन्न-
जार्णथैरन्तरितः प्रत्ययगनानः । एकाग्रतेर्न यमाहुः । इत्यने च ध्यानस्य मा-
हात्म्यं फलनः । कथम् । यथा योगी ध्यायन्नित्यलो भवति ध्यानफललाभे । एवं
ध्यायतीव निधत्ता इत्यने पृथिवी । ध्यायन्तीवान्तरिक्षमित्यादि गमानमन्यत् ।
देवाथ मनुष्याथ देवमनुषा मनुषा एव वा देवमनुषा देवमनुषाः समानगुण-
गोपता मनुष्या देवत्वत्वं न अहन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं त्रिभिष्टं ध्यानं, तस्मात्
दृष्टं सांके मनुष्याणामेव धर्मेविद्यया गुणैर्वा महतां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति, धनादि-

महत्त्वं हेतुं लभन्ते इत्यर्थः । ध्यानापादाशा इव ध्यानस्यापादनमापादो ध्यान-
फललाभ इत्येतत् नम्यांशोऽवयवः कदा कश्चिन् ध्यानफललाभकलावंत इवैवे-
त्यर्थः । ते भवन्ति निश्चला इव लभ्यन्ते न क्षुद्रा इव । अथ ये पुनरन्याः क्षुद्राः
किंचिदपि धनादिमहत्त्वं देशमप्राप्तास्ते पूर्वोक्तविपरीताः कलहिनः कलहशीलाः
पिष्टुताः परदोषोद्भासका उपवादिनः परदोषं मामीप्सयुक्तमेव वदितुं शीलं येषां
ते उपवादिनश्च भवन्ति । अथ ये महत्त्वं प्राप्ता धनादिनिमित्तं तेऽन्यान्यप्रति
प्रभवन्तीति प्रभवो विद्याचार्यराजेश्वरादयो ध्यानापादाशा इव इत्याद्युक्तार्थम् ।
अनौ दृश्यते ध्यानस्य महत्त्वं फलतोऽनौ भूयश्चिन्तान् अतस्तदुपास्य इत्याद्यु-
क्तार्थम् ॥ इति पष्ठः खंडः ॥

७.६.—

विज्ञानं वाच ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदं साम-
वेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पंचमं वेदानां वेदं विद्म्यं राशिं दैवं निधिं
वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्प-
देवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च धारुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवांश्च मनु-
ष्यांश्च पशून् च वयंसि च नृणवनस्पतीन्क्षुपदाभ्याकीटपतंगपिपीलिकं धर्मं
चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं चाक्षं च रसं
चेमं च लोकममुं च विजानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्त्वेति ॥१॥

विज्ञानं वाच ध्यानाद्भूयः । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं ज्ञानं तस्य ध्यानकारणत्वा-
द्विज्ञानात् भूयस्त्वम् । कथं च तस्य भूयस्त्वमित्याह—विज्ञानेन वा ऋग्वेदं
विजानात्ययमृग्वेद इति प्रमाणतया अस्यार्थज्ञानं ध्यानकारणम् । तथा यजुर्वेद-
मित्यादि । किंच पश्चादाथ धर्माधर्मौ शास्त्रसिद्धौ गाव्यसाधुनी लोकतः स्मार्ते
वा दृष्टविषयं च सर्वं विज्ञानेनैव विजानातीत्यर्थः । तस्माद्युक्तं ध्यानाद्विज्ञानस्य
भूयस्त्वम् । अनौ विज्ञानमुपास्त्वेति ॥

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकाज्ज्ञानवतोऽ-
भिसिध्यति यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति विज्ञानाद्वाच भूयोऽस्तीति तन्मे
भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥ इति सप्तमः खंडः ॥

१२७ उपासनफलं विज्ञानवत । विज्ञानं येषु लोकेषु तान्विज्ञानवतो लोका-
ज्ज्ञानवतश्च अभिसिध्यत्यभिप्रायोति । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं ज्ञानं अन्यविषयं

नैपुण्यं तद्वद्विर्युक्तांशोकान्प्राप्नोतात्यर्थः । यावद्विज्ञानम्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ७.७.—

बलं वाय विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकंपयते
न यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता
भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मंता भवति बोद्धा भवति कर्ता
भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनांतरिक्षं बलेन द्यौर्ब-
लेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च चरांसि च नृणवनस्पतयः आ-
पद्गाम्याकीटपतंगपिपीलिकं बलेन लोकास्तिष्ठति बलमुपास्त्वेति ॥१॥

स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारी
भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपासोऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाय भूयोऽ-
स्तीति तन्मे भगवान्मवीप्सिति ॥२॥ इति अष्टमः खंडः ॥

बलं वाय विज्ञानात् भूयः । बलमिलभोपयोगजनितं मनसा विज्ञेये प्रति-
भानसामर्थ्यम् । अनशनात् 'ऋगादीनि न वै मा प्रतिभान्ति भौ' इति श्रुतेः ।
शरीरेऽपि तदेवोत्थानादिसामर्थ्यं यस्माद्विज्ञानवतां शतमप्येकं प्राणी बलवाना-
कंपयते यथा हस्ती मत्तौ मनुष्याणां शतं समुदितमपि । यस्मादेवमन्त्राद्युपयो-
गनिमित्तं बलं तस्मात्पुं पुरुषो यदा बली बलेन तद्वान्भवति, अथोत्थातोत्थान-
स्य कर्तानिष्ठंश्च गुरुणामाचार्यस्य च परिचरिता परिचरणस्य शुभ्रूपायाः कर्ता
भवति परिचरन्नुपसत्ता तेषां सर्मापगो अंतरंगः प्रियो भवतोत्यर्थः । उपसीदंश्च
सामीप्यं गच्छनेकाग्रतया आचार्यस्याग्न्यस्य चोपदेष्टुर्गुरोर्द्रष्टा भवति । ततस्त-
दुक्तस्य श्रोता भवति । तत इदमेभिरुक्तमेवमुपपद्यते इत्युपपात्तितो मंता भवति ।
मन्वानश्च बोद्धा भवत्येवमेवेदमिति । तत एवं निश्चित्य तदुक्तार्थस्य कर्तानुष्ठाता
भवति विज्ञातानुष्ठानकलत्स्वानुभविता भवतोत्यर्थः । किंच बलस्य साहाय्यं बलेन
वै पृथिवी तिष्ठतीत्यादि ऋज्वर्थम् ॥ इति अष्टमः खंडः ॥ ७.८.—

अन्नं वाय बलाद्भूयस्तस्माद्यथपि दश रात्रीर्नाक्षीयाद्यस्तु ह जीवेद्भू-
चाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमंताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथायस्यायै द्रष्टा भवति
श्रोता भवति मंता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमु-
पास्त्वेति ॥१॥

अन्नं वाय बलात् भूयः । बलहेतुत्वात् । कथमन्नस्य बलहेतुत्वमित्युच्यते-
यस्माद्बलकारणमन्नं तस्माद्यथपि कश्चिद्दश रात्रीर्नाक्षीयात् सोऽनोपयोगनिमित्तस्य

बलम्य हान्या मियते । न चेन्मियते यद्यु ह जीवेत्, दृश्यन्ते हि माममप्यन-
भन्तो जीवन्तः । अथवा, स जीवन्नयद्रष्टा भवति गुरोरपि, तत एवाभ्रोते-
त्यादि पूर्वावेपरीतं सर्वं भवति । अथ यदा बहून्यहान्यनशितो दर्शनादिक्रिया-
स्वसमर्थः सन्नस्यार्था । आगमनमायोऽन्नम्य प्राप्तिरित्यर्थः । न यस्य विद्यते
सोऽन्नस्यायी । आये इत्येतद्दर्शनव्यत्ययेन । अवाप्तस्याया इत्यपि पाठे एवमेवार्थः ।
द्रष्टेत्यादिकार्यभ्रवणात् । दृश्येत ह्यभ्रोपयोगे दर्शनादिसामर्थ्यं न तदप्राप्तौ । अतो
अन्नमुपास्तेति ॥

स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान्पानवतोऽभिसिध्यति
यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाय मूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥

फलं चाब्रवत- प्रभूताभ्यान्वै न लोकान्पानवतः प्रभूतोदकाश्च अन्नपानयोः
नित्यसंबन्धात् लोकानभिसिध्यति । समानमन्यत् ॥ इति नवमः खंडः ॥ —

आपो वावाक्काद्भूयस्त्वस्माद्यदा सुवृष्टिर्भवति व्याधीयन्ते प्राणा
अन्नं कर्तव्यो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भयत्यनंदिनः प्राणा भवन्त्यन्नं
बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी यदंतरिक्षं यदधोऽर्धपर्यन्ता
यदेवमनुष्या यत्पशवश्च यदांसि च तृणवनस्पतयः स्थापदान्याकीटपतंग-
पिपीलिकमाप एवेमा मूर्ता अप उपास्तेति ॥१॥

आपो वावानात् भूयस्योऽन्नकारणत्वात् । यस्मादेवं तस्माद्यदा यस्मिन्काले
सुवृष्टिः सस्यहिता शोभना उष्टिर्न भवति तदा व्याधीयन्ते प्राणा दुःखिनो भव-
न्ति । किनिमित्तमित्याह—अन्नमन्मिन्संवत्सरे नः कर्तव्योऽपतरं भविष्यतीति ।
अथ पुनर्यदा सुवृष्टिर्भवति तदार्नंदिनः सुखिनो ह्यः प्राणा प्राणिनो भवन्त्यन्नं
बहु प्रभूतं भविष्यतीति । अप्संभवत्वान्मूर्तस्यान्नस्य आप एवेमा मूर्ता, मूर्त-
भेदाकारपरिणता इति मूर्ता; येयं पृथिवी यदंतरिक्षमित्यादि । आप एवेमा
मूर्ता अतोऽप उपास्तेति ॥

स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते आप्नोति सर्वान्कामान्स्तृप्तिमान्भवति यावदपा
गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽन्नयो
भूय इत्यन्नयो वाव मूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥

फलं—स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते आप्नोति सर्वान्कामान्काम्यान्मूर्तिमतो

विषयानित्यर्थः । अप्यभवत्वाच्च तृप्तः अव्यपमानानुप्तिमांश्च भवति । समानमन्यत् ॥ इति दशमः खंडः ॥ ७.१०.—

तेजो वावाद्भयो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याकाशमभितपति तदाहुर्नि-
शोचति नितपति वरिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाधापः सृजते
तदेतदूर्वाभिश्च तिरश्चाभिश्च विद्युद्गिरादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्त-
नयति वरिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाधापः सृजते तेज उपा-
स्म्येति ॥१॥

तेजो वावाद्भयो भूयः । तेजोऽङ्कारणत्वात् । कथमङ्कारणत्वमित्याह—
यस्माद्वयोनिस्तेजस्तस्माद्वा एतस्तेजो वायुमागृह्यावष्टभ्य स्वात्मना निश्चली-
कृत्य वायुं अकाशमभितपस्याकाशमभिष्यानुवत्तपति यदा, तदाहुर्लौकिका नि-
शोचति संतपति सामान्येन जगत् नितपति देहानतो वरिष्यति वै इति । प्रमिदं
हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवनः कार्यं भविष्यतीति विज्ञानम् । तेज एव तत्पूर्व-
मात्मानमुद्भूतं दर्शयित्वा अधानंतरमपः सृजते अतोऽप्यगृह्णन् भूयोऽद्भ्यस्तेजः ।
किचान्यत्तदेतज्ज एव स्तनयित्नु रूपेण वर्पहेतुर्भवति । कथम् । ऊर्वाभिश्चावर्ष-
गाभिर्विद्युद्गिरास्तिरश्चाभिश्च निर्यग्गताभिश्च सह आहादाः स्तनयनशब्दाधरन्ति ।
तस्मान्नद्वर्गनादाहुर्लौकिका विद्योतने स्तनयति वरिष्यति वै इत्याद्युक्तार्थम् ।
अतस्तेज उपास्म्येति ॥

स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान्भास्वतोऽप-
हततमस्कानभिमिष्यति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामधारो भवति
यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्मि भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्मीति
तस्मे भगवान्प्रवीत्येति ॥२॥ इति एकादशः खंडः ॥

तस्य तेजस उपासनफलं—तेजस्वी वै भवति । तेजस्वत एव च लो-
कान्भास्वतः प्रजाभवतोऽपहततमस्कान् वावाध्यात्मिकाज्ञानाद्यपनीतनमस्कानभि-
सिष्यति । ऋज्वर्थमन्यन् ॥ इति एकादशः खंडः ॥ ७.११.—

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याचंद्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्रा-
प्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आ-
काशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजायत आकाशमुपास्वेति ॥१॥

आकाशो वाव तेजसो भूयान् । वायुसहितस्य तेजसः कारणत्वाद्योम्नः ।

वायुमागृथेति तेजसा सहोक्तो वायुरिति पृथगिह नोक्तस्तेजसः । कारणं हि लोके कार्यात् भूयो दृष्टम् । यथा घटादिभ्यो मृत्तयाकाशो वायुसहितस्य तेजसः कारणमिति ततो भूयान् । कथम् । आकाशे वै सूर्याचंद्रमगावुभौ तेजोह्रौ विद्युज्जज्ञाण्यग्निश्च तेजोरूपाण्याकाशेऽतः । यच्च यस्यांतर्गतिं तदल्पं भूय इतरत् । किंच आकाशेनाह्वयति चान्यमन्यः, आहूतश्चेतर आकाशेन शृणोति, अन्योक्तं च शब्दमन्यः प्रतिशृणोति, आकाशे रमते क्रीडत्यन्योन्यं सर्वैः तथा न रमते वाकाशे वधादिवियोगे, आकाशे जायते न मूर्तेनावष्टब्धे । तथाकाशमभिलक्ष्य अंतुरादि जायते न प्रतिलोमम् । अत्र आकाशमुपास्त्व ॥

स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्प्रकाशवतोऽसंवाधानुद्गायवतोऽभिमिष्यति यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्मि भगव आकाशाद्भूय इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्प्रवीत्विति ॥२॥ इति द्वादशः खंडः ॥

फलं शृणु— आकाशवतो वै विस्तारयुक्तान्स विद्वोलोकान्प्रकाशवतः । प्रकाशाकाशयोर्नित्यसंबंधात्प्रकाशवतश्च लोकानसंवाधान्, संवाधनं संवाधः संवाधोऽन्योन्यपीडा तद्रहितानसंवाधानुद्गायवतो विस्तीर्णगतीन्विस्तीर्णप्रचारोल्लोकानभिमिष्यति । यावदाकाशस्येत्याद्युक्तार्थम् ॥ इति द्वादशः खंडः ॥ ७.१२—

स्मरो वावाकाशान्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरद्य स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणुयुर्न मन्वीरद्य विजानीरन्यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वीरद्य विजानीरन्स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून्स्मरमुपास्त्वेति ॥१॥ स य स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्मि भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्प्रवीत्विति ॥१॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥

स्मरो वावाकाशान् भूयः । स्मरणं स्मरोऽन्तःकरणधर्मः । स आकाशात् भूयानिति द्रष्टव्यं लिंगव्यत्ययेन । स्मर्तुः स्मरणे हि सत्याकाशादि सर्वमर्थवत् स्मरणवतो भोग्यत्वात् । असति तु स्मरणे सदपि असदेव । सत्त्वकार्याभावात् । नापि सत्त्वं स्मृत्यभावे शन्यमाकाशादीनामवगंतुं इत्यतः स्मरणस्य आकाशान् भूयस्तम् । दृश्यते हि लोके स्मरणस्य भूयस्त्वं यस्मात्तस्माद्यद्यपि समुदिता बहव एकास्मिन्नासीरनुपविशेयुस्ते तत्रासीना अन्योन्यभाषितमपि न

स्मरन्त्येत्स्युर्नैव ते कंचन शब्दं शृणुयुः, तथा न मन्वीरन् मंतव्यं चेत्स्मरेयुः ।
स्तदा मन्वीरन्मृत्वाभावाच्च मन्वीरन् तथा न विजानीरन् । यदा वाव ते स्मरेयु-
मंतव्यं विज्ञातव्यं श्रोतव्यं चाथ शृणुयुरथ मन्वीरन्वय विजानीरन् । तथा स्मरेण
वै मम पुत्रा एत इति पुत्रान्विजानाति, स्मरेण पश्यन् । अतो भूयस्त्वात्स्मर-
मुदास्तेति । उक्तार्थमन्यत् ॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥ ७.१३.—

आशा वाव स्मरान् भूयसी । आशाऽप्राप्तवत्त्वाकांक्षा, आशा तृणा काम
पुत्रांश्च पश्यंश्चेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपास्वेति ॥१॥

आशा वाव स्मरान् भूयसी । आशाऽप्राप्तवत्त्वाकांक्षा, आशा तृणा काम
इति यामाहुः पर्यायैः ना च स्मरान् भूयसी । कथम् । आशया शंतकरणस्थया
स्मरति स्मर्तव्यम् । आशाविषयस्य स्मरजसौ स्मरो भवति । अतः आशेद्ध
आशयाभिबर्धितः स्मरभूतः स्मरवृणाशोन्मज्जानयतिऽर्थात् च तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो
विधीय श्रुत्वा कर्माणि कुरुते तत्फलानर्थैव, पुत्राथ पश्यंश्च कर्मफलभूतानिच्छेत-
मिनांछते, आशयेन तत्साधनान्यनुनिष्ठति । इमं च लोकमाशेद्ध एव स्मरादोक्त-
संप्रदेहेतुभिरिच्छते । अमुं च लोकमाशेद्धः स्मरंस्तत्साधनानुष्ठानेनेच्छते । अतः
आशारशनावगच्छं स्मराकांक्षादिनामर्थत जगच्चर्काभूतं प्रतिप्राणि । अतः आशयाः
स्मरादिभि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्व ॥

स य आशां ब्रह्मेऽपुषान्त आशयास्य सर्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा
हास्पाशिपो भवन्ति यावदाशया गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य
आशां ब्रह्मेऽपुषास्तेऽस्ति भगव आशया भूय इत्याशया वाव भूयोऽस्तीति
तन्मे भगवान्प्रवीणिविति ॥२॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥

यस्त्वाशां ब्रह्मेऽपुषास्ते शृणु तस्य फलम् । आशया गदोपासितया अस्यो-
पासकस्य सर्वे कामाः समृध्यन्ति समृद्धि गच्छन्ति । अमोघाः हास्याशिपः
प्रार्थना. सर्वा भवन्ति, यत्प्राप्तं सर्वं तदवश्यं भवतीत्यर्थः । यावदाशया
गतमित्यादि पूर्ववत् ॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥ ७.१४.—

प्राणो वा आशया भूयान्यथा वा अरा नामा समर्पिता पृथमसि-
न्प्राणे सर्वं समर्पितं प्राणः प्राणेन याति प्राण. प्राणं ददाति प्राणाय ददाति.
प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो आता प्राण. स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो
ब्राह्मणः ॥ १॥

नामोपक्रममाशान्तं कार्यकारणत्वेन निमित्तनैमित्तिकत्वेन च उत्तरोत्तरभूय-
स्तया अवस्थितं स्मृतिनिमित्तसङ्कावमाशारशनापाशैर्विधाशितं सर्वं सर्वतो विस-
मिव तंतुभिर्यस्मिन्प्राणे समर्पितम् । येन च सर्वतो व्यापिना अंतर्बहिर्गतेन सूत्रे
मणिगणा इव सूत्रेण ग्रथितं विवृतं च । स एव प्राणो वा आज्ञाया भूयान् ।
कथमस्य भूयस्त्वमित्याह दृष्टान्तेन समर्थयंस्तत् भूयस्त्वम्— यथा वै लोके रथ-
चक्रस्याराः रथनाभौ समर्पिताः संश्रिताः संश्रयशिता इत्येतत् एवमस्मिन्निग-
संवातस्य प्राणे प्रज्ञात्मनि दैहिके मुखे, यस्मिन्परा देवता नामरूपव्याकरणाय
आदर्शोद्गो प्रतिविम्बज्जैवनात्मनानुप्रविष्टा । यद्य महाराजस्यैव सर्वाधिकारी-
श्वरस्य 'कस्मिन्नु अहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा-
स्यामीति स प्राणमध्वज' इति श्रुतः । यस्तु च्छायेवानुगत ईश्वरम् । “तद्यथा
रथस्योपे नैमिरर्पितो नाभावस्य अर्पिता एवमेवेता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्त्वर्पिताः
प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः, स एव प्राण एव प्रज्ञात्मा” इति कौपीतकिनाम् । अत
एवमस्मिन्प्राणे सर्वं यथोक्तं समर्पितम् । अतः स एव प्राणेऽपरतंत्रः प्राणेन
स्वशक्त्यैव याति, नान्यकृतं गमनादिकेयास्तस्य सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वं क्रिया-
कारकफलभेदजातं प्राण एव, न प्राणाद्बहिर्भूतमस्तीति प्रकरणार्थः । प्राणः प्राणं
वदति । यद्वदति तत्त्वात्मभूतमेव । यस्मै वदति तदपि प्राणायैव । अतः
त्रिधाद्यारूपोऽपि प्राण एव ॥

स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाचार्यं वा ब्राह्मणं
वा किञ्चिद्भूतमिष प्रत्यहं विस्त्वास्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृ-
हा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि असृहा वै त्वमस्यचार्यहा वै त्वमसि
ब्राह्मणहा वै त्वमसीति ॥२॥

कथं त्रिधादिशब्दानां प्राप्तिद्वार्योत्सर्गेण प्राणविग्रहत्वमिति । उच्यते—
सति प्राणे त्रिधादिषु त्रिधादिशब्दप्रयोगात्तदुत्क्रान्तौ च प्रयोगाभावात् । कथं
तदित्याह स य. कश्चित्त्रिधादीनामन्यनमं यदि तं भृशमिव तदननुत्पमिव किं-
चिद्भूतं त्वं सारादियुक्तं प्रत्याह, तदनं पार्थक्यं अहुर्योगेने, विस्त्वास्तु
धिगस्तु त्वमित्येवम् । पितृहा वै त्वं पितुर्हन्तेत्यादि ॥

अथ यद्यप्येनानुक्रान्तप्राणाञ्जुलेन सप्राप्तं अतिपदभेदेनैव ध्रुयुः
पितृहासीति न मातृहासीति न भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्य-

हासीति न बाह्यणहासीति ॥३॥

अथनानेव उक्तान्तप्राणास्त्यक्तदेहनाथान् यद्यपि शूलेन समासं समस्य व्यतिपदहेतुस्य गंदहेत् एवमप्यतिशूरं कर्म ममासन्न्यस्यासादिप्रकारेण दहन-
लक्षणं तदेहमप्यदमेव कुर्याणं नैवेनं द्रुयुः पितृहेत्यादि । तस्मादन्वयव्यतिरेका-
भ्यामवगम्यते एतत्पित्राद्यास्त्वोऽपि प्राण एवेति ॥

प्राणो ह्येतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान
एवं विज्ञानश्रुतिवादी भवति सं चेद्द्रुयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यसीति द्रुयाज्ञा-
पन्हुवीत ॥४॥ इति पंचदशः खंडः ॥

तस्मात्प्राणो ह्येतानि पित्रादीनि सर्वाणि भवति चलाणि स्थिराणि च ।
स वा एष प्राणविदेवं यथोक्तप्रकारेण पश्यन्फलतोऽनुभवमेवं मन्वान उपपत्ति-
निश्चितयत्नेवं विज्ञानश्रुपत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्चयं कुर्वन्निश्चयः । मनन-
विज्ञानाभ्यां हि संभूतः शास्त्रार्थो निश्चितो दृष्टो भवेत् । अत एव पश्यत्यतिवादी
भवति नामाद्याशतमर्तात् वदनशालो भवतीत्यर्थः । तं चेत् द्रुयुत्वं यथेवमति-
वादिनं सर्वदा सर्वैः शब्देनास्माद्याशान्तमर्तात् वर्तमानं प्राणमेवं वदन्तमेवं पश्य-
न्तमतिवदनशीलमतिवादिनं ब्रह्मादिस्तदपयंतस्य हि जगतः प्राण आत्माऽहमिति
श्रुवाणं यदि द्रुयुरतिवाद्यसीति । बाह्यमतिवाद्यसीति द्रुयाज्ञापन्हुवीत । कस्मा-
द्व्यसावपहुवीत । यत्प्राणं सर्वं श्वरमयमहमस्मीत्यारमन्वेनोपगतः ॥ इति पंचदशः
खंडः ॥

७.१५.—

न एष भारदः सर्वातिशयं प्राणं स्वभारमानं सर्वान्मानं ध्रुत्वा नानः पर-
मन्नीत्युपरराम । न पूर्ववन्दिमस्मि भगवः प्राणान् भूय इति पप्रच्छ यत्तत्स-
मेवं विरारानृतप्रद्विश्रमेन परितुष्टमृताथं परमार्थगत्यातिवादिनामात्मानं मन्व-
मानं योम्यं शिष्यं मिथ्याप्रहविशेषाद्विप्रच्यावयन्नाह भगवान्मनत्तुमारः—

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनानिवदति सोऽहं भगवः सत्येनानि-
वदानीमि मयं सत्येन विजिज्ञाभितप्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति
॥१॥ इति षोडशः खंडः ॥

एष तु वा अतिवदति यमहं वक्ष्यामि, न प्राणविदतिवादी परमार्थतः ।
नामाद्येभं ॥ नस्थानिवादित्वम् । यन्तु भूमास्यं सर्वातिशयं तत्त्वं परमार्थ-
गतं वेद गोऽतिवादीत्यत आह— एष तु वा अतिवदति यः सत्येन परमार्थसत्य-

विज्ञानवत्तया अतिवदति । सोऽहं त्वा प्रपन्नो भगवन्सत्येनातिवदानि । तथा मां नियुनक्तु भगवान्यथाहं मत्येनातिवदानां त्यमिप्रायः । यथेवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञासितव्यमित्युक्त आह नारदः । तथास्तु तर्हि सत्यं भगवो विजिज्ञामे विशेषेण जातुमिच्छयं त्वतोऽहमिति ॥ इति षोडशः खंडः ॥

७.१६.—

यदा वै विज्ञानायथ मत्स्यं वदति नाविज्ञानन्सरथं वदति विज्ञानञ्चेय सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥१॥ इति सप्तदशः खंडः ॥

यदा वै सत्यं परमार्थतो विज्ञानातीदं परमार्थतः सत्यमिति, ततोऽवृत्तं विकारजातं वाचारंभणं हित्वा सर्वविकारावस्थं मदेवैकं सत्यमिति तदेवाथ वदति यद्वदति । ननु विकारोऽपि नत्यमेव । 'नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः' 'प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम्' इति श्रुत्यंतरान् । सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यंतरे विकारस्य, न तु परमार्थापेक्षमुक्तम् । किं तर्हि ! इन्द्रियविषयत्वोपेक्षं सच्चत्येति सत्यमित्युक्तं तद्द्वारेण च परमार्थसत्यस्य उपलब्धिर्विर्वाक्षतेति । 'प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यं' इति चोक्तम् । इहापि तदिष्टमेव । इह तु प्राणविषयात्परमार्थसत्यविज्ञानाभिमानात् व्युत्थाप्य नारदे यत्सदेव सत्यं परमार्थतो भूमाख्यं तद्विज्ञापयिष्यामोऽप्येव विशेषतो विवक्षितोऽर्थः । नाविज्ञानन्सत्यं वदति यस्त्वविज्ञानं वदति सोऽन्यादिशब्देन आग्न्यादीन्परमार्थसद्रूपान्मन्यमानो वदति, न तु ते रूपत्रयव्यतिरेकेण परमार्थतः मन्ति । तथा तान्यापि रूपाणि सदपेक्षया नैव सन्तीत्यतो नाविज्ञानन्सत्यं वदति । विज्ञानं नैव सत्यं वदति । न न तत्सत्यविज्ञानं अविजिज्ञासितमप्रापितं ज्ञायत इत्याह— विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । यथेवं विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति । एवं सत्यादीनां चोत्तरांतराणां करोत्यंतानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयम् ॥ इति सप्तदशः खंडः ॥

यदा वै मनुतेऽथ विज्ञानाति नामत्वा विज्ञानाति मत्वैव विज्ञानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मति भगवो विजिज्ञास इति ॥१॥ इति अष्टादशः खंडः ॥

यदा वै मनुत इति । मतिर्मननं तर्कं ॥ इति अष्टादशः खंडः ॥

यदा वै श्रद्धास्यथ मनुते नाश्रद्धन्मनुते श्रद्धादेव मनुते श्रद्धा

त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञाम्य इति ॥१॥ इति एकोन-
विंशतितमः खंडः ॥

मंतव्यविषये आदरः आस्तिस्यबुद्धिः यथा ॥

७.१९.—

यदा वै निमित्तमस्य श्रद्धयाति नानिमित्तमस्य श्रद्धयाति निमित्तमस्यैव
श्रद्धयाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञाम्य इति ॥१॥
इति विंशतितमः खंडः ॥

निष्ठा गुरुश्रुतपादितत्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय ॥

७.२०.—

यदा वै करोत्यथ निमित्तमिति नाकृत्या निमित्तमिति कृत्यैव निमित्तमिति
कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञाम्य इति ॥१॥ इति एक-
विंशः खंडः ॥

यदा वै करोति । कृतिरिन्द्रियसंयमश्चित्तकप्रताकरणं च । मत्स्यां हि तस्यां
निष्ठादीनि यथोक्तानि भवन्ति विज्ञानावमानानि ॥ इति एकविंशः खंडः ॥ —

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव ल-
ब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञाम्य इति
॥१॥ इति द्वाविंशः खंडः ॥

सापि कृतिर्यदा सुखं लभेत सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्धव्यं मयेति
मन्यते तदा भवतीत्यर्थः । यथा दृष्टफलमुरा कृतिस्त्येहापि नासुखं लब्ध्वा
करोति । भविष्यदपि फलं लब्ध्वेत्युच्यते । तदुद्दिश्य प्रवृत्त्युपपत्तेः । अथेदानीं
कृत्यादिपूतरोत्तरेषु सत्यु सत्यं धर्ममेव प्रतिभासत इति न ताद्विज्ञानाय पृथ-
ग्यतनः कार्य इति प्राप्तम् । तत इदमुच्यते, सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादि ।
सुखं भगवो विजिज्ञास इत्यभिमुखीभूतायाह ॥ इति द्वाविंशः खंडः ॥ ७.२२.—

यो वै भूमा तत्सुखं नात्ये सुखमस्ति भूमेव सुखं भूमा त्वेव विजि-
ज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञाम्य इति ॥१॥ इति त्रयोविंशः खंडः ॥

यो वै भूमा महश्चिरतिशयं यद्विति पर्यायास्तन्मुखम् । ततोऽर्वास्यातिश-
यत्वादल्पम् । अतस्तस्मिन्नप्ये सुखं नास्ति । अन्यस्याधिकनृष्णाहेतुन्यान् । तृष्णा
च दुःखबीजम् । न हि दुःखबीजं सुखं दष्टं ज्वरादि लोके । तस्माद्युक्तं नात्ये
मुखमस्तीति । अतो भूमेव सुखम् । तृष्णादिदुःखबीजत्वासंभवान् भूम्न ॥ इति
त्रयोविंशः खंडः ॥

७.२३.—

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं स भवतः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति म्वे महिम्नि यदि या न महिम्नीति ॥१॥

किलक्षणाऽर्था भूमेत्याह— यत्र यस्मिन्भूमि तत्त्वे नान्यत् द्रष्टव्यमन्येन करणेन द्रष्टाऽन्यो विभक्तो दृश्यान्पश्यति । तथा नान्यच्छृणोति । नामरूपयोरेवान्तर्भावान् विषयभेदस्य तद्वाहकयोरेवेह दर्शनश्रवणयोर्महणमन्येषां चोपलक्षणार्थत्वेन । मनसं त्वग्रेष्ठं द्रष्टव्यं नान्यन्मनुत इति । प्रायशो मननपूर्वकत्वाद्विज्ञानस्य । तथा नान्यद्विजानाति । एवंलक्षणो यः स भूमा । किमत्र प्रसिद्धान्यदर्शनाभावाद् भूम्युच्यते नान्यत्पश्यतीत्यादिना । अथान्यन्न पश्यत्यात्मानं पश्यतीत्येतत् । किञ्चातः । यद्यन्यदर्शनाद्यभावमात्रमित्युच्यते, तदा द्वैतसंबन्धवहाराविलक्षणो भूमेत्युक्तं भवति । अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेन आत्मानं पश्यतीत्युच्यते, तद्वैकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदाऽभ्युपगमो भवेत् । यदेवं को दोषः स्यात् । नन्वयमेव दोषः संगारानिर्गुणः । क्रियाकारकफलभेदो हि संसार इति । आत्मैकत्वे एव क्रियाकारकफलभेदः संगारविलक्षण इति चेत् । न । आत्मनो निर्विशेषिकत्वाभ्युपगमे दर्शनादिक्रियाकारकफलभेदाभ्युपगमस्य शब्दमात्रत्वात् । अन्यदर्शनाद्यभावोक्तिपक्षेऽपि यत्र इति अन्यन्न पश्यतीति च विशेषणं अनर्थके स्यातामिति चेत् । दृश्यते हि लोके यत्र शन्ये गृहेऽन्यन्न पश्यतीत्युक्ते स्तंभादीनात्मानं च न न पश्यत इति गम्यते । एवमिहापीति चेत् । न । तत्त्वमसीत्येवत्वोपदेशात् अधिकरणाधिकृतव्यभेदानुपपत्तेः । तथा सदेकमेवाद्वितीयं सलमिति पट्टे निर्धारितत्वात् । ‘अदृश्येऽनात्म्ये’ ‘न मंदशे तिष्ठति रूपमस्य’ ‘विज्ञातारमरे केन विजानीयात्’ इत्यादिश्रुतिभ्यः स्वात्मनि दर्शनाद्यनुपपत्तिः । यत्रेति विशेषणमनर्थकं प्राप्तमिति चेत् । न । अविद्याकृतभेदापेक्षत्वात् । यथा सत्यैकत्वाद्वितीयत्वबुद्धिं प्रकृतमपेक्ष्य सदेकमेवाद्वितीयमिति संख्याशनर्हमप्युच्यते । एवं भूम्येवस्मिन्नेव यत्रेति विशेषणम् । अविद्यावस्थाया अन्यदर्शनानुवादेन च भूमस्तदभावत्वलक्षणस्य विवक्षितत्वात् नान्यत्पश्यतीति विशेषणम् । तस्मात्संसारव्यवहारो भूमि न आसीति समुदायार्थः, अथ यत्राविद्याविषयेऽन्योऽन्येनान्यत्पश्यतीति तदल्पं अविद्याकालभावीत्यर्थः । यथा स्वप्नदृश्यं

वस्तु प्राक् प्रबोधात्तत्कालमार्वाति तद्वत् । तत एव तन्मर्त्यं विनाशे स्वप्रवस्तु-
वेदेव । तद्विपरीतो भूमा यस्तदमृतम् । तच्छब्दोऽमृतत्वपरः । ॥ तथैवंलक्षणे
भूमा हे भगवन्कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः । स्वे
महिम्नोति स्वे आत्माये महिम्नि माहात्म्ये विमूर्ता प्रतिष्ठिता भूमा । यदि प्रति-
ष्ठाभिच्छासि कचिद्वदि वा परमार्थमेव पृच्छामि, न महिम्न्यपि प्रतिष्ठित इति
ब्रूमः । अप्रतिष्ठितोऽनाधितो भूमा कचिदपीत्यर्थः ॥

गाअश्वमिह महिमेत्याचक्षते इस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतना-
नीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥२॥
इति चतुर्विंशः खंडः ॥

यदि स्वगतिमि प्रतिष्ठिता भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते । शृणु । गो-
अथादीह महिमेत्याचक्षते । गावश्वाश्वाश्च गाअश्वं द्वंद्वैकवद्भावः । सर्वत्र गया-
श्वादि महिमेति प्रसिद्धम् । तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठधृत्रो भवति यथा, नाहमेवं
स्वतोऽन्यं महिमानमाधितो भूमा चैत्रवदिते ब्रवीमि, अत्र हेतुत्वेनान्यो अन्य-
स्मिन्प्रतिष्ठित इति व्यवहितेन संबंधः । किंत्वेवं ब्रवीमीति होवाच स एवे-
त्यादि ॥ इति चतुर्विंशः खंडः ॥

५.२४.—

स एवाभस्तास उषरिष्टास पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः
स एवेदं सर्वमित्यथातोऽहंकारादेश एवाहमेवाभस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं
पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥१॥

कस्मात्पुनः कचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते— यस्मात्स एव भूमा अधस्तात्
न्यतिरेकेणान्यद्विद्यते यस्मिन्प्रतिष्ठितः स्यात् । तथोपरिष्टादित्यादि समानम् ।
सति भूत्रोऽन्यस्मिन्भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यात् तु तदस्ति । स एव तु सर्वम् ।
अतस्तस्मादगा न कचिन्नप्रतिष्ठितः । 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यधिकरणानिर्कर्त-
व्यतानिर्देशात् एकापस्तादीति च परोक्षानिर्देशात् द्रष्टृत्वादान्यो भूमा स्यादि-
त्याशङ्का कस्यचिन्मा भूदित्यथातोऽन्तरं अहंकारादेशोऽहंकारेणादिदत्त इत्य-
हंकारादेशः । द्रष्टुरनन्यत्वदर्शनार्थं भूमैव निर्दिश्यतेऽहंकारेण अहमेवाभस्ता-
दित्यादिना ॥

अथात आत्मादेश एवाहमेवाभस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा
पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एव

पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः
स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । अथ येऽन्यथातो
विदुरग्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो
भवति ॥२॥ इति पंचविंशः खंडः ॥

अहंकारेण देहादिसंपातोऽभ्यादिदयतेऽविवेकिभिः इत्यतस्तदाशंका मा
भूदित्यथानंतरं आत्मादेश आत्मनैव केवलेन सत्स्वरूपेण शुद्धेनादिदयते । आ-
त्मैव सर्वतः सर्वमित्येवमेकमजं सर्वतो ध्योमयत्पूर्णमन्यशून्यं पश्यन्म वा एष
विद्वान्मननविज्ञानान्ब्यो आत्मरतिरात्मन्येव रती रभणं यस्य सोऽयमात्मरतिः ।
तथात्मक्रीडः । देहमात्रसाधना रतिर्बाह्यसाधना क्रीडा । लोके त्वाभिः सखि-
भिश्च क्रीडतीति दर्शनात् । न तथा विदुषः, किं तर्हि, आत्मविज्ञाननिमित्तमेवा-
भयं भवतीत्यर्थः । मिथुनं द्वंद्वजनितां मुखं तदपि द्वंद्वनिरपेक्षं यस्य विदुषः ।
तथात्मानन्दः, शब्दादिनिमित्त आनन्दोऽविदुषा, न तथास्य विदुषः, किं तर्ह्य-
निमित्तमेव सर्वं सर्वदा सर्वप्रकारेण च । देहजीवितभोगादिनिमित्तबाह्यवस्तु-
निरपेक्ष इत्यर्थः । स एवलक्षणे विद्वान्जीवन्नेव स्वाराग्येऽभिषिक्तः पतितेऽपि
देहे स्वराडेव भवति । यत एव भवति तत एव तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवति । प्राणादिषु पूर्वभूमिषु 'तत्रास्य' इति तावन्मात्रपरिच्छिन्नकामचारत्वमुक्तम् ।
अन्यराजत्वं चार्थप्राप्त मातिशयत्वात् । यथाप्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वानुवादेन तत-
ज्जिहृतिरिहोच्यते स स्वराडिलादिना । अथ पुनर्येऽन्यथा अत उक्तदर्शनादन्यथा
वैपरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यक् न विदुः, तेऽन्यराजानो भवन्ति अन्यः परो
राजा स्वामी येषां तेऽन्यराजानस्ते । किंच क्षय्यलोका क्षय्यो लोको येषां ते
क्षय्यलोकाः । भेददर्शनस्यापविषयत्वात् । अर्पं च तन्मर्त्यमित्यत्रोच्यते ।
तस्माद्ये द्वैतदर्शिनस्ते क्षय्यलोका स्वदर्शनानुरूपेणैव भवन्त्यत एव तेषां सर्वेषु
लोकेष्वकामचारो भवति ॥ इति पंचविंशः खंडः ॥

७.२५.—

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः
प्राण आत्मत आशान्मतः स्वर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप
आत्मत आविर्भावतिरोमावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्म-
तो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सकल्प आत्मतो मन आत्मतो चागारमतो
नामात्मतो मंत्रा आत्मतः क्रमोऽप्यात्मत एवेदं सर्वमिति ॥१॥

तस्य ह वा एतस्येत्यादि माराज्यं प्राप्तस्य प्रकृतस्य विदुष इत्यर्थः । प्राक्सदात्मविज्ञानात् स्वान्मनोऽन्यस्मात्मतः प्राणादेर्नामान्तस्योत्पत्तिप्रलयाव-
भूताम् । सदात्मविज्ञाने तु सतीदानां स्वात्मत एव संवृत्तौ । तथा सर्वोऽयन्यो
व्यवहार आत्मत एव विदुषः ॥

तदेव श्लोको न पश्यो मृत्युं पश्यन्ति न रोगं नीत दुःखनां सर्वं ह
पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति स एकधा भवति त्रिधा भवति
पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः शतं च दश चैकश्च सह-
स्राणि च विंशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृति-
लम्भे सर्वप्रार्थनां विप्रमोक्षस्तरम मृदितकपायाय तमसस्वारं दर्शयति भगवा-
न्सनात्कुमारस्तं स्कंद इत्याचक्षते तं स्कंद इत्याचक्षते ॥२॥ इति पट्विंशः
खंडः ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

किंच तदेतस्मिन्नर्थ एव श्लोको मंत्रोऽपि भवति । न पश्यः पश्यतीति
पश्यो यथोक्तदर्शी विद्वानित्यर्थः । मृत्युं मरणं रोगं ज्वरादि दुःखता दुःखभावं
यपि न पश्यति । सर्वं ह सर्वमेव न पश्य. पश्यत्यात्मानमेव । सर्वं ततः सर्व-
माप्नोति सर्वशः सर्वप्रकारेणिति । किंच स विद्वान्प्राक्सृष्टिप्रभेदादेकधैव भवति,
एकधैव च संस्त्रिधादिभेदैरनंतभेदप्रकारो भवति सृष्टिकाले । पुनः संहारकाले
मूलमेव स्यं पारमार्थिकमेकधाभावं प्रतिपद्यते स्वतंत्र एवेति विद्यां फलेन प्ररो-
चयन्तीति । अवेदानीं यथोक्तया विद्यायाः रस्यगवभासकारणं सुखावभास-
कारणस्यैव आदर्शस्य विशुद्धिकारणं साधनमुपदिदयते— आहारशुद्धौ । आहि-
यत इत्याहार. शब्दादिविषयविज्ञानं भोक्तुर्भोग्यायाहियते । तस्य विषयोपल-
ब्धिबलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशुद्धौ रागद्वेषमोहदोषैरतंसृष्टं विषयविज्ञान-
मित्यर्थः । तस्यामाहारशुद्धौ मत्स्यां तदतोऽन्तःकरणस्य यत्त्वस्य शुद्धिर्नर्मल्यं
भवति । सत्त्वशुद्धौ च सत्या यथावगते भूमात्मनि ध्रुवा अविच्छिन्ना स्मृतिर-
विस्मरणं भवति । तस्या च लब्ध्यायां स्मृतिलम्भे मति सर्वेषां अविद्याकृतानर्थ-
पाशरूपाणां अनेकजन्मान्तरानुभवभावनादिनिर्वाकृतानां हृदयाश्रयाणां प्रार्थना
विप्रमोक्षो विशेषेण प्रमोक्षणं विनाशो भवतीति । यत एतदुत्तरोत्तरं यथोक्त-
माहारशुद्धिमूलं तस्मात्सा कार्यत्यर्थः । सर्वं साध्मार्थमशेषत उक्त्वा आख्याशि-
कमुपसंहरति श्रुति— तस्मै मृदितकपायाय वाग्नीदिरिव कपायो रागद्वेषादि-

दोषः सत्यस्य रंजनाहपत्वात् ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितो मृदितो विनाशितो यस्य नारदस्य, तस्मै योग्याय मृदितकपाद्याय तमसोऽविशालक्षणा-
त्पारं परमार्थतत्त्वं दर्शयति दर्शितवानित्यर्थः । कोऽमौ, भगवान् “उत्पात्ति
प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामाविद्यां च स वाच्यो भगवा-
निति ॥” एवं धर्मा सनात्कुमारः । तमेव सवात्कुमारं देवं स्कंद इत्याचक्षते कथ-
यन्ति तद्विदः । द्विर्वचनमभ्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ इति मत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

यद्यपि दिग्देशकालादिभेदज्ञानं ब्रह्म ‘सदेकमेवाद्देतीयं आत्मैवेदं सर्वं’
इति षष्ठममयोरधिगतं, तथापांठ मंदबुद्ध्या दिग्देशादिभेदवद्वस्त्यत्येवं भाविता
बुद्धिर्न शक्यते सहसा परमार्थविषया कर्तुमित्यनभिगम्य च ब्रह्म न पुरपार्थ-
सिद्धिरिति तदधिगमाय हृदयपुंडरीकदेश उपदेश्यः । यद्यपि मत्तस्यैकप्रत्य-
यैकविषयं निर्गुण चात्मतत्त्वं, तथापि मंदबुद्ध्या गुणवत्त्वस्येष्टत्वात् सत्यकामा-
द्विगुणवत्त्वं च वक्तव्यम् । तथा यद्यपि ब्रह्मविदां सत्यादिविषयेभ्यः स्वयमेवो-
परिमे भवति तथाप्यनेकजन्मविषयमेवाभ्यासजनितो विषयविषया तृष्णा न
सहसा निवर्तयितुं शक्यत इति ब्रह्मचर्यादिसाधनविशेषो विधातव्यः । तथा
यद्यप्यात्मैकत्वविदो गंतुगमनगंतव्याभावात् अविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तक्षये गगन
इव विद्युदुद्धूत इव धातुर्दग्धेधन इवाग्निः स्वात्मन्येव निवृत्तिः, तथापि गंतु-
गमनदिवासितबुद्ध्यानां हृदयदेशगुणविशिष्टाद्योपायकानां मूर्धन्यया नाज्या
गतिर्विक्तव्येत्यष्टमः प्रपाठक आरभ्यते । दिग्देशगुणगतिफलभेदज्ञानं हि परमार्थ-
सद्व्यं ब्रह्म मंदबुद्ध्यानामसदिव गतिभाति । सम्मार्गस्थास्तावद्भवन्तु ततः शनैः
परमार्थमदपि ग्राहयेध्यायानि मन्यन्ते श्रुतिः—

ॐ । अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेदम् दहरोऽस्मिन्नंतरा-
काशस्तस्मिन्त्यदंतस्तद्वेषेष्टव्यं नद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥१॥

अथानंतरं यदिदं वक्ष्यमाणं दहरमन्यं पुंडरीकं पुंडरीकसदृशं वेदमेव वेदम्
द्वारपालादिमत्त्वान् । अस्मिन्ब्रह्मपुरे ब्रह्मणः परस्य पुरं, राज्ञोऽनेकप्रवृत्तिमयथा
पुरं, सधेदमनेकेन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वाम्यर्थकारिभिर्वृत्तमिति ब्रह्मपुरम् । पुरं च
वेदम् राज्ञो यथा, तथा तस्मिन्ब्रह्मपुरे शरीरे दहरं वेदम्, ब्रह्मण उपलब्धधिष्ठान-

तद्य आत्मसंवेद्यतया च स्वाराज्यकामैः । न चेद्विज्ञायते को दोषः स्यादिति, शृणुतात्र दोषं दृष्टान्तेन । यथा ह्येवेह लोके प्रजा अन्वाविशन्त्यनुवर्तन्ते यथानुशासनं, यथेह प्रजा अन्यं स्वामिनं मन्यमानाः तस्य स्वामिनो यथा यथानुशासनं तथा तथान्वाविशन्ति । किम् । यं यमतं प्रत्यन्ते जनपदे क्षेत्रभागं चाभिकामा अर्थिन्यो भवन्त्यात्मबुद्धयनुरूपं, तं तमेव च प्रत्यन्तादिमुपजीवन्तीति । एष दृष्टान्तोऽस्यातंश्चदोषं प्रति पुण्यफलोपभोगे ॥

तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननुविद्य प्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमननुविद्य प्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥६॥ इति प्रथमः खंडः ॥

अथान्यो दृष्टान्तस्तत्क्षये प्रति तद्यथेहेत्यादिः । तत्तत्र यथेह लोके तासामेव स्वाम्यनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानां सेवादिजितो लोकः परार्थीनोपभोगः क्षीयतेऽन्तवान्भवति । अथेदानीं दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति- एवमेवामुत्र अग्निहोत्रादिपुण्यजितो लोकः परार्थीनोपभोगः क्षीयत एवेति । उक्तो दोष एवामिति विषयं दर्शयति तद्य इत्यादिना । तत्तत्र ये इहाभिर्लोकैः जनकर्मणोराधिष्ठिता योग्याः सन्त आत्मानं यथोक्तलक्षणं स्वात्माचार्योपदेशमननुविद्य यथोपदेशमनु स्वसंवेद्यतामकृत्वा प्रजन्ति देहादस्मात्प्रयन्ति, य एतांश्च यथोक्तान्सत्यान् सत्यसंकरपकार्योऽथ स्वात्मस्थान्कामानननुविद्य प्रजन्ति, तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारोऽस्वतंत्रता भवति । यथा राजानुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः । अथ येऽन्य इह लोक आत्मानं स्वात्माचार्योपदेशमननुविद्य स्वात्मसंवेद्यतामापाद्य प्रजन्ति यथोक्ताश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति, राज इव सार्वभौमस्येह लोके ॥ इति प्रथमः खंडः ॥

८.१.—

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरं समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो गृहीयते ॥१॥

यत् सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति, उच्यते— य आत्मानं यथोक्तलक्षणं हृदि साक्षात्कृतवान् वक्ष्यमाणब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नः संस्तत्स्थां च सत्यान्कामान्स त्यक्तेद्देहो यदि पितृलोककामः, पितरो जनयितारस्त एव सुखहेतुत्वेन भोग्यत्वाद्देहा उच्यन्ते तेषु कामा यस्य तैः पितृभिः संवेद्येच्छा यस्य

भवति तस्य संकल्पमात्रादेव पितरः समुत्तिष्ठन्त्यात्मसंबंधितामापद्यन्ते । विशुद्ध-
सत्त्वतया मत्संस्कृपत्वादीश्वरस्येव । तेन पितृलोकेन भोगेन संपन्नः संपत्ति-
रिष्टप्राप्तिस्तथा समृद्धौ महीयते पूज्यते वर्धते वा महिमानमनुभवति ॥

अथ यदि मातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्व मातरः समुत्तिष्ठ-
न्ति तेन मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥२॥ अथ यदि भ्रातृलोककामो
भवति संकल्पादेवास्व भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो मही-
यते ॥३॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति संकल्पादेवास्व स्वसारः समु-
त्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन संपन्नो महीयते ॥४॥ अथ यदि सखिलोककामो
भवति संकल्पादेवास्व सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन संपन्नो मही-
यते ॥५॥ अथ यदि गंधमास्यलोककामो भवति संकल्पादेवास्व गंधमास्ये
समुत्तिष्ठतस्तेन गंधमास्यलोकेन संपन्नो महीयते ॥६॥ अथ यक्षपान-
लोककामो भवति संकल्पादेवास्वपाने समुत्तिष्ठतस्तेनाक्षपानलोकेन
संपन्नो महीयते ॥७॥ अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति संकल्पादे-
वास्व गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन संपन्नो महीयते ॥८॥
अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति संकल्पादेवास्व स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन
स्त्रीलोकेन संपन्नो महीयते ॥९॥

समानमन्यत् । मातरो जनयिष्योऽतीताः मुखहेतुभूताः मामर्ध्यात् । न
हि दुःखहेतुभूतासु ग्रामसूकरादिजन्मनिमितासु मातृषु विशुद्धसत्त्वस्य योगिन
इच्छा तरतंबंधो वा युक्तः ॥

यं यमेतमभिकामो भवति यं कामं कामयेत सोऽस्य संकल्पादेव समु-
त्तिष्ठति तेन संपन्नो महीयते ॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

यं यमेतं प्रदेशमभिकामो भवति, यं च कामं कामयेत यथोक्तव्यतिरेके-
णापि, सोऽभ्यातः प्राप्तुमिष्टः कामश्च संकल्पादेव समुत्तिष्ठत्यस्य । तेनेच्छावि-
घाततया अभिप्रेतार्थप्राप्त्या च संपन्नो महीयत इत्युक्तार्थम् ॥ ८.२.—

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां सत्यानां सतामनृतमपि-
धानं यो यो हस्येतः प्रीति न तमिह दर्शनाय लभते ॥१०॥

यथोक्तात्मध्यानमाधनानुष्ठानं प्रति साधकानां उत्साहजननार्थमनुकोश-
न्याह— कष्टमिदं खलु वर्तते यत्स्वात्मस्थाः शक्यप्राप्या अपि न इमे सत्याः

कामा अनृतापिधानाः तेषामात्मस्थाना स्वाध्यायामेव सतामनृतं ब्राह्मविषयेषु
स्वयन्नभोजनाच्छादनादिषु तृष्णा तन्निमित्तं च स्वेच्छाप्रचारत्वं मिथ्याज्ञाननिमि-
त्तत्वादवृत्तमित्युच्यते । तन्निमित्तं सत्यानां कामानामप्राप्तिरिति अपिधानमिवापि-
धानम् । कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामलभ इति, उच्यते— यो यो हि यस्मा-
दस्य जंतोः पुत्रो भ्राता वेत्रः इतोऽस्माद्धोकात्प्रैति प्रगच्छति म्रियते, तमिष्टं पुत्रं
भ्रातरं वा स्वहृदयाकाशे विद्यमानमपीह पुनर्दर्शनायेच्छन्नपि न लभते ॥

अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदन्न
गत्वा विंदतेऽन्न इत्येते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं
निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विंदेयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा भहर-
हर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥२॥

अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जंतोर्जीवा जीवन्तीह पुत्रा भ्रात्रादयो वा, ये
च प्रेता मृता इष्टाः संवेधिना, यच्चान्यदिह लोके ब्रह्मज्ञपानादि रत्नादि वा
वस्तिवच्छन्न लभते, तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्तेन विधिना
विंदते लभते । अत्रास्मिन्हृदयाकाशे हि यस्मादस्येते यथोक्ताः सत्याः कामा
वर्तन्तेऽनृतापिधानाः । कथमिव तदन्याग्रामित्युच्यते— तत्तत्र यथा हिरण्य-
निधिं हिरण्यमेव पुनर्ग्रहणाय निधातुमभिर्निधीयत इति निधिस्तं हिरण्यनिधिं नि-
हितं भूमेरधस्ताच्छिप्तमक्षेत्रज्ञा निधिनाल्लैनिधित्तेप्रमज्जनन्तः ते निधेरुपर्युपरि
संचरन्तोऽपि निधिं न विंदेयुः शक्यवेदनमपि । एवंमेवेमा अविद्याबल्यः सर्वा
इमाः प्रजा यथोक्तं हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मलोकं ब्रह्मैव लोकं ब्रह्मलोकमभरहः
प्रत्यहं गच्छन्त्योऽपि मुपुप्तकाले न विदन्ति न लभन्ते, एषोऽहं ब्रह्मलोकभाव-
माप्नोऽस्म्येति । अतृतेन हि यथोक्तेन हि यस्मात्प्रत्यूढा इताः स्वरूपादवि-
द्यादिदोषैर्ब्रह्मिरपकृष्टा इत्यर्थः । अतः कष्टमिदं वर्तते जंतूना यन्मवायत्तमपि ब्रह्म
न लभ्यत इत्यभिप्रायः ॥

स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद्दृश्य-
मभरहर्षा एवैतस्वर्गं लोकमेति ॥३॥

सर्वं य 'आत्मापहतपाप्मा' इति प्रकृतो वैश्वदेन तं स्मारयति । एष
विवक्षित आत्मा हृदि हृदयपुण्डरीक आकाशशब्देनाभिहितः । तस्यैतस्य हृदयस्ये-
तदेव निरुक्तं निर्वचनं नान्यत् । हृदयमात्मा वर्तते इति यस्मात्तस्मात् हृदयं

हृदयनामानिर्वचनप्रसिद्धयापि स्तुहृदय आत्मेत्यवर्गंतव्यामित्यभिप्रायः । अहरहर्वं प्रत्यहमेवंवित् इत्ययमात्मेति जानन्स्वर्गं लोकं हार्दं ब्रह्मेति प्रतिपद्यते । नन्वेवंविदाप्यमुपसृक्काले हार्दं ब्रह्म प्रतिपद्यत एव, 'भता सोम्य तदा संपन्नः' इत्युक्तत्वात् । बाढमेवं तथाप्यस्ति विशेषः । यथा जानन्नजानंश्च सर्वो जंतुः मद्भाष्येव, तथापि सत्त्वमसीति प्रतिबोधितो विद्वान्सदेव नाम्थोऽर्म्माति जानन्मदेव भवति । एवमेव विद्वानविद्वांश्च सुषुप्ते यद्यपि सत्संपद्यते तथाप्येवंविदेव स्वर्गं लोकमेतीत्युच्यते । देहपातेऽपि विद्याफलस्यावश्यंभावित्वादित्येष विशेषः ॥

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥४॥

सुषुप्तकाले स्वेनात्मन्य सता संपन्नः सन्सम्यक्प्रसोदतीति जाग्रत्स्वप्नयोः विषयेन्द्रियसंयोगजातं काल्पित्वं जहान्तीति संप्रसादशब्दो यद्यपि सर्वजंतूनां साधारणः तथाप्येवंवित्स्वर्गं लोकमेतीति प्रकृतत्वादेव संप्रसाद इति संनिहितवद्यन्नविशेषात्मोऽप्येवं शरीरं हित्वात्माच्छरीरात्समुत्थाय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः । न त्वासनादिव सुमुत्थायेताह युक्तम् । स्वेन रूपेणिति विशेषणात् । न हान्यत उत्थाय स्वरूपं संपत्तव्यम् । स्वरूपमेव हि तन्न भवति प्रतिपत्तव्यं चैत्स्यात् । परं परमात्मलक्षणं विश्वमिन्द्रिमात्रं ज्योतिरुपसंपद्य स्वास्थ्यमुपगम्येत्येतन् । स्वेनात्मांशेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, प्रागेतस्याः स्वरूपसंपत्तेरविधया देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षयैदमुच्यते स्वेन रूपेणिति । अशरीरता ह्यात्मनः स्वरूपम् । यत्स्वं परं ज्योतिःस्वरूपमापद्यते संप्रसाद एष आत्मेति होवाच । स ब्रूयादिति यः श्रुत्वा निमुक्तोऽन्तेवासिभ्यः । किंचैतदमृतमभिनाशि भूमा 'यो वै भूमा तदमृतं' इत्युक्तम् । अत एवाभयं भूमा द्वितायाभावान् । अत एतद्ब्रह्मेति । तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानम् । किं तत्सत्यमिति । मत्वं कथितं ब्रह्म । 'तत्सत्यं न आत्मा' इति युक्तम् । अथ किमर्थमिदं नाम पुनरुच्यते । तदुपासनविधिस्तुल्यर्थम् ॥

तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतीयमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥५॥ इति तृतीयः खंडः ॥

मुक्तम् । अहोरात्राद्या उक्ता अनुक्ताश्चान्ये सर्वे पाप्मान उच्यन्ते । अतोऽस्मा-
दात्मनः सेतोर्निवर्तन्तेऽप्राप्यैवेत्यर्थः । अपहृतपाप्मा ह्येष ब्रह्मैव लोको ब्रह्म-
लोक उक्तः ॥

तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽथः सन्ननंधो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्यु-
पतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वापि नक्तमहरेवामि-
निष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥१॥

यस्माच्च पाप्मकार्यमांध्यादि शरीरवतः स्यान्न त्वशरीरस्य, तस्माद्वा एत-
मात्मानं सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानंधो भवति देहवत्त्वे पूर्वमंधोऽपि सन् । तथा विद्धः
सन्देहवत्त्वे स देहवियोगे सेतुं प्राप्याविद्धो भवति । तथोपतापी रोगाद्युपतापवा-
न्सन्ननुपतापी भवति । किञ्च यस्मादहोरात्रे न स्तः सेतौ, तस्माद्वा एतं सेतुं
तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिरपि सर्वमहरेवामिनिष्पद्यते । विज्ञप्त्यात्म-
ज्योतिःस्वरूपं अहरिवाहः सदैकरूपं विदुषः संपद्यत इत्यर्थः । सकृद्विभातः सदा
विभातः सदैकरूपः स्वेन रूपेणैव ब्रह्मलोकः ॥

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविंश्वि तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥२॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

तत्सन्निवं सत्यतं यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषयतृष्णात्यागेन शास्त्रा-
चार्योपदेशमनुविदन्ति स्वात्मसंवेद्यतामापादयन्ति ये तेषामेव ब्रह्मचर्यसाधनवतां
ब्रह्मविदामेव ब्रह्मलोकः, नान्येषां स्त्रीविषयसंपर्कजाततृष्णानां ब्रह्मविदामपीत्यर्थः ।
तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युक्तार्थम् । तस्मात्परममेतत्साधनं ब्रह्मचर्यं
ब्रह्मविदामित्यभिप्रायः ॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

८.४.—

य आत्मा रेतुत्वादिगुणैः स्तुतः तत्प्राप्तये ज्ञानसहकारिताधनान्तरं ब्रह्म-
चर्याख्यं विधातव्यमित्याह । यज्ञादिमिथ तत्तर्ताति कर्तव्यार्थम्—

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते यज्ञचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाना तं
विंदतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्टात्मानमनु-
विंदते ॥१॥

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते लोके परमपुरुषार्थसाधनं कथयन्ति शिष्टाः,
तद्ब्रह्मचर्यमेव । यज्ञस्यापि यत्फले तद्ब्रह्मचर्यं वाह्यमेत, अतो यज्ञोऽपि ब्रह्मचर्य-
मेवेति प्रतिपत्तव्यम् । कथं ब्रह्मचर्यं यज्ञ इत्याह— ब्रह्मचर्येणैव हि यस्माद्यो

ज्ञाता स तं ब्रह्मलोकं यज्ञस्यापि पारंपर्येण फलमूर्तं विदते लभते ततो यज्ञोऽपि ब्रह्मचर्यमेवेति । यो ज्ञाता इत्यक्षरानुरुत्तेर्यज्ञो ब्रह्मचर्यमेव । अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । कथम् । ब्रह्मचर्येणैव साधनेन तमीश्वरमिष्ट्वा पूजयित्वा अथवैष्णवमात्मविषयां कृत्वा तमात्मानमनुविदते । एषणादिष्टमपि ब्रह्मचर्यमेव ॥

अथ यत्सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मनश्चाणे विदतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥२॥

अथ यत्सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तथा सतः परस्मादात्मन आत्मनस्त्राणं रक्षणं ब्रह्मचर्यसाधनेन विदते । अतः सत्त्रायणशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव तत् । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्, ब्रह्मचर्येणैव साधनेन युक्तः सत्तात्मानं शास्त्राचार्याभ्यामनुविद्य पश्चान्मनुते ध्यायति । अतो मौनशब्दमपि [मौनशब्दोऽपि ?] ब्रह्मचर्यमेव ॥

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेव ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविदतेऽथ यदरण्यायनमित्याक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरश्च ह वै ष्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तद्वै मदीयं सरस्तद्वत्तथः सोमसवनस्तद्वराजिता पूर्वज्ञानः प्रभुविमितं हिरण्यमम् ॥३॥

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । यमात्मानं ब्रह्मचर्येणानुविदते स एष ह्यात्मा ब्रह्मचर्यसाधनवतो न नश्यति, तस्मादनाशकायनमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । अरण्यशब्दयोः अर्णवयोः ब्रह्मचर्यवतोऽयनान् अरण्यायनं ब्रह्मचर्यम् । यो ज्ञानाद्यज्ञ एषणादिष्टं सत्त्राणात्सत्त्रायणं मननान्मौनं अनशजादनाशकायनं अरण्ययोगमनादरण्यायनमित्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुतत्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं ज्ञानस्य सहकारिकारणं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा यत्नतो रक्षणीयमित्यर्थः । तत्तत्र हि ब्रह्मलोके अरथ ह वै प्रमिद्धो ष्यश्चार्णवौ समुद्रौ समुद्रोपमे वा सरसी तृतीयस्यां भुवमंतरिक्षं चोपश्य तृतीया शीतस्तस्या तृतीयस्यामितोऽस्माद्वेत्तादरभ्य ण्यमानायां दिवि । तत्तत्रैव चैरमिरा अन्नं तन्मय ऐरे मंडप्येन पूर्णमरं मदीयं तदुपयोगिनां मदकरे हृषीत्पादके सरः । तत्रैव चाश्वर्यो वृक्षः गोमसत्रनो नामतः सोमोऽमृतं तन्निःस्रवोऽमृतस्रव इति वा । तत्रैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्यसाधनरहितैः ब्रह्मचर्य-

साधनवद्बोधोऽन्यैर्न जीयत इत्यपराजितं नाम पूः पुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य ।
ब्रह्मणा च प्रभुणा विशेषेण मिनं निर्मितं तच्च हिरण्यं मौर्वण प्रभुविमितं
मेटपमिति वाक्यशेषः ॥

तद्य एवतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविदन्ति तेषामे-
वैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥४॥

तत्तत्र ब्रह्मलोके एतावर्णवौ यावरण्याख्याद्युक्तौ ब्रह्मचर्येण साधनेनानु-
विदन्ति ये तेषामेवैष ओ व्याख्यातो ब्रह्मलोकः । तेषां च ब्रह्मचर्यसाधनवर्ता
ब्रह्मविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । नान्येषामब्रह्मचर्यपराणां बाह्यविप-
यामक्तबुद्धीनां कदाचिदपीत्यर्थः ।

नन्वत्र 'त्वमिदंस्त्वं यमस्त्वं वरुण' इत्यादिभिर्यथा कश्चित्स्तूयते महार्हः,
एवमिष्टादिभिः शब्दैर्न स्यादिविषयतृष्णानिष्टतिमात्रं स्तुत्यर्हं, किं तर्हि, ज्ञानस्य
मोक्षसाधनत्वात्तदेवेष्टादिभिः स्तूयत इति केचित् । न । स्यादिविषयविषय-
तृष्णापहतचित्तानां प्रत्यगात्मविवेकविज्ञानानुपपत्तेः । 'पराचि स्थानि व्यतृणस्त्व-
यंभूस्तस्मात्पराहूपश्याति नान्तरात्मन्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिश्रुतेभ्यः । ज्ञानमहका-
रिकारणं स्यादिविषयतृष्णानिष्टतिसाधनं विधातव्यमेवेति युक्तं तस्त्विति ।
ननु च यज्ञादिभिः स्तुतं ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते । सत्यं
गम्यते, न त्विह ब्रह्मलोकं प्रति यज्ञादीनां साधनत्वमभिप्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं
स्तूयते । किं तर्हि, तेषां प्रसिद्धं पुरुषार्थसाधनत्वमेवेत्य । यथा इंद्रादिभी राजा
न तु यमेशादीनां व्यापारस्तत्रैव राज इति, तद्वत् ॥

य इमेऽर्णवादयो ब्राह्मलौकिकाः संकल्पजाश्च पित्रादयो भोगाः, ते किं
पार्थिवा आयाश्च यथेह लोके दृश्यन्ते तद्वदर्णवत्पू-मर्णमंडपानि, आहोस्ति-
न्मानसप्रत्ययमात्राणांति । किंचातः, यदि पार्थिवा आयाश्च स्थूलाः स्तुर्हृयाकाशे
समाधानानुपपत्तिः । पुराणे च मनोमयानि ब्रह्मलोके शरीरादीनीति वाक्यं विरु-
ध्येत । "अशोकमहिमम्" इत्याद्याश्च थुतयः । ननु रागुद्राः खरितः गरांसि
वाप्यः कूपा यज्ञा वेदा मंत्रादयश्च मूर्तिमन्तो ब्रह्माणमुपतिष्ठन्ते इति मानस्ये
विरुध्येत पुराणस्मृतिः । न । मूर्तिमत्त्वे प्रमिद्धरूपाणामेव तत्र गमनानुपपत्तेः ।
तस्मात्प्रमिद्धमूर्तिव्यतिरेकेण सागरादीनां मूल्यतरं सागरादिमिरपातं ब्रह्मलोक-
गतं कल्पनीयम् । तुल्याया च कल्पनायां यथाप्रसिद्धा एव मानस्य आकारवत्यः

पुंस्त्र्याद्या भूर्तयो युक्ताः कृत्वायितुं, मानसदेहानुरूप्यसंबोधोपपत्तेः । दृष्टा हि मानस्यः एवाकरवत्स्यः पुंस्त्र्याद्या भूर्तयः स्वप्ने । ननु ता अनृता एव । 'त इमे सत्याः कामा' इति श्रुतिस्तथा सति विरुध्येत । न । मानसप्रत्ययस्य सत्त्वोपपत्तेः । मानसा हि प्रत्ययाः स्त्रीपुरुषाद्याकाराः स्वप्ने दृश्यन्ते । ननु जाग्रद्व्यसना-रूपाः स्वप्नदृश्या न तु तत्र स्त्र्यादयः स्वप्ने विद्यन्ते । अत्यल्पमिदमुच्यते । जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्ययाभिनिर्गता एव, सदीक्षाभिनिर्गतेतजोवक्त्रमयत्वात् जाग्रद्विषयाणाम् । संकल्पमूला हि लोका इति चोक्तं 'समकल्पतां द्यावापृथिवी' इत्यत्र । सर्वश्रुतिषु च प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः प्रत्यक्ष तत्रैव स्थितिश्च 'यथा वा अरा नामौ' इत्यादिनोच्यते । तन्मानमानसानां बाह्यानां च विषयाणां इतरे-तरकार्यकारणत्वं इष्यते एव बांजाकुरवत् । यद्यपि बाह्याः एव मानसाः मानसा एव च बाह्या, नानृतत्वं तेषां कदाचिदपि स्वात्मनि भवति । ननु स्वप्ने दृष्टाः प्रतिबुद्धस्यानृता भवन्ति विषयाः । सत्यमेव । जाग्रद्व्यसनापेक्षं तु तदनृतत्वं न स्वतः । तथा स्वप्नव्यसनापेक्षं च जाग्रद्व्यविषयानृतत्वं न स्वतः । विशेषाकारमात्रं तु सर्वेषां मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति वाच्यारम्भं विकारो नामधे-यमनृतं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । तान्यप्याकारविशेषतोऽनृतं स्वतः सन्मात्र-रूपतया सत्यम् । प्राक्सदात्मप्रतिबोधात्मविषयेऽपि सर्वं सत्यमेव स्वप्नदृश्या इवेति न कश्चिद्विरोधः । तन्मात्रमानसा एव ब्राह्मर्लौकिका अरण्यादयः संकल्प-जाद्य पित्रादयः कामाः । बाह्यविषयभोगवत् अशुद्धिरहितत्वाद् शुद्धगत्त्वसं-कल्पजया इति निरतिशयमुच्यते सत्त्वाधेश्वराणां भवन्तीत्यर्थः । सत्सत्त्वात्मप्रति-बोधेऽपि रज्ज्वाभिव कल्पिताः सर्गादयः सदात्मस्वरूपतामेव प्रतिपद्यन्ते इति सदात्मना गत्या एव भवन्ति ॥ इति पंचमः गंडः ॥

८.५.—

यस्तु हृदयपुंडरीकगतं यथोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्मचर्यादिताधनसंपन्नः त्यक्तवाद्यविषयानृतनृष्णः मनुष्यास्ते तस्येयं मूर्धन्यथा नाड्या गतिर्वक्तव्येति नाडीगंड आरभ्यते—

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिंगलस्याणिश्रान्तिष्ठन्ति शुरुस्य नीलस्य पीनस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिंगल एव शुरु एव नील एव पीन एव लोहितः ॥१॥

अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुंडरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनम्यानस्य

संबन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांगपिंडान्मर्वतो विनिःश्रुता आदित्यमंडलादिव रश्मयः
 तार्थताः पिंगलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणित्रः सूक्ष्मरश्मय रगेन पूर्णान्तदाकारा
 एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्रस्य नीलस्य पानस्य लोहितस्य च
 रश्मयः पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यम् । सारेण तेजसा पिताख्येन पाकाभिनिर्गतेन
 कफेनाल्पेन संपर्कात्पिंगलं भवति सारं तेजः पिताख्यम् । तदेव च वातभूयस्त्वा-
 नीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वान्शुक्रम् । कफेन समतायां पीतम् । शोणित-
 बाहुल्येन लोहितम् । वैद्यकाद्वा वर्णविशेषा अन्वेष्टव्याः कथं भवन्तीति । श्रुतिः
 त्वाह— आदित्यसंबन्धादेव तत्तेजसो नाडाप्यनुगतम्यते वर्णविशेषा इति ।
 कथम् । अग्रा वा आदित्यः पिंगले वर्णं एव आदित्यः शुक्रोऽप्येव नील एव
 पीत एव लोहित आदित्य एव ॥

तद्यथा महापथ आततो उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैता
 आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मादादित्याप्रतायन्ते
 ता आसु नाडीषु सृष्टा आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृष्टाः ॥

तस्याभ्यात्मं नाडीभिः कथं संबंध इत्यत्र दृष्टान्तमाह— तत्तत्र यथा
 लोके महान्विस्तीर्णः पंथा महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ गच्छतीमं च
 संनिहितममुं च विप्रकृष्टं दूरस्थमेवं यथा दृष्टान्तो महापथ उभौ ग्रामौ प्रविष्ट,
 एवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकावमुं चादित्यमंडलं, इमं च पुरुषं,
 गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः । यथा महापथः । कथम् । अमुष्मादादित्यमंडलाप्रता-
 यन्ते संतता भवन्ति । ता अभ्यात्ममासु पिंगलादिवर्णासु यथोक्तासु नाडीषु
 सृष्टा गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः मंतानभूताः
 सत्यस्तोऽमुष्मिन् । रश्मीनामुभयलिङ्गत्वात्ते इत्युच्यते ॥

तद्यत्रैतास्तुतः समस्तः संप्रसक्तः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु
 सृष्टो भवति तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा संपन्नो भवति ॥

तत्तत्रैवं सति यत्र यस्मिन्काले एतत्स्वपनमयं जावः सुप्तो भवति ।
 स्वापस्य द्विप्रकारत्वाद्विशेषणं समस्त इति । उपसंहृतसर्वकरणवृत्तिरित्येतत् ।
 अतो बाह्यविषयसंपर्कजनितकालुष्याभावात् सम्यक् प्रसक्तः संप्रसक्तो भवति ।
 अत एव स्वप्नं विषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रलयं न विजानाति नानुभवती-
 त्यर्थः । यदैवं सुप्तो भवत्यासु सारनेजःपूर्णसु यथोक्तासु नाडीषु तदा सृष्टः

प्रविष्टो नाडीभिर्द्वारभूताभिः हृदयाकाशं गतो भवतीत्यर्थः । न ह्यन्यत्र सत्संपत्तेः स्वप्नादर्शनमस्तीति सामर्थ्याच्चाडीभित्ति सप्तमी तृतीयया परिणम्यते । तं सता संपन्नं न कश्चन न कश्चिदपि धर्माधर्मरूपः पाप्मा स्पृशतीति स्वरूपावस्थितत्वात्तदा आत्मनः । देहेंद्रियविशिष्टं हि सुरादुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति, ननु सत्संपन्नं स्वरूपावस्थं कश्चिदपि पाप्मा स्पृशमुत्सहेतुः । अविषयत्वात् । अन्यो ह्यन्यस्य विषयो भवति न त्वन्यत्वं केनचित्कुतश्चिदपि सत्संपन्नस्य । स्वरूपप्रत्ययनं त्वात्मनो जाग्रत्स्वप्नावस्था प्रति गमनं बाह्यविषयप्रतिबोधो अविषाकामकर्मधीजस्य ब्रह्मविद्याहुताशादाहनिमित्तमित्येवाम पष्ठ एव । तदिहापि प्रत्येतव्यम् । यदेवं सुप्तः सौरेण तेजसा हि नाड्यंतर्गतेन सर्वतः संपन्नो व्याप्तो भवति । अतो विशेषेण चक्षुरादिनाडीद्वारैः बाह्यविषयभोगाभाप्रसूतानि करणान्यस्य तदा भवन्ति । तस्मादयं करणाना निरोधान्स्वात्मन्येवावस्थितः स्वप्नं न विजानातीति युक्तम् ॥

अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तमभित आसीमा आहुर्जानासि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानासि ॥४॥

तत्रैवं सति अथ यत्र यस्मिन्कालेऽवलिमानमवलभावं देहस्य रोगादिनिमित्तं जरादिनिमित्तं वा कृशीभावेतत्प्रयत्नं नीतः प्रापितो देवदत्तो भवति मुमुर्षुर्यदा भवतीत्यर्थः । तमभितः सर्वतो वेष्टयित्वासीना ज्ञातय आहुर्जानासि मां तव पुत्रं जानासि मां पितरं चेत्यादि । स मुमुर्षुर्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तोऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रादीजानाति ॥

अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यर्थतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ओमिति वा होह्वा मीयते स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्दे खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥५॥

अथ यत्र यदा, एतत्क्रियाविशेषणमिति, अस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथ तदैतैरेव यथोक्ताभी रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते यथाकर्मजितं लोकं प्रत्यविद्वान् । इतरस्तु विद्वान्यथोक्तसाधनसंपन्नः स ओमित्योक्ताकारेण आत्मानं ध्यायन् यथापूर्वं वा हँव, उद्घोर्षं वा विद्वाधेत् इतरस्तिर्यक्त्वेष्वभिप्रायः । मीयते प्रमीयते गच्छतीत्यर्थः । स विद्वानुत्क्रामिष्यन् यान्तिष्येन्मनो यावता कालेन मनसः क्षेपः स्या-

त्तावता कालनादित्वं गच्छति प्राप्नोति क्षिप्रं गच्छतीत्यर्थः । न तु तावदेव काले-
नेति विवक्षितम् । किमर्थमादित्वं गच्छतीत्युच्यते— एतद्वै सल्लु प्रसिद्धं ब्रह्मलो-
कस्य द्वारं य आदित्वः, तेन द्वारभूतेन ब्रह्मलोकं गच्छति विद्वान् । अतो विदुषां
प्रपदनं, प्रपद्यते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणेति प्रपदनम् । निरोधनं निरोधोऽस्मा-
दादित्वादविदुषां भवतानि निरोधः । मारेण नेजसा देह एव निरोद्धाः सन्तो
मूर्धन्यया नाड्या नोत्क्रमन्त एवेत्यर्थः । 'विष्वङ्मन्या' इति श्लोकात् ॥

तदेव श्लोकः । शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिः-
सृतका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्मन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे
भवन्ति ॥६॥ इति पष्ठः खंडः ॥

तदेतन्मिन्द्रयोक्तेऽर्थे एव श्लोको मंत्रो भवति । शतं चैका चैकोत्तरशतं नाड्यो
हृदयस्य मांगपिंडभूतस्य संबंधिन्यः प्रधानतो भवन्ति । आनृत्यादेहनाडीनाम् ।
तागमेना मूर्धानमभिनिःसृता विनिर्गता । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वममृत-
भावमेति । विष्वङ्मनानागतयस्तिर्याक्पिण्डस्य ऊर्ध्वगाध्वन्या नाड्यो भवन्ति
संगारगमनद्वारभूताः, न स्वमृतत्वाय । किं तर्हि, उत्क्रमण एवोक्तान्त्यर्थमेव
भवन्तीत्यर्थः । द्विरन्याम. प्रकरणसमाप्त्यर्थः ॥ इति पष्ठः खंडः ॥ ८.६.—

'अथ य एष मंत्रमादौऽस्मान्छरीरात्ममुत्थाय परं ज्योतिरुपमंपद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आग्नेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्भक्ष' इत्युक्तम् । तत्र
कोऽर्गा मंत्रमादः, कथं वा तस्याधिगमो यथा सोऽस्मान्छरीरात्ममुत्थाय परं
ज्योतिरुपमंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ? येन स्वरूपेणाभिनिष्पद्यते स किलक्षण
आत्मा । मंत्रमादस्य च देहमर्थानि पररूपाणि ततो यदन्यत्कथंस्वरूपम् ? इति
मतेऽर्था यत्कस्या न्यूनरो प्रव आरभ्यते । आख्यायिका तु विद्याग्रहणमंत्रदान-
विधिप्रदर्शनार्था विद्यास्तुल्यार्था च, मंत्रमेवित्वं पानायामिति च ।

य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृशुर्विशोको विजिघ्रसोऽपिपासः
सत्यकामः सत्यमंक्रपः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञामितव्यः स सर्वांश्च लोकान-
नाप्नोति स योश्च कामान्यममाप्मानमनुविद्य विजानतीति ह मंत्रजापति-
र्याय ॥१॥

न्कामाः समाहिताः सत्या अनृतापिधाना, यदुपासनसहभावि ब्रह्मचर्यं साधन-
मुक्तं उपासनफलभूतममप्रतिपत्तये च मूर्धन्यया नाड्या गतिरभिहिता, सोऽन्वे-
ष्टव्यः शास्त्राचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः स विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यः स्वसं-
वेद्यतामापादयितव्यः । किं तस्यान्वेषणाद्रिजिज्ञासनाच्च स्यादित्युच्यते— स
सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानं यथोक्तेन प्रकारेण शास्त्राचार्यो-
पदेशेनान्विध्य विजानाति स्वसंवेद्यतामापादयति । तस्यैतत्सर्वलोककामावाप्तिः
सर्वारम्भता फलं भवतीति ह किल प्रजापतिरुवाच । अन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य
इति चेत् नियमाधिरेव नापूर्वविधिः । एवमन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इत्यर्थः ।
दृष्टार्थत्वादन्वेषणविजिज्ञासनयोः । दृष्टार्थत्वं च दर्शयिष्यति ‘नाहमत्र भोग्यं
पश्यामि’ इत्यनेनासकृन् । पररूपेण च देहादिधर्मैः अवगम्यमानस्यात्मनः स्वरू-
पाधिगमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलमिति नियमार्थतैवास्य विधेयुक्ता, न
त्वग्निहोत्रादीनामिव अपूर्वविधित्वमिह संभवति ॥

तद्वोभये देवासुरा अनुबुधुधिरे ते होचुर्ब्रुवन्त तमारमानमन्विच्छामो
यमारमानमन्विध्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानितौद्रो हव देवा-
नामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविश्रानावेव समित्पाणी प्रजाप-
तिसकाशमाजग्मतुः ॥२॥

तद्वोभये इत्याद्याख्यायिकाप्रयोजनमुक्तम् । तद्ध किल प्रजापतेर्वचनं उ-
भये देवासुरा देवाश्चासुराश्च देवासुरा अनु परंपरागतं स्वकर्णगोचरापन्नमनुबुधु-
धिरेऽनुबुद्धवन्तः । ते चैतत्प्रजापतिवचो बुद्ध्वा किमपूर्वज्ञित्युच्यते—ते होचु-
रुक्तवन्तोऽन्योन्यं देवाः न्वशरेपशसुराश्च, इतं यदनुमातिर्भवता प्रजापतिनोक्तं
तमात्मानमन्विच्छामोऽन्वेष्टव्यं कुर्मो यमात्मानमन्विध्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति
सर्वांश्च कामान् । इत्युक्तवद्भौ हव राजैव स्वयं देवानामितरान्देवांश्च भोगप-
रिच्छद् च सर्वं श्रार्पायत्वा शरीरमात्रेणैव प्रजापतिं प्रत्यभिप्रवव्राज प्रगतवा-
स्तथा विरोचनोऽसुराणाम् । विनयेन गुरवोऽभिगंतव्या इत्येतद्दर्शयति । प्रैलो-
कयराज्याच्च गुरतरा विद्येति । यतो देवाभुरराजौ महर्हिभोगार्हौ मन्ता तथा
गुरमभ्युपगतवन्तौ । तौ ह किलासंविदानेवान्योन्यं संविदमनुर्वाणां विद्याफलं
प्रत्यन्योन्यमीष्यां दर्शयन्तौ समित्पाणौ समिद्भारहस्तौ प्रजापतिसकाशमा-
जग्मतुरागतवन्तौ ॥

तौ ह द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूपतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववाप्तमिति तौ होचतुर्थ आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघांसोऽपिपामः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितस्यः स सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च कामान्यस्तमारामानमनुविद्य विजानातीति भगवतो ब्रह्मो वेद्यन्ते तमिच्छन्ताववाप्तमिति ॥३॥

तौ ह गत्वा द्वात्रिंशत् वर्षाणि शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यमूपतुरुपितवन्तौ । अभिप्रायज्ञः प्रजापतिस्तावुवाच— किमिच्छन्तौ किं प्रयोजनमभिप्रेत्य इच्छन्ताववास्तमुपितवन्तौ युवामिति । इत्युक्तौ तौ होचतुः— य आत्मेत्यादि भगवतो ब्रह्मो वेद्यन्ते शिष्टा अतस्तमात्मानं जानुमिच्छन्ताववाप्तमिति । यद्यपि प्राक्प्रजापतेः नर्मापागमनादन्वेष्यमान्यायुष्मावभूतां तथापि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौरवात् लक्ष्मणगद्वेपमेहिष्यादिदोषावेव भूत्वापतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ । तेनेदं प्रख्यापितमात्मविद्यागौरवम् ॥

तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एव भारमेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्भोक्तव्यं योऽयं भगवोऽप्सु परिरुषायते यश्चायमादर्शकतम एव इत्येव उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिरुषायते इति होवाच ॥४॥ इति सप्तमः खंडः ॥

तावैवं तपस्विनां शुद्धकर्मणो योभ्यामुपलभ्य प्रजापतिरुवाच ह— य एषोऽक्षिणि पुरुषो निवृत्तचक्षुर्मिर्मृदितकर्पायैर्दृश्यते योगिभिर्द्रष्टा, एव आत्मापहतपाप्मादिगुणो, यमवंग्वं पुराहं, यद्विज्ञानात्मवंग्वं लोककामावाप्तिः, एतदमृतं भूमाख्यमेत एवाभयं, अत एव ब्रह्म इदमिति । अथैतत्प्रजापतिनेक्तमक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा छाया रूपं पुरुषे जगद्गतः । गृहेत्वा च रङ्गाकरणाय प्रजापतिं पृष्ठवन्तौ । अथ योऽयं हे भगवोऽप्सु परिरुषायते परि समंताज्ज्ञायते, यश्चायमादर्श आत्मनः प्रतिविचानारः परिरुषायते यद्वादां च, कतम एव एषां भगवद्विरुक्तं, किं च एव सर्वेष्विति । एवं पृष्ठः प्रजापतिरुवाच— एव उ एव यश्चक्षुषि दृष्टा मयोक्त इति । एतन्मनसि कुर्वन्तेषु सर्वेष्वन्तेषु मयैषु परिरुषायते इति होवाच ॥

ननु कथं युक्तं निष्ययोर्विपरीतप्रवृत्तमनुजानुं प्रजापते विगतदोषस्याचार्यस्य सतः । नत्येवं, नानुजातम् । कथम्, आत्मन्यध्यासोपितपांडित्यमह-

तां ह द्वाप्रिशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूपेतुन्तां ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्तावधान्तमिति तां होचतुर्य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युविन्दोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यन्मात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो ब्रह्मो वेदयन्ते तमिच्छन्तावधान्तमिति ॥३॥

तां ह गत्वा द्वाप्रिशतं वर्षाणि शुद्रूपापरी भूत्वा ब्रह्मचर्यमूपेतुरुपितवन्तौ । अभिप्रायज्ञः प्रजापतिस्तावुवाच— किमिच्छन्तौ किं प्रयोजनमभिप्रेत्य इच्छन्ताववास्तमुपितवन्तौ युवामिति । इत्युक्तां तां होचतुः— य आत्मेत्यादि भगवतो ब्रह्मो वेदयन्ते क्षिप्वा अतस्तमात्मानं प्राप्नुमिच्छन्तावधान्तमिति । यद्यपि प्राक्प्रजापतेः समोपागमनादन्योन्यमोप्यायुक्तावभूतां तथापि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौरवात् स्वकरागद्वैपमोहेर्ध्यादिवोपावेन भूत्वोपतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतां । तेनेदं प्रख्यापितमात्मविद्यागौरवम् ॥

तां ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो ददयत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ योऽयं भगवोऽप्सु परित्ख्यायते यथायमादर्शोक्तम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वंतेषु परित्ख्यायत इति होवाच ॥४॥ इति सप्तमः खंडः ॥

तावेवं तपस्विनां शुद्धकल्मषीं योग्यावुपलभ्य प्रजापतिरुवाच ह— य एषोऽक्षिणि पुरुषो निरुत्तचक्षुर्भिर्गृहीतकपायैर्ददयते योगिभिर्द्रष्टा, एष आत्मापहतपाप्मादिगुणो, यमवोचं पुराह, यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिः, एतदमृतं भूमाख्यमत एवाभयं, अत एव मम शुद्धतममिति । अर्धतःप्रजापतिर्नोक्तमाक्षिणि पुरुषो ददयत इति ब्रह्मः श्रुत्वा छायाकूपं पुरुषं जग्दहनुः । गृहीत्वा च इदोकरणाय प्रजापतिं पृष्ठवन्तौ । अथ योऽयं हे भगवोऽप्सु परित्ख्यायते परि सन्तत्पज्ञायते, यथायमादर्शे आत्मनः प्रतिविद्याकारः परित्ख्यायते यद्वादी न, कतम एष एषा भगवद्विरुक्तः, किंवैक एव सर्वेष्विति । एवं पृष्ठः प्रजापतिरुवाच— एष उ एव यश्चक्षुषि दृष्टा मयोक्त इति । एतन्मनसि कृत्वैषु सर्वेष्वंतेषु मध्येषु परित्ख्यायत इति होवाच ॥

ननु कथं युक्तं शिष्यैर्विपरीतग्रहणमनुजातुं प्रजापतेः विगतदोषस्थाचार्यस्य सताः । सत्यमेवं, नानुज्ञातम् । कथम्, आत्मन्यप्यारोपितपादित्यमह-

चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥२॥

तौ हे पुनः प्रजापतिरुवाच च्छायात्मनिधयापनयाय— साध्वलंकृता यथा स्वर्गदे सुवसना महाह्रस्वपरिधाना परिष्कृता न्छिन्नलोमनर्गा च भूत्वा उदशरावे पुनरक्षिधामिति । इह च नादिदेश बदजाते तन्मे प्रवृत्तमिति । कथं पुनरनेन साध्वलंकारादि कृत्योदशरावेऽवेक्षणेन नयोदशरागमग्रहोऽपनातः स्यान् । साध्वलंकारसुवसनादीनामागतुकानां छायाकरत्नमुदशरावे यथा शरीररम्यज्ञानमिव शरीरस्यापि छायाकरत्वं पूर्वं बभूवेति गम्यते । शरीररक्षेदज्ञानां न लोमनत्वादीनां नित्यत्वेनाभिप्रेतानाममंडितानां छायाकरत्वं पूर्वमागतम् । छिन्नेषु च नैव लोमनप्रादिच्छाया दृश्यतेऽतो लोमनत्वादिवच्छरीरस्याप्यात्ममापायिन्वं मिदमित्युदशरावार्दा इदयमानस्य नास्तिमित्तस्य च देहस्यानात्मत्वं मिदम् । उदशरावार्दा च्छायाकरत्वाद्देहमयद्वालंकारादिवत् । न केवलमेनावदेनेन यायन्किंचिदात्मन्यम्बाभिमतं सुखदुःखरागद्वेषमोहादि च कादाचित्कस्याक्षय्यलोमादिवदनत्वेति प्रत्येत्यम् । एवमग्रेषामिध्याग्रहापनयनमिते साध्वलंकारादिदृष्टान्ते प्रजापतिनोक्ते श्रुत्या तथा वृत्तयतोरपि च्छायात्मविपरीतग्रहो नापजगाम यस्मात्तस्मात्स्वदेोपेणैव केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानां इंद्रविरोचनावभूतामिति गम्यते । तौ पूर्वपदेन दृढनिश्चयाः पप्रच्छ किं पश्यथ इति ॥

तौ होचतुर्यधैवेदमाषां भगवः साध्वलंकृता सुवसना परिष्कृता स्य सुवमेवेमौ भगवः साध्वलंकृता सुवसना परिष्कृतावित्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयो प्रयव्रजतुः ॥३॥

तौ तथैव प्रतिपन्ना यधैवेदमिति पूर्ववत्, यथा साध्वलंकारादिविशिष्टां वाचा ह्यः एषमेवेमौ छायात्मानावेति सुतरां विपरीतनिधर्या बभूवतुः । यस्याश्मनो लक्षणं 'य आत्मापहतपाप्मा' इत्युक्त्वा पुनस्तादृशेषमन्वियमाणयोः 'य ग्गोऽर्क्षिण पुरो दृश्यते' इति साक्षादात्मनि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहापनयाय उदशरावसाध्वलंकारदृष्टान्तेऽप्यभिहिते आत्मस्वरूपबोधाद्विपरीतग्रहो नापगतः । अतः स्वदेोपेण केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानसामर्थ्याविनि मन्वा यथानिप्रेतमेवात्मानं मनमि निधायैव आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतिः पूर्ववत् । न तु तदभिप्रेतमात्मानम् । 'य आत्मा' इत्याद्यात्मलक्षणध्वनेनाक्षिपुष्पश्रुत्या चोदशरावाद्युपपत्त्या च संसृता तावत् । मद्ब्रह्म सर्वं पुनः पुनः स्मरतोः

सुरः स्वत्वयं यत एवंस्वभावो वतेति खिद्यमाना आहुः शिष्टाः । अमुराणां हि यस्मादभ्रदधानतादिलक्षणयोपनिपत् । तयोपनिपदा संस्कृताः सन्तः प्रेतस्य शरीरं कुणपं मिथया गंधमाल्यानादिलक्षणया वसनेन वस्त्रादिनाच्छादनादिप्रकारेणालंकारेण ध्वजपताकादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्ति । एतेन कुणपसंस्कारेणामुं प्रेत्य प्रतिपत्तव्यं लोकं जेप्यन्तो मन्यन्ते ॥ इति अष्टमः संखः ॥ ८.८.—

अथ ह्येवोऽप्राप्यैव देवानेतद्वयं ददर्श यथैव स्वत्वयमस्मिच्छरीरे साध्यलंकृते साध्यलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिच्छेषेऽधो भवति स्वामे स्वामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥१॥

अथ ह किंल्लोऽप्राप्यैव देवान्देव्याऽकार्यादिसंपदा युक्तत्वात् गुरोर्वचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्नेतद्वक्ष्यमाणं मयं स्वात्मग्रहणनिमित्तं ददर्श दृष्टवान् । उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्थो न्याय उक्तस्तदैकदेशो मघयतः प्रत्यभात् शुद्धा, येन च्छायात्मग्रहणे दोषं ददर्श । कथम् । यथैव स्वत्वयमस्मिच्छरीरे साध्यलंकृते छायात्मापि साध्यलंकृतो भवति सुवसने च सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतो यथा नखलोमादिदेहावयवापगमे छायात्मापि परिष्कृतो भवति नखलोमादिरहितो भवति, एवमेवायं छायात्माप्यस्मिच्छरीरे नखलोमादिभिर्देहावयवत्वस्य तुल्यत्वादधे चक्षुषोऽपगमेऽधो भवति स्वामे स्वामः । स्वामः किंल्लोकेनः तस्यांधन्येन गतत्वात् । चक्षुर्नासिका वा यस्य सदा खवति स स्वामः । परिवृक्णादिछन्नहस्तदिछन्नपादौ वा । स्वामे परिवृक्णे वा देहे छायात्मापि तथा भवति । तथास्य देहस्य नाशमन्वेष नश्यति । अतः नाहमत्र अस्मिच्छायात्मदर्शने देहात्मदर्शने वा भोग्यं फलं पश्यामीति ॥

स समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच मघयन्त्यच्छांतहृदयः प्राप्ताजीः मार्थं विरोचनेन किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच यथैव स्वत्वयं भगवोऽस्मिच्छरीरे साध्यलंकृते साध्यलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिच्छेषेऽधो भवति स्वामे स्वामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥२॥

एवं दोषं देहच्छायात्मदर्शनेऽध्यवस्य स समित्पाणिर्ब्रह्मचर्यं वस्तु पुनरेयाय ।

तं ह प्रजापतिरुवाच—मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राप्ताजीः प्रगतवानसि विरोच-
नेन सार्धं किमिच्छन्पुनरागम इति । विजानन्नपि पुनः पप्रच्छ इंद्राभिप्रायाभि-
व्यक्तये 'यद्वेत्थ तेन मोषसीद' इति यद्वत् । तथा च स्वाभिप्रायं प्रकटमकरो-
यथैव स्वत्वयमित्यादि । एवमेवेति चान्वमोदत प्रजापतिः ॥

ननु तुल्येऽक्षिपुरुषध्रुवणे देहच्छामामिन्द्रोऽग्रहीदात्मेति देहमेव तु विरो-
चनः । तत्किनिमित्तम् ? तत्र मन्यते । यथेन्द्रस्य उदशरावादिप्रजापतिनचनं स्म-
रतो देवानप्राप्तस्यैव आचार्योक्तधुद्वया छायात्मग्रहणं तत्र दोषदर्शनं चाभूत् ।
न तथा विरोचनस्य किं तर्हि, देह एवात्मदर्शनं, नापि तत्र दोषदर्शनं बभूव ।
तद्वदेव विद्याग्रहणसामर्थ्यप्रतिबंधदोषाल्पत्वबहुत्वापेक्षं इंद्रविरोचनयोश्चायात्मदे-
हयोर्महणम् । इंद्रोऽल्पदोषत्वात् 'दृश्यते' इति श्रुत्यर्थमेव धृद्धानतया जग्राह,
इतरदृष्टयानिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थं लक्षणया जग्राह प्रजापतिनोक्तोऽयमिति,
दोषभूयस्त्वात् । यथा किल नीलानीलयोरादर्शे दृश्यमानयोर्वासोऽसौ र्यशीलं तन्म-
हार्हमिति च्छायानिमित्तं वास एवोच्यते न च्छाया तद्वदिति विरोचनभिप्रायः ।
स्वाचित्तगुणदोषवशादेव हि शब्दार्थावधारणं तुल्येऽपि ध्रुवणे ख्यापितं 'दाम्यत
दत्त द्यध्वं' इति दकारमात्रध्रुवणात् श्रुत्यंतरे । निमित्तान्यपि तदनुगुणान्येव
सहकारीणि भवन्ति ॥

एवमेवैष मघवन्नसि होवाचितं त्वेव ते भूयोऽनुग्याख्यास्यामि वसा-
पराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै
होवाच ॥३॥ इति नवमः खंडः ॥

एवमेवैष मघवन्तन्म्यन्त्वयाऽवगतं, न च्छायात्मा, इत्युवाच प्रजापतिः ।
यो मयोक्त आत्मा प्रकृत एतमेवात्मानं तु ते भूवः पूर्वं व्याख्यातमध्यनुग्याख्या-
स्यामि । यस्मात्सकृद्व्याख्यातं दोषरहितानामवधारणविषयं प्राप्तमपि नाग्रहीः,
अतः केनचिदोपेण प्रतिबद्धग्रहणसामर्थ्यस्त्वम् । अतस्तत्क्षणाय वसापराणि
द्वात्रिंशतं वर्षाणीत्युक्त्वा तथोपितवते क्षपितदोषाय तस्मै होवाच ॥ इति
नवमः खंडः ॥

८.९.—

य एष स्वप्ने मदीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचितदमृतमभयमेतद्भ-
क्षेति स ह शान्तहृदयः प्रवप्राज स हाप्राप्यैव देवानेतन्नयं ददर्श तद्यद्यपीदं
शरीरमंधं भवत्यनंधः स भवति यदि साममसामो नैवैषोऽस्य दोषेण

दुप्यति ॥१॥

य आत्मापहतपाप्मादिलक्षणो 'य एषोऽग्निनि' इत्यादिना व्याख्यात एष यः । कोऽयौ ? यः स्वप्ने महीयमानः स्त्र्यादिभिः पूज्यमानश्चरीत अनेकविधान्स्व-
प्रभोगाननुभवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यादि ममानम् । स हवमुक्त इन्द्रः
शान्तहृदयः प्रवशाज । स हाप्राप्यैव देवान्पूर्ववदग्निजप्यात्मनि भयं ददर्श ।
कथम् । तदिदं शरीरं यद्यप्यंधं भवति, स्वप्रात्मा योऽनंधः स भवति । यदि
आत्मनिर्गुणं शरीरमस्मान्मध्यं स भवति । नैवैव स्वप्रात्मास्य देहस्य दोषेण दुप्यति ॥

न घघेनास्य हन्यते नास्य स्वाभ्येण स्वामो भवति त्वेवैनं विच्छाद-
यन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदित्यि नाहमग्र भोग्यं पश्यामीति ॥२॥
म समित्प्राणिः पुनरेवाय तं ह प्रजापतिरुवाच मघयन्प्रच्छातहृदयः प्रा-
जाजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमंधं
भवत्यनंधः स भवति यदि स्वाममस्वामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुप्यति ॥३॥
न घघेनास्य हन्यते नास्य स्वाभ्येण स्वामो भवति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवा-
प्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदित्यि नाहमग्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैव मघय-
न्निति होवाचैनं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वाग्निंशतं वर्षा-
णीति स हापराणि द्वाग्निंशतं वर्षाणुवाच तस्मै होवाच ॥४॥ इति दशमः
स्कन्धः ॥

नाप्यस्य वधेन न हन्यते छायात्मवज्र चास्य स्वाभ्येण स्वामः स्वप्रात्मा
भवति । यदध्ययादि आत्ममात्रेणोपन्यस्तं 'नास्य जरयैतजीर्येति' इत्यादि
तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तम् । न तावदयं छायात्मवद्देहदोषयुक्तः किंतु
भवति त्वेवैनं । एवमशब्द इत्यर्थः । प्रन्तीति केचनेति द्रष्टव्यम् । न तु भन्त्ये-
वेति । उत्तरेषु सर्वेध्वजगद्दर्शनात् । नास्य वधेन हन्यत इति विशेषणान्
भवति त्वेवेति चेत् । नैवम् । प्रजापतिं प्रमाणीकुर्वन्तोऽनृतवादिदत्वापादानुपपत्तेः ।
'एतदमृतं' इत्येतत्प्रजापतिवचनं कथं मृया कुर्यादिदम् प्रमाणीकुर्वन् । ननु
च्छायापुरुष प्रजापतिनोक्तं 'अस्य शरीरस्य नाशमन्वेष्ट नश्यति' इति दोषमभ्य-
क्ष्वात्तदेहादि स्यात् । नैवम् । कस्मान् ? 'य एषोऽग्निनि पुरुषो दृश्यते' इति न
च्छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघवान् । कथम् । अपहतपाप्मादिलक्षणे
पुष्टे यदि च्छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते, तदा कथं प्रजापतिं प्रमाणी-

कृत्वा पुनः श्रवणाय समित्पाणिर्गच्छेत् ? जगाम च । तस्मान्न रक्षायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते । तथाच व्याख्यातं द्रष्टाक्षिणि दृश्यत इति । तथा विच्छादयन्तीव विद्रावयन्तीव, तथाच पुत्रादिमरणनिमित्तमप्रियवेत्तेव भवति । अपि च स्वयमपि रोदितौ । नन्वप्रियं वेत्त्येव, कथं वेत्तेवेति । उच्यते— नामृताभयत्ववचनानुपपत्तेः । ‘ध्यायतीव’ इति च श्रुत्यंतरात् । ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न । शरीरात्मत्वप्रत्यक्षबद्धान्तिसंभवात् । तिष्ठतु तावदप्रियवेत्तेव न वेति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामि । स्वप्नात्मजानेऽपीष्टं फलं नोपलभे इत्याभिप्रायः । एवमेवैष तवाभिप्रायेणेति वाक्यशेषः । आत्मनोऽमृताभयगुणवत्त्वस्य अभिप्रेतत्वात् । द्विरुक्तमपि न्यायतो मया यथावन्नावधारयति । तस्मात्पूर्ववदम्याद्यापि प्रतिबंधकारणमस्तीति मन्वानस्तत्क्षपणाय वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादिदेश प्रजापतिः । तथोपितपते क्षपितकम्पयायाह ॥ इति दशमः खंडः ॥ —

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रूहेति स ह शान्तहृदयः प्रववाज स ह्याप्राप्यैव देवानेतदयं ददर्श नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥१॥ स समित्पाणिः पुनरेवाय तं ह प्रजापतिरुवाच मघवन्मच्छान्तहृदयः प्राग्वाजीः किमिष्टं पुनरागम इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥२॥

पूर्ववदेतं त्वेव त इत्याद्युक्त्वा तद्यत्रैतत्सुप्त इत्यादि व्याख्यातं वाक्यम् । अक्षिणि यो द्रष्टा स्वप्ने च महोयमानधरति स एष सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रूहेति स्वाभिप्रेतमेव । मघवास्तत्रापि दोषं ददर्श । कथम् । नाह नैव सुपुप्तस्थोऽप्यात्मा खल्वयं संप्रति सम्यगिदानीं च आत्मानं जानाति नैवं जानाति । कथम् । अयमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि चेति । यथा जाग्रति स्वप्ने वा । अतो विनाशमेव विनाशमिवेति पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । अशतोऽपिगंतो भवति, विनष्ट इव भवतीत्यभिप्रायः । ज्ञानेर्न ह सति ज्ञातुः सद्भावोऽवगम्यते नासति ज्ञाने । न च सुपुप्तस्य ज्ञानं दृश्यतेऽतो विनष्ट इवेत्यभिप्रायः । न तु विनाशमेवात्मनो मन्यतेऽमृताभयवच-

नस्य प्रामाण्यमिच्छन् ॥

एवमेवैष मधवभित्ति होवाचैतं खैव ते मूषोऽनुव्याख्यास्यामि नो
एवान्ध्रैतस्माद्दृशापराणि पंच वर्षाणीति स द्वापराणि पंच वर्षाण्युवाच
तान्येकशतं संपेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतं ह वै वर्षाणि मधवान्प्रजापतः मद्यचयं-
मुवाच तस्मै होवाच ॥३॥ इति एकादशः खंडः ॥

पूर्ववदेवमेवेत्युक्त्वा आह— यो मयोक्तृभिः पर्यायेरतमेवैनं नो एवा-
न्यथैतस्मादात्मनोऽन्यं वचनं, किं तर्ह्येतमेष व्याख्यास्यामि । स्रष्टुस्तु दोषस्त-
वावशिष्टः तत्क्षपणाय यसापराण्यन्यानि पंच वर्षाणीत्युक्तः स तथा चकार । तस्मै
मृदितकपायादिदोषाय स्थानप्रथमोपसंयंभरहितमात्मनः स्वरूपं अपहतपाप्मन्वा-
दिलक्षणं मघवते तस्मै होवाच । तान्येकशतं वर्षाणि संपेदुः संपन्नानि बभूधुः ।
यदाहुर्लोकं शिष्टा— एकशतं ह वै वर्षाणि मधवान्प्रजापतौ मद्यचयमुवासेति ।
तदेतत् द्वाविंशतमित्यादिना द्वाविंशतमित्याख्यायिकतोऽपसृज्य श्रुत्योच्यते । एवं
किलतदिदृत्वाद्यपि गुरुतरमिद्रेणापि महता यत्नेनैकोत्तरवर्षशतकृतायागेन प्रात-
मात्मज्ञानम् । अतो नातः परं पुरुषार्थान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं स्तीति ॥ इति
एकादशः खंडः ॥

८.११.—

मधवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमाप्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्म-
नोऽधिष्ठानमाप्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रिया-
प्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं चायं सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥१॥

मधवन्मर्त्यं वै मरणमर्थादं शरीरम् । यन्मन्यसेऽध्यापारादिलक्षणः सं-
प्रसादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाममेवापीतो भवतीति, शृणु तत्र कारणम्—
यदिदं शरीरं वै यत्पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि । तच्चाप्तं मृत्युना प्रप्तं सतत-
मेव । कदाचिदेव स्त्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते न तथा संप्राप्तो भवति यथा
प्रप्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्ते, इति पैरागमार्थं विशेष इत्युच्यते आत्मे
मृत्युमेति । कथं नाम देहाभिमानतो विरक्तः सज्जिवर्तत इति । शरीरमित्यत्र राहो-
दियमनोभिरुच्यते । तच्छरीरमस्य संप्रसादस्य त्रिस्थानतया पश्यमानस्यामृतस्य
मरणादिदेहेन्द्रियमनोवर्मवर्जितस्थेत्येतत्, अमृतस्य इत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे पुनर-
शरीरस्य इति वचनं वाय्वादिवत्तावयवत्वमूर्तिमत्त्वे वा भूतामिति, आत्मनो भोगा-
धिष्ठानम् । आत्मनो वा सत ईशितुस्तेजोवज्रादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानम् । जीवरूपेण

प्रविश्य सदेवाभितिष्ठत्यास्मिन्निति वा अधिष्ठानम् । यत्सेदमीदृशं नित्यमेव श्रुत्युग्रस्तं धर्माधर्मजनितत्वात्प्रियाप्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्धान्मशरीरो भवति । अशरीरस्वभावस्यात्मनः तदेवाहं शरीरं शरीरमेव चाहमित्यविवेकान्मभावः सशरीरत्वं, अत एव सशरीरः सन्नातो अस्तः प्रियाप्रियाभ्याम् । प्रसिद्धमेतत् । तस्य च न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोः बाह्यविषयसंयोगवियोगनिमित्तयोः बाह्यविषयसंयोगवियोगो ममेति मन्यमानस्यापहृतिर्विनाश उच्छेदः संततिरूपयोर्मात्माति । सं पुनर्देहाभिमानात् अशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्तिताविवेकः ज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः । स्पृशिः प्रत्येकं संबध्यत इति प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति वाक्यद्वयं भवति । न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेतेति यद्वत् । धर्माधर्मकार्ये हि ते, अशरीरता तु स्वरूपमिति तत्र धर्माधर्मयोरसंभवात्तत्कार्यभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥

ननु यदि प्रियमप्यशरीरं न स्पृशतीति, यन्मषवतोक्तं सुषुप्तस्थो विनाशमेवापीतो भवतीति, तदेवहाप्यापन्नम् । नैष दोषः । धर्माधर्मकार्ययोः शरीरसंबन्धिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दे दृष्टो, यथा क्षीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति न त्वमेव्णप्रकाशयोः स्वभावभूतयोरग्निना स्पर्श इति भवति । तथाग्नेः सवितुर्वा उष्णप्रकाशश्चत्वरूपभूतस्थानंदस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधः 'विज्ञानमनन्दं ब्रह्म' 'आनन्दो ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि भूमैव सुरमित्युक्तत्वात् ॥

ननु भूतः प्रियस्यैकत्वेऽसंबन्धत्वात्स्वरूपेणैव वा नित्यसंबन्धत्वाज्जिर्विशेषतेति नैद्रस्य तदिष्टम् । 'नाह सत्ययं मंप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवमानि भूतानि विनाशमेवापीता भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि' इत्युक्तत्वात् । तद्धीन्द्रस्त्वैष्टं यद्वृत्तानि चात्मानं च जानाति, न चाप्रियं किञ्चिदेति, स सर्वाश्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च कामान्येन ज्ञानेन । सत्यमेतदिष्टमिन्द्रस्य इमानि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकः कामाश्च सर्वे मत्तोऽन्येऽहमेवा स्वामीति । न चेतदिन्द्रस्य हितम् । हितं चैन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यम् । व्योमवदशरीरात्मतया सर्वभूतलोककामात्मत्वोपगमेन या प्राप्तिस्तद्धितमिन्द्राय वक्तव्यमिति प्रजापतिनाभिप्रेतम् । न तु राज्ञो राज्याप्तिवदन्यत्वेन । तत्रैवं सति कं केन विजानीयादात्मैकत्वे इमानि भूतान्ययमहमस्मीति । नन्वस्मिन्पक्षे 'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा' 'स यदि

पितृलोककामः 'स एकधा भवति' इत्याद्यैश्वर्यश्रुतयोऽनुपपत्ताः । न । मर्यात्मनः ।
 सर्वफलमंबंधोपपत्तेरविरोधान् । मृद इव सर्वघटकस्फुट्टाद्याभिः । ननु मर्या-
 त्मत्वे दुःखसंबंधोऽपि म्यादिति चेत् । न । दुःखस्याप्यात्मन्योपगमादविरोधः ।
 आत्मन्यविद्याकल्पनानिमित्तानि दुःखानि रज्ज्वाभिव सर्पादिरूपनानिमित्तानि ।
 सा चाविद्या अगरीरात्मैकस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तोच्छिन्नं दुःखसंबंधा-
 शंका न संभवति । शुद्धमत्त्वमंकल्पनमित्तानां तु कामानामाश्वरदेहमयंधः गर्व-
 भूतेषु मानवानां पर एव सर्वमत्त्वोपाधिद्वारेण भोक्तेति गर्वाविद्याकृतमव्यवहा-
 राणां पर एवात्मा आस्वदं नान्योऽर्त्तानि वेदान्तमिद्वान्तः ॥

'य एषोऽक्षिणि पुण्यो दृश्यते' इति च्छायापुरप एव प्रजापतिनोक्तः,
 स्वप्नमुपुत्तयोऽथान्य एव, न परोऽपह्नतपाप्मत्वादितलक्षणो, विरोधादिति केचिन्म-
 न्यन्ते । च्छायाद्यात्मनां चोपदेशे प्रयोजनमाचक्षते । आदावैवोन्यमाने किल
 दुर्विशेषत्वात्परम्यात्मनः अत्यंतवाग्यविषयामक्तत्वेनमः अत्यंतमृश्मवस्तुश्रवणे
 व्यामोहो मा भूदिति । यथा किल द्वितीयाया मृश्मं चेद्रं दिदर्शयिषुर्भूते कंचि-
 त्प्रत्यक्षमादां दर्शयति पश्यामुपेय चेद्रं इति, ततोऽन्यं ततोऽप्यन्यं गिरिमूर्धानं
 च चेद्रममीपम्यमेष चेद्रं इति, ततोऽन्यं चेद्रं पश्यति, एवमेतत् 'य एषोऽक्षिणि'
 इत्याद्युक्तं प्रजापतिना त्रिभिः पर्यायैर्न पर इति । चतुर्थं तु पर्याये देहान्मन्या-
 त्समुत्थायाशरीरतामापन्नो ज्योति स्वरूपम् । यस्मिन्नुत्तमपुरपे स्यादिभिर्जज्ञन्
 क्रीडन्नममाणो भवति स उत्तमः पुरपः पर उक्त इति बाहुः ।

सत्यं, रमणीया तावदियं व्याख्या धोनुम् । नन्वेषोऽस्य ग्रंथमयं संभ-
 वति । कथम् । अक्षिणि पुण्यो दृश्यते इत्युपन्यस्य तिष्ठाभ्या छायात्मनि
 गृह्यते तयोस्मद्विपरीतग्रहणं मत्वा तदपनयायोदशरात्रेण्यमः किं पश्यथ इति
 च प्रश्नः साध्वलंकारोपदेशश्चानर्थकः रयान् यदि च्छायात्मैव प्रजापतिनाऽक्षिणि
 दृश्यते इत्युपदिष्टः । किंच यदि स्वयमुपदिष्ट इति ग्रहणस्याप्यपनयकारणं
 वक्तव्यं स्यात् । स्वप्नमुपुत्तात्मग्रहणयोरपि तदपनयकारणं च स्वयं ब्रूयात् । न
 चोक्तं तेन । तेन मन्यामहे नाक्षिणि च्छायात्मा प्रजापतिनोपदिष्टः । किं चान्य-
 दक्षिणि द्रष्टा चेत् दृश्यते इत्युपदिष्टः स्यात्तत इदं युक्तम् । एतं त्वेव ते इत्युक्त्वा
 स्वप्नेऽपि द्रष्टुर्नोपदेशः । स्वप्ने न द्रष्टोपदिष्ट इति चेत् । न । 'अपि रोदिताव'
 'अप्रियवेत्तेव' इत्युपदेशान् । न च द्रष्टुरन्यः कश्चित्स्वप्ने मर्हायमानश्चरति । 'अ-

‘त्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः’ इति न्यायतः श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वात् । यद्यपि स्वप्ने सधीः भवति तथापि न धीः स्वप्नमेतत्प्रत्यक्षं प्रति करणत्वं भजते । किं तर्हि, पट-चित्रवज्जाग्रदासनाश्रया दृश्यैव धोर्भवन्तीति न द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्टयाधः स्यात् । किंचान्यत् । जाग्रत्स्वप्नयोर्भूतानि चात्मानं च जानाति इमानि भूतान्ययमहमस्मीति । प्राप्तां सत्यां प्रतिषेधो युक्तः स्यान्नाह सत्त्वयमित्यादि । तथा चेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयोः सशरीरत्वे सति प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीत्युक्त्वा तस्यैवाशरीरस्य नतो विद्यायां सत्यां सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रतिषेधो युक्तो ‘अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः’ इति । एकधात्मा स्वप्नबुद्धान्तयोर्महामत्स्यवदसंगः संचरतीति श्रुत्यन्तरे गिद्धम् ॥

यच्चोक्तं संप्रसादः शरीरात्समुत्थाय यस्मिन्स्थ्यादिभ्यो रममाणो भवति सोऽन्यः संप्रसादादधिकरणनिर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति । तदप्यसत् । चतुर्थेऽपि पर्याय ‘एतं त्वेव ते’ इति वचनात् । यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः स्यात्पूर्ववत् ‘एतं त्वेव ते’ इति न त्रयान्मृषा प्रजापतिः । किंचान्यतैजोब्रह्मादीनां छन्दुः सतः स्वविभारदेहशुण्णे प्रवेशे दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनः तत्त्वमसीत्युपदेशो मृषा प्रसज्येत । तस्मिन्स्त्वं स्थ्यादिभ्यो रन्ता भविष्यसीति युक्त उपदेशोऽभविष्यद्यदि संप्रसादादन्य उत्तमः पुरुषो भवेत् । तथा भूम्नि अहमेव इत्यादिष्व ‘आत्मैवेदं सर्वं’ इति नोपममहरीयद्यदि भूमा जीवादन्योऽभविष्यत् । ‘नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्मा’ इत्यादिश्रुत्यन्तराच्च । सर्पश्रुतिषु च परमिच्छात्मशब्दप्रयोगो नाभविष्यत्प्रत्यगात्मा चैतत्सर्वजंतूनां पर आत्मा न भवेत् । तस्मादेक एवात्मा प्रकरणी सिद्धः ॥

न चात्मनः संसारित्वम् । अविद्याप्यस्तत्त्वादात्मनि संसारस्य । न हि रज्जुशुक्तिकागयनादिषु सर्परजतमलादीनि मिथ्याज्ञानाद्भूतानि तेषां भवन्तीति । एतेन शरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीति व्याख्यातम् । यच्च स्थितमाप्रिय-वेतैवेति गिद्धम् । एवं च सति सर्वपर्यायेषु ‘एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म’ इति प्रजापतेर्वचनम् । यदि वा प्रजापतिश्छन्दस्वरूपाया श्रुतेर्वचनं, सत्यमेव भवेत् । न च तत्कुतर्कबुद्ध्या मृषा कर्तुं युक्तम् । ततो गुरुतरस्य प्रमाणान्तरस्यानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेतुत्वमव्यभिचार्यनुभूयत इति चेन्न । जरादिरहितो जीर्णोऽहं जातोऽहमायुष्मान्गौर-कृष्णो मृत इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्तदुपपत्तेः । सर्वमप्येतत्सत्यमिति चेदस्यैवैतदेवं दुरवगमं येन देवराजाऽपि उदशरावादिदर्शितावि-

नाशयुक्तिरपि सुमोहवात्र 'विनाशमेवार्पितो भवति' इति । तथा विरोचनो महा-
प्राज्ञः प्राजापत्योऽपि देहमात्रान्मदर्शने बभूव । तथा इन्द्रस्य आत्मविनाशभय-
सागरे एव वैनाशिका न्यमज्जन् । तथा सांख्या द्रष्टारं देहादिव्यतिरिक्तमवग-
म्यापि त्यक्तागमप्रमाणत्वान्मृत्युविषय एवान्यन्वदर्शने तस्थुः । तथान्ये काणादादि-
दर्शनाः कपायरक्तमिव क्षरादिभिर्वस्त्रं नवभिरात्मगुणयुक्तमात्मद्रव्यं विशो-
धयितुं प्रवृत्ताः । तथान्ये कर्मिणो बाह्यविषयापहृतचेतसां वेदप्रमाणा अपि पर-
मार्थसत्यमात्मकत्वं विनाशमिव इन्द्रवन्मन्यमाना घटीयं प्रवदारोहावरोहप्रकारः
अनिशं बंध्रमन्ति । किमन्ये क्षुद्रजंतवो विवेकहीनाः स्वभावत एव बहिर्विषयापहृ-
तचेतसः । तस्मादिदं त्यक्तसर्वबाह्यैर्गणैरनन्यशरणं परमहंसपरिब्राजकैः अत्या-
श्रमिभिर्बेदान्तविज्ञानपरैरेव वेदनायं पूज्यतमैः प्राजापत्यं वैमं संप्रदायमनुसर-
द्विरुपनिबद्धं प्रकरणचतुष्टयेन । तथानुशासत्यद्यापि 'स एव नान्ये' इति ॥

अशरीरो वायुरात्रं विद्युत्तनयितुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्वमुष्मा-
दाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥२॥

तत्राशरीरस्य संप्रसादस्य अविद्यया शरीरेणाविशेषतां सशरीरतामेव संप्रा-
प्तस्य शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेण यथाभिनिष्पत्तिस्तथा वक्तव्येति दृष्टान्त
उच्यते— अशरीरो वायुराविद्यमानं शिरःपाण्यादिमच्छरीरमस्येत्यशरीरः । किं
चात्रं विद्युत्तनयितुरित्येतानि चाशरीराणि । तत्तत्रैवं सति वर्षादिप्रयोजनाव-
सानि यथा । अमुष्मादिति भूमिष्ठा श्रुतिः सुलोकसंबन्धिनमाकाशदेशं व्यपदि-
शति । एतानि यथोक्तान्याकाशसमानरूपतामापन्नानि स्वेन वाय्वादिरूपेण अगृ-
ह्यमाणान्याकाशश्रुयतां गतानि, यथा संप्रसादोऽविद्यावस्थायां शरीरात्मभाव-
मेवापन्नः, तानि च तथाभूतान्यमुष्मात् सुलोकसंबन्धिनः आकाशदेशात्समुत्ति-
ष्ठन्ति वर्षणादिप्रयोजनाभिनिर्गते । कथम् । शिशिरापाये सावित्रं परं ज्योतिः
प्रकृष्टं ध्रूमकमुपसंपद्य सावित्रमभितापं प्राप्येत्यर्थः । आदित्याभितापेन पृथग्भा-
वमापादिताः सन्तः स्वेन स्वेन रूपेण पुरोवातादिवायुरूपेण स्तिमितभावं हित्वाऽ-
भ्रमपि भूमिर्ष्वतहस्त्यादिरूपेण विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्लतादिचपलरूपेण स्तन-
यित्पुरापि स्वेन गर्जिताक्षनिरूपेणेत्येवं श्राव्यागमे स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥

एवमेवैष संप्रसादोऽस्याच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमपुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत्कीडव्रममाणः स्त्री-

भिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिच्छरीरे प्राणो युक्तः ॥३॥

यथायं दृष्टान्तो बाष्पादीनां आकाशादिसाम्यगमनवत् अविद्यया संसारवस्थायां शरीरसाम्यमापन्नोऽहममुष्य पुत्रो जातो जीर्णो मरिष्ये इत्येवंप्रकारं प्रजापतिनेव मध्वान्यधोक्तेन क्रमेण, नासि त्वं देहेन्द्रियादिधर्मा, तत्त्वमसीति प्रतिबोधितः सन्स एष संप्रसादो जीवोऽस्माच्छरीरादाकाशादिव बाष्वादयः समुत्थाय देहादिविलक्षणं आत्मनो रूपमवगम्य, देहात्मभावनां हित्वेलैतत् । स्वेन रूपेण सदात्मनैवाभिनिष्पद्यत इति व्याख्यातं पुरस्तात् । स येन स्वेन रूपेण संप्रसादोऽभिनिष्पद्यते प्राक्प्रतिबोधात् तद्भ्रान्तिनिमित्तात्सर्पो भवति यथा रज्जुः, पश्चात्कृतप्रकाशा रज्ज्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । एवं च स उत्तमपुरुष उत्तमश्वासौ पुरुषश्चेत्युत्तमपुरुषः स एवोत्तमपुरुषः । अक्षिस्त्रप्रपुरौ व्यक्ताव्यक्ताश्च सुषुप्तः समस्तः संप्रसन्नोऽशरीरश्च ज्येन रूपेणेति । एषामेव स्वेन रूपेणावस्थितः क्षराक्षरी व्याकृताव्याकृतौ अपेक्ष्योत्तमपुरुषः । कृतनिर्वचनो ह्ययं गीतासु । स संप्रसादः स्वेन रूपेण तत्र स्वात्मनि स्वस्थतया सर्वात्मभूतः पश्येति कच्चिद्विद्यात्मना जक्षदसन्मक्षयन्वा भक्ष्यानुच्चावचानीप्सितान् कच्चिन्मनोमात्रैः संकल्पादेव समुत्थितैर्ब्राह्मणैर्लोकैर्वा कीडन्त्यादिर्भा रममाणश्च मनर्तव्य, नोपजनं, जीपुंसयोरन्योपगमेन जायत इत्युपजनं, आत्मभावेन आत्मसाम्येन जायत इत्युपजनं, इदं शरीरं, तन्न स्मरन् । तस्मरणे हि दुःखमेव, म्यात् । दुःखात्मकावाप्तस्य ॥

नन्वनुभूतं चेन्न स्मरेदसर्वज्ञत्वं मुक्तस्य । नैष दोषः । येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तच्च मिथ्याज्ञानादि विषयोच्छेदितं, अतस्तज्ज्ञानुभूतमेवेति न तदस्मरणे सर्वज्ञत्वहानिः । न ह्युन्मत्तेन ग्रहगृहीतेन वा यदनुभूतं तदुन्मादाद्यपगमेऽपि स्मर्तव्यं स्यात् । तथेहापि संसारिभिरविद्यादोषयन्द्भिर्यदनुभूयते तत्सर्वात्मानमशरीरं न स्पृक्षति । अविद्यानिमित्ताभावात् । ये तूच्छिन्नदोषैर्मृदितकषायैः मानसाः सत्याः क्रमाः अरुतापिधाना अनुभूयन्ते विद्याभिव्यंग्यत्वात् एव मुक्तेन सर्वात्मभूतेन संबध्यन्त इत्यात्मज्ञानस्तुतये निर्दिश्यन्ते । अतः साध्येतद्विशिनष्टि— य एते ब्रह्मलोके इति । यत्र कचन भवन्तोऽपि ब्रह्मण्येव हि ते लोके भवन्तीति सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मण उच्यन्ते ॥

ननु कथमेकः सन्नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति न भूमा, कामांध आद्वलौकिकान्पश्यन् रमत इति च विरुद्धम् । यथैको यस्मिन्नेव क्षणे पश्यति तस्मिन्नेव क्षणे न पश्यति चेति । नैष दोषः । श्रुत्यन्तरे परिहृतत्वात् । द्रष्टृदृष्टरविपरिलोपात्पश्यन्नेव भवति । द्रष्टुरन्यत्वेन कामानामभावात् पश्यति चेति । यद्यपि सुषुप्ते तदुक्तं सुप्तस्यापि सर्वैरुन्वान्ममानो द्विर्तायाभायः । 'केन कं पश्येत्' इति चोक्तमेव । अक्षरारम्भरूपोऽपहतपाप्मादितिक्षणः सन्कथमेव पुरुषोऽक्षिणि दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिना ? तत्र यथाऽमार्वाक्षणि माश्रान् दृश्यते तद्वक्तव्यमिति इदमारभ्यते । तत्र को हेतुरक्षिणि दर्शने इत्याह— स दृष्टान्तो मथा प्रयोग्यः प्रयोग्यपरो वा स-शब्दः । प्रयुज्यत इति प्रयोग्योऽश्चो बर्लावर्त्तो वा । यथा लोक आचरत्येनेनैस्याचरणो रथोऽनो वा तस्मिन्नाचरणे युक्तमदाकर्षणाय, एवमस्मिन्क्षरारे रथस्थानाये प्राणः पंचगृतिरिद्रियमनोबुदिसंयुक्तः प्रज्ञात्मा विज्ञानक्रिया-वाक्तिद्वयसंमूर्छितात्मा युक्तः स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः । 'कस्मिन्नु अहमु-त्क्रान्त उन्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठस्यामि' इति ईश्वरेण राजेव सर्वभिकारी दर्शनध्वण्येद्राव्यापारेऽभिहितः । तस्यैव तु मात्रा एकदेशश्चक्षुरि-द्रियं रूपोपलब्धिद्वारभूतम् ॥

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षु-रथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गंधाय प्राणमथ यो वेदेदमभिव्याह-राणीति स आत्माभिव्याहाराय चागंध यो वेदेदं शृग्वानीति स आत्मा श्रव-णाय श्रोत्रम् ॥४॥

अथ यत्र कृष्णतारोपलक्षितमाकाशं देहच्छिद्रं अनुविषण्णमनुपक्तमनुगतं, तत्र स प्रकृतोऽक्षरार आत्मा चाक्षुषश्चक्षुषि भव इति चाक्षुषः, तस्य दर्शनाय रूपोपलब्ध्यर्थे चक्षुः करणं, यस्य तद्देहादिभिः गहनत्वात्परम्य द्रष्टुर्ये, सोऽत्र चक्षुषि दर्शनेन लिंगेन दृश्यते परोऽक्षरारोऽसंहतः । 'आक्षिणि दृश्यत' इति प्रजा-पतिनोक्तं सर्वेन्द्रियद्वारोपलक्षणार्थम् । सर्वविषयोपलब्ध हि स एवेति । स्फुटो-पलब्धिहेतुत्वान्नु आक्षिणीति विज्ञेयवचनं सर्वश्रुतिषु । 'अहमदर्शमिति तत्सत्यं भवति' इति च श्रुतेः । अद्यापि योऽस्मिन्देहे वेद । कथं ? इदं सुगंधि दुर्गंधि वा जिघ्राणीत्यस्य गंधं विजानीयामिति, स आत्मा, तस्य गंधाय गंधविज्ञानाय प्राणम् । अथ यो 'वेदेदं वचनमभिव्याहराणीति बदिष्यामीति, स आत्मा अभिव्याह-

रणक्रियासिद्धये करणं वागिन्द्रियम् । अथ यो वेदेदं शृण्वतीति स आत्मा, श्रवणाय श्रोत्रम् ॥

अथ यो वेदेदं मन्वतीति स आत्मा मनोऽस्य दृश्यं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान्कामान्वदथन्नमते य एते ब्रह्मलोके ॥५॥

अथ यो वेदेदं मन्वतीति मननव्यापारमिन्द्रियासंस्पृष्टं केवलं मन्वतीति वेद, स आत्मा, मननाय मनः । यो वेद स आत्मेत्येवं सर्वत्र प्रयोगाद्देहन-मस्य स्वरूपमित्यवगम्यते । यथा य. पुरस्तात्प्रकाशयति स आदित्यो, यो दक्षिणतोऽयः पश्चाच्च उत्तरतोऽय ऊर्ध्वं प्रकाशयति स आदित्य, इत्युक्ते प्रकाश-स्वरूपः इति गम्यते । दर्शनादिक्रियानिर्दृश्यार्थानि तु चक्षुरादिकरणानि । इदं चास्यात्मनः सामर्थ्यादवगम्यते । आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं, न तु व्यापृततया । यथा मवितुः सत्तामात्र एव प्रकाशनकर्तृत्वं, न तु व्यापृततयेति तद्वत् । मनोऽस्य आत्मनो दैवमप्राकृतं इतरिन्द्रियैरसाधारणं चक्षुष्वष्टे पश्यत्य-नेनेति चक्षुः । वर्तमानकालविषयाणि चेन्द्रियाण्यतोऽद्वयानि तानि । मनस्तु त्रिकालविषयोपलब्धिकरणं मृदितदोषं च सूक्ष्मव्यवहितादिसर्वोपलब्धिकरणं चेति दैवं चक्षुर्हच्यते । स वै मुक्तः स्वरूपापन्नोऽविद्याकृतदेहैन्द्रियमनोवियुक्तः सर्वात्मभावमापन्न. मत्तेषु व्योमवद्विशुद्धः सर्वेश्वरो मनउपाधि. सचेतैर्नैवेश्वरेण मनसा एतान्कामान् सविनृप्रकाशवशित्वप्रततेन दर्शनेन पश्यन्मते । कामान्-निति विशिनष्टि— य एते ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिविष्टन् वाह्यविषयार्गगातृतेमा-विहिताः मंकल्पमात्रलभ्याः तानित्यर्थः ॥

तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः स सर्वाश्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च कामान्वस्तमात्मानमनुविद्य विजगतातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥६॥ इति ब्रह्मदशः खंडः ॥

यस्मादिह इंद्राय प्रजापतिनोक्त आत्मा, तस्मात्ततः श्रुत्वा तमात्मानमद्य-त्वेऽपि देवा उपासते । तदुपासनाच्च तेषां सर्वे च लोका आत्ताः प्राप्ताः सर्वे च कामाः । यदर्थं इंद्र एकशतं वर्षाणि प्रजापती ब्रह्मचर्यमुवाच तत्फलं प्राप्तं देवैरित्याभिप्रायः । तद्युक्तं देवानां महाभाग्यत्वान् न त्विदानीं मनुष्याणामल्प-जीवित्वान्मन्दतरप्रज्ञत्वाच्च संभवतीति प्राप्ते इदमुच्यते— स सर्वाश्च लोक-

नाप्नोति सयांध कामानिदानिनोऽपि । कोऽगौ । इंद्रादिवन् यन्माम्मान-
मनुविद विज्ञानातांति इ मामान्येन किल प्रज्ञापतिरुवाच । अतः सर्वेषामा-
स्मज्ञाने तत्फलप्राप्तिश्च नून्येव भवतीत्यर्थः । द्विवचनं प्रसरणमाप्त्यर्थम् ॥
इति द्वादशः खंडः ॥ ८१२.—

इयामाच्छयलं प्रपद्ये शयलाच्छयामं प्रपद्येऽथ इय रोमाणि विभूष
पापं चंद्र इय राहोमुंगाय्यमुच्य भूया शरीरमकृतं कृतारमा मङ्गलोकम-
भित्संभवामीत्याभित्संभवामीति ॥१॥ इति त्रयोदशः स्कन्धः ॥

इयामाच्छयलं प्रपद्य इत्यादिमंप्राप्तायः पावनो जगार्थश्च ध्यानार्थो वा ।
 ज्यामो गंभीरो वर्णः इयाम इव इयामो हार्दं प्रपद्य अत्यंतदुरवगाद्यत्वात् तद्भादे
 प्रपद्य ज्ञान्या ध्यानेन तस्माच्छयामाच्छयलं शयल इव शयलः अरण्याशनकसम-
 मिधत्वाद्ब्रह्मलोकस्य शाबल्यं तं ब्रह्मलोकं शयलं प्रपद्ये मनगा क्षरीरपातादौष्यं
 गच्छेद्यम् । यस्माद्दृढं शयलाद्ब्रह्मलोकात् नामरूपव्याकरणाय इयामं प्रपद्ये हार्द-
 भावं प्रपन्नोऽस्माल्यभिप्रायः । अतस्तमेव प्रकृतिरूपमोन्मान शयलं प्रपद्ये
 इत्यर्थः । कथं शयलं ब्रह्मलोकं प्रपद्य इत्युच्यते— अश्व इव म्यानि लोमानि
 विधूय फणनेन भ्रमं पांस्यादि च शेमतोऽपनीय यथा निर्मलो भवति, एवं
 हार्दप्रपन्नज्ञानेन विधूय पापं धर्माधर्माख्यं चंद्र इव च राहुप्रस्तः, तस्माद्राहो-
 र्मुखारप्रमुच्य भास्वरो भवति यथा, एवं धृत्वा प्रहाय क्षरीरं सर्वानर्थाभ्रयं इहैव
 ध्यानेन कृतात्मा कृत्यकृत्यः गजकूनं निर्व्यं ब्रह्मलोकमभिसंभवामांति । त्रिवचनं
 अंग्रसमाप्यधम् ॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म तदमृतं स
 आत्मा प्रजापतेः सभां वेदम प्रपद्ये यशोऽहं भवामि माक्षणां यशो राज्ञां
 यशो विश्वां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं यशसां यशः श्रेयतमदक्षमदत्तक-
 श्रेयतं लिङ्गु माभिगां लिङ्गु माभिगाम् ॥१॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥

आकाशो वा इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्देशार्थमाध्यानाय । आकाशो वै नाम श्रुतिषु प्रसिद्ध आत्मा । आकाश इवाचारीत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च । स चाकाशो नामरूपयोः स्वात्मस्य योर्जगद्बीजभूतयोः सलिलस्येव फेनस्थानीययोः निर्वहिता निर्वोद्धा व्याकर्ता । ते नामरूपे यदंतरा यम्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वतंते, तयोर्वा नामरूपयोरंतरा मध्येन्यचामिरूपाभ्यामस्पृष्टं यदि लेखेत तत् ब्रह्म नामरूपविलक्षणं

नामरूपाभ्यामस्पृष्टं तथापि तयोर्निर्वोदृ एवंलक्षणं ब्रह्मत्वर्थः । इदमेव मैत्रेयी-
ब्राह्मणेनोक्तम् । चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यत एकवाक्यता । कथं
तदवगम्यत इत्याह— स आत्मा । आत्मा हि नाम सर्वजंतूनां प्रत्यक्षचेतनः
स्वसंबन्धः प्रसिद्धस्तेनैव स्वरूपेणोच्चीय अशरीरो व्योमवत्सर्वगत आत्मा ब्रह्मत्वव-
गंतव्यम् । तच्छान्मा ब्रह्माभूतममरणधर्मा । अत ऊर्ध्वं मंत्रः । प्रजापतिश्चतुर्मु-
खस्तस्य सभां वेदम् प्रभुविमितं वेदम् प्रपद्ये गच्छेयम् । किंच यशोऽहं यशो
नाम आत्माहं भवामि ब्राह्मणानाम् । ब्राह्मणा एव हि विशेषतस्तमुपासते तत-
स्तेषां यशो भवामि । तथा राज्ञां विशां च । तेऽप्यधिकृता एवेति तेषामप्यात्मा
भवामि । तद्यशोऽहमनुप्रापसि अनुप्राप्नुमिच्छामि । स ह्यहं यशसामात्मनां
देहेन्द्रियमनोबुद्धिलक्षणांमात्मा । किमर्थमहमेवं प्रपद्ये इति, उच्यते— इयेतं
वर्णतः पञ्चदशसमं रोहितम् । तथाऽदत्तं रंजितरहितमप्यदत्तं भक्षयितुं स्त्री-
व्यंजनं तस्तेविनां तेजोबलवीर्यविज्ञानधर्माणामपहंतुं विनाशयितुं इत्येतत् । यदेवं-
लक्षणं इयेतं लिङ्गं पिच्छलं तन्माऽभिगां माभिगच्छेयम् । द्विवचनमत्यंतानर्थ-
हेतुरवप्रदर्शनार्थम् ॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥

८.१४.—

तद्वैतब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्य-
कुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुंबे शुची
देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्बिषदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठा-
प्याहिसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स सत्त्वेवं घर्तवन्वायदायुषं ब्रह्मलोक-
मभिमंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥१॥ इति पंचदशः खंडः ॥
इति अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

तद्वैतदात्मज्ञानं सोपकरणमोमित्येतदक्षरमित्यार्यः सहोपासनमन्त्रावकेन
मंत्रेणाष्टाध्यायालक्षणेन सह ब्रह्मा हिरेण्यगर्भः परमेस्वरो वा तद्द्वारेण प्रजापतये
कदयपायोवाच । अगावपि मनवे स्वपुत्राय । मनुः प्रजाभ्यः । इत्येवं श्रुत्यर्थ-
संप्रदायपरंपरयागतं उपनिषद्भिर्ज्ञानमन्त्राणि विद्वत्स्वरूपगम्यते । यथेह पञ्चाध्याय-
त्रये प्रकाशितामविद्या सफल्यवगम्यते तथा कर्मणा न कथनार्थ इति प्राप्ते,
तदानर्थस्यप्राप्तिरिजिर्हीर्ययेदं कर्मणो विद्वद्विरनुष्ठीयमानस्य विशिष्टफलवत्त्वे-
नार्थवत्त्वमुच्यते— आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य गृहार्थतोऽभ्ययनं कृत्वा, यथाविधानं
यथास्मृत्युक्तैर्नियमैर्युक्तः सार्धित्यर्थः । गर्वस्यापि निधेः स्मृत्युक्तस्योपपत्त्याणकं

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता

तैत्तिरीयोपनिषत् ।

॥ शिक्षाध्यायः ॥

यस्माज्ज्ञानं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव प्रलीयते ।
 येनेदं धार्यते चैव तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥१॥
 यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।
 व्याख्याताः सर्ववेदान्तास्ताशित्वं प्रणेतोऽस्म्यहम् ॥२॥
 तैत्तिरीयकमारम्य मयानार्यप्रवादतः ।
 विस्वष्टार्यरुचीनां हि व्याख्येयं संप्रणीयते ॥३॥

नित्यान्यधिगतानि कर्माण्युपातदुरितव्यार्थानि, काम्यानि च कला-
 र्थिनां पूर्वम्विन्मन्त्रे । इदानीं कर्मोपादानहेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते । क-
 र्महेतुः कामः स्यात् । प्रवर्तकत्वात् । आप्तशमानो हि कामाभावं स्वान्मन्यव-
 स्थानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मकामत्वे चाप्तकामता । आत्मा हि ब्रह्म । तद्विदो
 हि परप्राप्तिं वेक्ष्यन्ति । अतोऽविद्यानिवृत्तौ स्वान्मन्यवस्थानं परप्राप्तिः । ‘अभयं
 प्रतिष्ठां विदेत’ ‘एतमानंदमयमात्मानमुत्सृज्यकामति’ इत्यादिश्रुतेः । काम्यप्रति-
 पिद्धयैरनारंभादारब्धस्य चोपभोगेन क्षयान्नित्यानुश्रुतेन च प्रत्यवायाभावात्
 अयत्नत एव स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः । अथवा निरतिशयायाः प्राप्तेः स्वर्गशब्द-
 वाच्यायाः कर्महेतुत्वात्कर्मभ्य एव मोक्ष इति चेत् । न । कर्मानेकत्वात् । अने-
 कानि द्वारब्धफलान्यनारब्धफलानि नानेकजन्मान्तरवृत्तानि विरुद्धफलानि क-
 र्माणि संभवन्ति । अतस्तेष्वनारब्धफलानामेकस्मिजन्मन्युपभोगेन क्षयात्संभवान्
 शेषकर्मनिमित्तशरीरारंभोपपत्तिः, कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च । “तच्च इह रमणीय-
 चरणाः” “ततः शेषेण” इत्यादिश्रुतिस्मृतिश्रुतेभ्यः । इष्टानिष्टफलानामनार-
 ब्धानां क्षयार्थानि नित्यानीति चेन्न । अकरणे प्रत्यवायधवणान् । प्रत्यवाय-

शब्दो ह्यनिष्टविषयः नित्याकरणनिमित्तस्य प्रत्ययायस्य दुःस्वरूपस्य आगामिनः । परिहारार्थानि नित्यानीत्यभ्युपगमाच्चानारब्धफलकर्मक्षयार्थानि । यदि नामानारब्धफलकर्मक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि, तथाप्यशुद्धमेव क्षपयेयुर्न शुद्धं विरोधाभावात् । न हीष्टफलस्य कर्मणः शुद्धफलत्वात्तद्विरोध उपपद्यते । शुद्धाशुद्धयोर्हि विरोधो युक्तः । न च कर्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे निवृत्त्यगंभवादशेषकर्मक्षयोपपत्तिः । अनात्मविदो हि कामोऽनात्मफलविषयत्वात् न्यात्मनि च कामानुपपत्तिर्नित्यप्राप्तत्वात् स्वयं चात्मा परं ब्रह्मेत्युक्तम् । नित्यानां चाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति । अतः पूर्वोपचितदुर्निमित्तः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति शतृप्रत्ययस्य नानुपपत्तिः “अपूर्वन्विहितं कर्म” इति । अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाणव्याकोप इति । अतो अयत्नतः स्वात्मन्यवस्थानभिलषनुपपन्नम् ॥

यद्येषां निरतिशयप्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्मनिमित्तत्वान्कर्मारभ्य एव मोक्ष इति । तन्न । नित्यत्वान्मोक्षस्य । न हि नित्यं किंचिद्वारभ्यते । लोके यदारब्धं तदनित्यमिति । अतो न कर्मारभ्यो मोक्षः । विद्यासहितानां कर्मणां नित्यारम्भसामर्थ्यमिति चेत् । न । विरोधात् । नित्यं चारभ्यत इति विरुद्धम् । यदि नष्टं तदेष नोपद्यत इति प्रथ्वंगाभाववचित्त्वोऽपि मोक्ष आरभ्य एवेति चेन्न । मोक्षस्य भावरूपत्वात् । प्रथ्वंगाभावोऽप्यारभ्यत इति न संभवति, अभावस्य विशेषाभावाद्विकल्पमात्रमेतत् । भावप्रतियोगी ह्यभावः । यथा ह्यभिज्ञोऽपि भावो घटपटादिभिर्विशेष्यते भिन्न इव घटभावः पटभाव इति, एवं निर्विशेषोऽप्यभावः क्रियागुणयोगात् द्रव्यादिवद्विकल्प्यते । न ह्यभाव उत्पत्तादिवद्विशेषणसहभावी । विशेषणवत्त्वे भाव एव भ्यात् । विद्याकर्मकर्तुर्नित्यत्वाद्विद्याकर्मसंतानजनितमोक्षनित्यत्वमिति चेन्न । गंगास्रोतोवत्कर्तृत्वस्य दुःस्वरूपत्वात् । कर्तृत्वोपरमे च मोक्षविच्छेदात् । तस्मान् अविद्याममकर्मोपादानहेतुनिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इति, स्वयं चान्मा ब्रह्म तद्विज्ञानादविद्यानिवृत्तिः, इति ब्रह्मविद्यार्थोपनिषद्वारभ्यते ॥

उपनिषदिति विबोध्यते । तत्तेविनां गर्भजन्मजरादिनिश्चातनास्तदवसादनाद्वा, ब्रह्मणो वोपनिषमवितृत्वात्, उपनिषणं वास्यां परं श्रेय इति । तदर्थत्वात् ग्रन्थोऽप्युपनिषत् ॥

व्यक्तत्वात्कर्मण एतद्रूपम् । तत्र वर्णोऽकारादिः । स्वर उदात्तादिः । मात्रा ह-
स्वाद्याः । बलं प्रयत्नविशेषः । गाम वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं समता । गंतानः
संततिः, संहितेत्यर्थः । एष हि शिक्षितव्योऽर्थः शिक्षा यस्मिन्नभ्यासे सोऽयं
शिक्षाप्याय इत्येवमुक्त उदितः । उक्त इत्युपगंहारार्थः ॥

सह नौ यज्ञः । सह नौ ब्रह्मवर्चमम् । अथातः संहिताया उप-
निषद् इत्याख्यास्यामः । पंचस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिर्ज्यातिपमधिवि-
द्यमधिप्रजमभ्यात्मम् । ता महामंहिता इत्याचक्षते । अथाधिलोकम् ।
पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौस्तररूपम् । आकाशः संधिः ॥१॥

अधुना मंहितोपनिषदुच्यते । तत्र संहितायुपनिषत्परिज्ञाननिमित्तं यज्ञः
प्राप्यते तन्नावावयोः शिष्याचार्ययोः महंवास्तु । तन्निमित्तं च यज्ञश्चार्चनं तेजः
तच्च महंवास्तिदिति शिष्यवचनमाशीः । शिष्यस्य कृतार्थत्वात्प्राधान्योपपद्यते,
नाचार्यस्य । कृतार्थत्वात् । कृतार्थो त्वाचार्यो नाम भवति । अद्यानेतरमभ्ययन-
लक्षणविधानस्य पूर्ववृत्तस्य, अतः यतोऽन्वर्थं ग्रंथभाविता बुद्धिर्न शक्यते
सहसार्थज्ञानविषयेऽवतारयितुमित्यनः मंहिताया उपनिषद् संहिताविषयं दर्शन-
मित्येतत् ग्रंथसंनिहृष्टमेव व्याख्यास्यामः । पंचस्वधिकरणेष्वभ्यासेषु ज्ञानविषये-
ष्वित्यर्थः । कानि तानीत्याह अधिलोकं लोकेऽधि यद्दर्शनं तदधिलोकम् ।
तथाधिर्ज्यातिपं अधिविद्यमधिप्रजमभ्यात्ममिति । ता एताः पंचविषया उपनि-
षदो लोकादिमहावस्तुविषयत्वात्संहिताविषयत्वाच्च महत्त्वश्च ताः संहिताश्च
महामंहिता इत्याचक्षते कथयन्ति वेदविदः । अथ तासां यथोपन्यस्तानां मध्ये
अधिलोकं दर्शनमुच्यते । दर्शनक्रमविवक्षाख्योऽध्यागच्छः सर्वत्र । पृथिवी पूर्व-
रूपं, पूर्वं वर्गः पूर्वरूपम् । मंहितायाः पूर्वं वर्णं पृथिवीदृष्टिः कर्तव्येत्युक्तं
भवति । तथा द्यौस्तररूपमाकाशोऽन्तरिक्षलोकः संधिर्मध्यं पूर्वोत्तररूपयोः
संधीयते अस्मिन्पूर्वोत्तररूपे इति ॥

वायुः संधानम् । इत्यधिलोकम् । अथाधिर्ज्यातिपम् । अग्निः पूर्व-
रूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः संधिः । वैद्युतः संधानम् । इत्यधि-
र्ज्यातिपम् । अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् ॥२॥ अंतेवास्युत्तररूपम् ।
विद्या संधिः । प्रवचनं संधानम् । इत्यधिविद्यम् । अथाधिप्रजम् । माता
पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा संधिः । प्रजननं संधानम् । इत्यधिप्रजम् ।

॥३॥ अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुस्तारूपम् । वाक्सं-
धिः । जिह्वा संधानम् । इत्यध्यात्मम् । इतीमा महामंहिताः । य एवमेता
महासंहिता व्याख्याता वेद । संधीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चमेनाश्नाद्येन
सुवर्ग्येण लोकेन ॥४॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥

वायुः संधानम् । संधायतेऽनेनेति संधानम् । इत्यधिलोकं दर्शनमुक्तम् ।
अथाधिर्ज्यानिपमित्यादि गमानम् । इतीमा इत्युक्ता उपप्रदर्श्यन्ते । यः कधि-
देवमेता महामंहिता व्याख्याता वेदोपास्ते । वेदेन्युपासनं व्यादिमानाधिरारात्
'इति प्राचीनयोम्योपास्व्य' इति च वचनान् । उपासनं च यथाशास्त्रं तुल्य-
प्रत्ययमनन्तिरमं संज्ञां चान्तप्रत्ययैः आम्बोक्तान्जनविषया च । प्रतिज्ञाध्यासन-
शब्दार्थो लोके गुरुमुपास्ते, राजानमुपास्ते इति । यो हि गुर्वानन्त्यन्ततमुत्तरति
त उपास्ते इत्युच्यते । स च फलमाप्नोत्युपासनस्य । अतोऽप्राधि च य एवं
वेद, संधीयते प्रजादिभिः स्वर्गान्ते । प्रजादिफलान्वाप्नोतीत्यर्थः ॥

यदुष्टं दमाष्टुभो विश्वरुषः । उष्टोऽष्टोऽष्टुभुतसंयभूव । स मेन्द्रो
मेधया दृष्टोनु । अमृतस्य देव धारणो भूयामम् । शरीरं मे विचरणम् ।
जिह्वा मे मधुमत्तता । कर्णाभ्यां भूति विधुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽमि मेधया
पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वितम्बाना ॥१॥ कुर्वाणाऽर्चामाभनः ।
धासोनि मम गावश्च । अन्नपाने च मयिदा । ततो मे धियमायह । लोमशां
पशुभिः सह स्वाहा । आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । वि माऽऽयन्तु
ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र माऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्म-
चारिणः स्वाहा । क्षमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥२॥ यतो अनेऽग्निं स्वाहा ।
श्रेयान्द्रव्योऽग्निं स्वाहा । नं स्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग
प्रविश स्वाहा । तस्मिन्त्यहस्वशागे । नि भगाहं त्वयि शृजे स्वाहा । यथापः
प्रयता यन्ति । यथा मामा अहजंम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरायन्तु
मयतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽमि प्र मा माहि प्र मा पयस्व ॥४॥ इति चतुर्थोऽ-
नुवाकः ॥

इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । अत एवर्षभत्वमोङ्कारस्य । ओङ्कारो ह्यत्रोपास्य इति ऋष-
भादिशब्दैः स्तुतिर्न्याय्यमोङ्कारस्य । छन्दोभ्यो वेदेभ्यो, वेदा ह्यमृतं, तस्मादमृ-
तादधिमंवभूव । लोकदेववेदव्याहनिभ्यः सारिष्टं जिपृष्ठोः प्रजापतेनपस्यत ओ-
ङ्कारः सारिष्टत्वेन प्रत्यभादित्यर्थः । न हि नित्यस्योङ्कारस्याजगैवोत्पत्तिरवक-
ल्पते । स एवंभूत ओङ्कार इन्द्रः गर्वकामेन्द्रः परमेश्वरो मा मां मेधया प्रशया
सृष्ट्वोतु प्रीणयतु बलयतु वा । प्रजाबलं हि प्रार्थ्यते । अमृतस्यामृतत्वहेतुभू-
तस्य ब्रह्मज्ञानस्य तदधिकारात्, हे देव धारणो धारयिता भूयानं भवेयम् ।
किञ्च शरीरं मे मम विचर्पणं विचक्षणं योग्यमित्येनत् । भूयादिति प्रथमपुरष-
विपरिणामः । जिह्वा मे मधुमत्तमा मधुमत्त्वतिगयेन मधुरभाषिणीत्यर्थः । क-
र्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां भूरि बहु विश्रुयं व्यश्रवं, श्रोत्रा भूयासमित्यर्थः । आत्मज्ञा-
नयोग्यः कार्यकारणसंपातोऽस्त्विति वाक्यार्थः । मेधा च तदर्धमेव हि प्रार्थ्यते ।
ब्रह्मणः परमात्मनः कोदोऽसि । अनेरिवोपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । त्वं हि ब्रह्मणः
प्रतीकं, त्वयि ब्रह्मोपलभ्यते । मेधया लौकिकप्रजया विहित आच्छादितः
स त्वं सामान्यप्रज्ञैरविदिततत्त्व इत्यर्थः । श्रुतं श्रवणपूर्वकमात्मज्ञानादिकं
विज्ञानं मे गोपाय रक्ष । तत्प्राप्त्यविम्भरणादिकं कुर्वित्यर्थः । जपार्थं एते मंत्रा
मेधाकामस्य । होमार्थास्त्वधुना श्रीकामस्य मंत्रा उच्यन्ते आविहन्त्यानयन्ती ।
वितन्वानां विस्तारयन्ती । तनेतेस्तत्कर्मत्वात् । कुर्वाणा निर्वर्तयन्ती
अचीरमचिरं क्षिप्रमेव । छान्दसो दीर्घः । चिरं वा । आत्मनो मम, किमि-
त्याह— वासांसि वस्त्राणि मम गावश्च गांधेति यावत् । अजपाने च सर्वदेव-
नादीनि कुर्वाणा श्रिया तां ततो मेधानिर्वर्तनात्परमावह आनय । अमेधसो हि
श्रीरनर्थमैवेति । किंविशिष्टम् । लोमशामजाव्यादियुक्तामन्यैश्च पशुभिः संयु-
क्तामावहेति । अधिकारादोङ्कार एवाभिसंवध्यते । स्वाहा, स्वाहाकारो होमार्थ-
मंत्रान्तज्ञापनार्थः । आ मायन्त्विति । आयन्तु मामिति व्यवहितेन मंचंधः, ब्रह्म-
चारिणः । विमाऽऽयन्तु प्रमाऽऽयन्तु दमायन्तु शमायन्त्वित्यादि । यशो यशस्वी
जने जनसमूहेऽमानि भवानि । श्रेयान्प्रशस्ततरो वस्यसो वसीश्वसो वसुतराद्वसु-
मत्तराद्वा तुल्यजातीयानां विशेषवान् धनवत्स्वजातीयपुरषाद्विशेषवानहमसा-
नीत्यर्थः । किञ्च तं ब्रह्मणः कोशभूतं त्वा त्वां हे भग भगवन्पूजार्हं प्रविशानि
प्रविश्य चानन्यस्त्वदात्मैव भवानीत्यर्थः । स त्वमपि मा मां भग भगवन्पूजावन्त्र

विश आवयोरेकत्वमेवास्तु । तस्मिन्स्वयि सहस्रशास्त्रे बहुभेदे निवृत्ते शोध-
याम्यहं पापकृत्याम् । यथा लोक आपः प्रवता प्रवणवता निप्रवता देशेन यन्ति
गच्छन्ति । यथा च मासा अहर्जरे संवत्सरोऽहर्जरः । अहोभिः परिवर्तमानो
लोकाञ्जरयतीति अहानि वास्मिर्जीर्यन्त्यन्तर्भवन्तीत्यहर्जरः । तं च यथा मासा
यन्त्येवं मां ब्रह्मचारिणो हे घातः सर्वस्य विधातः, मामायन्त्वागच्छन्तु सर्वतः
सर्वदिग्भ्यः । प्रतिवेशः भ्रमापनयनस्थानमासृजं गृहमित्यर्थः । एवं त्वं प्रतिवेश
इव प्रतिवेशस्त्वच्छांलिनां सर्वपापदुःखापनयनस्थानमस्ति । अतो मा, मां प्रति
प्रभाहि प्रकाशयाम्भानं प्रपद्यस्व च मां, रसविद्धमिव लोहं त्वन्मयं त्वदात्मानं
कुर्वित्यर्थः । श्रीकामोऽस्मिन्विद्याप्रकरणेऽभिधीयमानो धनार्थः । धनं च कर्मा-
र्थम् । कर्म चोपात्तदुरितक्षयार्थम् । तत्क्षये हि विद्या प्रकाशते । तथा च
स्मृतिः— “ज्ञानमुत्पद्यतं पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथादर्शितले प्रक्ष्ये
पश्यन्त्यात्मानमात्मनि” इति ॥

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिष्ठो व्याहृतयः । तासाम् ॥ स्मृतां
चतुर्थीम् । माहात्म्यस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा ।
अंगान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ
लोकः ॥१॥ मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति
वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चंद्रमाः । चंद्रमसा
वाव सर्वाणि ज्योतीषि महीयन्ते । भूरिति वा ऋषयः । भुव इति सामानि ।
सुवरिति यजूंषि ॥२॥ मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते ।
भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपावः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यक्षम् । अक्षेन
वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याह-
ृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥३॥ इति
पंचमोऽनुवाकः ॥५॥

संहिताविषयमुपासनमुक्तं, तदनु मेधाकामस्य श्रीकामस्य च मन्त्रा अनु-
क्रान्ताः ते च पारंपर्येण विशेषयोगार्था एव । अनन्तरं व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽन्त
र्यासनं स्वाराज्यफलं प्रस्तूयते । भूर्भुवः सुवरिति । इतीत्युक्तोपप्रदर्शनार्थः ।
एतास्तिष्ठ इति च प्रदर्शितानां परामर्शार्थः । परावृष्टा- स्मर्यन्ते वै इत्यनेन । तिस्र
एताः प्रसिद्धा व्याहृतयः स्मर्यन्ते इति यावत् । तासामिदं चतुर्थी व्याहृतिर्मह

इति । तामेतां चतुर्थी महाचमसम्यापत्वं माहाचमस्यः प्रवेदयते । उ ह स्म,
इत्येतेषां वृत्तानुकथनार्थत्वाद्विदितवान्ददमैत्यर्थः । माहाचमस्यग्रहणमार्पानुस्मर-
णार्थम् । ऋषिस्मरणमप्युपासनांगमिति गम्यत इहोपदेशान् । येषां माहाचम-
स्येन दृष्टा व्याहृतिर्मह इति तद्ब्रह्म महद्भि ब्रह्म महश्च व्याहृतिः । किं पुनस्तत् ?
स आत्मा । आप्नोतेर्व्याप्तिकर्मणः आत्मा । इतराश्च व्याहृतयो लोका देवा वेदाः
प्राणाश्च मह इत्यनेन व्याहृत्यात्मनादित्यचंद्रब्रह्माक्षभूतान् व्याप्यन्ते यतः ।
अनोऽगान्यवयवा अन्या देवताः । देवताग्रहणमुपलभ्यणार्थं लोकादीनाम् । मह
इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो देवा लोकादयश्च सर्वेऽवयवभूताः यत आन आह—
आदित्यादिभिर्लोकादयो महीयन्त इति । आत्मनो ह्यंगानि महीयन्ते । महान्
वृद्धिरुपचयो, महीयन्ते वर्धन्त इत्यर्थः । अयं लोकोऽभिर्कृद्भेदः प्राण इति
प्रथमा व्याहृतिर्भूरिति । अंतरिक्षं वायुः सामान्यपान इति द्वितीया व्याहृति-
र्भुवः । अर्मा लोक आदित्यो यजुषि ध्यान इति तृतीया व्याहृतिः सुवः ।
आदित्यश्चंद्रमा ब्रह्माक्षमिति चतुर्थी व्याहृतिः महः । इत्येवमेकैकाश्चतुर्धा भवन्ति ।
मह इति ब्रह्म, ब्रह्मेत्योकारः शब्दाधिकारेऽन्यम्यानंभवात् । उक्तार्थमन्यत् ।
ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्थेति । ता व एता भूर्भुवःसुवर्मह इति चतस्र एकैकश-
श्चतुर्धा चतुःप्रकाराः । धाशब्दः प्रकारवचनः । चतस्रश्चतस्रः सत्यश्चतु-
र्धा भवन्तीत्यर्थः । तासां यथाकलृप्तानां पुनरपदेशस्तथैवोपासननियमार्थः ।
ता यथोक्ताः व्याहृतीर्यो वेद स वेद विजानाति । किं तत् ब्रह्म । ननु तद्ब्रह्म
॥ आत्मेति ज्ञाते ब्रह्मणि न वक्ष्यमविज्ञानवन्म वेद ब्रह्मेति । न । तद्विशेष-
विवक्षुत्वादोपः । सत्त्वं विज्ञानं चतुर्थव्याहृत्यात्मा ब्रह्मेति, न तु तद्विशेषो
हृदयान्तरुपलब्धत्वं मनोमयत्वादिश्च । 'गान्धिसमृद्धम्' इत्येवमंतो विशेषण-
विशेष्यरूपो धर्मपूगो विजायत इति तद्विवक्षु हि शास्त्रमविज्ञानमिव ब्रह्म मत्वा
स वेद ब्रह्मेत्याह । अनो न दोषः । यो हि वक्ष्यमाणेन धर्मपूगेण विशिष्टं
ब्रह्म वेद स वेद ब्रह्मेत्याभिप्रायः । अनो वक्ष्यमाणानुवाकेनैकवाक्यतास्य, उभयो-
र्यनुवाक्योरेकमुक्तसनम् । लिंगाच्च । भूरित्यर्मा प्रतिनिष्टतीत्यादिकं लिंगमुपा-
सनेकैवे । विधायकभावाच्च । न हि वेद उपासितव्य इति विधायकः कश्चिच्छ-
ब्दोऽस्ति । व्याहृत्यनुवाके 'ता यो वेद' इति च वक्ष्यमाणार्थत्वान्नोपासन-
भेदकः । वक्ष्यमाणार्थत्वं च तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिनोक्तम् । सर्वे देवा

अम्मा एवंविदुरे अंगभूता आवहन्त्यानयन्ति बलिं स्वाराज्यप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः ।

भूर्भुवःसुवःस्वरूपा मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽगान्यन्या देवता इत्युक्तम् । यस्य ता अंगभूतास्तस्यैतस्य ब्रह्मणः साक्षादुपलब्ध्यर्थमुपामनार्थं च हृदयाकाशः स्थानमुच्यते तालुग्राम इव विष्णोः । तस्मिन्निह तद्ब्रह्मोपास्यमानं मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टं साक्षादुपलभ्यते, पाणाविवामलकम् । मार्गश्च सर्वात्म-
भावप्रतिपत्तये वक्तव्य इत्यनुवाक आरभ्यते—

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः । अंतरेण तालुके । य एष स्तन इवावलंब्यते । सेंद्रयोनिः । यग्रासौ केशान्तो विवर्तते । श्वपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यग्रां प्रतितिष्ठति । भुव इति वार्यौ ॥१॥

स इति व्युत्क्रमश्च 'अयं पुरुषः' इत्यनेन संबध्यते । य एषोऽन्तर्हृदये हृदयस्यान्तः । हृदयमिति पुंडरीकाकारो मांसरिडः प्राणायतनो अनेकनाडीसुपिर ऊर्ध्वनालोऽधोमुखो विणम्यमाने पक्षी प्रसिद्ध उपलभ्यते । तस्यान्तर्य एष आ-
काशः प्रसिद्ध एव वारकाकाशवत् । तस्मिन्तोऽयं पुरुषः । पुरि शयनात्पूर्णा वा भूरादयो लोका येनेति पुरुषो मनोमयः । मनो विज्ञानम् । मनुतेर्ज्ञानकर्मणः तन्मयस्तत्प्रायस्तदुपलभ्यत्वान् । मनुतेऽनेनेति वा मनोऽन्तःकरणं, तद्भिमानी तन्मयस्तद्विगो वा । अमृतोऽमरणधर्मा, हिरण्मयो ज्योतिर्मयः । तस्यैवंलक्षणस्य हृदयाकाशे साक्षात्कृतस्य विदुष आत्मभूतस्येश्वररूपप्रतिपत्तये मार्गोऽभिधीयते । हृदयादूर्ध्वं प्रवृत्ता सुषुम्ना नाम नाडी योगशास्त्रेषु प्रसिद्धा । सा चान्तरेण मध्ये प्रसिद्धे तालुके तालुक्योर्गता । यद्यपि तालुक्योर्मध्ये स्तन इवावलंब्यते मांसरिड-
स्तस्य चांतरेणेतत् । यत्र च केशान्तः केशानामंतोऽगमानं मूलं केशान्तो विवर्तते विभागेन वर्तते मूर्धप्रदेश इत्यर्थः । तं देशं प्राप्य तत्र विनिःसृता । व्यपोह्य विभज्य विदार्य शीर्षकपाले शिरःकपाले विनिर्गता या सेंद्रयोनिरिद्रस्य ब्रह्मणो योनिर्मार्गः स्वरूपप्रतिपत्तिद्वारमित्यर्थः । तथैवं विद्वान्मनोमयात्मदर्शी मूर्ध्ने विनिःकृम्यास्य लोकम्याभिष्टाना भूरितिष्याह्निरूपो योऽभिर्महतो ब्रह्मणोऽंग-
भूतस्तस्मिन्नग्रां प्रतितिष्ठत्यग्न्यान्मनेमं लोहं व्याप्नोतीत्यर्थः । तथा भुव इति द्वितीयव्याहृत्यात्मनि वार्यौ । प्रतितिष्ठतीत्यनुवर्तते ॥

सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आग्नेति स्वाहाजम् । आग्नेति

मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुस्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्त्वात्म प्राणारामं मनआनन्दम् । शान्तिसमृद्ध-
ममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्त्व ॥२॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥६॥

सुविरिति तृतीयव्याहृत्यात्मन्यादित्ये । मह इत्थंगिनि चतुर्यव्याहृत्या-
त्मनि ब्रह्मणि प्रतितिष्ठति । तेन्यात्मभावेन स्थित्वाप्नोति ब्रह्मभूतः स्वाराज्यं
स्वराड्भावं स्वप्नेष राजाधिरतिर्भवति, अंगभूतानां देवानां यथा ब्रह्म । देवाश्च
सर्वेऽन्मं बलिमावहन्त्यंगभूता यथा ब्रह्मणे । आप्नोति मनसस्पतिम् । सर्वेषां हि
मनसां पतिः सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मणः । सर्वे हि मनोभिस्तन्मनुने । तदाप्नोत्येवं वि-
द्वात् । किंच वाक्पतिः सर्वासां वाचां पतिर्भवति । तदेव चक्षुष्पतिश्चक्षुषां पतिः ।
श्रोत्रपतिः श्रोत्राणां पतिः । विज्ञानपतिर्विज्ञानानां च पतिः । सर्वात्मकत्वा-
त्मवप्राणिनां करणस्तद्वात्मवर्तीत्यर्थः । किंच ततोऽप्यधिकतरमेतद्ववति । किं
तत् । उच्यते । आकाशशरीरमाकाशः शरीरमस्य आकाशवद्वा सूक्ष्मं शरीर-
मस्येत्याकाशशरीरम् । किं तत् । प्रकृतं ब्रह्म । सत्त्वात्म सत्त्वं मूर्तामूर्तमवितर्कं
स्वरूपं धान्मा स्वभावोऽस्य तदिदं सत्त्वात्म । प्राणारामं प्राणेष्वारमणमाक्रांडा
यस्य तत्प्राणारामम् । प्राणानां वारामो यस्मिन्तत्प्राणारामम् । मनआनन्दम् ।
आनन्दभूतं मुपकृदेव यस्य मनस्तन्मनआनन्दम् । शान्तिसमृद्धं शान्तिरपशमः
शान्तिश्च तत्समृद्धं च शान्तिसमृद्धम् । शान्त्या वा समृद्धं तदुपलभ्यत इति
शान्तिसमृद्धम् । अमृतममरणधर्मि । एतच्चाधिरतरं विशेषणं तत्रैव मनोमय
इत्यादौ द्रष्टव्यमिति । एवं मनोमयत्वादिधर्मेर्विशिष्टं यथोक्तं ब्रह्म हे प्राचीन-
योग्य, उपास्त्वेत्याचार्यवचनोक्तिरादरार्था ॥

यदेतद्व्याहृत्यात्मकं ब्रह्मोपास्यमुक्तं तस्मैवेदानीं पृथिव्यादिपांक्तस्वरूपे-
णोनामनमुच्यते । पंचसंख्यायोगात्पंक्तिच्छंदःपंक्तिः । ततः पांक्तत्वं सर्वस्य ।
पांक्तश्च यज्ञः । “पंचपदा पंक्तिः । पांक्तो यज्ञः” इति श्रुतेः । तेन यत्सर्वं
लोकाद्यान्मान्तं च पांक्तं परिकल्पयति यज्ञमेव तत्परिकल्पयति । तेन यज्ञेन
परिकल्पितेन पांक्तात्मकं प्रजापतिमभिगमयते । तत्कथं पांक्तमिदं सर्वमि-
त्यन आह—

पृथिव्यंतरिक्षं द्यौर्दिशोऽन्तर्दिशाः । अग्निर्वायुरादित्यश्चंद्रमा नक्षत्राणि ।
आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा । इत्याधिभूतम् । अथाध्यात्मम् ।

प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्त्वक् । चर्म मांसं
स्त्रावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पांक्तं वा इदं सर्वम् ।
पांक्तेनैव पांक्तं स्पृणोतीति ॥१॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥७॥

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽन्तारदिशः इति लोकापांक्तम् । अग्निर्वायुरादित्य-
श्चंद्रमा नक्षत्राणीति देवतापांक्तम् । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मेति
भूतपांक्तम् । आत्मेति विराड्भूताधिकारात् । इत्यधिभूतमित्याधिलोकाधि-
दैवतपांक्तद्वयोपलक्षणार्थम् । लोकदेवतापांक्तयोश्चाभिहितत्वात् । अथानंतरम-
ध्यात्मं पांक्तत्रयमुच्यते—प्राणादि वायुपांक्तम् । चक्षुरादीन्द्रियपांक्तम् । चर्मादि
धातुपांक्तम् । एतावद्धीदं सर्वमध्यात्मम् । बाह्यं च पांक्तमेवेत्येतदेवमाधिविधाय
परिकल्प्यदिर्वेद एतद्दर्शनसंपन्नो वा कश्चिदृषिरवोचदुक्तवान् । किमित्याह—
पांक्तं वा इदं सर्वं पांक्तेनैवाध्यात्मिकेन संख्यासामान्यात्पांक्तं बाह्यं स्पृणोति
बलश्रुति पूरयति । एकात्मतयोपलभ्यत इत्येतत् । एवं पांक्तमिदं सर्वमिति
यो वेद स प्राजापत्यात्मैव भवतीत्यर्थः ॥

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम् । ओमित्येतदनुकृतिर्ह स्म वा अप्यो
श्रावयत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओं शोमिति शस्त्राणि
शंसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगारं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसीति ।
ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपासकानीति ।
ब्रह्मोपासोति ॥१॥ इति अष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मण उपासनमुक्तम् । अनंतरं च पांक्तस्वरूपेण तस्यै-
वोपासनमुक्तम् । इदानीं सर्वोपासनांगभूतस्योकारस्योपासनं विधित्स्यते ।
परारप्रघट्टया हुपास्यमान ओंकारः शब्दमात्रोऽपि परारप्रघट्टातिसाधनं
भवति । स हि आलंबनं ब्रह्मणः परस्वापरस्य च, प्रतिमेव विष्णोः । “एतेनैवा-
यतनेनैकतमन्वेति” इति श्रुतेः । ओमिति । इतिशब्दः स्वरूपपरिच्छेदार्थः ।
ओमित्येतच्छब्दरूपं ब्रह्मेति मनसा धारयेदुपासीत । यत ओमितीदं सर्वं हि
शब्दरूपमोकारेण व्याप्तम् । “तत्रया शंक्नुना” इति श्रुत्यनुरागम् । अभिधानतंत्रं
ह्यभिधेयमित्यत इदं सर्वमोकार इत्युच्यते । ओंकारस्तुल्यार्थमुत्तरो प्रथः ।
उपास्यत्यासस्य । ओमित्येतदनुकृतिरनुकरणम् । करोमि यास्यामि चेति
कृतमुक्त ओमित्यनुकरोत्यन्यः । अत ओंकारोऽनुकृतिः । ह म्य वा इति प्रसि-

द्वावद्योतकाः । श्रमेदं लोकारस्मानुकृतित्वम् । अपि च “ओ ध्रावय” इति ।
 प्रश्नपूर्वकमाध्रावयन्ति प्रतिध्रावयन्ति । तथोमिति सामानि गायन्ति सामगाः ।
 ॐ शोमिति ब्रह्माणि संमान्ति ब्रह्मसंगितारोडभिः । तथोमित्यध्वर्युः प्रतिगर्
 प्रतिगृणानि । ओमिति ब्रह्मा प्रमात्यनुजानानि । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानानि ।
 जुहोर्मात्युक्त ओमित्येवानुज्ञां प्रयच्छति । ओमित्येव ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्प्रवचनं
 करिष्यन्नपेक्ष्यमाण ओमित्येवाह ओमिति प्रतिपश्यतेऽध्येनुमित्यर्थः । ब्रह्म वेद-
 मुपाप्रवानांति प्राप्नुयां ब्रह्माध्यामीति उपाप्रोत्येव ब्रह्म । अथवा प्रथ परमात्मा-
 नमुपाप्रवानांत्यात्मानं प्रवक्ष्यन्प्रापयिष्यन्नोमित्येवाह । स च तेनोकारेण ब्रह्म
 प्राप्नोत्येव । ओकारपूर्वं प्रवृत्तानां क्रियाणां फलवत्त्वं यस्मात्तस्मादोकारं ब्रह्म-
 त्युपासीतेति वाक्यार्थः ॥

अतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च
 स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने
 च । अमयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा
 च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्याय-
 प्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा रार्थांतरः । तप इति तपोनित्यः पीरुशिष्टिः ।
 स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्रल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥१॥ इति
 भयमोऽनुवाकः ॥१॥

विशानोदेवाप्रोति स्वाहाज्यमित्युक्त-वाच्छ्रौतस्मार्तानां कर्मणामानर्धक्यं
 प्राप्तमित्येतन्मा प्रापदिति कर्मणां पुरुषार्थं प्रति साधनत्वप्रदर्शनार्थमिहोपन्यासः ।
 कृतमिति व्याख्यातम् । स्वाध्यायोऽध्ययनम् । प्रवचनमध्यापनं ब्रह्मयज्ञो वा ।
 एतान्युतादीन्यनुष्ठयानीति वाक्यशेषः । सत्यं सत्यवचनं यथाव्याख्यातार्थं वा ।
 तपः कृच्छ्रादि । दमो बाधकरणोपशमः । शमोऽनःकरणोपशमः । अमय आधा-
 तव्याः । अग्निहोत्रं च होतव्यम् । अतिथयश्च पूज्याः । मानुषमिति लौकिकः
 सध्यवहारः । तच्च यथाप्राप्तमनुष्ठेयम् । प्रजा चोत्पाद्या । प्रजनश्च प्रजननमृत्नौ
 भार्यागमनमित्यर्थः । प्रजातिः प्राचीत्यतिः पुत्रो निवेशयितव्य इत्येतन् । सर्वैरेतैः
 कर्मभिर्युक्तस्यापि स्वाध्यायप्रवचने यत्रतोऽनुष्ठेये इत्येवमर्थं मयं मह स्वाध्याय-
 प्रवचनग्रहणम् । स्वाध्यायार्थान् ध्येयज्ञानम् । अर्थज्ञानाद्यस्तं च परं ध्येयः । प्रवचनं

च तद्विस्मरणार्थं धर्मप्रवृत्तयर्थं च । अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः कार्यः ।
मत्त्वमिति मत्यमेवानुष्ठानव्यमिति सत्यवचाः मत्यमेव वचो यस्य सोऽयं सत्यवचा,
नाम वा तस्य । सार्थान्तरो र्थान्तरण्यगोत्रो सार्थान्तर आचार्यो मन्यते । तप इति
तप एव कर्तव्यमिति तपोनित्यस्तरानि नित्यस्तपःपरः तपोनित्य इति वा नाम ।
पौरुषादिः पुरुषादिस्त्वारत्वं पौरुषादिराचार्यो मन्यते । स्वाध्यायप्रवचने एवा-
नुष्ठेये इति नाथो नामतो मुद्रलस्यापत्वं मांद्रस्य आचार्यो मन्यते । तद्वि तप-
स्तद्वि तपः । हि यस्मात्स्वाध्यायप्रवचने एव तपस्तस्मात्ते एवानुष्ठेये इति । उक्ता-
नामिह मत्यतः स्वाध्यायप्रवचनानां पुनर्ग्रहणमादरार्थम् ॥

अहं वृक्षस्य रेखिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव
रक्षसृतमस्मि । द्रविणं सवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशंकोर्वेदा-
नुवचनम् ॥१॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥१०॥

अहं वृक्षस्य रेखिवेति स्वाध्यायार्थो मंत्राध्यायः । स्वाध्यायश्च विद्योत्प-
त्तये । प्रकरणात् । विद्यार्थं हि इदं प्रकरणम् । न चान्यार्थस्त्वमवगम्यते ।
स्वाध्यायेन च विशुद्धमात्मनस्य विद्योत्पत्तिरवगम्यते । अहं वृक्षस्योच्छेदात्म-
कस्य मंगारवृक्षस्य रेखिवा प्रेरयिताऽन्तर्याम्यात्मना । कीर्तिः ख्यातिर्गिरेः पृष्ठ-
मिवोच्छिन्ना मम । ऊर्ध्वपवित्र ऊर्ध्वं कारणं पवित्रं पावनं ज्ञानप्रकाश्यं परमं ब्रह्म
यस्य सर्वात्मनो मम, सोऽद्रमूर्ध्वपवित्रः । वाजिनीव वाजवतीव । वाजमर्चं तद्वति
सन्वितरित्यर्थः । यथा सन्वितर्मृतमात्मतत्त्वं विशुद्धं प्रमिदं श्रुतिस्मृतिश्रुतेभ्यः,
एवं स्वमृतं शोभनं विशुद्धमात्मतत्त्वमस्मि भवामि । द्रविणं धनं सवर्चसं क्षाप्ति-
मत्तदेवात्मतत्त्वमस्मात्स्वनुवर्तते । ब्रह्मज्ञानं वा आत्मतत्त्वप्रकाशकत्वात्सवर्चसम् ।
द्रविणमिव द्रविणं मोक्षमुत्तरेतुष्वान् । अस्मिन्पक्षे प्राप्तं मयेत्यध्याहारः
कर्तव्यः । सुमेधाः शोभना मेधा सर्वज्ञलक्षणा यस्य मम सोऽहं सुमेधाः ।
मंगारम्यन्युत्पत्तिमंगारकांशलयोगात्सुमेधस्त्वम् । अत एवामृतोऽमरणधर्माऽ-
क्षितोऽक्षीणोऽव्ययः अक्षितो वा । अमृतेन घोक्षितः सिक्तः । “अमृतोक्षितोऽ-
हम्” इत्यादि ब्राह्मणम् । इत्येवं त्रिशंकोर्वेदब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदो वेदानुवचनं,
वेदो वेदान्मार्गकत्वविज्ञानं, तस्य प्राप्तिसन्तु वचनं वेदानुवचनम् । आत्मनः
कृतकृत्यताख्यापनार्थं वामदेववत्त्रिशंखुनापेण दर्शनेन दृष्टो मंत्राध्याय आत्म-
विद्याप्रकाशक इत्यर्थः । अस्य च जपो विद्योत्पत्त्यर्थोऽवगम्यते । ऋतं चेत्या-

दिधर्मोपन्यासादनंतरं च वेदानुवचनपाठादेतदवगम्यते । एवं धर्मस्मार्तेषु
नित्येषु कर्मसु युक्तस्य निष्कामस्य परं ब्रह्म विविदिषोरार्षाणि दर्शनानि प्रादुर्भू-
वन्त्यात्मादिविषयाणीति ॥

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर । स्वा-
ध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातंतु मा व्यवच्छेत्सीः ।
सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्य न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥१॥ देवपितृ-
कार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मानृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो
भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि नो
इतराणि । याम्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्थानि ॥२॥ नो इत-
राणि । ये के चास्त्रष्ट्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयासनेन प्रशमितव्यम् ।
अद्या देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । द्विया देयम् । भिया
देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा पृथविचिकित्सा
वा स्यात् ॥३॥ ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलक्ष्णा धर्मकामाः
स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाग्याख्यातेषु । ये तत्र
ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलक्ष्णा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु
वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् ।
एतदनुशासनम् । एवमुक्तसितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥४॥ इति एकादशोऽ
नुवाकः ॥११॥

वेदमनूच्येत्वेवमादिकर्तव्यतोपदेशात्तैः प्राग्ब्रह्मविज्ञानान्नियमेन कर्त-
व्यानि धर्मस्मार्तकर्मणोत्वेवमर्थः । अनुशासनश्रुतेः पुरुषसंस्मरार्थत्वात् ।
मंस्तुतस्य हि विशुद्धमत्त्वस्यात्मज्ञानमंजमवोत्पद्यते । “तपसा कल्मषं हन्ति
विद्ययामृतमश्नुते” इति स्मृतिः । वक्ष्यति च “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व”
इति । अतो विद्योत्पत्त्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि । अनुशान्तीत्यनुशासनशब्दाद-
नुशासनानतिक्रमे हि दोषोत्पत्तिः । प्रागुपन्यासाच्च कर्मणां केवलब्रह्मविचारंभाच्च
पूर्वं कर्माभ्युपन्यस्तानि । उदितायां च ब्रह्मविद्यायां “अभयं प्रतिष्ठां विदते”
“न विभेति कुतश्चन” “किमहं माधु नामरवम्” इत्येवमादिना कर्मनैष्क-
चन्यं दर्शयिष्यति । अतोऽवगम्यते पूर्वोपनिषदुक्तश्रव्यद्वारेण विद्योत्पत्त्यर्थानि

कर्माणीति । मंत्रवर्णाच्च— ‘अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते’ इति । ऋतादीनां पूर्वश्रोपदेशः आनर्थक्यपरिहारार्थः । इह तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात्कर्तव्य-
नियमार्थः । वेदमनूच्याध्याप्याचार्योऽन्तेवासिनं शिष्यमनुशास्ति ग्रंथग्रहणादनु-
पधाच्छास्ति तदर्थं ग्राह्यतीत्यर्थः । अतोऽवगम्यतेऽधीतवेदस्य धर्मजिज्ञासा-
मकृत्वा गुरुकुलाच्च समावर्तितव्यमिति । “बुद्धा कर्माणि चारभेत्” इति
स्मृतेश्च । कथमनुशास्तीत्याह— सत्त्वं षड् यथाप्रमाणावगतं वक्तव्यं तद्वद ।
तद्वदसं चर । धर्म इत्यनुष्ठेयानां सामान्यवचनं, सत्यादिविशेषनिर्देशात् ।
स्वाध्यायादध्ययनान्मा प्रमदः प्रमादं मा कार्षीः । आचार्याय आचार्यार्थं
प्रियमिष्टं धनमाहृत्यानीय दत्त्वा विद्यानिष्क्यार्थं आचार्येण चानुज्ञातोऽनुरूपा-
न्दारानाहृत्य प्रजातंतुं प्रजासंतानं मा व्यवच्छेत्सीः, प्रजासंततेर्विच्छित्तिर्न
कर्तव्या । अनुत्तरयमानेऽपि पुत्रे पुत्रकाण्ड्यादिकर्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्तव्य
इत्याभिप्रायः । प्रजाप्रजननप्रजातित्रयनिर्देशसामर्थ्यात् । अन्यथा प्रजननधे-
त्येतदेकमेवावश्यत् । सत्याच्च प्रमदितव्यं प्रमादो न कर्तव्यः । सत्याच्च प्रमदन-
मनृतप्रमंगः । प्रमादशब्दसामर्थ्यात् । विस्मृत्याप्यनृतं न वक्तव्यमित्यर्थः । अन्य-
था असत्यवदनप्रतिषेध एव स्यात् । धर्माच्च प्रमदितव्यम् । धर्मशब्दस्यानुष्ठेय-
विषयत्वादननुष्ठानं प्रमादः, स न कर्तव्यः, अनुष्ठानव्य एव धर्म इति यावत् ।
एवं कुशलादात्मरक्षार्थात्कर्मणो न प्रमदितव्यम् । भूतिर्विभूतिस्तस्यै भूत्यै भूत्य-
र्थान्मंगलयुक्तात्कर्मणो न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्या न प्रमदितव्यम् ।
स्वाध्यायोऽध्ययनं प्रवचनमध्यापनं ताभ्यां न प्रमदितव्यम् । ते हि नियमेन
कर्तव्ये इत्यर्थः । तथा देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । दैवपित्र्ये कर्माणी
कर्तव्ये । मातृदेवो माता देवो यस्य स त्वं मातृदेवो भव स्याः । एवं पितृदेव
आचार्यदेवोऽतिथिदेवो भव । देवताबहुपास्था एत इत्यर्थः । यान्यपि चान्यान्य-
नवधान्यनिर्दिष्टानि शिष्टाचारलक्षणानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि कर्तव्यानि
त्वया । नो न कर्तव्यानीतराणि सावधानि शिष्टकृतान्यपि । यान्यस्माकमाचा-
र्याणां सुचरितानि शोभनचरितान्याग्रायैवविरुद्धानि तान्येव त्वयोपास्यान्यदृष्टा-
र्थान्यनुष्ठेयानि, नियमेन कर्तव्यानीति यावत् । नो इतराणि विपरीतान्याचार्य-
कृतान्यपि । ये के च विशेषिता आचार्यत्वादिधर्मैरस्मदस्मत्तः श्रेयासः प्रशस्य-
तरास्ते च ब्राह्मणा न क्षत्रियादयः तेषामासनेन आसनदानादिना त्वया प्रधासि-

पक्षेः ज्ञाननिरपेक्ष एव मोक्ष इति चेत् । तच्च न । शेषकर्मसंभवात्तन्निमित्तशरीरान्तरोन्पत्तिः प्राप्नोतीति प्रत्युक्तम् । कर्मधोषस्य च नित्यानुष्ठानेनाविरोधात्क्षयानुपपत्तिरिति च । यदुक्तं ममस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारादित्यादि, तच्च न । श्रुतज्ञानव्यतिरेकादुपासनस्य । श्रुतज्ञानमात्रेण हि कर्मण्यधिक्रियते नोपासनामुपेक्षते । उपासनं च श्रुतज्ञानादर्थान्तरं विधीयते मोक्षफलं, अर्थान्तरप्रसिद्धेश्च स्यात् । “धोतव्यः” इत्युक्त्वा तद्व्यतिरेकेण “मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इति यत्नान्तरविधानान्मनननिदिध्यासनयोश्च प्रसिद्धं ध्रुवज्ञानादर्थान्तरत्वम् । एवं तर्हि विद्यासंध्यपेक्षेभ्यः कर्मभ्यः स्वान्मोक्षः । विद्यासहितानां च कर्मणां भवेत्कार्यांतरारंभसामर्थ्यम् । यथा स्वतो मरणज्वरादिकार्यारंभसमर्थानामपि विषदध्यादीनां मंत्रशर्करादिसंयुक्तानां कार्यारंतरारंभसामर्थ्यं, एवं विद्यासहितैः कर्मभिर्मोक्ष आरभ्यत इति चेत् । न । आरभ्यस्यानित्यत्वादित्युक्तो दोषः । वचनादारभ्योऽपि नित्य एवेति चेत् । न । ज्ञापकत्वाद्वचनस्य । वचनं नाम यथाभूतमर्थस्य ज्ञापकं विद्यमानस्य कर्तृ । न हि वचनशतेनापि नित्यमारभ्यत आरब्धं वा अविनाशि भवेत् । एतेन विद्याकर्मणोः संहतयोर्मोक्षारंभकत्वं प्रत्युक्तम् ॥

विद्याकर्मणी मोक्षप्रतिबंधहेतुनिवर्तके इति चेत् । न । कर्मणः फलांतरदर्शनान् । उत्पत्तिर्मस्कारविकारास्तयो हि फलं कर्मणो दृश्यते । उत्पत्त्यादिफलविपरीतश्च मोक्षः । गतिध्रुतेराप्य इति चेत् । ‘सूर्यद्वारेण’ ‘तयोर्ध्रमायन्’ इत्येवमादिगतिध्रुतिभ्यः प्राप्यो मोक्ष इति चेत् । न । सर्वगतत्वाद्गन्तव्यस्थानम्यत्वात् । आकाशादिकारणत्वात्सर्वगतं ब्रह्म । ब्रह्माभ्यतिरिक्ताश्च सर्वे विज्ञानात्मानः । अतो नाप्यो मोक्षः । गन्तुरन्यद्विभिन्नं देशं प्रति भवति गंतव्यम् । न हि येनैवाव्यतिरिक्तं यत्तत्तेनैव गम्यते । तदन्यत्वप्रसिद्धिश्च, ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’ ‘क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि’ इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः ॥

गत्यैश्वर्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । अद्यापि स्याद्यद्यप्राप्यो मोक्षस्तदा गतिध्रुतीनां ‘स एकधा’ ‘स यदि पितृलोककामो भवति’ “स्त्रीभिर्वा यानैर्वा” इत्यादिश्रुतीनां च कोपः स्यादिति चेत् । न । कार्यब्रह्मविषयत्वात्तासाम् । कार्ये हि ब्रह्माणि स्यादयः स्युर्न कारणे “एकमेवाद्वितीयं” ‘यत्र नान्यत्पश्यति’ ‘तत्त्वेन कं पश्येत्’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । विरोधाच्च विद्याकर्मणोः समु-

अयानुपपत्तिः । प्रविलीनकर्त्रादिकारकविशेषतत्त्वविषया हि विद्या तद्विपरीत-
कारकसाध्येन कर्मणा विरुध्यते । न ह्येकं वस्तु परमार्थतः कर्त्रादिविशेषवत्त-
च्छून्यं चेन्मुभयथा द्रष्टुं शक्यते । अवश्यं ह्यन्यतरन्मिथ्या स्यादन्यतरस्य च
मिथ्यात्वप्रसंगे युक्तं यत्स्वाभाविकाज्ञानविषयस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वम्, 'यत्र हि
द्वैतमिव भवति' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' "अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पम्"
'अन्योऽनावन्योऽहमास्मि' 'उदरमंतरं कुरते अथ तस्य भयं भवति' इत्यादिभ्रुति-
शतेभ्यः । सत्यत्वं चैकत्वस्य 'एकधैवानुद्रष्टव्यं' 'एकमेवाद्वितीयं' 'ब्रह्मवेदं सर्वम्'
'आत्मैवेदं सर्वम्' इत्यादिभ्रुतिभ्यः । न च संप्रदानादिकारकभेदादर्शने कर्मा-
पपद्यते । अन्यत्वदर्शनापवादाश्च विद्याविषये सहस्रशः ध्रूयन्ते । अतो विरोधो
विद्याकर्मणोः । अतश्च समुच्चयानुपपत्तिः ॥

तत्र यदुक्तं संहताभ्यां विद्याकर्मभ्यां मोक्ष इति । अनुपपन्नं तत् । वि-
हितत्वात्कर्मणाम् । भ्रुतिविरोध इति चेत् । यद्युपमृद्य कर्त्रादिकारकविशेषमा-
त्मैकत्वविज्ञानं विधीयते । सर्पादिभ्रान्तिविज्ञानोपमर्दकरज्ज्वादिविषयविज्ञान-
वत्प्राप्तः कर्मविधिभ्रुतीनां निर्विषयत्वाद्विरोधः । विहितानि च कर्माणि । स च
विरोधो न युक्तः । प्रमाणत्वात् भ्रुतीनामिति चेन्न, पुरुषार्थोपदेशपरत्वात् भ्रुती-
नाम् । विद्योपदेशपरा तावत् भ्रुतिः संसारात्पुरुषो मोक्षयितव्य इति संसारहेतो-
रविद्याया विद्या निवृत्तिः वर्तव्येति विद्याप्रकाशकत्वेन प्रवृत्तेति न विरोधः ।
एवमपि कर्त्रादिकारकसद्भावप्रतिपादनपरं शास्त्रं विरुध्यत एवेति चेन्न । यथा-
प्राप्तमेव कारकास्तित्वमुपादायोपात्तदुरितक्षयार्थं कर्माणि विदधच्छास्त्रं । मुमु-
क्षुणां फलार्थिना च फलसाधनं न कारकास्तित्वे व्याप्रियते । उपाचितदुरितप्र-
तिबंधस्य हि विद्योत्पत्तिर्नावकरते । तत्क्षये च विद्योत्पत्तिः स्यात्तत्तत्त्वाविद्या-
निवृत्तिस्तत आलंक्तिकः संसारोपरमः । अपि चानात्मदर्शिनो ह्यनात्मविषयः
कामः । कामयमानश्च करोति कर्माणि । ततस्तत्फलोपभोगाय शरीराद्युपादान-
लक्षणः संसारः । तद्व्यतिरेकेण आत्मैकत्वदर्शिनो विषयाभावात्कामानुत्पत्तिरा-
त्मनि चानन्यत्वात्कामानुत्पत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इत्यतोऽपि विद्याकर्मणोः
विरोधः । विरोधादेव च विद्या मोक्षं प्रति न कर्माण्यपेक्षते । स्वात्मलाभे तु
पूर्वोपचितदुरितप्रतिबंधापनयद्वारेण विद्याहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते कर्माणि नित्यानीति ।
अत एवास्मिन्प्रकरणे उपन्यस्तानि कर्माणीत्यवोचाम । एवं चाविरोधः कर्मवि-

धिधुर्तानाम् । अतः केवलाया एव विद्यायाः परं श्रेय इति सिद्धम् ॥

एवं तर्ह्याश्रमांतरानुपपत्तिः, कर्मनिमित्तत्वाद्विद्योत्पत्तेः । गार्हस्थ्ये च विहितानि कर्माणीत्येकाश्रम्यमेव । अतश्च यावज्जीवादिश्रुतयोऽनुकूलतराः स्युः । न । कर्मनेकत्वात् । न ह्यग्निहोत्रादीन्येव कर्माणि । ब्रह्मचर्यं तपः मल्यवदर्न शमो दमो अहिंसेत्येवमादीन्यपि कर्माणीतराश्रमप्रसिद्धानि विद्योत्पत्तौ साधक-तमान्यसंकीर्णानि विद्यन्ते ध्यानधारणादिलक्षणानि च । वक्ष्यति च— ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व’ इति । जन्मांतरकृतकर्मभ्यश्च प्रागपि गार्हस्थ्यद्विद्योत्पत्तिसं-भवात्कर्माथत्वाच्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः, कर्मसाध्यायां च विद्यायां सत्यां गार्ह-स्थ्यप्रतिपत्तिरनर्थिकैव । लोकार्थत्वाच्च पुत्रादीनाम् । पुत्रादिसाध्येभ्यश्चायं लोकः पितृलोको देवलोक इत्येतेभ्यो व्यावृत्तकामस्य नित्यासिद्धात्मदर्शनः कर्मणि प्रयोजनमपश्यतः कथं प्रवृत्तिरपश्यते ? प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि विद्यो-त्पत्तौ विद्यापरिपाकाद्विरक्तस्य कर्मसु प्रयोजनमपश्यतः कर्मभ्यो निवृत्तिरेव स्यात् । ‘प्रजिघ्र्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि’ इत्येवमादिधुतिलिङ्गदर्शनात् । कर्म प्रति धुतेर्यत्नाधिक्यदर्शनादयुक्तमिति चेत् अग्निहोत्रादिकर्म प्रति धुते-रधिको यत्नो, महाश्च कर्मण्यायासोऽनेकमाधनसाध्यत्वादग्निहोत्रादीनाम् । तपो-ब्रह्मचर्यादीनां चेतराश्रमकर्मणां गार्हस्थ्येऽपि समानत्वादल्पसाधनोपश्रवत्वाच्चेत-रेषां न युक्तस्तुल्यवद्विफल्य आश्रमभिस्तस्येति चेन्न । जन्मांतरकृतानुग्रहात् । यदुक्तं कर्मणि धुतेरधिको यत्न इत्यादि । नासौ दोषः । यतो जन्मांतरकृतम-प्यग्निहोत्रादिलक्षणं कर्म ब्रह्मचर्यादिलक्षणं चानुग्राहकं भवति विद्योत्पत्तिं प्रति । येन च जन्मनैव विरक्ता हृदयन्ते केचित् । केचित्तु कर्मसु प्रवृत्ता अविरक्ता विद्याविद्वेषिणः । तस्मात् जन्मांतरकृतसंस्कारेभ्यो विरक्तानामाश्रमांतरप्रतिप-त्तिरेवेप्स्यते । कर्मफलबाहुल्याच्च । पुत्रस्वर्गब्रह्मवर्चमादिलक्षणस्य कर्मफल-स्यासंख्येतत्वात् तद्वति च पुरुषाणां कामबाहुल्यात्तदर्थः धुतेरधिको यत्नः कर्मसूपपद्यते । आशिषां बाहुल्यदर्शनादिदं मे स्यादिदं मे स्यादिति । उपाय-त्वाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि विद्यां प्रणीत्वोचाम । उपायेऽधिको यत्नः कर्तव्यो नोपेये । कर्मनिमित्तत्वाद्विद्याया यत्नांतरानर्थमयमिति चेत्कर्मभ्य एव पूर्वोपचितदुरितप्रतिबंधश्रयादेव विद्योत्पद्यते चेत्कर्मभ्यः पृथगुपनिषच्छ्रवणादि-यत्नोऽनर्थकः इति चेत् । न । नियमाम्नात् । न हि प्रतिबंधश्रयादेव विद्यो-

त्पद्यते न त्वीश्वरप्रसादतपोध्यानाद्यनुष्ठानादिति नियमोऽस्ति । अहिंसाब्रह्म-
चर्यादीनां च विद्यां प्रत्युपकारकत्वात्माश्चादेव च कारणत्वाच्चद्रवणमनननिदि-
ध्यामनादीनाम् । अतः सिद्धान्याधर्मांतराणि । सर्वेषां चाधिकारो विद्यायां,
परं च धेयः केवलाया विद्याया एवेति सिद्धम् ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्थमा । शं न इंद्रो बृहस्पतिः ।
शं नो विष्णुररुक्मः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ।
त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामा-
सीत् । तद्वक्तारमासीत् । आसीन्माम् । आसीद्वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥१॥ इति द्वाव्रक्षोऽनुवाकः ॥१२॥

अतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गशमनार्थं शान्तिं पठति शं नो मित्र इति । व्या-
ख्यातमेतत्पूर्वम् ॥ इति शिक्षाप्यायः ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्थमा । शं न इंद्रो बृहस्पतिः ।
शं नो विष्णुररुक्मः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ।
त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वादिष्यामि । ऋतं वादिष्यामि । सत्यं वादिष्यामि । तन्माम-
सीत् । तद्वक्तारमसीत् । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥

॥ ब्रह्मानंदवल्ली ॥२॥

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्थमा । शं न इंद्रो बृहस्पतिः ।
शं नो विष्णुररुक्मः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ।
त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वादिष्यामि । ऋतं वादिष्यामि । सत्यं वादिष्यामि । तन्मा-
मसीत् । तद्वक्तारमसीत् । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥

ॐ गह नावतु । गह नो भुनक्तु । गह वीर्यं करवायह । तेजसि नाव-
धानमस्तु मा विद्विषावर्त । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

शं नो मित्र इत्यादित्तविद्याप्राप्त्युपसर्गशमनार्था शान्तिः पठिता । इदानीं
• तु वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याप्राप्त्युपसर्गशमनार्था शान्तिः पठ्यते शं नो मित्र इति
गह नावत्विति च । शं नो मित्र इत्यादि पूर्ववत्पठम् । गह नावतु नो शि-
ष्याप्यादीं गहंवावतु रक्षतु । गह नो भुनक्तु ब्रह्म भोगयतु । गह वीर्यं विद्या-

दिनिमित्तं सामर्थ्यं करवावहै निर्वर्तयावहै । तेजस्वि नावावयोस्तेजस्विनोरधीतं स्वधीतमस्तु । अर्थज्ञानयोग्यमस्त्वित्यर्थः । मा विद्विषावहै विशाग्रहणनिमित्तं शिष्यस्याचार्यस्य वा प्रमादकृतादन्यायाद्विद्वेषः प्राप्तः, तच्छमनायेयमाशीः मा विद्विषावहा इति । मैवेतेरेतरं विद्वेषमापद्यावहै । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनमुक्तार्थम् । वक्ष्यमाणविद्याविप्रप्रशमनार्थी चेयं शान्तिः । अविघ्नेनात्मविद्याप्राप्तिराशास्यते तन्मूलं हि परं ध्येय इति ॥

ॐ ब्रह्मविद्याप्रोति परम् । संदेषाम्बुक्ता । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे ध्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्निरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषर्धाभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽक्षरसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमारमा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥

संहितादिविषयाणि कर्मभिरविरुद्धान्युपासनान्युक्तानि । अनंतरं च अंतः-सोपाधिकात्मदर्शनमुक्तं व्याहृतिद्वारेण स्वाराग्यफलम् । न चेतावताऽशेषतः संसारबोजस्योपमर्दनमस्तीत्यतो अशेषोपद्रवबोजस्याज्ञानस्य निवृत्त्यर्थं विधूत-सर्वोपाधिविशेषात्मदर्शनार्थमिदमारभ्यते ब्रह्मविद्याप्रोति परमित्यादि । प्रयोजनं चास्या ब्रह्मविद्याया अविद्यानिवृत्तिः ततश्चात्यंतिकः संसाराभावः । वक्ष्यति च—‘विद्वान्न बिभेति कुतश्चन’ इति । नेमारनिमित्ते च गति ‘अभयं प्रणिष्ठां च विदत’ इत्यनुपरब्रम् । “कृनाकृते पुण्यपापे न तपनः” इति च । अतोऽवगम्यतेऽस्माद्विज्ञानात्मवर्णान्मब्रह्मविषयाश्रयंतिकः संसाराभाव इति । स्वयमेव च प्रयोजनमाह ब्रह्मविद्याप्रोति परमित्यादेवेव संबन्धप्रयोजनज्ञापनार्थम् । निर्नातयोर्हि संबन्धप्रयोजनयोर्विद्याश्रवणग्रहणधारणाभ्यामायं प्रवर्तते । श्रवणादिपूर्वकं हि विद्याफलम् ‘धोतव्यां मन्तव्यो निर्दिष्ट्याग्निनव्यः’ इत्यादि-श्रुत्यन्तरेभ्यः । ब्रह्मवित् प्रोति वक्ष्यमाणलक्षणं, बृहन्मत्वाद्ब्रह्म, तद्वेति विज्ञाना-तीति ब्रह्मविन् आप्रोति परं निरतिशयं, नदेव ब्रह्म परम् । न अन्यस्य विज्ञा-नादन्यस्य प्राप्तिः । स्पष्टं च श्रुत्यन्तरं ब्रह्मप्राप्तिमेव ब्रह्मविदो दर्शयति ‘स यो ह यं नत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इत्यादि ॥

ननु सर्वगतं सर्वस्य चात्मभूतं ब्रह्म वक्ष्यति । अतो नाप्यं, आप्तिश्चान्यस्यान्येन परिच्छिन्नस्य च परिच्छिन्नेन दृष्टा । अपरिच्छिन्नं सर्वात्मकं च ब्रह्म इत्यतः परिच्छिन्नवदनात्मवच्च तस्याप्तिरनुपपन्ना । नाप्यं दोषः । कथम् । दर्शनादर्शनापेक्षत्वाद्ब्रह्मण आप्त्यनाप्तयोः । परमार्थतो ब्रह्मरूपस्यापि सतोऽस्य जीवस्य भूतमात्राकृतबाह्यपरिच्छिन्नाश्रमयांशात्मदर्शिनस्तदासक्तचेतसः । प्रकृतसंख्यापूरणस्यात्मनोऽव्यवहितस्यापि बाह्यसंख्येयविषयामक्तचित्ततया स्वरूपाभावदर्शनवत्परमार्थब्रह्मस्वरूपाभावदर्शनलक्षणया अविद्यया अज्ञमयादीन्बाह्यान्नात्मनः आत्मत्वेन प्रतिपन्नत्वादज्ञमयाद्यनात्मन्यो नान्योऽहमस्मात्प्रत्यभिमान्यते । एवमविद्यया आत्मभूतमपि ब्रह्मानातं स्यात् । तस्यैवमविद्यया अनातब्रह्मस्वरूपस्य प्रकृतसंख्यापूरणस्यात्मनोऽविद्ययाऽज्ञासस्य सतः केनचित्स्मारितस्य पुनस्तस्यैव विद्यया आप्तिर्यथा, तथा श्रुत्युपदिष्टस्य सर्वात्मब्रह्मण आत्मत्वदर्शनेन विद्यया तदाप्तिरुपपद्यत एव ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्यं सूत्रभूतं सर्वस्य वत्त्वर्थस्य । ब्रह्मनिष्ठाप्नोति परमित्यनेन वाक्येन वेद्यतया सूत्रितस्य ब्रह्मणोऽनिर्धारितस्वरूपविशेषस्य सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपविशेषसमर्पणसमर्थस्य लक्षणस्वाभिधानेन स्वरूपनिर्धारणायाविशेषेण चोक्तवेदनस्य ब्रह्मणो वक्ष्यमाणलक्षणस्य विशेषेण प्रत्यगात्मतया अनन्यरूपेण विज्ञेयत्वात्, ब्रह्मविद्याफलं च ब्रह्मविदो यत्परब्रह्मप्राप्तिलक्षणमुक्तं, स सर्वात्मभावः सर्वसंसारधर्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वमेव नान्यत् इत्येतत्प्रदर्शनाय चैषा ऋगुदाहिष्यते—तदेपाऽभ्युक्तेति । तत्तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तेऽर्थ एपर्याभ्युक्ता आम्राता । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति ब्रह्मणो लक्षणार्थं वाक्यम् । सत्यादीनि हि त्रीणि विशेषणार्थानि पदानि विशेष्यस्य ब्रह्मणः । विशेष्यं ब्रह्म विवक्षितत्वाद्वेद्यतया । वैद्यत्वेन यतो ब्रह्म प्राधान्येन विवक्षितं, तस्माद्विशेष्यं विज्ञेयम् । अतः अस्मात् विशेषणविशेष्यत्वादेव मत्वादीन्येकविभक्त्यंतानि पदानि समानाधिकरणानि । सत्यादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैर्विशेष्यमाणं ब्रह्म विशेष्यान्तरेभ्यो निर्भायते । एवं हि तज्ज्ञातं भवति यदन्येभ्यो निर्धारितम् । यथा लोके नीलं महत्सुगंधुत्पलमिति ॥

ननु विशेष्यं विशेषणान्तरं व्यभिचरद्विशेष्यते, यथा नीलं रक्तं चोदरलमिति । यदा ह्यनेकानि द्रव्याण्येकवातीवान्यनेकविशेषणबोगीनि, तदा विशेषे-

पणस्यार्थवत्त्वम् । न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि विशेषणान्तरायोगात् यथासावेक आदित्य इति, तथैकमेव च ब्रह्म, न ब्रह्मान्तराणि येभ्यो विशेष्येत नीलोत्प-
लवत् । न । लक्षणार्थत्वाद्विशेषणानाम् । नायं दोषः । कस्मात् । यस्मात्-
क्षणार्थप्रधानानि विशेषणानि, न विशेषणप्रधानान्येव । कः पुनर्लक्षणलक्ष्य-
योर्विशेषणविशेष्ययोर्वा विशेष इति । उच्यते । समानजातोयेभ्य एव निवर्त-
कानि विशेषणानि विशेष्यस्य, लक्षणं तु सर्वत एव, यथावकाशप्रदात्राकाश-
मिति । लक्षणार्थं च वाक्यमित्यवोचाम ॥

सत्यादिशब्दा न परस्परं संबध्यन्ते, परार्थत्वात् विशेष्यार्था हि ते ।
अत एकैको विशेषणशब्दः परस्परं निरपेक्षो ब्रह्मशब्देन संबध्यते—सत्यं ब्रह्म
ज्ञानं ब्रह्म अनन्तं ब्रह्मेति । सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति,
सत्सत्यम् । यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं व्यभिचरदन्तमित्युच्यते । अतो विकारोऽनृतं
'वाचारंभर्ण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं' एवं सदैव सत्यमित्य-
वधारणात् । अतः सत्यं ब्रह्मेति ब्रह्म विकाराच्चिर्वर्तयति । अतः कारणत्वं प्राप्तं
ब्रह्मणः । कारणस्य च कारकत्वं, वस्तुत्वान्मृद्वदचिद्रूपता च प्राप्ता अत इदमुच्यते
ज्ञानं ब्रह्मेति । ज्ञानं ज्ञप्तिरव्योधो—भावसाधनो ज्ञानशब्दो, न तु ज्ञानकर्तृ, ३ ह्यवि-
शेषणत्वात्पत्नानन्ताभ्यां सह । न हि सत्यतानन्तता च ज्ञानकर्तृत्वे गत्युपपद्येते ।
ज्ञानकर्तृत्वेन हि विक्रियमाणं कथं सत्यं भवेदनन्तं च ? यद्धि न वृत्तधित्प्रवि-
भज्यते तदनन्तम् । ज्ञानकर्तृत्वे च ज्ञेयज्ञानाभ्यां प्रविभक्तमित्यनन्तता न
स्यात् । 'यत्र नान्यद्विजानाति स भूमा अथ यत्रान्यद्विजानाति तदल्पम्' इति
श्रुत्यन्तरात् । नान्यद्विजानातीति विशेषप्रतिषेधदात्मानं विजानातीति चेन्न ।
भूमलक्षणविधिपरत्वादात्म्यस्य । 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यादि भूम्नो लक्षण-
विधिपरं वाक्यम् । यथा प्रसिद्धमेवान्योऽन्यतरस्यतीत्येनदुपादाय यत्र तन्नास्ति
स भूमेति भूमस्वरूपं तत्र ज्ञाप्यते । अन्यग्रहणस्य प्राप्तप्रतिषेधार्थत्वात् स्वात्मनि
क्रियास्तित्वपरं वाक्यम् । स्वात्मनि च भेदाभावाद्विजानानुपपत्तिः । आत्मनश्च
विशेष्यत्वे ज्ञात्रभावप्रमगः । ज्ञेयत्वेनैव विनियुक्तत्वात् ॥

एत एवात्मा ज्ञेयत्वेन ज्ञातृत्वेन चोभयथा भवतीति चेन्न । युगपदनंश-
त्वात् । नहि निरवयवस्य युगपज्ज्ञेयज्ञानृत्वोपपत्तिः । आत्मनश्च षट्पादिवद्विज्ञेयत्वे
ज्ञानोपदेशानर्थक्यम् । नहि षट्पादिकग्रमिदस्य ज्ञानोपदेशोऽर्थवान् । तस्माज्जा

यन्तु ब्रह्मणो विज्ञानं तत्सवितृप्रकाशवदग्न्युगत्ववच्च ब्रह्मस्वरूपाव्यति-
रिक्तं स्वरूपमेव तत् । न तत्कारणांतरसव्येपक्षम् । नित्यस्वरूपत्वान् सर्वभारानां
च तेनाविभक्तदेशकालत्वात्कात्याकाशादिकारणत्वाच्च निरनिशयसूक्ष्मत्वाच्च ।
न तस्यान्यद्विशेषं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भवद्भविष्यद्वाप्ति । तस्मात्सर्वज्ञं
तद्ब्रह्म । मंत्रवर्णाच्च—‘अग्निपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्वचक्षुः स शृणो-
त्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरभ्यं पुरां महान्तम्’
इति । ‘न हि विजातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्द्वितीय-
मस्ति’ इत्यादिश्रुतेश्च । विज्ञानृष्यरूपाव्यतिरेकात्कारणादिनिमित्तानपेक्षत्वाच्च
ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि नित्यत्वप्रसिद्धिः । अतो नैव धात्वर्थस्तदक्रियारूप-
त्वात् । अत एव च न ज्ञानकर्तृ, तस्मादेव च न ज्ञानशब्दवाच्यमपि तद्ब्रह्म ।
तथापि तदाभासवाचकेन बुद्धिधर्मविषयेण ज्ञानशब्देन तद्वक्ष्यते, न तूच्यते,
शब्दप्रवृत्तिहेतुजात्यादिधर्मरहितत्वात् । तथा सत्यशब्देनापि । सर्वविशेषप्रत्यस्त-
मितस्वरूपाद्ब्रह्मणो बाह्यवत्तासामान्यविषयेण सत्यशब्देन लक्ष्यते सत्यं
ब्रह्मेति । न ॥ सत्यशब्दवाच्यमेव ब्रह्म । एवं सत्यादिशब्दा इतरैतरसंनिधानाद-
न्योन्यनियम्यनियामकाः सन्तः सत्यादिशब्दवाच्यात्तन्निवर्तका ब्रह्मणो, लक्ष-
णार्थाश्च भवन्तीति । अतः सिद्धं ‘यतो वाचो निवर्तन्ते । अग्राह्य मनसा मह’
‘अनिरुक्तेऽनिरुच्ये’ इति चावाच्यत्वं, नीलोत्पलवदवाक्यार्थत्वं च ब्रह्मणः ॥

तद्यथाख्याख्यातं ब्रह्म यो वेद विजानाति निहितं स्थितं गुहायाम् ।
गूह्यतेः संवरणार्थस्य निगूढा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञानपदार्था इति गुहा बुद्धिः ।
गूढावस्यां भोगापवर्गां पुरुषार्थाविति वा, तस्यां परमे प्रकृष्टे व्योमन्व्योम्या-
काशेऽध्याकृताख्ये । तद्वि परमं व्योम ‘एतस्मिन्स्वत्वक्षरे गार्ग्याकाशः’ इत्य-
क्षरसंनिर्वात् । गुहायां व्योम्नोति वा मामानाचिररूपादध्याकृताकाशमेव
गुहा, तत्रापि निगूढाः सर्वे पदार्थास्त्रिषु कालेषु, कारणत्वात्सूक्ष्मतरत्वाच्च ।
तस्मिन्नेतर्निहितं ब्रह्म । हार्दमेव तु परमं व्योमेति न्याय्यं, विज्ञानागत्वे व्योम्नो
विवक्षितत्वान् । ‘यो नै म बहिर्या पुरुषादाकाशो यो वै मोऽन्तः पुरुष
आकाशो योऽधर्मंतर्हृदय आकाशः’ इति श्रुत्यंतरात्यगिदं हार्दस्य व्योमः परम-
त्वम् । तस्मिन्हार्दं व्योम्नि या बुद्धिर्गुहा तस्यां निहितं ब्रह्म तद्व्यापृत्या विविक्त-
तयोपलभ्यत इति । न ह्यन्यथा विशिष्टदेशकालगंबंधोऽस्मि ब्रह्मणः सर्वगतत्वा-

तस्मादाकाशादिकारणत्वाद्देशतस्तावदनन्तं ब्रह्म । आकाशो ह्यनन्त इति प्रसिद्धं देशतः, तस्य चेदं कारणं, तस्मात्सिद्धं देशत आत्मन आनन्त्यम् । न ह्यसर्व-
गतात्सर्वगतमुत्पद्यमानं लोके किञ्चित् दृश्यते । अतो निरतिशयमात्मन आनन्त्यं
देशतः, तथाऽकार्यत्वात्कालतः, तद्विचित्रवस्त्वन्तराभावाच्च वस्तुतः । अत
एष निरतिशयसत्यत्वम् ॥

तस्मादिति मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते । एतस्मादिति मन्त्रवाक्येणानन्तरं
यथालक्षितम् । यद्वाद्वादौ ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितं, यच्च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे-
त्यनन्तरमेव लक्षितं, तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मन आत्मशब्दवाच्यात् । आत्मा
हि तत्सर्वस्य 'तत्सत्यं स आत्मा' इति श्रुत्यन्तरात् । अतो ब्रह्मात्मा । तस्मादेत-
स्माद्ब्रह्मण आत्मस्वरूपादाकाशः संभूतः समुत्पन्नः । आकाशो नाम शब्दगुणोऽ-
वकाशकरो मूर्तब्रह्मणाम् । तस्मादाकाशात्स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्वेण च आकाश-
गुणेन शब्देन द्विगुणो वायुः । संभूत इत्यनुवर्तते । वायोश्च स्वेन रूपगुणेन
पूर्वाभ्यां च त्रिगुणोऽग्निः संभूतः । अग्रे च स्वेन रसगुणेन पूर्वैश्च त्रिभिश्चतुर्गुणा
आपः संभूताः । अग्न्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वैश्च चतुर्भिः पञ्चगुणा पृथिवी संभूता ।
पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतो रूपेण परिणतात्पुरुषः शिरः-
पाण्याद्याकृतिमान् । स वा एष पुरयोऽन्नरसमयोऽन्नरसविकारः, पुरुषाकृति-
भाषितं हि सर्वेभ्योऽग्रेभ्यस्तेजःसंभूतं रेतो बीजं, तस्माद्यो जायते सोऽपि तथा
पुरपाकृतिरेव स्यात् । सर्वजातिषु जायमानानां जनकाकृतिनियमदर्शनात् ॥

सर्वेषामन्यन्नरसविभारत्ये ब्रह्मवंशत्वे चाविशिष्टे कस्मात्पुरष एष गृह्यते ?
प्राधान्यात् । किं पुनः प्राधान्यम् ? कर्मज्ञानाधिकारः । पुरुष एव हि शक्तत्वा-
दर्थित्वादपर्धुदस्तत्वाच्चार्थी विद्वान्समर्थः कर्मज्ञानयोरधिक्रियते— "पुरुषे
त्वेवाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञानं पश्यति वेद
श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीक्षति इत्येवं संपन्नः । अथेतरेषां पशुना-
मशनापिपारो एवाभिविज्ञानं" इत्यादिश्रुत्यन्तरदर्शनात् ॥

स हि पुरुष इह विद्यया आतरतमं ब्रह्म संक्रामयितुमिष्टस्तस्य च बाह्या-
कारविशेषेभ्यनात्मस्वात्मभाविता बुद्धिरनालम्ब्य विशेषं कञ्चित्पदम् आंतरतम-
प्रत्यगात्मविषया निरालम्बना च कर्तुमशक्येति दृष्टशरीरात्मगामान्यकम्पनया
शाखाचं दर्शनदर्शनवदन्तः प्रवेशयन्नाह— तत्स्वेदमेव शिरः । तस्यास्य पुरुषस्या-

क्षरमयदण्डमेव शिरः प्रमिदम् । प्राणमयादिष्वशिरसां शिरस्त्वदर्शनादिहापि
तत्प्रसंगो मा भूदितोदमेव शिर इत्युच्यते । एवं पक्षादिषु योजना । अयं
दक्षिणो बाहुः पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणः पक्षः । अयं मध्यो बाहुः उत्तरः पक्षः ।
अयं मध्यमो देहभाग आत्मा अंगानाम् “मध्यं ह्येषामंगानामात्मा” इति ध्रुतेः ।
इदमिति नाभेरधस्ताददंगं तत्पुच्छं प्रतिष्ठा । प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा । पुच्छ-
मिव पुच्छमधोलयनगानान्यायथा गोः पुच्छम् । एतन्प्रकृत्योत्तरेषां प्राणमया-
दीनां स्वरूपमिदं, स्थानिषिक्तदुतनामप्रतिमावन् । तदप्येष श्लोको भवति ।
तत्तस्मिन्नेवायं प्रादण्योक्तेऽक्षमयान्मप्रकाशके एष श्लोको मंत्रो भवति ॥
इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

अस्माद्भिः प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीं धिताः । अधो अक्षेनैव
जीवन्ति । अधेनदपि यन्त्यंततः । अस्मं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वाप-
धमुच्यते । सर्वं यं तेऽक्षमाप्नुवन्ति । येऽक्षं प्रक्षोपासते । अस्मं हि भूतानां
ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वापधमुच्यते । अस्माद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते ।
अस्मतेऽति च भूतानि । तस्मादक्षं तदुच्यते इति । तस्माद्वा एतस्मादक्षरमम-
यान् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एष पुरुषविध
एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । ध्यानो
दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं
प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥२॥

अस्माद्भूतानि भवन्ति । वा इति स्मरणार्थः । प्रजाः स्यात्प्रजंगमाः
प्रजायन्ते । याः काश्चादिप्रजाः पृथिवीं धिताः पृथिवीमाधिनाम्नाः सर्वा
अस्मादेव प्रजायन्ते । अधो अग्निं जाता अक्षेनैव जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति
वर्धन्ते इत्यर्थः । अथाप्येनदक्षमपि यन्त्यापि गच्छन्ति । अपिशब्दः प्रतिशब्दार्थः ।
अस्मं प्रति प्रलीयन्ते इत्यर्थः । अंतोऽन्ने जीवन्तलक्षणाया वृत्तेः परिममाप्ती ।
कस्मान् । अस्मं हि यस्मान् भूतानां प्राणिनां ज्येष्ठं प्रथमजम् । अक्षमयादीनां
होतृणां भूतानां कारणमक्षम् । अतोऽक्षप्रमवा अक्षजीवना अक्षप्रलयाश्च सर्वाः
प्रजाः । यस्मात्सर्वं तस्मान्प्राणधं सर्वप्राणिनां देहदाहप्रशमनमक्षमुच्यते ॥

अक्षप्रश्नविदः फलमुच्यते । सर्वं वै ते समन्ममक्षजानमाप्नुवन्ति । के ।
येऽक्षं प्रक्ष्य यथोक्तमुपासते । कथं ? अक्षजोऽक्षान्माप्रलयोऽहं तस्मादक्षं

‘ब्रह्मेति । कुतः पुनः सर्वाङ्गप्राप्तिफलमत्रात्मोपनिषन्मित्युच्यते— अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । भूतेभ्यः पूर्वं उत्पन्नत्वाज्ज्येष्ठं हि यस्मात्तस्मात्सर्वापधमुच्यते । तस्मादुपपन्ना सर्वाङ्गात्मोपासकस्य सर्वाङ्गप्राप्तिः । अन्नात् भूतानि जायन्ते, जातान्यन्नेन वर्धन्त इत्युपसंहारार्थं पुनर्वचनम् । इदानीमग्निरिवचनमुच्यते— अग्नेने भुज्यते चैव यत् भूतैः अग्निं च भूतानि स्वयं, तस्मात् भूतैर्भुज्यमान्यात् भूतभोक्तृत्वाच्चान्नं तदुच्यते । इतिशब्दः प्रथमकोशपरितमाख्यार्थः । अन्नमयादिभ्य आनन्दमयातेभ्य आत्मभ्योऽभ्यन्तरतमं ब्रह्म विद्यया प्रत्यगात्मत्वेन दिदर्शयिषु शास्त्रं अविद्यारूपचक्रकोशापनयनेन अनेकतुपकोशवितुषीकरणेनेव तदन्तर्गततद्बुलान्प्रस्तांति, तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयगदित्यादि । तस्मादेतस्माद्यथोक्तात् अन्नरसमयात्पिडादन्त्रो व्यतिरिक्तोऽन्तरोऽभ्यन्तर आत्मा पिण्डवदेव मिथ्यापरिकल्पित आत्मत्वेन प्राणमयः, प्राणो वायुस्तन्मयस्तन्प्रायः । तेन प्राणमयेन एव अन्नरसमय आत्मा पूर्णो वायुनेव इति । स वा एव प्राणमय आत्मा पुरुषविध एव पुरुषाकार एव शिरःपञ्चादिभिः । किं स्वत एव, नेत्याह । प्रसिद्धं तावदन्नरसमयस्यात्मनः पुरुषविधत्वम् । तस्यान्नरसमयस्य पुरुषविधतां पुरुषाकारताम् । अन्ययं प्राणमयः पुरुषविधो मूपानिषिक्तप्रतिभावज्ञ स्वत एव । एवं पूर्वस्य पूर्वस्य पुरुषविधता, तामनूत्तरोत्तरः पुरुषविधो भवति, पूर्वः पूर्णश्चोत्तरोत्तरेण पूर्णः । कथं पुनः पुरुषविधतास्येत्युच्यते— तस्य प्राणमयस्य प्राण एव शिरः प्राणमयस्य वायुविकारस्य प्राणो मुखनामिकानिःसरणो वृत्तिविशेषः शिर एव परिकल्प्यते, वचनान् । सर्वत्र वचनादेव पञ्चादिकल्पना । व्यानो व्यानवृत्तिर्दक्षिणः पञ्चः । अपान उत्तरः पञ्चः । आकाश आत्मा, य आकाशस्थो वृत्तिविशेषः समानाख्यः स आत्मेव आत्मा प्राणवृत्त्यधिकारात् मध्यस्थत्वादितरः पर्यन्ता वृत्तीरपेक्ष्य आत्मा । “मध्यं ह्योपामर्गानामात्मा” इति धृतिप्रसिद्धं मध्यस्थस्यात्मत्वम् । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । पृथिवीति पृथिवीदेवता आप्यात्मिकस्य प्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतुत्वात् । ‘सैषा पुरुषस्यापानमयश्च’ इति हि ध्रुव्यंतरम् । अन्यथोदानरत्योर्ध्वगमनं गुरुत्वात् पतनं वा स्याच्छरीरस्य । तस्मात्पृथिवी देवता पुच्छं प्रतिष्ठा प्राणमयस्यात्मनः । तत्तस्मिन्नेवार्थे प्राणमयात्मविषय एव श्लोको भवति ॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूताना-

मायुः । तस्मात्सर्वायुपमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुपमुच्यत इति । तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । न वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्ययं पुरुषविधः । तस्म यजुरेव शिरः । ऋदक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथवाग्निरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । देवा अग्न्यादयः प्राणं वाप्यात्मानं प्राणन-
शक्तिमन्तमनु तदप्रमभूताः सन्तः प्राणन्ति प्राणनकर्म कुर्वन्ति, प्राणनक्रियया
क्रियावन्तो भवन्ति । अभ्यात्माधिकारादेवा इन्द्रियाणि प्राणमनु प्राणन्ति मुख्य-
प्राणमनु चेष्टन्त इति वा । तथा मनुष्याः पशवश्च ये ते प्राणनकर्मणैव चेष्टा-
वन्तो भवन्ति । अतश्च नाश्रमयेनैव परिच्छिन्नेन आत्मना आत्मवन्तः प्राणिनः ।
किं तर्हि ! तदन्तर्गतेन प्राणमयेनापि साधारणेनैव सर्वपिण्डवापिना आत्मवन्तो
मनुष्यादयः । एवं मनोमयादिभिः पूर्वपूर्वप्यापिभिस्तरोत्तरैः सूक्ष्मैरानन्दमया-
न्तैराकाशादिभूतारब्धैरविद्याकृतैरात्मवन्तः सर्वे प्राणिनः । तथा स्वाभाविकेना-
प्याकाशादिकारणेन नित्येनाविष्टेन सर्वगतेन सत्यज्ञानानन्तलक्षणेन पञ्चको-
शातिगेन सर्वात्मना आत्मवन्तः । न हि परमार्थत आत्मा सर्वेषामित्येतदप्य-
र्थदुक्तं भवति । प्राणं देवा अनु प्राणन्तीत्युक्तं तत्कस्मादित्याह— प्राणो हि
यस्मान् भूतानां प्राणिनामायुर्जिवनम् । “यावदशस्मिन्शरीरे प्राणो वसति
तावदायुः” इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सर्वायुपम् । सर्वेषामायुः सर्वा-
युरेव सर्वायुयमित्युच्यते । प्राणापगमे मरणप्रतिदेः । प्रसिद्धं हि लोके सर्वा-
युष्टं प्राणस्य । अतोऽस्माद्वाप्यान् असाधारणादजमयात् आत्मनोऽपकम्य अंतः
साधारणं प्राणमयमात्मानं ब्रह्मोपासते येऽहमग्निं प्राणः सर्वभूतानामात्मायु-
जीवनहेतुत्वादिति, ते सर्वमेवायुरग्निर्लोके यन्ति नापमृत्युना प्रियन्ते प्राक्प्रा-
सादायुप इत्यर्थः । अतः वर्षाणीति नु युक्तं ‘सर्वमायुरेनि’ इति श्रुतिप्रतिदेः ।
किं कारणं ? प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात्सर्वायुपमुच्यत इति । यो यद्वृणक्तं
ब्रह्मोपासते स तद्वृणक्तमवर्तन्ति विद्याफलप्राप्तेर्हेत्वर्थं पुनर्वचनं प्राणो हीत्यादि ।
तस्य पूर्वस्याश्रमयस्यैव एव शरीरेऽश्रमये भवः शरीर आत्मा । कः । य एष प्राण-

मयः । तस्माद्वा एतस्मादित्याद्युक्तार्थमन्यत् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । मन इति संकल्पाद्यात्मकमंतःकरणं तन्मयो मनोमयो, मोक्षं प्राणमयस्याभ्यन्तर आत्मा । तस्य यजुरेव शिरः । यजुरिति अनियताक्षरपादावसानो मंत्रविशेषः तज्जातीयवचनो यजुःशब्दस्तस्य शिरस्त्वं प्राधान्यात् । प्राधान्यं च यगादौ संनिपत्योपकारात् । यजुषा हि हविर्दीयते स्वाहाकारादिना । वाचनिष्ठी वा शिरआदिकल्पमा गर्वत्र । मनसो हि स्थानप्रयत्ननादस्वरवर्णपदवाक्याविषयां तत्संकल्पात्मिका तद्भाविता वृत्तिः श्रोत्रादिकरणद्वारा यजुःसंकेतविशिष्टा यजुरित्युच्यते । एवमृगेवं साम च । एवंच मनोवृत्तित्वे मंत्राणां वृत्तिरेषावर्त्यत इति मानसो जप उपपद्यते । अन्यथा अविषयत्वान्मंत्रो नावर्तयितुं शक्यो घटादिषु दिति मानसो जपो नोपपद्यते । मंत्रावृत्तिश्च चोद्यते बहुशः कर्मसु । अक्षरविषयस्मृत्यावृत्त्या मंत्रावृत्तिः स्यादिति चेन्न । मुख्यार्थसंभवात् । “त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्” इति ऋगावृत्तिः ध्रूयते । तत्रचोऽविषयत्वे तद्विषयस्मृत्या आवृत्तौ च क्रियमाणायां त्रिः प्रथमामन्वाहेति ऋगा वृत्तिर्मुख्योऽर्थश्चोदितः परित्यक्तः स्यात् । तस्मान्मनोवृत्त्युपाधिपरिच्छिन्नं मनोवृत्तिनिष्ठमात्मचैतन्यं अनादिनिधनं यजुःशब्दवाच्यमात्मविज्ञानं मंत्रा इति । एवं च नित्यत्वोपपत्तिर्वेदानाम् । अन्यथाविषयत्वे रूपादिवदनित्यत्वं च स्यात् । नैतद्युक्तम् । “सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मा” इति च श्रुतिर्नित्यात्मनैकत्वं श्रुवन्ती ऋगादीनां नित्यत्वे समंजसा स्यात् । “ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निपेदुः” इति च मंत्रवर्णः । आदेशोऽत्र ब्राह्मणमादृष्टव्यविशेषानादिशतीति । अथर्वणागिरसा च दृष्टा मंत्रा ब्राह्मणं च शांति-कपौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मप्रधानत्वात् पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति मनोमयात्मप्रकाशकः पूर्ववत् ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कदाचनेति । तस्यैव एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एव पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा संहत्यादि । तस्य पूर्वस्य प्राणम-
यस्यैव एवात्मा शरीरः शरीरे प्राणमये भवः शरीरः । कः । य एष मनोमयः ।
तस्माद्वा एतस्मादित्यादि पूर्ववत् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयो मनोमय-
स्याभ्यन्तरो विज्ञानमयः । मनोमयो वेदान्मोक्तः । वेदार्थविषया बुद्धिर्निधया-
स्मिका विज्ञानं, तच्चाध्यवसायलक्षणमंतःकरणस्य धर्मः । तन्मयो निधर्यावि-
ज्ञानः प्रमाणस्वरूपैर्निर्वर्तित आत्मा विज्ञानमयः । प्रमाणविज्ञानपूर्वको हि
यज्ञादिस्त्वायते । यज्ञादिहेतुत्वं च वक्ष्यति श्लोकेन । निधयविज्ञानवतो हि
कर्तव्येष्वर्थेषु पूर्वं धद्वोत्पद्यते । ना सर्वकर्तव्यानां प्राथम्याच्छिर इव शिरः ।
ऋतसस्ये यथाभ्याख्याते एव । योगो युक्तिः समाधानम् । आरमेरात्मा । आ-
त्मवतो हि युक्तस्य समाधानवतो अंगानां धद्धादीनि यथार्थप्रतिपत्तिश्रमाणि
भवन्ति । तस्मात्समाधानं योग आत्मा विज्ञानमयस्य । महः पुच्छं प्रतिष्ठा ।
मह इति महत्तत्त्वं प्रथमजम् । “महत्तत्त्वं प्रथमजं” इति श्रुत्यंतरान् । पुच्छं
प्रतिष्ठा कारणत्वात् । कारणं हि कार्याणां प्रतिष्ठा । यथा वृक्षवृक्षां पृथिवी ।
सर्वविज्ञानानां च महत्तत्त्वं कारणम् । तेन तद्विज्ञानमयम्यारमनः प्रतिष्ठा ।
तदप्येव श्लोको भवति पूर्ववत् । यथात्मयादीनां द्राक्षणोक्तानां प्रकाशकाः
श्लोका, एवं विज्ञानमयस्यापि ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे ।
ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे
पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामान्समश्नुत इति । तस्यैव पुन शरीर अत्मा ।
यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः ।
तेनैव पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं
पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः
पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येव श्लोको भवति ॥ इति
पंचमोऽनुयाकः ॥५॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते । विज्ञानवान्हि यज्ञं तनोति धद्धादिपूर्वकम् । अतो
विज्ञानस्य कर्तृत्वं तनुत इति । कर्माणि च तनुते । तस्माद्विज्ञानकर्तृकं सर्वं
तस्माद्युक्तं विज्ञानमय आत्मा ब्रह्मति । किंच विज्ञानं ब्रह्म सर्वं देवा इन्द्रादयो
ज्येष्ठं प्रथमजत्वात्मर्नप्रवृत्तीनां वा तत्पूर्वकत्वात्प्रथमजं विज्ञानं ब्रह्मोपासते ध्या-

यन्ति, तस्मिन्विज्ञानमये ब्रह्मण्यभिमानं कृत्वोपासत इत्यर्थः । तस्मात्ते महतो ब्रह्मण उपासनञ्जानैश्वर्यवन्तो भवन्ति । तन्च विज्ञानं ब्रह्म चेद्यदि वेद विजानाति, न केवलं वेदैव तस्माद्ब्रह्मणश्चेन्न प्रमाद्यति, बाह्येष्वेवानात्मस्वात्मभावितः, तस्मात्प्राप्तं विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मभावनायाः प्रमदनं, तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते—तस्माच्छेन्न प्रमाद्यतीति । अन्नमयादिष्यात्मभावं हित्वा केवले विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मत्वं भावयन्नास्ते चेदित्यर्थः । ततः किं स्यादित्युच्यते—शरीरे पाप्मनो हित्वा, शरीराभिमाननिमिता हि सर्वे पाप्मानस्तेषां च विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्माभिमाननिमित्तापरये हानमुपपद्यते, छत्रापाय इव ऋक्षायायाः । तस्माच्छरीराभिमाननिमित्तान्सर्वान्पाप्मनः शरीरप्रभवान्शरीर एव हित्वा विज्ञानमयब्रह्मस्वरूपापन्नः तत्स्यान्सर्वान्कामान्विज्ञानमयेनैवात्मना समश्नुते सम्बन्धमुक्त इत्यर्थः । तस्य पूर्वस्य मनोमयस्यैव एव शरीरे मनोमये भवः शरीरः । कः । य एष विज्ञानमयः । तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थम् । आनन्दमय इति कार्यात्मप्रतीतिरधिकारान्मयदशब्दाच्च । अन्नादिमया हि कार्यात्मानो भौतिका इहाधिकृताः । तदधिकारपतितश्चायमानन्दमयः । मयद् चात्र विकारार्थे दृष्टो यथाज्ञमय इत्यत्र । तस्मात्कार्यात्मा आनन्दमयः प्रत्येतव्यः । संक्रमणाच्च 'आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति वक्ष्यति । कार्यात्मना च संक्रमणमन्नात्मना दृष्टम् । संक्रमणकर्मत्वेन चानन्दमय आत्मा धूयते । यथाज्ञमयमात्मानमुपसंक्रामतीति । न चात्मन एवोपसंक्रमणम् । अधिकारविरोधादसंभवाच्च । न ह्यात्मनैवात्मन उपसंक्रमणं संभवति । स्वात्मनि भेदाभावात् । आत्मभूतं च ब्रह्म संक्रमितुः । शिरआदिकल्पनानुपपत्तेश्च । न हि यथोक्तलक्षण आकाशादिकारेणऽकार्षपतिते शिरआद्यवयवकल्पनोपपद्यते । 'अहर्इयेऽनाम्येऽनिह-
त्तैऽनिलयने' 'अस्थूलमनणु' 'नेति नेत्यात्मा' इत्यादिविशेषापोहश्रुतिभ्यश्च । मंत्रोदाहरणानुपपत्तेश्च । न हि त्रिषशिरआद्यवयवविशिष्टे प्रत्यक्षतोऽनुभूयमाने आनन्दमय आत्मनि ब्रह्मणि नास्ति ब्रह्मेत्याशङ्कभावान् । 'अराजेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इति मंत्रोदाहरणमुपपद्यते । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यपि चानुपपन्नं पृथग्ब्रह्मणः प्रतिष्ठात्वेन ग्रहणम् । तस्मान्कार्षपतित एवानन्दमयो न पर एवात्मा । आनन्द इति विद्याकर्मणोः फलम् । तद्विकार आनन्दमयः । स च विज्ञानमयादातरः । यत्रादिहेतोर्विज्ञानमयादस्यातरवश्रुतेः । ज्ञानकर्मणोर्हि

फलं भोक्त्रर्थत्वादंतरतमं स्यात् । अंतरतमश्चानंदमय आत्मा पूर्वव्यः ।
 विद्याकर्मणोः प्रियाद्यर्थत्वाच्च । प्रियादिप्रयुक्ते हि विद्याकर्मणा । तन्मात्रि-
 यादीनां फलरूपाणामात्मसंनिकर्षान् विज्ञानमयादभ्याभ्यंतरत्त्वमुपपद्यते, प्रि-
 यादिवामनानिर्वर्तिनो ह्यात्मा आनंदमयो विज्ञानमयाधिनः स्वप्न उपलभ्यते ।
 तस्यानंदमयस्यात्मनः इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः प्राधान्यान् । भोद
 इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकृतो हर्षः प्रमोदः । आनंद इति
 सुखसामान्यमात्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुस्यूतवान् । आनंद इति परं
 ब्रह्म । तद्धि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधौ भंत वरण-
 वृत्तिविशेषे तमसा अप्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिष्यज्यते । तद्विषयसुगममिति प्रसिद्धं
 लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽनवस्थितत्वात्सुखस्य क्षणिकत्वम् ।
 तद्यदंतःकरणं तपमा तमोघ्नं विद्याया ब्रह्मचर्येण भद्रया च निर्मलत्वमापद्यते
 यावद्यावत्तावत्तावद्विवेके प्रमत्तेऽन्तःकरण आनंदविशेष उत्कृष्यते विपुलीभवति ।
 वक्ष्यति च 'रमो य सः । रसं ह्यवायं लब्ध्वानंदी भवति । एष ह्यवानंदयाति ।
 एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति धृत्यंतरान् । एवं च
 कामोपशमोत्कर्षापेक्षया शतशुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनंदस्य वक्ष्यते । एवं चोत्कृष्यमाण-
 स्यानंदमयस्यात्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानंत-
 लक्षणं, यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पंचाङ्गादिमयाः कोशा उपन्यस्ताः यच्च तेभ्यो
 आभ्यंतरं, येन ते सर्व आत्मवन्तः, तद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदेव च सर्वस्य
 अविद्यापरिकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा । आनंदमयस्यैक-
 त्वावसानत्वात् । अस्ति तदेकमविद्याकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म
 प्रतिष्ठा पुच्छम् । तदेतस्मिन्नप्यर्थ एष श्लोको भवति ॥

असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अग्नि ब्रह्मेति चेद्वेद ।
 सन्तमेनं ततो विदुरिति । तस्यैव एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ।
 अयातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चन गच्छती३ । आहो
 विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्नुता३ उ । सोऽकामयत । बहु स्यां
 प्रजायेयेति । स तपोऽस्तप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं
 किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । यच्च त्यक्त्वाभवत् ।
 निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च ।

सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष
श्लोको भवति ॥ इति पष्ठोऽनुवाकः ॥६॥

असन्नेवासत्तम एव, यथाऽऽसन्नपुरुषार्थसंबन्धेवं स भवति अपुरुषार्थ-
संबन्धी । कोऽसौ ? योऽसदविद्यमानं ब्रह्मेति वेद विजानाति चेद्यदि । तद्विपर्य-
येण यत्सर्वविकल्पास्त्रयं सर्वप्रवृत्तिर्बाजं सर्वविशेषप्रत्यक्षमितमपि, अस्ति तद्ब्र-
ह्मेति वेद चेत् । कुतः पुनराशंका तच्चास्तित्वे, व्यवहारातीतत्वं ब्रह्मण इति
ब्रूमः । व्यवहारविषये हि वाचारंभणमात्रेऽस्तित्वभाविता बुद्धिस्तद्विपरीते व्यव-
हारातीति नास्तित्वमपि प्रतिपद्यते । यथा घटादिव्यवहारविषयतयोपपन्नः संस्त-
द्विपरीतोऽसन्निति प्रसिद्धम् । एवं तत्सामान्यादिहापि स्यात् ब्रह्मणो नास्तित्वं
प्रत्याशंका । तस्मादुच्यते— अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति । किं पुनः स्यात्तदस्तीति
विजानतस्तदाह— सन्तं विद्यमानं ब्रह्मस्वरूपेण परमार्थसदात्मापन्नमेवंविदं
विदुर्ब्रह्मविदः । ततस्तस्मादस्तित्ववेदनात्सोऽन्येषां ब्रह्मवद्विज्ञेयो भवन्तीत्यर्थः । अ-
थवा यो नास्ति ब्रह्मेति मन्यते स सर्वस्यैव सन्मार्गस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्ष-
णस्याश्रद्धानतया नास्तित्वं प्रतिपद्यतेऽब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तस्य । अतो ना-
स्तिकः सोऽसन्नसाधुरुच्यते लोके । तद्विपरीतः सन्वोऽस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, स
तद्ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुं सन्मार्गं वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणं श्रद्धानतया यथावत्प्र-
तिपद्यते यस्मात्तत्तस्मात्सन्तं साधुमार्गस्थमेनं विदुः साधवः । तस्मादस्तीत्येव
ब्रह्म प्रतिपत्त्यमिति वाक्यार्थः ॥

तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैव शरीरे विज्ञानमये भवः शरीर आत्मा ।
कोऽसौ । य एष आनन्दमयः । तं प्रति नास्त्याशंका नास्तित्वे । अपोऽसर्व-
विशेषत्वानु ब्रह्मणो नास्तित्वं प्रत्याशंका युक्ता । सर्वसामान्याच्च ब्रह्मणः ।
यस्मादेवं अतस्तस्मात् अथानन्तरं धोतुः शिष्यस्यानुप्रश्ना आचार्योक्तिमन्वेते प्रश्ना
अनुप्रश्नाः—

सामान्यं हि ब्रह्म आकाशादिकारणत्वाद्विदुषोऽविदुषश्च । अतः अवि-
दुषोऽपि ब्रह्मप्रतिपत्तिरुच्यते । उतापि अविद्वानमुं लोकं परमात्मानमितः प्रेत्य
कश्चन, चतुश्चोऽप्यथ, अविद्वानपि गच्छति प्राप्नोति ? किं न गच्छतीति
द्वितीयोऽपि प्रश्नो द्रष्टव्योऽनुप्रश्ना इति बहुवचनात् । विद्वांसं प्रत्यन्यौ प्रश्ना—यद्य-
विद्वान्नामान्यं कारणमपि ब्रह्म न गच्छति, ततो विदुषोऽपि ब्रह्मागमनमाशं-

कथंते । अतस्तं प्रति प्रश्न आहो विद्वानिति । उकारं च वक्ष्यमाणमधस्तादप-
 कृष्य तकारं च पूर्वस्मादुतशब्दाद्रयामज्य आहो इत्येतस्मात्पूर्वमुतशब्दं संयो-
 ज्य पृच्छति उताहो विद्वानिति । विद्वान्ब्रह्मविदपि कश्चिदितः प्रेत्यामुं लोकं
 समश्नुते प्राप्नोति । समश्नुते उ इत्येवं स्थितेऽप्यादेशे यलोपे च कृतेऽकारस्य
 प्लुतिः समश्नुता इति । विद्वान्समश्नुतेऽमुं लोकम् । किंवा यथाऽविद्वानेवं
 विद्वानपि न समश्नुत इत्यपरः प्रश्नः । द्वावेव वा प्रश्नौ विद्वदविद्वद्विषयो ।
 बहुवचनं तु सामर्थ्यप्राप्तप्रधान्तरोपेक्षया घटते । 'असद्व्येति वैद चेत् । अस्ति
 ब्रह्मेति चैद्वेद' इति ध्वणादस्ति नास्तीति भंशयः । ततोऽर्थप्राप्तः किमस्ति
 नास्तीति प्रथमोऽनुप्रश्नः । ब्रह्मणोऽपक्षपातित्वादविद्वान्पृच्छति न गच्छतीति
 द्वितीयः । ब्रह्मणः समवेऽप्यविदुष इव विदुषोऽप्यगमनमाशङ्क्य किं विद्वान्स-
 मश्नुते न समश्नुत इति तृतीयोऽनुप्रश्नः ॥

एतेषां प्रतिवचनार्थमुत्तरग्रन्थ आरभ्यते । तत्रास्तित्वमेव तावदुच्यते ।
 यच्चोक्तं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति, तत्र कथं सत्यत्वमित्येतद्वक्तव्यमिती-
 दमुच्यते । सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते । उक्तं हि सदैव सत्यम् इति । तस्मा-
 त्सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते । कथमेवमर्थतावगम्यतेऽस्य ग्रन्थस्य ? शब्दानुगमात् ।
 अनेनैव ह्यर्थेनान्वितान्युत्तराणि वाक्यानि । 'तत्सत्यमित्याचक्षते' 'यदैव आकाश
 आनन्दो न स्यात्' इत्यादीनि ॥

तत्रासदेव ब्रह्मेत्यार्थकथ्यते । कस्मात् । यदस्ति तद्विशेषतो गृह्यते यथा
 घटादि । यन्नास्ति तन्नोपलभ्यते यथा शराविषाणादि । तथा नोपलभ्यते ब्रह्म ।
 तस्माद्विशेषतोऽप्रवृणोन्नास्तीति । तच्च । आकाशादिकारणत्वाद्ब्रह्मणः न नास्ति
 ब्रह्म । कस्मात् । आकाशादि हि सर्वं कार्यं ब्रह्मणो जातं गृह्यते । यस्माच्च
 जायते किञ्चित्तदस्तीति दृष्टं लोके तथा घटापुरादिकारणं मृद्बीजादि । तस्मा-
 दाकाशादिकारणत्वादस्ति ब्रह्म । न चासतो जातं किञ्चिद्गृह्यते लोके कार्यम् ।
 असन्धेनामरूपादिकार्यं निरात्मकत्वाच्चोपलभ्येत । उपलभ्यते तु । तस्मादस्ति ।
 ब्रह्म । असन्धेत्यर्थं गृह्यमाणमप्यसदन्वितमेव स्यात् । न चैवं, तस्मादस्ति ब्रह्म ।
 तत्र कथमसतः सज्जोयतेति श्रुत्यंतरमसतः सज्जन्मासंभवमन्वाचष्टे न्यायतः ।
 तस्मात्सदेव ब्रह्मेति युक्तम् । तथाहि मृद्बीजादिवन्द्यकरणं स्यादचेतनं तर्हि । न ।
 कामयितृत्वात् । न हि कामयित्रचेतनमस्ति लोके । सर्वज्ञं हि ब्रह्मेत्यवोचाम ।

अतः कामयितृत्वोपपत्तिः । कामयितृत्वादस्मदादिवदनाप्तकाममिति चेत्, न । स्वातंत्र्यात् । यथान्यान्यरवशीकृत्य कामादिदोषाः प्रवर्तयन्ति, न तथा ब्रह्मणः प्रवर्तकाः कामाः । कथं तर्हि, सत्यज्ञानलक्षणाः स्वात्मभूतत्वाद्विशुद्धाः । न तैर्ब्रह्म प्रवर्त्यते । तेषां तु तत्प्रवर्तकं ब्रह्म प्राणिकर्मपिश्या । तस्मात्स्वातंत्र्यं कामेषु ब्रह्मणः । अतो नानाप्तकामं ब्रह्म । साधनान्तरानपेक्षत्वाच्च ॥

किञ्च यथान्येषामनात्मभूता धर्मादिनिमित्तोपेक्षाः कामाः स्वार्थमव्यति-
रिक्तकार्यकरणसाधनान्तरापेक्षाश्च, न तथा ब्रह्मणो निमित्ताद्यपेक्षत्वम् । कि
तर्हि, स्वात्मनोऽनन्याः । तदेतदाह— सोऽकामयत । स आत्मा यस्मादा-
काशः संभूतोऽकामयन कामितवान् । कथं, बहु स्यां बहु प्रभूतं स्यां भवेयम् ।
कथमेकस्यार्थान्तराननुपेक्षे बहुत्वं स्यादित्युच्यते । प्रजोयेत्येत्पेक्षय । न हि
पुत्रोत्पत्तेरिषार्थान्तरविषयं बहुभवनम् । कथं तर्ह्यात्मस्थानभिन्नरूपानामरूपाभि-
व्यक्त्या । यदारमस्थे अनभिन्नरूपे नामरूपे व्याक्रियेते, तदा नामरूपे आत्म-
स्वरूपापरित्यागेनैव ब्रह्मणाऽप्रविभक्तदेशकाले सर्वावस्थानु व्याक्रियेते । तदेत-
न्नामरूपव्याकरणं ब्रह्मणो बहुभवनम् । नान्यथा निरवयवस्य ब्रह्मणो बहुत्वा-
पक्षिदपपद्यतेऽन्यत्वं वा । यथाकाशस्यान्यत्वं बहुत्वं च वस्त्वेतरकृतमेव ।
अनस्तद्द्वारेणैवात्मा बहु भवति । न ह्यात्मनोऽन्यदनात्मभूतं तत्प्रविभक्तदेशकालं
सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृतं भूतं भवद्भविष्यद्वा वस्तु विद्यते । अतो नामरूपे सर्वा-
वस्थे ब्रह्मणवात्मवती । न ब्रह्म तदात्मरूपम् । ते तत्प्रत्यक्ष्याने न स्त एवेति
तदारमके उच्येते । ताभ्यां चोपाधिभ्यां शानृतेयज्ञानशब्दार्थादिगर्वसंभवहा-
रभारब्रह्म ॥

न आत्मैवंकामः संलपोऽतप्यत । तप इति ज्ञानमुच्यते । 'यस्य ज्ञान-
मयं तपः' इति श्रुत्यंतरात् । आप्तकामत्वाद्येतरस्यासंभव एव तपनः । तत्तपोऽ-
तप्यत तपवान् । मुख्यमानजगद्रचनादिविषयमात्मैवचनानामकरोदान्मेतर्धः । स
एवमालोच्य तपस्ताप्त्वा प्राणिकर्मादिनिमित्तानुरूपमिदं गरं जगद्देशतः कालतो
नाम्ना रूपेण च यथानुभवं सर्वैः प्राणिभिः सर्वोवर्धेरनुभूयमानमसृजत सृष्टवान् ।
यदिदं किञ्च यत्किञ्चैवदर्शयिष्येत् । तदिदं जगन्मृष्टा किञ्चकरोदित्युच्यते—
तदेव सृष्टं जगदनुप्राविशदिति ॥

तत्रैतच्चिरं— कथमनुप्राविशदिति । कि, यः सृष्टा स तेनैवामनानुप्राविश-

दुतान्येनेति ? किं तावद्युक्तम् ? क्त्वाप्रत्ययध्रुवणाद्यः घटा स एवानुप्राविशदिति ।
 ननु न युक्तं मृद्वैक्यकारणं ब्रह्म, तदात्मकत्वात्कार्यस्य । कारणमेव हि कार्यात्मना
 परिणमते । अतोऽप्रविष्टस्यैव कार्योत्पत्तिरूपं पृथगारणस्य पुनः प्रवेशोऽ-
 नुपपन्नः । न हि घटपरिणामव्यतिरेकेण मृदो घटे प्रवेशोऽस्ति । यथा घटे
 चूर्णात्मना मृदोऽनुप्रवेशः, एवमनेनात्मना नामरूपकार्येऽनुप्रवेश आत्मन इति
 चेत् श्रुत्यंतराद्य 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति, नैवं युक्तमेकव्याघ्रद्वयः ।
 मृदात्मनस्त्वेन कर्मात्प्राप्यत्वत्वाच्च युक्तो घटे मृदश्चूर्णात्मनानुप्रवेशः । मृदश्चूर्ण-
 म्याप्रविष्टदेशवत्त्वाच्च । न त्वात्मन एकमेव सति निरवयवत्वात्प्रविष्टदेशाभावाच्च
 प्रवेश उपपद्यते । कथं तर्हि प्रवेशः स्यात् ? युक्तश्च प्रवेशः, श्रुतत्वात्त-
 देवानुप्राविशदिति । सावयवमेवास्तु । तर्हि सावयवत्वान्मुने हस्तप्रवेश-
 वल्लामरूपकार्ये जीवात्मनानुप्रवेशो युक्त एवेति चेन्न । अशून्यदेशान्वात् । नहि
 कार्यात्मना परिणतस्य नामरूपकार्यदेशव्यतिरेकेणात्मशून्यः प्रदेशोऽस्ति यं प्रवि-
 शेज्जीवात्मना । कारणमेव चेत्प्रविशेज्जीवात्मत्वं जघाद्यथा घटो मृद्वैशे
 घटत्वं जहाति । तदेवानुप्राविशदिति च श्रुतेन कारणानुप्रवेशो युक्तः । कार्या-
 न्तरमेव स्यादिति चेत् । तदेवानुप्राविशदिति । जीवात्मरूपं कार्यं नामरूपपरि-
 णतं कार्यान्तरमेवापद्यत इति चेन्न । विरोधात् । न हि घटो घटान्तरमापद्यते,
 व्यतिरेकश्रुतिविरोधाच्च । जीवस्य नामरूपकार्यव्यतिरेकानुवादिन्यः श्रुतयो
 विरुध्येरन् । तदापत्तौ मोक्षार्थमवाच । न हि यतो मुख्यमानस्तदेवापद्यते ।
 न हि शृङ्खलापत्तिर्बद्धस्य तस्करादेः । बाह्यान्तरभेदेन परिणतमिति चेत् तदेव
 कारणं ब्रह्म शरीराद्याधारत्वेन तदंतर्जीवात्मना आधेयत्वेन च परिणतमिति
 चेन्न, बहिःष्ठस्य प्रवेशोपपत्तेः । नहि यो यस्यान्तःस्थः स एव तत्प्रविष्ट उच्यते ।
 बहिःष्ठस्यानुप्रवेशः स्यात्प्रवेशशब्दार्थस्यैवं दृष्टत्वात् । यथा गृहं कृत्वा प्राविश-
 दिति । जलसूर्यकादिप्रतिबिंबवत्प्रवेशः स्यादिति चेन्न । अपरिच्छिन्नत्वादमू-
 र्तत्वाच्च । परिच्छिन्नस्य मूर्तस्यान्यस्यान्यत्र प्रमादस्वभावके जलादौ सूर्यका-
 दिप्रतिबिंबोदयः स्यात् । न त्वात्मनः, अमूर्तत्वात् आकाशादिकारणस्यात्मनः
 व्यापकत्वात् । तद्विप्रकृष्टदेशप्रतिबिंबावाप्त्यन्तराभावाच्च प्रतिबिम्बप्रवेशो
 न युक्तः । एवं तर्हि नैवास्ति प्रवेशो, न च गत्यंतरमुपलभामहे । तदेवानुप्रा-
 विशत् इति श्रुतः । श्रुतिश्च नोऽज्ञाद्विषयविषये विज्ञानोत्पत्तिं निमित्तम् । न

चास्माद्वाक्याद्यन्नवतामपि विज्ञानमुत्पद्यते । हंत तद्धनर्थकत्वादपोह्यमेतद्वाक्यं
तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् इति । न । अन्यार्थत्वात् । किमर्थमस्थाने चर्चा ?
प्रकृतो ह्यन्यो विवक्षितोऽस्य वाक्यस्यार्थोऽस्ति, न स्मर्तव्यः, 'ब्रह्मविदाप्नोति
परम्' 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इति । तद्विज्ञानं च
विवक्षितं, प्रकृतं च तत् । ब्रह्मस्वरूपावगमाय च आकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं प्रद-
र्शितं, ब्रह्मावगमधारकः । तत्राज्ञमयादात्मनोऽन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः,
तदंतर्मनोमयो विज्ञानमय इति विज्ञानगुहायां प्रवेशितः । तत्र चानंदमयो
विशिष्ट आत्मा प्रदर्शितः । अतः परमानंदमयलिङ्गाधिगमद्वारेणानंदविदृज्यवसान
आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा सर्वविकल्पास्पदो निर्विकल्पोऽस्यामेव गुहायामधि-
गन्तव्य इति तत्प्रवेशः प्रकल्प्यते । न ह्यन्यत्रोपलभ्यते ब्रह्म निर्विशेषत्वात् ।
विशेषसंबंधो ह्युपलब्धिहेतुर्दृष्टः । यथा राहोर्ध्वद्राकविशेषसंबंधः । एवमन्तःकर-
णगुहात्मसंबंधो ब्रह्मण उपलब्धिहेतुः । संनिकर्षादवभासात्मकत्वाच्चातःकरणस्य ।
यथा बालोकविशिष्टा घटाद्युपलब्धिरेवं बुद्धिप्रत्ययालोकविशिष्टा आत्मो-
पलब्धिः स्यात् । तस्मादुपलब्धिहेतौ गुहायां निहितमिति प्रकृतमेव । तद्वृत्ति-
स्थानीये त्विह पुनस्तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्युच्यते ॥

तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्यं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टमिवान्तर्गुहायां धुंक्षी द्रष्टुं
श्रेतुं मनु विज्ञात्रित्येवं विशेषवदुपलभ्यते । स एव तस्य प्रवेशः । तस्मादस्ति
तत्कारणं ब्रह्म । अतोऽस्तित्वादस्तीत्युपलब्धव्यं तत् । तत्कार्यमनुप्रविश्य,
किं, सच्च मूर्तं त्यक्चामूर्तमभवत् । मूर्तामूर्तं ह्यव्याकृतनामरूपे आत्मस्थे
अंतर्गतेनात्मना व्याक्रियते । व्याकृते च मूर्तामूर्तशब्दवाच्ये ते आत्मना
स्वरप्रविभक्तदेशकाले इति कृत्वा आत्मा ते अभवदित्युच्यते । किंच निरुक्तं
चानिरुक्तं च, निरुक्तं नाम निष्कृष्य समानासमानजातीयेभ्यो देशकालविशि-
ष्टतयेदं तदित्युक्तं, अनिरुक्तं तद्विपरीतम् । निरुक्तानिरुक्ते अपि मूर्तामूर्तयोरेव
विशेषणे । यथा रज्ज्वं त्यक्चं प्रत्यक्षपरोक्षे, तथा निलयनं चानिलयनं च ।
निलयनं नीडमाश्रयो मूर्तस्यैव धर्मः । अनिलयनं तद्विपरीतममूर्तस्यैव धर्मः ।
त्यदनिरुक्तानिलयनान्वयमूर्तधर्मत्वेऽपि व्याकृताविषयाप्येव । यगोत्तरकालभावध्र-
वणात् । त्यदिनि प्राणायनिरुक्तं तदेवानिलयनं च । अतो विशेषणान्वयमूर्तस्य
व्याकृतविषयाप्येवैतानि । विज्ञानं अविज्ञानं तद्विहितमचेतनं पापाणादि ।

सत्त्वं च व्यवहारविषयमधिकारात् परमार्थमस्यम् । एकमेव हि परमार्थमस्यम् ।
ब्रह्म । इह पुनर्व्यवहारविषयमापोक्षिकं सत्त्वं, मृगतृणिकाद्यनुतापेक्षयोदकादि
मलमुच्यते । अनुत्तं च तद्विपरीतम् । किं पुनरेतत्परममभवत् ? सत्त्वं पर-
मार्थमस्यम्, किं पुनस्तत् ? ब्रह्म । सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतत्वात् ॥

यस्मात्तत्त्वदादिकं मूर्तामूर्तधर्मजातं यत्किंचिद् सर्वमविशिष्टं विकारजातं
एकमेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माभवत्तद्व्यतिरेकेणाभावाभावरूपविकारस्य, तस्मात्त-
द्ब्रह्म मलमित्याचक्षते ब्रह्मविदः । अस्ति नास्तीत्यनुप्रश्नः प्रकृतः, तस्य प्रति-
बचनविषय एतदुक्तं—आत्माऽकामयत् बहु स्यामिति । न यथाकामं चाका-
शादिकार्थं सत्त्वदादिलक्षणं सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य पश्यन्शृण्वन्मन्वानो विज्ञान-
गृह्णन्वन् । तस्मात्तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्यस्य परमे व्योमगृह्यदयगुहायां
निहितं तत्प्रत्ययावभासविशेषेणोपलभ्यमानं अस्तीत्येवं विजानीयादित्युक्तं
भवति । तदेतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणोक्त एष श्लोको मंत्रो भवति । यथा पूर्वेष्वक्ष-
मयाद्यात्मप्रकाशकाः पंचस्वपि, एवं सर्वान्तरमात्मान्तित्वप्रकाशकोऽपि मंत्रः
कार्यद्वारेण भवति ॥ इति पष्ठोऽनुवाकः ॥

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सद्जायत । तदात्मानं स्वयम-
फुल्लम् । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यदै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसं
ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेव आकाश
आनंदो न स्यात् । एष ह्येवानंदं प्राप्ति । यदा ह्येवैष पृथक्स्मिन्नदृश्येऽनात्मने-
निरक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा
ह्येवैष पृथक्स्मिन्नुदरमंतरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं
विदुषोऽमन्थानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥७॥

अमद्वा इदमग्र आसीत् । असादिति व्याकृतनामरूपविशेषविपरीतरूप-
मविकृतं ब्रह्मोच्यते । न पुनरस्यंतमेवासात् । न हासतः सज्जन्मास्ति । इदमेति
नामरूपविशेषवत्ताकृतं जगत् अग्रे पूर्वं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मस्यच्छब्दवाच्यमासीत् ।
ततोऽमनो वै यत्प्रविभक्तनामरूपविशेषमजायतोत्पन्नम् । किं ततः प्रविभक्तं
कार्यामिति पितुरिव पुत्रः ? नेत्याह । तदनच्छब्दवाच्यं स्वयमेवान्मानमेवाकुरुत
कृतवन् । यस्मादेवं तस्मान्न ब्रह्मैव मुक्तं स्वयं कर्तुं च्यते । स्वयं कर्तुं ब्रह्मेति
प्रसिद्धं लोके सर्वकारणत्वात् । यस्माद्वा स्वयमकरोत्सर्वं भवात्मना, तस्मा-

स्वरूपप्रतिष्ठो ह्यसौ यदा भवति, तदा नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्वि-
जानाति । अन्यस्य ह्यन्यतो भयं भवति, न आत्मन एवात्मनो भयं युक्तम् ।
तस्मादात्मैवात्मनोऽभयकारणम् । सर्वतो हि निर्भया ब्राह्मणा दृश्यन्ते
सन्तु भयहेतुषु । तत्रायुक्तमिति भयत्राणे ब्रह्मणि । तस्मात्तेषामभयदर्शनादस्मि
तदभयकारणं ब्रह्मेति । कदासौ अभयं गतो भवति साधकः । यदा नान्यत्प-
श्यत्यात्मनि चान्तरं भेदं न कुर्वते, तदाऽभयं गतो भवतीत्यभिप्रायः । यदा
पुनरविद्यावस्थायां हि यस्मादेपोऽविद्यावानविद्यया प्रत्युपस्थापितं वस्तु तैमि-
रिक्छिद्वितीयत्वं ब्रह्मस्यत्यात्मनि चैतस्मिन् ब्रह्मणि, उदधि, अरमत्यमपि अन्तरं
छिद्रं भेददर्शनं कुर्वते । भेददर्शनमेव ह्यंतरकरणं अल्पमपि भेदं पश्यतीत्यर्थः ।
अथ तस्माद्भेददर्शनादेतोः अस्य भेददर्शिन आत्मनो भयं भवति । तस्मादा-
त्मैवात्मनो भयकारणमविदुषः । तदेतदाह—तद्ब्रह्म सैव भयं भेददर्शिनो
विदुष ईश्वरोऽन्यो मत्तोऽहमन्वः संसारीत्येवंविदुषो भेददृष्टमीश्वराख्यं तदेव
ब्रह्माल्पमप्यन्तरं कुर्वतो भयं भयलेवत्वेनात्मन्वानस्य । तस्माद्विद्वानप्यविद्वानेवासौ
योऽयमेकमभिन्नमात्मतत्त्वं न पश्यति । वच्छेदहेतुदर्शनादि उच्छेद्याभिमतस्य
अभयं भवति । अनुच्छेदो ह्युच्छेदहेतुः । तत्रास्त्युच्छेदहेतायुच्छेदे न तद्दर्श-
नकार्यं भयं युक्तम् । सर्वं च जगद्भयवत् दृश्यते । तस्माज्जगतो भयदर्श-
नाद्भयते नूनं तदस्ति भयकारणमुच्छेदहेतुरनुच्छेदात्मकं यतो जगद्विभेतीति ।
तदेतस्मिन्नप्यर्थ एष श्लोको भवति ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

मीमांसाद्वातः पवते । मीमांसेति सूर्यः । मीमांसादग्निश्चेन्द्रश्च ।
ऋषुर्धावति पंचम इति । सैपानंदस्य मीमांसा भवति । युषा स्वास्ताधु-
युषाध्यापकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तत्सर्वं पृथिवी सर्वा वितस्य
पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनंदः । ते ये शतं मानुषा आनंदाः ॥१॥
स एको मनुष्यगंधर्वाणामानंदः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं
मनुष्यगंधर्वाणामानंदाः । स एको देवगंधर्वाणामानंदः । श्रोत्रियस्य चाका-
महतस्य । ते ये शतं देवगंधर्वाणामानंदाः । ॥ एकः पितृणां चिरलोक-
लोकानामानंदः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां चिर-
लोकलोकानामानंदाः । स एक आजानजानां देवानामानंदः ॥२॥ श्रोत्रियस्य
चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानंदाः । स एकः कर्म-

देवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपियन्ति । ध्रोत्रियस्य चाकामह-
तस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः ।
ध्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्था-
नन्दः ॥३॥ ध्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्थानन्दाः । स एको
बृहस्पतेरानन्दः । ध्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः ।
स एकः प्रजापतेरानन्दः । ध्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापते-
रानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । ध्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥४॥

भीषा भवेनाम्नाद्वातः पयने । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादभिर्धेदश्च
मृत्युर्धावनि पंचम इति । वातादयो हि महार्हाः स्वयमीश्वराः सन्तः पवनादि-
कार्येष्ववायसबहुलेषु नियताः प्रवर्तन्ते । तद्युक्तं प्रशास्तिरिति, यस्मान् निय-
मेन तेषां प्रवर्तनं, तस्मादस्ति भयकारणं तेषां प्रशास्तु ब्रह्म । यतस्ते भृत्या इव
राज्ञोऽस्मान् ब्रह्मणो भयेन प्रवर्तन्ते तच्च भयकारणमानन्दं ब्रह्म । तस्यास्य ब्रह्मण
आनन्दस्यैषा मीमांसा विचारणा भवति । किमानन्दस्य मीमांस्यमित्युच्यते ।
किमानन्दो विषयविषयिसंबंधजनितो लौकिकानन्दवदाहोमित्स्याभाविकः, इत्ये-
वमेवा आनन्दस्य मीमांसा । तत्र लौकिक आनन्दो बाह्याध्यात्मिकसाधनसंपत्ति-
निमित्त उत्कृष्टः । स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थम् । अनेन हि प्रसिद्धे-
नानन्देन व्यावृत्तविषययुद्धिगम्य आनन्दोऽनुगंतुं शक्यते । लौकिकोऽयानन्दो
ब्रह्मानन्दस्यैव मात्रा अविद्यया तिरस्कृत्यमाणे विज्ञान उत्कृष्ट्यमाणायां आवि-
द्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मवशाद्यथाविज्ञानं विषयादिसाधनसंबंधवशाच्च विभाव्यमा-
नश्च लोकेऽनवस्थितो लौकिकः संपद्यते । स एवाविद्याकामकर्मापेक्षेण मनु-
ष्यगंधर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिष्वकामहतविद्वच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो विभाव्यते शतशुणोत्त-
रोत्तरोत्कर्षेण यावद्विरण्यगर्भस्य ब्रह्मण आनन्द इति । निरस्ते त्वविद्याकृतौ
विषयविषयिविभागे विद्यया स्वाभाविकः परिपूर्ण एक आनन्दोऽद्वैतो भवतीत्ये-
तमर्थं विभावयिष्यन्नाह युवा प्रथमवयाः । साधुयुवेति साधुश्चासौ युवा चेति
यूनो विशेषणम् । युवाप्यसाधुर्भवति साधुरप्ययुवा अतो विशेषणं युवा स्यात्सा-
धुयुवेति । अध्यायकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशास्तृतमः । दृढिष्ठो दृढतमः ।
बलिष्ठो बलवत्तमः । एवमाध्यात्मिकसाधनसंपन्नः । तस्येवं पृथिव्युर्वा सर्वा
वित्तस्य वित्तेनेषभोगसाधनेन दृष्टार्थेनादृष्टार्थेन च कर्मसाधनेन संपन्ना पूर्णा,

राजा पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः स एको मानुषो मनुष्याणां प्रकृत्य
एक आनन्दः । ते ये दातॆ मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगंधर्वाणामानन्दः ।
मानुषानन्दान्छन्नगुणेनोच्छृष्टो मनुष्यगंधर्वाणामानन्दो भवति । मनुष्याः गन्तः धर्म-
विद्याविशेषाद्वैधर्म्ये प्राप्ता मनुष्यगंधर्वाः । ते क्षेन्धर्मानां दशकृतिगंधर्वाः मूर्खमरा-
र्यकरणाः । तस्मात्प्रतिघातात्पुण्यं तेषां द्वंद्वप्रतिघातशक्तिः साधनगंधर्वाभिध । ततो-
ऽप्रतिहन्यमानस्य प्रतिकारवतो मनुष्यगंधर्वस्य व्याधिसत्प्रसादः । तत्प्रसादविशेषा-
त्सुगन्धर्वेषाभिप्यक्तिः । एवं पूर्वस्याः पूर्वस्य भूमेरुत्तरस्यामुत्तम्यां भूमा प्रसाद-
विशेषतः दशगुणेनानन्दोत्कर्षो लपयते । प्रथमं स्वकामहताप्रहणं मनुष्यविषय-
भोगकामानभिहतस्य श्रोत्रियस्य मनुष्यानन्दान्छन्नगुणेनानन्दोत्कर्षो मनुष्यगंधर्वेण
तुल्यो वक्तव्य इत्येवमर्थम् । माधुशुभाध्यायक इति श्रोत्रिवत्तत्त्वज्ञित्वे एतेने ।
ते क्षत्रिणिष्ठे सर्वत्र । अकामहतत्वं तु विषयोत्कर्षात्कर्षतः सुभोत्कर्षात्कर्षात्
विशेष्यते । अतोऽकामहतप्रहणम्, तद्विशेषतः दशगुणमुत्कर्षोत्कर्षोत्कर्षः अका-
महतत्वस्य परमानन्दप्राप्तिसाधनत्वविधानार्थम् । व्याख्यातमन्यत् । देवगंधर्वा
जातित एव । चिरलोकलोकानामिति पितॄणां विशेषणम् । चिरकालस्थायी
लोको येषां पितॄणां ते चिरलोकलोकः इति । आजान इति देवलोकस्तस्मिन्ना-
जने जाता आजानजा देवाः, स्यात्कर्मविशेषतो देवस्थानेषु जाताः । कर्मदेव
ये वैदिकेन कर्मणाभिहोत्रादिना केवलेन देवानपियन्ति । देवा इति श्रयस्त्रि-
श्रुविभुजः । इंद्रस्तेषां स्वामी । तस्याचार्यो बृहस्पतिः । प्रजापतिर्विराट्
त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरुपः संसारमंडलव्यापी । यत्रैते आनन्दोवा
पृथक्ता गच्छन्ति धर्मश्च तन्निमित्तो ज्ञानं च तद्विषयककामहतत्वं च निरतिशयं
यत्र, स एव हिरण्यगर्भो ब्रह्मा तस्यैव आनन्दः श्रोत्रियेणाज्ञित्वेनाकामहतत्वेन च
सर्वतः प्रलभमुपलभ्यते । तस्मादेतानि त्रीणि साधनानीत्यवगम्यते । तत्र
श्रोत्रियत्वाज्ञित्वे नियतो, अकामहतत्वं तत्कृष्यते इति प्रकृतसाधनता
अवगम्यते । तस्माकामहतत्वप्रकर्षतश्चोपलभ्यमानः श्रोत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनन्दो
यस्य परमानन्दस्य मात्रैकदेशः । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुप-
जायन्ति' इति श्रुत्यंतरान् । स एव आनन्दो यस्य मात्रा समुद्राभस इव विपुः
प्रविभक्ता यत्रैकतां गता स एव परमानन्दः स्वामाविको अद्वैतत्वात् । आनन्दा-
नन्दिनोश्चाविभागेऽत्र ॥

स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माहोकाराग्रेत्य । एतमब्रमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति । सद्येष श्लोको भवति ॥५॥ इति अष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

तदेतन्मीमासाफलमुपसंहियते— स यश्चायं पुरुष इति । यो गुहायां निहितः परमे व्योम्न्याकाशादिकार्यं सृष्ट्वा अन्नमयान्तं, तदेवानुप्रविष्टः, स य इति निर्दिश्यते । कोऽसौ ? अयं पुरुषे । यश्चासावादित्ये यः परमानंदः श्रोत्रियप्रत्यक्षो निर्दिष्टो, यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखार्हाण्युपजावन्ति, स यश्चासावादित्य इति निर्दिश्यते । स एको भिन्नप्रदेशस्थघटाकाशाकाशैकत्ववत् । ननु तन्निर्देशे स यश्चायं पुरुष इत्यविशेषतोऽप्यात्मं न युक्तो निर्देशो, 'यश्चायं दक्षिणेऽक्षितिं तु युक्तः', प्रसिद्धत्वात् । न । पराधिकारात् । परो ह्यात्माप्राधिकृतो 'अदृश्येऽनात्म्ये' 'भीयास्माद्वातः पवते' 'सैवानंदस्य मीमांसा' इति । न ह्यकस्मादप्रकृतो युक्तो निर्देशः, परमात्मविज्ञानं च विवक्षितम् । तस्मात्पर एव निर्दिश्यते स एक इति । नन्वानंदस्य मीमांसा प्रकृता तस्या अपि फलमुपसंवर्तय्यम् । अभिन्नः स्वाभाविक आनंदः परमात्मैव, न विषयविषयिसंबन्धजनित इति । ननु तदनु रूप एवायं निर्देशः 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक' इति भिन्नाधिकरणस्थविशेषोपमर्देन । नन्वेवमप्यादित्यविशेषप्रवणमनर्थकम् । नानर्थकम् । उत्कर्षापकर्षापोहार्थत्वात् । इतस्य हि मूर्तामूर्तलक्षणस्य यः पर उत्कर्षः सविभ्रम्यतर्गतः स चेत्पुरुषगतविशेषोपमर्देन परमानंदमपेक्ष्य समो भवति, न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्यभयं प्रतिष्ठा विदत्त इत्युपपन्नम् ॥

अस्ति नास्त्यात्यनुग्रश्चो व्याख्यातः । कार्यरसलाभप्राणनाभयप्रतिष्ठाभयदर्शनोपपत्तिभ्योऽस्त्येव तदप्राप्तादिकारणं ब्रह्मेत्यपाकृतोऽनुग्रश्च एकः, द्वावन्यावनुग्रश्चो विद्वद्विदुषोर्ब्रह्माप्राप्त्यप्राप्तिविपर्यायौ । तत्र विद्वान्समद्भुते न समद्भुत इत्यनुग्रश्चोऽन्त्यः । तदपाकरणाद्योच्यते । मध्यमोऽनुग्रश्चो अंत्यापाकरणादेवापाकृत इति तदपाकरणाय ॥ यत्येते । स यः कश्चिदेवं यथोक्तं ब्रह्मासृज्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्त्वं ज्ञानमनंतमग्नीत्येवं वेत्तीत्येवंविन् । एवंशब्दस्य

प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । स किम् ? अस्माद्वेदोक्तप्रेत्य, दृष्टादृष्टविषयगमुदायो
 ह्ययं लोकस्तस्मादस्माद्वेदोक्तप्रेत्य प्रत्यावृत्त्य निरपेक्षो भूत्वनं यथाव्याख्यातम-
 ग्रमयं आत्मानमुपगमकामति, विषयज्ञातमग्रमयात्पिङ्गलमनो व्यतिरिक्तं न प-
 दयति, सर्वं स्थूलभूतमग्रमयमान्मानं पदयतोत्यर्थः । ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमयं
 सर्वाग्रमयात्मस्थमविभक्तम् । अयं तं मनोमयं विज्ञानमयं आनन्दमयमात्मानमु-
 पसेकामति । अथादृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते ॥

तत्रैतच्चित्तम् । कोऽयमेवंविक्तश्च वा संकामतांति । किं परस्मादात्म-
 नोऽयः संकमणवतां प्रविभक्त उत स एवेति । किं ततः, यद्यन्यः स्यात् शु-
 त्तिविरोधः । 'तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशत्' 'अन्योऽप्यन्योऽहमस्मीति न न वेद'
 'एकमेवाद्वितीयम्' 'तत्त्वमसि' इति । अथ स एव आनन्दगयमात्मानमुपसंका-
 मतीति, कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिः । परस्यैव च संसारित्वं पराभाषो वा । यद्युभयथा,
 प्राप्नो दोषो न परिहर्तुं शक्यत इति व्यर्था चिन्ता । अथान्यतरस्मिन्पक्षे द्वेषा-
 प्राप्तिस्तृतीये वा पक्षेऽदुष्टे, न एव शास्त्रार्थ इति व्यर्थैव चिन्ता । न । तन्निर्धा-
 रणार्थत्वात् । सत्यं प्राप्नो दोषो न शक्यः परिहर्तुमन्यतरस्मिन्तृतीये वा पक्षेऽ-
 दुष्टेऽवधूते व्यर्था चिन्ता स्यात् न तु गोऽवधूत इति तद्वधारणार्थत्वात् अर्थ-
 चत्वेवैषा चिन्ता । सत्यमर्थवतां चिन्ता । शास्त्रार्थावधारणार्थत्वात् । चिन्तयामि
 च त्वं न तु निर्णेयमि, किं न निर्णेयमिति वेदवचनं ? न, कथं तर्हि यदुप-
 प्रतिपक्षत्वात् । एकत्ववादी त्वं, वेदार्थपरत्वात् । बहवो हि नानात्ववादिनो वेद-
 चाध्याः त्वरप्रतिपक्षा अतो ममादोकां न निर्णेयसीति । एतदेव मे स्वस्त्वयनं—
 यन्मामेकमेगिनमनेकयोगिवहुप्रतिपक्षमन्थ । अतो जेष्यामि सर्वानारभे च
 चिन्ताम् ॥

स एव तु स्यात्तद्भावस्य विवक्षितत्वात् । तद्विज्ञानेन परमात्मभाषो ह्यत्र
 विवक्षितो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति । न ह्यन्यस्यान्यभावापत्तिरुपपद्यते । ननु
 सस्यापि तद्भावापत्तिरनुपपन्नैव । न । आविद्याकृतानात्मापोहार्थत्वात् । या हि
 ब्रह्मविद्याया सत्प्रमाप्तिरुपदिश्यते साप्रविद्याकृतस्य अज्ञादिविशेषात्मन आत्म-
 त्वेनाभ्यारोपितस्य अनात्मनोऽपोहार्थः । कथमेवमर्थतावगम्यते, विद्यामात्रोप-
 देशात् । विद्यायाश्च दृष्टं कार्यमविद्यानिवृत्तिरुच्चेह विद्यामात्रमात्मप्राप्तौ साधन-
 मुपदिश्यते । मार्गविज्ञानोपदेशवदिति चेत्तदात्मत्वे विद्यामात्रसाधनोपदेशोऽ-

हेतुः । कस्मात् । देशान्तरप्राप्तौ मार्गविज्ञानोपदेशदर्शनात् । न हि ग्राम एव गन्तेति चेत् । न, वैधर्म्यात् । तत्र हि ग्रामविषयं विज्ञानं नोपदिश्यते, तत्प्राप्ति-
मार्गविषयमेवोपदिश्यते विज्ञानं, न तथेह ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण साधनान्तरवि-
षयं विज्ञानमुपदिश्यते । उक्तकर्मादिसाधनापेक्षं ब्रह्मविज्ञानं परप्राप्तौ साधनमुप-
दिश्यत इति चेत् । न । नित्यन्वान्मोक्षस्येत्यादिना प्रत्युक्तत्वात् । श्रुतिश्च
'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति कार्यस्य तदान्मत्वं दर्शयति । अभयप्रतिष्ठोपपत्तेश्च
यदि हि विद्यावान्स्यात्मानोऽन्यन्न पश्यति ततोऽभयं प्रतिष्ठा विदत इति स्याद्भय-
हेतोः परस्यान्यस्याभावान् । अन्यस्य चाविद्याकृतत्वे विद्याया अवस्तुत्वदर्शनो-
पपत्तिः । तद्धि द्वितीयस्य चंद्रम्यासत्त्वं यदतैमिरिकेण चक्षुष्मता न गृह्यते ॥
नैवं न गृह्यत इति चेन्न । सुप्तसमाहितयोरग्रहणात् । सुपुतेऽग्रहणमन्यासकत्व-
दिति चेत् न । सर्वाग्रहणात् । जाग्रत्स्वप्नयोरन्यस्य ग्रहणात्सत्त्वमेवेति चेत् । न ।
अविद्याकृतत्वाज्जाग्रत्स्वप्नयोः । यदन्यग्रहणं जाग्रत्स्वप्नयोस्तदविद्याकृतं विद्याभावेऽ-
भावान् । सुपुतेऽग्रहणमप्यविद्याकृतमिति चेत् । न । स्वाभाविकत्वान् । द्रव्यस्य
हि तत्त्वमविक्रिया, परानपेक्षत्वात् । विक्रिया न तत्त्वं, परापेक्षत्वात् । नहि
कारकापेक्षं वस्तुनस्तत्त्वं, सतो विशेषः कारकापेक्षो, विशेषश्च विक्रिया ।
जाग्रत्स्वप्नयोश्च ग्रहणं विशेषः । यदि यस्य नान्यापेक्षं स्वरूपं, तत्तस्य तत्त्वं,
यदन्यापेक्षं न तत्तत्त्वम् । अन्याभावेऽभावात् । तस्मात्स्वाभाविकत्वाज्जाग्रत्स्वप्नयोश्च
सुपुते विशेषः ॥

येषां पुनरीश्वरोऽन्य आत्मनः कार्यं चान्यत्तेषां भयानिर्गतिः, भयस्या-
न्यनिमित्तत्वात् सतत्त्वान्यस्यात्महानानुपपत्तिः । न चासौ आत्मलाभः ।
सापेक्षस्यान्यस्य भयहेतुत्वमिति चेन्न । तस्यापि तुल्यत्वान् । यद्धर्माद्यनुसहायी-
भूतं नित्यमनिस्यं वा निमित्तमपेक्ष्यान्यद्वयकारणं स्यान्, तस्यापि तथाभूतस्य
आत्महानाभावाद्वयानिर्गतिः आत्महाने वा सदसतोस्तिरेतरागतौ सर्वत्रानाश्वास
एव । एकत्वपक्षे पुनः सनिमित्तस्य संसारस्याविद्याकल्पितत्वाददोषः । तैमिरि-
कदृष्टस्य हि द्वितीयचंद्रस्य नात्मलाभो नाशो वास्ति । विद्याविद्ययोर्मदर्मत्व-
मिति चेन्न । प्रत्यक्षत्वात् । विवेकाविवेकां रूपादिवत्प्रत्यक्षालुपलभ्येते अंतः-
करणम्या । नहि रूपस्य प्रत्यक्षस्य सतो द्रष्टृधर्मत्वम् । अविद्या च म्यानुभवेन
रूप्यते मूढोऽहमविवेकं मम विज्ञानमिति । तथा विद्याविवेकोऽनुभूयते ।

॥९॥ इति ब्रह्मवल्ली ॥

यतो यस्मात्त्रिविकल्पात् यथोक्तलक्षणात् अद्वयानंदादात्मनो, वाचोऽभिधानानि द्रव्यादिसविकल्पवस्तुविषयाणि वस्तुसामान्यान्निर्विकल्पेऽद्वयेऽपि ब्रह्मणि प्रयोक्तृभिः प्रकाशनाय प्रयुज्यमानानि, अप्राप्याप्रकार्यैव निवर्तन्ते स्वसामर्थ्याद्दीयन्ते । मन इति प्रत्ययो विज्ञानम् । तच्च यत्राभिधानं प्रवृत्तमतीन्द्रियेऽप्यर्थं तदर्थं च प्रवर्तते प्रकाशनाय । यत्र च विज्ञानं तत्र वाचः प्रवृत्तिः । तस्मात्सहैव वाक्यनसयोरभिधानप्रत्यययोः प्रवृत्तिः सर्वत्र । तस्मात् ब्रह्मप्रकाशनाय सर्वथा प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमाना अपि वाचो यस्मादप्रत्ययविषयात् अनभिधेयाददृश्यादिविशेषणारसहैव मनसा विज्ञानेन सर्वप्रकाशनममर्थेन निवर्तन्ते, तं ब्रह्मण आनन्दं ध्योत्रियस्यावृजिनस्याकामहतस्थ सर्वेपणाविनिर्मुक्तस्यात्मभूतं विषयविषयिसंबन्धविनिर्मुक्तं स्वाभाविकं नित्यमविभक्तं परमानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्यथोक्तेन विधिना न विभेति कुतश्चन निमित्ताभावात् । नहि तस्माद्विदुषोऽन्यद्वस्त्वन्तरमस्ति भिन्नं यतो विभेति । अविद्यया यदोदरमन्तरं कुरते अथ तस्य भयं भवतीति युक्तम् । विदुषश्चाविद्याकार्यस्य तैमिरिकदृष्टद्वितीयचंद्रवज्राशाद्वयनिमित्तस्य न विभेति कुतश्चनेति युज्यते । मनोमये चोदाहृतो मंत्रो मनसो ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वान् । तत्र ब्रह्मत्वमभ्यारोप्य तस्त्वुत्पत्तिं न विभेति कदाचनेति भयमात्रं प्रतिषिद्धम् । इहाद्वैतविषये न विभेति कुतश्चनेति भयनिमित्तमेव प्रतिषिध्यते ॥

नन्वास्ति भयनिमित्तं साध्वकरणं पापक्रिया च । नैवम् । कथमित्युच्यते—
एतं यथोक्तमेवंविदम् । ह वावेत्यवधारणार्थी । न तपति नोद्वेजयति न संतापयति । कथं पुनः साध्वकरणं पापक्रिया च न तपतीत्युच्यते । किं कस्मात्साधु शोभनं कर्म नाकरवं न कृतवानस्मीति पश्चात्संतापो भवत्यासन्ने मरणकाले । तथा किं कस्मात्पापं प्रतिषिद्धं कर्माकरवं कृतवानस्मीति च नरकपतनादिदुःखभयात्तापो भवति । ते एते साध्वकरणपापक्रिये एवमेवं न तपतो, यथा अविद्वांसं तपतः । कस्मात्पुनर्विद्वांसं न तपत इत्युच्यते—स य एवंविद्वानेते साध्वसाधुनी तापहेतू इत्यात्मानं सृष्टुंते ग्रीणयति बलयति वा, परमात्मभावेनोभे पश्यतीत्यर्थः । उभे पुण्यपापे हि यस्मादेवमेव विद्वानेते आत्मानमात्मरूपेणैव पुण्यपापे स्वेन विशेषरूपेण शून्ये कृत्वा आत्मानं सृष्टुं एव । कः ? य एवं वेद यथो-

कर्मद्वैतमार्गं ब्रह्म वेद, तस्यान्मनात्वेन दृष्टे पुण्यरागे निवासं अतारके जन्मांतरारंभके न भवतः । इतीयमेवं यथोक्ता अस्यां ब्रह्मणा ब्रह्मविद्यापनिपत्तर्वाभ्यो विद्याभ्यः परमरहस्यं दाक्षिणमित्यर्थः । परं श्रेयोऽस्यां निपण्यमिति ॥ इति ब्रह्मब्रह्मध्यायः ॥

ॐ । सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहं । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहं ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ मृगुवल्ली ॥३॥

ॐ । सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहं । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहं ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

‘सस्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म’ आकाशादिकार्यमक्षमयान्तं खड्गा तदेवानुप्रविष्टं विगेषवादेवोपलभ्यमानं यस्मात्तस्मात्सर्वकार्यवितर्क्षणं अदृश्यादिधर्मकमेवानंदं तदेवाहमिति विजानीयादनुप्रवेशस्य तदर्थत्वात् । तस्यैवं विजानतः शुभाशुभे कर्मणि जन्मांतरारंभके न भवतः इत्येवमानंदब्रह्मणा विवक्षितोऽर्थः । परिसमाप्ता च ब्रह्मविद्या । अतःपरं ब्रह्मविद्यासाधनं तपो वक्तव्यं, अक्षादिविषयाणि चोपासनाभ्यनुक्तानीत्यत इदमारभ्यते—

मृगुर्वं वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अत्रं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तं होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रपन्नस्य भिसं-विशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्वह्मेति । स तपोऽस्तप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

आख्यायिका विद्यास्तुतये, प्रियाय पुत्राय पित्रोक्तेति मृगुर्वं वारुणिः । वैशब्दः प्रसिद्धानुष्मारको, मृगुरित्येवंनामा प्रसिद्धोऽनुस्मार्यते । वारुणिर्वरुणस्यापत्यं वारुणिर्वरुणं पितरं ब्रह्म विजिज्ञासुह्यससारोपगतत्वात् । अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यनेन मंत्रेण । अधीहि अध्यापय कथय । स च पिता विधिवदुपसन्नाय तस्मै पुत्रायैतद्वचनं प्रोवाच । अत्रं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । अत्रं शरीरं तदन्यतरं च प्राणमत्तारं उपलब्धिसाधनानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमि-

येतानि ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्युक्तवान् । उक्त्वा च द्वारभूतान्येतान्यन्नादीनि तं
 मृगं होवाच ब्रह्मणो लक्षणम् । किं तत् । यतो यस्माद्वा इमानि ब्रह्मादीनि
 संवपर्यंतानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धन्ते ।
 विनाशकाले च यत्प्रयन्ति यद्वा प्रतिगच्छन्ति, अभिसंविशन्ति तादात्म्यमेव
 प्रतिपद्यन्ते । उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु यदात्मतां न जहति भूतानि तदेतद्ब्रह्मणो
 लक्षणम् । तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छस्व । यदेवंलक्षणं ब्रह्म तद्-
 न्नादिद्वारेण प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः । श्रुत्वंतरं च— ‘प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरत
 श्रोत्रस्य श्रोत्रमनस्याक्षं मनस्यो ये मनो विवुरते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमप्रथम्’
 इति ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराभ्येतानांति दर्शयति । स मृगुर्महोपलब्धिद्वाराणि ब्रह्म-
 लक्षणं च श्रुत्वा पितुः तपो ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वेनातप्यत तप्तवान् । कुतः पुनर-
 नुपदिष्टस्यैव तपसः साधनत्वप्रतिपत्तिर्मृगोः ? सावशेषोक्तेः । अन्नादिब्रह्मणः
 प्रतिपत्तौ द्वारं लक्षणं च यतो वा इमानीत्यायुक्तवान् । सावशेषं हि तस्मात्ता-
 द्ब्रह्मणोऽनिर्देशात् । अन्यथा हि स्वरूपेणैव ब्रह्म निर्देष्टव्यं जिज्ञासत्वे पुत्रायेद-
 मित्थंरूपं ब्रह्मेति । न चैवं निरदिशत्किं तर्हि सावशेषमेवोक्तवान् । अतोऽवग-
 म्यते नूनं साधनांतरमप्यपेक्षते पिता ब्रह्मविज्ञानं प्रतीति । तपोविशेषप्रतिपत्तिस्तु
 सर्वसाधकतमत्वात् । सर्वेषां हि नियतसाध्यविषयाणां साधनानां तप एव साध-
 कतमं साधनमिति हि प्रसिद्धं लोके । तस्मात्पित्रा अनुपदिष्टमपि ब्रह्मविज्ञान-
 साधनत्वेन तपः प्रतिपेदे मृगुः । तच्च तपो बाह्यान्तःकरणमसाधनं, तद्द्वारक-
 त्वाद्व्यप्रतिपत्तेः । “अनंतं भूत्रियाणां च ह्येकाग्र्यं परमं तपः । तज्ज्यामः सर्व-
 धर्मेभ्यः न धर्मः पर उच्यते” इति स्मृतेः । न च तपस्तप्त्वा ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नादप्येव सन्निवृत्तानि भूतानि जायन्ते ।
 अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्याभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय ।
 पुनरेव घरणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा
 ब्रह्म विजिज्ञासम्य । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपनपन्ना ॥ इति
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥२॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानाद्विज्ञातवान् । तद्धि यथोक्तलक्षणेयेतम् । कथम् ।
 अन्नादप्येव सन्निवृत्तानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं
 प्रयन्त्याभिसंविशन्तीति । तस्मान्मुक्तमन्नस्य ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायः । स एवं तपस्तप्त्वा

अन्नं ब्रह्मेति विज्ञाय लक्षणेनोपपत्त्या च पुनरेव संशयमापन्नो वरुणं पितरमुप-
ससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । कः पुनः संशयेहेतुरस्येत्युच्यते— अन्नस्योत्प-
त्तिदर्शनान् । तपसः पुनः पुनरुपदेशः साधनातिशयत्वावधारणार्थः । यावद्ब्रह्मणो
लक्षणे निरतिशयं न भवति यावच्च जिज्ञासा न निवर्तते तावत्तप एव ते सा-
धनम् । तपमेव ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्यर्थः, । ऋज्वन्थत् ॥

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्व्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।
प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव
वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा ब्रह्म
विजिज्ञामस्य । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तपवा ॥ इति
तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।
मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय ।
पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा
ब्रह्म विजिज्ञामस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तपवा ॥ इति
चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्व्येव खल्विमानि भूतानि जा-
यन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्वि-
ज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच ।
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासम्य । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तपवा ॥
इति पंचमोऽनुवाकः ॥५॥

आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनंदद्व्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।
आनंदेन जातानि जीवन्ति । आनंदं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । संपा भार्गवी
धारणी विद्या । परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतितिष्ठति ।
अथवानप्रादो भवति । महःन्भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कर्त्या
॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥६॥

एवं तपसा विशुद्धात्मा प्राणादिषु साधन्येन ब्रह्मलक्षणमपश्यन् शनैः शनैरं-
तरनुप्रविश्य अंतरमममानंदं ब्रह्म विज्ञातवान्त्तपमेव साधनेन भृगुः । तस्माद्ब्रह्म
विजिज्ञासुना साधान्न-करणमाधानलक्षणं परमं तपः साधनमनुष्ठेयमिति

प्रकरणार्थः । अधुना स्यादधिकं चोपसंहृत्य श्रुतिः स्वेन वचनेन स्यादधिकानि-
 र्वृत्तमर्थमाचष्टे— सैषा भार्गवी मृगुणा विदिता वरुणेन प्रोक्ता वारुणी विद्या
 परमे व्योमन् हृदयाकाशगुहायां परम आनन्देऽद्वैते प्रतिष्ठिता परिसमाप्ता अग्रम-
 यादात्मनोऽधिप्रवृत्ता । य एवमन्योऽपि तपसैव साधनेनानेनैव क्रमेणानुप्रविश्यानन्दं
 ब्रह्म वेद स एवं विद्याप्रतिष्ठनात्प्रतितिष्ठत्यानन्दे परमे ब्रह्मणि, ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ।
 दृष्टं च फलं तस्योच्यते—अन्नवान्प्रभूतमन्नमस्य विद्यत इत्यन्नवान् । सत्तामात्रेण
 तु सर्वो ह्यन्नवानिति विद्याया विशेषो न स्यात् । एवमन्नमस्तावत्प्रादौ दातामि-
 भवतीत्यर्थः । महान्भवति । केन महत्त्वमिलयत आह—प्रजया पुत्रादिना
 पशुभिर्गवाश्वादिभिर्ब्रह्मवर्चसेन शमदमज्ञानादिनिमित्तेन तेजसा । महान्भवति
 कीर्या ख्यात्या शुभाचारनिमित्तया ॥

अन्नं न निद्यात् । तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे
 शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स
 य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति ।
 प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्या ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥७॥

किंचात्रेन द्वारभूतेन ब्रह्म विज्ञातं यस्मात्तस्मान् गुरुमिवाग्रं न निद्यात् ।
 तदस्यैवं ब्रह्मविदो व्रतमुपदिदयते । व्रतोपदेशोऽग्रस्तुतये, स्मृतिभास्वरे चाग्रस्य
 ब्रह्मोपलब्ध्युपायत्वात् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरान्तर्भावात्प्राणस्य । यद्यस्यान्तः
 प्रतिष्ठितं भवति तत्तस्याग्रं भवतीति । शरीरे च प्राणः प्रतिष्ठितस्तस्मात्प्राणोऽग्रं
 शरीरमन्नादम् । तथा शरीरमप्यग्रं प्राणोऽन्नादः । कस्मात्प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् ?
 तन्निमित्तत्वाच्छरीरस्थितेः । तस्मात्तदेतदुभयं शरीरं प्राणश्चाग्रमनाददत्तः । येना-
 न्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितं तेनाग्रम् । येनान्योन्यस्य प्रतिष्ठा तेनान्नादः । तस्मात्प्राणः
 शरीरं चोभयमन्नमन्नादं च । स य एवमेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिनिष्ठत्यन्ना-
 दादात्मनैव । किंचाप्रवानन्नादो भवतीत्यादि पूर्ववत् ॥

अन्नं न परिचक्षीत् । तद्व्रतम् । आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् ।
 अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्र-
 तिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो
 भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्या ॥ इति
 अष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

अन्नं न परिचक्षीत न परिहरेत् । तद्व्रतं पूर्ववत्स्तुल्यार्थम् । तदेवं शुभाशुभ-
कृत्पनया अपरिहीयमाणं स्तुतुं गृहीकृतमन्नं स्यात् । एवं यद्योक्तमुत्तरेष्वध्यापो
वा अन्नमित्यादिषु योजयेत् ॥

अन्नं यद्बहु कुर्वीत । तद्व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः ।
पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने
प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद् प्रतिष्ठिति । अन्नचानन्नादो
भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्प्रह्ववर्चमेन । महान्कीर्या ॥ इति
नवमोऽनुवाकः ॥

अध्वु ज्योतिरित्यज्योतिषोरक्षाज्ञादगुणत्वेनोपासकस्याज्ञस्य बहुकरणं व्रतम् ॥

न कंचन धर्मतां प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतम् । तस्माद्यथा कथा च विधया
यद्ब्रह्मं प्राप्नुयात् । अराध्यस्या भक्षमित्याचक्षते । एतद् मुखतोऽन्नं राद्यम् ।
मुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद् मध्यतोऽन्नं राद्यम् । मध्यतोऽस्मा अन्नं
राध्यते । एतद्वा अंततोऽन्नं राद्यम् । अंततोऽस्मा अन्नं राध्यते ॥१॥

तथा पृथिव्याकाशोपामकस्य वसतां वर्गनिमित्तं कंचन कंचिदपि न
प्रत्याचक्षीत वसत्यर्थमागतं न निवारयेदित्यर्थः । वासे च दत्तेऽवश्यं ह्यशनं
दानव्यम् । तस्माद्यथा कथा च विधया येन केन च प्रकारेण ब्रह्मं प्राप्नुयाद्ब्र-
ह्मर्तुमर्हं कुर्यादित्यर्थः । तस्मादन्नवन्तो विद्वांसोऽभ्यागनायाज्ञार्थिनेऽराधि-
मंनिदमस्मा अन्नमित्याचक्षते, न नास्तीति प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति, तस्माच्च
हेतोर्ब्रह्मं प्राप्नुयादिति पूर्वण संबन्धः । अपि चाप्रदानस्य माहात्म्यमुच्यते ।
यथा यत्फलं प्रयच्छत्यग्ने तथा तत्कालमेव त्रत्युपतमने । कथमिति तदेतदाह
एतद् अन्नं मुग्धे । मुग्धे प्रथमे वयमि मुग्ध्यया वा वृत्त्या पूजापुरःसरमभ्या-
गनायाज्ञार्थिने राद्यं मंगिदं प्रयच्छतीति वाक्यशेषः । तस्य किं फलं स्यादित्यु-
च्यते— मुग्धः पूर्वं वयमि मुग्ध्यया वा वृत्त्याम् अप्रदायाग्रं राध्यते, यथा-
दत्तमुपनिष्टन इत्यर्थः । एवं मध्यतो मध्यमे वयमि मध्यमेन चोपचारेण । तथा
अंततोऽने वयमि जपन्येन चोपचारेण परिभवेन तर्धवाग्नौ राध्यते मंसिध्य-
त्तमम् ॥

क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति ह्यनयोः ।
गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पार्था । इति मानुषीः ममाज्ञाः । अथ

दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति ॥२॥

य एवं वेद य एवमज्ञस्य यथोक्तं माहात्म्यं वेद तद्दानस्य च फलं तस्य यथोक्तं फलमुपनमते । इदानीं ब्रह्मण उपासनप्रकार उच्यते— क्षेम इति वाचि । क्षेमो नामोपात्तपरिरक्षणम् । ब्रह्म वाचि क्षेमरूपेण प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । योगक्षेम इति, योगोऽनुपात्तस्योपादानम् । तां हि योगक्षेमां प्राणापानयोः सतोः भवतो यद्यपि, तथापि न प्राणापाननिमित्तवेव, किं तर्हि ब्रह्मनिमित्तौ । तस्माद्ब्रह्म योगक्षेमात्मना प्राणापानयोः प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । एवमुत्तरेष्वन्येषु तेन तेनात्मना ब्रह्मोपास्यम् । कर्मणो ब्रह्मनिर्वर्त्यत्वाद्वस्तयोः कर्मात्मना ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पादौ । इत्येता मानुषीर्मनुष्येषु भवा मानुष्यः समाज्ञाः आध्यात्मिक्यः समाज्ञा ज्ञानानि विज्ञानान्युपासनानीत्यर्थः । अथानन्तरं देवीर्देव्यो देवेषु भवाः समाज्ञा उच्यन्ते । तृप्तिरिति वृष्टौ । वृष्टेरश्रद्धाद्वारेण तृप्तिहेतुत्वाद्वैव तृप्त्यात्मना वृष्टा व्यवस्थितमित्युपास्यम् । तथान्येषु तेन तेनात्मना ब्रह्मोपास्यम् । तथा बलरूपेण विद्युति ॥

यश इति पशुषु । उद्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेयुपासीत । प्रतिष्ठावान्भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान् भवति ॥३॥

यशोरूपेण पशुषु । उद्योतीरूपेण नक्षत्रेषु । प्रजानिरमृतममृतमश्रुतिः पुत्रेण ऋणविमोक्षद्वारिणानन्दः सुखमित्येतत्सर्वमुपस्थानिमित्तं ब्रह्मैवात्मनोपस्थे प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । सर्वं ह्याकाशे प्रतिष्ठितमनो यन्महमाज्ञां तद्ब्रह्मैव इत्युपास्यम् । तत्त्वाकाशं ब्रह्मैव । तस्मात्तन्महस्य प्रतिष्ठेयुपासीत । प्रतिष्ठापुणोपागनात्प्रतिष्ठावान्भवति । एषं पूर्वेष्वपि यद्यप्राधिगतं फलं तद्ब्रह्मैव तदुपागनात्तद्वान्भवतीति द्रष्टव्यम् । श्रुत्यंतराच्च— ‘तं यथा यथोपागते तदेव भवति’ इति । तन्मह इत्युपासीत । महो महत्त्वगुणस्तदुपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मननं मनः । मानवान्भवति मननगमर्थो भवति ॥

भवन्त्यस्मा उपामित्रे कामाः काम्यन्त इति भोग्या विषया इत्यर्थः । तद्ब्रह्मेत्यु-
पाभीन । ब्रह्म परिवृटतममित्युपासीत । ब्रह्मवांस्तद्गुणो भवति । तद्ब्रह्मणः परि-
मर इत्युपासीत । ब्रह्मणः परिमरः परिभ्रियन्तेऽस्मिन्पञ्च देवता विष्णुद्रष्टृश्चंद्रमा
आदित्योऽग्निरित्येताः । अतो वायुः परिमरः, ध्रुवंतरप्रसिद्धेः । स एष एवायं
वायुरासाधेनानन्य इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमरः, तस्मादाकाशं बाध्यात्मानं ब्रह्मणः
परिमर इत्युपासीत । पञ्चनेमेवंविदं प्रतिस्पर्धिना द्विपन्तोऽद्विपन्तोऽपि सपत्ना यतो
भवन्त्यतो विशेष्यन्ते द्विपन्तः सपत्ना इति । य एनं द्विपन्तः सपत्नाः ते परिभ्रि-
यन्ते प्राणान् जहति । किञ्च ये चाग्निश्च अस्य भ्रातृभ्या अद्विपन्तोऽपि ते च
परिभ्रियन्ते ॥

प्राणो वा अत्रं शरीरनादमित्यारभ्याकाशान्तस्य कार्यस्यैवाप्राप्तादत्वं
उक्तम् । उक्तं नाम किं तेन, तेनैतत्पिदं भवति, कार्यविषय एव भोग्यभोग्य-
त्यटनः संसारो न त्वात्मनीति । आत्मनि तु भ्रान्त्योपचर्यते । ननु आत्मापि
परमात्मनः कार्यं ततो युक्तस्तस्य संसार इति । न । असंसारिण एव प्रवेशश्रुतेः ।
'तन्मृष्टा तदेवानुप्राविशन्' इत्याकाशादिकारणस्य त्वमंसारिण एव परमात्मनः
कार्येष्वनुप्रवेशः श्रूयते । तस्मात्कार्यानुप्रविष्टो जीव आत्मा पर एवासांकारी ।
मृष्टानुप्राविशदिति समानकर्तृत्वोपपत्तेश्च । मर्तप्रवेशाकिययोर्ध्वकथेत्कर्ता तनः
मत्वाप्रत्ययो युक्तः । प्रविष्टस्य तु भावान्तरापनिरिति चेत् । न । प्रवेशस्यान्या-
र्थत्वेन प्रत्याख्यातत्वात् । अनेन जीवेनेति विशेषश्रुतेर्धर्मान्तरैणानुप्रवेश इति
चेत् । न । तत्त्वमसीति पुनस्तद्वाचोक्तेः । भावान्तरापनस्त्वथ तदपोहार्था संप-
दिति चेत् । न । तत्त्वत्वं न आत्मा तत्त्वमसीति नामानाधिकरणत्वात् । दृष्टं जीवि-
म्य संसारित्वमिति चेत् । न । उपलब्धुरनुपलभ्यत्वान् । संसारधर्मविशिष्ट आत्मो-
पलभ्यते इति चेत् । न । अयमाणां धर्मिणोऽप्यतिरेकात्कर्मत्वानुपपत्तेः । उष्णप्रका-
शयोर्दाद्यप्रकाशत्वानुपपत्तिवत् प्रागादिदर्शनान् दुःखित्वाद्यनुमायत इति चेत् ।
न । प्रागादिदुःखस्य चोपलभ्यमानत्वात्प्रोपलब्धधर्मत्वम् । कापिलस्यादादितर्क-
शास्त्रविरोध इति चेत् । न । तेषां मूलमात्रे वेदविरोधे च भ्रान्त्योपपत्तेः ।
श्रुत्युपपत्तिभ्या च मिडमात्मनोऽसंसारित्वं, एतत्वाच्च । कथमेकत्वमित्युच्यते-
न यथायं पुरुष यथागावादित्ये न एकः इत्येवमादि पूर्ववत् गर्वम् ॥

न य एतद्विन् । अस्माहोकाग्रेत्य । एतमज्ञमयमात्मानमुपमंश्रम्य ।

एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं वि-
ज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमांल्लोका-
न्कामाग्री कामरूप्यनुसंचरन् । एतत्साम गायत्रास्ते हा३वु हा३वु हा३वु ॥५॥

अग्रमयादिक्रमेण आनंदमयमात्मानमुपसंक्रम्यैतत्साम गायत्राले । मत्वं
ज्ञानमित्यस्या ऋचोऽर्थो व्याख्यातो विस्तरेण तद्विवरणभूतया आनंदयद्वा ।
'सोऽदनुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति तस्य फलवचनस्यार्थविस्तारो
नोक्तः । के ते, द्विविधा वा सर्वे कामाः, कथं वा ब्रह्मणा सह समनुते, इत्ये-
तद्वक्तव्यमितादमिदानीमारभ्यते । तत्र पितापुत्राख्यायिकायां पूर्वविचारोपभूतायां
तपो ब्रह्मविद्यासाधनमुक्तम् । प्राणादेरावाशान्तस्य च कार्यस्याप्राप्तादत्वेन
विनियोगश्चोक्तः । ब्रह्मविषयोपासनानि च । ये च सर्वे कामाः प्रतिनियतानेकमा-
धनसाध्य आकाशादिकार्यभेदविषया एते दर्शिताः । एकत्वे पुनः कामकामित्यानु-
पपत्तिः । भेदजातस्य सर्वस्यात्मभूतत्वान् । तत्र कथं युगपद्ब्रह्मस्वरूपेण सर्वान्का-
मानेवंयित्समदनुत इत्युच्यते—सर्वारमभ्योपपत्तेः । कथं सर्वात्मन्वोपपत्तिरित्याह—
पुरुषादित्यस्वार्थकत्वविज्ञानेनापोत्योत्त्वर्थापवर्गावग्रमयादीनात्मनो ऽ विद्याकल्पिता-
न्क्रमेण संक्रम्य आनंदमयान्तान्सर्वं ज्ञानमननं ब्रह्मादृश्यादिवर्मकं स्वाभाविकमानंद-
मज्जममृतमभयमर्द्धतं फलभूतमापन्न इमांल्लोकान्भूरादीमनुसंचरदिति व्यवहितेन
संबंधः । कथमनुसंचरन् । कामाग्री कामतोऽग्रमस्तेति कामार्था । तथा कामतो रू-
पाण्यस्येति कामरूपा । अनुसंचरन्सर्वात्मनेमांल्लोकानाम्यत्वेनानुभवन् । किम्,
एतत्साम गायत्रास्ते । नमत्वात् अग्रंय साम सर्वानन्यरूपं भाषन् ब्रह्मद्वयमात्मन-
त्वं प्रख्यापयेंल्लोकानुग्रहार्थं तद्विज्ञानफलं चातीव श्रुतार्थत्वं गायत्रास्ते निष्ठति ।
कथम् । हाऽवु हाऽवु हाऽवु । अहो इत्येतस्मिन्नर्थेऽत्यंतविस्मयव्यग्ननाथम् ॥

कर्ता चेतनायान् । अज्ञस्यैव वा परार्थस्याज्ञादार्थस्य मतोऽनेकात्मकस्य पारा-
 थ्येन हेतुना संपातकृत् । त्रिरक्तिर्विस्मयत्वख्यापनार्था । अहमस्मि भवामि ।
 प्रथमजाः प्रथमजः प्रथमोत्पन्नः । कृतस्थ सत्यस्य मूर्तामूर्तस्थास्य जगतो देव-
 भ्यश्च पूर्वममृतस्य नाभिः अमृतत्वस्य नाभिर्मध्यं मत्संस्थममृतत्वं प्राणिनाभि-
 त्वर्थः । यः कश्चिन्मा मामग्रमन्नार्थिभ्यो ददाति प्रयच्छत्यन्नात्मना ब्रवीति स
 इदित्थमेवमविनष्टं यथाभूतं मामावा अवतीत्यर्थः । यः पुनरन्यो मामदत्त्वा
 अर्थिभ्यः काले प्राप्तिऽग्रमस्ति तमन्नमदन्तं भक्षयन्तं पुरुषमहमन्नमेव संप्रत्यक्षि
 भक्षयामि । अग्राह—एवं तर्हि विभेमि सर्वात्मत्वप्राप्तेर्मांशात् । अस्तु संसार एव
 यतो मुक्तोऽप्यहमन्नभूत अद्यः स्यामन्नस्य । एवं मा भैषीः संब्यवहारविषयत्वा-
 त्सर्वकामाशनस्य । अतीत्यायं संब्यवहारविषयं अज्ञानादादिलक्षणमविद्याकृतं
 विद्यया ब्रह्मत्वमापन्नो विद्वांस्तस्य नैव द्वितीयं वस्त्वन्तरमस्ति यतो विभेत्यतो न
 भेतव्यं मांशात् । एवं तर्हि किमिदमाह अहमन्नमहमन्नाद इति, उच्येत । योऽयं
 अज्ञानादादिलक्षणः संब्यवहारः कार्यभूतः स संब्यवहारमात्रमेव, न परमार्थ-
 वस्तु । स एवंभूतोऽपि ब्रह्मनिमित्तो ब्रह्मव्यतिरेकेणान्निमिषि कृत्वा ब्रह्मविद्याका-
 र्यस्य ब्रह्मभावस्य स्तुत्यर्थमुच्यते, अहमन्नमहमन्नमहमन्नं अहमन्नादोऽहमन्नादोऽ-
 हमन्नाद इत्यादि । अतो भयादिदोषगंधोऽपि अविद्यानिमित्तोऽविद्योच्छेदाद्ब्रह्म-
 भूतस्य नास्तीति । अहं विश्वं समस्तं भुवनं भूतैः संभजनीयं ब्रह्मादिभिर्भव-
 न्तीति वास्मिन्भूतानीति भुवनं अभ्यभयामभिभवामि परेणेश्वरेण स्वरूपेण । सु-
 बर्नं ज्योतीः सुवरादिन्यो, नकार उपमार्थे । आदित्य इव मकुटिभातमस्मदीयं
 पयोतीज्योतिः प्रकाश इत्यर्थः । इति बह्वीक्ष्यविहितोपनिषत्परमात्मज्ञानं, ता-
 मेतां यथोक्तानुपनिषदं शान्ती दान्त उपरतस्तिष्ठुः ममाहितो भूत्वा भृगुव-
 त्तपो महदाम्बाय य एवं वेद सत्येदं फलं यथोक्तमाश्नु इति ॥

ॐ सह नाववतु । मह नो भुनक्तु । सह वीर्यं करवावह । तेजस्वि नावधी-
 तमस्तु मा विद्विषावह । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति श्रीमन्पाश्चात्त्यपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादाश्रित्यस्य
 श्रीशंकरभगवतः कृती तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता

प्रश्नोपनिषत् ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरै-
रङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥

॥ प्रथमः प्रश्नः ॥

मंत्रोक्तस्यार्थस्य विस्तरानुवादीदं ब्राह्मणमारभ्यते । ऋदिप्रश्नप्रतिषचना-
ख्यायिका तु विद्यास्तुतये । एवं संवत्सरब्रह्मचर्यसंवासादितपोयुक्तैर्मान्सा, पिप्प-
लादादिवत्सर्वशक्तैर्पराचार्यैः वक्तव्या च न येन केनचित् इति विद्या स्तौति ।
ब्रह्मचर्यादिसाधनसूचनाच्च तत्कर्तव्यता स्यात् ॥

ॐ । मुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः
कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कर्बधी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा
ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो
भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥१॥

मुकेशा च नामतः, भरद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजः । शैब्यश्च शिवेरपत्यं
शैब्यः, सत्यकामो नामतः । सौर्यायणी सूर्यस्यापत्यं सौर्यन्तस्यापत्यं सौर्यायणिः
छान्दसः सौर्यायणी इति, गार्ग्यो गर्गगोत्रोत्पन्नः । कौगन्यश्च नामतः । अथलस्यापत्य-
माश्वलायनः । भार्गवो ऋगोर्गोत्राण्यं भार्गवः वैदर्भिर्विदर्भेषु भवः । कर्बधी
नामतः, कलस्यापत्यं कात्यायनः, विद्यमानः प्रपितामहो यस्य सः, युवप्रत्ययः ।
ते हैते ब्रह्मपरा अथरं ब्रह्म परत्वेन गताः, तदनुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः, परं ब्रह्म
अन्वेषमाणाः, किं तन् यन्नित्यं विज्ञेयमिति तन्प्राप्यैव यथाकामं यन्निष्काम इत्येवं
तदन्वेषणं कुर्वन्तः, तदधिगमार्थेण ह वै तन्मूर्धं वक्ष्यतीत्याचार्यमुपजग्मुः । कथं ।
ते ह समित्पाणयः समिद्धारयुर्हीतहस्ताः गन्तो भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पलादमाचा-
र्यमुपसन्ना उपजग्मुः ॥

तान्ह म ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण धृद्वया संयत्सरं
संवत्स्यथ यथाकामं प्रदानं पृच्छत यदि विज्ञास्यामः सर्वं ॥ यो वक्ष्याम
इति ॥२॥

तानेवमुपगतान्ह स खिल ऋषिरुवाच भूयः पुनरेव— यद्यपि दूर्यं पूर्वं
तपस्विन एव तथापीह तपसेन्द्रियमन्यमेन विशेषतो ब्रह्मचर्येण धृद्वया चास्तिवय-
युद्ध्या आदरवन्तः संवत्सरं कालं संवत्स्यथ सम्यग्गुरुशुश्रूषापराः सन्तो व-
त्स्यथ । ततो यथाकामं यो यस्य कामस्तमनतिक्रम्य यद्विषयं यस्य जिज्ञासा
तद्विषयान्प्रधानं पृच्छत । यदि तद्युष्मत्पृष्टं विनास्यामः । अनुव्रतत्वप्रदर्शनार्थो
यदिशब्दो नाज्ञानसंशयार्थः प्रधाननिर्णयादवसीयते । सर्वं ह वो वः पृष्टं वक्ष्याम
इति ॥

अथ कथंषी काल्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगवन्कुतो ह वा इमाः
प्रजाः प्रजायन्त इति ॥३॥

अथ संवत्सरादूर्ध्वं कथंषी काल्यायन उपेत्योपवश्यं पप्रच्छ पृष्टवान् । हे
भगवन्कुतः कस्माद् वा इमा प्राज्ञाणाद्याः प्रजाः प्रजायन्त उत्पद्यन्ते इति । अ-
परविद्याकर्मणोः समुच्चिनवोयंत्कार्यं या गतिसिद्धकव्यमिति तदर्थोऽयं प्रश्नः ॥

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तप-
स्तप्त्वा न मिथुनमुपादयते । रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः
करिष्यत इति ॥४॥

तस्मा एवं पृष्टवते स होवाच तदपाकरणायाह— प्रजाकामः प्रजा आ-
त्मनः सिसृक्षुर्न प्रजापतिः सर्वात्मा सज्जगत्स्रक्ष्यामीत्येवं विज्ञानवान्यधोक्तकारी
तद्भावभावितः कल्पादौ निर्वृत्तो हिरण्यगर्भः, सृज्यमानानां प्रजानां स्थावरजं-
गमानां पतिः सन् जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थविषयं तपोऽन्वालो-
च्यमदत्तप्यत । अथ तु स एवं तपस्तप्त्वा र्थात् ज्ञानमन्वालोच्य सृष्टिसाधनभूतं
मिथुनमुत्पादयते मिथुनं द्वंद्वमुत्पादितवान् । रयिं च सोममक्षं प्राणं चाग्निमतारं
इत्येतावमीदृशान् अत्रजभूतान् मे मम बहुधाऽनेकधा प्रजाः करिष्यत इत्येवं
संचित्यां तत्पत्तिक्रमेण सूर्याचंद्रमसावकल्पयन् ॥

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चंद्रमा रयिर्वा एतत्पुत्रं यन्भूतं चामूर्तं
च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥५॥

तत्रादित्यो ह वै प्राणोऽत्ताऽग्निः । रथिरेव चंद्रमाः । रथिरेवान्नं सोम
एव । तदेतदेकमत्ता अग्निश्चाज्ञं च प्रजापतिरेकं तु मिथुनम् । गुणप्रधानकृतो
भेदः । कथम् । रथिर्वा अन्नमेव एतत्सर्वं, किं तद्यन्मूर्तं च स्थूलं चामूर्तं च
सूक्ष्मं च । मूर्तामूर्तं अन्नरूपे अपि रथिरेव । तस्मात्प्रविभक्तादमूर्ताद्यदन्यन्मू-
र्तरूपं मूर्तिः सैव रथिरमूर्तेनाद्यमानत्वात् ॥

तथाऽमृतोऽपि प्राणोऽस्मा सर्वमेव यच्छाद्यम् । कथम्—

अथादित्य उदयन्यराची दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्दक्षिण
संनिधत्ते । यदक्षिणो यत्पश्चीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदंतरा दिशो
यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान्दक्षिण संनिधत्ते ॥६॥

अथादित्य उदयन्नुद्गच्छन्प्राणिनां चक्षुर्गोचरमागच्छन्प्राचीं दिशं स्व-
प्रकाशेन प्रविशति व्याप्नोति, तेन स्वात्मव्याप्त्या सर्वास्तस्थान्प्राणान्प्राच्यानंत-
र्भूतान्तरिमपु व्याप्त्वाभासरूपेषु व्याप्तिमत्सु व्याप्तत्वात्प्राणिनः संनिधत्ते संनिवे-
दायति आत्मभूतान्करोतीत्यर्थः । तत्रैव यत्प्रविशति दक्षिणा यत्प्रतीचां यदुदी-
चीमथ ऊर्ध्वं यत्प्रविशति यच्चांतरा दिशः कोणदिशोऽवान्तरदिशो यच्चान्यग्वर्ग-
प्रकाशयति तेन स्वप्रकाशव्याप्त्या सर्वांगवर्गदिवस्थान्प्राणान्तरिमपु संनिधत्ते ।।

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽभिरुद्यते । तदेतद्व्याभ्युक्तम् ॥७॥

स एषोऽता प्राणो वैश्वानरः सर्वात्मा विश्वरूपो विश्वान्मत्वाच्च प्राणोऽ-
मिथ स एवाप्तोदयते उद्ब्रूच्छति प्रत्यहं सर्वा दिश आगमगातुर्वन् । तदेतदुक्तं
वस्तु ऋचा मंत्रेणाप्यभ्युक्तम् ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥८॥

विश्वरूपं सर्वरूपं हरिणं रश्मिवन्तं जानवदमे जातप्रजानं परायणं सर्व-
प्राणाश्रयं ज्यातिः सर्वप्राणिना चक्षुर्भूतं एकमद्वितीयं तपन्तं सापक्रियां दुर्बोणं
म्यात्मानं सूर्यं विज्ञातवन्तो ब्रह्मविदः । कोऽग्रां यं विज्ञातवन्तः । गृहस्यारश्मि-
रनेकरश्मिः शतधनेकधा प्राणिभिर्देन वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येव सूर्यः ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिमस्त्रायने दक्षिणं चोत्तरं च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते
 इतमित्युपासते ते चांद्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते तस्मा-
 देत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह ॥ रथिर्यः पितृयाणः ॥११॥

यश्चासां चंद्रमा भूतिरजममूर्तिश्च प्राणोऽत्तादित्यस्वदेकमेतन्मिथुनं सर्वं
 कथं प्रजाः करिष्यत इति, उच्यते— तदेव कालः संवत्सरो वै प्रजापतिस्तन्नि-
 र्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य । चंद्रादित्यनिर्वर्त्यनिव्यहोरात्रसमुदायो हि संवत्सरस्तदन-
 न्यत्वादयिप्राणमिथुनात्मक एवेत्युच्यते । तत्कथम् । तस्य संवत्सरस्य प्रजाप-
 तेरयने मार्गो ह्यं दक्षिणं चोत्तरं च । द्वे प्रसिद्धे ह्ययने षण्मासलक्षणे याम्यां
 दक्षिणेनोत्तरेण च याति सविता केवलकर्मिणां ज्ञानसंयुक्तकर्मवतां च लोका-
 न्विदधत् । कथं, तत् तत्र च ब्राह्मणादिषु ये ह वै तदुपासत इति । क्रियावि-
 शेषणो द्वितीयस्तच्छब्दः । इष्टं च पूर्तं चेशापूर्तं इत्यादि कृतमेवोपासते नाकृतं
 निर्व्यं, ते चांद्रममं चंद्रमसि भवं प्रजापतेर्मिथुनात्मकस्यांशं रयिमश्नभूतं लोक-
 मभिजयन्ते कृतरूपत्वाच्चान्द्रमसस्य । ते तत्रैव च कृतक्षयात्पुनरावर्तन्ते इमं
 लोकं हाननरं वा विशन्तीति ह्युक्तम् । यम्भोदेव प्रजापतिमन्नात्मकं फलत्वेना-
 भिनिर्वर्तयन्ति चंद्रमिश्रापूर्तवर्मणत ऋषयः स्वर्गद्वारः प्रजाकामाः प्रजार्थिनो
 गृहस्थाः, तस्मात्पुनरुपमेव दक्षिणं दक्षिणायनोपलक्षितं चंद्रं प्रतिपद्यन्ते । एष ह
 वै रयिरश्नं यः पितृयाणः पितृयाणोपलक्षितधेन्द्रः ॥

अधोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया रसानमन्विष्यादित्यमभि-
 जयन्ते । एतद्वा प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मात् पुनरा-
 यतन्त इत्येष निरोधः । तदेव श्लोकः ॥१०॥

अधोत्तरेणायनेन प्रजापतेरंशं प्राणमत्तारमादित्यमभिजयन्ते । केन ।
 उत्तराद्रियजयेन । विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया च प्रजापत्यात्मविषयया
 आत्मानं प्राणं मयं जगन्मत्स्थुषश्चान्विष्यादमस्माति विदित्वा आदित्यमभिज-
 यन्तेऽभिप्राप्नुवन्ति । एतद्वा आयतनं सर्वप्राणानां सामान्यमायतनमाश्रयः
 एतदमृतमविनाशि, अभयमन एव भयवर्जिनं न चंद्रवन्धयवृद्धिभयवत् । एतन्प-
 रायणं परा गतिर्विचारतां कर्मिणां च ज्ञानवतामेतस्मात् पुनरावर्तन्ते यथेनरे
 केवलकर्मिण इति यस्मादेवोऽविदुषा निरोधः । आदित्यादि निरुद्धा अविद्वांसः ।
 जने संवत्सरमादित्यमात्मानं प्राणमभिप्राप्नुवन्ति । स हि संवत्सरः कालात्मा
 अविदुषां निरोधः । ननुप्राप्तिमर्थ एष श्रेयो मंत्रः ॥

पंचपादं पितरं हादृशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अधेमं अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे पदर आहुरपितमिति ॥११॥

पञ्चपादं पञ्चर्तवः पादा इवास्य संवत्सरात्मन आदित्यस्य, तैरसौ पादैरिवर्तुभिरावर्तते । हेमंतसिधिरावेकीकृत्येयं कृत्पना । पितर सर्वस्य जनयितृत्वा-
त्पितृत्वं तस्य । तं द्वादशाकृति द्वादश मासा आकृतयोज्वयवा आकरणं वा
अवयविकरणमस्य द्वादशमासैस्त्वं द्वादशाकृति, दिवो सुलोकात्पर ऊर्ध्वेऽधं स्थाने
तृतीयस्यां दिवात्यर्थः । पुरीषिणं पुरीषवन्तमुदकवन्तमाहुः कालविदः । अथ
तमेवान्य इम उ परे कालविदो विचक्षणं निपुणं सर्वज्ञं सप्तचक्रे सप्तहयरूपे चक्रे
संततगतिमति कालात्मनि पडरे पट्टुमत्स्याहुः सर्वमिदं जगत्कथयन्ति । अपि-
तमरा हव रथनाभौ निविष्टमिति । यदि पञ्चपादो द्वादशाकृतिर्यदि वा सप्तचक्रः
पडरः सर्वथापि संवत्सरः कालात्मा प्रजापतिश्चन्द्रादित्यलक्षणो जगतः कारणम् ॥

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणस्तस्मादेत ऋषयः
शुक्ल इष्टं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥१२॥

यस्मिन्निदं धितं विश्वं स एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः स्वावयवे मासे
कृत्स्नः परिसमाप्यते । मासो वै प्रजापतिर्यथोक्तलक्षण एव मिथुनात्मकः । तस्य
मासात्मनः प्रजापतेरेको भागः कृष्णपक्षो रयिरष्टं चंद्रमा, अपरो भागः शुक्लः
शुक्लपक्षः प्राण आदित्योऽस्तामिर्यस्माच्छुद्धपक्षात्मानं प्राणं सर्वमेव पश्यन्ति,
तस्मात्प्राणदर्शिन एत ऋषयः कृष्णपक्षेऽपीष्टं यागं कुर्वन्तः शुक्लपक्ष एव कुर्व-
न्ति । प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्तर्न दृश्यते यस्मात् । इतरे तु प्राणं न पश्यन्ती-
त्यदर्शनलक्षणं कृष्णात्मानमेव पश्यन्ति । इतर इतरस्मिन्कृष्णपक्ष एव कुर्वन्ति
शुक्ले कुर्वन्तोऽपि ॥

अहोरात्रौ वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते
प्रस्कंदन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्वात्रौ रत्या संयुज्यन्ते
॥१३॥

सोऽपि मासात्मा प्रजापतिः स्वावयवेऽहोरात्रे परिसमाप्यते अहोरात्रौ
वै प्रजापतिः पूर्ववत् । तस्याप्यहरेव प्राणोऽस्तामी रात्रिरेव रयिः पूर्ववदेव, प्राणं
अहोरात्रमात्रं वा एते प्रस्कंदन्ति निर्गमयन्ति शोषयन्ति वा स्वात्मनो विच्छि-
द्यापनयन्ति । के । ये दिवाहनि रत्या रतिकारणभूतया सह स्त्रिया संयुज्यन्ते
मैथुनमाचरन्ति मूढाः । यत एवं तस्मात्तन्न कर्तव्यमिति प्रतिषेधः प्रासंगिकः ।
यद्वात्रौ संयुज्यन्ते रत्या ऋतौ ब्रह्मचर्यमेव तदिति प्रशस्तत्वाद्वात्रौ भार्यागमनं

कर्तव्यमिति । अयमपि प्रासंगिको विधिः । प्रकृतं सूच्यते सोऽहोरात्रात्मकः
प्रजापतिर्ब्राह्म्यवाद्यन्नात्मना व्यवस्थितः एवं क्रमेण परिणम्य ॥

असं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्देतस्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥१४॥

तदन्नं वै प्रजापतिः । कथम् । ततस्तस्माद् वै रेतो नृवीजं तत्प्रजाकारणं
तस्माद्योपिति सिक्वादिमा मनुष्यादिलक्षणाः प्रजाः प्रजायन्ते यत्पृष्ठं कुतो ह वै
प्रजाः प्रजायन्त इति । तदेवं चंद्रादित्यमिधुनादिक्रमेषु अद्वारान्त्रान्तेनाक्षरतोद्वा-
हेणैमाः प्रजाः प्रजायन्त इति निर्णीतम् ॥

तद्ये ह वै ताम्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुखादयन्ते । तेषामेवैष
ग्रहलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

तत्तत्प्रव मति ये गृहस्थाः 'ह वै' इति प्रसिद्धस्मरणार्थं निपाताः ।
 तत्प्रज्ञापनेन नमृता भार्यागमनं चरन्ति कुर्वन्ति तेषां दृष्टं फलमिदम् । किम् ।
 ते मिथुनं पुत्रं दुहितरं चोत्पादयन्ते । अदृष्टं च फलमिष्टापूर्तदत्तकारिणां तेषामेवैष
 यथाद्रमणो ब्रह्मलोकः पितृयाणलक्षणे, येषां तपः स्नातकत्रनादीनि, ब्रह्मचर्यं
 कृत्वावभ्यत्र मिथुनागमाचरणं ब्रह्मचर्यम् । येषु च सत्यमनुतवर्जनं प्रतिष्ठितमभ्य-
 भिचारितया वर्तते नित्यमेव ॥

तेषामर्मा विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥१६॥
इति प्रथमः प्रश्नः ॥

यन्तु पुनरादित्यौपलक्षित उन्नयनः प्राणात्मभावो विरजः शुद्धो न
चंद्रमन्त्रलोपप्रजन्यलो श्रद्धाश्रयादियुक्तोऽर्गो तथा केषामित्युच्यते- यथा गृह-
स्थानामनेकविधदमन्यकहारप्रयोजनवत्वाजिज्ञासां कौटिल्यं यक्रभावोऽवश्यंभावि
तथा न येषु जिज्ञासुः । यथा च गृहस्थानां क्रीडानमार्दिनमित्तमवृत्तमवर्जनीयं
तथा न येषु तत्र, तथा माया गृहस्थानामिव न येषु विद्यते । माया नाम बहि-
रन्यधात्मानं प्रकाशमान्यथैव कार्यं करोति सा माया मिथ्याचाररूपा । मायेत्ये-
वमादयो दोषा येष्वधिकारिषु ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिधुषु निमिन्नाभावात् विद्यन्ते
तस्मात्तदनुत्पन्नैव तेषामर्गो विरजो ब्रह्मत्येक इत्येषा ज्ञानयुक्तकर्मवृत्ता गतिः ।
युवोऽन्तु ब्रह्मत्येकः केवलसमिन्नां चंद्रलक्षण इति ॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥

॥ द्वितीयः प्रश्नः ॥

प्राणोऽन्ता प्रजापतिरित्युक्तम् । तस्य प्रजापतित्वमतृन्तं चास्मिन्शरीरेऽन्-
धारयितव्यमित्ययं प्रश्न आरभ्यते—

अथ हैनं भागवो वैदभिः पप्रच्छ । भगवन्कल्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते
कतर पृतप्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥१॥

अथानंतरं ह किलैनं भागवो वैदभिः पप्रच्छ । हे भगवन्कल्येव देवाः
प्रजां शरीरलक्षणां विधारयन्ते विशेषेण धारयन्ते । कतरं बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिय-
विभक्तानामेतत्प्रकाशनं स्वमाहात्म्यप्रख्यापनं प्रकाशयन्ते कांऽसौ पुनरेषां वरिष्ठः
प्रधानः कार्यकरणलक्षणानामिति ॥

तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी
वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य वि-
धारयामः ॥२॥

एवं पृष्ठवते तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः
पृथिवीत्येतानि पंच महाभूतानि शरीरारंभकाणि वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रमित्यादीनि
कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणि च । कार्यलक्षणाः करणलक्षणाश्च ते देवा आत्मनो माहात्म्यं
प्रकाश्याभिवदन्ति स्पर्धमाना अहंश्रेष्ठनार्य । कथं वदन्ति । वयमेतद्वाणं कार्यकरण-
संघातमवष्टभ्य प्राप्तादमिव स्तंभादयोऽविशिष्टिलाकृत्य विधारयामो विस्पष्टं
धारयामः । नयैवैकेनायं संघातो भिद्यत इत्येवैकस्याभिप्रायः ॥

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानं प्रवि-
भज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति तेऽब्रह्मधाना बभूवुः ॥३॥

तानेवमभिमानवतौ वरिष्ठौ मुख्यः प्राण उवाचोक्तवान् । मा मैवं
मोहमापद्य अविवेकतया अभिमानं मा कुरुत यस्मादहमेवैतद्वाणमवष्टभ्य विधार-
यामि पंचधात्मानं प्रविभज्य प्राणादिगुप्तिभेदं स्वस्य कृत्वा विधारयामि इत्युक्तवति
च तस्मिन्नेऽब्रह्मधाना अप्रलयवन्तो बभूवुः कथमेतदेवमिति ॥

/ सोऽभिमानादूर्ध्वलोकामत इव तस्मिन्नुत्थामत्यधेतरे सर्वं पयोऽक्रामन्ते
तस्मिन् प्रतिष्ठमाने सर्वं एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकररामानयुक्ता-
मन्तं सर्वां पयोऽक्रामन्ते तस्मिन् प्रतिष्ठमाने सर्वां एव प्रातिष्ठन्त एव

वाह्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति ॥४॥

म च प्राणस्तेषामध्रद्धानतामालक्ष्य अभिमानादूर्ध्वमुत्कामत इवेदमुत्काम-
न्तवानिव सरोषाक्षिरपेक्षः । तस्मिन्नुत्कामति यदृत्तं तत् दृष्टान्तेन प्रत्यक्षीकरोति ।
तस्मिन्नुत्कामति मत्प्रधानंतरमेवेतरे भवं एव प्राणाधश्चुरादय उन्कामन्त उच्चरु-
मिरे । तस्मिन् प्राणे प्रतिष्ठमाने तूष्णा भवत्यनुत्कामति सति सर्व एव प्रातिष्ठन्ते
तूष्णा ध्ययधिता अभूवन् । तत्तत्र यथा लोके मक्षिका मधुकराः स्वराजानं मधु-
करराजानमुत्कामन्ते प्रति सर्वा एवोत्कामन्ते तस्मिन् प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्राति-
ष्ठन्ते प्रतितिष्ठन्ति । यथायं दृष्टान्त एवं वाह्मनश्चक्षुः श्रोत्रं चेत्यादयस्त उत्स-
ज्याध्रद्धानतां, बुद्ध्या प्राणमाहात्म्यं प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति स्तुवन्ति ॥

एषोऽग्निन्पत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुः । एष पृथिवी
रयिर्देवः सद्ममधामृतं च यत् ॥५॥

कथम्— एष प्राणोऽग्निः संस्तपति ज्वलति । तथैष सूर्यः सन्प्रकाशते ।
तथैष पर्जन्यः सन्वर्षति । किञ्च मघवानिन्द्रः सन्प्रजाः पालयति जिघांसत्यमुररक्षां-
सि । एष वायुरावहप्रवहादिभेदः किं चैष पृथिवी रयिर्देवः सर्वस्य जगतः सन्मू-
तममदमूर्तं चामृतं च यद्वानां स्थितिकारणम् ॥

अरा इव रथनाभा प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्र वक्ष्य च ॥६॥

किंवहुना, अरा इव रथनाभा ध्रुवादि नामान्तं सर्वं स्थितिकाले प्राणे एव
प्रतिष्ठितम् । तथर्चो यजूंषि सामानीति त्रिविधा मंत्रास्तत्साध्यश्च यज्ञः क्षत्रं च
मर्वम्य पालयितुं तत्र च यज्ञादिर्मरुतृत्वेऽधिकृतं चैष एव प्राणः सर्वम् ॥

प्रजापतिश्चरमि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा
बलिं हरन्ति यः प्राणः प्रतितिष्ठमि ॥७॥

किञ्च— यः प्रजापतिरापि म त्वमेव गर्भे चरमि, पितृमांनुध प्रतिरूपः
सन्प्रतिजायमे, प्रजापतिन्त्वादिव प्राणैव सिद्धं तव मातृपितृत्वम् । सर्वदेहेदेहाकृति-
च्छन्नः एकः प्राणः सर्वान्मागीन्वर्षः । तुभ्यं त्वदर्थं या इमा मनुष्याद्याः प्रजास्तु
हे प्राण चक्षुरादिद्वारैर्बलिं हरन्ति, यस्त्वं प्राणश्चक्षुरादिभिः सह प्रतितिष्ठमि सर्व-
भारिणेषु अतस्तुभ्यं बलिं हरन्तीति युक्तम् । भोक्तारि यतस्त्वं तथैवान्यतस्त्वं
भोग्यम् ॥

देवानामग्निं वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा । ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वागिरसामग्निं ॥८॥

किंच देवानामग्निं द्वादीनामग्निं भवसि त्वं वह्नितमो हविषा प्रापयितुमः । पितॄणां नां दीमुखे धादे या पितॄभ्यो दीयते स्वधानं सा देवप्रदानमेपक्ष्य प्रथमा भवति । तस्या अपि पितॄभ्यः प्रापयिता त्वमेवेत्यर्थः । किंच ऋषीणां चक्षुरादीनां प्राणानामथर्वागिरसो अगिरसभूतानामथर्वाणां तेषामेव “प्राणो वाथर्वा” इति श्रुतेः । चरितं चेष्टितं सत्यमवितथं देहधारणाद्युपकारलक्षणं त्वमेवासि ॥

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वमंतरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥९॥

किंच—इन्द्रः परमेश्वरस्त्वं हे प्राण, तेजसा वीर्येण रुद्रोऽसि संहारजगत् । स्थितौ च परि समंताद्रक्षिता पालयिता परिरक्षिता त्वमेव जगतः सौम्येन रूपेण । त्वमंतरिक्षेऽजस्रं चरसि उदयान्तमयाभ्यां सूर्यस्त्वमेव च सर्वेषां ज्योतिषां पतिः ॥

यदा त्वमभिवर्षस्त्वधेमाः प्राणते प्रजाः । भानंदरूपास्तिष्ठन्ति कामाधार्तं भाषिष्यतीति ॥१०॥

यदा पर्जन्यो भूवाभिवर्षसि त्वमथ तदार्तं प्राप्येमाः प्रजाः प्राणते प्राणचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । अथवा हे प्राण ते तवेमाः प्रजाः स्वात्मभूताः त्वदन्नसंवर्धिताः त्वदभिवर्षणदर्शनमात्रेण चानंदरूपाः सुरां प्राप्ता इव सत्त्वास्तिष्ठन्ति । कामायेच्छातोऽन्नं भाषिष्यतीत्येवमभिप्रायः ॥

मातृस्त्वं प्राणैर्कपिरक्षा विश्वस्य सत्पतिः । वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्च नः ॥११॥

किंच—प्रथमजत्वादन्यस्य संस्कर्तुरभावादसंस्कृतो मातृस्त्वं, स्वभावत एव शुद्ध इत्यभिप्रायः । हे प्राणैर्कपिस्त्वमथर्वणानां प्रसिद्ध एकपिनामामिः सन्नत्ता सर्वहविषाम् । त्वमेव विश्वस्य सर्वस्य सतो विद्यमानस्य पतिः सत्पतिः । साधुर्वा पतिः सत्पतिः । वयं पुनराद्यस्य तवादनीयस्य हविषो दातारः । त्वं पिता मातरिश्च हे मातरिश्चोऽम्माकम् । अथवा मातरिश्चो वायोः पिता त्वम् । अतश्च सर्वस्यैव जगतः पितृत्वं सिद्धम् ॥

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या ध्रोत्रे या च चक्षुषि । या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोक्षयामी ॥१२॥

किं बहुना, या ते त्वदीया तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता वक्तृत्वेन वदनचेष्टां कुर्वती । या श्रोत्रे या च चक्षुषि या च मनसि संकल्पादिव्यापारेण संतता समनुगता तनूः तां शिवां शान्तां कुरु, मोत्कर्मास्तक्रमणेनाशिवां मा कार्षी-
रित्यर्थः ॥

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् । मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञा च विधेहि न इति ॥१३॥

किं बहुना— अस्मिन्क्षोके प्राणस्यैव वशे सर्वमिदं यत्किञ्चिदुपभोगजातं त्रिदिवे तृतायस्यां दिवि च यत्प्रतिष्ठितं देवाद्युपभोगलक्षणं तस्यापि प्राण एव-
शिता रक्षिता । अतो मातेव पुत्रानस्मान् रक्षस्व पालयस्व । त्वन्निर्मिता हि ब्राह्मणः क्षात्र्यश्च धियन्तास्त्वं श्रीश्च धियश्च प्रज्ञा च त्वरित्यतिनिर्मितां विधेहि नो विधत्सेत्यर्थः । इत्येवं सर्वात्मतया वागादिभिः प्राणैः स्तुत्या गमितमहिमा प्राणः प्रजापतिरेवेत्यवधृतम् ॥ इति द्वितीयः प्रश्नः ॥

॥ तृतीयः प्रश्नः ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन्कुत एव प्राणो जायते कथमायात्यस्मिन्शरीरे आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥१॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । प्राणैः क्षेत्रं निर्धारिततत्त्वः उपलब्धमहिमाणि संहतत्वात्स्मादस्य कार्यत्वं, अतः पृच्छामि । भगवन्कुतः कस्मात्कारणादिप यथावधृतः प्राणो जायते । जातश्च कथं केन वृत्तिविशेषेण आयात्यस्मिन्शरीरे । किन्निमित्तकमस्य शरीरग्रहणमित्यर्थः । प्रविष्टश्च शरीरे आत्मानं वा प्रविभज्य प्रविभागं कृत्वा कथं केन प्रकारेण प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । केन वा वृत्तिविशेषेणास्माच्छरीरादुत्क्रमत उत्क्रमति । कथं बाह्यमभिभूतमधि-
दैवतं चाभिधत्ते धारयति, कथमध्यात्ममिति धारयतीति शेषः ॥

तस्मै ॥ होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥२॥

एवं पृष्टस्तस्मै स होवाच आचार्यः । प्राण एव तावत् दुर्विज्ञेयत्वाद्विप-
मप्रभार्हः, तस्यापि अन्गादि त्वं पृच्छसि, अनोऽतिप्रश्नान्पृच्छसि । ब्रह्मिष्ठोऽ-

सीत्यतिशयेन त्वं ब्रह्मविदस्तुष्टोऽहं, तस्मात्ते तुभ्यं अहं ब्रवीमि यत्पृष्टं
शृणु ॥

आत्मन एव प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छायेतस्मिन्नेतदाततं मनो-
कृतेनायात्यस्मिन्शरीरे ॥३॥

आत्मनः परस्मात्पुरुषादक्षरात्सत्यादेव उक्तः प्राणो जायते । कथमि-
त्यत्र दृष्टान्तः । यथा लोक एषा पुरीषे शिरपाण्यादिलक्षणे निमित्ते छाया
नैमित्तिकी जायते, तद्वदेतस्मिन्ब्रह्मण्येतत्प्राणाद्यं छायास्थानीयमवृत्तहृषं तत्त्वं
सत्ये पुरुष आततं समर्पितमित्येतत् । छायेव देहे मनोकृतेन मनः संकल्प-
च्छादिनिष्पन्नकर्मनिमित्तेनेत्येतत् । वक्ष्यति हि 'पुण्येन पुण्यं' इत्यादि ।
'तदेव सक्तः सह कर्मणैति' इति च श्रुत्यंतरात् । आवासागच्छत्यस्मि-
न्शरीरे ॥

यथा सप्ताडेवाधिकृतान्विनियुक्त एतान्प्रामानेतान्प्रामानभित्तिष्ठन्वे-
त्येवमेवैव प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥४॥

यथा येन प्रकारेण लोके राजा सप्ताडेव प्रामादिष्वधिकृतान्विनियुक्ते ।
कथम् । एतान्प्रामानेतान्प्रामानभित्तिष्ठन्वेति । एवमेव यथार्थं दृष्टान्तः । एव
मुख्यः प्राण इतरान्प्राणान्चक्षुरादीनान्मभेदांश्च पृथक्पृथगेव यथाम्थानं संनिधत्ते
विनियुक्ते ॥

पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुरनासिकाभ्यां प्राणः मध्यं प्रातिष्ठते मध्ये
तु समानः । एव ह्येतदुत्तमर्धं समं नयति तस्मादेताः सप्ताक्षिपो भवन्ति ॥५॥

तत्र विभागः— पायूपस्थे पायुश्चोपस्थश्च पायूपस्थे तस्मिन् । अपान-
मात्मभेदं मूत्रपुरीषाद्यपनयनं कुर्वन्तिष्ठति संनिधते । तथा चक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च
श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिन्चक्षुःश्रोत्रे । मुग्गनाभिक्रम्यां मुग्गनासिके मुखं च
नासिका च ताभ्यां मुरनासिकाभ्यां निर्गच्छन्प्राणः स्वयं सप्ताटस्थानीयः
प्रातिष्ठते प्रातिनिष्ठति । मध्ये तु प्राणापानयोः स्थानयोर्नाभ्याम् । गमानोऽशितं
पीतं च गमं नयतीति गमानः । एव हि यस्माद्यदेतत् हुतं भुक्तं पीतं चात्मा
प्रक्षिप्तमन्नं समं नयति, तस्मादशितपीतनादमेरादयोन् हृदयदेशं प्रामादेताः
सप्तगंख्याका अर्धयो द्वाप्तयो निर्गच्छन्त्यो भवन्ति । द्वापेण्यप्राणद्वारा दर्शन-
श्रवणादिलक्षणरूपादिविषयप्रज्ञासा इत्यभिप्रायः ॥

हृदि ह्येव आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमैकैकस्या
द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥६॥

हृदि ह्येव पुंडरीकाकारमांसपिण्डपरिच्छिन्ने हृदयाद्यश्च एव आत्मा आ-
त्मना संयुक्तो लिङ्गात्मा जीवात्मेत्यर्थः । अत्रास्मिन्हृदय एतदेकशतमेकोत्तरशतं
संख्यया प्रधाननाडीनां भवति । तासां शतं शतमैकैकस्याः प्रधाननाड्या भेदाः
पुनरपि द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिर्द्वे द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि, सहस्राणां
द्वासप्ततिः, प्रतिशाखानाडीसहस्राणि प्रतिप्रतिनाडीशतं संख्यया प्रधाननाडीनां
सहस्राणि भवन्ति । आसु नाडीषु व्यानो वायुश्चरति । व्यानो व्यापनात् ।
आदित्यादिय रश्मयो हृदयात्सर्वतो गामिनीभिर्नाडीभिः सर्वदेहं संव्याप्य व्यानो
वर्तते । संधिस्कंधमर्मदेशेषु विशेषेण प्राणापानवृत्त्योश्च मध्ये उक्तवृत्तिर्षी-
र्यवत्कर्मकर्ता भवति ।

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामे-
व मनुष्यलोकम् ॥७॥

अथ या तु तत्रैकशतानां नाडीनां मध्ये ऊर्ध्वगा सुपुम्नाख्या नाडी
तथैकयोर्ध्वः सशुदानो वायुः आपादतलमस्तकवृत्तिः संचरन्पुण्येन कर्मणा
शास्त्रविहितेन पुण्यं लोकं देवादिस्थानलक्षणं नयति प्रापयति । पापेन तद्वि-
परितेन पापं नरकं तिर्यग्योन्यादिलक्षणम् । उभाभ्यां समप्रधानाभ्यां पुण्यपा-
पाभ्यामेव मनुष्यलोकं नयतीत्यनुवर्तते ॥

आदित्यो ह वै वाह्यः प्राण उदयस्येव ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः ।
पृथिव्यां वा देवता सैषा पुरुषस्त्रापानमवष्टभ्यांतरा यदाकाशः स समानो
वायुर्ध्मातः ॥८॥

आदित्यो ह वै प्रसिद्धो ह्यधिदैवतं वाह्यः प्राणः स एव उदयत्युद्गच्छति ।
एव ह्येनमाध्यात्मिकं चक्षुषि भवं चाक्षुषं प्राणं प्रसृशेनानुगृह्णानो रूपोपलब्धौ
चक्षुष आलोकं कुर्वन्नित्यर्थः । तथा पृथिव्यामभिमानिनी या देवता प्रसिद्धा
सैषा, पुरुषस्त्रापानमपानवृत्ति अवष्टभ्याकृष्य वर्ध्याकृत्याश्च एवापकर्षणेनानुग्रहं
कुर्वती वर्तत इत्यर्थः । अन्यथा हि शरीरं गुरुत्वात्पतेत्सावकाशे बोद्धच्छेत् ।
यदेतदंतरा मध्ये वावापृथिव्यार्य आकाशस्तत्स्थो वायुराकाश उच्येत । मंचस्थवत् ।
स समानः समानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यर्थः । समानस्यान्तराकाशस्थत्वसामान्यात्

सामान्येन च यो बाह्यो वायुः स व्याप्तिसामान्याद्व्यानो व्यानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यभिप्रायः ॥

तेजो ह वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः ॥९॥

यद्वाच्यं ह वै प्रसिद्धं सामान्यं तेजस्तच्छरीर उदान उदानं वायुमनुगृह्णाति स्वेन प्रकाशेनेत्यभिप्रायः । यस्मात्तेजःस्वभावो बाह्यतेजोऽनुगृहीतः उत्क्रातिकर्ता तस्माद्यदा लौकिकः पुरुषः उपशान्ततेजा भवति । उपशान्तं स्वाभाविकं तेजो यस्य सः । तदा तं क्षीणायुषं मुमुषुं विद्यात् । स पुनर्भवं शरीरान्तरं प्रतिपद्यते । कथं, सहेन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः प्रविशद्विर्वाणादिभिः ॥

यश्चित्तेनैव प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः । सहारमना यथा-संकल्पितं लोकं नयति ॥१०॥

मरणकाले अविच्छिन्नो भवति तेनैव जीवः चित्तेन संकल्पेनेन्द्रियैः सह प्राणं मुख्यप्राणवृत्तिमायाति । मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्तिः सन्मुख्यया प्राणरूपैवावतिष्ठत इत्यर्थः । तदा हि वदन्ति ज्ञातव्य उच्छ्वसिति जीवतीति । स च प्राणस्तेजमोदानवृत्त्या युक्तः सन्सहारमना स्वामिना भोक्त्रा स एवमुदानवृत्त्यैव युक्तः प्राणस्तं भोक्तारं पुण्यपापकर्मवशाद्यथासंकल्पितं यथाभिप्रेतं लोकं नयति प्रापयति ॥

य एवं विद्वान्प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति तदेव श्लोकः ॥११॥

यः कश्चिदेवं विद्वान्यधौक्तविशेषणैर्विशिष्टमुत्पत्त्यादिभिः प्राणं वेद जानाति तस्यैवं फलमैहिकमाभुषिकं चोच्चरते । न हास्य नैवास्व विदुषः प्रजा पुत्रपौत्रादिलक्षणा हीयते चिच्छद्यते । पतिते च शरीरे प्राणसायुज्यतया अमृतोऽमरणधर्मा भवति । तदेतन्मित्रार्थे संक्षेपादिभाष्यक एव श्लोको मंत्रो भवति ॥

उत्पत्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पंचधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥१२॥ इति तृतीयः प्रश्नः ॥

उत्पत्ति परमात्मनः प्राणस्यायतिमागमनं मनोवृत्तेनास्मिन्शरीरे स्थानं स्थितिं च पायूपस्थादिस्थानेषु विभुत्वं च स्वाम्यमेव मग्नाडिव प्राणवृत्तिभेदाना

पंचधा स्थापनम् । बाह्यमादित्यादिरूपेणाप्यान्मं चैव चक्षुराद्याकारिणावस्थानं
विनायैवं प्राणमश्नतमश्नुत इति । विनायाश्नतमश्नुत इति द्विवचनं प्रभार्थपरि-
समाप्त्यर्थम् ॥ इति तृतीयः प्रश्नः ॥

॥ चतुर्थः प्रश्नः ॥

अथ हेनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन्पुरी कानि
स्वपन्ति कान्यस्मिन्नाप्रति कतर एव देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतान्मुने मयति
कस्मिन्नु तथैव संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥१॥

अथ हेनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ प्रश्नत्रयेणापरविद्यागोचरं भवं परिम-
माप्य संसारं व्यावृत्तविषयं साध्यसाधनलक्षणमनित्यम् । अथेदानीं साध्यगा-
धनविलक्षणे अप्राणममनेगोचरमर्नाद्रियविषयं शिवं शान्तमयिहृत्तमक्षरं मलं
परविद्यागम्यं पुरुषाख्यं गवाक्षाभ्यन्तरमजे वक्ष्यमित्युत्तरं प्रश्नत्रयमारभ्यते ।
तत्र सुदीप्तादिबोमः यस्मात्परादक्षरात्सर्वं भावा विस्फुलिगा इव जायन्ते तत्र
चैवापि यन्तीत्युक्तं द्वितीये मुंडके । के ते सर्वे भावा अक्षराद्विस्फुलिगा इव वि-
भज्यन्ते । कथं वा विभक्ताः सन्तस्तत्रैवापि यन्ति । किलक्षणं वा तदक्षरमिति ।
एतद्विषयबोधना प्रभानुद्गावयनि-भगवन्नेतस्मिन्पुरी शिरःपाण्यादिमि कानि
करणानि स्वपन्ति त्वां कुर्वन्ति स्वव्यापारादुपरमन्ते । कानि चाग्निग्जाप्रति
जागरणमनिद्रावस्थां स्वव्यापारं कुर्वन्ति । कतरः कार्यकरणलक्षणयोरैव देवः
स्वप्नान्पश्यति । स्वप्नो नाम जाग्रद्दर्शनाच्चिह्नस्य जाग्रद्वदेतःशरीरे यद्दर्शनम् ।
तर्हि कार्यलक्षणेन देवेन निर्वर्त्यते, किंवा करणलक्षणेन केनचित्त्वभिप्रायः ।
उपरते च जाग्रत्स्वप्नव्यापारे यत्प्रसन्नं निरायासलक्षणमनाबाधं सुखं कस्यैतद्ग-
वति । तस्मिन्काले जाग्रत्स्वप्नव्यापारादुपरताः सन्तः कस्मिन्नु मयं मय्यगेकी-
भूताः संप्रतिष्ठिताः । मधुनि रसवत्समुदप्रविष्टनयादिवच्च विवेकानर्हाः प्रतिष्ठिता
भवन्ति संगताः संप्रतिष्ठिता भवन्तीत्यर्थः । ननु न्यस्तदात्रादिकरणवत्स्वव्यापा-
रादुपरतानि पृथक्पृथगेव स्वात्मन्यवतिष्ठन्त इत्येतद्युक्तं, कुतः प्राप्तिः सुप्तपुरु-
षाणां करणानां कस्मिन्निदेकाभावगमनाशंकायाः प्रष्टुः ? युक्तं त्वाशंका । यतः
संहृतानि करणानि स्वाम्बधानि परतंत्राणि च जाग्रद्विषये । तस्मान्वापेऽपि

मंहतानां पारतन्त्र्येणैव कस्मिंश्चित्संगतिर्न्याय्येति । तस्मादाशंकानुरूप एव प्रश्नो-
ऽयम् । अत्र तु कार्यकरणसंघातो यस्मिंश्च प्रलेनः सुपुत्रप्रलयकालयोः तद्विशेषं
पुमुत्सोः स को नु स्यादिति कस्मिन्सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्याप्तं गच्छतः सर्वा
एतस्मिंस्तेजोमण्डले एकीभवन्ति ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं
परे देवे मनस्येकी भवति । तेन तर्ह्यप्य पुरुषो न शृणोति न पश्यति न
जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते
नेपायते स्वपितीत्याचक्षते ॥२॥

तस्मै स होवाचाचार्यः । शृणु हे गार्ग्य यस्मिन् पृष्ठम् । यथा मरीचयो
रदमयोऽर्कस्यादित्यस्य अस्तमदर्शनं गच्छतः सर्वा अशेषत एतस्मिंस्तेजोमण्डले
तेजोराशिरूपे एकीभवन्ति विवेकानर्हस्वमविशेषतां गच्छन्ति, ताः मरीचयस्तस्मै-
वार्कस्य पुनः पुनरुदयत उद्गच्छतः प्रचरन्ति विक्षीर्यन्ते । यथायं दृष्टान्तः, एवं
ह वै तत्सर्वं विषयैर्द्रियादिजातं परे प्रकृष्टे देवे द्योतनवति मनसि, चक्षुरादिदे-
वानां मनस्तन्त्रत्वात्परे देवो मनः तस्मिन्प्रकाल एकीभवति, मण्डले मरीचि-
वदविशेषतां गच्छति । जिजागारिषोश्च रश्मिवन्मण्डलान्मनस एव प्रचरति स्व-
ध्यापाराय प्रतिष्ठते । यस्मात्प्रकाले श्रोत्रादीनि शब्दाद्युपलब्धिकरणानि
मनस्येकीभूतानीव करणव्यापारादुपरतानि तेन तस्मात्तर्हि तस्मिन्व्यापकाले एव
देवदत्तादिलक्षणः पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते
नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते ॥ इयायते स्वपितीत्याचक्षते लौकिकाः ॥

प्राणाग्रय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो
ऽन्नाहार्यपचनो ब्रह्मार्हपत्याध्वणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥३॥

सुप्तवस्तु श्रोत्रादिषु करणेभ्यस्तस्मिन्पुरे नवद्वारे देहे प्राणाग्रयः प्राणा एव
पंच वायवोऽग्रय इवाग्रयो जाग्रति । अग्निगामान्यं हि आह— गार्हपत्यो ह वा
एषोऽपानः । कपमित्याह— यस्माद्गार्हपत्यादग्नेरग्निहोत्रकाले इतरोऽग्निराहवनीयः
प्रणीयते । प्रणयनाद्वर्णीयतेऽस्मादिति प्रणयनो गार्हपत्योऽग्निः । तथा सुप्रम्यापा-
नघृतेः प्रणीयते इव प्राणो मुखनासिकाभ्यां संचरत्यत आहवनीयस्थानीयः प्राणः ।
व्यानस्तु हृदयादक्षिणमुखिरद्वारेण निर्गमादक्षिणदिकसंभवाद्वाह्वार्यपचनो दक्षि-
णः ॥

गन्धतन्मात्रा । तथापश्चापोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा च । वायुश्च वायुमात्रा च । आकाशश्चाकाशमात्रा च । स्थूलानि च सूक्ष्माणि च भूतानीत्यर्थः । तथा चक्षुर्धेन्द्रियं रूपं च द्रष्टव्यं च । श्रोत्रं च श्रोतव्यं च । घ्राणं च घ्रातव्यं च । रसश्च रसयितव्यं च । त्वञ्च स्पर्शयितव्यं च । वाक्च वक्तव्यं च । हस्ती च आदातव्यं च । उपस्थश्च आनन्दयितव्यं च । पायुश्च विसर्जयितव्यं च । पादौ च गंतव्यं च । बुद्ध्यादियाणि कर्मेन्द्रियाणि तदर्थाश्चोक्ताः । मनश्च पूर्वोक्तम् । मन्तव्यं च तद्विषयः । बुद्धिश्च निश्चयात्मिका । बोद्धव्यं च तद्विषयः । अहंकारश्चाभिमानलक्षणमन्तःकरणम् । अहंकर्तव्यं च तद्विषयः । चित्तं च चेतनायुतः-करणम् । चेतयितव्यं च तद्विषयः । तेजश्च त्वगिन्द्रियव्यतिरेकेण प्रकाशविशिष्टा या त्वक् । तया निर्भास्यो विषयो विद्योतयितव्यम् । घ्राणश्च सूत्रं यदाचक्षते तेन विधारयितव्यं सम्प्रयनीयम् । सर्वं हि कार्यकरणजातं पाराध्यै न संहतं नाम-रूपात्मकमेतावदेव ॥

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥९॥

अतः परं यदात्मरूपं जलसूर्यकादिवद्भोक्तृत्वकर्तृत्वेनेहानुप्रविष्टम्—एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा, विज्ञानं विज्ञानमतेऽनेनेति करणभूतं बुद्ध्यादि, इदं तु विज्ञानातीति विज्ञानं कर्तृकारक-रूपं तदात्मा तत्त्वभावो विज्ञातृत्वभाव इत्यर्थः । पुरुषः कार्यकरणसंघानोक्तोपाधिपूरणात्पुरुषः । स च जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बस्य सूर्यादिप्रवेशवज्रगदाधारशोपे परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेव श्लोकः ॥१०॥

तदेकत्वविदः फलमाह—परमेवाक्षरं वक्ष्यमाणविशेषणं प्रतिपद्यत इति । एतदुच्यते—स यो ह वै तत्सर्वविषणाविनिर्मुक्तोऽच्छायं तमोर्वर्जितम् । अशरीरं नामरूपसर्वोपाधिशरीरवर्जितम् । अलोहितं लोहितादिसर्वगुणवर्जितम् । यत एवमतः शुभ्रं शुद्धं सर्वविशेषणरहितत्वात् । अक्षरं सत्यं पुरुषाख्यम् । अप्राणम-मनेगोचरं शिवं शान्तं सवाद्याभ्यन्तरमञ्जं वेदयते विज्ञानानि यस्तु सर्वत्वागी सोम्य, स सर्वज्ञो न तेनाविदिनं किञ्चिन्भवति । पूर्वमविद्यया अतर्पज आमी-

गुणतिथ्याऽविद्यापनये सर्वो भवति । तदभिन्नं एष श्लोको मंत्री भवति,
उक्तार्थसंग्राहकः ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र ।
तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥११॥ इति
चतुर्थः प्रश्नः ॥

विज्ञानात्मा, सह देवैश्चान्वादिभिः प्राणाद्यधुरादयो भूतानि पृथिव्या-
दीनि संप्रतिष्ठन्ति प्रविशन्ति यत्र यस्मिन्नक्षरे, तदक्षरं वेदयते यस्तु हे सोम्य
प्रियदर्शन, स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेश आविशतीत्यर्थः ॥ इति चतुर्थः प्रश्नः ॥

॥ पंचमः प्रश्नः ॥

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ । अथेदानीं परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेन
ॐकारस्योपासनविधित्सया प्रश्न आरभ्यते—

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै सद्ब्रह्ममनुष्येषु
प्रायणान्तमोकारमभिध्यायीत । कतमं याव स तेन लोकं जयतीति ॥१॥

त यः कश्चिद् वै भगवन्मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये तदनुत्तमिव
प्रायणान्तं मरणान्तं यावज्जीवमित्येतत् । ॐकारमभिध्यायीत आभिमुख्येन
चित्तयेत् । ब्राह्मविषयेऽप्युपसंहृतकरणः, समाहितचित्तो भगवन्नावेशितब्रह्म-
भाव ओंकारे, आत्मप्रत्ययसंतानाविच्छेदो भिन्नजातीयप्रत्ययान्तरादिलीकृतो
निर्नातस्पर्धापक्षिरासमोऽभिध्यावशब्दार्थः । सत्यब्रह्मचर्याहिंसाऽपरिग्रहत्यागसं-
न्यासशौचसंतोषामायावित्वाद्यनेकयमनियमानुगृहीतः स एवं यावज्जीवव्रत-
धारणः । कतमं याव अनेके हि ज्ञानकर्मभिर्जेतव्या लोकास्तिष्ठन्ति, तेषु
तेनोकारमिध्यानेन कतमं स लोकं जयति ॥

तस्मै स होवाच । एतद्द्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः ।
सस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥२॥

इति पृथ्वते तस्मै स होवाच पिप्पलादः । एतद्द्वै सत्यकाम । एतद्ब्रह्म वै
परं चापरं च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुरपात्यमपरं च प्राणाख्यं प्रथमजं यत्तदो-
कार एवोकारात्मकमोकारप्रणीकृतवान् । परं हि ब्रह्म शब्दाद्युपलक्षणानर्हं सर्व-
धर्मविशेषवर्जितमनो न अवयवतद्रियगोचरत्वात्केवलेन मनसावगाहितम् ।

ॐकारे तु विष्वादिप्रतिमास्थानीये भक्त्यावेशितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसाद-
तीत्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्यात्तथाऽपरं च ब्रह्म । तस्मात्परं चापरं च ब्रह्म यदो-
कार इत्युपचर्यते । तस्मादेवं विद्वानेतेनैव आत्मप्राप्तिसाधनेनैव ॐकाराभिध्या-
नेनैकतरं परमपरं वा अन्येति ब्रह्मानुगच्छति । नेदिष्टं ह्यालंवनमोकारो ब्रह्मणः ॥

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभि-
संपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
संपन्नो महिमानमनुभवति ॥३॥

स यद्यप्योकारस्य सकलमात्राविभागज्ञो न भवति, तथाप्योकाराभिध्यान-
प्रभावात् विशिष्टमेव गतिं गच्छति । एतदेकदेशज्ञानवैगुण्यतया ओंकारस्वरणः
कर्मज्ञानोभयभ्रष्टो न दुर्गतिं गच्छति । किं तर्हि यद्यप्येवमोकारमेव एकमात्रा-
विभागज्ञ एव केवलोऽभिध्यायितैकमार्गं सदा ध्यायीत, स तेनैव एकमात्रावि-
शिष्टोकाराभिध्यानेनैव संवेदितः संबोधितस्तूर्णं क्षिप्रमेव जगत्यां पृथिव्यामभिसंप-
द्यते । किं, मनुष्यलोकम् । अनेकानि हि जन्मानि जगत्यां संभवन्ति । तत्र तं
माधकं जगत्यां मनुष्यलोकमेव उपनयन्ते उपनिगमयन्ति ऋचः । ऋग्वेदरूपा हि
ओंकारस्य प्रथमैकमात्रा अभिध्याता । तेन स तत्र मनुष्यजन्मनि द्विजाम्यः
संस्तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च संपन्नो महिमानं विभूतिमनुभवति न वीतशब्दो
यद्येष्टचेष्टो भवति । योगभ्रष्टः कदाचिदपि न दुर्गतिं गच्छति ॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते
सोमलोकम् । स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥४॥

अथ पुनर्यदि द्विमात्रविभागज्ञो द्विमात्रेण विशिष्टमोकारमभिध्यायीत
स्वप्रात्मके मनसि मननीये यजुर्मये सोमदैवले संपद्यत एकाग्रतया आत्मभावं
गच्छति । स एवं संपन्नो मृतोऽन्तरिक्षमंतरिक्षाधारं द्वितीयमात्रारूपं द्वितीयमा-
त्रारूपैरेव यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं सौम्यं जन्म प्रापयन्ति तं यजुर्प्राप्त्यर्थः ।
स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्तते ॥

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि
सूर्ये संपन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना
विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्याज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं
पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥५॥

यः पुनरेतमोकारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञानविशिष्टेन ओमित्येते-
नैवाक्षरेण परं सूर्यान्तर्गतं पुरुषं प्रतीकत्वेनाभिध्यायीत, तेनाभिध्यानेन प्रती-
कत्वेन ह्यालंबनत्वं प्रकृतमोकारस्य, परं चापरं च ब्रह्मोत्पत्तिप्रसूतः । ओंकार-
मिति च द्वितीयानेकशः श्रुता बाध्येतान्यथा । यद्यपि तृतीयमभिधानत्वेन
करणत्वमुपपद्यते तथापि प्रकृतानुरोधात्त्रिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणया-
त्प्रजेदेकं दुल्लस्यार्थे इति न्यायेन । ॥ तृतीयमात्रारूपे तेजसि सूर्ये संपन्नो भवति
ध्यायमानो, मृतोऽपि सूर्यात्सोमलोकादिवज्र पुनरावर्तते, किंतु सूर्ये संपन्नमात्र
एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वमितिर्मुक्तः स पुनर्नवो
भवति । एवं ह वा एष यथा दृष्टान्तः ता पाप्मना सर्पत्ववस्थानीयेन अशुद्धिरूपेण
विनिर्मुक्तः सामभिस्तृतीयमात्रारूपैर्बुधोद्यते ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो
लोकं सत्याख्यम् । स हिरण्यगर्भः सर्वेषां संसारिणां जीवानां आत्मभूतः ।
स ह्यंतरात्मा लिंगरूपेण सर्वभूतानां, तस्मिन्निह लिंगात्मनि संहताः सर्वे जीवाः ।
सस्मात्स जीवघनः । स विद्वांस्त्रिमात्रोकाराभिज्ञ एतस्माज्जावचनादिरण्यगर्भा-
स्वरात्परं परमात्मारूपं पुरुषमीक्षते पुरिशयं सर्वशरीरानुप्रविष्टं पश्यति ध्यायमानः ।
सोदेता अस्मिन्मयोक्तार्थप्रकाशकौ श्लोकौ मंत्रौ भवतः ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमलः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः ।

क्रियासु बाह्याभ्यंतरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कंपते ज्ञः ॥६॥

तिस्रस्त्रिसंख्याका अकारोकारमकाराख्या ओंकारस्य मात्राः । मृत्यु-
मलः, मृत्युर्यासा विद्यते ता मृत्युमल्यो मृत्युगोचरादनतिक्रान्ता मृत्युगोचरा-
एवेत्यर्थः । ता आत्मनो ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः । किंचान्योन्यसक्ता इतरेतर-
संबन्धाः । अनविप्रयुक्ता विशेषणैकैकविषये एव प्रयुक्ता विप्रयुक्ताः, न तथा
विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता, नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः । किं तर्हि, विशेषणैकस्मि-
न्ध्यानकाले तिस्रसु क्रियासु बाह्याभ्यंतरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानपुरुषा-
भिधानलक्षणासु योगक्रियासु युक्तासु सम्यक्प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयो-
जितासु न कंपते न चलति श्रो योगी यथोक्तविभागज्ञ ओंकारस्येत्यर्थः । न
तस्यैवंविदध्वलनमुपपद्यते । यस्माज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्थानर्मात्रात्रय-
रूपेण ओंकारात्मरूपेण दृष्टाः, स ह्येवं विद्वान्सर्वान्मभूत ओंकारमयः कुतो वा
चलेत्कस्मिन्वा ॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरंतरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तमोकारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥७॥ इति पंचमः प्रश्नः ॥

सर्वार्थसंप्रदायो द्वितीयो मंत्रः—ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम् । यजुर्भिरंतरिक्षं सोमाधिष्ठितम् । सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोक इति तृतीयं कवयो मेधाविनो विद्यायन्त एव नाविद्वांसो वेदयन्ते । तं त्रिविधं लोकमोकारेण साधनेनापरमद्बलक्षरं अन्वेत्यनुगच्छति विद्वान् । तेनैवोकारेण यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्त्वं पुरुषाख्यं शान्तं विमुक्तं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जितं, अत एवाजरं जरावर्जितममृतं मृत्युवर्जितमत एव । यस्माज्जराविक्रियारहितमतोऽभयम् । यस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयम् । तदप्योकारेणैवायतनेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः ॥ इति पंचमः प्रश्नः ॥

॥ षष्ठः प्रश्नः ॥

अथ ईनं मुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन्निहरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यतं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेदथ । तमहं कुमारममुचं नाहमिमं वेद पथहमिममवेदिपं कथं ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परिशुष्यति योऽमृतमभिवदति तस्मात्ताह्नाभ्यनृतं वरतुम् । स सूर्णीं रथमारुह्य प्रवमाज । तं त्वा पृच्छामि । कासौ पुरुष इति ॥१॥

अथ ईनं मुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । समस्तं जगत्कार्यकारणलक्षणं सह विज्ञानान्मना परस्मिन्क्षरे सुपुसिकाले संप्रतिष्ठत इत्युक्तम् । सामर्थ्यात्प्रलयेऽपि तस्मिन्नेवाक्षरे संप्रतिष्ठते जगत्त एवोत्पद्यत इति च सिद्धं भवति । नहि अकारणे कार्यस्य संप्रतिष्ठानमुपपद्यते । उक्तं च—‘आत्मन एष प्राणो जायते’ इति । जगतश्च यन्मूलं तत्परिज्ञानात्परं श्रेय इति सर्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थः । अनंतरं चोक्तं ‘स सर्वज्ञः सर्वो भवति’ इति । वक्तव्यं च क तर्हि तदक्षरं सत्त्वं पुरुषाख्यं विज्ञेयमिति । तदर्थोऽयं प्रश्न आरभ्यते । वृत्तान्वाख्यानं च विज्ञानस्य दुर्लभत्वज्ञापनेन तद्वच्चर्थं सुमुख्याणां यत्नविशेषोपादानार्थम् । हे भगवन्निहरण्यनाभो नामतः कौसल्यायां भवः कौसल्यो राजपुत्रो जातितः क्षत्रियो मामुपेत्योपगम्य एतमुच्यमानं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं षोडशसंख्याकाः कला अवयवा इवात्मन्यविद्याधारागतेरुपायसिन्धुरूपे सोऽर्थं षोडशकलस्तं षोडशकलं हे भारद्वाज

इत्यादिश्रुतिभ्यः । स्वरूपव्यभिचारिषु पदार्थेषु चैतन्यस्याव्यभिचाराद्यथा यथा यो यः पदार्थो ज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्यभिचारित्वम् । वस्तुतत्त्वं भवति किञ्चिज्ज्ञायत इति चानुपपन्नम् । रूपं च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति यथा । व्यभिचरति तु ज्ञेयं, न ज्ञानं व्यभिचरति कदाचिदपि ज्ञेयम् । ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरे भावाज्ज्ञानस्य । न हि ज्ञानेऽनति ज्ञेयं नाम भवति कस्यचिद् । सुषुप्तेऽदर्शनाज्ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयवज्ज्ञानस्वरूपस्य व्यभिचार इति चेत् । न । ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्यालोक्त्वज्ज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात् स्वर्णवर्णस्याभावे आलोक्यभावानुपपत्तिवत् अप्रतीतिषु वस्तुषु सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः । न ह्यङ्घकोरं चक्षुषो रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितुं वैनानाशिकेन । वैनानाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्येवेति चेदेन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्प्यते इति वक्तव्यं वैनानाशिकेन । तदा भावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः । ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यतिरिक्तत्वाज्ज्ञेयाभावे ज्ञानाभाव इति चेन्न । अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् । अभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनानाशिकैर्नित्यम् । तदव्यतिरिक्तं चेज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात् । तदभावस्य च ज्ञानात्मकत्वादभावत्वं बाधमात्रमेव, न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं च ज्ञानस्य । न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावनाममात्राभ्यारोपे किञ्चिद्विच्छिन्नम् । अथाभावो ज्ञेयोऽपि सन्ज्ञानव्यतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः । ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं, न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न । शब्दमात्रत्वाद्विशेषानुपपत्तेः । ज्ञेयज्ञानयोरैकत्वं चेदभ्युपगम्यते, ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं, न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानमिति तु शब्दमात्रमेव तत्— बहिराग्न्यतिरिक्तोऽग्निर्न बह्व्यतिरिक्त इति यद्वत्— अभ्युपगम्यते । ज्ञेयव्यतिरिक्ते तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा । ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्य इति चेन्न । सुषुप्ते ज्ञाप्यभ्युपगमात् । वैनानाशिकैरभ्युपगम्यते हि सुषुप्तोऽपि ज्ञानास्तित्वम् । तत्रापि ज्ञेयत्वमभ्युपगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न । भेदस्य सिद्धत्वात् । सिद्धं ह्यभावविज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम् । न हि तन्निर्दिष्टं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्तुं शक्यते वैनानाशिकस्तैरपि । ज्ञानस्य स्वाज्ञेयत्वे तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति त्वत्पक्षेऽतिप्रसंग इति चेन्न । तद्विभायोपपत्तेः सर्वस्य । यदा हि सर्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनानाशिकैः, न

तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः । ज्ञानस्य सैनैवाविशेषत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति चेत्तोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु । किं तन्निवर्हणेनास्माकम् । अनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् अवश्यं च वैनाशिकानो ज्ञानं ज्ञेयम् । स्वात्मना चाविशेष्यत्वेनानवस्था अनिवार्या । यस्मान् एवायं दोष इति चेन्न । ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः । सर्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थमेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाविभेदात् सवित्रादिजलादौ-प्रतिबिम्बवत् अनेकधावभासत इति । नासौ दोषः । तथा चेद्देदमुच्यते ॥

ननु श्रुतेरिहैवातःशरीरे परिच्छिन्नः कुंडबदरवत्पुरुष इति, न । प्राणादिकलाकारणत्वात् । नहि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणश्रद्धादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात् । कलाकार्यत्वाच्च शरीरस्य । न हि पुरुषकार्याणां कलानां कार्यं सच्छरीरं कारणकारणं स्वस्य पुरुषं कुंडबदरमिवाम्भ्यंतरीकुर्यात्, बीजवृक्षादिव-स्यादिति चेत् । यथा बीजकार्यं वृक्षस्तरंकार्यं च फलं स्वकारणकारणं बीजमभ्यंतरीकरोत्यान्नादि, तद्वत्पुरुषमभ्यंतरीकुर्याच्छरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न । अन्यत्वात्सायमवत्वाच्च । दृष्टान्तो कारणबीजात् वृक्षफलसंवृत्तान्यन्यान्येव बीजानि, दार्ष्टान्तिके तु स्वकारणकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यंतरीकृतः ध्रुवते । बीजवृक्षादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधारावेयत्वं, निरवयवश्च पुरुषः, सावयवाश्च कलाः शरीरं च । एतेनाकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं, किमुत आकाशकारणस्य पुरुषस्य । तस्मादसमानो दृष्टान्तः । किं दृष्टान्तः, वचनारस्यादिति चेत् । न । वचनस्माकारवत्त्वात् । न हि वचनं वस्तुतोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते । किं तर्हि, यथाभूतार्थाविशेषेनैव । तस्मादतःशरीर इत्येतद्वचने 'अदस्मान्तव्योम' इतिवच्च प्रष्टव्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिलिंगैरतःशरीरे परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते पुरुष उपलभ्यते चात्र । अत उच्यतेऽन्तःशरीरे सौम्य स पुरुष इति । न पुनराकाशकारणः मन्कुंडबदरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसापीच्छति वस्तुं मूढोऽपि, किमुत प्रमाणभूता श्रुतिः ॥

यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्नीत्युक्तः पुरुषविशेषणार्थः कलानां प्रभवः स चान्याथोऽपि श्रुतः केन क्रमेण व्यादित्यत इदमुच्यते—

स ईक्षां चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥३॥

चेतनपूर्विका च शरीरेरित्येवमर्थं च पुरुषः षोडशकलः पृथो यो भारद्वाजेन

स ईक्षांचक ईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः सृष्टिफलकमादिविषयम् । कथमित्युच्यते, कस्मिन्कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव, कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ॥

ननु आत्माऽकर्ता प्रधानं कर्तुं, अतः पुरुषार्थं प्रयोजनमुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्तते महदाद्याकारेण । तत्रेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातंत्र्येणेशापूर्वकं कर्तृत्ववचनं, सत्त्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपत्तेः सृष्टिकर्तारि सर्ताश्वरेच्छानुवर्तिषु वा परमाणुषु सत्त्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्तृत्वानुपपत्तेश्च । न हि चेतनायान्बुद्धिपूर्वकारी आत्मनोऽनर्थं कुर्यात् । तन्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेकापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्तमानेऽचेतने प्रधाने चेतनबहुपचारोऽयं न ईक्षांचक इत्यादिः । यथा राज्ञः सर्वाधिकारिणि श्रुत्ये राजेति तद्वत् । न आत्मनो भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्तेः । यथा सांख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं, तद्वद्वेदादिनामीक्षापूर्वकं जगरत्कर्तृत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् । तत्त्वान्तरपरिणामात् आत्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वांशकत्वनिमित्तं चिन्मात्रस्वरूपविक्रियातः, पुरुषस्य स्वात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय । भवता पुनर्वेदादिना सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्वदोषप्रसंग इति चेन्न । एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनामरूपोपाध्यनुपाधितृतिविशेषाभ्युपगमात् । अविद्याकृतनामरूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यत आत्मनो बंधमोक्षादिशास्त्रकृतसंव्यवहाराय । परमार्थनोऽनुपाधितृतिं च तत्त्वमेवमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्वतार्किकशुद्ध्यनवगम्यं ह्यजमभयं शिवमिष्यते । न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलं वा स्यादद्वैतत्वात्सर्वभावानाम् । सांख्यास्त्वविद्याभ्यारोपतमेव पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलं चेति कल्पयित्वा आधमराश्रयत्वात्पुनस्तन्मन्त्रम्यन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येच्छन्ति । तत्त्वान्तरं च प्रधानं पुरुषात् परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किककृतबुद्धिविषयाः मन्तो विहन्यन्ते । तथेनै तार्किकाः सांख्यैः । इत्येवं परस्परविरोधार्थकल्पनान् आमिपार्थिन द्वे प्राणिनोऽन्योन्यविरोधमानार्थदर्शित्वात्परमार्थतत्त्वात् हरमेवापह्न्यन्ते । अतस्तन्मनमनादस्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमतदोषप्रदर्शनं किञ्चिदुच्यतेऽस्माभिः, न तु तार्किकवत्तात्पर्येण । तथैतदुक्तम्— “विनदत्स्येव निक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम् । तैः संश्लितमबुद्धिः सुगं निरालि वेदयित् ॥”

किंच भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रिययोर्विशेषानुपपत्तिः । का नामासौ कर्तृत्वा-
ज्जात्यंतरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया, यतो भोक्तैव पुरुषः कल्प्यते न कर्ता,
प्रधानं तु कर्त्रेव न भोक्तवति । ननुक्तं पुरुषश्चिन्मात्र एव, स च स्वात्मस्थो
विक्रियते भुजानो न तत्त्वान्तरपरिणामेन । प्रधानं तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रि-
यते । अतोऽनेकगुणद्वयभेदेन चेत्यादिधर्मवत् तद्विपरीतः पुरुषः । नासौ विशेषो
वाङ्मात्रत्वात् । प्राग्भोगोत्पत्तेः केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वं नाम विशेषो
भोगोत्पत्तिकाले योज्यायते, निवृत्ते च भोगे पुनस्तद्विशेषादपेतश्चिन्मात्र एव
भवतीति चेत्, महदाद्याकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेक्ष पुनः प्रधानस्वरू-
पेणावतिष्ठत इत्यस्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्वि-
शिष्टविक्रिया कल्प्यते । अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्बत्पुरुष इति चेत्,
न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य । अथ भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया परमार्थैव
तेन भोगः पुरुषस्येति चेत् । न । प्रधानस्यापि भोगकाले विक्रियावत्त्वाद्भोक्तृत्व-
प्रसंगः । चिन्मात्रस्यैव विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेत् भोक्तृत्वाद्यसाधारणधर्मवत्ता
अग्न्यादीनामभोक्तृत्वे ऐतदनुपपत्तिः । प्रधानपुरुषयोर्द्वयोर्युगपद्भोक्तृत्वमिति
चेन्न । प्रधानस्य पाराध्यानुपपत्तेः । न हि भोक्तृत्वाद्योरितरेतरगुणप्रधानभाव
उपपद्यते । प्रकाशयोरिवेतरंतरप्रकाशने । भोगधर्मवति सत्त्वाग्निनि चेतसि पुरुषस्य
श्चेतन्यप्रतिषेधोद्वादविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेन्न । पुरुषस्य विशेषा-
भावं भोक्तृत्वकल्पनानर्थक्यात् । भोगरूपधेदनर्थः पुरुषस्य नास्ति सदा निर्विशे-
षत्वापुरुषस्य, कस्यापनयनार्थं मोक्षसाधने शास्त्रं प्रणीयते ? अविद्याभ्यारोपितानर्थो-
पनयनाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत् परमार्थतः पुरुषो भोक्तैव, न कर्ता, प्रधानं
कर्त्रेव न भोक्तृ, परमार्थसद्वस्त्वंतरं पुरुषाद्य इत्यायं कल्पना आगमवाद्या व्यर्था
निर्दुत्तुफा चेति नादत्तेभ्या मुमुक्षुभिः । एकस्वेऽपि शास्त्रप्रणयनादानर्थक्यमिति
चेन्न । अभावात् । ननु हि शास्त्रप्रणेतृदिषु तत्फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रणयन-
भनर्थकं मार्गकं वेति विकल्पना म्यान् । न ह्यार्थकत्वे शास्त्रप्रणेतृद्वयस्यतो भिन्नाः
रान्ति । तदभावे एवं विकल्पनवानुपपत्ता । अभ्युपगते आत्मकत्वे प्रमाणार्थश्चा-
भ्युपगमो भवति यदात्मकत्वमभ्युपगच्छता । तदभ्युपगमे च विकल्पानुपपत्तिमाह
शास्त्रं 'यत्र त्वस्य मर्ममात्रैवायमृच्छतेन कं पश्येत्' इत्यादि । शास्त्रप्रणयनानुप-
पत्तिं नादान्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपादविवक्षिते, 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इत्यादि

स यथेमा नवः स्यंदमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति
भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः
षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चासां नामरूपे
पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स षोडशकलोऽमृतो भवति तदेव श्लोकः ॥५॥

कथं ? स दृष्टान्तः । यथा लोके इमा नवः स्यंदमानाः स्रवन्त्यः समुद्राय-
णाः, समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः, समुद्रं प्राप्योपगम्यास्तं
अदर्शनं नामरूपनिरस्कारं गच्छन्ति । तासां चास्तं गतानां भिद्येते विनश्येते
नामरूपे तं गायमुनेत्यादिलक्षणे । तदभेदेन समुद्र इत्येवं प्रोच्यते तद्वस्तुत्कलक्षणं,
एवं यथायं दृष्टान्तः, उत्कलक्षणस्य प्रकृतस्यास्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः पारं समन्तात्
द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपभूतस्य । यथाकंः स्वात्मप्रकाशस्य कर्ता सर्वतन्मद्वादिमा-
षोडश प्राणाद्या उक्ताः कलाः पुरुषायणा, नर्दानामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्म-
भावगमनं यामां फलानां ताः पुरुषायणाः, पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य
तथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्येते चासां नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्या रूपं च यथास्व-
म् । भेदे च नामरूपवोर्यदनष्टं तत्त्वं तन् पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ब्रह्मविद्धिः । य
एवं विद्वान्पुरुषा प्रदर्शितकलाप्रलयमार्गः स एव विद्यया प्रविलापितासु अविद्या-
कामकर्मजनितासु प्राणादिकलाम्बकलो अविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्युः, तदप-
गमेऽकलत्वोद्देवामृतो भवति । तदेतन्मिथ्यं एव श्लोकः ॥

अथा इय रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं पुरुषं वेद्यं यथा
मा यो मृत्युः परिव्यथा इति ॥६॥

अथा इय रथचक्रपरिवारा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथाप्रवेशिताः
तदाश्रया भवन्ति यथा तथैत्यर्थः । कलाः प्राणाद्या यस्मिन्पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्तर-
तिथिस्थित्यकालेषु, तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेदनोयं पूर्णान्पुरुषं पुरि-
शयनाद्वा वेदं जानाति । यथा हे शिष्या मा वीं युष्मान्मृत्युः परिव्यथा मा
परिव्यथयतु । न चेद्विजायत पुरुषो मृत्युनिमित्तं व्यथामापसा दुःखिन एव यूयं
स्य । अतस्मान्मा भूत् युष्मासमित्यभिप्रायः ॥

तान्होऽर्चनायदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेदं । नातः परमस्मृति ॥७॥

तस्मिन्मनुष्यस्य शिष्यान्तान्होऽन पिण्डदः किन्तु— एतावदेव वेद्यं परं
ब्रह्म वेदं विज्ञानाम्बहमेतन् । नानोऽस्यान्तस्मात्ते प्रकृतं वेदेनैव । इत्येव-

मुक्तवान् शिष्याणां आविदितशेषास्तित्वाशंकानिरुत्तये कृतार्थबुद्धिजननार्थं च ॥

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं
सारयसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥८॥ इति पष्ठः
प्रश्नः ॥

तनस्ते शिष्या गुरुणातुशिष्टास्तं गुरुं कृतार्थाः सन्तो विद्यानिष्कयमपश्यन्तः
किं कृतवन्त इत्युच्यते— अर्चयन्त पूजयन्तः पादयोः पुष्पाजलिप्रकिरणेन
प्रणिशतेन च शिरसा । किं ऊचुरित्याह— त्वं हि नोऽस्माकं पिता ब्रह्मशरीरस्य
विद्यया जनयितृत्वाभित्तरस्याजरामरणस्याभयम्य । यस्यमेवास्माकमविद्यायाः
विपरीतज्ञानात् जन्मजरामरणरोगदुःखादिग्राहादपारादविद्यामहोदयेर्विद्यालवेन परं
अपुनरावृत्तिलक्षणं मोक्षारूपं महोदधेरिव पारं तारयत्यस्मानित्यतः पितृत्वं
तवास्मान्प्रत्युपपन्नमितरस्मात् । इतरोऽपि हि पिता शरीरमात्रं जनयति तथापि
स पूज्यतमो लोकैः । किमु वक्तव्यमात्यन्तिकमभयदातुरित्याभिप्रायः । नमः परम-
ऋषिभ्यो ब्रह्मविद्यामप्रदायकर्तृभ्यः । नमः परमऋषिभ्य इति द्विर्वचनमादरार्थम् ॥
इति पष्ठः प्रश्नः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीगोविदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्राशंकरभगवतः कृणौ प्रश्नोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यज्ञत्राः । स्थिर-
रङ्गैस्तुष्टुवाग्मस्तनूभिः । व्यदेम देवहि नं यदायुः ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥

॥ इति अथर्ववेदीया प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥

स यथेमा नद्यः खंदमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति
भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः
षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चासां नामरूपे
पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेव श्लोकः ॥५॥

कथं ? स दृष्टान्तः । यथा लोके इमा नद्यः खंदमानाः स्रवन्त्यः समुद्राय-
णाः, समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यामां ताः समुद्रायणाः, समुद्रं प्राप्योपगम्यास्तं
अदर्शनं नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासां चान्तं गतानां भिद्येते विनश्येते
नामरूपे रंगायमुनेत्यादिलक्षणं । तदभेदेन समुद्र इत्येवं प्रोच्यते राहस्तूदकलक्षणं,
एवं यथायं दृष्टान्तः, उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्यास्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः पारं समन्तात्
द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्तुः स्वप्नभूतस्य । यथार्कः स्वात्मप्रकाशस्य कर्ता तर्तस्तद्वदिमा-
षोडश प्राणाद्या उक्ताः कलाः पुरुषायणा, नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयतमात्म-
भावगमनं यामां कलानां ताः पुरुषायणाः, पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य
तर्थास्तं गच्छन्ति । भिद्येते चामा नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्या रूपं च यथाम्ब-
म् । भेदे च नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं तन् पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ब्रह्मविद्भिः । य
एवं विद्वान्पुरुषा प्रदर्शितकलाप्रलयमार्गः स एष विद्यया प्रविलापितासु अविद्या-
कामकर्मजनितासु प्राणादिकलास्वकलो अविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्युः, तदप-
गमेऽकलत्वादेवामृतो भवति । तदेतन्मिदर्थ एव श्लोकः ॥

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं पुरुषं वेद्यं यथा
मा यौ मृत्युः परिव्यथा इति ॥६॥

अरा इव रथचक्रपरिवारा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथाप्रवेदिताः
तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः । कलाः प्राणाद्या यस्मिन्पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्प-
त्तिस्थितिलयकालेषु, तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेदनायं पूर्णत्वात्पुरुषं पुरि-
शयनाद्वा वेद जानानि । यथा हे शिष्या मा वो शुषान्मृत्युः परिव्यथा मा
परिव्यथयतु । न चेद्विज्ञावेत पुरुषो मृत्युनिमिनां व्यथामापन्ना दुःस्तिन एव मृत्युं
स्य । अतन्नामा भूत् युनाक्रमित्यभिप्रायः ॥

तान्होवाचतावदेवाहमेतन्परं ब्रह्म वेद्यं । नातः परमस्तीति ॥७॥

तनेवमनुशिष्य शिष्यांस्तान्होवाच पिप्पलादः किल— एतावदेव वेद्यं परं
ब्रह्म वेदं विजानाम्यहमेतन् । नातोऽस्मान्परममेव प्रकृततरं वेदितव्यम् । इत्येव-

मुक्तवान् शिष्याणां आविदितशेषास्तित्वाशं कानिवृत्तये कृतार्थबुद्धिजननार्थं च ॥

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परमश्रुपिभ्यो नमः परमश्रुपिभ्यः ॥८॥ इति पष्ठः प्रश्नः ॥

ततस्ते शिष्या गुरुणामुशिष्टास्तं गुरुं कृतार्थाः सन्तो विद्यानिष्कयमपश्यन्तः किं कृतवन्त इत्युच्यते— अर्चयन्तः पूजयन्तः पादयोः पुष्पांजलिप्रकिरणेन प्रणिपातेन च शिरसा । किं ऊचुरित्याह— त्वं हि नोऽस्माकं पिता ब्रह्मशरीरस्य विद्यायां जनयितृत्वान्नित्यस्याजरामरणस्याभयस्य । यस्त्वमेवास्माकमविद्यायाः विपरीतज्ञानात् जन्मजरामरणरोगदुःखादिग्राहादपारादविद्यामहोदयेर्विद्यालयेन परं अपुनरावृत्तिलक्षणं मोक्षारूपं महोदधेरिव पारं तारयस्यस्मानित्यतः पितृत्वं तवास्मान्प्रन्युपपन्नमितरस्मात् । इतरोऽपि हि पिता शरीरमात्रं जनयति तथापि स पूज्यतमो लोके । किमु वक्तव्यमात्यंतिकाभयशत्रुरित्याभिप्रायः । नमः परमश्रुपिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यः । नमः परमश्रुपिभ्य इति द्विवचनमादरार्थम् ॥ इति पष्ठः प्रश्नः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य आशंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ इति अथर्ववेदीया प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता

गौडपादीयकारिकासहिता

मांडूक्योपनिषत् ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्हृदि शेम देवहितं यदायुः ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

प्रज्ञानांशुप्रतारिः स्थिरचरनिकरव्यापिभिर्व्याप्य लोकान्
भुक्त्वा भोगान्स्थविष्ठान्पुनरपि क्षिपणोद्भासितान्कामजन्यान् ॥
दान्वा सर्वान्विशेषान्स्यपिति सधुरभुङ्गायया भोजयन्ने
मायामंश्यातुरायं परममृतमजं ब्रह्म यत्तत्ततोऽस्मि ॥१॥
ओं विश्वामा विधिजविषयान्प्रादय भोगान्स्थविष्ठान्
पथाद्यान्यान्स्वमतिविभवाञ्ज्योतिषा स्वेन सूक्ष्मान् ॥
सर्वानेतान्पुनरपि शनैः स्वात्मानि म्यापयित्वा
हित्वा सर्वान्विशेषान्वगतगुणगणः पाप्मनां नस्तुरीयः ॥२॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् । वेदान्तार्थगारमग्रहभूतमिदं
प्रकरणचतुष्टयमोमितेतदक्षरमित्याशारभ्यते । अत एव न पृथक्मन्वंधाभिधेय-
प्रयोजनानि वक्तव्यानि । शान्देव तु वेदान्तं मन्वंधाभिधेयप्रयोजनानि तान्येधेह
भविष्यन्तुमर्हन्ति । तथापि प्रकरणव्याचिरुशामुना संक्षेपतो वक्तव्यानि ॥

तत्र प्रयोजनस्याधनाभिव्यञ्जवत्त्वेनाभिधेयमन्वंदं शास्त्रं पारंपर्येण विशिष्ट-
मन्वंधाभिधेयप्रयोजनवद्भवति । किं पुनस्तत्रप्रयोजनमित्युच्यते—रोगार्तमेव रोग-
निरृतां स्वस्थता । तथा दुःस्यात्मकस्यात्मनो द्वैतप्रपञ्चोपक्षमे स्वस्थता । अद्वैतभावः
प्रयोजनम् । द्वैतप्रपञ्चस्याविद्याकृतत्वाद्विद्यया तदुपशमः स्यादिति ब्रह्मविद्या-
प्रज्ञाननाय अम्यारंभः क्रियते । ‘यत्र हि द्वैतमिव भवति’ ‘यत्र वा अन्यदिव

स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यद्विजानीयात् 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं विजानीयात्' इत्यादिश्रुतिभ्योऽस्यार्थस्य सिद्धिः । तत्र तावदोकार-निर्णयाय प्रथमं प्रकरणमागमप्रधानं आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतम् । यस्य द्वैत-प्रपञ्चस्योपशमोऽद्वैतप्रतिपत्ती रज्ज्वामिव सर्पादिविकल्पोपशमो रज्जुतत्त्वप्रतिपत्तिः, तस्य द्वैतस्य हेतुतो वैतथ्यप्रतिपादनाय द्वितीयं प्रकरणम् । तथा अद्वैतस्यापि वैतथ्यप्रसंगप्राप्तौ युक्तितस्तथात्वदर्शनाय तृतीयं प्रकरणम् । अद्वैतस्य तथात्व-प्रतिपत्तिप्रतिपक्षभूतानि यानि वादान्तराण्यवैदिकानि सन्ति, तेषामन्योन्य-विरोधिष्वदत्तार्थत्वेन तदुपपत्तिभिरेव निराकरणाय चतुर्थं प्रकरणम् ॥

आगमप्रकरणम् ॥१॥

कथं पुनरोकारनिर्णय आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वं प्रतिपद्यत इति । उच्यते— 'ओमित्येतत्' 'एतदालंबनम्' 'एतद् मलयकाम' 'ओमित्यात्मानं शुंजंत' 'ओमिति ब्रह्म' 'ओंकार एवेदं सर्वम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । रज्ज्वादिरिव सर्पादिविकल्पस्या-स्पदं अद्वय आत्मा परमार्थः सन्प्राणादिविकल्पस्यास्पदं यथा, तथा सर्वोऽपि वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्यारम्भविकल्पविषय ओंकार एव । स चात्मस्वरूपमेव । तदभि-धायकत्वात् । ओंकारविकारशब्दाभिधेयश्च सर्वः प्राणादिरात्मविकल्पोऽभिधान-व्यतिरेकेण नास्ति । 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं' "तदस्येदं वाचा तंत्वा नामभिर्दामभिः सर्वं सितम्" "सर्वं ह्रीदं नामनि" इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत आह—

हरिः ॐ । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भवि-ष्यदिति सर्वमोंकार एव । यथान्यत्त्रिकाह्लातीतं तदप्योंकार एव ॥१॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति । यदिदमर्थज्ञानमभिधेयभूतं तस्याभिधानाव्य-तिरेकात् । अभिधानस्य चोक्तारव्यातिरेकादोकार एवेदं सर्वम् । परं च ब्रह्माभि-धानाभिधेयोपायपूर्वकमवगम्यत इत्योंकार एव । तस्यैतस्य परापरब्रह्मरूपस्य अ-क्षरस्य ओमित्येतस्योपव्याख्यानम् । ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वाद्ब्रह्मगमोपपत्तया विस्पष्टं प्रकथनमुपव्याख्यानं, प्रस्तुतं वेदितव्यमिति वाक्यशेषः । भूतं भवद्भविष्यदिति कालत्रयपरिच्छेदं यत्तदप्योंकार एवोक्तव्यायतः । यथान्यत्त्रिकाह्लातीतं कार्याधि-गम्यं कालपरिच्छेदमव्याकृतादि तदप्योंकार एव ॥

अभिधानाभिधेययोरेकत्वेऽप्यभिधानप्राधान्येन निर्देशः कृतः ओमित्येतदक्षर-
मिदं सर्वमित्यादि । अभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशो
अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः । इतरथा त्वभिधानतंत्राभिधेयप्रतिपत्ति-
रिति अभिधेयस्याभिधानत्वं गौणमित्याशङ्का स्यात् । एकत्वप्रतिपत्तेर्य प्रयोजन-
मभिधानाभिधेययोः एकैर्नैव प्रयत्नेन युगपत्प्रविलापयन्सद्विलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्ये-
तेति । तथा च वक्ष्यति 'पादा मात्रा मात्राश्च पादाः' इति । तदाह—

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥२॥

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । सर्वं यदुक्तमोङ्कारमात्रमिति तदेतद्ब्रह्म । तच्च ब्रह्म परोक्षा-
भिहितं प्रत्यक्षतो विशेषेण निर्दिशति— अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति चतुष्पा-
त्त्वेन प्रविभज्यमानं प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्दिशति अयमात्मेति । सोऽय-
मात्मा ओङ्काराभिधेयः परापरत्वेन व्यवस्थितश्चतुष्पात्कार्पापण्यञ्च गौरिव ।
त्रयाणां विश्वादीनां पूर्वपूर्वप्रविलापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति करणमाधनः पाद-
शब्दः । तुरीयस्य तु पद्यत ईतं कर्मसाधनः पादशब्दः ॥

कथं चतुष्पात्त्वमित्याह—

जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्तांग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुव-
श्चानरः प्रथमः पादः ॥३॥

जागरितं स्थानमस्मिन्ति जागरितस्थानः । बहिःप्रज्ञः स्थानमव्यतिरिक्ते विषये
प्रज्ञा यस्य स बहिःप्रज्ञो बहिर्विषयेव प्रज्ञा यस्य अविद्याकृतावभासत इत्यर्थः ।
तथा सप्तांगान्यस्य 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धेन सुतेजाधक्षु-
र्विध्वंस्यः प्राणः पृथग्भरमात्मा संदेहो बहुलो बन्निरेव रयिः पृथिव्येव पादा
इत्यमिहोत्तररूपनक्षेपत्वेन आहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इत्येवं सप्तांगानि
यस्य स सप्तांगः । तथैकोनविंशतिमुखस्तान्मस्य । बुद्धाद्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च
दश, वायवश्च प्राणादयः पञ्च, मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमिति, मुखानोव मुखानि
तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यर्थः । स एवंविशेषो वैश्वानरो यथोक्तेर्द्वारः शब्दादी-
न्स्थूलान्विषयान्भुङ्कति इति स्थूलभुक् । विष्णोर्नाराणामनेकवा नयनात् वैश्वानरः ।
यद्वा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरो, विश्वानर एव वैश्वानरः । सर्व-
विदात्मा अनन्यत्वात् । स प्रथमः पादः । एतत्पूर्वम्बाहुत्तरपादाधिगमस्य
प्राथम्यमस्य । कथं 'अयमात्मा ब्रह्म' इति प्रत्यगात्मनोऽस्य चतुष्पात्त्वे प्रकृते

सुप्त इत्यादि विशेषणम् । अथवा, त्रिष्वपि स्थानेषु तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणः
स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्यां सुषुप्तं विभजते । यत्र यस्मिन्स्थाने काले वा सुप्तो
न कंचन कामं कामयते न कंचन खल्वं पश्यति । न हि सुषुप्तं पूर्वमेव
अन्यथाग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कथनं विद्यते । तदेतत्सुषुप्तं स्थान-
मस्येति सुषुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्रविभक्तं मनःस्पर्शदत्तं द्वैतज्ञातम् । तथा रूपा-
परित्यगेनाविवेकापन्नं नैश्वतमोपगममिवाहः स्वप्नचक्षुर्मेधीभूतमिन्द्रियुच्यते । अतः
एव स्वप्नज्ञानमनःस्पर्शनानि प्रज्ञानानि घनीभूतानीय । मेघमवस्थाऽविवेकस्वर-
त्वात्प्रज्ञानघन उच्यते । यथा रात्रौ नैशेन तमसाऽविभज्यमानं सर्वं घनमिव,
तद्वत्प्रज्ञानघन एव । एतच्छब्दाच्च जात्यन्तरं प्रज्ञानव्यतिरेकेणानीत्यर्थः । मनसो
विषयविषय्याकारस्पर्शनानासदुःसाभावात् आनन्दमय आनन्दप्राप्तौ नानन्द एव ।
अनात्मनिरुत्वात् । यथा लोके निरायासस्थितः सुखानन्दभुङ्ग्यते । अत्यन्ताना-
यासरूपा हीयं स्थितिरनेनात्मनानुभूयत इत्यानन्दमुक् । 'एषोऽस्य परम आनन्दः'
इति श्रुतेः । स्वप्नादिप्रतिबोधं चेतः प्रति द्वारीभूतत्वाच्चेतोमुखः । बोधभक्षणं वा
चेतः द्वारं सुषुप्तस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रतीति चेतोमुखः । भूतभविष्यज्ञातृत्वं सर्व-
विषयज्ञानृत्वमस्मैवेति प्राज्ञः । सुषुप्तोऽपि हि भूतपूर्वगत्वा प्राज्ञ उच्यते । अथवा
प्रज्ञप्तिमात्रमस्मैवासाधारणं रूपमिति प्राज्ञः । इतरयोर्विशिष्टमपि विज्ञानमस्ति
इति सोऽयं प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ
हि भूतानाम् ॥६॥

एष हि स्वरूपावस्थः सर्वेश्वरः साधिदैविकस्य भेदज्ञातस्य सर्वस्येश्वर ईशि-
ता, नैतस्माज्जालन्तरभूतोऽप्येषाभिव । 'प्राणवर्धनं हि सोम्य मनः' इति श्रुतेः ।
अयमेव हि सर्वस्य सर्वभेदावस्थो ज्ञातेलोप सर्वज्ञः, एषोऽन्तर्यामी अंतरनुप्र-
विश्य सर्वेषां भूतानां यमयिता नियन्ताऽप्येष एव । अत एव यथोक्तं सभेदं
जगदसूयत इत्येष योनिः सर्वस्य । यत एवं, प्रभवव्याप्ययश्च प्रभववाप्ययौ हि
भूतानामेष एव ॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

पक्षावव्याकृतता गमना प्रसववीजात्मकत्वं च । तदध्यक्षधेन्द्रोऽव्याकृतावस्थः ।
 परिच्छिन्नाभिमानिनामध्यजाणा च तेनैकत्वमिति पूर्वोक्तं विशेषणमेकीभूतः
 प्रज्ञानघन इत्याद्युपपन्नम् । तन्मिमेतस्मिन्नुक्तहेतुसत्त्वाच्च । कथं प्राणशब्दत्वम-
 व्याकृतस्य ? 'प्राणबंधनं हि योग्य मनः' इति श्रुतेः । ननु तत्र 'सदेव योग्य' इति
 प्रकृतं सद्वा प्राणशब्दवाच्यम् । नैव दोषः । बीजात्मकत्वाभ्युपगमात्मतः ।
 यद्यपि मद्वा प्राणशब्दवाच्यं तत्र तथापि जीवप्रसववीजात्मकत्वमपरिह्यज्यैव
 प्राणशब्दत्वं सतः सच्छब्दवाच्यता च । यद्वि हि निर्वाजरूपं विवक्षितं ब्रह्म
 अभविष्यत् 'नेति नेति' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'अन्यदेव तद्विदितादधो अवि-
 दितात्' इत्यवश्यम् । "न सत्तन्नामदुच्यते" इति स्मृतेः । निर्वाजतयैव चैतमिति
 प्रलीनानां संप्रसन्नां सुषुप्तिप्रलययोः पुनरत्थानानुपपत्तिः स्यात् । मुक्तानां च
 पुनरुत्पत्तिप्रभंगः । बीजाभावाविशेषात् । ज्ञानदात्मबीजाभावे च ज्ञानानर्थक्य-
 प्रसंगः । तस्मात्तन्बीजत्वाभ्युपगमेनैव सतः प्राणत्वव्यपदेशः, सर्वश्रुतिषु च कार-
 णत्वव्यपदेशः । अत एव 'अक्षरात्परतः परः' 'मयाह्याभ्यंतरो ह्यजः' 'यतो
 वाचो निवर्तन्ते' 'नेति नेति' इत्यादिना बीजत्वापनवनेन व्यपदेशः । तामबीजा-
 वस्था तस्यैव प्राज्ञशब्दवाच्यस्य तुरीयत्वेन देहादिसंनधरहितां पारमार्थिकीं
 पृथक्वक्ष्यति । बीजावस्थापि न विविधवेदिपमित्युत्थितस्य प्रलयदर्शनाद्देहेऽनु-
 भूयत एवेति त्रिधा देरे व्यवस्थित इत्युच्यते ॥

विद्यो हि स्थूलभुवनिर्त्यं तैजसः प्रविविक्तमुक् ।

आनंदमुक्तया प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥३॥

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।

आनंदश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥४॥

उक्तार्थो श्लोकौ ॥

त्रिषु धामसु यन्नोऽयं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।

वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥५॥

त्रिषु धामसु जाग्रद्वादिषु स्थूलप्रविविक्तानंदारुखं भोज्यमेकं त्रिधाभूतम्
 यश्च विश्वतैजसप्राज्ञाख्यो भोक्तृकः सोऽहमित्येकत्वेन प्रतिसंधानात् द्रष्टृत्वाविशे-
 पाच्च प्रकीर्तितः । यो वेदैतदुभयं भोज्यभोक्तृतयाऽनेकधा मित्रं स भुञ्जानो न
 लिप्यते । भोज्यस्य सर्वस्यैकस्य भोक्तुर्भोज्यत्वात् । न हि यस्य यो विषयः स

तेन हीयते वर्धते वा । न ह्यग्निः स्वविषयं दग्ध्वा काष्ठादि तद्धत् ॥

प्रभवः सर्वभावानां सतामेति विनिश्चयः ।

सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽनूपुरः पृथक् ॥६॥

सता विद्यमानानां म्येन अविद्याकृतनानरूपमायास्वरूपेण सर्वभावानां विश्व-
तैजसप्राज्ञभेदानां प्रभव उत्पत्तिः । वक्ष्यति च— “बंभ्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया
वापि जायते” इति । यदि ह्यसतामेव जन्म स्याद्भ्रमणोऽवधार्यस्य ग्रहणद्वारा-
भावादसत्त्वप्रसंगः । दृष्टं च रज्जुसर्पादांशा अविद्याकृतमायाबीजोत्पत्तौ रज्ज्वा-
द्यात्मना सत्त्वम् । न हि निरास्पदा रज्जुसर्पमृगतृष्णिकादयः कश्चिदुपलभ्यन्ते
केनचित् । यथा, रज्ज्वा प्राक्सर्पोत्पत्तेः रज्ज्वात्मना सर्पः समेवामीत्, एवं सर्व-
भावानामुत्पत्तेः प्राक्प्राणबीजात्मनैव सत्त्वम् । इत्यतः श्रुतिरपि वक्ति— ‘ब्रह्म-
वेदम्’ ‘आत्मवेदमप्र आसीत्’ इति । अतः सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽनूपुर इव
रवेधिशाल्मकस्य पुरपस्य चेतोऽरुपा जलार्कसमाः प्राज्ञतैजसविश्वभेदेन देवमनुष्य-
तिर्यगादिदेहभेदेषु विभाव्यमानाश्चेतोऽशवो ये तानूपुरः पृथक्सृजति विषयभाव-
विलक्षणानमिविरकुलिगवत्सलक्षणाञ्जलार्कवच्च जीवलक्षणास्त्वितरान्सर्वभावा-
न्प्राणो बीजात्मा जनयति, ‘यथोर्णनाभिः’ ‘यथाऽग्नेर्विस्फुलिगाः’ इत्यादिश्रुतेः ॥

विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिंतकाः ।

स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥७॥

विभूतिर्विस्तार ईश्वरस्य सृष्टिरिति सृष्टिचिंतका मन्यन्ते न तु परमार्थचित्त-
कानां सृष्ट्यादादर इत्यर्थः । ‘इंद्रो मायाभिः पुररूप ईयते’ इति श्रुतेः । न हि
मायाविनं सूत्रमाकाशे निक्षिप्य तेन सायुधमारुह्य चक्षुर्गोचरतामनीत्य बुद्धेन
संज्ञादिलक्षं पतितं पुनरास्थितं च पश्यता तत्कृतमायादिसतत्त्वचिंतायामादरो
भवति । तथैवायं मायाविनः सूत्रप्रसारणसमः सुषुप्तस्वप्नादिविक्रामः, तदाह-
मायाविसमश्च तत्स्थः प्राज्ञतैजसादि, सूत्रतदाहटाभ्यामन्यः परमार्थमायावी ।
स एव भूमिष्ठा मायाच्छब्दोऽदृश्यमान एव स्थितो यथा तथा तुरीयाख्यं परमार्थ-
तत्त्वम् । अतस्तद्विचितायामेवादरो सुसुक्ष्णामार्याणां, न निष्प्रयोजनायां सृष्ट्या
आदर इत्यतः सृष्टिचिंतकानामेवैते विरुद्धा इत्याह— स्वप्नमायासरूपेति ।
स्वप्नसह्या मायागरूपा चेति ॥

तृष्णादिदोषाणां संभवोऽस्ति । न च तुरीयस्यात्मत्वानवगमे कारणमस्ति । सर्वोपनिषदां तादर्थ्येनोपपन्नयात् । 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'तत्सत्यम् । स आत्मा' 'यत्माश्चादपरोश्चाद्ब्रह्म' 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः' 'आत्मैवेदं सर्वम्' इत्यादीनाम् । सोऽयमात्मा परमार्थोपरमार्थरूपश्चतुष्पादित्युक्तः । तस्यापरमार्थ-रूपमविद्याकृतं रज्जुसर्पादिसममुक्तं पादत्रयलक्षणं बीजांतुरस्थानीयम् । अथे-दानांमवीजात्मकं परमार्थस्वरूपं रज्जुस्थानीयं सर्पादिस्थानीयोक्तस्थानप्रयनिरा-करणेनाह— नान्तःप्रज्ञमित्यादि ॥

नन्वात्मनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिज्ञाय पादत्रयकथनेनैव चतुर्थस्यान्तःप्रज्ञादिभ्यो अन्यत्वे सिद्धे नान्तःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकः । न । सर्पादिविकल्पप्रतिषेधे-नैव रज्जुस्वरूपप्रतिपत्तिवत् व्यवस्थस्यैवात्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिषिपादयिषि-तत्वात् । 'तत्त्वमसि' इतिवत् । यदि हि व्यवस्थात्मविलक्षणं तुरीयमन्यत्तत्प्र-तिपत्तिद्वाराभावाच्छास्त्रोपदेशानर्थक्यं शून्यतापत्तिर्वा । रज्जुरिव सर्पादिभिर्विक-ल्प्यमाना स्थानत्रयेऽप्यात्मैक एवान्तःप्रज्ञादित्वेन विकल्प्यते यदा, तदा अंतः-प्रज्ञादित्वप्रतिषेधविज्ञानप्रमाणसमकालमेव आत्मन्यनर्थप्रपंचनिवृत्तिलक्षणफलं परिसमाप्तमिति तुरीयाधिगमे प्रमाणान्तरं भाषनान्तरं वा न श्रूयम् । रज्जुम-र्षविवेकसमकाल इव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सति रज्ज्वधिगमस्य । येषां पुन-स्तमोपभयव्यतिरेकेण घटाधिगमे प्रमाणं व्याधियते तेषां छेदावयवसंबंधवियौ-गव्यतिरेकेण अन्यतरावयवेऽपि छिदिव्याधियत इत्युक्तं स्यात् । यदा पुनर्पट-तममोः विवेकरूपे प्रवृत्तं प्रमाणमनुपादित्सिततमोनिवृत्तिफलावसानं छिदिरिव-च्छेदावयवसंबंधविवेककरणे प्रवृत्ता तदवयवद्वैधीभावफलावसाना, तदा ना-तुरीयकं घटविज्ञानं न तत्प्रमाणफलम् । नच तद्वदप्यात्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञ-त्वादिविवेककरणे प्रवृत्तस्य प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणस्य अनुपादित्सितान्तःप्रज्ञत्वादि-निवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः । अंतःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्र-मानृत्वादिभेदनिवृत्तेः । तथा च वक्ष्यति— "ज्ञाते ह्यंतं न विद्यते" इति । ज्ञा-नस्य ह्यंतनिवृत्तिक्षणव्यतिरेकेण क्षणान्तरानवस्थानात् । अवस्थाने चानवस्थाप्रसं-गात् ह्यंतनिवृत्तिः । तस्मात्प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणव्यापारसमकालेव आत्मन्यध्यारो-पितान्तःप्रज्ञत्वाद्यनर्थनिवृत्तिरिति सिद्धम् ॥

नान्तःप्रज्ञमिति तैजसप्रतिषेधः । न चाहःप्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः । ना-
भयतःप्रज्ञमिति जागरितम्वप्रयोरंतरालावस्थाप्रतिषेधः । न प्रज्ञानघनमिति सु-
षुप्तावस्थाप्रतिषेधः । बीजमावाविर्धेरूपनान् । न प्रज्ञमिति सुषुप्त्यवस्थाविषय-
प्रज्ञानृन्वप्रतिषेधः । नाप्रज्ञमित्येतदन्यप्रतिषेधः । कथं पुनरंतःप्रज्ञत्वादंतामा-
त्मनि गम्यमानानां रज्ज्वादौ मर्पादिवत्प्रतिषेधादमस्त्वे गम्यते इत्युच्यते । श-
स्वरूपाविशेषेऽपि इतरेतरव्यभिचारादगम्यत्वं रज्ज्वाशयिष्य मर्पशारादिविश्लि-
तभेदेषु । मर्पश्राव्यभिचाराज्ज्ञस्वरूपस्य गम्यत्वम् । सुषुप्ते व्यभिचरतांति
चेत् । सुषुप्तस्यानुभूयमानस्यान् । 'न हि विज्ञानुविज्ञानेर्द्विरालोपो विद्यते'
इति ध्रुतेः । अत एवाददयम् । यस्माद्ददयं तस्मादप्यवहार्यम् । आमाद्यं
कर्मैन्द्रियैः । अलक्षणमस्तिगमिन्येतदननुमयमित्यर्थः । अतएवाधिन्यम् । अत
एवाध्यापदेदयं शब्दः । एकात्मप्रत्ययगारं जाग्रदादिस्थानेष्वेक एवायमात्मे-
त्यव्यभिचारी यः प्रत्ययस्तेनानुमरणायम् । अथवा एतद् आत्मप्रत्ययः गारं
प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे तत्तुरीयमेकात्मप्रत्ययगारम् । 'आत्मेत्येवोपासीत'
इति ध्रुतेः । अंतःप्रज्ञत्वादित्थानधिर्मप्रतिषेधः कृतः । प्रपंचैतदसमिति
जाग्रदादिस्थानधर्माभाव उच्यते । अत एव शान्तं शिवं यतोऽद्वैतं भेदविकल्प-
रहितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते । प्रतीक्ष्यमानशब्दप्रत्ययवैलक्षण्यान् । ॥ आत्मा
म विक्षेप इति । प्रतीक्ष्यमानसंभ्रुष्टिद्वंद्वादिभ्यनिरिक्ता यथा रज्जुस्तथा 'तत्त्व-
मसि' इत्यादिवाक्यार्थ आत्मा 'अदृष्टो दृष्टो' 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिन्तो दो विद्यते'
इत्यादिभिरुक्तो यः स विक्षेप इति भूतपूर्वगत्या । ज्ञाते द्वैताभावः ॥७॥

अर्घने श्लोका भवन्ति—

कारिकाः ।

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः ।

अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुषो विभुः स्मृतः ॥१०॥

प्राज्ञतैजसविश्वलक्षणां सर्वदुःखानां निवृत्तेशानस्तुरीय आत्मा ।
ईशान इत्यस्य शब्दस्य व्याख्यानं प्रभुरिति । दुःखनिवृत्तिं प्रति प्रभुमेवतीत्यर्थः ।
नाद्वैताननिमित्तत्वात् दुःखनिवृत्तेः । अव्ययो न व्येति स्वरूपात् व्यभिचरति
न चयवते इत्येतत् । कृतः । यस्मादद्वैतः सर्वभावानां रज्जुमर्पवन्मृपात्वात् । स
एव देवो योगनातुरीयचतुर्थो विभुर्व्याप्तो स्मृतः ॥

कार्यकारणवद्वा ताविष्येते विश्वतैजसा ।

प्राज्ञः कारणवदस्तु ह्यौ तुर्ये न सिध्यतः ॥११॥

विधादीनां मामान्यविशेषभावो निरूप्यते तुर्ययाथात्म्यावधारणार्थम् । कार्यं कियत इति फलभावः । कारणं करोतीति बीजभावः । तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणाभ्यां बीजफलभावाभ्यां तौ यथोक्तौ विश्वतैजसा वद्वा मंगृह्यताविष्येते । प्राज्ञस्तु बीजभावेनैव बद्धः । तत्त्वाग्रनियोधमाग्रमेव हि बीजं प्राज्ञस्य निमित्तम् । ततो ह्यौ तौ बीजफलभावां तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणे तुर्ये न सिध्यता न विद्येते न संभवत इत्यर्थः ॥

नात्मानं न परं चैव न सत्यं नापि चानृतम् ।

प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक्सदा ॥१२॥

कथं पुनः कारणवदत्वं प्राज्ञस्य तुरीये वा तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणलक्षणौ संबन्धौ न सिध्यत इति ? यस्मादात्मानं विलक्षणमविद्याबीजप्रसृतं वैषं वाच्यं द्वैतं प्राज्ञो न किञ्चन संवेत्ति, यथा विश्वतैजसा, ततथासौ तत्त्वाग्रहणेन तमसा अन्यथाग्रहणबीजभूतेन बद्धो भवति । यस्मात्तुरीयं तत्सर्वदृक्सदा तुरीयादन्यस्याभावात् सर्वदा मद्वेति भवति । सर्वं च तत् दृक्चेति सर्वदृक्स्माच्च तत्त्वाग्रहणलक्षणं बीजम् । तत्र तत्प्रसृतस्यान्यथाग्रहणस्याप्यत एवभावः । न हि स्ववितरि सदा प्रकाशग्रामके नद्विरुद्धमग्रज्ञानमन्यथाग्रज्ञानं वा संभवति । 'न हि द्रष्टृर्देवर्षिपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतेः । अथवा आप्रत्स्वप्रयोः सर्वभूतावस्थः सर्ववस्तुदृगाभागरतुरीय एवेति सर्वदृक्सदा । 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यादिश्रुतेः ॥

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।

बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥१३॥

निमित्तान्तरप्राप्ताशं कानि वृत्त्यर्थोऽयं श्लोकः । कथं द्वैताग्रहणस्य तुल्यत्वाकारणवदत्वं प्राज्ञस्यैव न तुरीयस्येति प्राप्ता आशंका निवर्त्यते । यस्माद्बीजनिद्रायुतः, तत्त्वाग्रनियोधो निद्रा । सैव च विशेषप्रतिबोधप्रसवस्य बीजम् । सा बीजनिद्रा । तथा युतः प्राज्ञः । सदा दृक्स्वभावात् तत्त्वाग्रनियोधलक्षणा बीजनिद्रां तुर्ये न विद्यते । अतो न कारणबंधस्तास्मिन्नित्यभिप्रायः ॥

स्वप्रनिद्रायुतावाप्तौ प्राज्ञस्त्वस्वप्रनिद्रया ।

न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यान्ति निश्चिताः ॥१४॥

भ्रमोऽन्यथाग्रहणं सर्वं दृष्टव्यम् । निद्राया नृत्वाप्रतिबोधलक्षणं
तम इति । तान्यां स्वप्ननिद्राभ्यां युक्तं विभक्त्यर्थम् । अतस्मात् कार्यकारणवद्भा-
वद्वयम् । प्राप्तास्तु स्वप्नवर्जितया केवलस्य निद्रया युत इति कारणवद् द्वयुक्तम् ।
नोभयं पश्यन्ति तुरीये निधिता मद्भावेन विद्वन्तान्मात्रवरीय तमः । अतो न
कार्यकारणवद् द्वयुक्तस्तुरीयः ॥

अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः ।

विपर्यासे तयोः क्षणे तुरीयं पदमश्नुते ॥१५॥

कदा तुरीये निधितो भवतीत्युच्यते— स्वप्नजगद्विषयोरन्यथा दृष्टव्यं
सर्वं दृष्टं गृह्यतस्त्वं स्वप्नो भवति । निद्रा तत्त्वमजानतस्मिन्गृह्यवस्थामु तुल्या ।
स्वप्ननिद्रयोः तुल्यत्वाद्द्वयवर्जितजगद्विषयोरकारणत्वम् । अन्यथाग्रहणप्राधान्याच्च
गुणभूता निद्राति तस्मिन्विपर्यासः स्वप्नः । गृहीते तु स्थाने तत्त्वज्ञानलक्षणां
निद्रां केवला विपर्यासः । अतस्तयोः कार्यकारणस्थानयोः अन्यथाग्रहणाग्रहण-
लक्षणविपर्यासं कार्यकारणवैधर्म्ये परमार्थतत्त्वप्रतिबोधनः क्षणे तुरीयं पदमश्नुते ।
ततोभयलक्षणं बंधनं तत्रापश्यंस्तुरीये निधितो भवतीत्यर्थः ॥

अनादिमायया मुक्तो यदा जीवः प्रपुष्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं पुष्यते तदा ॥१६॥

योऽयं संगतरी जीवः न उभयलक्षणेन तत्त्वप्रतिबोधधर्म्येण बीजात्मना
अन्यथाग्रहणलक्षणेन चानादिकालप्रवृत्तेन मायालक्षणेन स्वप्नेन, ममायं पिता
पुत्रोऽयं नता क्षेत्रं गृहं पक्षयोऽहमेयो स्वामी मुखं दुःखं क्षयिनोऽहमेनेन वधि-
तस्थानेनेत्येवंप्रकारान्स्वप्नान् स्थानद्वयेऽपि पश्यन्मुक्तो, यदा वेदान्तार्थतत्त्वभिज्ञेन
परमकारुणिकेन गुरुणा 'नास्त्येवं त्वं हेतुपत्त्यात्मकः किं नु तत्त्वमसि' इति प्रति-
बोध्यमानो तद्वत् प्रतिपुष्यते । कथं? नास्मिन्वात्माभावेतरे वा जन्मादिभाव-
विरारोऽभ्यन्तेऽजं 'सत्वाद्याभ्यन्तरो ह्यजः' इति श्रुतेः । सर्वभावविकारवर्जित-
मित्यर्थः । यस्माज्जन्मादिकारणभूतं नास्मिन्नविद्यातमोर्वर्जं निद्रा विद्यत इत्य-
निद्रम् । आनन्दं हि तत्तुरीयम् । अत एवास्वप्नम् । तन्निमित्तत्वाद्वान्यथाग्रहणस्य
यस्माच्चाविद्रमस्वप्न तस्मादजमद्वैतं तुरीयमात्मानं पुष्यते तदा ॥

प्रपंचो यदि विद्येत निर्वर्तत न संशयः ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥१७॥

प्रपंचनिवृत्त्या चेत्यप्रतिबुध्यतेऽनिवृत्ते प्रपंचे कथमर्हंतमिति । उच्यते—
 मन्यमेवं स्यात्प्रपंचो यदि विद्येत । रज्ज्वां सर्प इव कल्पितत्वान्न तु स विद्यते ।
 विद्यमानधोभिर्वर्तेत, न संशयः । न हि रज्ज्वां भ्रान्तिबुद्ध्या कल्पितः सर्पो
 विद्यमानः सन्निवेकतो निवृत्तः । नैव माया मायाविना प्रयुक्ता तद्दर्शिनां चक्षु-
 र्बंधापगमे विद्यमाना मती निवृत्ता । तथेदं प्रपंचाख्यं मायामात्रं द्वैतं रज्जुबन्माया-
 विवक्षाद्वैतं परमार्थतः । तस्मान्न कश्चित्प्रपंचः प्रवृत्तो निवृत्तो वास्तीन्यभिप्रायः ॥

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् ।

उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥१८॥

ननु शास्ता शालं शिष्य इति विकल्पः कथं निवृत्त इत्युच्यते—विकल्पो
 विनिवर्तेत यदि केनचित्कल्पितः स्यात् । यद्यपि प्रपंचो मायारज्जुसर्पवत्तथायं
 शिष्यादिभेदविकल्पोऽपि प्राक्प्रतिबोधादेवोपदेशानिमित्तः । अत उपदेशादयं
 वादः— शिष्यः शास्ता शालामिति । उपदेशकार्ये तु ज्ञाने निवृत्ते ज्ञाते
 परमार्थतत्त्वे, द्वैतं न विद्यते ॥

उपनिषत् ।

सोऽयमात्माअध्यक्षरमोंकारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार
 उकारो मकार इति ॥८॥

अभिधेयप्रधान ओंकारश्चतुष्पादात्मेति व्याख्यातो यः सोऽयमात्मा अध्यक्ष-
 रमक्षरमाधिकृत्याभिधानप्राधान्येन वर्ण्यमानोऽध्यक्षरम् । किं पुनस्तदक्षरमि-
 त्याह । ओंकारः । सोऽयमोंकारः पादश्चः प्रविभज्यमानोऽधिमात्रं मात्राम-
 धिकृत्य वर्तते इत्याधिमात्रम् । कथं? आत्मनो ये पादाः ते ओंकारस्य मात्राः ।
 कास्ताः । 'अकारः उकारो मकार इति ॥

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राक्षेरादिमत्त्वाद्वाप्नोति ह
 वै सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥९॥

तत्र विशेषनियमः क्रियते । जागरितस्थानो वैश्वानरो यः स ओंकार-
 स्याकारः प्रथमा मात्रा । केन सामान्येनेत्याह— आप्तेः । आप्तिर्वाप्तिः,
 अकारेण सर्वा वाग्व्याप्ता । “अकारो वै सर्वा वाक्” इति श्रुतेः । तथा वैश्वा-
 नरेण जगत् । “तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः”

इत्यादिश्रुतेः । अभिधानाभिधेययोरेकत्वं चावोचाम । आदिरस्य विद्यते
इत्यादिमत् । यथैवादिमदकाराख्यमक्षरं तथैव वैश्वानरः । तस्माद्वा सामान्या-
दकारत्वं वैश्वानरस्य । तदेकत्वविदः फलमाह—आप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिः
प्रथमश्च भवति महतां, य एवं वेद, यथोक्तमेकत्वं वेदेत्यर्थः ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्भोक्तृर्पेति ह वै
ज्ञानसंततिं समानश्च भवति नास्याग्रह्याविरुद्धे भवति य एवं वेद ॥१०॥

स्वप्नस्थानस्तैजसो यः स ओंकारस्योफारो द्वितीया मात्रा । केन सा-
म्येनेत्याह—उत्कर्षात् । अकारादुत्कृष्ट इव हुकारः । तथा तैजसो विश्वाद्युभय-
त्वाद्वा । अकारमकारयोर्मध्यस्थ उकारस्तथा विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये तैजसोऽत उभय-
भावत्वसामान्यात् । विद्वत्फलमुच्यते—उत्कर्षति ह वै ज्ञानमंततिम् । विज्ञान-
संततिं वर्धयतीत्यर्थः । समानस्तुत्यश्च मित्रपक्षस्येव क्षत्रपक्षाणामप्यग्रेष्वप्यो
भवति । अग्रविदस्य कुले न भवति य एवं वेद ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरर्पीतेर्वा मिनोति ह वा
इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥११॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो यः स ओंकारस्य मकारस्तृतीया मात्रा । केन सा-
म्येनेत्याह, सामान्यमिदमत्र । मितेः । मितिर्मानं, मीयेते इव हि विश्व-
तैजसौ प्राज्ञेन प्रलयोत्पत्त्योः प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्रस्थेनेव यवाः । तथोकारसमाप्तौ
पुनः प्रयोगे च प्रविश्य निर्गच्छत इवाकारोकारां मकारे । अर्पीतेर्वा । अर्पाति-
रप्यय एकीभावः । ओंकारोच्चारणे हि अंत्येऽक्षरे एकाभूताविवाकरोकाराः ।
तथा विश्वतैजसौ सुषुप्तकाले प्राज्ञे । अतो वा सामान्यादेकत्वं प्राज्ञमकारयोः । विद्व-
त्फलमाह । मिनेति ह वा इदं सर्वं जगदात्मात्म्यं जायतीत्यर्थः । अपीनिश्च
जगत्कारणरूपा च भवतीत्यर्थः । अत्रावान्तरफलवचने प्रधानमाधनस्तुत्यर्थम् ॥

अत्र ते श्लोका भवन्ति—

कारिकाः ।

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादाहिसामान्यमेव च ॥१२॥

विश्वस्य अत्वमकारमात्रत्वं यदा विवक्ष्यते तदा आदित्वसामान्यमुक्तन्या-
येनात्कटमुद्भूतं दृश्यत इत्यर्थः । अत्वविवक्षायामित्यस्य व्याख्यानं मात्रासंप्रति-

पत्ताविति । विश्वस्याकारमात्रत्वं यदा संप्रतिपद्यत इत्यर्थः । आप्तिसामान्यमेव चोत्कटमित्यनुवर्तने चशब्दात् ॥

तैजसस्योत्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्वादुभयत्वं तथाविधम् ॥२०॥

तैजसस्य उत्त्वविज्ञाने उकारत्वविवक्षायामुत्कर्षो दृश्यते स्फुटं स्पष्टं इत्यर्थः । उभयत्वं च स्फुटमेवेति । पूर्ववत्सर्वम् ॥

मकारभाये प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥२१॥

मकारत्वे प्राज्ञस्य मितिलयावुत्कृष्टे सामान्ये इत्यर्थः ॥

त्रिषु धामसु यस्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ।

स पूज्यः सर्वभूतानां वंशश्चैव महामुनिः ॥२२॥

यथोक्तस्थानत्रये यः तुल्यमुक्तं सामान्यं वेत्त्येवमेवैतदिति निश्चितो यः स पूज्यो वंशश्च ब्रह्मविद्भोके भवति ॥

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम् ।

मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥२३॥ इति ।

यथोक्तैः सामान्यैरात्मपादानां मात्राभिः महैकत्वं कृत्वा यथोक्तोकारं प्रतिपद्य यो ध्यायति तमकारो नयते विश्वं प्रापयति । अकारालंघनमोकारं विद्वान्वैश्वानरो भवतीत्यर्थः । तथा उकारस्तैजसम् । मकारश्चापि पुनः प्राज्ञं, चशब्दाज्जयत इत्यनुवर्तते । क्षीणे तु मकारे बीजभावप्रयादमात्र ओङ्कारे गतिर्न विद्यते कचिदित्यर्थः ॥

उपनिषत् ।

अमात्रश्चतुर्थोऽन्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद ॥२४॥ इति मांडूक्योपनिषत्समाप्ता ॥

अमात्रो मात्रा यस्य न सन्ति सोऽमात्र ओङ्कारश्चतुर्थस्तुरीय आत्मैव केवलोभिधानाभिधेयरूपयोर्वाच्यनसयोः क्षीणत्वादन्यवहार्यः । प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः संवृत्त एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओङ्कारश्चिमात्राधिपादः आत्मैव संविशत्यात्मना स्वेनैव खं पारमार्थिकमात्मानं य एवं वेद । परमार्थदर्शनात्

ब्रह्मवित् तृतीयं बीजमात्रं दग्ध्वात्मानं प्रविष्ट इति न पुनर्जायते तुरायस्यावी-
जत्वात् । न हि रज्जुसर्पयोर्विवेके रज्ज्वां प्रविष्टः सर्पो बुद्धिमंस्कारात्पुनः पूर्व-
त्तद्विवेकिनामुत्थास्यति । मंदमध्यमधियां ॥ प्रतिपन्नसाधकभावानां सन्मार्गागामिनां
संन्यासिनां मात्राणां पादानां च क्लृप्तसामान्यविदां यथावदुपास्यमान ओंकारो
ब्रह्मप्रतिपत्तये आलंबनीभवति । तथा च वक्ष्यति— “आश्रमास्त्रिविधा र्हीनाः”
इत्यादि ॥

इति मांडूक्यमूलमंत्रभाष्यं समाप्तम् ॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

कारिकाः ।

ओंकारं पादस्रो विद्यात्पादा मात्रा न संशयः ।

ओंकारं पादस्रो ज्ञात्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥२४॥

अथोक्तैः सामान्यैः पादा एव मात्रा, मात्राश्च पादाः, तस्मादोंकारं पादस्रो
विद्यादित्यर्थः । एवमोंकारे ज्ञाते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा न किंचिदपि प्रयोजनं चिंतये-
त्कृतार्थत्वादित्यर्थः ॥

युंजीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।

प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥२५॥

युंजीत समादध्यायध्याप्याख्याते परमार्थरूपे प्रणवे चेतो मनः । यस्मा-
त्प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । ॥ हि तत्र सदायुक्तस्य भयं विद्यते क्वचित् ‘विद्वान्न भिमेति
सुतश्चन’ इति ध्रुवः ॥

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतः ।

अपूर्वोऽनंतरोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽन्यथः ॥२६॥

परपरे ब्रह्मणी प्रणवः, परमार्थतः क्षीणेषु मात्रापादेषु पर एवात्मा ब्रह्मेति ।
न पूर्वं कारणमस्य विद्यत इत्यपूर्वः । नास्यान्तरं भिन्नजातीयं किंचिद्विद्यत इत्य-
नंतरं । तथा बाह्यमन्यत्र विद्यत इत्यबाह्यः । अपरं कार्यमस्य न विद्यत इत्यन-
परं । मवाह्याभ्यंतरो ह्यजः सैन्धवधनवत्प्रज्ञानधन इत्यर्थः ॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमंतस्तथैव च ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनंतरम् ॥२७॥

आदिमथ्यान्ता उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः सर्वस्य प्रणव एव । मायाहस्तिरज्जु-
सर्पमृगनृष्णिकास्वप्नादिवदुत्पद्यमानस्य वियदादिप्रपञ्चस्य यथा मायाव्यादयः ।
एवं हि प्रणवमात्मानं मायाव्यादिस्थानीयं ज्ञात्वा तत्क्षणादेव तदात्मभावं व्यश्नुते
इत्यर्थः ॥

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् ।

सर्वव्यापिनमोकारं मत्वा धीरो न शोचति ॥२८॥

सर्वप्राणिजातस्य स्मृतिप्रत्ययास्पदे हृदये स्थितमीश्वरं प्रणवं विद्यात्सर्व-
व्यापिनं व्योमबद्धोकारमात्मानमसंसारिणं धीरो बुद्धिमान् आत्मतत्त्वं मत्वा ज्ञात्वा
न शोचति । शोकनिमित्तानुपपत्तेः । 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिधृतिभ्यः ॥

अमात्रोऽनंतमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।

ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥२९॥

अमात्रस्तुरीय ओंकारो, भीयतेऽनयेति मात्रा परिच्छित्तिः, साऽनंतः ।
यस्य सोऽनंतमात्रः । नैतावत्स्वमस्य परिच्छेत्तुं शक्यत इत्यर्थः । सर्वद्वैतोप-
शमत्वादेव शिवः । ओंकारो यथाव्याख्यातो विदितो येन स एव परमार्थतत्त्वस्य
मननान्मुनिः । नेतरो जनः शास्त्रविदर्पीत्यर्थः ॥

इति गान्धपादीयकारिकासहितमांडूक्योपनिषद्भाष्ये प्रथममागमप्रकरणम् ॥

वैतथ्यप्रकरणम् ॥२॥

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः ।

अंतःस्थानास्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥३॥

'ज्ञाते द्वैतं न विद्यते' इत्युक्तम् । 'एकमेवाद्वितीयं' इत्यादिधृतिभ्यः ।
आगममात्रं तत् । तत्रोपपत्त्यापि द्वैतस्य वैतथ्यं शक्यतेऽवधारयितुमिति द्वितीयं
प्रकरणमारभ्यते— वैतथ्यमित्यादिना । वितथस्य भावो वैतथ्यम् । असत्यत्व-
मित्यर्थः । कस्य ? सर्वेषां बाह्याध्यात्मिकानां भावानां पदार्थानां स्वप्ने उपलभ्य-
मानानाम् । आहुः कथयन्ति मनीषिणः प्रमाणकुशलाः । वैतथ्ये हेतुमाह—
अंतःस्थानात् । अंतः शरीरस्य मध्ये स्थानं येषाम् । तत्र हि भावा उपलभ्यन्ते
पर्वतहस्तादयो, न बहिः शरीरात् । तस्मात्ते वितथा भवितुमर्हन्ति । ननु

अपवरकाद्यंतरूपलभ्यमानैर्घट्यादिभिरनैकान्तिको हेतुरित्याशंवयाह— संवृतत्वेन हेतुनेति । अंतः संवृतस्थानादित्यर्थः । न ह्यंतः संवृते देहान्तर्नाडीषु पर्वतहस्त्यादीनां संभवोऽस्ति । न हि देहे पर्वतोऽस्ति ॥

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशाच्च पश्यति ।

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्वस्मिन्देसो न विद्यते ॥२॥

स्वप्नदृश्यानां भावानामन्तः संवृतस्थानमित्येतदसिद्धम् । यस्मात्प्राप्येषु सुप्त उदक्षु स्वप्नान्पश्यन्निव दृश्यते । इत्येतदाशंवयाह । न देहाद्दृष्टिर्देशान्तरं गत्वा स्वप्नान्पश्यति । यस्मात्सुप्तमात्र एव देहदेशाद्योजनशतान्तरिते मासमात्रप्राप्ये देशे स्वप्नान्पश्यन्निव दृश्यते । न च तद्देशप्राप्तेः आगमनस्य च दीर्घः कालोऽस्ति । अतो अदीर्घत्वाच्च कालस्य न स्वप्नदृग्देशान्तरं गच्छति । किंच, प्रतिबुद्धश्च वै सर्वः स्वप्नदृक्स्वप्नदर्शनदेशो न विद्यते । यदि च स्वप्ने देशान्तरं गच्छेद्यस्मिन्देसो स्वप्नान्पश्येत्तत्रैव प्रतिबुध्येत । न चैतदस्ति । रात्रौ सुप्तोऽहनीव भावान्पश्यति, बहुभिः संगतो भवति यैश्च संगतो तैर्गृह्येत । न च एष्यते । गृहीत-
धैरवामय तत्रौपलब्धवन्तो वयमिति श्रूयुः । न चैतदस्ति । तस्माच्च देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥

अभाषश्च रथादीनां भ्रूयते न्यायपूर्वकम् ।

वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्नमाहुः प्रकाशितम् ॥३॥

इत्थं स्वप्नदृश्या भावा वितथाः । यतोऽभावश्च रथादीनां स्वप्नदृश्यानां भ्रूयते, न्यायपूर्वकं युजितः श्रुतौ 'न तत्र रथाः' इत्यत्र । तेन अंतःस्थानसंवृतत्वादिहेतुना प्राप्तं वैतथ्यं तदनुवादिन्या श्रुत्या स्वप्ने स्वयंज्यातिष्ठप्रतिपादनपरया प्रकाशितमाहुर्गमविदः ॥

अंतःस्थानास्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् ।

यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥४॥

जाग्रद्दृश्यानां भावानां वैतथ्यमिति प्रतिज्ञा । दृश्यत्वादिति हेतुः । स्वप्नदृश्यभावेवमिति दृष्टान्तः । यथा तत्र स्वप्ने दृश्यानां भावानां वैतथ्यं तथा जागरितेऽपि दृश्यत्वमविशिष्टमिति हेतुपक्षः । तस्माज्जागरितेऽपि वैतथ्यं भूतमिति निगमनम् । अंतःस्थानान्संवृतत्वेन च स्वप्नदृश्यानां भावानां जाग्रद्दृश्यभ्यो भेदः । दृश्यत्वमगत्वत्वं चाविशिष्टमुभयत्र ॥

स्वप्नजागरिते स्थाने द्यौकमाहुर्मनीषिणः ।

भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥५॥

प्रसिद्धेनैव भेदानां ग्राह्यग्राहकत्वेन हेतुना समत्वेन स्वप्नजागरितस्थान-
योरेकत्वमाहुर्विवेकिनः इति पूर्वप्रमाणमिदं स्यैव फलम् ॥

आदावंते च यस्मास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितर्धैः सदृशाः सन्तोऽवितर्धया इव लक्षिताः ॥६॥

इतश्च वैतर्ध्यं जाग्रद्दृश्यानां भेदानामाद्यंतयोरभावात् यदादावंते च नास्ति
यस्तु मृगतृष्णिकादि, तन्मर्त्येऽपि नास्तीति निश्चितं लोके । तथेभे जाग्रद्दृश्या
भेदाः । आद्यंतयोरभावाद्वितर्धरेव मृगतृष्णिकादिभिः सदृशत्वाद्वितर्धया एव
तथाप्यवितर्धया इव लक्षिता मूर्धरनात्मविद्धिः ॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यंतवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥७॥

स्वप्नदृश्यवज्जागरितदृश्यानामपि असत्त्वमिति यदुक्तं तदयुक्तम् । यस्मा-
ज्जाग्रद्दृश्या अन्नपानवाहनादयः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तो गमनागमनादि-
कार्यं च सप्रयोजना दृष्टाः । न तु स्वप्नदृश्यानां तदस्ति । तस्मात्स्वप्नदृश्यवत्
जाग्रद्दृश्यानामसत्त्वं मनोरथमात्रमिति । तन्न । कस्मात्? यस्मात्सप्रयो-
जनता दृष्टा या अन्नपानादीनां सा स्वप्ने विप्रतिपद्यते । जागरिते हि भुक्त्वा
पीत्वा च तृप्तो विनिवर्तिततृप्त् मुक्तमात्र एव क्षुत्पिपासाद्यार्तमहोरात्रोपेयित-
मभुक्त्वन्तमात्मानं मन्यते । यथा स्वप्ने भुक्त्वा पीत्वा चातृप्तोत्थितस्तथा ।
तस्माज्जाग्रद्दृश्यानां स्वप्ने विप्रतिपत्तिर्दृष्टा । अतो मन्यामहे तेषामप्यसत्त्वं
स्वप्नदृश्यवदनाशंकनीयमिति । तस्मादाद्यंतवत्त्वमुभयत्र समानमिति मिथ्यैव
खलु ते स्मृताः ॥

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम् ।

तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥८॥

स्वप्नजाग्रद्भेदयोः समत्वाज्जाग्रद्भेदानामसत्त्वमिति यदुक्तं तदसत् ।
कस्मात्? दृष्टान्तस्यामिदत्वात् । कथम्? न हि जाग्रद्दृश्या ये ते एव
भेदाः स्वप्ने दृश्यन्ते । किं तर्हि? अपूर्वं स्वप्ने पश्यति चतुर्दशतमजमाह-

मष्टभुजमात्मानम् । अन्यदप्येवंप्रकारमपूर्वं पश्यति स्वप्ने । तन्नान्येनामता मममिति मदेव । अतो दृष्टान्तो अस्तिद्वः । तस्मात्स्वप्नवज्जागरितस्यासत्त्वमित्युक्तम् । तन्न । स्वप्ने दृष्टमपूर्वं यन्मन्यसे न तत्स्वतः सिद्धम् । किं तर्हि ? अपूर्वं स्थानिधर्मो हि, स्थानिनो द्रष्टुरेव हि स्वप्नस्थानवतो धर्मः । यथा स्वर्गनिवासिनामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादि, तथा स्वप्नदृशोऽपूर्वोऽयं धर्मः । न स्वतः-मिदो द्रष्टुः स्वरूपयत् । तानेवंप्रकारानपूर्वान् स्वचित्तविकल्पानयं स्थानी यः स्वप्नदृक्स्वप्नस्थानं गत्वा प्रेक्षते । यथैवेह लोके मुक्षिभित्तौ मुक्षिभित्तदेशान्तरमार्गत्वेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तात्पदार्थान्पश्यति तद्वत् । तस्माद्यथा स्थानिधर्माणां रज्जुमर्षमृगनृष्णिकादीनामसत्त्वं, तथा स्वप्नदृशानामप्यपूर्वाणां स्थानिधर्मत्वमेवेत्यसत्त्वम् । अतो न स्वप्नदृष्टान्तस्वामिद्वत्त्वम् ॥

स्वप्नदृष्टावपि स्वतश्चेतसा कल्पितं स्वसत् ।

यदिश्चेतोऽगृहीतं सन्दृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥९॥

अपूर्वत्वाशङ्का निराकृत्य स्वप्नदृष्टान्तस्य पुनः स्वप्नतुल्यतां जाग्रद्वेदानां प्रपञ्चयन्नाह— स्वप्नदृष्टावपि स्वप्नस्थानेऽप्यंतश्चेतसा मनोरथगंकल्पितमगत् । गंकल्पानंतरत्तमकालभेवादर्शनात् । तत्रैव स्वप्ने यदिश्चेतसा गृहीतं चक्षुरादिद्वारेण उपलब्धं घटादि सदित्येवममत्यमिति निश्चितेऽपि सदसद्विभागो दृष्टः । उभयोरप्यंतर्गदिधेनःकल्पितयोर्वैतथ्यमेव दृष्टम् ॥

जाग्रद्वृत्तावपि स्वतश्चेतसा कल्पितं स्वसत् ।

यदिश्चेतोऽगृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥१०॥

जाग्रदगतेर्वितथ्यं युक्तम् । अंतर्गदिधेतःकल्पितत्वाविशेषादिति । व्याख्यातमन्यत् ॥

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोरेव हि ।

क एतान्युच्यते भेदान्को वै तेषां विकल्पकः ॥११॥

चोदकधाह— स्वप्नजाग्रदस्थानयोर्भेदानां यदि वैतथ्यं, क एतान्तर्गदिधेतःकल्पितान्युच्यते । को वै तेषां विकल्पकः । स्मृतिज्ञानयोः क आलंबनमित्यभिप्रायः । न चेन्निरात्मवाद् दृष्टः ॥

क पश्यत्यात्मनात्मानमात्मा देवः स्वमायया ।

स एव युच्यते भेदानिति भेदान्तनिश्चयः ॥१२॥

स्वयं स्वमायया स्वमात्मानमात्मा देवः आत्मन्येव वक्ष्यमाणं भेदाकारं कल्पयति, रज्ज्वादाविव सर्पादीन् । स्वयमेव च तान्बुध्यते भेदान् तद्वदेवेत्येवं वेदान्तनिश्चयः । नान्योऽस्ति ज्ञानस्मृत्याश्रयः । न च निरास्पदे एव ज्ञानस्मृती वैनाशिकानामिवेत्यभिप्रायः ॥

विकरोत्यपरान्भावानंतश्चित्ते व्यवस्थितान् ।

नियतांश्च बहिःश्चित्तं पृथं कल्पयते प्रभुः ॥१३॥

मैकल्पयन्केन प्रकारेण कल्पयतीत्युच्यते । विकरोति नाना करोत्यपरांशिकिकान्भावान्पदार्थान्शब्दार्थानन्यांश्च अंतश्चित्ते वासनारूपेण व्यवस्थितान् अभ्याकृताभियतांश्च पृथ्व्यादीननियतांश्च कल्पनाकालान्यहिःश्चित्तः सन्, तथा अंतश्चित्तौ मनोरथादिलक्षणानित्येवं कल्पयति । प्रभुरीश्वरः आत्मेत्यर्थः ॥

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥१४॥

स्वप्नवच्चित्तपरिकल्पितं सर्वमित्येतदाशङ्क्यते । यस्माच्चित्तपरिकल्पितः मनोरथादिलक्षणः चित्तपरिच्छेदवैलक्षण्यं बाह्यानामन्योन्यपरिच्छेद्यत्वमिति मा न युक्ता आशङ्का । चित्तकाला हि येऽन्तस्तु चित्तपरिच्छेदाः । नान्यश्चित्तकालव्यतिरेकेण परिच्छेदकः कालो येषां, ते चित्तकालाः । कल्पनाकाल एवोपलभ्यन्त इत्यर्थः । द्वयकालाश्च भेदकाला अन्योन्यपरिच्छेदाः । यथा आगोदोहनमास्ते । यावदास्ते तावद्वां दोग्धि, यावद्वां दोग्धि तावदास्ते । तावानयमेतानान्स इति परस्परपरिच्छेद्यपरिच्छेदकत्वं बाह्यानां भेदानां, ते द्वयकालाः । अंतश्चित्तकाला बाह्याश्च द्वयकालाः कल्पिता एव ते सर्वे । न बाह्यो द्वयकालत्वविशेषः कल्पितत्वव्यतिरेकेणान्यहेतुकः । अप्रापि हि स्वप्न-दृष्टान्तो भवत्येष ॥

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषोऽवद्विधांतरे ॥१५॥

यदप्यंतरव्यक्तत्वं भावानां भनोवागनामाप्राभिव्यक्तानां स्फुटत्वं वा बहिःधुरादीदिजांतरे विशेषो, नासौ भेदानामस्तिवृत्तः, स्वप्नेऽपि तथा दर्शनान् । किं तर्हि ? इन्द्रियान्तरवृत्त एव । अतः कल्पिता एव जाग्रद्भावा अपि स्वप्नभाववदिति सिद्धम् ॥

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावानृत्यविधान् ।

वाद्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यन्तश्चास्मृतिः ॥१६॥

वाद्याध्यात्मिकानां भावानां इतरेतरनिमित्तनैमित्तिकतया कल्पनायाः किं मूलं इत्युच्यते— जीवं हेतुफलात्मकम् । अहं करोमि मम सुखदुःखे इत्येवं-
लक्षणम् । अनेवंलक्षण एव शुद्ध आत्मनि रज्ज्वामिव सर्पं कल्पयते पूर्वम् ।
नतस्तादर्थ्येन क्रियाकारकफलभेदेन प्राणादीक्षानाविधान्भावाद्वाद्यानाध्यात्मिकां-
श्चैव कल्पयते । तत्र कल्पनाया को हेतुरित्युच्यते— योऽयं स्वयं कल्पितो जीवः
सर्वकल्पनायामधिकृतः, स यथाविद्यो यादृशी विद्या विज्ञानमस्येति यथाविद्यः,
नथाविधैव स्मृतिस्तस्येति तथास्मृतिर्भवति स इति । अतो हेतुकल्पनाविज्ञानात्फ-
लविज्ञानं, ततो हेतुफलस्मृतिः, ततस्तद्विज्ञानं, ततः तदर्थक्रियाकारकफल-
भेदविज्ञानानि, तेभ्यस्तस्मृतिः, तस्मृतेष्व पुनस्तद्विज्ञानानि, इत्येवं वाद्यानाध्या-
त्मिकांश्च इतरेतरनिमित्तनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्पयते ॥

अनिश्चिता यथा रज्जुरंधकारे विकल्पिता ।

सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदस्मा विकल्पितः ॥१७॥

तत्र जीवकल्पना सर्वकल्पनामूलमित्युक्तं, सर्व जीवकल्पना किनिर्मितेति
दृष्टान्तेन प्रतिपादयति— यथा लोके स्वेन रूपेणानिधिनाऽनवधारिता एयमेवेति
रज्जुर्मुंदांधकारे किं सर्प उद्वधारा दंड इति वाऽनेकधा विकल्पिता भवति पूर्वं
स्वरूपानिश्चयनिमित्तम् । यदि हि पूर्वमेव रज्जुः स्वरूपेण निश्चिता स्यात् न
सर्पादिविरूपोऽभविष्यत् । यथा स्वहस्तांशुल्यादिषु । एष दृष्टान्तः । तद्वद्वेत्तु-
फलादिसंसारधर्मानर्थविलक्षणतया स्वेन विशुद्धविशतिमात्ररूपाद्वयरूपेण अनिश्चि-
तत्वाज्जीवप्राणाननेनभावभेदेरात्मा विकल्पितः इत्येष मधोपनिषदां सिद्धान्तः ॥

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते ।

रज्जुरेवेति चादृतं तद्वदस्मविनिश्चयः ॥१८॥

रज्जुरेवेति निधौ सर्वविरूपयनिर्गता रज्जुरेवेति चादृतं यथा, तथा 'नेति
नेति' इति गर्बुमेगारधर्मग्रन्थप्रतिपादकशास्त्रजनितविज्ञानसूर्यालोकाकृतात्मविनि-
धयः 'आत्मं वेदं गर्बम्' 'अपूर्वोऽनपरोऽननेनरोऽव्ययः' 'मयस्यान्येनरा ह्यत्रः'
'अत्ररोऽमरोऽमृतोऽमय एव म्वादयः' इति ॥

प्राणादिभिरनंतैस्तु भावैरेतैर्विकल्पितः ।

मायैषा तस्य देवस्य यथायं मोहितः स्वयम् ॥१९॥

यथात्मक एवेति निश्चयः, कथं प्राणादिभिरनंतैर्भावैरेतैः संसारलक्षणविकल्पित इति? उच्यते शृणु । मायैषा तस्यात्मनो देवस्य । यथा मायाविना विहिता माया गगनमतिविमलं कुसुमितैः सपलाशैस्त्रयभिराकीर्णमिव करोति, तथेयमपि देवस्य माया यथाऽयं स्वयमपि मोहित इव मोहितो भवति । “मम माया दुरत्यया” इत्युक्तम् ॥

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः ।

गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥२०॥

पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः ।

लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥२१॥

वेदा इति वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।

भोक्तेति च भोक्तृविदो भोग्यमिति च तद्विदः ॥२२॥

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।

मूर्त इति मूर्तविदोऽमूर्त इति च तद्विदः ॥२३॥

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।

वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥२४॥

मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।

चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मा च तद्विदः ॥२५॥

पञ्चविंशक इत्येके पद्मविंश इति चापरे ।

एकत्रिंशक इत्याहुरनंत इति चापरे ॥२६॥

लोकाँल्लोकविदः प्रादुराधमा इति तद्विदः ।

स्त्रीपुंनपुंसकं लिंगाः परापरमथापरे ॥२७॥

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।

स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥२८॥

प्राणः प्राज्ञो बीजात्मा, तत्कार्यभेदा हीनरे स्थित्वंताः । अन्ये च सर्वे सैकिकाः सर्वप्राणिपरिकल्पिता भेदा रज्ज्वाविव सर्पादयः । तच्छून्ये आत्म-

न्यात्मस्वरूपानिश्चयहेतोरविद्यया कल्पिता इति पिंडीकृतोऽर्थः । प्राणादिश्लो-
कानां प्रत्येकं पदार्थव्याख्याने फलप्राप्त्योजनत्वात्सिद्धपदार्थत्वाच्च यन्नो न कृतः ॥

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।

तं चावति स भूत्वासौ तद्ब्रह्मः समुपैति तम् ॥२९॥

किं बहूनाः ? प्राणादीनामन्यतममुक्तमनुक्तं वा अन्यं यं भावं पदार्थं दर्श-
येद्यस्याचार्योऽभ्युक्तो वा भावः इदमेव तत्त्वमिति, स तं भावमात्मभूतं पश्यत्यय-
महमिति वा ममेति वा, तं च द्रष्टारं स भावोऽवति यो दर्शितो भावोऽर्मा
न भूत्वा रक्षति । स्वेनात्मना सर्वतो निरुणद्धि । तस्मिन्ब्रह्मस्तद्ब्रह्मः तदभि-
निवेशः । इदमेव तत्त्वमिति स तं ग्रहीतारमुपैति । तस्यात्मभावं निगच्छतीत्यर्थः ॥

एतैरेषोऽपृथग्भावः पृथगेवेति लक्षितः ।

एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशंकितः ॥३०॥

एतः प्राणादिभिः आत्मनोऽपृथग्भूतैरपृथग्भावैरेव आत्मा रज्जुरिव सर्पा-
दिविकल्पनारूपः पृथगेवेति लक्षितोऽभिलक्षितो निश्चितो भूदित्यर्थः । विवेकिनां
तु रज्ज्यामिव कल्पिताः सर्पादयोनात्मव्यतिरेकेण प्राणादयः सन्तीत्यभिप्रायः ।
'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति श्रुतेः । एवमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं रज्जुसर्पवदात्मनि
कल्पितानामात्मानं च केवलं निर्विकल्पं यो वेद तत्त्वेन ध्रुवितो युक्तिश्च, सोऽ-
विशंकितो वेदार्थं विभागतः कल्पयेत्कल्पयतीत्यर्थः । इदमेवंपरं वाक्यमदोऽ-
न्यपरमिति । न ह्यनध्यात्मविवेदान्ज्ञातुं शक्नोति तत्त्वतः । "न ह्यनध्यात्म-
वित्कश्चित्त्रियाफलमुपादनुते" इति हि मानवं वचनम् ॥

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गंधर्वनगरं यथा ।

तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥३१॥

यदेतत् द्वैतस्यासत्त्वगुणं युक्तितः, तदेतद्वेदान्तप्रमाणापगतमित्याह ।
स्वप्नश्च माया च स्वप्नमाये असद्वत्त्वात्मिके अगत्या सत्या सद्वत्त्वात्मिके इव
लभ्येते अविवेकिभिः । यथा च प्रसारितपण्यापणगृहप्रासादस्त्रीपुंजनपदव्यवहारा-
कीर्णमिव गंधर्वनगरं दृश्यमानमेव सदकम्मादभावतां गतं दृष्टम् । यथा च
स्वप्नमाये दृष्टे असद्रूपे, तथा विश्वमिदं द्वैतं समस्तमसत् दृष्टम् । केल्याह ।
वेदान्तेषु । 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'इंद्रो मावाभिः' 'आत्मवेदमग्र आसीत्'
'ब्रह्मवेदमग्र आसीत्' 'द्वितीयाह्वै भयं भवति' 'न तु तद्द्वितीयमस्ति' 'यत्र

त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' इत्यादिषु । विचक्षणैर्निपुणतरवस्तुदंशिभिः पंडितैरित्यर्थः ।
 "तमः श्वध्रनिभं दृष्टं वर्णबुद्बुदसंनिभम् । नाशप्रायं सुखाद्भानं नाशोत्तरमभाव-
 गम् ॥" इति व्यासस्मृतेः ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥३२॥

प्रकरणाधोपसंहाराद्योऽयं श्लोकः । यदा वितथं द्वैतमात्मैवैकः परमार्थतः
 मंसदेहं निष्पन्नं भवति- सर्वोऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारोऽविद्याविषय
 एवेति । तदा न निरोधः । निरोधनं निरोधः प्रलयः, उत्पत्तिर्जननं, बद्धः संसारी
 जीवः, साधकः साधनान्मोक्षस्य, मुमुक्षुर्मोचनार्थी, मुक्तो विमुक्तबन्धः । उत्पत्ति-
 प्रलययोरभावात् बद्धादयो न सन्नीत्येषा परमार्थता । कथमुत्पत्तिप्रलययोरभाव
 इत्युच्यते- द्वैतस्यासत्त्वात् । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' 'य इह नानैव पश्यति'
 'आत्मैवेदं सर्वं' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' 'एकमेवाद्वितीयम्' 'इदं सर्वं यदयमात्मा'
 इत्यादिनानाश्रुतिभ्यो द्वैतस्यासत्त्वं सिद्धम् । सतो ह्युत्पत्तिः प्रलयो वा स्याज्जासतः
 शाश्वतिपाणादेः । नाप्यद्वैतमुत्पद्यते प्रलीयते वा । अद्वयं च, उत्पत्तिप्रलयवच्चेति
 विप्रतिषिद्धम् । यस्तु पुनर्द्वैतसंयवहारः स रज्जुमर्षपर्याप्तमणिं प्राणादिलक्षणः
 कल्पित इत्युक्तम् । न हि मनोविकल्पनाया रज्जुमर्षादिलक्षणाया रज्ज्वां प्रलय
 उत्पत्तिर्वा । न च मनसि रज्जुतर्पस्थोत्पत्तिः प्रलयो वा, न बोधयतो वा । तथा
 मानसत्वाविशेषात् द्वैतस्य । नहि नियते मनसि सुषुप्ते वा द्वैतं गृह्यते । अतो
 मनोविकल्पनाभावं द्वैतमिति सिद्धम् । तस्मात्सर्वं- द्वैतस्यासत्त्वाजिरोधाद्यभावः
 परमार्थतेति । यथैवं द्वैताभावे शास्त्रध्यापारो, नर्द्वैते, विरोधान् । तथा च
 गति अद्वैतस्य वस्तुत्वे प्रमाणाभावाच्छून्यवादप्रसंगः । द्वैतस्य चाभावान् ।
 न, रज्जुमर्षादिकल्पनाया निरास्पदत्वेऽनुपपत्तिरिति प्रत्युक्तमेतत्कथमुज्जीवसी-
 त्याह- रज्जुरपि सर्वविकल्पस्यास्पदभूता कल्पितैवेति दृष्टान्तानुपपत्तिः । न ।
 विकल्पनाक्षयेऽविकल्पितस्यविकल्पितत्वादेव सत्त्वोपपत्तेः । रज्जुमर्षवदसत्त्व-
 मिति चेत् । न । एकान्तेनाविकल्पितत्वात् अविकल्पितरज्ज्वंशवत्प्राप्तमर्षा-
 भार्वावज्ञानान् । विकल्पयितुं शक्यं प्राग्विकल्पनोत्पत्तेः मिदत्वाभ्युपगमादेवा-
 मत्त्वानुपपत्तिः ।

कथं पुनः स्वरूपं व्यापाराभावे शास्त्रस्य द्वैतविज्ञाननिवर्तकत्वम्? नैप

दोषः । रज्ज्वां सर्पादिवदात्मनि द्वैतस्याविद्याध्यस्तत्त्वान् । कथं मुख्यहं दुःखं मूढो जातो मूढो जीर्णो देहवान्पद्यामि व्यक्तोऽव्यक्तः कर्ता फला गन्धुक्तो विद्युक्तः क्षीणो वृद्धोऽहं ममंते इत्येवमादयः गर्वे आत्मन्यप्यारोप्यन्ते । आत्मा एतेष्वनुगतः सर्वत्राध्यभिचारान् । यथा मर्षधारादिभेदेषु रज्जुः । यदा चैवं विशेष्यस्वरूपप्रत्ययस्य सिद्धत्वात् कर्तव्यत्वं शास्त्रेण । अकृतकर्तृ च शास्त्रं कृतानुकारित्वेऽप्रमाणम् । यतः अविद्याध्यारोपितमुखिन्वादिविशेषप्रतिबंधादेव आत्मनः स्वरूपेणानयस्थानं, स्वरूपावस्थानं च श्रेय इति मुखित्वादिनिवर्तकं शास्त्रमात्मन्यमुखित्वादिप्रत्ययकरणेन नेति नेत्यस्थूलादिवाक्यैः आत्मस्वरूपवदमुखित्वाद्यपि मुखित्वादिभेदेषु नानुवृत्तोऽस्ति धर्मः । यद्यनुवृत्तः स्यात् नाध्यारोपितमुखिन्वादित्थं विज्ञेयः । यथोष्णस्पर्शगुणविशेषवत्यग्नां जातना । तस्मात्त्रिविधेषु एवामनि मुखित्वादयो विज्ञेयाः कल्पिताः । यत्त्वमुखित्वादिशास्त्रमात्मनः, तन्मुखित्वादि-विशेषनिवृत्त्यर्थमेवेति सिद्धम् । 'मिदं तु निवर्तकत्वात्' इत्यागमविदां सूत्रम् ॥३२॥

भावरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

भावा अप्यद्वयेनैव तस्माद्वयता शिवा ॥३३॥

पूर्वश्लोकार्थस्य हेतुमाह— यथा रज्ज्वाममद्भिः सर्पधारादिभिरद्वयं न च रज्जुद्रव्येण सता अयं मर्ष इयं धारा, दंडोऽयमिति वा रज्जुद्रव्यमेव कल्प्यते, एवं प्राणादिभिरनंतैरमद्भिरेवायिद्यमानैः, न परमार्थतः । न ह्यप्रचलिते मनसि कश्चिद्भाव उपलभ्यितुं शक्यते केनचित् । न चात्मनः प्रचलनमस्ति । प्रचलितस्यैवोपलभ्यमाना भावा न परमार्थतः भन्तः कल्पयितुं शक्याः । अतोऽमद्भिरेव प्राणादिभावरद्वयेन च परमार्थसता आत्मना रज्जुवत्सर्वविकल्पास्पद-भूतेनार्य स्वयमेवात्मा कल्पितः मदैकस्वभावोऽपि मन् । ते च प्राणादिभावा अप्यद्वयेनैव सता आत्मना विमल्पिता । न हि निरास्पदा काचित्कल्पनोपपद्यते । अतः सर्वकल्पनास्पदत्वान्वेचनात्मना अद्वयस्य अव्यभिचारात्कल्पनावस्थायामप्यद्वयता शिवा । कल्पना एव त्वशिवा । रज्जुसर्पादिवन्त्रासादिकारिण्यो हि ताः । अद्वयता अमया । अतः सैव शिवा ॥

नान्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन ।

न पृथङ्नापृथक्किंचिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥३४॥

कुतश्चाद्वयता शिवा । नानाभूतं पृथक्त्वमन्यस्यान्यस्माच्च दृष्टं तत्राशिवं भवेत् । नह्यत्राद्वये परमार्थगत्वात्मनि प्राणादिसंसारजातमिदं जगदात्मभावेन परमार्थस्वरूपेण निरूप्यमाणं नाना वस्त्वन्तरभूतं भवति । यथा रज्जुस्वरूपेण प्रकाशेन निरूप्यमाणो न नानाभूतः कल्पितः सर्पोऽस्ति तद्वत् । नापि स्वेन प्राणा-
द्यात्ममेदं विद्यते कदाचिदपि, रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वादेव । तथा अन्योन्यं न पृथक्प्राणादि वस्तु, यथा अश्वान्महिषः पृथग्विद्यते एवम् । अतोऽसत्त्वान्नापृथ-
ग्विद्यतेऽन्योन्यं परेण या किंचिदिति । एवं परमार्थतत्त्वमात्मविदो ब्राह्मणा-
विदुः । अतोऽशिवहेतुत्वाभावाद्वयतैव शिवैत्यभिप्रायः ॥

वीतरागभयक्रोपैर्मुनिभिर्वेदपारगैः ।

निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ॥३५॥

तदेतत्सम्यग्दर्शनं स्तूयते— विगतरागभयक्रोधादिसर्वदोषैः सर्वदा मुनि-
भिर्मननशीलैर्विवेकेभिः वेदपारगैः अवगतवेदान्तार्थतत्त्वज्ञानिभिर्निर्विकल्पः सर्व-
विकल्पगून्योऽयमात्मा दृष्टः उपलब्धो वेदान्तार्थतत्परैः । प्रपञ्चोपशमः प्रपञ्चो
द्वैतभेदविस्तारः तस्योपशमोऽभावो यस्मिन्मा आत्मा प्रपञ्चोपशमः । अत एवा-
द्वयः । विगतदोषैरेव पंडितैर्वेदान्तार्थतत्परैः संन्यामिभिः अयमात्मा द्रष्टुं शक्यो,
नान्यं रागादिकल्पितचेतोभिः स्वपञ्चपातिदर्शनैः तार्किकादिभिरित्यभिप्रायः ॥

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत्स्मृतिम् ।

अद्वैतं यमनुप्राप्य जडबल्लोकमाचरेत् ॥३६॥

यन्मात्मवर्तनार्थप्रशमरूपत्वादद्वयं शिवमभयं, अत एव विदित्वैनमद्वैते
स्मृतिं योजयेत् । अद्वैतावगमायैव स्मृतिं कुर्यादित्यर्थः । तथाद्वैतमवगम्य अह-
मस्मि परं ब्रह्मेति विदित्वाऽज्ञानायाद्यतीतं माश्चादपरोभादज्ञानमानं सर्व-
लोकव्ययहारातीतं जडबल्लोकमाचरेत् । अप्रगल्भापयज्ञानमानमहमेवंविध इत्य-
भिप्रायः ॥

निस्तुतिर्निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादाच्छिद्रो भवेत् ॥३७॥

कया चर्थया लोकमाचरेदित्याह— स्तुतिनमस्कारादिमर्वस्मद्विज्ञेन-
त्यक्तमर्वाश्रयणः प्रतिपक्षपरमहंसपारिप्राज्य इत्यभिप्रायः । 'एतं वै तन्मात्मानं
विदित्वा' इत्यादिभुतेः । "तद्बुद्धयस्तदात्मानमाग्निशान्मन्तरायणाः" इत्यादि-

स्मृतेऽथ । चले शरारं, प्रतिक्षणमन्यथाभावात् । अचलमात्मतत्त्वम् । यदा कदा-
चिद्व्योजनादिव्यवहारनिमित्तमाशाशब्दचले स्वरूपमात्मतत्त्वं आत्मनो निवेत-
माश्रयमात्मस्थितिं विस्मृत्याहमिति मन्यते यदा, तदा चलो देहो निवेतो यस्य
सोऽयमेवं चलाचलनिवेतो विद्वांस पुनर्वांशानपयाश्रयः । न च यादृच्छरो
भवेत् । यदृच्छाप्राप्तकार्यानाच्छादनमात्ममात्रदेहमिति स्थितिः ॥

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु यादृतः ।

तत्त्वाभूतस्तदारामन्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥३८॥

इति गौडपादार्थायकारिकासु घेतध्याग्न्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥

याग्यं पृथिव्यादि तत्त्वमाध्यात्मिकं च देहादिप्रमाणं रज्जुगर्वादित्यप्र-
मायादिव्यागत् । 'याचारंभणं विकारो नामधेयम्' इत्यादिभूतेः । आत्मा न
गयाद्याभ्यन्तरो त्यजोऽपूर्वोऽनपरोऽमन्तरोऽव्याघ्रः कृन्त आशाशङ्करंगतः गृक्षोऽ-
चलो निर्गुणो निष्कले निष्कयः 'तन्मत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि' इति ध्रुतेः ।
इत्येवं तत्त्वं दृष्ट्वा तत्त्वाभूतस्तदारामो न यादृशमणः । यथाऽनत्यदर्शो कर्धान्वि-
जमात्मत्वेन प्रतिपक्षधित्तचानमनु चलितमात्मानं मन्यमानस्तत्त्वाचलितं देहा-
दिभूतमात्मानं कदाचिन्मन्यते प्रच्युतेऽहमात्मनत्त्वादिदानीमिति । नमोऽहंते तु
मनसि कदाचित्तत्त्वभूतं प्रसक्तमात्मानं मन्यत ददानीमास्मि तत्त्वाभूत इति । न
तथा आत्मविद्भवेत् । आत्मनः एकरूपत्वान्तरूपप्रच्यवनार्गभवाच्च । सदैव
ब्रह्मात्मालप्रच्युतो भवेत्तत्त्वान् । सदाऽप्रच्युतात्मतत्त्वदर्शने भवेदित्यभिप्रायः ।
“शुचि चैव श्रवाके च” “गमं गवेषु भूतेषु” इत्यादिस्मृतेः ॥

इति घेतध्याग्न्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥

अद्वैतप्रकरणम् ॥३॥

उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते ।

प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेजसौ कृष्णः स्मृतः ॥३॥

ओंकारनिर्णये उक्तः प्रपंचोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मेति प्रतिज्ञामात्रेण ।
‘ज्ञाते द्वैतं न विद्यते’ इति च । तत्र द्वैताभावस्तु घेतध्याग्न्येन स्वप्रमायागंधर्व-
नगरादिदृष्टान्तैः दृश्यत्वाद्येतत्त्वादित्युभिस्तर्केण च प्रतिपादितः । अद्वैतं किमाग-

ममात्रेण प्रतिपत्तव्यं आहोस्वित्तर्केणापीत्यत आह— शक्यते तर्केणापि ज्ञातुम् । तत्कथमित्यद्वैतप्रकरणमारभ्यते । उपास्योपासनादिभेदजातं सर्वं वितर्कं, केवल-
 आत्मा अद्वयः परमार्थः इति स्थितमतीते प्रकरणे । यत उपासनाश्रितः उपास-
 नामात्मनो मोक्षमाधनत्वेन गत उपासकोऽहं ममोपास्यं ब्रह्म । तदुपासनं कृत्व
 जाते ब्रह्मणीदानीं वर्तमानोऽजं ब्रह्म शरीरपातादूर्ध्वं प्रतिपत्स्ये प्रागुत्पत्तेर्नाजमिदं
 सर्वमहं च । यदात्मकोऽहं प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते ब्रह्मणि च वर्तमान
 उपासनया पुनस्तदेव प्रतिपत्स्ये इत्येवमुपासनाश्रितो धर्मः माधकौ येनैवं क्षुद्र-
 ब्रह्मवित् । तेनासौ कारणेन कृपणो दीनोऽम्पकः स्मृतो नित्याजब्रह्मदर्शिभिः
 इत्यभिप्रायः । 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । नदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
 यदिदमुपासते' इत्यादिभ्रुतेस्तत्त्वकाराणाम् ॥

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतम् ।

यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समंततः ॥२॥

ममात्राभ्यन्तरमजमात्मानं प्रतिपत्तमशक्यनुवचविषया दीनमात्मानं मन्य-
 मानो जातोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्ते तदुपासनाश्रितः ममब्रह्म प्रतिपन्न्ये इत्येवं
 प्रतिपत्तः कृपणो भवति यस्मात्, अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमकृपणभाषमजं ब्रह्म ।
 तद्वि कार्पण्यास्पदम् 'यश्चान्मोऽन्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति मदर्शय'
 'मर्त्यमसत्' 'वाचारंभणं विचारो नामधेयम्' इत्यादिभ्रुतिभ्यः । तद्विपरीतं ग-
 थायाभ्यन्तरमजमकार्पण्यं भूमाख्यं ब्रह्म । यत्प्राप्य अरिचाकृतसर्वकार्पण्यनिरुक्तिः
 तदकार्पण्यं वक्ष्यामीत्यर्थः । तदजाति, अविद्यमाना जातिरस्य । समतां गतं
 सर्वसाम्यं गतम् । कस्मात् ? अवयववैषम्याभावात् । यदि गावयवं यस्तु तद-
 यववैषम्यं गच्छजायत इत्युच्यते । इदं तु निरवयवत्वात्समतां गतमिति न
 कैश्चिदवयवैः स्फुटति । अतोऽजाल्लकार्पण्यम् । समंततः समंताद्यथा ॥ जायते
 किञ्चिदल्पमपि न स्फुटति रज्जुगर्पणदविद्याकृतदृष्ट्या जायमानं येन प्रकारेण न
 जायते सर्वतोऽजमेव ब्रह्म भवति, तथा तं प्रकारं शब्धित्वार्थः ॥

आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिचोदितः ।

घटादिवच्च संघातैर्जातावेतन्निदर्शनम् ॥३॥

अजाति ब्रह्माकार्पण्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं, तान्निदर्थं हेतुं दृष्टान्तं च
 वक्ष्यामीत्याह— आत्मा परो हि यस्मादाकाशवत्स्मृमो निरवयवः सर्वगत आ-

वाशवदुक्तो जीवः क्षेत्रज्ञघटाकाशैस्त्रि घटाकाशातुल्यः उदित उक्तः । न एव आकाशसमः पर आत्मा । अथवा घटाकाशैर्यथा आकाश उदित उत्पन्नस्तथा परो जीवात्माभिरुत्पन्नः । जीवात्मनां परमादात्मनः उत्पत्तिर्या धृतये वेदान्तेषु ना महाकाशात् घटाभ्योत्पत्तिरगमा न परमार्यत इत्यभिप्रायः । तन्मादेवाकाशात् घटादयः संघाता यथोत्पद्यन्ते एवमाकाशस्थमायापरमात्मनः पृथिव्यादिभूतसंघाता आध्यात्मिकाश्च कार्यकरणलक्षणा रज्जुमर्पवद्विकल्पिता जायन्ते । अत उच्यते—घटादिवच संघान्तरदिन इति । यदा मंदबुद्धिप्रतिपिपादयिषया ध्रुवा आत्मनो जातिरुच्येन जीवादीनां, मदा ज्ञानाभ्युपगम्यमानायामेति निदर्शनं दृष्टान्तो यथोदिताकाशवदित्यादिः ॥

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।

आकाशो संप्रलीयन्ते तद्गुजीवा इहात्मनि ॥४॥

यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकाशाद्युत्पत्तिः, यथा च घटादिप्रलये घटाकाशादिप्रलयः, तद्वदेहादिगंधातीत्यस्या जीवोत्पत्तिप्रलये च जीवत्नामिह आत्मनि प्रलयो न स्वत इत्यर्थः ॥

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तद्गुजीवाः सुरादिभिः ॥५॥

सर्वदेहेष्वात्मकत्वे एकस्मिन्ननमरणमुखदुःखादिमत्त्वात्मनि सर्वात्मनां तत्संबंधः क्रियाफलमांशं च स्यादिति ये आहुर्देहान्तरात्प्रतीदमुच्यते—यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते संयुक्ते न सर्वे घटाकाशादयः तत्रजोधूमादिभिः संयुज्यन्ते तद्गुजीवाः सुरादिभिः ॥

नन्वेव एव आत्मा । बाटम् । ननु न धृतं स्वया आकाशवत्सर्वसंघातेष्वेक एवास्मिन्नेति ? यदेक एवात्मा तर्हि सर्वत्र सुखी दुःखा च स्यात् । न चेदं सांख्यचोर्थं संभवति । न हि सांख्य आत्मनः सुखदुःखादिमत्त्वाभिच्छति, बुद्धिममवायाभ्युपगमात्सुखदुःखादीनाम् । न चोपलब्धस्वरूपस्यात्मनो भेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति । भेदाभावे प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तिरिति चेत् । न । प्रधानकृतस्वार्थस्य आत्मन्यसमवायात् । यदि हि प्रधानकृतो बंधो मोक्षो वा अर्थः पुरुषेषु भेदेन समवेति, ततः प्रधानस्य पारार्थ्यमात्मकत्वे नोपपद्यते इति युक्ता पुरुषभेदकल्पना । न च सांख्यैर्बन्धो मोक्षो वार्थः पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते ।

निर्विशेषाश्च चेतनमात्रा आत्मानोऽभ्युपगम्यन्ते । अतः पुरुषसत्तामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यं सिद्धं न तु पुरुषभेदप्रयुक्तमिति । अतः पुरुषभेदकल्पनायां न प्रधानस्य पारार्थ्यं हेतुः । न चान्यत्पुरुषभेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति सांख्यानाम् । परसत्तामात्रमेव चैतन्निमित्तीकृत्य स्वयं बध्यते मुच्यते च प्रधानम् । परधोपलब्धिमात्रसत्तास्वरूपेण प्रधानप्रवृत्तां हेतुर्न केनचिद्विशेषेणेति, केवलमूढतयैव पुरुषभेदकल्पना वेदार्थपरित्यागश्च । ये त्वाहुर्विशेषिकादयः इच्छादय आत्मममवायिन इति । तदप्यसत् । स्मृतिहेतूनां संस्काराणामप्रदेशयत्वात्मन्यसमवायात् । आत्ममनःसंयोगाच्च स्मृत्युत्पत्तेः स्मृतिनियमानुपपत्तिः । युगपद्वा सर्वस्मृत्युत्पत्तिप्रसंगः । न च भिन्नजातीयानां स्पर्शादिर्हानानामात्मनां मनआदिभिः संबन्धो युक्तः । न च द्रव्याद्रूपादयो गुणाः कर्मसामान्यविशेषममवाया वा भिन्नाः सन्ति परेषाम् । यदि ह्यल्यंतभिन्ना एव द्रव्यात्स्युरिच्छादयश्चात्मनः तथा च सति द्रव्येण तेषां सर्वभानुपपत्तिः । अयुतसिद्धानां समवायलक्षणः संबन्धो न विरूप्यत इति चेत् । न । इच्छादिभ्योऽनित्येभ्यः आत्मनो नित्यस्य पूर्वसिद्धत्वाद्वायुतमिद्धत्वोपपत्तिः । आत्मना अयुतसिद्धत्वं च इच्छादीनामात्मगतमहस्त्ववानित्यत्वप्रसंगः । स चानिष्टः । आत्मनोऽनिर्माणप्रसंगात् ॥

ममवायस्य च द्रव्यादन्यत्वे गति द्रव्येण संबन्धान्तरं वाच्यं, यथा द्रव्यगुणयोः । समवायो नित्यसंबन्ध एवेति न वाच्यमिति चेत् । तथा सति समवायसंबन्धवती नित्यसंबन्धप्रसंगारूपकत्वानुपपत्तिः । अल्यंतपृथक्त्ये च द्रव्यादीनां स्पर्शवदस्पर्शद्रव्ययोरिव पृष्ठथरानुपपत्तिः । इच्छाद्युपजनापायबहुणवत्त्वे च आत्मनोऽनित्यत्वप्रसंगः । देहफलादिवत्सावयवत्वं विक्रियावत्त्वं च देहादिवदेवेति दोषावपरिहार्या । यथा त्वाक्काशस्य अविद्याभ्यारोपितघटाशुपाधिकृतजोधूममलवत्त्वादिदोषवत्त्वं तथात्मनः अविद्याभ्यारोपितबुद्ध्याशुपाधितृप्तसुरसुखादिदोषवत्त्वं बंधमोक्षादयो व्यावहारिका न विरूप्यन्ते । सर्ववादिभिरविद्याकृतव्यवहाराभ्युपगमात् परमार्थानभ्युपगमाच्च । तस्मादात्मभेदपरिवन्धना नृथं च तार्किकैः कियत इति ॥

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।

आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्रूपजायेषु निर्णयः ॥६॥

कथं पुनरात्मभेदनिमित्त एव व्यवहार एवमिदानीमन्यविद्याकृत उपपद्यत

इति । उच्यते । यथेहाकाशे एकस्मिन् घटकरकापवरकाशाकाशानां अल्पत्वम-
हत्त्वादिरूपाणि भिद्यन्ते, तथा कार्यमुदकाहरणधारणशयनादि, समाख्याद्य
घटाकाशकरकाकाश इत्याद्यास्तत्कृताश्च भिन्ना दृश्यन्ते । तत्र तत्र वै व्यवहार-
विषये इत्यर्थः । सर्वोऽयमाकाशे रूपादिभेदकृतो व्यवहारो अपरमार्थ एव । पर-
मार्थतत्त्वाकाशस्य न भेदोऽस्ति । न चाकाशभेदनिमित्तो व्यवहारोऽस्त्यन्तरेण
परोपाधिकृतं द्वारम् । यथैतत् तद्देहोपाधिभेदकृतेषु जीवेषु घटाकाशस्थानी-
येष्वात्मसु निरूपणात्कृतो बुद्धिमद्विनिर्णयो निश्चय इत्यर्थः ॥

आकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।

नैवात्मनः सदा जावो विकारावयवौ तथा ॥७॥

ननु तत्र परमार्थकृत एव घटाकाशादिषु रूपकार्यादिभेदव्यवहार इति ।
नैतदस्ति । यस्मात्परमार्थाकाशस्य घटाकाशो न विकारः । यथा सुवर्णस्य
रुचकादिः यथा वा अपां फेनबुद्बुदहिमादिः । नाप्यवयवौ, यथा वृक्षस्य
शाखादिः । न तथा आकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा, तथा नैवात्मनः
परस्य परमार्थसतो महाकाशस्थानीयस्य घटाकाशस्थानीयो जीवः सदा सर्वदा
यथोक्तदशान्तवन्न विकारो, नाप्यवयवः । अतः आत्मभेदकृतो व्यवहारो मूर्ध-
न्येत्यर्थः ॥

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः ।

तथा भवत्यबुद्धानामात्मापि मलिनो मलैः ॥८॥

यस्माद्यथा घटाकाशादिभेदबुद्धिनिर्वन्धनो रूपकार्यादिभेदव्यवहारः, तथा
देहोपाधिजीवभेदकृतो जन्ममरणादिन्यवहारः । तस्मात्तत्कृतमेव क्लेशकर्मफल-
मलवत्त्वमात्मनो न परमार्थतः, इत्येवमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपिपादयिष्याह- यथा
भवति लोके बालानामविवेकिनां गगनमाकाशं घनरजोधूमादिमलैर्मलिनं मलवन्न
गगनयाधान्यविवेकिनाम्, तथा भवत्यात्मा परोऽपि यो विज्ञाता प्रत्यक्केश-
कर्मफलमलैर्मलिनांऽबुद्धानां प्रत्यगात्मविवेकरहितानां नात्मविवेकवताम् । नहि
ऊपरदेशः तृह्वन्प्राण्यध्वारोपितोदकफेननरंगादिमांस्तथा नान्या अबुधारोपित-
क्लेशादिमलैर्मलिनो भवतीत्यर्थः ॥

मरणे संभवे चैव गत्यागमनयोरपि ।

स्थिता सर्वशरीरेषु चाकाशेनाविलक्षणः ॥९॥

मधुनानं मधुब्राह्मणं तस्मिन्नित्यर्थः । किमिवेत्याह— पृथिव्यामुदरे चैव यथैक-
भाकान्नोऽनुमनेन प्रकाशितो लोके तद्वदित्यर्थः ॥

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

नानात्वं निघते यच्च तदेवं हि समंजसम् ॥१३॥

यद्युक्तिः श्रुतितश्च निर्धारितं जावस्य परस्य चात्मनो जावात्मनोरनन्य-
त्वमभेदेन प्रशस्यते स्तुयते शास्त्रेण व्यामादिभिश्च । यच्च मर्माणिताधारणं
स्वाभाविकं शास्त्रबहिर्मुखैः कुतार्किकैर्विरचितं नानात्वदर्शनं निघते 'न तु तद्विती-
यमस्ति' 'द्वितीयाद् भयं भवान्' 'उदरमंतरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति'
'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्यादि-
वार्थान्यथान्यथ ब्रह्मविद्भिः । यत्तत्तन्नेदं हि ममंजसमृज्ज्वदवोषं न्याप्यमित्यर्थः ।
यास्तु तार्किकपरिकल्पिताः कुरदृष्टयस्ता अदृज्ज्यो निष्पद्यमाणा न घटनां प्राव-
न्तात्यभिप्रायः ॥

जीवात्मनोः पृथक्करणं यथागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् ।

भविष्यद्दृष्ट्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥१४॥

ननु ध्रुत्वापि जावपरमात्मनोः पृथक्त्वं यथागुत्पत्तेः उत्पत्त्यर्थोपनिष-
द्भास्येभ्यः पूर्वं प्रकीर्तितं कर्मकांडे । अनेकशः कामभेदतः इदं कामोऽदःकाम
इति । परं "म दाधार पृथिवी दाम्" इत्यादिमंत्रवर्णैः । तत्र कथं कर्मज्ञान-
कांडवाक्यविरोधे ज्ञानकांडवाक्यार्थस्यैकत्वस्य ममंजस्यमवधार्यत इति ।
अत्रोच्यते— 'यनौ वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'यथाग्रे भुवो विस्फुलिगाः'
'तन्माद्वा एतन्मादात्मन आकाशः संभूतः' 'तदभूत तत्तेजोऽभ्युजत' इत्याद्युत्प-
त्त्यर्थोपनिषद्भास्येभ्यः प्राक्पृथक्त्वं कर्मकांडे प्रकीर्तितं यत्तत्र परमार्थम् । किं
तर्हि ? गौणम् । महाकाशघटाकाशादिभेदवत् । यथादत्तं पचतीति भविष्यद्दृष्ट्या
तद्वत् । न हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्यभेदार्थत्वमुपपद्यते । स्वाभाविका-
विद्यावन्प्राणिभेददृष्टपनुवादित्वान् आत्मभेदवाक्यानाम् । इह चोपनिषत्सु उत्पात्ति-
प्रत्ययादिवाक्यैः जीवपरमान्वनेकत्वमेव प्रतिपिपादयिषितम् । 'तत्त्वमसि'
'अन्योऽप्यावन्योऽहमस्मीति न ग वेद' इत्यादिभिः । अत उपनिषत्स्वेकत्वं ध्रुत्वा
प्रतिपिपादायिषितं भावप्यतीति भाविनामेकवृत्तिमाश्रित्य लोके भेददृष्टपनुवादो
गौण एवेत्यभिप्रायः । अथवा 'तदभूत' 'तत्तेजोऽभ्युजत' इत्याद्युत्पत्तेः प्राक् 'एक-

‘मेवाद्वितीयम्’ इत्येकत्वं प्रकीर्तितम् । तदेव च ‘तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि’
इत्येकत्वं भविष्यतीति तां भविष्यद्भुक्तिमपेक्षं यजीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्र वचि-
द्राशये गम्यमानं, तद्वैष्णवम् । यथादनं पचतीति तद्वत् ॥

मृलोहविस्फुल्लिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नाम्नि भेदः कथंचन ॥१५॥

ननु यद्युत्पत्तेः प्रागजं सर्वमेकमेवाद्वितीयं तथाप्युत्पत्तेरुत्थं जातमिदं सर्वं
जीवाश्च भिन्ना इति । मैवम् । अन्यार्थत्वादुत्पत्तिधृतीनाम् । पूर्वमपि परिहृत
एवायं दोषः । स्वप्रवदारममायाविसर्जिताः संघाता घटाराशोत्पत्तिभेदादिवर्जा-
वानामुत्पत्तिभेदादिरिति । इत एवोत्पत्तिभेदादिधृतिभ्य आकृष्येह पुनरुत्पत्ति-
धृतीनां ऐदंपर्यप्रतिपिपादयिषयोपन्यासः । मृलोहविस्फुल्लिङ्गादिदृष्टान्तोपन्यासः
मृष्टिर्या चोदिता प्रकाशिता कल्पिता अन्यथान्यथा च, स सर्वः सृष्टिप्रकारो
जीवपरमार्थैकत्वबुद्धयवताराय उपायोऽस्माकम् । यथा प्राणसंवाद बागाद्यासुर-
पाप्मन्वेधाद्याख्यायिका कल्पिता प्राणवैशिष्ट्यबोधावताराय, तदप्यसिद्धमिति
चेत् । न । शाराभेदेष्वन्यथान्यथा च प्राणादिसंवादध्वणात् । यदि हि संवादः
परमार्थ एवाभूदेकरूप एव संवादः सर्वेश्वरास्वधोष्यत विरुद्धानेकप्रकारेण
नाधोष्यत । भ्रूते तु । तस्मान्न तादर्थ्यं संवादधृतीनाम् । तथोत्पत्तिवाक्यानि
प्रत्येतव्यानि । कल्पसर्गभेदात्संवादधृतीना उत्पत्तिधृतीनां न प्रतिसर्गमग्नभाष्य-
मिति चेन्न । निष्प्रयोजनत्वद्वयोक्तबुद्धयवनारप्रयोजनव्यतिरेकेण । न ह्यन्यप्रयो-
जनवत्त्वं संवादोत्पत्तिधृतीनां शक्यं कल्पयितुम् । तथात्वप्रतिपत्तये ध्यानार्थमिति
चेत् । न । कलहोत्पत्तिप्रलयानां प्रतिपत्तेरनिष्टत्वात् । तस्मादुत्पत्त्यादिधृतयः
आत्मैकत्वबुद्धयवतारायैव नान्यार्थाः कल्पयितुं युक्ताः । अतो नाम्नुत्पत्त्यादि-
कृतो भेदः कथंचन ॥

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोक्तृष्टष्टयः ।

उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकंपय ॥१६॥

यदि पर एवात्मा नित्यशुद्धबुद्धसुखस्वभाव एकः परमार्थः सन् ‘एकमे-
वाद्वितीयम्’ इत्यादिधृतिभ्यः, असदन्यत्किमर्थेयमुपासनोपदिष्टा । ‘आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः’ ‘य आत्मापहतपाप्मा’ ‘स क्रतुं कुर्वीत’ ‘आत्मैत्येवोपासीत’ इत्या-
दिधृतिभ्यः ? कर्मणि चाग्निहोत्रादीनि ? शृणु तत्र कारणम् । आश्रमा आश्र-

मिणोऽधिकृताः । वर्षिणश्च मार्गगाः । आश्रमशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात्प्रिविधाः ।
 कथम् ? हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः । हीना निकृष्टा मध्यमोत्कृष्टा च दृष्टिर्दर्शनसामर्थ्य
 येषां ते, मंदमध्यमोत्तमबुद्धिसामर्थ्योपेता इत्यर्थः । उपासनोपदिष्टेयं तदर्थं
 मंदमध्यमदृष्टयाधमाद्यर्थं कर्माणि च । न चात्मैक एवाद्वितीय इति निश्चितोत्तम-
 दृष्ट्यर्थम् । इत्याहुना वेदेनानुकंपया सन्मार्गगाः सन्तः कथमिमां मुत्तमामेकत्वदृष्टिं
 प्राप्नुयुरिति । 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
 यदिदमुपासते ॥' 'तत्त्वमसि' 'आत्मैवेदं सर्वम्' इत्यादिधृतिभ्यः ॥

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।

परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥१७॥

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वात् अद्वयात्मदर्शनं सम्यग्दर्शनं तद्वा-
 ह्यत्वात्स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु
 कथं ? स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु
 दृष्टयनुसारिणो द्वैतिनो निश्चिताः । एवमेवैव परमार्थो नान्यथेति तत्र तत्रानु-
 रक्ताः प्रतिपक्षं चान्मनः पश्यन्तस्तं द्विपन्त इत्येवं रागद्वेषोपेताः स्वसिद्धान्तदर्शन-
 निमित्तमेव परस्परमन्योन्यं विरुध्यन्ते । तैरन्योन्यविरोधिभिः अन्यदीर्घोऽयं
 वैदिकः सर्वानन्यत्वादात्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते, यथा स्वहस्तपादादिभिः ।
 एवं रागद्वेषादिदोषानास्पदत्वात् आत्मैकत्वबुद्धिरेव सम्यग्दर्शनमित्यभिप्रायः ॥

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तज्ज्ञेय उपपद्यते ।

नेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥१८॥

केन हेतुना तैर्न विरुध्यत इत्युच्यते— अद्वैतं परमार्थो हि यस्मात् द्वैतं
 नानात्वं तन्माहैतस्य भेदः तद्भेदः, तस्य कार्यमित्यर्थः । 'एकमेवाद्वितीयम्'
 'तत्तज्ज्ञेयमृजत' इति श्रुतेः । उपपत्तेश्च । स्वचित्तस्पन्दनाभावे गमार्था
 मूर्छायां सुषुप्तां चाभावात् । अतस्तद्भेद उच्यते द्वैतम् । द्वैतिनां तु तेषां पर-
 मार्थतयापरमार्थतया उभयथापि द्वैतमेव । यदि च तेषां भ्रान्तानां द्वैतदृष्टिः
 अम्माकमर्द्धतदृष्टिरभ्रान्तानाम् । तेनायं हेतुनाऽप्यन्यथो न विरुध्यते तैः ।
 'इदं मायाभिः पुरुरूप ईयते' 'न तु तदद्वितीयमस्मि' इति श्रुतेः । यथा मत्तगजा-
 रुढ उन्मत्तं भूमिष्टं प्रति गजान्ढोऽहं बाहय मां प्रनीति ब्रुवाणमपि तं प्रति न

बाह्यव्यविरोधबुद्ध्या, तद्वत् । ततः परमार्थतो ब्रह्मविदात्मैव द्वैतिनाम् । तेनायं हेतुना अस्मत्पक्षे न विरुध्यते तैः ॥

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाजं कथंचन ।

तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ॥१९॥

द्वैतमद्वैतभेद इत्युक्ते द्वैतमप्यद्वैतवत्परमार्थसदिति म्यात्कस्यचिदाशङ्केत्यत आह— यत्परमार्थसदद्वैतं, मायया भिद्यते ह्येतत्तैमिरिकानेकचंद्रवद्रज्जुः सर्प-
धारादिभिर्भेदैरेव । न परमार्थतो, निरवयवत्वादात्मनः । सावयवं ह्यवयवा-
न्यथान्वेन भिद्यते । यथा मृद् घटादिभेदैः । तस्मान्निरवयवमजं नान्यथा
कथंचन केनचिदपि प्रवारेण न भिद्यते इत्यभिप्रायः । तत्त्वतो भिद्यमानं
अमृतमजमद्वयं स्वभावतः सन्मर्त्यतां व्रजेत् । यथाग्निः क्षीयताम् । तच्चानिष्टं
स्वभाववैपरीत्यगमनम् । सर्वप्रमाणविरोधात् । अजमव्ययमात्मतत्त्वं माययैव
भिद्यते न परमार्थतः । तस्मान्न परमार्थसात् द्वैतम् ॥

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातोऽमृतो भावो मर्त्यतां कथमेप्यसि ॥२०॥

ये ॥ पुनः केचिदुपनिषद्वाख्यातारो ब्रह्मवादिनो वावद्वाः अजातस्यैव
आत्मतत्त्वस्यामृतस्य स्वभावतो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति परमार्थत एव, तेषां
जातं चैतदेव मर्त्यतामेध्यत्यवश्यम् । स चाजातोऽमृतो भावः स्वभावतः
न जात्मा कथं मर्त्यतामेप्यसि ? न कथंचन मर्त्यत्वं स्वभाववैपरीत्यमेध्यतीत्यर्थः ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥२१॥

यस्मान्न भवत्यमृतं मर्त्यं लोके नापि मर्त्यममृतं तथा । ततः प्रकृतेः
स्वभावस्यान्यथाभावः स्वतः प्रच्युतिर्न कथंचिद्भविष्यति । अप्रेरिषीष्यस्य ॥

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्यास्यति निश्चलः ॥२२॥

यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेन अमृतो भावो मर्त्यतां गच्छति परमार्थतो
जायते, तस्य प्रागुत्पत्तेः स भावः स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा मृषैव । कथं
तर्हि ? कृतकेनामृतस्तस्य स्वभावः कृतकेनामृतः न कथं स्यास्यति निश्चलः ?

अमृतस्यभावतया न कथंचिन्म्यास्यति । आत्मजातिवादिनः सर्वदा अजं नाम
नास्त्येव । सर्वमेतन्मत्स्यम् । अतोऽनिर्गोक्षप्रसंग इत्यभिप्रायः ॥

भूततोऽभूततो वापि सृज्यमाने समा श्रुतिः ।

निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्वति नेतरत् ॥२३॥

ननु भजातिवादिनः सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिर्न मंगच्छते प्रामाण्यम् । वाटं,
विधत्ते सृष्टिप्रतिपादिका धुनिः । सा त्वन्यपरा । 'उपायः सोऽवताराय' इत्यवो-
चाम । इदानीमुक्तेऽपि परिहारे पुनर्योषपरिहारो विवक्षितार्थं प्रति सृष्टिध्रुत्वक्ष-
राणां आनुलोम्यविरोधाशङ्कामात्रपरिहारार्थो । भूततः परमार्थतः सृज्यमाने
वस्तुनि, अभूततो मायया वा मायाविनेव सृज्यमाने वस्तुनि समा तुभ्या सृष्टि-
श्रुतिः । ननु गौणमुख्ययोर्मुख्ये अच्चार्यप्रतिपत्तिर्युक्ता । न । अन्यथा सृष्टेर-
प्रमिद्धत्वाक्षिप्रयोजनत्वाच्च इत्यवोचाम । अविद्यासृष्टिविपर्ययं सर्वा गौर्णा मुख्या
च सृष्टिर्न परमार्थतः । 'मयाद्याभ्यन्तरो यजः' इति श्रुतेः । तस्मात् श्रुत्या
निधितं यदेतमेवादितीयमजममृतमिति, युक्तियुक्तं च युक्त्या च संपन्नं, तदे-
वेत्यवोचाम पूर्वप्रबंधः । तदेव ध्रुत्वर्थो भवति नेतरत्कदाचिदपि क्वचिदपि ॥

नेह नानेति चाद्यायादिद्रो मायाभिरित्यपि ।

अजायमानो बहुधा मायया जायते तु मः ॥२४॥

कथं श्रुतिनिषय इत्याह— यदि हि भूतत एव सृष्टिः स्यात्ततः मत्व-
मेव नानावस्त्विति तदभावप्रदर्शनार्थं आप्तायो न भ्यान् । अस्ति च 'नेह
नानास्ति किंचन' इत्यादिरात्रायो द्वैतभावप्रतिषेधार्थः । तस्मादात्मैकत्वप्रति-
पत्त्यर्थो वान्यता सृष्टिरभूतैव प्राणगंयादवन् । 'इदं मायाभिः' इत्यभूतार्थप्रति-
पादकेन मायाशब्देन व्यपदेशान् । ननु प्रजावचनो मायाशब्दः । मत्वम् । ईदृ-
शप्रजाया अविद्यामयत्वेन मायात्वाभ्युपगमाददोषः । मायाभिरिन्द्रियप्रजाभिः
अविद्याभिरित्यर्थः । 'अजायमानो बहुधा जायते' इति श्रुतेः । तस्मान्मा-
ययैव जायते तु मः । तुयव्देऽवधारणार्थः माययैवेति । न यजायमानत्वं
बहुधा जन्म यत्रैव गंभवति । अत्राविरक्ष्यमाणं च । फलवत्त्वाय आत्म-
कत्वदर्शनमेव श्रुतिनिधिनोऽर्थः । 'तत्र वे। मोहः कः शोकः एकमननुपश्यतः'
इत्यादिमंत्रवर्णन । 'मृत्योः ॥ मृत्युमाप्नोति' इति निर्दिनत्वाच्च सृष्ट्या-
दिभेदहेतुः ॥

संभूतेरपवादाच्च संभवः प्रतिपिच्यते ।

को न्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिपिच्यते ॥२५॥

‘अंधं तमः प्रविशन्ति ये संभूतिमुपासते’ इति संभूतेः उपास्यत्वापवादा-
त्संभवः प्रतिपिच्यते । न हि परमार्थसद्भूताया संभूता तदपवाद उपपद्यते ।
ननु विनाशेन संभूतेः समुच्चयविधानार्थः संभूत्यपवादः । यथा ‘अंधं तमः प्रवि-
शन्ति येऽविद्यामुपासते’ इति । मयमेव देवतादर्शनस्य संभूतिविषयस्य विना-
शशब्दवाच्यस्य च कर्मणः समुच्चयविधानार्थः संभूत्यपवादः । तथापि विनाशा-
ख्यस्य कर्मणः स्वाभाविकाज्ञानप्रवृत्तिरूपस्य मूल्योरतितरणार्थत्ववत् देवतादर्शन-
कर्मसमुच्चयस्य पुरुषसंस्कारार्थस्य कर्मफलरोगप्रवृत्तिरूपस्य साध्यसाधनैपणाद्वय-
लक्षणस्य मूल्योरतितरणार्थत्वम् । एवं रूपणाद्वयस्यान्मूल्योः अशुद्धिर्वियुक्तः
पुरुषः संस्कृतः स्यात् । अतो मूल्योरतितरणार्था देवतादर्शनकर्मसमुच्चयलक्षणा
श्रविद्या । एवमेव एषणालक्षणाविद्याया मूल्योरतितीर्णस्य विरक्तस्य उपनिप-
च्छास्त्रार्थलोचनपरस्य नान्तरीयर्का परमार्थमूल्यविद्योत्पत्तिरिति पूर्वभाविनीम-
विद्यामपेक्ष्य पश्चाद्भाविनी ब्रह्मविद्या अमृतत्वसाधना एकेन पुरुषेण संयध्यमाना
अविद्याया समुच्चयीत इत्युच्यते । अतोऽन्यार्थत्वादमृतत्वसाधनं ब्रह्मविद्यामपेक्ष्य,
निर्दार्थ एव भवति संभूत्यपवादः, यद्यपि अशुद्धिविवेकहेतुः अतन्निष्ठत्वात् । अत
एव संभूतेरपवादात्संभूतेः आपेक्षिकमेव सत्त्वमिति परमार्थमदात्मकत्वमपेक्ष्य
अमृताख्यः संभवः प्रतिपिच्यते । एवं मायानिमित्तस्यैव जीवम्याविद्याया प्रत्यु-
पस्थापितस्य अविद्यानाशे स्वभावहृत्वात्परमार्थतः को न्वेनं जनयेत् ? न हि
रज्ज्वामविद्याभ्यारोपितं सर्पं पुनर्विवेकतो नष्टं जनयेत्संभित् । तथा न कश्चिदेनं
जनयेदिति । को न्विल्लाशेषार्थत्वात्कारणं प्रतिपिच्यते । अविप्रोद्धतस्य नष्टस्य
जनयितृ कारणं न किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः । ‘नायं कुतश्चिन्न यभूय कश्चिन्’ इति
श्रुतेः ॥

स एष मेति मेतीति व्याख्यातं निरुते यतः ।

सर्वमप्राप्तभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥२६॥

सर्वविशेषप्रतिषेधेन ‘अथात आदेशो मेति नेति’ इति प्रतिपादितस्य
आत्मनो द्रव्योन्धत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनः उपायान्तरत्वेन तस्यैव प्रतिपि-
पादयिषया यद्यप्यपवातं तन्मयं निहनुते । प्राप्तं त्रिनिमज्जिविषयमपत्तपत्तार्थात्

‘म एष नेति नेति’ इत्यात्मनोऽदृश्यतां दर्शयन्ती धृतिः । उपायस्योपेयनिष्ठताम-
जानतः उपायत्वेन व्याख्यातस्य उपेयबद्धाद्यता मा भूदित्यग्राह्यभावेन हेतुना
कारणेन निहनुत इत्यर्थः । ततश्च एवमुपायस्योपेयनिष्ठतामेव जानन् उपेयस्य च
नित्यरूपत्वमिति तस्य सबाह्याभ्यंतरमजमात्मतत्त्वं प्रकाशते स्वयमेव ॥

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।

तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥२७॥

एवं हि धृतिवाक्यशतैः सबाह्याभ्यंतरमजं आत्मनत्त्वमद्वयं न सतोऽन्य-
दस्तीति निश्चितमेतन् । युक्त्या चाधुनैतदेव पुनर्निर्धार्यत इत्याह—तत्रैतत्स्यात्म-
दाऽग्राह्यमेव चेदसदेव आत्मनत्त्वमिति । तच्च । कार्यग्रहणान् । यथा सतो
मायाविनो मायया जन्म कार्यम् । एवं जगतो जन्म कार्यं गृह्यमाणं मायाविनं
इव परमार्थसन्तमात्मानं जगज्जन्म मायास्पदमेव गमयति । यस्मात्सतो हि
विद्यमानात्कारणान्मायानिमित्तस्य हस्त्यादिकार्यस्यैव जगज्जन्म युज्यते, नासतः
कारणात् । न तु तत्त्वत एव आत्मनो जन्म युज्यते । अथवा सतो विद्यमानस्य
वस्तुनो रज्ज्वादेः सर्पादिवन्मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो यथा, तथा-
ऽग्राह्यस्यापि सत एवात्मनो रज्जुमर्पवज्जगद्रूपेण मायया जन्म युज्यते । न तु
तत्त्वत एव अजस्यात्मनो जन्म । यस्य पुनः परमार्थसदजमात्मतत्त्वं जगद्रूपेण
जायते बादिनो, न हि तस्याजं जायत इति शक्यं वक्तुम् । विरोधात् । ततः
तस्यार्थाज्जातं जायत इत्यापन्नम् । ततश्च अनवस्था जाताञ्जायमानत्वेन ।
तस्मादजमेकमेव आत्मतत्त्वमिति सिद्धम् ॥

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।

बंध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते ॥२८॥

असद्वादिनामसतो भावस्य मायया तत्त्वतो वा न कथंचन जन्म युज्यते ।
अदृष्टत्वात् । न हि बंध्यापुत्रो मायया तत्त्वतो वा जायते । तस्मादग्रासद्वादो
दूरत एवानुपपन्न इत्यर्थः ॥

यथा स्वप्ने द्वयामासं स्पंदते मायया मनः ।

तथा जाग्रद्द्वयामासं स्पंदते मायया मनः ॥२९॥

कथं पुनः सतो माययैव जन्मेत्युच्यते— यथा रज्ज्वां विकल्पितः सर्पो
रज्जुरूपेणावेक्ष्यमाणः सन्, एवं मनः परमार्थदृष्ट्या आत्मरूपेणावेक्ष्यमाणं सत्

५. ग्राह्यग्राहकरूपेण ह्याभासं स्पन्दते स्वप्ने मायया रज्ज्वामिव सर्पः । तथा तददेव जाग्रज्जागर्गिरिति स्पन्दते मायया मनः, स्पन्दत उन्वित्यर्थः ॥

अद्वयं च ह्याभासं मनः स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च ह्याभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥३०॥

रज्जुरूपेण सर्प इव परमार्थतः आत्मरूपेणाद्वयं सत् ह्याभासं मनः स्वप्ने, न संशयः । न हि स्वप्ने हस्त्यादि ग्राह्यं तद्ग्राहकं वा चक्षुरादि, द्वयं विज्ञानव्यतिरेकेणास्ति । जाग्रदपि तथैवेत्यर्थः । परमार्थसद्विज्ञानमात्राविशेषान् ॥

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित्तत्त्वाचरम् ।

मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥३१॥

रज्जुसर्पवद्विकल्पनारूपं द्वैतरूपेण मन एवेत्युक्तम् । तत्र किं प्रमाणमिति अन्वयव्यतिरेकलक्षणमनुमानमाह । कथं ? तेन हि मनसा विकल्प्यमानेन दृश्यं मनोदृश्यमिदं द्वैतं सर्वं मन इति प्रतिज्ञा । तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् । मनसो ह्यमनीभावे निरुद्धे विवेकदर्शनाभ्यासवैराग्याभ्यां रज्ज्वामिव सर्पं लयं गते वा सुषुप्ते द्वैतं नैवोपलभ्यत इत्यभावात्सिद्धं द्वैतस्यासत्त्वमित्यर्थः ॥

आत्मसत्यानुबोधेन न संकल्पयते यदा ।

अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥३२॥

कथं पुनरमनीभाव इति । उच्यते— आत्मैव सत्यमात्मसत्यं, श्रुतिभावात् 'वाचारंभणं विहारो नामधेयं श्रुतिकेलेव सत्यम्' इति श्रुतेः । तस्य शास्त्राचार्योपदेशमन्वयबोध आत्मसत्यानुबोधः । तेन संकल्प्याभावात् तत्र संकल्पयते दाह्याभावे उपलनमिवाग्नेः यदा यस्मिन्काले, तदा तस्मिन्कालेऽमनस्तां अमनोभावं याति, ग्राह्याभावे तन्मनोऽग्रहं ग्रहणविकल्पनावर्जितमित्यर्थः ॥

अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।

ब्रह्म ज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥३३॥

यद्यसदिदं द्वैतं केन समंजसमात्मनस्त्वं विबुध्यते इति, उच्यते— अकल्पकं सर्वकल्पनावर्जितं, अत एवाजं ज्ञानं जगिमाजं ज्ञेयेन परमार्थसता ब्रह्मणाऽभिन्नं प्रचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः । 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' अग्न्युष्णवत् । 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्यैव विशेषणं— ब्रह्म ज्ञेयं यस्य, स्वस्थं तदिदं ब्रह्म ज्ञेयं

औप्यस्यैवाभिवदभिज्ञम् । तेनात्मस्वप्नेणाजेन ज्ञानेन अज्ञं ज्ञेयमात्मतत्त्वं
स्वयमेव विबुध्यतेऽवगच्छति । नित्यप्रज्ञाश्चस्वरूप इव गविता । नित्यविज्ञानैक-
रसघनत्वाच्च ज्ञानान्तरमपेक्षते इत्यर्थः ॥

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो न तत्त्वमः ॥३४॥

आत्मसत्त्वानुबोधेन संकल्पमकुर्वद्वाचविषयाभावे निर्विघ्नाभिवत्प्रशान्त
निगृहीतं निरुद्धं मनो भवतांस्तुक्तम् । एवं च मनसो ह्यमर्णाभावे द्वैताभावश्चोक्तः ।
तस्यैवं निगृहीतस्य निरुद्धस्य मनसो निर्विकल्पस्य सर्वकल्पनावर्जितस्य धीमतो
विवेकवत् । प्रचरणं प्रचारो यः, स तु प्रचारो विज्ञेयेण ज्ञेयो विज्ञेयो योगिभिः ।
ननु सर्वप्रत्ययाभावे यादृशः सुषुप्तस्थस्य मनसः प्रचारः, तादृश एव निरुद्धस्या-
पि, प्रत्ययाभावाविशेषात् । किं तत्र विज्ञेयमिति । अत्रोच्यते— नैवम् । यस्मा-
त्सुषुप्तेऽन्यः प्रचारोऽविद्यामोहतमोप्रसन्नस्य अंतर्लानानेकानर्थप्रवृत्तिबीजवामनावतां
मनसः आत्मसत्त्वानुबोधादुत्पत्त्यविप्लवविज्ञानार्थप्रवृत्तिबीजस्य निरुद्धस्यान्य एव
प्रशान्तसर्पकेशरजसः भवतः प्रचारः । अतो न तत्त्वमः । तस्माद्युक्तः स
विज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥

लीयते हि सुषुप्तौ तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोके समंततः ॥३५॥

प्रचारभेदे हेतुमाह— लीयते सुषुप्तौ हि यस्मात्सर्वाभिः अविद्यादिप्रत्य-
यबीजवासनाभिः सह तमोह्यभावैश्चैषरूपं बाजभावमापद्यते तद्विवेकविज्ञान-
पूर्वकं निगृहीतं निरुद्धं सद्यः लीयते तमोबीजभावं नापद्यते । तस्माद्युक्तः प्रचार-
भेदः सुषुप्तस्य समाहितस्य मनसः । यदा प्राज्ञप्राज्ञाद्विप्राकृतमलद्वयवार्जितं
तदा परमद्वयं ब्रह्मैव तत्संवृत्तमित्यतः तदेव निर्भयम् । द्वैतग्रहणस्य भयनिमि-
त्तन्याभावात् । शान्तमभयं ब्रह्म यदिद्वान् विभेति कुतश्चन । तदेव विशेष-
प्यते— ज्ञप्तिर्ज्ञानं आत्मस्वभावचैतन्यं, तदेव ज्ञानमालोकः प्रकाशो यस्य, तद्ब्रह्म
ज्ञानालोकं विज्ञानैकरसघनमित्यर्थः । समंततः समंतात्सर्वतो व्योमवशैरंतरेण
व्यापकमित्यर्थः ॥

अजमनिद्रमस्वप्नमनामकरूपकम् ।

मरुद्दिमातं सर्वज्ञं नोपचारः कथंचन ॥३६॥

जन्मनिमित्ताभावात्सबाह्याभ्यन्तरं अजम् । अविद्यानिमित्तं हि जन्म रज्जु-
सर्पवादित्यवोचाम् । सा चाविद्या आत्मसंज्ञानुबोधेन निन्द्या यतः, अतोऽजं,
अत एवानिद्रम् । अविद्यालक्षणानादिमायानिद्रास्वाप्तात् प्रबुद्धं अद्वयम्बहूपेण
आत्मना । अतोऽस्त्वग्रम् । अग्रवोधकृते ह्यस्य नामरूपे, प्रवोधाच्च ते रज्जुसर्प-
वद्विनष्टे, इति न माम्नाऽभिधीयते ब्रह्म, रूप्यने वा न केनचित्प्रकारेण, इत्य-
नामरूपमरूपकं च तत् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतेः । किंच, सकृ-
द्विभातं सदैव विभातं सदा भारूपं, अग्रहणान्यथाग्रहणाविर्भावानिरोभाववर्जि-
तत्वात् । ग्रहणाग्रहणे हि राज्यहनी । तमथाविद्यालक्षणं सदाऽग्रभातत्वे कार-
णम् । तदभावाच्चित्तचतन्यभारूपत्वाच्च युक्तं सकृद्विभातमिति । अत एव सर्वं
च तज्ज्ञप्तिस्वरूपं चेति सर्वज्ञम् । नेह प्रहृष्येवंविधे उपचरणमुपचारः कर्तव्यः ।
यथाऽन्येषां आत्मस्वरूपव्यतिरेकेण समाधानाद्युपचारः । नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
स्वभावत्वाद्ब्रह्मणः कथंचन न कथंचिद्भिः कर्तव्यमभवोऽविद्यानाशे इत्यर्थः ॥

सर्वविभलापविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥३७॥

अनामकत्वाद्युक्तार्थसिद्धये हेतुमाह— अभिलष्यतेऽनेनेत्याभिलाषां वाकरणं
सर्वप्रकारस्याभिधानस्य । नन्मादिगतः । वागत्रोपलक्षणार्था । सर्ववाद्यकरण-
वर्जित इत्येतत् । तथा सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्त्यतेऽनयेति चिन्ता बुद्धिः
तस्याः समुत्थितोऽन्तःकरणवर्जित इत्यर्थः । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' 'अभरात्प-
रतः परः ।' इत्यादिश्रुतेः । यस्मात्सर्वविषयवर्जितोऽन्तः सुप्रशान्तः । सकृ-
ज्ज्योतिः सदैव ज्योतिरात्मचतन्यम्बहूपेण । ममाधिः समाधिनिमित्तप्रज्ञावगम्य-
त्वात् । समाधीयतेऽस्मिन्निति वा ममाधिः । अवलोऽविक्रियः । अन एवाभयो
विक्रियाभावात् ॥

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।

आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥३८॥

यस्माद्ब्रह्म "समाधिरचलोऽभयः" इत्युक्तं, अतो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि
ग्रहो ग्रहणमुपादानं, नोत्सर्गः उत्सर्जनं हानं वा विद्यते । यत्र हि विक्रिया नद्वि-
पयत्वं वा, यत्र हानोपादाने स्यात्, न तत् द्वयमिह ब्रह्मणि संभवति । विकार-
हेतोरन्यस्याभावात्तिरवयवत्वाच्च । अतो न तत्र हानोपादाने संभवनः । चिन्ता

यत्र न विद्यते । सर्वप्रकारं चित्ता न संभवति यत्र अमनस्त्वात्कुतस्तत्र हानो-
पादाने इत्यर्थः । यदैव आत्मगत्यानुबोधो जातः तदैव आत्मसंस्थं विषयाभावा-
दग्न्युष्णवदात्मन्येव स्थितं ज्ञानम् । अजाति जातिवर्जितम् । ममतां गतं परं
साम्प्रमापन्नं भवति । यदाहो प्रतिज्ञातं “अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां
गतं” इत्यादि तदुपपत्तिनः शास्त्रतश्चोक्तमुपसंहरियते । अजाति समतां गतमित्ये-
तस्मादात्मगत्यानुबोधान् कार्पण्यविषयमन्यत् । ‘यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदि-
त्वाऽस्माद्धोक्ताऽत्रेति स कृपणः’ इति श्रुतेः । प्राप्यैतत्सर्वं कृतकृत्यो प्राक्पणो
भवतीत्यभिप्रायः ॥

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

योगिनो विभ्यसि ह्यस्मात्सर्वभयवर्जितादपि ॥३९॥

यद्यपादमित्यं परमार्थतत्त्वम् । अस्पर्शयोगो नामाद्यं सर्वसंबन्धाख्यस्पर्श-
वर्जितत्वादस्पर्शयोगो नाम वै स्मर्यते प्रसिद्ध उपनिषत्सु । दुःखेन हृदयत इति
दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः, वेदान्तविज्ञानरहितैः । सर्वयोगिभिः आत्मसत्यानुबोधाया-
मलभ्य एवेत्यर्थः । योगिनो विभ्यसि ह्यस्मात्सर्वभयवर्जितादपि आत्मनाशरूप-
मिमं योगं मन्यमाना भयं कुर्वन्ति, अभयेऽस्मिन्भयदर्शिनो, भयनिमित्तात्मना-
शदर्शनशीला अत्रिवेक्त्रिनः इत्यर्थः ॥

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिणाम् ।

दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥४०॥

येषां पुनर्ग्रहस्वरूपव्यतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पितमेव मनः इंद्रियादि-
च न परमार्थतो विद्यते, तेषां ब्रह्मस्वरूपाणामभयं मौशाख्या चाभया
शान्तिः स्वभावेत एव सिद्धा, नान्यायता । “नोपचारः कथंजन” इत्यवौचाम ।
ये त्वतोऽन्ये योगिनो मार्गणा हीनमध्यमदृष्टयो मनोऽन्यदात्मव्यतिरिक्तमात्म-
संबन्धिं पश्यन्ति, तेषामात्मसत्यानुबोधरहितानां मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वेषां
योगिणाम् । किं च दुःखप्रयोऽपि । न ह्यात्मसंबन्धिनि मनसि प्रचलिते
दुःखप्रयोऽस्त्यविवेकिनाम् । किंच आत्मप्रबोधोऽपि मनोनिग्रहायत्त एव । तथा
अभयापि मौशाख्या शान्तिस्तेषां मनोनिग्रहायत्तैव ॥

उत्सेक उद्धर्षद्वत्कुशाग्रेणैकविंदुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिस्तेदतः ॥४१॥

मनोनिग्रहोऽपि तेषामुद्धेः कुशाग्रैर्णकविदुना उत्सेचनेन शोषणव्यवसाय-
वत् व्यवसायवतां अनवसन्नान्तःकरणानां अनिवेदादपरिखेदतो भवतीत्यर्थः ॥

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः ।

सुप्रसन्नं लये चेव यथा कामो लयस्तथा ॥४२॥

किं अपरिस्त्रिजव्यवसायमात्रमेव मनोनिग्रहे उपायः? नेत्युच्यते । अप-
रिस्त्रिजव्यवसायवान्मन् वक्ष्यमाणेनोपायेन कामभोगविषयेषु विभ्रितं मनो निगृ-
ह्णीयाद्विक्षिप्त्वादात्मन्येवेत्यर्थः । किञ्च, लीयतेऽस्मिन्निति सुप्तो लयः । तस्मिन्लये
च सुप्रसन्नं आयासवर्जितमपीयेतत् निगृह्णीयादित्यनुवर्तते । सुप्रसन्नं चेत्कस्मा-
द्विगृह्यत इति । उच्यते— यस्माद्यथा कामोऽनर्धहेतुस्तथा लयोऽपि । अतः
कामविषयस्य मनसो निग्रहवद्वयादपि निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कायभोगाच्चिवर्तयेत् ।

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥४३॥

कः स उपाय इति । उच्यते— सर्वं द्वैतमविद्याविज्ञंभितं दुःखमेवेत्यनु-
स्मृत्य कामभोगात्, कामनिमित्तो भोगः इच्छाविषयस्तस्मान्, विप्रवृत्तं मनो
निवर्तयेद्द्वैतराम्यभावनयेत्यर्थः । अजं ब्रह्म सर्वं दृष्ट्येनच्छास्त्राचार्योपदेशतोऽनु-
स्मृत्य तद्विपरीतं द्वैतजातं नैव तु पश्यति । अभावात् ॥

लये संशोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।

सकपामं विजानीयात्ममप्राप्तं न चालयेत् ॥४४॥

एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यद्वयोपायेन लये सुप्ते लीनं संशोभयन्मनः ।
आत्मविवेकदर्शनेन योजयेत् । चित्तं मन इत्यनर्थान्तरम् । विक्षिप्तं च कामभो-
गेषु शमयेत्पुनः । एवं पुनः पुनरभ्यास्यतो लयान्मन्दोभितं विषयेभ्यश्च ध्यावर्तिनं,
नापि गाम्यापन्नमनराजवस्थं सरूपार्यं नरायं बाजसंयुक्तं मन इति विजानीयात् ।
ततोऽपि यत्नतः शाम्यमापादयेत् । यदा तु रामप्राप्तं भवति, रामप्राप्त्यभि-
मुखीभवतीत्यर्थः । ततस्तच्च चालयेद्विषयाभिमुखं न कुर्यादित्यर्थः ॥

नास्यादयोः सुखं तत्र निःसंगः प्रजया भवेत् ।

निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीनुर्यात्प्रयत्नतः ॥४५॥

रामाधिरसना येतिमनो यत्सुखं जायते तस्मात्त्वादेयम् । तत्र न रज्येत्यर्थः ।
कथं तर्हि? निःसंगो निःस्पृहः प्रजया विवेकमुदया यदुपलभ्यते सुखं, नद-

विद्यापरिकल्पितं मृषेवेति विभावयेत् । ततोऽपि सुखरागाग्निगृहीयादित्यर्थः ।
यदा पुनः सुखरागाग्निगृहीतं निश्चलस्वभावं सन्निरद्वयनिर्गच्छद्ववति चित्तं,
ततन्ततो नियम्योक्तोपायेन आत्मन्येवैकाधुर्यात्प्रयत्नतः । चित्स्वरूपमत्तामात्र-
मेव आपादयेदित्यर्थः ॥

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

अनिगनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥४६॥

यथोक्तोपायेन निगृहीतं चित्तं यदा सुषुप्ते न लीयते, न च पुनर्विषयेषु
विक्षिप्यते । अनिगनमचलं निवातप्रदांपरुलम् । अनाभासं न केनचित्कल्पि-
तेन विषयभावेनावभासने इति । यद्वलक्षणं चित्तं, तदा निष्पन्नं ब्रह्म ।
ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं चित्तं भवतात्यर्थः ॥

स्वस्थं शान्तं सानिर्वाणमकल्पं सुखमुत्तमम् ।

अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥४७॥

यथोक्तं परमार्थसुखमात्मसत्यानुबोधलक्षणं स्वस्थं स्वात्मनि स्थितम् ।
शान्तं सर्वानर्थोपशमरूपम् । सानिर्वाणं, निर्गुतिनिर्वाणं कैवल्यं, सह निर्वाणेन
वर्तते । तच्चाकथ्यं न शक्यते कथयितुम् । अत्यंतासाधारणविषयत्वात् ।
सुखमुत्तमं निरतिशयं हि तद्योगिप्रत्यक्षमेव । न जातमित्यजं, यथा विषय-
विषयम् । अजेनानुत्पन्नेन ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तं सत्त्वेन सर्वज्ञरूपेण सर्वज्ञं ब्रह्मैव
सुखं परिचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः ॥

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिज्जायते ॥४८॥

इति अद्वैताख्यं तृतीयं प्रकरणम् ॥

सर्वोऽप्ययं मनोनिग्रहादिः मृद्धोहादिवत्सृष्टिरुपासना चोक्ता परमार्थ-
स्वरूपप्रतिपत्त्युपायत्वेन, न परमार्थगत्तेति । परमार्थगत्तं तु न कश्चिज्जायते
जीवः कर्ता भोक्ता च नोत्पद्यते केनचिदपि प्रकारेण । अतः स्वभावतोऽज-
स्यास्य एकस्मात्तमनः संभवः कारणं न विद्यते नास्ति । तस्मान्न विद्यतेऽस्य कारणं,
तस्मान्न कश्चिज्जायते जीव इत्येतत् । पूर्वेषु उपायत्वेनोक्तानां सत्यानामेतदुत्तमं
सत्यं यस्मिन्मल्यम्बरूपे ब्रह्मणि अणुमात्रमपि किञ्चिज्जायत इति ॥

इति तृतीयं अद्वैतप्रकरणम् ॥

अलातशान्तिप्रकरणम् ॥४॥

ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मान्यां गगनोपमान् ।

जेयाभिज्ञेन संबुद्धस्तं वन्दे द्विपदां वरम् ॥१॥

ओंकारनिर्णयद्वारेण आगततः प्रतिज्ञातम्याद्वैतस्य बाह्यविषयभेदेवैतथ्याश्च सिद्धस्य पुनरद्वैते शास्त्रयुक्तिभ्यां साक्षानिर्धारितस्य एतदुत्तमं सत्यमित्युपमंहारः कृतः अन्ते । तस्यैतस्यागमार्थस्य अद्वैतदर्शनस्य प्रतिपक्षभूता द्वैतिनो वैनाशिकाश्च । तेषां चान्योन्यविरोधात् रागद्वेषादिद्वेषास्पदं दर्शनमिति मिथ्यादर्शनत्वं सूचितम् । ज्ञेयानास्पदत्वान् सम्यग्दर्शनं इत्यद्वैतदर्शनं स्तूयते । तदिह विस्तरेण अन्योन्यविरुद्धतया असम्यग्दर्शनत्वं प्रदर्श्य तत्प्रतिषेधेन अद्वैतदर्शनसिद्धिरुपसंहर्तव्या आवीतन्यायेन इति अलातशान्तिप्रकरणमारभ्यते । तत्राद्वैतदर्शनसंप्रदायकर्तुः अद्वैतस्वरूपेणैव नमस्कारावांऽयमाद्यश्लोकः । आचार्यपूजा अभिप्रेतार्थसिद्धयर्था इष्यते शास्त्रारम्भे । आकाशेन ईपदसमार्थं आकाशकल्पं आकाशतुल्यमेतत् । तेन आकाशकल्पेन ज्ञानेन । किम् ! धर्मानात्मनः । किंविशिष्टान् ? गगनोपमान् गगनमुपमा जेषा ते गगनोपमान्तानात्मनो धर्मान् । ज्ञानस्यैव पुनर्विशेषणम्— ज्ञेयधर्मरात्मभिरभिन्नं अग्न्युष्णवर्गवितृप्रसाशबच्च यत् ज्ञानं तेन जेयाभिज्ञेन ज्ञानेन आकाशकल्पेन जेयान्मस्वरूपाव्यतिरिक्तेन, गगनोपमानधर्मान्यः संबुद्धः संबुद्धवाचित्यमेवेश्वरो यो नारायणाख्यस्तं वन्देऽभिवादये । द्विपदां वरं द्विपदोपलक्षितानां पुरुषाणां वरं प्रधानं, पुरुषोत्तममित्यभिप्रायः । उपदेष्टृनमस्कारमुख्येण ज्ञानजेयज्ञातृभेदरहितं परमार्थतत्त्वदर्शनमिह प्रसरणे प्रतिषिपादयिषितं प्रतिपक्षप्रतिषेधद्वारेण प्रतिज्ञानं भवति ॥

अस्पर्शयोगो यं नाम सर्वसम्बसुरो हितः ।

अविवादोऽविरुद्धश्च देजितम् नमाम्यहम् ॥२॥

अधुना अद्वैतदर्शनयोगस्थ नमस्कारः तन्मनुतये । स्पर्शने स्पर्शः संबंधो न विद्यते यस्य योगस्य केनचित्कदाविदपि, सोऽस्पर्शयोगो ब्रह्मस्वभाव एव, वै नामेति । ब्रह्मविशमस्पर्शयोग इत्येषं प्रमिद्ध इत्यर्थः । ग न सांगत्त्वसुरो भवति । कश्चिदल्यंतसुखसाधनविशिष्टोऽपि दुःखस्य, यथा तदः । अयं तु न तथा । किं तर्हि ? सर्वगत्त्वानां सुराः । तथेह भवति कश्चिद्विषयोपभोगः सुरो न हितः । अयं तु सुरो हितश्च । नित्यमप्रचलितस्वभावत्वात् । किं नाविवादो,

विरुद्धं वदनं विवादः पञ्चप्रतिपक्षपरिग्रहेण यस्मिन्न विद्यते सोऽविवादः ।
कस्मात् ? यतोऽविरुद्धश्च । य ईदृशो योगो देक्षितः उपदिष्टः शास्त्रेण, तं
नमाम्यहं प्रणमामीत्यर्थः ॥

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।

अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥३॥

कथं द्वैतिनः परस्परं विरुध्यन्त इति । उच्यते— भूतस्य विद्यमानस्य
वस्तुनो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि मांख्याः । न सर्व एव द्वै-
तिनः । यस्मादभूतस्याविद्यमानस्यापरे वैज्ञेयिका नैयायिकाश्च धीरा भीमंतः
प्राज्ञाभिमानिन इत्यर्थः । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो हि अन्योन्यमिच्छन्ति जंतु-
मित्यभिप्रायः ॥

भूतं न जायते किंचिद्भूतं नैव जायते ।

विवदन्तोऽद्वया द्वेषमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥४॥

तैरेवं विरुद्धवदनेन अन्योन्यपक्षप्रतिषेधं कुर्वद्भिः किं ख्यापितं भवतीति ।
उच्यते— भूतं विद्यमानं वस्तु न जायते किंचिद्विद्यमानत्वादेव आत्मवदित्येवं
षडक्षसद्वादी साख्यपक्षं प्रतिषेधति सजन्म । तथा अभूतमविद्यमानं अविद्यमान-
त्वात्तैव जायते शशविपाणवदित्येवं वदन्तोऽपि असद्वादिपक्षं असजन्म
प्रतिषेधति । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो अद्वया अद्वैतिनोऽप्येते अन्योन्यस्य
पक्षं सदसत्तार्ज्ज्वननं प्रतिषेधन्तोऽजातिमनुत्पत्तिमर्थान्ख्यापयन्ति प्रकाशयन्ति ते ॥

ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।

विवदामो न तैः सार्धमविद्यां निबोधन ॥५॥

तैरेवं ख्याप्यमानां अजाति एवमस्त्वित्यनुमोदामहे केवलं, न तैः सार्धं
विवदामः पञ्चप्रतिपक्षग्रहणेन । यथा तेऽन्योन्यमित्यभिप्रायः । अतः तमविवादं
विवादरहितं परमार्थदर्शनमनुज्ञातं अम्माभिर्निबोधत हे शिष्याः ॥

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ब्रह्मृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेप्स्यति ॥६॥

सदसद्वादिनः सर्वेऽपीति । पुरस्तात्कृत्वाप्यः श्लोकः ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्विप्स्यति ॥७॥

स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतसस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥८॥

उक्तार्थानां श्लोकानां दृष्टोपन्यासः परवाद्विपक्षाणां अन्योन्याविरोधाख्यापितानुमोदनप्रदर्शनार्थः ॥

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।

प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति यः ॥९॥

यस्मात्सांक्षिक्यापि प्रकृतिर्न विपर्येति, काऽन्वायित्याह— सम्यक्सिद्धिः सांसिद्धिस्तत्र भवति सांसिद्धिकी । यथा योगिना सिद्धानामणिमार्गश्रव्यप्राप्तिः प्रकृतिः सा भूतभविष्यत्कालयोरपि योगिनां न विपर्येति, तथैव सा । तथा स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव सिद्धा, यथाऽन्यादीना उष्णप्रकाशादिलक्षणा । सापि न कालान्तरे व्यभिचरति देशान्तरे वा । तथा सहजा आत्मना सहैव जाता यथा पक्ष्यादीनामाकाशगमनादिलक्षणा । अन्याऽपि या काचिदकृता केनचित् कृता, यथापा निम्नदेशगमनादिलक्षणा । अन्यापि या काचित्स्वभावं न जहाति सा सर्वा प्रकृतिरिति विज्ञेया लोके । मिथ्याऽस्मितेषु लौकिकेष्वपि वस्तुषु प्रकृतिर्नान्यथा भवति । किमुताजस्यभावेषु परमार्थवस्तुषु ? अमृतत्वलक्षणा प्रकृतिर्नान्यथा भवतीत्यभिप्रायः ॥

जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।

जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मर्तापया ॥१०॥

किंचिदया पुनः सा प्रकृतिर्यस्या अन्यथाभावो वादिभिः कल्प्यते ? कल्पनायां वा कौ दोषः ? इत्याह—जरामरणानिर्मुक्ताः । जरामरणादिवर्गविक्रियावर्जिता इत्यर्थः । के ? सर्वे धर्माः सर्वे आत्मान इत्येतन्म्यभावनः प्रकृतिनः एव । अतः एवैवभावाः मन्ती धर्मा जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते इच्छन्तश्च्यवन्तो रज्ज्वा-मिव सर्पमात्मनि कल्पमन्तश्च्यवन्ते स्वभावनशालन्तीत्यर्थः । तन्मर्तापया जन्म-मरणचितया तद्भावभावित्वदोषेणेत्यर्थः ॥

कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।

जायमानं कथमजं भिद्यं नित्यं कथं च तत् ॥११॥

कथं राजजातिवादिभिः सांख्यैरनुपपन्नमुच्यते इत्याह वैशेषिकः । कारणं मृज्जुपादानलक्षणं यस्य वादिनो वै कार्यं, कारणमेव कारिकागण परिणमते यस्य

वादिन इत्यर्थः । 'तस्याजमेव सत्प्रधानादि कारणं महदादि कार्यरूपेण जायते' इत्यर्थः । महदाद्याकारेण चेज्जायमानं प्रधानं कथमजमुच्यते तैः ? विप्रति-
पिद्धं चेदं जायतेऽजं चेति । नित्यं च तैरुच्यते । प्रधानं भिन्नं विदीर्णं,
स्फुटितमेकदेशेन सत्कथं नित्यं भवेदित्यर्थः । न हि सावयवं घटादि एकदेश-
स्फुटनधर्मि नित्यं दृष्टं लोके इत्यर्थः । विदीर्णं च स्यादेकदेशेनाजं नित्यं च, इति
एताद्विप्रतिपिद्धं तैरभिधीयत इत्यभिप्रायः ॥

कारणाद्यजननप्रत्यक्षमतः कार्यमजं तव ।

जायमानादि वै कार्यात्कारणं ते कथं ध्रुवम् ॥१२॥

अथास्यदार्ढ्यस्य स्वष्टाकरणाधमाह— कारणादजात्कार्यस्य यदि अनन्वय-
मिष्टं त्वया, ततः कार्यमायजमिति प्राप्तम् । इदं चान्यद्विप्रतिपिद्धं कार्यमजं
चेति तव । किं चान्यत्, कार्यकारणयोरनन्वयेव जायमानादि वै कार्यात्कारण-
मनन्वक्षित्यं ध्रुवं च ते कथं भवेत् ? न हि कुक्कुट्या एकदेशः षड्यत, एकदेशः
प्रसवाय कल्प्यते ॥

अजादं जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।

जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥१३॥

किं चान्यत्, यदजादनुरूपजाद्वस्तुनो जायते यस्य वादिनः कार्यं, दृष्टान्त-
स्तस्य नास्ति वै । दृष्टान्ताभावेऽर्थादजान्न किञ्चिज्जायते इति सिद्धं भवतीत्यर्थः ।
यदा पुनर्जाताज्जायमानस्य वस्तुनोऽन्युपगमः, तदप्यन्यस्माज्जातानदप्यन्यस्मा-
दिति न व्यवस्था प्रसज्येत । अनवस्था स्यादित्यर्थः ॥

हेतोरादिः फलं येषामादिहेतुः फलस्य च ।

हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते ॥१४॥

'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' इति परमार्थतो हेताभावः श्रुतौक्तः ।
तमाधिसाह— हेतोर्धर्माधर्मादेरादिः कारणं देहादिसंघातः फलं येषां वादिनाम् ।
तथा आदिः कारणम् । हेतुर्धर्माधर्मादिः । फलस्य च देहादिसंघातस्य । एवं
हेतुफलयोरितरेतरकार्यकारणत्वेन आदिमत्त्वं ब्रुवद्भिः एवं हेतोः फलस्य चा-
नादेत्वं कथं तैरुपवर्ण्यते विप्रतिपिद्धमित्यर्थः । न हि नित्यस्य कूटस्थस्यात्मनो
हेतुफलस्यैव संभवति ॥

हेतोरादिः फलं येषामादिहेतुः फलस्य च ।

तथा जन्म भवेत्तेषां पुनराज्जन्म पितुर्यथा ॥१५॥

कथं तैर्विरुद्धमभ्युपगम्यत इति । उच्यते । हेतुजन्यादेव फलादेतोर्जन्माभ्युपगच्छतां तेषामीदृशो विरोध उक्तो भवति, यथा पुत्राज्जन्म पितुः ॥

संभवे हेतुफलयोरपितव्यः क्रमस्त्वया ।

युगपत्संभवे यस्मादसंबंधो विपाणवत् ॥१६॥

यथोक्तो विरोधो न युक्तोऽभ्युपगंतुमिति चेन्नमन्यसे, संभवे उत्पत्तां हेतुफलयोः क्रम एव पितव्योऽन्वेष्टव्यस्त्वया, हेतुः पूर्वं पश्चात्फलं चेति । इतश्च युगपत्संभवे यस्माद्वेतुफलयोः कार्यकारणत्वेन असंबंधः । यथा युगपत्संभवतोः सव्येतरगोविपाणयोः ॥

फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति ।

अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥१७॥

कथमसंबंध इत्याह— जन्यास्त्वतोऽलब्धात्मकान्फलादुत्पद्यमानः सन्नाशविपाणादेरिव असतो न हेतुः प्रसिध्यति जन्म न लभते । अलब्धात्मकोऽप्रसिद्धः सन्नाशविपाणादिकत्पत्तयः स कथं फलमुत्पादयिष्यति ? न हि इतरेतरापेक्षसिद्धयोः शशविपाणकल्पयोः कार्यकारणभावेन संबंधः क्वचिन् दृष्टः, अन्यथा ह्यल्पभिप्रायः ॥

यदि हेतोः फलात्मिद्विः फलसिद्धिश्च हेतुनः ।

कतरत्पूर्वेनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥१८॥

असंबंधतादोषेणापवादितेऽपि हेतुफलयोः कार्यकारणभावे, यदि हेतुफलयोः अन्योन्यसिद्धिरभ्युपगम्यत एव त्वया, कतरत्पूर्वेनिष्पन्नं हेतुफलयोः ? यम्य पश्चाद्भाविनः सिद्धिः स्वात्पूर्वगिद्वेषेक्षया, तन् श्रुहीत्यर्थः ॥

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथ वा पुनः ।

एवं हि सर्वेषां बुद्धिरजातिः परिदीपिता ॥१९॥

अतएव शक्यते वक्तुमिति मन्यसे, शेषमशक्तिरपरिज्ञानं तत्त्वानिवेक्षां, मूढतेत्यर्थः । अथवा योऽयं त्वयोक्तः क्रमो हेतोः फलस्य निदिः फलाच्च हेतोः सिद्धिरिति, इतरेतरानन्यैकलक्षणः, तस्य कोपो विपर्यायोऽन्यथाभावः स्यादित्यभिप्रायः । एवं हेतुफलयोः कार्यकारणभावानुपपत्तेः अजातिः गगरेस्वानुपपत्तिः परिदीपिता प्रकाशिता अन्योन्यपक्षदोषं ब्रुवद्विर्यादिभिः बुद्धिः पंडितैरित्यर्थः ॥

बीजांकुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।

न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥२०॥

ननु हेतुफलयोः कार्यकारणभावः इत्यस्याभिरुक्तं शब्दमात्रमाश्रित्य च्छ-
लमिदं त्वयोक्ते, पुत्राज्जन्म पितुर्यथा, विषाणवच्चार्मबंध, इत्यादि । न ह्यस्या-
भिरसिद्धाद्देतोः फलमिद्धिः, अभिज्ञादा फलाद्देतुसिद्धिरभ्युपगता । किं तर्हि ?
बीजांकुरवत्कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत इति । अत्रोच्यते— बीजांकुराख्यो
दृष्टान्तो यः न माध्येन समः तुल्यो ममैवाभिप्रायः । ननु प्रत्यक्षः कार्यकारण-
भावो बीजांकुरयोरनादिः । न पूर्वस्य पूर्वस्यापरमावादादिमत्त्वाभ्युपगमात् । यथा
इदानीमुत्पन्नोऽपरोऽकुरो बीजादादिमान्बीजं चापरमन्यस्मादंकुरादिति क्रमेणोत्पन्न-
त्वादादिमत् । एवं पुर्यः पूर्वोऽकुरो बीजं च पूर्वं पूर्वमादिमोदेवेति प्रत्येकं नवस्य
बीजांकुरजातस्य आदिमत्त्वात्क्रम्यचिदप्यनादित्वानुपपत्तिः । एवं हेतुफलयोः ।
अथ बीजांकुरमन्तैरनादिमत्त्वमिति चेत् । न । एकत्वानुपपत्तेः । न हि बीजां-
कुरव्यतिरेकेण बीजांकुरस्यतत्तिनिर्मिकाऽभ्युपगम्यते हेतुफलमततिर्या तदनादित्व-
वादिभिः । तस्मात्सूक्तं “हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते” इति । तथा
च अन्यदप्यनुपपत्तेर्न च्छलमित्याभिप्रायः । न च लोके साध्यसमो हेतुः साध्यस्य
सिद्धौ सिद्धिनिमित्तं युज्यते प्रयुज्यते प्रमाणकगलैरित्यर्थः । हेतुरिति दृष्टान्तोऽ-
त्राभिप्रेतो गमकत्वात् । श्रुतो हि दृष्टान्तो न हेतुरिति ॥

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम् ।

जायमानादि वै धर्मात्कथं पूर्वं न गृह्यते ॥२१॥

कथं बुद्धरजातिः परिदीपितेत्याह— यदेतद्देतुफलयोः पूर्वापरापरिज्ञानं,
तच्चैतदजातेः परिदीपकमवबोधकमित्यर्थः । जायमानो हि चेत् धर्मो गृह्यते,
कथं तस्मात्पूर्वं कारणं न गृह्यते ? अवश्यं हि जायमानस्य प्रहीना तज्जनकं प्रही-
तव्यम् । अन्यजनकयोः संबन्धस्यानरेतत्त्वान् । तस्मादजातिपरिदीपकं तदित्यर्थः ॥

स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।

सदसत्सदसद्वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥२२॥

इतश्च न जायते किञ्चित् । यज्जायमानं वस्तु स्वतः परतः उभयतो वा
सदसत्सदसद्वा न जायते, न तस्य केनचिदपि प्रकारेण जन्म संभवति । न

तावत्स्यमेवापरिनिष्पन्नात्स्वतः स्वरूपान्स्वयमेव जायते, यथा घटस्तस्मादेव पटात् । नापि परतोऽन्यस्मादन्यो, यथा घटात्पटः घटात्पटान्तरम् । तथा नोभयतः । विरोधात् । यथा घटपटाभ्यां घटः पटो वा न जायते । ननु सूदो घटो जायते पितुश्च पुत्रः । सत्यम् । आस्य जायत इति प्रत्ययः शब्दश्च मूढानाम् । सत्त्वेन तु शब्दप्रत्ययौ विवेकिभिः परीक्ष्येते— किं सत्यमेव तावत् स्येति । यावता परीक्षमाणे शब्दप्रत्ययविषयं वस्तु घटपुत्रादिलक्षणं शब्दमात्रमेव तत् । 'वाचारंभणं' इति श्रुतेः । सत्त्वेन जायते, मरणात् सृष्टिपन्नादिवत् । यद्यस्तु, तथापि न जायते, अमत्त्वादेव, दाशविपाणादिवत् । अथ मदस्तु, तथापि न जायते विरहस्यैकभ्यामभवात् । अतो न किञ्चिद्भूतं जायत इति सिद्धम् । येषां पुनर्जनेरेव जायेन इति क्रियाकारकफलकत्वमभ्युपगम्यते क्षणिकत्वं च वस्तुनः, ते दूरत एव न्यायापेताः । इदमित्थमित्यवधारणक्षणान्तरानवस्थानात् अननुभूतस्य स्मृत्यनुपपत्तेय ॥ .

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलं चापि स्वभायतः ।

आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिने विद्यते ॥२३॥

किञ्च हेतुफलयोः अनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया बलाद्धेतुफलयोरजन्मैवाभ्युपगतं न्यात् । तत्कथम् ? अनादेरादिरहितात्फलाद्धेतुर्न जायते । न ह्यनुत्पन्नादनादेः फलाद्धेतोर्जन्मेष्यते त्वया । फलं च आदिरहितादनादेर्हेतोः अजात्वभावत एव निर्निमित्तं जायत इति नाभ्युपगम्यते । तस्मादनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया हेतुफलयोरजन्मैवाभ्युपगम्यते । यस्मादनादेः कारणं न विद्यते यस्य लोके, तस्य ह्यादिः पूर्वोक्ता जातिर्न विद्यते । कारणमत एव ह्यादिरभ्युपगम्यते नाकारणयतः ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमप्यथा दूषणाशक्तः ।

संक्षेपस्योपलब्धेश्च परसंप्रगतिता मता ॥२४॥

उक्तस्यैवार्थस्य दृढीकरणचिकीर्षया पुनराक्षिपति— प्रज्ञप्तं प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतित्वस्याः सनिमित्तत्वम् । निमित्तं कारणं विषय इत्येतत्सनिमित्तत्वं सविषयत्वं स्वात्मव्यतिरिक्तविषयतेत्येतत् प्रतिजानीमहे । न हि निर्विषया प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिः स्यात् । तस्याः सनिमित्तत्वात् । अन्यथा निर्विषयत्वे शब्दस्पर्शनीलभीतलोहितादिप्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्य नाशतो नाशोऽभावः

प्रसज्येतेत्यर्थः । न च प्रलयवैचित्र्यस्य द्वयस्याभावोऽस्ति, प्रत्यक्षत्वात् । अतः प्रलयवैचित्र्यस्य द्वयस्य दर्शनात् । परेषां तंत्रं परतंत्रमित्यन्यशास्त्रं, तस्य परतंत्रस्य परतंत्राधमस्य बाह्यार्थस्य प्रज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तित्वा मताऽभिप्रेता । न हि प्रज्ञप्तेः प्रकाशमात्रम्वरूपाया नीलरूपातादिव्याख्यालंबनवैचित्र्यमंतरेण स्वभावभेदेन एतद्वैचित्र्यं संभवाति । स्फटिकस्यैव नीलाद्युपाध्याधर्यार्विना वैचित्र्यं न घटत इत्यभिप्रायः । इत्थं परतंत्राधमस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तित्वा । संक्षेपज्ञानं संक्षेपो दुःखमित्यर्थः । उपलभ्यते हि यमित्रादिनिमित्तं दुःखम् । यद्यन्यादिबाह्यं दाहादिनिमित्तं विज्ञानव्यतिरिक्तं न स्वात्ततो दाहादिदुःखं नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु । अतस्तेन मन्यामहे अस्ति बाह्योऽर्थ इति । न हि विज्ञानमात्रे संक्षेपो युक्तः । अन्यत्रादर्शनादित्यभिप्रायः ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् ।

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥२५॥

अत्राच्यते—वाटमेवं प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं द्वयसंक्षेपोपलब्धिपुष्टिदर्शनादिष्यते त्वया । स्थिरीभव तावत्त्वं युक्तिदर्शनं वस्तुनस्तथात्वाभ्युपगमे कारणमिलनम् । शूहि किं तत् इति । उच्यते—निमित्तस्य प्रज्ञप्त्यालंबनाभिमतस्य तव घटोदरनिमित्तत्वमनालंबनत्वं वैचित्र्योद्भूतत्वमिष्यतेऽस्माभिः । कथं ? भूतदर्शनात् । परमार्थदर्शनादित्येतत् । न हि घटो यथाभूतमृदूपदक्षने सति तद्व्यतिरेकेणास्ति । यथाऽध्वान्महिषः, पटो वा तंतुव्यतिरेकेण । तंतवश्चाशुव्यतिरेकेण इत्येवमुत्तरोत्तरभूतदर्शने आ शब्दप्रलयनिरोधाच्चैव निमित्तमुपलभामहे इत्यर्थः । अथवा अभूतदर्शनाद्वाह्यार्थस्यानिमित्तत्वमिष्यते, रज्ज्वादाविव सर्पादेरित्यर्थः । भ्रान्तिदर्शनविषयत्वाच्च निमित्तस्यानिमित्तत्वं भवेत् । तदभावेऽभावात् । न हि सुषुप्तसमाहितमुक्तानां भ्रान्तिदर्शनाभावे आत्मव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थ उपलभ्यते । न ह्यनुमत्तावगतं वस्तु अनुमत्तरपि तथाभूतं गम्यते । एतेन द्वयदर्शनं संक्षेपोपलब्धिश्च प्रत्युक्ता ॥

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥२६॥

यस्माज्जागृते बाह्यं निमित्तं अतश्चित्तं न स्पृशत्यर्थं बाह्यालंबनविषयम् । नार्थार्थाभासं, चित्तत्वात्प्रचिन्तवत् । अभूतो हि जागरितेऽपि स्वप्रार्थवदेव

शब्दः शब्दाद्यर्थो यतः उक्तहेतुत्वाच्च । नाप्यर्थोभामधिसात्प्रत्यक् । चित्तमेव हि घटाद्यर्थवदवभासते यथा स्वप्ने ॥

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वसु त्रिषु ।

अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥२७॥

ननु विपर्यासस्तर्हसति घटादां घटाद्याभासता चित्तस्य । तथा च सति विपर्यासः कश्चिद्वक्तव्य इति । अत्रोच्यते— निमित्तं विपर्ययं अतीतानागतवर्तमानाध्वसु त्रिष्वपि सदा चित्तं न संस्पृशेदेव हि । यदि हि कश्चिरसंस्पृशेत्तोऽविपर्यासः परमार्थत इति । अतस्तदपेक्षयाऽमति घटे घटाभासता विपर्यासस्यान तु तदस्ति कदाचिदपि चित्तस्यार्थमस्पर्शनम् । तस्मादनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य चित्तस्य भविष्यति ? न कथंचिद्विपर्यासोऽस्तीत्यभिप्रायः । अयमेव हि स्वभावचित्तस्य, यदुतासति निमित्ते घटादां तद्वदवभासनम् ॥

तस्माच्च जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै पश्यन्ति ते पदम् ॥२८॥

“प्रज्ञेः सनिमित्तत्वं” इत्याद्येनदंतं विज्ञानवादिनो यौद्धस्य वचनं बाह्या-
र्थवादपक्षप्रतिषेधपरं आचार्येणानुमोदितम् । तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्षप्रतिषेधाय
तदिदमुच्यते— तस्मादित्यादि । यस्मादसत्येव घटादां घटाद्याभासता चित्तस्य
विज्ञानवादिनाऽन्युपगता, तदनुमोदितमस्माभिरपि भूतदर्शनात् । तस्मात्तस्यापि
चित्तस्य जायमानाऽवभासता असत्येव जन्मनि युक्ता भवितुमित्यतो न जायते
चित्तम् । यथा चित्तदृश्यं न जायतेऽतस्तस्य चित्तस्य ये जातिं पश्यन्ति विज्ञान-
वादिनः क्षणिकवदु-क्षित्वशून्यत्वानात्मत्वादि च, तेनैव चित्तेन चित्तस्वरूपं
ब्रह्ममशक्यं पश्यन्तः खे वै पश्यन्ति ते पदं पश्चादीनाम् । अत इतरेभ्योऽपि
द्वैतिभ्योऽत्यंतसाहसिका इत्यर्थः । येऽपि शून्यवादिनः पश्यन्त एव सर्वशून्यतां
स्वदर्शनस्यापि शून्यतां प्रतिजानन्ते ते ततोऽपि साहसिकतराः खं मुष्टिनापि
जिघृक्षन्ति ॥

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिज्जविष्यति ॥२९॥

उक्तहेतुभिरजमेकं ब्रह्मेति सिद्धम् । यत्पुनरादौ प्रतिज्ञातं तत्फलोपसंहा-
रार्थोऽयं श्लोकः । अजातं यच्चित्तं ब्रह्मेन जायत इति वादिभिः परिकल्प्यते,

प्रराज्येतेत्यर्थः । न च प्रलयवैचित्र्यस्य द्वयस्याभावोऽस्ति, प्रत्यक्षत्वात् । अतः प्रलयवैचित्र्यस्य द्वयस्य दर्शनात् । परेषां तत्र परतंत्रमित्यन्यशास्त्रं, तस्य परतंत्रस्य परतंत्राश्रयस्य बाह्यार्थस्य प्रज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तित्वा मताऽभिप्रेता । न हि प्रज्ञप्तेः प्रकाशमात्रमवस्थाया नीलरपातादिबाह्यालंबनवैचित्र्यमंतरेण स्वभावभेदेन एतद्वैचित्र्यं संभवति । स्फटिकस्यैव नीलाद्युपाध्याधर्यवर्तिना वैचित्र्यं न घटत इत्यभिप्रायः । इतश्च परतंत्राश्रयस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तित्वा । संक्षेपानं संक्षेपो दुःखमित्यर्थः । उपलभ्यते हि अग्निदाह्यादिनिमित्तं दुःखम् । यद्यग्न्यादिबाह्यं दाहादिनिमित्तं विज्ञानव्यतिरिक्तं न स्यात्ततो दाहादिदुःखं नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु । अतस्तेन मन्यामहे अस्ति बाह्योऽर्थ इति । न हि विज्ञानमात्रे संक्षेपो युक्तः । अन्यत्रादर्शनादित्यभिप्रायः ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् ।

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥२५॥

अत्रोच्यते—वाटमेवं प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं द्वयसंक्षेपोपलब्धिपुक्तिदर्शनादिष्यते त्वया । स्थिरीभव तावत्त्वं युक्तिदर्शनं वस्तुनस्तथात्वाभ्युपगमे कारणमित्यत्र । ब्रूहि किं तत इति । उच्यते— निमित्तस्य प्रज्ञप्त्यालंबनाभिमतस्य तव घटोदरनिमित्तत्वमनालंबनत्वं वैचित्र्योद्भूतत्वमिष्यतेऽस्माभिः । कथं ? भूतदर्शनात् । परमार्थदर्शनादित्येतत् । न हि घटो यथाभूतमृदूपदर्शने सति तद्व्यतिरेकेणास्ति । यथाऽध्वान्महिषः, पटो वा तंतुव्यतिरेकेण । तंतवधांशुव्यतिरेकेण इत्येवमुत्तरोत्तरभूतदर्शने आ शब्दप्रत्ययनिरोधार्थैव निमित्तमुपलभामहे इत्यर्थः । अथवा अभूतदर्शनाद्वाह्यार्थस्यानिमित्तत्वमिष्यते, रज्ज्वादाविव सर्पादेरित्यर्थः । भ्रान्तिदर्शनविषयत्वाच्च निमित्तस्यानिमित्तत्वं भवेत् । तदभावेऽभावात् । न हि सुषुप्तमगाहितमुक्तानां भ्रान्तिदर्शनाभावे आत्मव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थ उपलभ्यते । न ह्युन्मत्तावगतं वस्तु अनुमत्तरेषि तथाभूतं गम्यते । एतेन द्वयदर्शनं संक्षेपोपलब्धिश्च प्रत्युक्ता ॥

चित्तं ॥ संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥२६॥

यस्मान्नास्ति बाह्यं निमित्तं अतश्चित्तं न स्पृशत्यर्थं बाह्यालंबनविषयम् । नाप्यर्थाभासं, चित्तत्वात्स्वप्नचित्तवत् । अभूतो हि जागरितेऽपि स्वप्नार्थवदेव

बाह्यः शब्दाद्यर्थो यतः उक्तहेतुत्वाच्च । नाप्यर्थाभावाधित्वात्पृथक् । चित्तमेव हि घटाद्यर्थवदवभासते यथा स्वप्ने ॥

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वसु त्रिषु ।

अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥२७॥

ननु विपर्यासस्तर्ह्यसति घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य । तथा च सति विपर्यासः क्वचिद्वक्तव्य इति । अत्रोच्यते— निमित्तं विपर्ययं अर्थातानागतवर्तमानाध्वसु त्रिष्वपि सदा चित्तं न संस्पृशेदेव हि । यद्य हि क्वचित्संस्पृशेत्सोऽविपर्यासः परमार्थत इति । अतस्तदपेक्षयाऽप्यसति घटे घटाभासता विपर्यासः स्यान्न तु तदस्ति कदाचिदपि चित्तस्यार्थसंस्पर्शनम् । तस्मादनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य चित्तस्य भविष्यति? न कथंचिद्विपर्यासोऽस्तीत्यभिप्रायः । अयमेव हि स्वभावाधित्तस्य, यदुतासति निमित्ते घटादौ तदवदवभासनम् ॥

तस्माच्च जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै पश्यन्ति ते पदम् ॥२८॥

“प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं” इत्याद्येनदंतं विज्ञानवादिनो बौद्धस्य वचनं बाह्या-
र्थवादिपक्षप्रतिषेधपरं आचार्येणानुमोदितम् । तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्षप्रतिषेधाय
तदिदमुच्यते— तस्मादित्यादि । यस्मादसत्येव घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य
विज्ञानवादिनाऽभ्युपगता, तदनुमोदितमस्माभिरपि भूतदर्शनात् । तस्मात्तस्यापि
चित्तस्य जायमानाऽवभासता असत्येव जन्मनि युक्ता भवितुमित्यतो न जायते
चित्तम् । यथा चित्तदृश्यं न जायतेऽतस्तस्य चित्तस्य ये जातिं पश्यन्ति विज्ञान-
वादिनः क्षणिकत्वदुःखित्वशून्यत्वानात्मत्वादि च, तेनैव चित्तेन चित्तस्वरूपं
ब्रह्मशक्त्यं पश्यन्तः खे वै पश्यन्ति ते पदं पश्यादीनाम् । अत्र इतरेभ्योऽपि
द्वैतिभ्योऽत्यंतसाहसिका इत्यर्थः । येऽपि शून्यवादिनः पश्यन्त एव सर्वग्न्यतां
स्वदर्शनस्यापि शून्यता प्रतिजानते ते ततोऽपि साहसिकतराः खं मुष्टिनापि
जिघृक्षन्ति ॥

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिमत्तः ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्विप्यति ॥२९॥

उक्तहेतुभिरजमेकं ब्रह्माति सिद्धम् । यत्पुनरादौ प्रतिज्ञात तत्फलोपगमा-
राथोऽयं श्लोकः । अजातं यच्चित्तं ब्रह्मैव जायत इति वादिभिः परिकल्प्यते,

तदजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतित्वास्य । ततस्तस्मादजातरूपायाः प्रकृतेः
अन्यथाभावो जन्म न कथंचिद्भविष्यति ॥

अनादेरन्तवत्त्वं च संसारस्य न मेत्स्यति ।

अनंतता चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥३०॥

अयं चापर आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भावनादिनां द्वौप उच्यते ।
अनादेः अतीतकोटिरद्वितस्य संसारस्यांतवत्त्वं समाप्तिर्न मेत्स्यति युक्तिः सिद्धिं
नोपयास्यति । न ह्यनादिः भजंतवान्कवित्पदार्थो दृष्टो लोके । बीजांबुरगवंध-
नरंतर्यविच्छेदो दृष्ट इति चेत् । न । एक्यस्त्वभावेनापेक्षितत्वात् । तथा
धनंतर्ताप विज्ञानप्राप्तिरालम्ब्यस्य मोक्षस्य आदिमतो न भविष्यति । घटा-
दिष्यदर्शनात् । घटादिमिमांशवद्वस्तुत्वाददोष इति चेत् । तथा च मोक्षस्य
परमार्थगद्भावप्रतिज्ञाहानिः । अगत्यादेन जगद्विषाणस्यैव आदिमत्त्वाभावश्च ॥

आशवंते च यस्मान्नि वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

विनयः स्मरणाः मन्त्रोऽचितथा इव लक्षिताः ॥३१॥

सप्रयोजनता तेषां मन्त्रे विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यंतवत्त्वेन मिथ्यैव श्रुतु ते स्मृताः ॥३२॥

यैतथ्ये कृतव्याख्यानां श्लोकाविह संसारमोक्षाभावप्रसंगेन पठितौ ॥

सर्वे धर्मा मृषा मन्त्रे कायस्थान्तर्निर्देशनात् ।

संवृतेऽस्मिन्प्रदेशे ये भूतानां दर्शनं पुनः ॥३३॥

“निमित्तम्यानिमित्तमन्विष्यते भूतदर्शनान्” इत्ययमर्थः प्रपञ्चत एतैः

श्लो० ॥

न पुनः दर्शनं गत्वा कालस्थानिषमाहृतौ ।

प्रतिबुद्धय र्थं सर्वमस्मिन्देशे न विद्यते ॥३४॥

जागरिते गत्यागमनकाले नियतो देशः प्रमाणतो यः तस्यानियमाश्रयम-
स्यामायात्म्ये न देशान्तरगमनमित्यर्थः ॥

मित्रार्थः सह संमंश्य संयुजो न प्रपद्यते ।

गृहीतं चापि यश्चिद्विप्रतिबुद्धो न पश्यति ॥३५॥

मित्रार्थः सह संमंश्य तदेव संमंशं प्रतिबुद्धो न प्रपद्यते । गृहीतं च
यत्किंचिन्निश्चयादि न प्रपद्यते । ततश्च न देशान्तरं गच्छति मन्त्रे ॥

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।

यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥३६॥

स्वप्ने चाटन्दृश्यते यः कायः, सोऽवस्तुकस्ततोऽन्यस्य स्वापदेशस्यस्य पृथक्कायान्तरस्य दर्शनान् । यथा स्वप्नदृश्यः कायोऽगम्यमथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकं जागरितेऽपि चित्तदृश्यत्वादित्यर्थः । स्वप्नगमत्वादगज्जागरितमपीति प्रकरणार्थः ॥

प्रहणाज्जागरितवस्तुहेतुः स्वप्न इष्यते ।

तद्धेतुत्वात् तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥३७॥

इतथागत्त्वं जाग्रद्वस्तुनो जागरितवज्जागरितस्यैव प्रहणात् प्राह्यप्राहक-
रूपेण स्वप्नस्य, तज्जागरितं हेतुरस्य स्वप्नस्य न स्वप्नहेतुर्जागरितकार्यमिष्यते ।
तद्धेतुत्वाज्जागरितकार्यत्वात्तस्यैव स्वप्नदृश एव सज्जागरितं, न त्वन्येषाम् ।
यथा स्वप्न इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्न स्वप्नदृश एव मन्साधारणविद्यमानवस्तु-
वदवभासते तथा तत्कारणत्वात्माधारणविद्यमानवस्तुवदवभासमानं, न तु
माधारणं विद्यमानवस्तु स्वप्नवदेवेत्यभिप्रायः ॥

उपादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् ।

न च भूतादभूतस्य संभवोऽस्ति कथंचन ॥३८॥

ननु स्वप्नकारणत्वेऽपि जागरितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तुत्वनं । अतएव तयो-
हि स्वप्नो जागरितं तु स्थिरं लक्ष्यते । गत्यमेवमविवेकिनां भ्यान् । विवेकिना
तु न कस्यचिद्वस्तुनः उत्पादः प्रगिदः । अतोऽप्रगिदस्यादुत्पादस्य आत्मैव
सर्वमित्यजं सर्वमुदाहृतं वेदान्तेषु 'मवाद्याभ्यन्तरो ह्यजः' इति । यद्यपि मन्यगे
जागरितात्मतोऽगमस्वप्नो जायत इति, तदगम् । न भूताद्विद्यमानादभूतस्या-
सत्तः संभवोऽस्ति तत्रैव । न ह्यगतः शशखिपाणादिः संभवो दृष्टः कथंचिदपि ॥

न पश्यत्यविकल्पयन् । न-शब्दात् । तथा जागरितेऽपि दृष्ट्वा स्वप्ने न पश्यति कदा-
चिदित्यर्थः । तन्माज्जागरितं स्वप्ने हेतुरित्युच्यते न तु परमार्थसदिति कृत्वा ॥

नास्त्यसदेतुकमसत्सदसदेतुकं तथा ।

यच्च सदेतुकं नास्ति सदेतुकमसत्कृतः ॥४०॥

परमार्थतस्तु न कस्यचित्केनचिदपि प्रकारेण कार्यकारणभाव उपपद्यते ।
कथम् ? नास्त्यसदेतुकं असच्छशविपाणादि हेतुः कारणं यस्यासतः एव म्वकु-
मुमादेः, तदसदेतुकमसन्न विद्यते । तथा सदपि घटादिवस्तु असदेतुकं शशवि-
पाणादिकार्यं नास्ति । तथा सच्च विद्यमानं घटादि वस्तुवन्तरकार्यं नास्ति ।
मत्कार्यमसत्कृत एव संभवति ? न चान्यः कार्यकारणभावः संभवति शक्यो वा
कल्पयितुम् । अतो विवेकिनामसिद्ध एव कार्यकारणभावः कस्यचिदित्यभिप्रायः ॥

विपर्यासाद्यथा जाग्रद्विदित्यान्भूतवत्स्पृशेत् ।

तथा स्वप्ने विपर्यासान्धर्मास्तत्रैव पश्यति ॥४१॥

पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयोरसतोऽपि कार्यकारणभावाशङ्कामपनयन्नाह । विपर्या-
सादविवेकतो यथा जाग्रज्जागरितेऽविदित्यान्भावान् अशक्यवर्तितनीयान्ज्जुसर्गादी-
न्भूतवत्परमार्थवत्स्पृशेत् स्पृशन्नपि विकल्पयेदित्यर्थः । कश्चिद्यथा, तथा स्वप्ने
विपर्यासादस्त्वादन्धर्मान्पदयन्नपि विकल्पयति । तत्रैव पश्यति, न तु जागर्-
तादुत्पद्यमानानित्यर्थः ॥

उपलंभात्समाचारादभिवस्तुत्ववादिनाम् ।

जातिस्तु देशिता बुद्धेरजातेस्त्वसतां मदा ॥४२॥

यावत् बुद्धरद्वैतवादिभिर्जातिर्देशितोपदिष्टा । उपलंभनमुपलंभस्तन्मादुप-
लब्धेरित्यर्थः । समाचाराद्वर्णाश्रमादिधर्मसमाचरणात् । ताभ्यां हेतुभ्यामभिवस्तु-
त्ववादिनां अभि वस्तुभाव इत्येवंवदनशीलानां इदामहवतां धृद्धानानां मंद-
विवेकिनामर्धोपायत्वेन सा देशिता जातिः । सा गृह्यन्तु तावत् । वेदान्ताभ्या-
मिनां तु स्वयमेव अजाद्वयात्मविषयो विवेको भविष्यतीति । न तु परमार्थबुद्ध्या ।
ने हि योऽन्याः स्थूलषुद्धिन्वादवागेरजातिवस्तुनः भूता अस्थन्त्यात्मनार्शं
मन्यमाना अविवेकिन इत्यर्थः । “उपायः मोऽवताराय” इत्युक्तम् ॥

अजातेस्त्वसतां तेषामुपलंभाद्विद्यन्ति ये ।

जातिदोषा न मेम्वयन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥४३॥

ये चैवमुपलंभात्समाचाराच्च अजातेरजातिवस्तुनः त्रसन्तोऽस्ति वस्तिवल्-
द्वयादात्मनो, वियन्ति विरुद्धं यन्ति द्वैतं प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तेषामजाते-
श्रमतां श्रद्धधानानां सन्मार्गावलंबिनां जातिदोषा जान्युपलंभकृता दोषा न ने-
स्स्यन्ति मिद्धि नोपयास्यन्ति । विवेकमार्गप्रवृत्तत्वात् । यद्यपि कश्चिदोषः स्यात्
सौऽन्यस्य एव भविष्यति । सम्यग्दर्शनाप्रतिपत्तिहेतुक इत्यर्थः ॥

उपलंभात्समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते ।

उपलंभात्समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥४४॥

ननु उपलंभसमाचारयोः प्रमाणत्वादस्त्येव द्वैतं वास्त्विति । न । उपलंभ-
समाचारयोर्व्यभिचारात् । कथं व्यभिचार इत्युच्यते । उपलभ्यते हि माया-
हस्ती हस्तीव, हस्तिनमिवात्र समाचरन्ति बंधनारोहणादिहस्तिमंबंधिभिर्धर्मैः ।
हस्तीति चोच्यतेऽमपि यथा तर्धवोपलंभात्समाचारान् द्वैतं भेदरूपमस्ति वन्वि-
त्युच्यते । तन्मात्रोपलंभसमाचारा द्वैतवस्तुगद्भावे हेतु भवत इत्यभिप्रायः ॥

जात्याभामं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।

अजाचलमघस्तुष्यं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥४५॥

किं पुनः परमार्थसद्वस्तु यदास्पदा जात्याद्यमद्वय इत्याह— अजाति
मजातिवदवभासत इति जात्याभामम् । तद्यथा देवदत्तो जायत इति । चला-
भामं चलमिवाभासत इति । यथा न एव देवदत्तो गच्छतीति । वस्त्वाभामं
वस्तु द्रव्यं धर्मं तद्वदवभासत इति वस्त्वाभामम् । यथा न एव देवदत्तो गौरो
दीर्घ इति । जायते देवदत्तः स्पंदते दीर्घो गौर इत्येवमवभासते । परमार्थतन्तु
अजमचलमवस्तुत्वमद्वयं च । किं तदेवंप्रकारं? विज्ञानं विज्ञप्तिः । जात्यादिर-
हितत्वाच्छान्तम् । अत एवाद्वयं च तदित्यर्थः ॥

एवं न जायते चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः ।

एवमेव विज्ञानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥४६॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तम् । एवं धर्मा आत्मनोऽजाः
स्मृता प्रत्यविद्धिः । धर्मा इति बहुवचनं देहभेदानुविधायित्वादद्वयस्यैव उपचारतः ।
एवमेव यथोक्तं विज्ञानं जात्यादिरहितमद्वयमान्तत्वं विज्ञानन्तः स्वतःपार्थक्यः
पुनर्न पतन्त्यविराध्यन्तसागरे विपर्यये । 'तत्र को मोहः कः शोक एष्वन्मनु-
ष्यतः' इत्यादिमंत्रवर्णान् ॥

ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पंदितं यथा ।

ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पंदितं तथा ॥४७॥

यथोक्तं परमार्थदर्शनं प्रपंचयिष्यन्नाह— यथा हि लोके ऋजुवक्रादिप्रका-
राभासं अलातस्पंदितमुल्काचलनं तथा ग्रहणग्राहकाभासं विषयिविषयाभास-
मित्यर्थः । किं तत् ? विज्ञानस्पंदितम् । स्पंदितमिव स्पंदितमविद्यया । न
ह्यचलस्य विज्ञानस्य स्पंदनमस्ति । अजाचलमिति ह्युक्तम् ॥

अस्पंदमानमलातमनाभासमजं यथा ।

अस्पंदमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥४८॥

अस्पंदमानं स्पंदनवर्जितं तदेवालातं ऋज्वाद्याकारेण अजायमानं अना-
भासमजं यथा, तथाऽविद्यया स्पंदमानमविद्योपरमेऽस्पंदमानं जालाद्याकारेण
अनाभागमजमचलं भविष्यतीत्यर्थः ॥

अलाते स्पंदमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पंदनालातं प्रविशन्ति ते ॥४९॥

किं च तस्मिन्नेवालाते स्पंदमाने ऋजुवक्राद्याभासा अलातादन्यतः कुनाधि-
दागत्यालाने नैव भवन्तीति नान्यतोभुवः । न च तस्मात्निस्पंदनादलातादन्यत्र
निर्गताः । न च निस्पंदमलातमेव प्रविशन्ति ते ॥

न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

विज्ञानेऽपि तर्ह्यस्युराभासस्याविशेषतः ॥५०॥

किंच न निर्गता अलातात्ते आभासा गृहादिव द्रव्यत्वाभावयोगतः ।
द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वम् । तदभावो द्रव्यत्वाभावः । द्रव्यत्वाभावयोगतो द्रव्य-
त्वाभावन्युक्तैर्वस्तुत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुतो हि प्रवेशादि संभवति, नावस्तुनः ।
विज्ञानेऽपि जालाद्याभासास्तर्ह्यस्युः आभागस्याविशेषतस्तु न्यत्वान् ॥

कथं नुन्यत्वमित्याह—

विज्ञाने स्पंदमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पंदना विज्ञानं विद्वन्ति ते ॥५१॥

न निर्गतास्ते विज्ञानाद्द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

कार्यकारणताभावाद्यतोऽचित्याः स्पंदव ते ॥५२॥

अद्यानेन गमानं सैवं विज्ञानस्य । यदाऽचलत्वं नु विज्ञानस्य विशेषः ।

जाल्याद्याभासा विज्ञानेऽचले किरूता इत्याह । कार्यकारणताभावात् अन्यजनक-
त्वानुपपत्तेरभावरूपत्वात् अवित्यास्ते यतः भदेव । यथाऽमत्सृज्वाद्याभासेषु
रुज्वादिबुद्धिर्दृष्टा अन्ततमात्रे, तथा अमत्वेव जाल्यादिषु विज्ञानमात्रे जाल्यादि-
बुद्धिर्भूयैवेति मसुदायार्थः ॥

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यद्व्यस्य चैव हि ।

द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥५३॥

अजमेकमात्मतत्त्वमिति स्थितम् । तत्र यैरपि कार्यकारणभावः कल्प्यते
तैषां द्रव्यं द्रव्यमन्यस्यान्यदेतुः कारणं स्यात् न तु तस्यैव तत् । नाप्यद्रव्यं
कस्यचित्कारणं स्वतंत्रं दृष्टं लोके । न च द्रव्यत्वं धर्माणामान्मना उपपद्यतेऽन्यत्वं
वा कुतश्चिद्येनान्यस्य कारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपद्येत । अतोऽद्रव्यत्वादनन्य-
त्वाच्च न कस्यचित्कार्यं कारणं वा आत्मेत्यर्थः ॥

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वापि न धर्मजम् ।

एवं हेतुफलाजगति प्रविशन्ति मनीषिणः ॥५४॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यः आत्मविज्ञानस्वरूपमेव चित्तमिति, न चित्तजा
बाह्यधर्माः, नापि बाह्यधर्मजं चित्तम् । विज्ञानस्वरूपाभासमात्रत्वात्तन्वर्धर्माणाम् ।
एवं न हेतौ फलं आयते, नापि फलादेतुरिति हेतुफलयोः अजानि हेतुफला-
जानि प्रविशन्त्यध्यवस्यन्ति । आत्मनि हेतुफलयोरभावमेव प्रतिपद्यन्ते ब्रह्म-
विद इत्यर्थः ॥

यावदेतुफलव्यवशन्तावदेतुफलोद्भवः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥५५॥

ये पुनर्हेतुफलयोरभिनिविष्टास्तेषां किं स्यादित्युच्यते— धर्माधर्माख्यस्य
हेतोरहं कर्ता मम धर्माधर्मा तत्फलं कालान्तरे क्वचित्प्राणिनिकाये जानो भोक्ष्य
इति यावदेतुफलयोरवशो हेतुफलाग्रहः आत्मन्यप्याशेषणं तच्चित्तित्यर्थः ।
तावदेतुफलयोरुद्भवो धर्माधर्मयोस्तत्फलस्य चानुच्छेदेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । यदा
पुनर्मर्त्रायाधिवास्येणैव ग्रहवशो यथोक्तद्वैतदर्शनेन अवियोगदूनहेतुफलावेशोऽ-
पनीतो भवति, तदा नस्मिन्क्षीणे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥

यावदेतुफलावेशः संसारस्तावदायत ।

क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥५६॥

यदि हेतुफलोद्भवः, तदा को दोष इत्युच्यते— यावत्सम्यग्दर्शनेन हेतु-
फलवेदो न निवर्ततेऽर्थाणः संसारस्तावदायतो दीर्घो भवतीत्यर्थः । शृणो पुन-
र्हेतुफलोवेदो संसारं न प्रपद्यते, कारणाभावात् ॥

संश्रुत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।

सम्भावेन ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥५७॥

नन्यजादात्मनोऽन्यन्नास्त्येव । तत्कथं हेतुफलयोः संसारस्य चोत्पत्तिविना-
शाश्रुच्येते त्वया? शृणु । संश्रुत्या संवरणं संश्रुतिरविद्याविषयो लौकिको व्यवहारः
तया संश्रुत्या जायते सर्वं, तेनाविद्याविषये शाश्वतं नित्यं नास्ति वै । अतः
उत्पत्तिविनाशलक्षणः संसार आयत इत्युच्यते । परमार्थसद्भावेन त्वजं सर्वमा-
त्मैव यस्मान् । अतो जालभावादुच्छेदस्तेन नास्ति वै कस्यचिद्धेतुफलादेः
इत्यर्थः ॥

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।

जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥५८॥

येऽप्यात्मानोऽन्ये च धर्मा जायन्ते इति कल्पन्ते, ते इत्येवंप्रकारा यथो-
क्ता संश्रुतिर्निर्दिश्यत इति संश्रुत्यैव धर्मा जायन्ते । न ते तत्त्वतः परमार्थतो
जायन्ते । यत्पुनस्तत्संश्रुत्या जन्म तेषां धर्माणां यथोक्तानां यथा मायया जन्म
नथा तन्मायोपमं प्रलेनम्यम् । माया नाम वस्तु तर्हि । नैवम् । सा च माया
न विद्यते । मायत्वविद्यमानस्याख्या इत्यभिप्रायः ॥

यथा मायामयाहीजाज्जायते तन्मयोऽक्षुरः ।

नासां नित्यो न चोच्छेदी तद्बद्धमेषु योजना ॥५९॥

अर्थ मायोपमं तेषां धर्माणां जन्मत्याह— यथा मायामयादाद्यादिवीजा-
ज्जायते तन्मयो मायामयोऽक्षुरो, नागावक्षुरो नित्यो न चोच्छेदी विनाशो वा ।
अभूत्वादेव धर्मेण जन्मनाद्यादियोजना युक्तिः । न तु परमार्थतो धर्माणां
जन्म नाशो वा युज्यत इत्यर्थः ॥

नाजेषु सर्वधर्मेण शाश्वताशाश्वताभिधा ।

यत्र वर्णा न वर्तन्ते विवेकमत्र नो यते ॥६०॥

परमार्थान्मवान्मनु अजेषु नित्यवरगविजातिमात्रगतकेषु शाश्वतोऽशाश्वत
इति वा नाभिधा नाभिधानं प्रवर्तनं इत्यर्थः । यत्र जेषु वर्ण्यन्ते यैरर्थान्मे

वर्णाः शब्दा न वर्तन्तेऽभिधातुं प्रकाशयितुं न प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । इदमेवमिति विवेको विधिकता तत्र निलोऽनिल्य इति नोच्यते । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेः ॥

यथा स्वप्ने ह्याभासं चित्तं चलति मायया ।

तथा जाग्रद्द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ॥६१॥

अद्वयं च ह्याभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च ह्याभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥६२॥

यत्पुनर्वागोचरत्वं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञानमात्रस्य, तन्मनसः स्पर्शनमात्रं न परमार्थत इति । उक्तार्थो श्लोकौ ॥

स्वप्नदृक्प्रचरन्स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अंशजान्स्वेदजान्वापि जीवान्पश्यति यान्मदा ॥६३॥

इतश्च वागोचरस्याभावो ह्येतस्य । स्वप्नान्पश्यतीति स्वप्नदृक्प्रचरन्पर्यट-
न्स्वप्ने स्वप्नस्थाने दिक्षु वै दशसु स्थितान्वर्तमानाजीवान्प्राणिनः । अंशजान्स्वेदजा-
न्वा यान्मदा पश्यतीति ॥

यथैवं ततः किम् ? उच्यते—

स्वप्नदृक्चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते ॥६४॥

स्वप्नदृशचित्तं स्वप्नदृक्चित्तम् । तेन दृश्यास्ते जीवाः । ततस्तस्मान्म्यप्र-
दृक्चित्तान्पृथङ् न विद्यन्ते न सन्तीत्यर्थः । चित्तमेव ह्यनेकजीवादिभेदाकारेण विक-
ल्प्यते तथा तद्वपि स्वप्नदृक्चित्तमिदं नृदृश्यमेव, तेन स्वप्नदृश्या दृश्यं तद्दृश्यम् ।
अतः स्वप्नदृग्यतिरेकेण चित्तं नाम मासीत्यर्थः ॥

चरन्नागरिते जाग्रदिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अंशजान्स्वेदजान्वापि जीवान्पश्यति यान्मदा ॥६५॥

जाग्रच्चित्तेक्षणीयान्मे न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ॥६६॥

जाग्रतो दृश्या जीवास्तश्चित्तान्व्यतिरिक्ताः चित्तभगीयत्वात् । स्वप्नदृक्चिन्ते-
क्षणीयजावयन् । तच्च जीवेक्षणान्मकं चित्तं द्रष्टव्यतिरिक्तं द्रष्टृदृश्यत्वात्स्वप्नान्वय-
वन् । उक्तार्थमन्यन् ॥

उभे अन्योन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति चोच्यते ।

लक्षणाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्यते ॥६७॥

जीवचित्ते उभे चित्तचरित्ये ते अन्योन्यदृश्ये इतरेतरगम्यं । जांवादिविष-
योपक्षं हि चित्तं नाम भवति । चित्तापेक्षं हि जांवादि दृश्यम् । अतस्तेन अन्यो-
न्यदृश्ये । तस्माच्च किञ्चिदस्तीति चोच्यते चित्तं वा चित्तेक्षणार्थं वा । किं तद-
स्तीति विवेकिनोच्यते । नहि स्वप्ने हस्ती हस्तिचित्तं वा विद्यते, तथेहापि विवे-
किनमित्यभिप्रायः । कथम् ? लक्षणाशून्यं, लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा प्रमाणं, प्रमाण-
शून्यमुभयं चित्तं चरित्यं द्वयं यतस्तन्मतेनैव तच्चित्ततयैव तद्गृह्यते । नहि घटमति
प्रत्याख्याय घटो गृह्यते, नापि घटं प्रत्याख्याय घटमतिः । नहि तत्र प्रमाण-
प्रमेयभेदः शक्यते कल्पयितुमित्यभिप्रायः ॥

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥६८॥

यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

मथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥६९॥

यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥७०॥

मायामयो मायाविना यः कृतो निर्मितको मंत्रादिभिर्निर्णयितः ।
स्वप्नमायानिर्मितका अंशजादयो जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते च, तथा मनुष्या-
दिलक्षणा अविद्यमाना एव चित्तविकल्पनामात्रा इत्यर्थः ॥

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं मतं यत्र किञ्चित् जायते ॥७१॥

व्यवहारगतविषये जीवानां जन्ममरणादिः स्वप्नादिर्जावदित्युक्तम् ।
उत्तमं तु परमार्थगतं न कश्चिज्जायते जीव इति । उक्तार्थमन्यन् ॥

चित्तरूपदितमेवेदं प्राक्षप्राहकवद्द्वयम् ।

चित्तं निर्विषयं नित्यममंगं तेन कीर्तितम् ॥७२॥

नरं प्राक्षप्राहकवचित्तमंगदिनमेव द्वयम् । चित्तं परमापंत आत्ममेवेति
निर्विषयं, तेन निर्विषयत्वेन नित्यममंगं कीर्तितम् । ‘अमंगो नृपः पुरुषः’ इति
श्रुतेः । सविषयस्य हि विषये मंगः । निर्विषयस्याचिनममंगमित्यर्थः ॥

योऽस्ति कल्पितसंवृत्त्या परमार्थेन नास्त्यसौ ।

परतन्त्राभिसंवृत्त्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥७३॥

ननु निर्विषयत्वेन चेदगंगत्वं, चित्तस्य न निःसंगता भवति, यस्माच्छा-
स्ता शास्त्रं शिष्यश्चेत्येवमादेर्विषयस्य विद्यमानत्वात् । नैष दोषः । कस्मात् ?
यः पदार्थः शास्त्रादिविद्यते स कल्पितसंवृत्त्या । कल्पिता च सा परमार्थप्रति-
पत्त्युपायत्वेन संवृतिश्च सा तथा योऽस्ति परमार्थेन, नास्त्यसौ न विद्यते । "ज्ञाते
द्वैते न विद्यते" इत्युक्तम् । यद्य परतन्त्राभिसंवृत्त्या परशास्त्रव्यवहारेण स्यात्पदार्थः,
न परमार्थतो निरूप्यमाणो नास्त्येव । तेन युक्तमुक्तं "असंयं तेन कीर्तितं"
इति ॥

अजः कल्पितसंवृत्त्या परमार्थेन नाप्यजः ।

परतन्त्राभिनिष्पत्त्या संवृत्त्या जायते तु सः ॥७४॥

ननु शास्त्रादीनां संवृत्तित्वेऽज इतीयमपि कल्पना संवृतिः स्यात् । मल-
मेवम् । शास्त्रादिरूपितसंवृत्त्यैव अज इत्युच्यते । परमार्थेन नाप्यजः । यस्मा-
त्परतन्त्राभिनिष्पत्त्या परशास्त्रमिदमिदं योऽज इत्युक्तः स संवृत्त्या जायते ।
अतोऽज इतीयमपि कल्पना परमार्थविषये नैव कमत इत्यर्थः ॥

अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते ।

द्वयाभावं स युक्तेन निर्निमित्तो न जायते ॥७५॥

यस्मादसद्विषयस्तस्मादसत्यभूते द्वैतेऽभिनिवेशोऽस्ति केवलम् । अभि-
निवेश आग्रहमाग्रम् । द्वयं तत्र न विद्यते । मिथ्याभिनिवेशमात्रं च जन्मनः
कारणं यस्मात् तस्मात् द्वयाभावं युक्ता निर्निमित्तो निवृत्ताभिनिवेशाद्वयाभिनिवेशो
यः स न जायते ॥

यदा न लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान् ।

तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फले ज्ञाते ॥७६॥

जात्याधमाविहिता आर्थावर्जितैरनुशीयमाना धर्मा देवन्वादिप्राप्तिहेतवः
उत्तमाः केवलाश्च । धर्माः अधर्मव्यामिश्रा मनुष्यन्वादिप्राप्त्यर्था मध्यमाः ।
तियंगादिप्राप्तिनिमित्ता अधर्मलक्षणः प्रवृत्तिविशेषाधमाः । नानुत्तममध्यमा-
धमान् अविद्यापरिकल्पितान्यदा एवमेवाद्वितीयमान्मनस्त्वं सर्वकल्पनावर्जितं
जानन्न लभते न पश्यति, यथा बालैर्दृश्यमानं गगने मर्त्यं विरोधी न पश्यति

तद्वत्, तदा न जायते नोत्पद्यते चित्तं देवाद्याकारैः उत्तमाधममध्यमफलरूपेण ।
न क्षमन्ति हेतौ फलमुत्पद्यते बीजाद्यभाव इव मस्यादि ॥

अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिः समाऽद्वया ।

अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥७७॥

हेत्वभावे चित्तं नोत्पद्यत इति ह्युक्तम् । सा पुनरनुत्पत्तिश्चित्तस्य कांश्चिदंशो
इत्युच्यते । परमार्थदर्शनेन निरस्तधर्माधर्माख्योत्पत्तिनिमित्तस्य अनिमित्तस्य
चित्तस्येति या मौक्षाख्याऽनुत्पत्तिः सा सर्वदा सर्वावस्थानु समा निर्विण्णेषाऽद्वया
च । पूर्वमप्यज्ञानस्यवानुत्पन्नस्य चित्तस्य सर्वस्याद्वयस्येत्यर्थः । यस्मात्प्रागपि
विमानाश्रितं दृश्यं तन् दृश्यं जन्म च, तस्मादजातस्य सर्वस्य सर्वदा चित्तस्य
समाऽद्वयवानुत्पत्तिर्न पुनः कदाचिद्भवति, कदाचिद्वा न भवति । सर्वदा
एकरूपैवेत्यर्थः ॥

बुद्ध्याऽनिमित्ततां मत्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन् ।

चातशौकं तथा काममभयं पदमश्नुते ॥७८॥

मयोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य द्वयस्य अभावादनिमित्ततां च मत्यां
परमार्थरूपां बुद्ध्या हेतुं भ्रमादिकारणं देवादिवोनिप्राप्तये पृथगनाप्नुवन्ननुपादवानः
म्यक्तवाग्वैषण- मन्कामतोक्तादिवर्जितं अविद्यादिरहितं अभयं पदमश्नुते ।
पुनर्न जायत इत्यर्थः ॥

अभूताभिनिवेशादि महदो तत्प्रवर्तते ।

वस्तुभावं स बुद्धेर्व निःसंगं विनिवर्तते ॥७९॥

सम्मादभूताभिनिवेशादमति द्वयेऽद्वयास्तित्वनिधयोऽभूताभिनिवेशः, त-
स्मादविद्याव्यामोहरूपादि महदो तदनु रूपे तस्थितं प्रवर्तते । तस्य द्वयस्य वस्तु-
तोऽभारं यदा बुद्धिर्वास्तुता तस्माच्चिन्मयं निरपेक्षं महनिवर्तते अभूताभिनिवेश-
विषयान् ॥

निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।

विषयः स हि बुद्धानां तस्मात्प्रमज्जमद्वयम् ॥८०॥

निवृत्तस्य द्वैतविषयाद्विषयान्तरे चाप्रवृत्तस्य अभावदर्शनेन चित्तस्य निश्चला
चलनवर्जिता ब्रह्मस्वरूपेव तदा स्थितिः, येषां मद्भावरूपा स्थितिधिनस्य
अद्वयविज्ञानवस्त्वचनलक्षणा । स हि यस्माद्विषयो गोचरः परमार्थदर्शनां
बुद्धानां, तस्मात्तन्मायं त्वं निर्विण्णप्रमज्जमद्वयं च ॥

अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयम् ।

सकृद्विभातो द्वेवैष धर्मो धातुस्वभावतः ॥८१॥

पुनरपि कांश्चिदध्यासां बुद्धानां विषय इत्याह— स्वयमेव तत्प्रभातं भवति नादित्याद्यपेक्षं, स्वयंज्योतिःस्वभावमित्यर्थः । सकृद्विभातः सर्वत्र विभात इत्येतत् । एष एवंलक्षणः आत्मारूपो धर्मो धातुस्वभावतो दस्तुत्यभावतः इत्यर्थः ॥

सुखमाविश्यते निखं दुःखं विविमियते सदा ।

यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥८२॥

एवं बहुधाः उच्यमानयपि परमार्थस्वरूपं कस्मात्तौक्तिकैर्न गृह्यत इत्युच्यते— यस्माद्यस्य कस्यचित् द्वयवस्तुनो धर्मस्य ग्रहेण ग्रहणावेशेन मिथ्याभिनिविष्टतया सुखमाविश्यतेऽनायासेनाच्छाद्यत इत्यर्थः । द्वयोपलब्धिनिमित्तं हि तत्र आवरणं न यत्नान्तरमपेक्षते । दुःखं च विविमियते प्रकटीक्रियते । परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वान् । भगवानसौ आत्माऽद्वयो देव इत्यर्थः । अतो वेदान्तैराचार्यैश्च बहुधा उच्यमानोऽपि नैव ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । ‘आध्वर्यो वक्ता कुशलोऽस्य कल्पा’ इति श्रुतेः ॥

अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।

चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येव बालिशः ॥८३॥

अस्ति नास्तीत्यादिसूक्ष्मविषया अपि पण्डितानां घटा भगवतः परमात्मन आवरणा एव । विमुक्त मूढजनानां बुद्धिलक्षणा इत्येवमर्थे प्रदर्शयन्नाह— अस्तीति । अस्त्यास्मेति वादी कश्चित्प्रतिपद्यते । नास्तीत्यपरो वेनाशिकः । अस्ति नास्तीत्यपरोऽर्धवेनाशिकः सदसद्वादी दिग्माताः । नास्ति नास्तीत्यग्यन्त-शम्यवादी । तत्रास्तिभावश्चलः, घटाद्यनित्याविलक्षणत्वान् । नास्तिभावः स्थिरः सदाविशेषत्वात् । उभयं चलस्थिरविषयत्वात्सदसद्भावः । अभावोऽत्यन्ताभावः । प्रहाराद्यनुष्ठयस्यापि तैरेतैश्चलस्थिरोभयाभावैः सदसदादिवादी सर्वोऽपि भगवन्त-मावृणोत्येव बालिशोऽर्जवैर्बुद्धिः । यद्यपि पण्डितो बालिश्च एव परमार्थस्वरूपानवबोध-धान्, किमु स्वभावमूढो वन इत्यभिप्रायः ॥

कोऽप्यथतस्य घृतास्तु ग्रहैर्व्योसां सहावृतः ।

भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदेहः ॥८४॥

कीदृक्पुनः परमार्थतत्त्वं यदवबोधादवालिप्तः पंडितो भवतीत्याह—
 कौत्सः प्रावादुक्तदार्शन्यानिर्णयान्ता एता दृक्का. अस्ति नास्तीत्याद्याश्चतस्रो, यासां
 कोटीनां ग्रंथग्रहणस्य लब्धिनिश्चयः सदा गर्वदा आवृत आच्छादितस्तेषामेव
 प्रावादुक्तानां यः, स भगवानभिः अस्ति-नास्तीत्यादिकोटिभिः चतसृभिरप्यस्पृष्टः
 अस्यादिविकल्पनावर्जित इत्येतन् । येन मुनिना दृष्टो जातो वेदान्तेष्वपनिपद्यः
 पुरुषः स सर्वदृक्मवर्गः परमार्थपंडित इत्यर्थः ॥

प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्वा ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् ।

अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ॥८५॥

प्राप्यतां यथोक्तं कृत्वा समस्तां सर्वज्ञतां ब्राह्मण्यं पदं 'म ब्राह्मणः'
 'एष निर्व्यो महिमा ब्राह्मणस्य' इति श्रुतेः । अनापन्नादिमध्यान्तं आदिमध्यान्ता
 उत्पत्तिर्मितिलया अनापन्ना अप्राप्ता यस्याद्वयस्य पदस्य न विद्यन्ते, तदनापन्ना-
 दिमध्यान्तं ब्राह्मण्यं पदम् । तदेव प्राप्य लब्ध्वा किमतः परमस्मादात्मलाभा-
 दूर्ध्वमहिता चेष्टते, निष्प्रयोजनमित्यर्थः । "नैव तस्य कृतेनार्यः" इत्यादिस्मृतैः ॥

विप्राणां विनयो ह्येष शमः प्राकृत उच्यते ।

इमः प्रकृतिदान्तत्वादेवं विद्वान्शमं ब्रजेत् ॥८६॥

विप्राणां ब्राह्मणानां विनयो विनयत्वं स्वाभाविकं यदेतदात्मस्वरूपेणा-
 वस्थानम् । एष विनयः शमोऽप्येष एव प्राकृतः स्वाभाविकोऽकृतक उच्यते ।
 इमोऽप्येष एव प्रकृतिदान्तत्वात्स्वभावन एव चोपशान्तरूपत्वाद्ब्रह्मणः । एषं
 यथोक्तं स्वभावोपशान्तं ब्रह्म विद्वान्शममुपशान्तिं स्वाभाविकी ब्रह्मस्वरूपां त्रै-
 लोकात्मस्वरूपेणावतिष्ठेत् इत्यर्थः ॥

यवस्तु मोपलंभं च द्वयं लौकिकमिष्यते ।

अवस्तु मोपलंभं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥८७॥

एयमन्योन्याविरुद्धत्वात् संसारकारणानि रागद्वेषदोषाम्यदानि प्रावादुक्तानां
 दर्शनानि । अत्रो मिथ्यादर्शनानि तानीति तत्तुक्तिभिरव दर्शयित्वा चतुष्कोटि-
 र्वर्जितत्वात् रागादिदोषानास्पदं स्वभावशान्तमद्वैतदर्शनमेव मय्यदर्शनमित्युप-
 गच्छतम् । अथेदानीं स्वप्रक्रियाप्रदर्शनार्थं आरंभः— यवस्तु संवृत्तिमता वस्तुना
 मह वर्तत इति यवस्तु । तथा चोपलब्धिपलंभः । तेन मह वर्तत इति गोप-
 लंभं च आत्मादिमवगच्छवद्वारापदं प्राग्ब्रह्मकलक्षणं द्वयं लौकिकं लोकादनेपत्तं

लौकिकं जागरितमिन्येतत् । एवंलक्षणं जागरितमिष्यते वेदान्तेषु । अवस्तु
नैतैरप्यभावात् । सोपलंभं वस्तुवदुपलंभनमुपलंभोऽमन्यपि वस्तुनि, तेन मह-
वतंत इति सोपलंभं च । शुद्धं केवलं प्रविभक्तं जागरितात्स्थूलार्हाकिकं सर्व-
प्राणिसाधारणत्वादप्यते स्वप्न इत्यर्थः ॥

अवस्तुवदुपलंभं च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ।

ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेयं सदा शुद्धं प्रकीर्तितम् ॥८८॥

अवस्तुवदुपलंभं च ब्राह्मग्रहणवर्जितमित्येतल्लोकोत्तरम् । अत एव लोकाता-
नम् । प्राणग्रहणविषयो हि लोकः, तदभावात्पूर्वप्रवृत्तिर्बीजं सुषुप्तमित्येतत् । एवं
स्मृतं सोपायं परमार्थतत्त्वं लौकिकम् । शुद्धलौकिकं लोकोत्तरं क्रमेण येन ज्ञानेन
ज्ञायते, तज्ज्ञानं ज्ञेयमेतान्येव प्राणि । एतद्वदति रेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः । सर्वप्रावादुक-
कल्पितयस्तुनोऽप्रयान्तर्भावात् । विज्ञेयं परमार्थसत्यं तुर्याख्यमद्वयमजमात्मतत्त्वं
इत्यर्थः । यदा सर्वदैव, तल्लौकिकादिविज्ञेयान्तं शुद्धं परमार्थवर्तिभिर्महाविद्भिः
प्रकीर्तितम् ॥

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाभियः ॥८९॥

ज्ञानं च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ त्रिविधे । पूर्वं लौकिकं
स्थूलम् । तदभावेन पञ्चाक्षुर्लौकिकम् । तदभावेन लोकोत्तरमित्येवं क्रमेण
स्थानत्रयाभावेन परमार्थमत्ये तुर्येऽद्वयेऽज्ञेऽभये विदिते, स्वयमेव आत्मस्वरूप-
मेव सर्वज्ञता सर्वव्याप्ता । अथ सर्वज्ञस्तद्भावः सर्वज्ञता । इहास्मिन्ल्लोके भवति महा-
भियो महाशुद्धेः । सर्वलौकातिशयवस्तुविषयशुद्धित्वादवैविद्यः सर्वत्र सर्वदा
भवति । मनुद्विदिते स्वरूपे व्यभिचाराभावादित्यर्थः । न हि परमार्थविदो
ज्ञानिनः ज्ञानोद्भवाभिगर्वा स्तो यथाऽन्येषां प्रावादुक्तानाम् ॥

हेमज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलंभस्त्रिषु स्मृतः ॥९०॥

लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देशादस्तित्वाशङ्का परमार्थतो मा भूत्
इत्याह— हेयानि च लौकिकादीनि प्राणि जागरितस्वप्नसुषुप्तानि आत्मन्यसत्त्वेन
रज्ज्वां मर्षवद्भातव्यानीत्यर्थः । ज्ञेयमिह चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वम् ।
आग्यान्यासव्यानि लक्षणास्त्रयत्रयेण भिक्षुणा पाडित्वात्यमौनाख्यानि साध-

नाभि । पात्रयानि रागेद्वेषमोहादयो दोषाः कृपायास्त्यानि पक्षव्यानि । गवांभ्येतानि द्वेयजेवाप्यपाकयानि विज्ञेयानि भिक्षुणोपायन्वेनेत्यर्थः । अप्रयाणनः प्रथमनः । तेषां हेयादीनामन्यत्र विज्ञेयान्परमार्थमन्यं विज्ञेयं ब्रह्मकं वर्जयित्वा । उपलब्धं । उपलब्धोऽविद्याकल्पनामात्रम् । हेयाप्यपाक्येषु त्रिष्वपि स्मृतो ब्रह्मविद्भिर्न परमार्थमत्यन्ता श्रयाणामित्यर्थः ॥

प्रकृत्याकाशवज्जेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।

विद्यते न हि नानात्वं तेषां कचन किंचन ॥९१॥

परमार्थनस्तु प्रकृत्या स्वभावतः आकाशवदाकाशतुल्याः सूक्ष्मनिरञ्जन-मर्षगतैः सर्वे धर्मा आत्मानो ज्ञेया मुमुक्षुभिरनादयो नित्याः । बहुवचन-कृतभेदांशकां निरावृणोद्भाह— कचन किंचदपि किंचन किंचिदनुमात्रमपि तेषां न विद्यते नानात्वमिति ॥

आदिवुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः मुनिक्षिताः ।

यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥९२॥

ज्ञेयतापि धर्माणां संकल्यैव, न परमार्थतः, इत्याह— यस्मादादा बुद्धा आदिवुद्धाः प्रकृत्यैव स्वभावात् एव यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सविता, एवं नित्य-बोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्व आत्मानः । न च तेषां निश्चयः कर्तव्यो नित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न मंदित्यमानस्वरूपा एवं नैवं वेति । यस्य मुमु-क्षैरेवं यथोक्तप्रकारेण सर्वदा बोधनिधयनिरपेक्षता आत्माथ परार्थ वा । यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वार्थं परार्थं ब्रह्मेवं भवति क्षान्तिर्बोधकर्त-व्यतानिरपेक्षता सर्वदा स्वात्मनि, सोऽमृतत्वायामृतभावाय कल्पते । बोधाय अनर्थो भवतीत्यर्थः ॥

आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव मुनिर्घृताः ।

सर्वे धर्माः समाभिज्ञा अजं साम्यं विशारदम् ॥९३॥

तथा नापि शान्तिकर्तव्यता आत्मनीत्याह— यस्मादादिशान्ता नित्यमेव शान्ता अनुत्पन्ना अजाश्च प्रकृत्यैव मुनिर्घृताः सुषूपरतस्वभावा नित्यमुक्तस्व-भावाः इत्यर्थः । सर्वे धर्माः समाभिज्ञाश्च समाभिज्ञा अजं साम्यं विशारदं विशुद्धमात्मतत्त्वं यस्मात्तस्माच्छान्तिर्मोक्षो वा शान्ति कर्तव्य इत्यर्थः । न हि नित्यैकस्वभावस्य कृतं किंचिदर्थवत्स्यात् ॥

वैशारद्यं ॥ वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ।

भेदनिष्ठाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥९४॥

ये यथोक्तं परमार्थतत्त्वं प्रतिपन्नाः ते एवाकृपणा लोके । कृपणा एवान्य इत्याह— यस्माद्वेदनिष्ठा भेदानुयायिनः संसारानुगा इत्यर्थः । के ? पृथग्वादाः पृथङ्ज्ञाना वस्तिवत्येवं वदनं तेषां ते पृथग्वादा द्वैतिन इत्यर्थः । तस्मात्ते कृपणाः क्षुद्राः स्मृताः, यस्माद्वैशारद्यं विशुद्धिर्नास्ति तेषां भेदे विचरता द्वैत-मार्गेऽविद्याकल्पिते सर्वदा वर्तमानानामित्यर्थः । अतो युक्तमेव तेषां कार्पण्यं इत्यभिप्रायः ॥

अजे साम्ये नु ये केचिद्विपश्यन्ति सुनिश्चिताः ।

ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥९५॥

यदिदं परमार्थतत्त्वं अमहात्मभिरपंडितैर्वेदान्तबहिष्ठैः क्षुद्रैरल्पप्रज्ञैः अन-वगाणमित्याह— अजे साम्ये परमार्थतत्त्वे एवमेवेति ये केचित्स्वयादयोऽपि सुनिश्चिता भविष्यन्ति चेत् ते एव हि लोके महाज्ञाना निरतिशयतत्त्वविषयज्ञान । इत्यर्थः । तच्च तेषां वर्त्म तेषां विदितं परमार्थतत्त्वं सामान्यबुद्धिरन्यो लोके । न गाहते नावतरति न विषयीकरोतीत्यर्थः । “सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहि-तस्य च । देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः । शङ्कुनीनामिवाकाशे गति-र्नैवोपलभ्यते” इत्यादिस्मरणान् ॥

अजेष्वजमसंक्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते ।

यतो न क्रमते ज्ञानमसंगं तेन कीर्तितम् ॥९६॥

कथं महाज्ञानत्वमित्याह— अजेष्वनुत्पक्षेप्यचलेषु धर्मेष्वात्मसु अजम-चलं च ज्ञानमिष्यते सवितरीवाण्यं प्रकाशश्च यतः, तस्मादसंक्रान्तं अर्थान्तरे ज्ञानमजमिष्यते । यस्माच्च क्रमतेऽर्थान्तरे ज्ञानं, तेन कारणेन असंगं तत्कीर्तितं आकाशकल्पमित्युक्तम् ॥

अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये आद्यमानेऽविपश्चितः ।

असंगता सदा नास्ति किमुतावरणच्युतिः ॥९७॥

इतोऽन्येषां वादिनां अणुमात्रेऽल्पेऽपि वैधर्म्ये वस्तुनि बहिरंतर्वा जाय-माने उत्पाद्यमानेऽविपश्चितोऽविवेकिनोऽसंगता असंगत्वं मदा नास्ति । किमुन यत्तद्व्यमावरणच्युतिः बंधनाशो नास्तीति ॥

अलब्धावरणाः मयं धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।

आदां बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥९८॥

नेपामावरणन्युनिर्नाम्नांनि द्रवतां स्वागदान्तेऽभ्युपगन्तं तर्हि धर्माणामावरणम् । नेन्युच्यते । अलब्धावरणाः । अलम्भमप्राप्तमावरणं अविशदिवर्धनं येषां ते धर्मा अलब्धावरणा बंधनरहिता इत्यर्थः । प्रकृतिनिर्मलाः स्वभावशुद्धा । आदां बुद्धास्तथा मुक्ता यस्मादित्यनुदबुद्धमुक्तस्यभावाः । यद्येवं कथं तर्हि बुध्यन्त इत्युच्यते— नायकाः स्वामिनः समर्था बांधुं बांधवगतिस्यभावा इत्यर्थः । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपोऽपि गन् नविना प्रकाशत इत्युच्यते, यथा वा नित्यनिवृत्तगतयोऽपि नित्यमेव गतास्तिष्ठन्तांन्युच्यते, तद्वन् ॥

क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेण तायिनः ।

मयं धर्मास्तथा ज्ञानं नैतदुद्वेन भाषितम् ॥९९॥

यस्माच्च हि क्रमते बुद्धस्य परमार्थदर्शिनो ज्ञानं विषयान्तरेषु धर्मेण धर्ममस्थं नवितरीष प्रभा । तायिनः, तायाऽस्यास्तांनि तार्था, संतानवतो निरन्तरस्य आकाशस्यस्येत्यर्थः । पूजावतो वा प्रजावतो वा सर्वे धर्मा आत्मानोऽपि तथा ज्ञानवदेव आकाशकल्पत्याज क्रमन्ते क्वचिदप्यर्थान्तर इत्यर्थः । यदाह-बुपन्यस्तं “ज्ञानेनाकाशकल्पेन” इत्यादि, तदिदमाकाशकल्पस्य तर्पयनो बुद्धस्य तदनन्यस्याकाशस्य धर्मे न क्रमते क्वचिदप्यर्थान्तरे । तथा धर्मा ज्ञान । आकाशमिवाचलमविक्रियं निरवययं नित्यमाद्वितीयमगममदयसप्राप्तमशनायाद्यतीतं ब्रह्मात्मतत्त्वम् । ‘न हि द्रष्टुं श्रेयिपरिलोपः विद्यते’ इति श्रुतेः । ज्ञानज्ञेयज्ञातृभेदरहितं परमार्थतत्त्वमद्वयमेतच्च बुद्धेन भाषितम् । यद्यपि धार्मार्थनिराकरणं ज्ञानमात्रकल्पना न्व अद्वयवस्तुगामाप्यमुक्तम् । इदं तु परमार्थतत्त्वमद्वेतं वेदान्तेष्वेव विज्ञेयमित्यर्थः ॥

दुर्दशमतिगंभीरमजं साम्यं विशारदम् ।

बुद्धा पदमनानात्वं नमस्कृमो यथावलम् ॥१००॥

इति श्रीमहाद्विपाचार्यविरचिताः मांडूक्यकारिकाः समाप्ताः ॥

शास्त्रसमाप्तां परमार्थतत्त्वस्तुत्यर्थं नमस्कार उच्यते— दुर्दशं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दशम् । अस्ति नास्तीति चतुष्कोटिवर्जितत्वात् दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । अत एवातिगंभीरं दुष्प्रवेशं महासमुद्रवदकृतप्रज्ञः । अजं साम्यं विशारदम् ।

इद्वपदमनानात्वे नानात्ववर्जितं बुद्ध्वा अवगम्य तद्भूताः गन्तो नमस्कुर्मस्तम्भे
पदाय । अव्यवहार्यमपि व्यवहारगोचरमापाद्य यथावलं यथाशक्तीत्यर्थः ॥

अत्रमपि जनियोगं प्रापदर्थ्ययोगा-

दगति च गतिमत्तां प्रापदेकं त्वनेकम् ।

विविधविषयधर्मप्राप्तिमुग्धेक्षणानां

प्रणतभयविहंतुं ब्रह्म यत्तत्ततोऽग्न्यि ॥१॥

प्रज्ञाविंशत्खवेधक्षुभितजलनिर्वेधेदनाम्नोऽन्तरस्थं

भूतान्यालोक्य मग्नान्यविरतजननग्राहघोरे ममुदे ।

काष्ठयादुहधारामृतमिदममरैर्दुर्लभं भूतहेतो-

र्यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातनंतोऽस्मि ॥२॥

यत्प्रज्ञालोकभामा प्रतिहर्तमगमत्स्वान्तमोहांधकारो

मज्जोन्मज्जच्च घोरे त्वसकृदुपजनोदन्वति ग्रामने मे ।

मत्तादावाधितानां श्रुतिशमविनयप्राप्तेरप्या त्वमौघा

तत्पादा पावनायां भवभयविनुदां गर्वभार्वनमस्ये ॥३॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीशंकरभगवतः कृतौ मांडूक्योपनिषत्कारिकाभाष्यं समाप्तम् ॥

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता

मुंडकोपनिषत् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाध्माभिर्यज्ञपात्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसमनुभिर्यज्ञेन देवाहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

प्रथममुंडके प्रथमः खंडः ।

ॐ 'ब्रह्मा देवानां' इत्याद्याद्यवर्णोपनिषत् । अस्याथ विद्यामंप्रदाय-
 पूर्तुपारंपर्यलक्षणं संबन्ध आदिवेवाह न्वयमेव स्तुत्यर्थम्— एवं हि महाद्विः परम-
 पुरुषार्थमाधनत्वेन गुरणा आध्यामेन सत्त्वा विद्येति । श्रोतृद्युद्धिप्ररोत्तनाय विद्यां
 महं करोति । स्तुत्या प्रशंसितायां हि विद्यायां सादराः प्रवर्ततेति । प्रयोजनेन
 तु विद्यायाः माध्यमाधनलक्षणं संबन्ध उत्तरत्र वक्ष्यति— 'भिर्यते हृदयग्रंथिः'
 इत्यादिना । अत्र च अपरशब्दवाच्याया ऋग्वेदादिलक्षणाया विधिप्रतिषेधमाक्ष-
 पराया विद्याया संमारकारणाविद्यादिदोपनिबर्तकत्वं नास्तीति न्वयमेवोक्त्या
 परापरेति विद्याभेदकरणपूर्वकं 'अविद्यायामंतरे वर्तमाना' इत्यादिना । तथा
 पत्प्राप्तिसाधनं तर्पसाधनसाधविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रमादलभ्या ब्रह्मविद्यामाह—
 'परीक्ष्य लोकान्' इत्यादिना । प्रयोजनं चासकृद्वर्तते 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'
 इति । 'परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे' इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वश्रमिणा-
 मधिकारः तथापि संन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति 'भक्ष्यच-
 र्या चरन्तः' 'संन्यासयोगात्' इति च ब्रुवन्दर्शयति । विद्याकर्मविरोधाच्च । नहि
 ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन महं कर्म स्वप्नेऽपि मंदादयितुं शक्यम् । विद्यायाः कालविशे-
 णभावादभिततनिमित्तत्वाच्च कालमंकोचानुपपत्तेः । यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंग्र-
 दायकर्तृत्वादि लिङ्गं न नान्निष्ठं न्यायं बाधितुमुत्सहते । नहि विभिन्नोक्तानां समः-

प्रकाशयोरकत्र सद्भावः शक्यते कर्तुं, किमुत लिंगः कैवलैरिति । एवं उक्तसंबन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽन्याधरं ग्रंथविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसराः सन्तः, तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति परं वा ब्रह्म गमयत्यविद्यादिसंसारकारणं वा अत्यंतमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत् । उपनिषदस्य महेरेवमर्थस्मरणात् ॥

ॐ ॥ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संवभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाभधर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥१॥

ब्रह्मा परिवृढो महान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यः सर्वानन्यानतिशेत् इति । देवानां योतनवतामिन्द्रादीनां प्रथमो गुणैः प्रधानः सन्प्रथमोऽपि वा संवभूवाभिध्यक्तः सम्यक्स्वातंत्र्येणेत्यभिप्रायः । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्संसारिणोऽन्ये जायन्ते । “योऽसावर्तद्वियोऽप्राहः” इत्यादिस्मृतेः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्तृत्वादिदयिता । भुवनस्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये । स एवं प्रख्यातमहत्त्वा ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्यां ब्रह्मविद्याम् ‘येनाक्षरं पुरपं वेद सत्यम्’ इति विशेषणात् । परमात्मविषया हि सा । ब्रह्मणा वा अभजेनोक्तेति ब्रह्मविद्या । तां ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात्सर्वविद्याभयामित्यर्थः । सर्वविद्याविद्यं वा वस्तुनैव विज्ञायत इति । ‘येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्’ इति श्रुतेः । सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौति विद्याम् । अथर्वाम ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठधर्मा पुत्रश्चानैकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमधर्वा सृष्ट इति ज्येष्ठः । तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राह प्रोक्तवान् ॥

ॐ । जूधर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचांगिरे ब्रह्मविद्याम् ।

स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽगिरमे परावराम् ॥२॥

यामेतामधर्वणे प्रवदेतावदब्रह्मविद्या ब्रह्मा, तामेव ब्रह्मणः प्राप्तामधर्वा पुरा पूर्वं उवाचोक्तवान् अंगिरे अंगीर्नाम्ने ब्रह्मविद्याम् । स चांगीर्भारद्वाजाय भारद्वाजगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनाम्ने प्राह प्रोक्तवान् । भारद्वाजोऽगिरमे स्वाभिः याय पुत्राय वा परावरां परम्मात्परम्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावरमर्वाविद्याविषयव्याप्तेर्वा, ता परावरामंगिरमे प्राहेत्यनुपगमः ॥

शानको ह वै महाशालोऽगिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ । कस्मिन्नु
भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञानं भवतीति ॥३॥

शानकः श्रुतकस्यापत्वं महाशालो महागृहस्थः अगिरसं भारद्वाजशिष्य-
माचार्ये विधिवदधाशास्त्रमित्येतन् । उपसन्नः उपगतः मन्वप्रच्छ पृष्टवान् ।
शानकागिरसोः संबन्धादर्वाग्बिधवद्विशेषणाभावान् उपसदनविधेः पूर्वोपामनयम
इति गम्यते । मर्यादाकरणाथं, मध्यदीपिकान्यायार्थं वा विशेषणम् । अस्मदा-
दिष्वपि उपसदनवधेरिष्टवान् । किमत्याह— कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते, नु इति
वितर्के, भगवो हे भगवन्, सर्वं यदिदं विज्ञेयं विज्ञानं विशेषेण ज्ञातमवगतं
भवतीति 'एकस्मिन्ज्ञाते सर्वविद्वदिति' इति शिष्टप्रवादं श्रुत्वान्शानकः तद्विशेषं
विज्ञातुकामः मन्वस्मिन्निति वितर्कयन्पप्रच्छ । अथवा, लोकमामान्यदृष्ट्या
ज्ञात्वं पप्रच्छ । सान्ति लोके सुवर्णादिभक्तलभेदाः सुवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेन वि-
ज्ञायमाना लौकिकैः । तथा किन्वास्ति सर्वस्य जगद्भेदस्यैकं कारणं यदेकस्मिन्वि-
ज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति । तन्वविद्येने हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः ।
किमस्ति नदिति तदा प्रश्नो युक्तः । यदिह स्यान्निवे कस्मिन्निति स्यात् । यथा
कस्मिन्निधेयमिति । न । अक्षरयाहुन्यान् आयासभीत्याग्रभः संभवत्येव-
कि न्यान्ति तद्यस्मिन्नेकस्मिन्विज्ञाते सर्ववित्त्यादिति ॥

तस्मै स होवाच । द्वे विधे वेदितव्ये इति ह स्म यद्वैदिकविदो वदन्ति
परा चैवापरा च ॥४॥

तस्मै शानकाय अगिरा ह किलोवाच । किमिच्छुष्यते— द्वे विधे वेदि-
तव्ये इति । एवं ह स्म किल यन् ब्रह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिना वदन्ति ।
केने इत्याह— परा च परमात्मविद्या । अपरा च धर्माधर्ममाधनतत्कल-
विषया । ननु कस्मिन्विद्येने सर्वविद्वदतीति शानकेन पृष्टं, तस्मिन्वक्तव्येऽपृष्टमा-
हो गिरा द्वे विधे इत्यादि । नैष दोषः । क्रमापेक्षत्वान्प्रतिवचनस्य । अपरा हि
विद्या आविद्या या निरावर्जव्या । तद्विषये हि विदिते न किंचित्त्वचनो विदित-
स्यादिति । निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पथान्निदानो वक्तव्यो भवतीति न्यायात् ॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं
निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते ॥५॥

तत्र का अपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः । शिक्षा कल्यो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमित्यंगानि षट् । एषाऽपरा विद्या । अथेदानीमियं परा विद्योच्यते, यया तद्वक्ष्यमाणविशेषणमक्षरं अधिगम्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमे. प्रायशः प्राप्त्यर्थत्वात् । न च परप्राप्तिः अवगमार्थस्य च भेदोऽस्ति । अविद्याया अपाय एव हि परप्राप्तिर्नार्थान्तरम् । ननु ऋग्वेदादिवाद्या तर्हि सा कथं परा विद्या भ्यान्मोक्षमाधनं च । “या वेद-
वाद्याः स्मृतयो याः काश्च कुष्टयः” इति हि स्मरन्ति । कुर्दाष्टत्वाणिफलत्वाद-
नादेया स्यात् । उपनिषदां च ऋग्वेदादिवाद्यत्वं स्यात् । ऋग्वेदादिरपि तु पृथ-
क्करणमनर्थकम् । अथ कथं परेति । न । वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् ।
उपनिषद्वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं, नोप-
निषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्दराशिविवक्षितः । शब्दराश्याधिगमेऽ-
पि यत्नान्तरमन्तरेण गुर्वभिगमनादेलक्षणं वराग्यं च नाक्षराधिगमः संभवतीति
पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति ॥

यत्तद्वेदेष्वमग्राह्यमगोत्रमवर्ण-

मचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् ।

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं

तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥६॥

यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानकालादन्यत्र
अमुंश्रयोऽर्थोऽस्त्यभिहोत्रादिलक्षणां, न तथेह परविद्याविषये वाक्यार्थज्ञानसमकाल
एव तु पर्यवसितो भवति । केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्यतिरिक्ता-
भावात् । तस्मादिह परां विद्यां मांविशेषणैनाक्षरेण विशिनष्टि— यत्तद्वेदेष्वमित्या-
दिना । वक्ष्यमाणं बुद्धौ मंहत्य सिद्धवत्परामृश्यते— यत्तदिति । अद्वैत्यमदृश्यं
सर्वेषां बुद्धादियानां अगम्यमित्येतत् । दृशेर्वहिःप्रवृत्तस्य पंचेन्द्रियद्वारकत्वात् ।
अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं गोत्रमन्वयो मूलमित्यनर्थान्तरम् ।
अगोत्रमनन्वयमित्यर्थः । न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं स्यात् । वर्ण्यन्त इति
वर्णां द्रव्यधर्माः स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयो वा । अविद्यमाना वर्णा यस्य तदवर्ण-
मक्षरम् । अचक्षुःश्रोत्रं, चक्षुश्च श्रोत्रं च नामरूपविषये करणे सर्वजंतूनां, ते
अविद्यमाने यस्य तदचक्षु श्रोत्रम् । ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ इत्यादिचेतनावत्त्व-

विशेषणात्प्राप्तं संसारिणामिव चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणैरर्थमाधत्त्वं, तदिह अचक्षुः-
श्रोत्रमिति चार्यते । 'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' इत्यादिदर्शनात् । किंच
तदप्राणिपादं कर्मेन्द्रियरहितमित्येतत् । यत एवमप्राणमप्राहकं च अतो नित्यं
अविनाशि । विभुं विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिभेदैर्भवतीति विभुम् । सर्वगतं
व्यापकमाकाशवत्सूक्ष्मम् । शब्दादिस्थूलत्वकारणरहितत्वात् । शब्दादयो व्याका-
शवाख्यादीनामुत्तरोत्तरं स्थूलत्वकारणानि । तदभावात्सूक्ष्मम् । किंच, तदव्ययं
उक्तधर्मत्वादेव न व्येतीत्यव्ययम् । न त्वनंगस्य स्यांगापचयलक्षणो व्ययः संभ-
वति शरीरस्येव । नापि कोशापचयलक्षणो व्ययः संभवति राज्ञ इव । नापि
गुणद्वारको व्ययः संभवत्यगुणत्वात्मत्वात्मकत्वाच्च । यदेवंलक्षणं भूतयोनि भूतानां
कारणं पृथिवीव स्थावरजंगमानां परिपश्यन्ति भवत आत्मभूतं सर्वस्माक्षरं
पश्यन्ति धीरा धीमन्तो विवेकिनः । ईदृशमक्षरं यथा विद्ययाऽधिगम्यते ना
परा विद्येति समुदायार्थः ॥

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च

यथा पृथिव्यामोपधयः संभवन्ति ॥

यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि

तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥७॥

भूतयोनिरक्षरमित्युक्तम् । तत्कथं भूतयोनित्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तः ।
यथा लोके प्रसिद्धम् । ऊर्णनाभिर्लताकीटः क्वचित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव
सृजते स्वशरीराव्यतिरिक्तानेव तंतुन्वहिः प्रसारयति, पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णा-
ति स्वात्मभावमेव आपादयति । यथा च पृथिव्यामोपधयो व्रीह्यादिस्थावरान्ता
इत्यर्थः । स्वात्माव्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति । यथा च सतो विद्यमानाऽजीवतः
पुरुषात्केशलोमानि केशाश्च लोमानि च संभवन्ति विलक्षणानि । यथैते दृष्टान्ताः
तथा विलक्षणं सलक्षणं च विमित्तान्तरानपेक्षायथोक्तालक्षणात् अक्षरात्संभवति
समुत्पद्यते इह संसारमंडले विश्वं समस्तं जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं तु सुरा-
वबोधानार्थम् ॥

यद्दृष्ट्वा उदयमानं विश्वं तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपद्ब्रह्मसृष्टिप्रक्षेप-
यदिति । क्रमानियमविवक्षायाँर्थं मंत्र आरभ्यते—

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।

अद्यात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥८॥

तपसा ज्ञानेन उत्पत्तिविधिज्ञतया भूतथोन्यक्षरं ब्रह्म चीयत उपचीयते
उत्पिपादयिपदिदं जगदंकुरमिव बीजमुच्छ्रनता गच्छति पुत्रमिव पिता हर्षेण ।
एवं सर्वज्ञतया सृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्तयोपचितात्ततो ब्रह्मणोऽन्नमद्यते
भुज्यत इत्यन्नमध्याकृतं साधारणं कारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितावस्थारूपेण
अभिजायते उत्पद्यते । ततश्च अव्याकृताद्याचिकीर्षितावस्थातोऽन्नात्प्राणो हिर-
ण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्याधिष्ठितो जगत्साधारणो अविद्याकामकर्मभूत-
समुदायबीजांकुरो जगदात्माऽभिजायत इत्यनुपगमः । तस्माच्च प्राणान्मनो मन-
आख्यं संकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते । ततोऽपि गंकल्पाद्यात्म-
कान्मनमगः सत्यं सत्याख्यं आकाशादिभूतपंचकमभिजायते । तस्मात्पस्याख्यात्
भूतपंचकार्दंडक्रमेण सप्त लोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णाधमक्रमेण
कर्माणि । कर्मसु च निमित्तभूतेष्वमृतं कर्मजं फलम् । यावत्कर्माणि कल्पको-
टिशतैरपि न विनश्यन्ति, तावत्फलं न विनश्यतीत्यमृतम् ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्व ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमक्षं च जायते ॥९॥

इति मुंडकोपनिषदि प्रथममुंडके प्रथमः खंडः ॥

उक्तमेवार्थमुपमंजिहार्पुमंत्रो वक्ष्यमाणार्थमाह— यः उक्तलक्षणोऽक्षराख्यः
सर्वज्ञः नामाग्न्येन गर्वं जानाताति सर्वज्ञः । विशेषेण गर्वं वेत्ताति सर्ववित् ।
यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव गर्वश्चक्षुलक्षणं तपो अनायासलक्षणं, तस्माद्यथो-
क्तात्सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्माख्यं जायते । किंच नामाग्नौ
देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिलक्षणम् । रूपमिदं शुद्धं नीलमित्यादि । अक्षं च
मीहियवादिलक्षणम् । जायते पूर्वमंत्रोक्तक्रमेण इत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥

इति मुंडकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुंडके प्रथमः खंडः ॥

प्रथममुंडके द्वितीयः खंडः ।

तदेतत्सत्यं मंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यं-
मानि सेतायां बहुधा संतनानि ।

१ प्रयोगापेक्षया आहुतीरिति बहुवचनम् । एष मय्यगाहुतिप्रशेषादिलक्षणः कर्म-
मार्गो लोकप्राप्तये पन्थाः । तस्य च सम्बन्धरणं दुष्करम् । निपत्तयस्त्वनका
भवन्ति ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च ।
अहुतमवैश्वदेवमदिधिना हुतमाससमांस्तस्य लोकान्निहन्ति ॥३॥

कथं ? यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रं अदर्शं दर्शरूपेण कर्मणा वर्जितम् । अग्नि-
होत्रिणोऽवैश्यकर्तव्यत्वाद्दर्शस्य । अग्निहोत्रिसंबन्धमग्निहोत्रविशेषणमिव भवति ।
तदक्रियमाणमिष्येतत् । तथाऽपौर्णमासमित्यादिष्वप्यग्निहोत्रविशेषणत्वं द्रष्ट-
व्यम् । अग्निहोत्रांगत्वस्यापिशिष्टत्वात् । अपौर्णमासं पौर्णमासकर्मवर्जितम् ।
अचातुर्मास्यं चातुर्मास्यकर्मवर्जितम् । अनाग्रयणं आग्रयणं शरदादिकर्तव्यं
तच्च न क्रियते यस्य तत् । तथाऽतिथिवर्जितं च अतिविपूजनं चाहम्यहनि
अक्रियमाणं यस्य । स्वयं मय्यग्निहोत्रकालेऽहुतम् । अदर्शादिवैश्वदेवैश्वदेवं
वैश्वदेवकर्मवर्जितम् । हूयमानमग्निविधिना हुतं न यथाहुतमिष्येतत् । एवं
होतृपादितं अमृतापादितमग्निहोत्राप्युपलभितं कर्म किं करोतीत्युच्यते— अग्रयण-
मान्यतमसहितास्तस्य कर्तुर्लोकान्निहन्ति हिनस्ताव आयागमात्रफलत्वान् ।
मय्यक्रियमाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणामानुरूपेण भूरादयः मत्स्यान्ता मस
लोकाः फलं प्रायन्ते । ते लोका एवभूतेनाग्निहोत्रादिकर्मणा त्वप्राप्तत्वादित्यन्त
इव आयागमात्रं त्वय्यभिचारीत्यतो हिनस्तात्युच्यते । पिशदानाद्यनुप्राप्तेन वा
संबन्धमानाः पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः मस
लोका उक्तप्रकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति हिम्यन्त इत्युच्यते ॥

काली कराली च मनोजवा च

सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी

लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥४॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी
विश्वरूची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः । काल्याद्या विश्वरूप्येना लेला-
यमाना अमोर्विराहुतिप्रमनार्था एताः किल सप्त जिह्वाः ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु

यथाकालं चाहुतयो द्याददायन ।

तं ययन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो

यत्र देवानां पतिरेकोऽधिनामः ॥५॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्रां वरते कर्माचरत्यग्निहोत्रादिकं भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो यः कालः तं कालं अनतिक्रम्य यथाकालं यजमानमाददायन्नाददाना आहुतयो यजमानेन निर्वर्तितान् नयन्ति प्रापयन्ति । एता आहुतयो या इमा अनेन निर्वर्तिताः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा, रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र यम्मिन्स्वर्गे देवानां पतिरिन्द्र एवः सर्वानुपरि आध्ववर्तमान्यधिवासः ॥

एक्षेहीति तमाहुतयः सूर्यसं

सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।

प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽध्वयन्त्य

एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥६॥

कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यते । एक्षेहीत्याह्वयन्त्यः । तं यजमानं आहुतयः सुपर्वसो दीप्तिमयः । किंच प्रियामिष्टां वाचं स्तुत्यादिलक्षणा अभिवदन्त्य उच्चारयन्त्योऽध्वयन्त्यः पूजयन्त्यः, एष वः पुष्पाकं पुण्यः सुकृतः पंथा ब्रह्मलोकः फलरूपः । एवं प्रियां वाचयभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात् ॥

प्लवा क्षेते भवदा यज्ञरूपा

अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा

जरामृत्युं ते पुनरेवापि वसन्ति ॥७॥

एतच्च ज्ञानरहितं कर्म एतावत्फलमविद्याकामकर्मकार्यमनौऽसारं दुःखमृतमिति निश्चयः । प्लवा विनाशिन इत्यर्थः । हि यस्मादेतद्वृद्धा अस्थिरा यज्ञरूपा यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपा यज्ञनिर्वर्तका अष्टादशाष्टादशसंख्याकाः, षोडशार्त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश । एतद्व्यग्रं कर्मोक्तं कथितं शास्त्रेण । येष्वष्टादशस्त्वरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म । अतस्तेषां अवत्कर्माश्रयाणां अष्टादशानामवृद्धताया अपत्याप्लवते सह फलेन तत्साध्यं कर्म । कुंडविनाशादिव क्षौरदध्यादीनां गन्थानां नाशः । यत एवमेतत्कर्म श्रेयः श्रेयःकरणमिति येऽभिनन्दन्त्यभिहृष्य-

न्त्यविवेकिनो मूढा, अतस्ते जरां च मृत्युं च जरामृत्युं कंचित्कालं स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापि यन्ति भूयोऽपि गच्छन्ति ॥

अविद्यायामंतरे वर्तमानाः

स्वयं धीराः पंडितं मन्यमानाः ।

जंघन्यमानाः परियन्ति मूढा

अंधेनैव नीयमाना यथांधाः ॥८॥

किंच अविद्यायामंतरे मध्ये वर्तमाना अविवेकप्रायाः स्वयं वयमेव धीरा धीमन्तः पंडिता विदितवेदितव्याश्चेति मन्यमाना आत्मानं संभावयन्तः, ते च जंघन्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थव्रातैर्हिन्यमाना मृशं पीडयमानाः परियन्ति विभ्रमन्ति मूढाः । दर्शनवर्जितत्वाद्धेनैव अचक्षुष्केणैव नीयमानाः प्रदर्श्यमाण-मार्गाः यथा लोकेऽंधा आशिरहिता गर्तकंटकादौ पतन्ति तद्वत् ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना

वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।

यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागा-

सेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥९॥

किंच अविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्तमाना वयमेव कृतार्था कृतप्रयोजना इत्येवमभिमन्यन्त्यभिमन्यन्ते अभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यत् यस्मादेवं कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभव-निमित्तं तेन कारणेनातुरा दुःखार्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः स्वर्गलो-काश्च्यवन्ते ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं

नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।

नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वा

इमं लोकं हनितरं वा विशन्ति ॥१०॥

इष्टापूर्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं कर्म । पूर्तं वापीरूपतडागादि स्मात् मन्यमाना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तः, अन्य-दात्मज्ञानाख्यं श्रेयःसाधनं न वेदयन्ते न जानन्ति प्रमूढाः पुत्रपशुबांधवादिपु प्रमत्ततया मूढाः । ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिस्थाने सुकृते भोगायतने

प्रत्यक्षानुमानोपमानागमः सर्वतो याधान्येनावधार्य लोकान्ममागतिभूतान्
 व्यक्तादिस्थितवरान्तान् व्याकृताव्याकृतलक्षणान् बांजाबुरबदितेरेतरोत्पत्तिनिमि-
 स्तान् अनेकानर्धशतसहस्रमंबुलान् कदलीगर्भवदमारान् मायामरार्युदयगर्ध्वनग-
 राकारस्यप्रजलबुद्बुदफेनसनान् प्रतिक्षणप्रभ्वंसानृष्टतः कृत्वा अविद्याकामदोषप्रव-
 नितममंचितान्धर्माधर्मनिर्वर्तितानिलेतन् । ब्राह्मणः ब्राह्मणस्यैव विशेषतोऽधि-
 कारः सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्राह्मणग्रहणम् । परीक्ष्य लौकान्तिकं कुर्यादित्यु-
 च्यते— निर्वेदं, निःपूर्वं विदिरन्न वैराग्यार्थं । वैराग्यमायात्कुर्यादिलेतन् । न
 वैराग्यप्रकारः प्रदर्श्यते— इह संसारे नास्ति कश्चिदप्यकृतः पदार्थः । सर्व एव हि
 लोकाः कर्मचिताः कर्मकृतत्वाच्चानित्याः । न नित्यं किंचिदस्तीत्यभिप्रायः । सर्वं तु
 कर्मानित्यस्यैव साधनम् । यस्माद्यनुबिंधमेव हि सर्वं कर्म कार्यं उत्पाद्यमाप्यं
 संस्कार्यं विकार्यं वा । नातः परं कर्मणो विशेषोऽस्ति । अहं च नित्येनामृतेनाभ-
 येन कृदस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्धेनाधां, न तद्विपरितेन । अतः किं कृतेन कर्मणा
 आयाम्यद्बुलेन अनर्धेसाधनेनेत्येवं निर्विण्णोऽभयं शिवमकृतं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञा-
 नार्थं विशेषेण आधिगम्यार्थं स निर्विण्णो ब्राह्मणो गुरुरेवाचार्यं शमदनादिमंपक्षम-
 भिगच्छेत् । शास्त्रज्ञोऽपि स्वातंत्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्येतन् गुरुरेवे-
 त्यवधारणकलम् । समिन्पाणिः समिद्भारगृहीतहस्तः श्रोत्रियं अभ्ययनश्रुतार्थसं-
 पन्न ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्वकर्माणि वेबलेऽद्वये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठो,
 जपनिष्ठस्तपोनिष्ठ इति यद्वत् । नहि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता सम्भवति कर्मात्मज्ञान-
 योर्विरोधान् । स तं गुरं विधियदुपसजः प्रसाद्य पृच्छेदक्षरं पुररुपं सत्यम् ॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येना-
 क्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोधाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इति प्रथममुंडके द्वितीयः खंडः ॥ इति प्रथममुंडकम् ॥

तस्मै स विद्वान्गुरुरेवाविदुपसन्नायोपगताय । सम्यग्यथाशास्त्रमित्येतत् ।
 प्रशान्तचित्ताय उपरतदर्पादिदोषाय । शमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमेण च युक्ताय ।
 सर्वतो विरक्तायेत्येतत् । येन विज्ञानेन यथा विद्यया च परया अधरमेद्रेद्यादिवि-
 शेपणं तदेवाक्षरं पुरपशब्दवाच्यं पूर्णत्वात्पुरि ज्ञयनाच्च, सत्यं तदेव परमार्थ-
 स्वाभाव्यादव्ययं, अक्षरं चाधरणादक्षतत्वादक्षयत्वाच्च, वेद विजानाति तां

मन्त्रविद्यां तत्पत्नो गथावन्प्रोक्तान् प्रवृत्त्यादित्यर्थः । आनार्यस्याप्ययमंगार नियमो
यन्न्यायप्राप्तमन्त्रिष्ठप्यनिवारणं अविद्यामहोदधेः ॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

इति मुंडकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुंडकं समाप्तम् ॥

द्वितीयमुंडके प्रथमः खंडः ॥

अपरविद्यायाः गवे चार्यमुक्तम् । न च गंगारो यग्नारो यस्मान्मृतादक्षरात्
मभवति यस्मिन् प्रदीयते, तदक्षरं पुरुषाख्यं गायम् । यस्मिन्विज्ञानं गवैर्मिदं
विज्ञातं भवति, तत्पराया मन्त्रविद्याया विषयः । न यथाव्य इत्युक्तो ग्रंथ
आख्यते—

तदेतत्पत्यं यथा सुदीप्तापायकाद्विस्फुलिगाः

महस्रशः प्रभवन्ते मरूपाः ।

तथाऽक्षराद्विधाः सोम्य भावाः

प्रजायन्ते तत्र वैषापि यन्ति ॥१॥

यदपरविद्याविषयं कर्मफलक्षणं गत्वं तदोपेक्षकम् । इदं तु परविद्या-
विषयं परमार्थमद्वक्षणव्यान् । तदेतन्मत्वं यथामूतं विद्याविषयम् । अविद्यावि-
षयत्वाच्चातृतमितरन् । अलंतपरैश्चत्वाख्यं नाम प्रत्यक्षवगत्यमक्षरं प्रतिपद्येर-
क्षिति दृष्टान्तमाह— यथा सुदीप्तान्मुप्यु दीप्तादिजात्रावकादमेथिस्फुलिगा अग्न्य-
वयवाः महस्रशोऽनृकशः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति मरूपा अग्निगलक्षणा एव, तथा
उक्तलक्षणदक्षराद्विधा नानादेहोपाधिभेदं अनुगिर्यायमानत्वाद्विधा, हे सोम्य
भावा जीवा आकाशादिवन् घटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदा घटाद्युपाधिप्रभेदमनु
भवन्ति । एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनु प्रजायन्ते तत्र वैव तस्मिन्नेवा-
क्षरेऽनृयन्ति देहोपाधिविलयमनु विलीयन्ते घटादिविलयमन्विव सुषिरभेदाः ।
यथा आकाशस्य सुषिरभेदीत्यतिप्रलयनिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव, तद्वदक्षर-
स्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव जावेत्यतिप्रलयनिमित्तत्वम् ॥

द्विव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सचाह्याभ्यंतरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥२॥

नामरूपबीजभूतान् अव्याकृताख्यात् स्वविकारपेक्षया परादक्षरात्परं
यत्सर्वोपाधिभेदवर्जितमभ्रस्येव स्वरूपभाकाशस्येव सर्वमूर्तवर्जितं नेति नेती-

त्यादिविशेषणं विवक्षन्नाह । दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्योतिष्मात् । दिवि वा स्वान्मानि भवेऽलौकिको वा । हि यस्मादमूर्तः सर्वमूर्तिर्वर्जितः पुरपः पूर्णः पुरिशयो वा, दिव्यो ह्यमूर्तः पुरपः, सबाह्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तत इति । अजो न जायते कुतश्चित्स्वनोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा जलबुद्बुदादेर्वा-
 र्वादि । यथा नभःशुषिरभेदानां घटादि सर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात् तत्प्रतिषेधेन सर्वे प्रतिपिद्धा भवन्ति । सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः अतः अजरः अमृ-
 तोऽक्षरो ध्रुवोऽभय इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनां अविद्यावशात् देह-
 भेदेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवा-
 कादां, तथापि तु मृतः परमार्थदृष्टीनां अप्राणोऽविद्यमानः क्रियाशक्तिभेदवाक्षल-
 नात्मको वायुर्यमिषसावप्राणः । तथा अमना अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्मेकवाद्या-
 त्मकं मनोऽप्यविद्यमानं यमिन्सोऽयममनाः । अप्राणो ह्यमनाश्चेति प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा च बुद्धिमनसी बुद्धादि-
 याणि तद्विषयाश्च प्रतिपिद्धा वेदितव्याः । यथा श्रुत्यंतरे— ‘ध्यामतीव
 लैलायतीव’ इति । यस्माच्चैवं प्रतिपिद्धोपाधिद्वयस्तच्छुभ्रः शुद्धः । अतः अक्षरा-
 नामरूपर्वाजोपाधिलक्षितस्वरूपान् सर्वकार्यकरणवीजत्वेनोपलभ्यमाणत्वात्परं तत्त्वं
 तदुपाधिलक्षणं अष्मादृताख्यमक्षरं सर्वविकारेभ्यः तस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरु-
 पाधिकः पुरप इत्यर्थः । यस्मिन्स्तदाकाशाख्यमक्षरं सव्यवहारविषयमोतं प्रोतं च ।
 कथं पुनरप्राणादिमत्त्वं तस्यैत्युच्यते । यदि हि प्राणादयः प्राणुत्पत्तेः पुरप इव
 स्वैनात्मना सन्ति, तदा पुरपस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्राणादिमत्त्वं भवेत् ।
 न तु ते प्राणादयः प्राणुत्पत्तेः पुरप इव स्वैनात्मना सन्ति । अतोऽप्राणादिमा-
 न्परः पुरुषः । यथाऽनुत्पत्तेः पुत्रेऽपुत्रौ देवदत्तः ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

एवं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥३॥

कथं ते न सन्ति प्राणादय इत्युच्यते— यस्मादेतस्मादेव पुरुषाज्जामरूप-
 र्वाजोपाधिलक्षिताज्जायते उत्पद्यतेऽविद्याविषयो विकारभूतो नामधेयोऽनृतात्मन-
 प्राणः, ‘वाचारंभणं त्रिकारो नामधेयं’ ‘अनृतम्’ इति श्रुत्यंतरात् । न हि तेना-
 विद्याविद्येणानृतेन प्राणेन सप्राणत्वं परस्य स्यादपुत्रस्य स्वग्रहणेनेव पुत्रेण सपुत्र-
 त्वम् । एवं मनः सर्वाणि चन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मादेव जायन्ते । तस्मान्निद-

मस्य निरुपचरितं अप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः । यथा च प्रागुन्वनेः परमार्थतोऽसन्त-
स्तथा प्रलीनाश्चेति द्रष्टव्याः । यथा करणानि मनश्चेन्द्रियाणि च, तथा शरीर-
विषयकारणानि भूतानि । समाकाशं वायुरंतर्वाद्य आवहादिभेदः । ज्योतिरग्निः ।
आप उदकम् । पृथिवी धरित्री विश्वस्य सर्वस्य धारिणी । एतानि च शब्दस्पर्श-
रूपरसगंधोत्तरोत्तरगुणानि पूर्वपूर्वगुणमहितान्येतस्मादेव जायन्ते ॥

मक्षेपतः पराविद्याविषयमक्षरं निर्विभेदं पुरुषं सत्त्वं 'दिष्टो ऋतूः' इत्या-
दिना मंत्रेणोक्त्वा, पुनस्तदेव मयिदं विस्तरेण वक्तव्यमिति प्रवर्तते, मक्षेप-
विमरोक्तो हि पदार्थः सुराधिगम्यो भवति सूत्रभाष्योक्तवदिति—

अग्निमूर्धां चक्षुषीं चंद्रसूर्यां

दिशः श्रोत्रे वाग्विहृताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य

पद्भ्यां पृथिवीं क्षेप सर्वभूतान्तरात्मा ॥४॥

यो हि प्रथमजाप्राणादिरण्यगर्भाज्जायतेऽण्डम्यान्तर्विराट्, स तत्त्वान्त-
रितत्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाज्जायते एतन्मयश्च इत्येतदर्थमाह । तं च
विशिनष्टि । अमिर्युलोकः 'असीं वाव लोकौ गौतमाग्निः' इति श्रुतेः । मूर्धा
यस्यात्मनो शिरः । चक्षुषीं चंद्रसूर्यां । चंद्रश्च सूर्यश्चेति । यस्येति सर्वभ्रानुपंगः
कर्तव्यः । अस्त्यस्य पदस्य वक्ष्यमाणस्य यस्येति विपरिणामं कृत्वा । दिशः
श्रोत्रे यस्य । वाग्विहृता उद्धाटिताः प्रसिद्धा वेदा यस्य । वायुः प्राणो यस्य ।
हृदयमंतःकरणं विश्वं ममत्वं जगदस्य यम्येत्येतत् । सर्वं ह्यंतःकरणविकारमेव
जगन्मनस्यैव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि तत् एव अमिर्विस्तुलिमाव-
द्विप्रतिष्ठानात् । यस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एष देवो विष्णुरमंतः प्रथम-
शरीरो ब्रह्मदेवोपाधिः सर्वेषां भूतानामंतरात्मा ॥

म हि सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणात्मा, पंचाग्निद्वारेण
च याः संमरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्प्रजावन्त इत्युन्वने—

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः

सोमात्पर्वण्य ओषधयः पृथिव्याम् ।

पुमान्नेतः सिंचति योषितायां

बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसृताः ॥५॥

तस्मात्परस्मात्पुरपात्प्रजावम्यानविशेषरूपोऽग्निः । स विशेष्यते— समिधो यस्य सूर्यः, समिध इव समिधः । सूर्येण हि दुलोकः समिध्यते । ततो हि दुलोकाम्नेः निष्पन्नात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्माच्च पर्जन्यादोष-
धयः पृथिव्यां संभवन्ति । औपधिभ्यः पुरपात्रां हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुमानग्नी रेतः सिञ्चति योपितायां योपिति योपात्रौ स्त्रियामिति । एवं क्रमेण बर्हर्बह्वयः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समुत्पन्नाः ॥

तस्मादहवः साम यजुंषि दाक्षा
यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।
संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः
सोमो यत्र पवते यस्य सूर्यः ॥६॥

किञ्च कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह । कथं ? तस्मात्पुरपादहो-
नियताक्षरपादावसाना गायत्र्यादिच्छंदोविशिष्टा मंत्राः । गाम पांचभाक्तिकं साप्त-
भक्तिकं च स्तोभादिगीतविशिष्टम् । यजुष्यनियताक्षरपादावसानानि वाक्य-
रूपाणि । एवं त्रिविधा मंत्राः । दाक्षाः मांज्यादिलक्षणाः कर्तृनियमविशेषाः ।
यज्ञाश्च सर्वेऽग्निहोत्रादयः । क्रतवः सयूपाः । दक्षिणाश्च एकगवाद्या अपरिमित-
सर्वस्वान्ताः । संवत्सरश्च कालः, कर्मांगः । यजमानश्च कर्ता । लोकास्तस्य कर्म-
फलभूताः । ते विशेष्यन्ते— सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान्यत्र
च येषु सूर्यस्तपति । ते च दक्षिणायनोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विद्वदविद्वत्कर्तृ-
फलभूताः ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः ।
साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥
प्राणापानौ ब्रौहियवौ तपश्च ।
श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥७॥

तस्माच्च पुरुषात्कर्मांगभूता देवा बहुधा वस्वादियणभेदेन संप्रसूताः
सम्यक्प्रसूताः । साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः । पशवो प्राम्यारण्याः ।
वयांसि पक्षिणः । जीवनं च मनुष्यादाना प्राणापानौ, ब्रौहियवौ हविर्यौ ।
तपश्च कर्मांगं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतंत्रं च फलसाधनम् । श्रद्धा यत्पूर्वकः सर्व-
पुरुषार्थसाधनप्रयोगः वित्तप्रसाद आस्तिक्यबुद्धिः । तथा सत्यमनृतवर्जनं यथा-

भूतार्यवचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्यं मधुनासमाचारः । विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्

सप्तर्चिषः समिधः सप्त होमाः ।

नप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा

गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥८॥

किंच सप्त शीर्ष्याः प्राणाः तस्मादेव पुरुषात्प्रभवन्ति । तेषां च सप्ता-
र्चिषो दीपयः स्वापयावद्यौतनानि । तथा सप्त समिधः सप्त विप्रयाः । विप-
यैर्हि समिधन्ते प्राणाः । सप्त होमास्तद्विप्रविज्ञानानि 'यदस्य विज्ञानं तज्जु-
होति' इति श्रुत्यन्तरात् । किंच सप्तेमे लोका इन्द्रियस्थानानि येषु चरन्ति मन्व-
रन्ति प्राणाः । प्राणा येषु चरन्तीति प्राणानां विशेषणमिदं प्राणापानादिनि-
त्यर्थम् । गुहायां शरीरे इदमे वा स्वापकाले शेरत इति गुहाशयाः । निहिताः
स्थाविता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिमेदम् । यानि च आत्मयाजिनो विदुषां
कर्माणि कर्मफलानि चाविदुषां च कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि च सर्वे
नैतत्परस्मादेव पुरुषात्मवैजाग्रसूतमिति प्रकरणार्थः ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽ-

स्य रस्यन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।

अतश्च मर्वा ओषधयो रसश्च

येनैष भूमीमिष्टने ह्यन्तरात्मा ॥९॥

अतः पुरुषात्ममुद्राः सर्वे धारायाः । गिरयश्च हिमवदादयोऽस्मादेव पुरु-
षात्सर्वे । रस्यन्ते भवन्ति गन्धाद्याः मिधवो नद्यः सर्वरूपा यदुरूपाः । अस्मा-
देव पुरुषात्सर्वा ओषधयो म्रोहिव्यायाः । रसश्च मधुरादिः पञ्चविधो येन रसेन
भूमीः पञ्चभिः स्पर्शैः पञ्चवेष्टितास्तिष्ठते तिष्ठति त्वन्तरात्मा किं नृक्षं शरीरम् ।
तद्व्यन्तराले शरीरस्य आत्मनश्च आत्मवद्भूतं त्वयन्तरात्मा ॥

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म

तपो ब्रह्म परावृतम् ।

एतद्यो वेद निहितं गुहायां

सोऽविद्याप्रोथं वि. केरताह सोम्य ॥१०॥

इति द्वितीयमुदके प्रथमः संतः ॥

एवं पुरुषात्मवर्मिर्द्वं संप्रसृतम् । अतो वाचारंभणं विकारो नामधेयं अमृतं पुरुष इत्येव सत्यम् । अतः पुरुष एवेदं विश्वं सर्वम् । न विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किञ्चिदस्ति । अतो यदुक्तं तदेतदभिहितं 'कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति । एतास्मिन् हि परस्मिन्नात्मनि सर्वकारणे पुरे विज्ञाते पुरुष एवेदं विश्वं नान्यदस्तांति विज्ञातं भवतीति । किं पुनरिदं विश्वमित्युच्यते-कर्माभिहोप्रादिलक्षणम् । तपो ज्ञानं तन्मृतं फलमन्यदेतद्विदं सर्वम् । तच्च सद्गुणः कार्यम् । तस्मान्मयं ब्रह्म परामृतं परममृतमहमेवेति यो वेद निहितं स्थितं गुहायां हृदि सर्वप्राणिनां, न एवं विज्ञानादविद्याप्रथिं ग्रंथिमेव हृदीभूता अविव्यावासनां विकिरति विज्ञिपति विनाशयति इह जावशेव, न मृतः स न हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ इति द्वितीयमुंडके प्रथमः खंडः ॥

द्वितीयमुंडके द्वितीयः खंडः ।

भाविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमग्रेतत्समर्पितम् । एजत्प्राण-
ज्जिमिषद्य यदेतज्ज्ञानथ सदसत्त्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥१॥

अरुपं सदभरे केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते— भाविः प्रकाशं संनिहितं वागाद्युपाधिभिर्ज्वलति प्राजतीति श्रुत्यंतश्छब्दादानुपलभमानवदवभासते । दर्शनभ्रक्षणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मराविर्भूतं मद्भक्ष्यते हृदि सर्वप्राणिनाम् । यदेतदाविर्भूतं ब्रह्म संनिहितं मय्याक्रियते हृदि, तत् गुहाचरं नाम गुहायां चरतीति दर्शनभ्रवणादिप्रकर्षैर्गुहाचरमिति प्रख्यातम् । महत्सर्वमहत्पदं पद्यते सर्वेणेति, सर्वपदार्थास्पदत्वात् । कथं तन्महत्पदमित्युच्यते— यतोऽप्रारिमन् ब्रह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं प्रेक्षातं रथनाभाखिवारा, एजच्चलत्पक्ष्यादि, प्राणरप्राणि-
तीति प्राणाधानादेमन्मनुष्यपश्यादि, निमिषद्य यज्जिमेपादिक्रियावत्, यच्चानिमिषत् । चक्षब्दात्समस्तमेतदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितम् । एतद्यदास्पदं मयै जानथ हे शिष्याः, अवगच्छथ तदात्मभूतं भवतां, सदसत्त्वरूपम् । सदयतोर्मूर्तामूर्तयोः स्थूलसूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणाभावात् । वरेण्यं वरणाय तदेव हि सर्वस्य निरूपत्वात्प्रार्थनीयम् । परं व्यातिारकं विज्ञानात्प्रजानामिति व्यवहितेन संबंधः । यज्ञा-
किकविज्ञानागोचरमित्यर्थः । यद्वरिष्ठं वरतमं सर्वपदार्थेषु वरेषु, तद्व्येकं ब्रह्म अतिशयेन वरं सर्वदोषराहितत्वात् ॥

यदचिमिदणुभ्योऽणु च यस्मिंल्लोका निहिता लोकनिश्च ।

तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ।

तदेतत्सर्वं तदमृतं तद्वेदव्यं सोम्य विद्धि ॥२॥

किञ्च यदचिमिदमृतम् । तदीप्सा आदित्यादि दीप्यत इति दीप्तिमद्रूपम् ।
किञ्च यदणुभ्यः इयामाकादिभ्योऽप्यणु च सूक्ष्मम् । चक्षुश्चात्स्थूलभ्योऽप्यतिश-
येन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यः । यस्मिंल्लोका भूरादयो निहिताः स्थिताः । येन लोक-
नो लोकनिवासिनो मनुष्यादयः, चैतन्याधया हि सर्वे प्रसिद्धाः । तदेतत्सर्वाभयं
अक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनो वाक्च मनश्च सर्वाणि च करणानि, तदु अंत-
श्चैतन्यं, चैतन्याधयो हि प्राणोद्व्यादिसर्वसंघातः 'प्राणस्य प्राण' इति श्रुत्यंतरात् ।
यन्प्राणादीनामंतश्चैतन्यमक्षरं तदेतत्सर्वमवितथम् । अनोऽमृतमविनाशि तद्वे-
दव्यं मनसा ताडयितव्यम् । तस्मिन्मनःसमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं
हे सोम्य विद्वत्पक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥

धनुर्गृह्णात्स्वापनिषदं महात्वं

शरं उपासानिहितं संदधीत ।

आयस्य तद्भाषगतेन चेतसा

लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥३॥

कथं वेदव्यमित्युच्यते—धनुरिष्यामनं गृह्णात्वाऽऽदाय आपनिषदमुपनि-
षन्तु भवं प्रसिद्धं महात्वं, महच्च तद्वत् च महात्वं धनुस्तस्मिन्शरम् । क्वि-
चिद्विदित्वाह । उपासानिहितं गंतताभिध्यानेन तनूकृतं मेस्तृणमित्येतत् । संद-
धीतं मेधानं कुर्यात् । गंधाय च आयस्याकृत्य मेडियमंतःकरणं स्वविषयाद्विनि-
र्गम्य लक्ष्यं एवावर्तिनं कृन्वेत्यर्थः । न हि हस्तेनैव धनुष आयमनामिह संभवति ।
तद्भाषगतेन तस्मिन्प्रत्यक्षपक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्वेन चेतसा लक्ष्यं तदेव
यथातत्तद्विषयमक्षरं सोम्य विद्धि ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यारमा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेदव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥४॥

यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते—प्रणव ओकारो धनुः । यथा इष्यामनेन लक्ष्ये
शरस्य प्रवेशकारणं, तथा आत्मशक्त्याधरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमाकारः । प्रणवेन
प्रत्यक्षमात्रेण गतिरित्येवमाणः तदालंबनेऽप्रतिबंधनाधरेऽवनिष्टेन । यथा धनुषा

आस्ते इपुर्लक्ष्ये । अतः प्रणवो धनुरिव धनुः । शरो ह्यात्मा उपाधिलक्षणः पर एव जले सूर्यादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययमाश्रितया । स शर इव स्वात्मन्येवापितोऽक्षरे ब्रह्मणि । अतो ब्रह्म तद्वक्ष्यमुच्यते लक्ष्य इव मनः समाधित्सुभिरात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वान् । तत्रैवं मति अप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरचेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेदव्यं ब्रह्म लक्ष्यम् । तत्तत्तद्वेधनाद्व्यं शरचतन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति । तथा देहाद्यात्मप्रत्ययातिरस्करणेन अक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः ॥

यस्मिन्द्यौः पृथिव्यौ चांतरिक्षमोतं मनः सह प्राणिश्च सर्वैः ।

तमेवैकं जानध आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चधामृतस्यैष सेतुः ॥५॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्षत्वात्पुनः पुनर्वचनं मुलक्षणार्थम् । यस्मिन्नक्षरे पुरुषे द्यौः पृथिव्यौ चान्तरिक्षं चैतं समर्पितं मनश्च सह प्राणिः करणैरन्यैः सर्वैः, तमेव सर्वाध्वमेकमद्वितीयं जानध जानीत हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यक्स्यत्त्वं युष्माकं सर्वप्राणिनां च ज्ञान्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चथ विमुञ्चत परित्यजत । तत्प्रकाश्यं च सर्वं कर्म मसाधनम् । यतोऽमृतस्यैष सेतुः एतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये मेतुर्निव सेतुः । संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात् । तथा च भुल्लंघनम्—‘तमेव विदित्वाऽति सुगुमेनि नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’ इति ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः

स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।

ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं

म्वन्नि वः पातय तमसः परस्तात् ॥६॥

किंच, अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः संप्रविष्टा यत्र यस्मिन्हृदये गर्वतो देहव्यापिन्मो नाड्यः, तस्मिन्हृदये बुद्धिप्रत्ययसाक्षिभूतः स एष प्रकृत आत्मा अंतर्मध्ये चरते चरति वर्तते । पश्यच्छृण्वन्मन्वानो विज्ञानबहुधाऽनेनैवा क्रोधहर्षादिप्रत्ययैर्जायमानः इव जायमानः अंतःकरणोपाध्यनुविधायित्वात् । वदन्ति लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति । तमात्मानं ओमित्येवं ओकारालंबनाः मन्तो यथोक्तरूपेण ध्यायथ चिंतयत । उक्तं यत्कव्यं च शिष्येभ्य आचार्येण ज्ञातता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्याविविदिषुत्वाच्चिरुक्तक-

मार्गो मोक्षपथे प्रवृत्ताः । तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाप्तास्त्याचार्यः— स्वस्ति
निर्विघ्नमस्तु वो युष्माकं पाराय परकृपाय । परस्तात् कस्मात् ? अविद्यातमसः ।
अविद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनायैत्यर्थः ॥

अः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्वयं महिमा भुवि ।

दिव्यं ब्रह्मपुरे शेष आत्मन्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥७॥

योऽयं तमसः परस्तात्संसारमहोदधिं तीर्त्वा गंतव्यः परनिष्ठाधिपयः इति
म कस्मिन्वर्तत इत्याह— अः सर्वज्ञः सर्वविद्यादृष्टातः । तं पुनर्विंशतिनाष्टि । यस्य
एष प्रसिद्धो महिमा विभूतः । कोऽसौ महिमा ? यस्येमे आवाप्राप्यव्यां शासने
विभूते तिष्ठतः । सूर्याद्येन्द्रमसं यस्य शासनेऽगतचक्ररजसं ब्रमनः । यस्य आ-
मने सारितः सागराश्च स्वर्गोच्चरं नातिक्रामन्ति । तथा स्थावरं जंगमं च यस्य
शासने नियतम् । तथा चर्तव्योऽयने अब्दाश्च यस्य शासनं नातिक्रामन्ति । तथा
कर्तारः कर्माणि फलं च यच्छासनादस्यैवं कालं नातिवर्तन्ते । स एष महिमा
भुवि लोके यस्य स एष सर्वज्ञ एवेमाहेमा देवः । दिव्ये चोत्तमवर्ति सर्वबौद्धप्र-
त्ययकृतयोतने ब्रह्मपुरे । ब्रह्मसोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण निष्प्रतिभिव्यक्तत्वात् । ब्रह्मणः
पुरं हृदयपुंडरोकं तस्मिन्ब्रह्मो तस्मिन्ब्रह्मोभयाकाशे हृत्पुंडरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित
हृदयपलम्भते । न हि आकाशवत्पर्यवसत्य गनिरागतिः प्रतिष्ठा नान्यथा
ममवति ॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता

प्रतिष्ठितोऽग्रे हृदयं संनिधाय ।

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा

भानंदरूपममृतं यद्विभाति ॥८॥

स ह्यात्मा सत्प्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत इति मनोमयो, मनउपाधित्वात् ।
प्राणशरीरनेता प्राणश्च शरीरं च प्राणशरीरं तस्यायं नेता स्थूलाच्छरीराच्छरी-
रान्तरं प्रति । प्रतिष्ठितोऽग्रे स्थितोऽग्रे भुज्यमानासविपारेणामे प्रतिदिनमुपचोद्य-
मानेऽपचीयमाने च पिडरूपाजे हृदयं बुद्धिं पुंडरोकच्छिन्दे संनिधाय समवस्था-
प्य । हृदयावस्थानमेव ह्यात्मनः स्थितिर्न ह्यात्मनः स्थितिरग्रे । तदात्मतत्त्वं
विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेष्टाजनितेन ज्ञानेन समदमध्यानसर्वव्यागवैराग्यो-
द्धूतेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिनः । आनं-

दरूपं सर्वानर्थदुःखायासप्रहीणं सुखरूपं अमृतं यद्विभाति विशेषेण स्वात्मन्येव भाति सर्वदा ॥

भिद्यते हृदयग्रंथिदिच्छन्ते सर्वमंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥९॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमिदमभिधीयते । भिद्यते हृदयग्रंथिरविद्यावासनाप्रचयो बुद्धधात्रयः वामः 'कामा येऽस्य हृदि ध्रिताः' इति श्रुत्यंतरात् । हृदधात्रयोऽसौ नात्माधयः । भिद्यते भेदं विनाशमायाति । छिद्यन्ते सर्वे ज्ञेयविषयाः संशया लौकिकानां आमरणात् गंगास्रोतोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्नसंशयस्य निवृत्ताविषयस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राप्तनानि जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च क्षीयन्ते कर्माणि । न त्येतज्जन्मरंभकाणि प्रवृत्तफलत्वात् । तस्मिन्सर्वज्ञेऽमंसरिणि परावरे परं च कारणारमना अवरं च कार्यारमना तस्मिन्परावरे साक्षादहमस्मीति दृष्टे मंसारकारणोन्धेदान्मुप्यत इत्यर्थः ॥

हिरण्ये परे कोशे धिरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुद्धं ज्योतिषा ज्योतिस्तद्यदात्मविद्यो विदुः ॥१०॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायना उत्तरे मंत्रास्त्रयोऽपि हिरण्यं ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे कोश इवामेः । आत्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात्परं तत्सर्वाभ्यन्तरत्वात् तस्मान्स्वरजं अनिषाद्यशेषदोषरजोमलवर्जितं ब्रह्म सर्वमदृष्टात्सर्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्यात्तान्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । यस्माद्विरजं निष्कलं च, अतस्तच्छुद्धं शुद्धं ज्योतिषा सर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपि तज्ज्योतिरवभासकम् । अग्न्यादीनामपि ज्योतिर्द्रष्टुं अंतर्गतब्रह्मात्मैतदन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः । तद्धि परं ज्योतिर्यदन्यानवभास्यं आत्मज्योतिः तद्यदात्मविद आत्मानं स्वं शब्दादिविषयबुद्धिप्रलयसाभिणं ये विबोक्तेनो विदुर्विज्ञानन्ति, ते आत्मविदस्ताद्विदुरात्मप्रलयानुमारिणः । यस्मात्परं ज्योतिस्तस्मान् एव ताद्विदुर्नेतरे आत्मार्यप्रलयानुमारिणः ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं

मेमा विद्युतो भान्ति कृतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं

तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥११॥

कथं नञ्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते— न तत्र तस्मिन्वात्मभूते प्रकाशे
सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति । तद्वद्वा न प्रकाशयतीत्यर्थः । न हि तस्यैव
भासा सर्वमन्यदनात्मज्ञानं प्रकाशयति । न तु तस्य स्वतः प्रकाशनमामर्शम् ।
तथा न खनारकं, नेमा विद्युतो भान्ति । कुतोऽयमग्निरम्मद्गोचरः ? किं बहूना ।
यदिदं जगद्भाति तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भास्यमानान्तं दीप्यमानमनुदीप्यते ।
यथा जलौष्मुकाद्याभिसंयोगादग्निं दहन्मनुदहति न स्वतः । तद्वत्तस्यैव भासा
दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादि जगद्विभाति । यत एव तदेव ब्रह्म भाति च विभाति ॥
कार्यगतेन विविधेन भासा, अलस्तन्य ब्रह्मणो भास्यमानं स्वतोऽवगम्यते । न
हि स्वतोऽविद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । यद्रादीनां अन्यवभासक-
त्वाद्वर्जनाद्भास्यमाणं चादित्यादीनां तद्दर्शनान् ॥

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ता-

द्वद्वा पश्चाद्वद्वा दक्षिणतश्चेत्तरेण ।

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं

ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं धरिष्टम् ॥१२॥

इति द्वितीयमुदके द्वितीयः खंडः ॥

तृतीयमुंडके प्रथमः खंडः ।

परा विद्योक्ता यथा तदक्षरं पुरपाख्यं सत्यमधिगम्यते । यदधिगमे हृदय-
ग्रन्थ्यादिममारकारणस्य आत्यंतिकविनाशः स्यात् । तद्दर्शनोपायथ योगो धनुरा-
सुपादानकल्पनयोक्तः । अथेदानीं नत्सहकाराणि मत्स्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति
तदर्थं उत्तरग्रन्थारंभः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणं च प्रकारान्तरेण क्रियते । अत्यं-
तदुरवगाहत्वात्कृत्स्नमपि तत्र सूत्रभूतो मंत्रः परमार्थवस्त्ववधारणार्थमुपन्यस्यते—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति
अनभक्षन्न्यो अभिचाकशीति ॥१॥

द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ सुपर्णा, पक्षिसामान्याद्वा सुपर्णा, सयु-
जा सयुजां सहैव सर्वदा युक्तौ, सखाया सखायां समानाख्यानां समानाभिष्य-
क्तिकारणां, एवंभूतां मन्तौ समानं अविशेषमुपलब्ध्याधिष्ठानतया, एकं वृक्षं वृक्ष-
मिवोच्छेदनसामान्याच्छरीरं वृक्षं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ । सुपर्णाविवैकं वृक्षं
फलौपभोगार्थम् । अयं हि वृक्षः ऊर्ध्वमूलोऽवाफशान्वोऽध्वत्थोऽन्यक्तमूलप्रभव-
क्षेत्रसंज्ञकः सर्वप्राणिकर्मफलाश्रयः, न परिष्वक्तवन्तौ सुपर्णाविव अविद्याकाम-
कर्मवासनाधर्मालिंगोपाध्यान्मेश्वरौ । तयोः परिष्वक्तयोरन्य एकः क्षेत्रज्ञो लिंगोपा-
धिरक्षमाधितः पिप्पलं कर्मनिप्पन्नं सुदुःखलक्षणं फलं स्वादु अनेकविचित्रवेद-
नात्वादरूपं स्वाद्वत्ति भक्षयत्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः । अनभक्षन्न्य इतर ईश्वरो नि-
त्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधिरेश्वरो नाधाति । प्रेरयिता त्वां
उभयोर्भोज्यभोज्योः नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण । स त्वनभक्षन्न्योऽभिचाकशीति
पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽ-
नीशया शेचति सुखमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश-
मन्य महिमानमिति वीतशोकः ॥२॥

तत्रैवं सति समाने वृक्षे यथोक्ते शरीरे पुरुषो भोक्ता आनो अविद्याकाम-
कर्मफलरागादिगुरुमागकान्तो अलावुरिव मामुद्रे जले निमग्नो निश्चयेन देहात्म-

भावमापन्नोऽयमेवाहममुष्य पुत्रोऽस्य नत्ता कृत्वाः स्थूले गुणवाग्निर्गुणः सुखी दुःखी-
 त्वेवंप्रत्ययो नास्त्यन्योऽयमादिति जायते म्रियते संयुज्यते वियुज्यते च संबंधि-
 बांधवैः । अतोऽनीशया, न कस्यचित्पमर्थोऽहं पुत्रो मम विनष्टो मृता मे भार्या
 किं मे जीवितेन इत्येवं दोनभावोऽनीशा, तथा शोचति संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थ-
 प्रकारैरविवेकतया चिन्तामापन्नमानः स एवं प्रेततिर्यङ्गानुष्यादियोगिनिष्वाजवं जवो-
 भावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु शुद्धधर्मसंचितानिमित्ततः केनचित्परमकारुणि-
 केन दर्शितयोगमार्गः अर्हिसासत्यब्रह्मचर्यमवस्थागशमदमादिसंपन्नः समाहिता-
 रमा सन् जुष्टं सेवितमने रंगयोगमार्गः कर्मभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमा-
 नोऽन्यं वृक्षेणाधिलक्षणाद्विलक्षणमीशं असंसारिणं अशनाद्यापिपाप्माशोकमोहजरा-
 मृत्यवर्तातमीशं सर्वस्य जगतोऽयमहमस्यात्मा सर्वस्य ममः सर्वभूतस्थो नेतरो
 अविद्याजनितोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मनि विभूतिं महिमानं च जगद्रूपमस्यैव
 मम परमेश्वरस्येति यदेवं द्रष्टा, तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकमागरा-
 द्विप्रमुच्यते, कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
 कर्तारमीशं पुरपं ब्रह्मयोनिम् ।
 तदा विद्वान्पुण्यपापे विभूय
 निरञ्जनः परमं गाम्भमुपैति ॥३॥

अन्योऽपि मंत्र इममेवार्थमाह मविस्तरम् । यदा यस्मिन्काले पश्यः
 पश्यतीति विद्वान्माधक इत्यर्थः । पश्यने पश्यति पूर्ववत् रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिः-
 म्भावं रुक्मस्यैव वा ज्योतिरस्याविनाशि । कर्तारं सर्वस्य जगतः ईशं पुरपं ब्रह्म-
 योनिं ब्रह्म च तजोनिधामां ब्रह्मयोनिस्तं ब्रह्मयोनि, ब्रह्मणो वाऽऽरस्य योनिं च
 यदा चैवं पश्यति, तदा स विद्वान्पश्यः पुण्यपापे बंधनभूते कर्मणा समूहे विभूय
 निरस्य दग्ध्वा निरञ्जना मिलेपो विगतश्रेष्ठः परमं प्रकृतं निरांतशयं, साम्यं
 गमतामद्वयलक्षणं, द्वैतविषयाणि गाम्भान्यनोऽवाप्येव अतोऽद्वयलक्षणमेतत्प-
 रमं गाम्भमुपैति प्रतिपद्यते ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतविंशति
 विज्ञानन्विद्वान्भवते नानिषादो ।

आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावा-

नेप ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥४॥

किञ्च, योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सर्वभूतैः सर्वभूतैः ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतस्यः सर्वात्मा सन्निवर्त्यः । विभाति विविधं दीप्यते । एवं सर्वभूतस्यं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण न भवते न भवतीत्येतत् । किं? अतिवादी अतीत्य सर्वानन्यान्वादिषुं शालमस्येत्यतिवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वान् सौऽतिवादी स न भवतीत्यर्थः । सर्वं यदात्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं, तदा किं ह्यसावर्तात्य वदेत् । यस्य त्वपरं अन्यदृष्टमस्ति स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मानोऽन्यच्च पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किञ्च आत्मक्रीड आत्मन्येव क्रीडा क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडः । तथा आत्मरतिः आत्मन्येव च स्ती रमणं प्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः । क्रीडा बाह्यसाधनमापेक्षा । रतिस्तु साधननिरपेक्षा बाह्यविषय-प्रीतिमाश्रमिति विशेषः । तथा क्रियावान्ज्ञानाभ्यानवराम्यादिक्रिया यस्य सोऽयं क्रियावान् । समासपाठे आत्मरतिरेव क्रियास्य विद्यत इति बहुव्रीहिमतुर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचिन्तु अग्निहोत्रादिकर्ममहाविषयोः समुच्चयार्थमिच्छन्ति । तत्रैव ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्थवचनेन विरभ्यते । न हि बाह्यक्रियावान् आत्मक्रीड आत्मरतिश्च भवितुं शक्तः । कश्चित्कचिद्बाह्यक्रियाविनिर्मुक्तो ह्यात्मक्रीडो भवति, बाह्यक्रियात्मकक्रीडयोर्विरोधात् । नहि तस्मिन् प्रकाशयोर्युगपदैक्यस्थितिः संभवति । तस्मादसत्प्रलपितमेवैतदनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् । 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' 'संन्यासयोगात्' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादयमेवैह क्रियावान्यो ज्ञानाभ्यानादिक्रियावान्सोऽभिधार्थमर्यादः संन्यासी । य एवंलक्षणो नातिवाद्यात्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान्ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदा सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा

सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।

अंतःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो

यं पश्यन्ति यतयः क्षीणज्ञेयाः ॥५॥

अधुना मत्स्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकाराणि माधनानि विधीयन्ते
 निवृत्तिप्रधानानि । मत्सेन अनृतत्यागेन मृपावदनत्यागेन लभ्यः प्राप्तव्यः ।
 किन्, तपसा द्वीन्द्रियमनएकाग्रतया । “मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येकार्थं परमं
 तपः” इति स्मर्यात् । तद्वचनकुलं आत्मदर्शनाभिमुखीभावात्परमं साधनं
 तपो नेतरञ्चाद्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुपंगः सर्वत्र । सम्यग्ज्ञानेन
 यथाभूतात्मदर्शनेन द्रव्यचयेन मधुनासमाचारेण । नित्यं सर्वदा, नित्यं सत्येन
 नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र नित्यब्रह्मोऽन्तर्दापिक्रान्वायेनानुपक्त-
 व्यः । वक्ष्यति च— ‘न येषु जिह्मवृतं न माया च’ इति । क. असावात्मा
 य एतैः साधनैर्लभ्य इत्युच्यते । अंतःशरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुंडरीकाकाशे
 ज्योतिर्मयो हि रूपमवर्णः शुभ्रः शुद्धो यमारमानं पश्यन्मुपलभन्ते यतथो
 यतनशालाः सैन्ध्याग्निः शीणदोषा- शीणमोहादिविस्तमलाः, य आत्मा नित्यं
 सत्यादिमाधनं मन्त्र्याभिर्भेदभ्यत इत्यर्थः । न काश्चित्कः मत्स्यादिभिर्लभ्यते ।
 मत्स्यादिमाधनस्तुल्यार्थोऽयमर्थवादः ॥

सत्यमेव जयति नानृतं मत्सेन पंथा विततो देवयानः ।

येनाक्रमन्त्युपयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥६॥

मत्यमेव मत्स्यानिव जयति नानृतं नानृतवादात्यर्थः । नहि सत्यानृतयोः
 केवलयोः पुरुषानाश्रितयौर्जयः पराजयो वा संभवति । प्रमिदं लोके मत्स्यादि-
 नानृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययः, अतः सिद्धं मत्स्यस्य बलवत्साधनत्वम् । किञ्च,
 शास्त्रतोऽयवगम्यते सत्यस्य माधनातिशयत्वम् । कथम्? सत्येन यथाभूतवाद-
 व्यवस्थया पंथा देवयानाख्यो विततो विस्तरणः मातयेन प्रवृत्तः । येन पथा
 ह्याक्रमन्ति आक्रमन्ते रूपयो दर्शनवन्तः कुट्टकमायाशास्त्राहंकारदेवानृतवर्जिता
 ह्याप्तकामा निगतनृणाः सर्वतो यत्र यस्मिन्स्तरमावर्तत्वे गत्यस्योत्तमसाधनस्य
 संवाधि माध्यं परमं प्रकृतं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते ।
 तत्र च येन पथा आक्रमन्ति न सत्येन वितत इति पूर्वोक्तं संवेधः ॥

गृह्यच्च तद्विष्वमचित्यरूपं

सूक्ष्माच्च तन्सूक्ष्मतरं विभाति ।

दूरतमुदरे तदिहांसिके च

पश्यत्स्विदेव निहितं गुहायाम् ॥७॥

किं तत्किधर्मकं च तदित्युच्यते— बृहन्महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यादि-
माधनं सर्वतोव्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयंप्रभमनिद्रियगोचरं अत एव न चितयितुं
शक्यतेऽस्य रूपमित्यचित्स्वरूपम् । सूक्ष्मादाकाशादेरपि तत्सूक्ष्मतरं, निरतिशयं
हि सौक्ष्म्यमस्य सर्वकारणत्वात् । विभाति विविधमादित्यचंद्राद्याकारेण भाति
दीप्यते । किंच, दूराद्विप्रकृष्टदेशात्सुदूरे विप्रकृष्टतरे देशे वर्ततेऽविदुषामन्यता-
गम्यत्वात्तद्ब्रह्म । इह देहे अंतिके सर्मापि च विदुषामात्मत्वात् । गर्वान्तरस्थाथा-
काशस्याप्यंतरश्रुतेः । इह पश्यसु चेतनावत्स्विचेताभिहितं स्थितं दर्शनादिक्रिया-
वत्त्वेन योगिभिर्लक्ष्यमाणम् । ॥ १ ॥ गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् । तत्र हि निगूढं
लक्ष्यते विद्वद्भिः । तथाप्यविद्यया संतृप्तं मज्ज लक्ष्यते तत्रमध्यमेनाविद्वद्भिः ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा

नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसर्व-

मतस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥८॥

पुनरप्यसाधारणं नदुपलब्धिसाधनमुच्यते— यस्माच्च चक्षुषा गृह्यते केन-
चिदप्यरूपत्वाभापि गृह्यते वाचाऽनभिधेयत्वाच्च नान्यैर्देवैरितरेन्द्रियैः । तपसः, कर्म-
प्राप्तिमाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा प्रणिद्ध-
महत्त्वेनापि न गृह्यते । किं पुनस्तस्य ग्रहणे साधनमित्याह— ज्ञानप्रसादेन
आत्माबोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं व्याधिविपर्ययागादेदोषकलु-
पित्तप्रमथमशुद्धं सत्तावबोधयति नित्यं गैर्निहितमप्यात्मनस्त्वं मलावनद्धमिव
आदर्शम् । विलुलितमिव मलिलम् । तद्यदा इन्द्रियविपर्ययगैर्जनितरागादिमल-
कालुष्यापनयनात् आदर्शमलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शान्तमवतिष्ठते, तदा
ज्ञानस्य प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धगत्त्वो विशुद्धान्तःकरणो योग्यो
ब्रह्म द्रष्टुं यस्मात् ततस्तस्मात्तु तमात्मानं पश्यते पश्यत्युपलभते निष्कलं सर्वो-
वयवभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिमाधनवानुपगमहनकरणः एकग्रेण मनसा-
ध्यायमानर्धितयन् ॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो

यस्मिन्प्राणः पंचधा संविवेश ।

प्रणैश्चित्तं सर्वभोक्तं प्रजानां

यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥९॥

यमात्मानमेवं पश्यति, एषोऽणुः सूक्ष्मः आत्मा चेतसा विशुद्धज्ञानेन केव-
लेन वेदितव्यः । कासौ ? यस्मिन्शरीरे प्राणो वायुः पंचधा प्राणापानादिभेदेन
संविवेश सम्यक्प्रविष्टः, तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः । कीदृशेन
चेतसा वेदितव्य इत्याह—प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वभोक्तःकरणं प्रजानामोक्तं
व्याप्तं येन क्षीरमिव स्नेहेन, काष्ठमिवाम्बुना । सर्वं हि प्रजानामंतःकरणं चेतना-
वत्प्रतिबद्धं लोके । यस्मिन् चित्ते हेत्वादिमलवियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त आत्मा
विशेषेण स्वैनात्मना विभवति आत्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति

विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।

तं तं लोकं जयते तांश्च कामां-

स्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्धृत्तिकामः ॥१०॥

इति तृतीयमुंडके प्रथमः खंडः ॥

य एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वा-
वासिलक्षणं फलमाह—यं यं लोकं विभ्रादिलक्षणं मनसा संविभाति संकल्पयति
मह्यमन्यम्मेवा भवेदिति, विशुद्धसत्त्वःक्षणहेतु आत्मविभिर्मलांतःकरणः कामयते
यांश्च कामान्प्रार्थयते भोगास्तं तं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्मङ्गल्यता-
न्भोगात् । तस्माद्विदुषः मत्वसंकल्पत्वादात्मज्ञं आत्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं
ह्यर्चयेत्पूजयेत्पादप्रक्षालनशुभ्रपाननस्कारादिभिः भूतिकामो विभूतिमिच्छुः । ततः
पूजार्ह एवासौ ॥ इति तृतीयमुंडके प्रथमः खंडः ॥

तृतीयमुंडके द्वितीयः खंडः ।

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम

यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।

उपासते पुरुषं ये ह्यकामा-

स्ते शुद्धमेतदतिवर्तन्ति पराः ॥१॥

यस्मात्स वेद जानातीत्येतद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म परमं प्रकृष्टं धाम सर्वकामा-
णामाश्रयमास्पदं, यत्र यस्मिन्ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्तं जगन्निहितमर्पितं, यच्च
स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धम् । तमप्येवमात्मजं पुरुषं ये ह्यकामा विभूतितृ-
ष्णावर्जिता मुमुक्षवः सन्त उपासते परमिव देवं, ते शुक्रं नृवीजं यदेतत्प्रासिद्धं
शरीरोपादानकारणं अतिवर्तन्त्यतिगच्छन्ति धीरा धीमन्तो, न पुनर्योनिं प्रसर्पन्ति
“न पुनः क्वचिदति करोति” इति श्रुतेः । अतस्त्वं पूजयेदित्यभिप्रायः ॥

कामान्यः कामयते मन्यमानः

स कामभिर्जायते तत्र तत्र ।

पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु

इहैव सर्वं प्रविलीयन्ति कामाः ॥२॥

मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति । कामान्यो दृष्टादृष्ट-
विषयान्कामयते मन्यमानस्तद्गुणोद्धतयानः प्रार्थयते, स तैः कामभिः कामैर्धर्मा-
धर्मप्रवृत्तिहेतुभिः विषयेच्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र । यत्र यत्र विषयप्राप्ति-
निमित्तं कामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्र तत्र तेषु तेषु विषयेषु तैरेव कामैः
वेष्टितो जायते । यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञानात्पर्याप्तकामः आत्मकामत्वेन परि-
समंतत आत्मा कामा यस्य, तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनोऽविद्यालक्षणादपर-
रूपादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा विद्यया यस्य, तस्य कृतात्मनस्त्विहैव
तिष्ठत्येव शरीरे सर्वे धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतयः प्रविलीयन्ति प्रविलीयन्ते विलयमुप-
यान्ति नश्यन्तीत्यर्थः । कामाः तज्जन्महेतुविनाशाच्च जायन्त इत्यभिप्रायः ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो

न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-

स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥३॥

यदेवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभः तल्लाभाय प्रवचनादय उपाया बाहुल्येन
कर्तव्या इति प्राप्ते इदमुच्यते । योऽयमात्मा व्याख्यातो, यस्य लाभः परः
पुरुषार्थो, नासौ वेदसाध्याध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः । तथा न मेधया
ग्रन्थार्थधारणशक्त्या । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा श्रवणेनेत्यर्थः । केन तर्हि
लभ्य इत्युच्यते— यमेव परमात्मानमेवैष विद्वान्वृणुते प्राप्नुमिच्छति तेन वरणे-

वेदान्तविज्ञानमुनिधितार्थाः

संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले

परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥६॥

किंच वेदान्तजनेतविज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः पर आत्मा विज्ञेयः, सोऽर्थः मुनिधितो येषां ते वेदान्तविज्ञानमुनिधितार्थाः । ते च संन्यासयोगा-
स्मर्बकर्मपरित्यागलक्षणयोगात् केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगात् यतयो यतनशीलाः,
शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं येषां संन्यामयोगात् शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु । संसा-
रिणा ये मरणकालास्ते अरंताः तानपेक्ष्य मुमुक्षूणां संसारावसाने देहपरित्याग-
कालः परांतकालः तस्मिन्परांतकाले साधकानां बहुत्वाद्ब्रह्मैव लोको ब्रह्म-
लोक एकोऽयनेकवत् दृश्यते प्राप्यते च । अतो बहुवचनं ब्रह्मलोकेष्विति, ब्रह्म-
णोऽर्थः । परामृताः परममृतममरणधर्मकं ब्रह्म आत्मभूतं येषां ते परामृता
जीवन्त एव ब्रह्मभूताः, परामृताः सन्तः परिमुच्यन्ति पारि समंतात्प्रदीपनिर्वाणवत्
भिन्नघटाशेषवच्च निश्रुतिमुच्यन्ति । परिमुच्यन्ते पारि समंतान्मुच्यन्ते सर्वे न
देशान्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते । “शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य च । पदं
यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतो गतिः ॥” “अनन्वगा शश्वसु पारमिष्णयः” इति
श्रुतिस्मृतिन्याम् । देशपरिच्छिन्ना हि गतिः संसारविषयैव । परिच्छिन्नसाधन-
साध्यत्वात् । ब्रह्म तु समस्तत्वात् देशपरिच्छेदेन गन्तव्यम् । यदि हि देशपारि-
च्छिन्नं ब्रह्म स्यान्मूर्तद्रव्यवदाद्यंतवदन्याश्रितं सावयवमनित्यं कृतकं च स्यात् ।
न त्वेवंविधं ब्रह्म भवितुमर्हति । अतस्तत्प्राप्तिश्च नैव देशपरिच्छिन्ना भावतुं युजा ।
अपि चाविद्यादिसंसारबंधापनयमेव मोक्षमिच्छन्ति ब्रह्मविदो न तु कार्य-
भूतम् ॥

गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा

देवाश्च सर्वे प्रति देवतासु ।

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा

परेऽव्यये सर्वे एकीभवन्ति ॥७॥

किंच मोक्षकाले या देहारंभिकाः कलाः प्राणयाः ताः स्वा स्वां प्रतिष्ठा
गता. स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयावबहुवचनम् ।

पंचदश पंचदशसंख्याका या अंत्यप्रश्नपरिपठिताः प्रसिद्धा, देवाश्च देहाध्या-
 श्चक्षुरादिकरणस्थाः सर्वे प्रतिदेवतास्वादित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः । यानि च
 सुमुक्षुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि प्रवृत्तफलानामुपभोगेनैव क्षीयमाणत्वान् ।
 विज्ञानमयश्चात्मा अविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रति-
 बिम्बवदिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात्सह तेनैव विज्ञानमयेनात्मना ।
 अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । त एते कर्माणि विज्ञानमयश्चात्मा उपाध्यपनये
 सति परेऽप्ययेऽनन्तेऽभये ब्रह्मण्याकाशकल्पेऽजेऽजरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तरेऽ-
 वाक्षेऽद्वये शिवे शान्ते सर्वे एक्यभवन्ति अविशेषतां गच्छन्त्येकत्वमापद्यन्ते
 जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्ये घटाद्यपनय इवाकाशे घटाद्याकाशाः ।

यथा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रेऽ-

स्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वाद्यामरूपादिमुक्तः

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥८॥

किंच यथा नद्यो गंगाद्याः स्पन्दमाना गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्यामन्
 अदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, नाम च रूपं च नामरूपे विहाय
 हित्वा, तथा अविद्याकृतनामरूपादिमुक्तः सम्बिद्वाङ्मपरादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं
 पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥

म यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद

ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मविस्तुले भवति ।

तरति शोकं तरति पाप्मानं

गुहाग्रंधिम्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥९॥

ननु श्रेयस्यनेके विद्वाः प्रसिद्धाः । अतः क्लेशानामन्यनमेनान्येन वा देवा-
 दिना च विप्रिनो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव । न । विद्ययैव
 सर्वप्रतिबंधस्यापनीयत्वात् । अविद्याप्रतिबंधमात्रो हि मोक्षो नान्यप्रतिबंधः ।
 नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्च । तस्मात्स यः कश्चिद् वै लोके तत्परमं ब्रह्म वेद
 साक्षादहमेवास्मीति जानाति स नान्यां गतिं गच्छति । देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं
 प्रति विप्रो न शक्यते कर्तुम् । आत्मा ह्येषां न भवति । तस्माद्ब्रह्म विद्वान्
 ब्रह्मैव भवति । किंच नास्य विदुषोऽब्रह्मविस्तुले भवति । किंच तरति शोकं

अनेकेष्टवैकल्यानिमित्तं मानसं संतापं जविचेवातिक्रान्तो भवति । तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं गुहाग्रंथिभ्यो हृदयाविद्याग्रंथिभ्यो विमुक्तः सन्नमृतो भवतीत्युक्तमेव 'भियते हृदयग्रंथिः' इत्यादि ॥

तदेतद्व्याख्युक्तम्—

श्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकपि श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैसां ब्रह्मविद्यां वेदेन शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु क्षीर्णम् ॥१०॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते । तदेतद्विद्या-संप्रदानविधानमृचा मंत्रेणाभ्युक्तमभिरुक्ताशितम् । क्रियावन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठान-युक्ताः । श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः परब्रह्म शुभुत्सवः स्वय-मेकपि एकपिनामानमपि जुह्वते जुह्वति श्रद्धयन्तः श्रद्धाधानाः सन्तो ये, तेषां एव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वेदेन ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यभि-धारणलक्षणम् । यथा अथर्वणानां वेदव्रतं प्रसिद्धम् । यैस्तु यैश्च तत्क्षीर्णं विधिवद्यथाविधानं तेषामेव वेदेन ॥

तदेतत्सत्यमृपिरंगिराः पुरोवाच नैतद्वर्णव्रतोऽधीते ।

नमः परमरूपिभ्यो नमः परमरूपिभ्यः ॥११॥

इति नृसीयमुंडके द्वितीयः खंडः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।

इत्यथर्ववेदीया मुंडकोपनिषत्समाप्ता ॥

तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यं ऋषिरंगिरा नाम पुरा पूर्वं शानकाय विधिवदुप-सन्नाय पृष्ठवते उवाच । तद्वदम्योऽपि तथैव धेयोधिने मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिव-दुपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । नैतत् ग्रंथरूपं अक्षीर्णव्रतोऽचरितव्रतोऽप्यधीते न पठते । क्षीर्णव्रतस्य हि विद्या फलाय संस्कृता भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या । सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारंपर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमरूपिभ्यः । परमं ब्रह्म साक्षात् दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्पयः तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विर्वचनमत्यादराय मुंडकसमाप्त्यर्थं च ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिज्ज्ञाजवाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ अथर्वणमुंडकोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

प्रतीकानुक्रमणिका ।

अमिमूर्धा	मु. २.१.४	अथ यां चतुर्थी	छां. ५.२२
अभिर्यथैको	क. ५.९	अथ यां तृतीयां	छां. ५.२१
अभिर्हिकारो	छां. २.२०	अथ यां द्वितीयां	छां. ५.२०
अभिष्टे पादं	छां. ४.६	अथ यां पंचमां	छां. ५.२३
अग्ने नय मुपया	ई. १८	अथ येऽस्य दक्षिणा	छां. ३.२
अंगुष्ठमात्रः पुरुषो	क. ४.१२; ४.१३	अथ येऽस्य प्रलंबो	छां. ३.३
अजा हिंकारो	छां. २.१८	अथ येऽस्योदंबो	छां. ३.४
अजीर्यताममृतानां	क. १.२८	अथ येऽस्योर्ध्वा	छां. ३.५
अणोरणीयान्म	क. २.२०	अथर्वणे गां	मुं. १.१.२
अतः समुद्रा	मुं. २.१.९	अथ वायुमद्रवन्	के. ३.७
अत्रैप देवः स्वप्ने	प्र. ४.५	अथ सप्तविधस्य	छां. २.८
अथ कवंधी	प्र. १.३	अथ हृद्रोऽप्राप्यै	छां. ८.९
अथ सल्ल य उद्गीथः	छां. १.५.१	अथ हैनमम्बाहार्य	छा. ४.१२
अथ सत्वमुना	छा. २.९	अथ हैनमाहवर्नाय	छा. ४.१३
अथ सत्वात्मसंमित	छां. २.१०	अथ हैनमृषभो	छां. ४.५
अथ तत ऊर्ध्व	छां. ३.११	अथ हैनं कौरस्य	प्र. ३.१
अथ य आत्मा	छां. ८.४	अथ हैनं गार्हपत्यो	छां. ४.११
अथ यच्चतुर्थ	छा. ३.९	अथ हैनं भार्गवो	प्र. २.१
अथ यत्तृतीयम्	छां. ३.८	अथ हैनं यजमान	छा. १.११.
अथ यत्पंचम	छां. ३.१०	अथ हैनं शैब्यः	प्र. ५.१
अथ यदिदमस्मि	छां. ८.१	अथ हैनं सुकेशा	प्र. ६.१
अथ यदि द्विमात्रेण	प्र. ५.४	अथ हैनं सौर्यायणी	प्र. ४.१
अथ यद्द्वितीय	छां. ३.७	अथ होवाच जनं	छा. ५.१५
अथ ययज्ञ	छां. ८.५	अथ होवाच बुडिल	छा. ५.१६
अथ या एता	छां. ८.६	अथ होवाच सल	छा. ५.१३

अथ होवाचेंद्र	छां. ५.१४	अभिमंथति	छां. २.१२
अथ होवाचोद्दालक	छां. ५.१७	अघ्राणि संश्लवन्ते	छां. २.१५
अथातः शौच उद्वायिः	छां. १.१२	अमात्रश्चतुर्थो	मां. १२
अथादित्य	प्र. १.६	अयं वाव लोको	छां. १.१३
अथाधिदैवतं	छां. १.३	अरण्योर्निहितो	क. ४.८
अथाध्यारमं	छां. १.७	अरा इव रथनाभौ	प्र. ६.६
अथाध्यारमं यदेतत्	क. ४.५	अरा इव रथनाभां	प्र. २.६
अथेंद्रमश्रुवन्	क. ३.११	अरा इव रथनाभां	मुं. २.२.६
अथैकयोर्ध्व उदानः	प्र. ३.७	अविद्यायामंतरे	क. २.५
अथोत्तरेण तपसा	प्र. १.१०	अविद्यायामंतरे	मुं. १.२.८
अधीहि भगव इति	छां. ७.१	अविद्यायां बहुधा	मुं. १.२.९
अनुपश्य यथा पूर्वं	क. १.६	अव्यक्तातु परः	क. ६.८
अनेजदेकं मनसौ	ई. ४	अशब्दमस्पर्श	क. ३.१५
अंतरिक्षोदरः कोशो	छां. ३.१५	अशरीरं शरीरेषु	क. २.२२
अंधं तमः प्रविशन्ति	ई. ९	असद्वा इदमग्र	तै. २.७
अंधं तमः प्रविशन्ति	ई. १२	अमन्त्रेव स भवति	तै. २.६
अक्षं न निद्यान्	तै. ३.७	अमुर्या नाम ते लोका	ई. ३
अक्षं न परिचक्षीत	तै. ३.८	असौ वा आदित्यो	छां. ३.१
अक्षमशितं	छां. ६.५	असौ वाव लोको	छां. ५.४
अक्षं बहु कुर्वीत	तै. ३.९	अस्तीत्येवौपलब्धव्यः	क. ६.१३
अक्षं ब्रह्मेति	तै. ३.२	अस्य लोकस्य का	छां. १.९
अक्षं वाव	छां. ७.९	अस्य विघ्नसमानस्य०	क. ५.४
अक्षं वै प्रजापति	प्र. १.१४	अस्य गोम्य महतो	छां. ६.११
अक्षाद् प्रजाः	तै. २.२	अहं वृक्षस्य रेरिवा	तै. १.१०
अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव	क. २.१	अहोरात्रो वै प्रजापति०	प्र. १.१३
अन्यत्र धर्मादन्यत्रा	क. २.१४	आकाशो वाव	छां. ७.१२
अन्यदेवाहुर्विद्यया	ई. १०	आकाशो वै नाम	छां. ८.१४
अन्यदेवाहुः संभ	ई. १३	आत्मन एव प्राणो	प्र. ३.३

आत्मानं रथिनं	क. ३.३	उद्यन्निहकार	छां. २.१४
आत्मा वा इदमेक	ऐ. १.१	उपकोसलो ह	छां. ४.१०
आदित्यो ब्रह्म०	छां. ३.१९	उपनिषदं भो ब्रूहि	के. ४.७
आदित्यो ह वै	प्र. ३.८	उपमंत्रयते	छां. २.१३
आदित्यो ह वै प्राणो	प्र. १.५	उशन्द् वै वाजश्रवसः	क. १.१
आनंदो ब्रह्मेति	तै. ३.५	ऊर्ध्वमूलोऽजाकशाख	क. ६.१
आपो वावा०	छां. ७.१०	ऊर्ध्वं प्राणमुक्ष	क. ५.३
आविः संनिहितं	मुं. २.२.१	ऋग्भिरेतं यजु०	प्र. ५.७
आशाप्रतीक्षे संगतं	क. १.८	ऋतं च स्वाध्याय०	तै. १.९
आशा वाव	छां. ७.१४	ऋतं पिबन्तौ	क. ३.१
आसीनो दूरं प्रजति	क. २.२१	ऋतुषु पंचविधं	छां. २.५
इति ॥ पंचम्या०	छां. ५.९	एको वशी	क. ५.१२
इंद्रस्त्वं प्राण तैजसा	प्र. २.९	एतच्छ्रुत्वा संपरि०	क. २.१३
इंद्रियाणां पृथग्भावं	क. ६.६	एतत्तुल्यं यदि मन्यसे	क. १.२४
इंद्रियाणि हयानाहुः	क. ३.४	एतदालंबनं श्रेष्ठं	क. २.१७
इंद्रियेभ्यः परं	क. ६.७	एतद्वपेवाक्षरं ब्रह्म	क. २.१६
इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्धा	क. ३.१०	एतद्वै सत्यकाम	प्र. ५.२
हमाः सौम्य नद्यः	छां. ६.१०	एतस्माज्जायते	मुं. २.१.३
इयमेवर्गमिः	छां. १.६	एतेषु यश्चरते	मुं. १.२.५
इष्टापूर्तं मन्यमाना	मुं. १.२.१०	एष तु वा	छां. ७.१६
इह चेदवेदोदध	के. २.५	एष तेऽग्निर्नचिकेतः	क. १.१९
इह चेदशरुद्धोर्द्धु	क. ६.४	एष सर्वेश्वर	मा. ६
इहैवांत शरीरे	प्र. ६.२	एष सर्वेषु भूतेषु	क. ३.१२
ईशा वास्यमिदं सर्वं	ई. १	एष ह वै यज्ञो	छां. ४.१६
उत्तिष्ठत जामत	क. ३.१४	एष हि द्रष्टा स्पष्टा	प्र. ४.९
उत्पत्तिमायति	प्र. ३.१२	एषोऽग्निस्तपस्वेष	प्र. २.५
उदशराव	छां. ८.८	एषोऽणुरात्मा	मुं. ३.१.९
उद्दालको हारुणिः	छां. ६.८	एषोहीति	मुं. १.२.६

ओमिति ब्रह्म	तै. १.८	तद्वैपां विजज्ञौ	के. ३.२
ओमित्येतदक्षर०	छां. १.१	तद्य इत्थं विदुः	छां. ५.१०
ओमित्येतदक्षर०	छां. १.४	तद्यत्प्रथमममृतं	छां. ३.६
ओमित्येतदक्षरं	मां. १	तद्यत्रैतत्	छां. ८.११
औपमन्यव	छां. ५.१२	तद्यद्भक्तं	छां. ५.१९
कामस्यासि जगतः	क. २.११	तं दुर्दर्शं गूढ०	क. २.१२
कामान्यः	मुं. ३.२.२	तपसा चीयते ब्रह्म	मुं. १.१.८
काली कराली च	मुं. १.२.४	तपःश्रद्धे ये	मुं. १.२.११
कुर्वन्नेवेह कर्माणि	ई. २	तमब्रवांतप्रायमाणो	क. १.१६
केनेषितं पतति	के. १.१	तस्माच्च देवा	मुं. २.१.७
फोड्यमारमेति	ऐ. ५.१	तस्मादग्निः समिधो	मुं. २.१.५
क्रियावन्तः श्रोत्रियाः	मुं. ३.२.१०	तस्मादद्यः साम	मुं. २.१.६
गताः कलाः	मु. ३.२.७	तस्माद्वा इंद्रोऽतितरां	के. ४.३
गायत्री वा इदं	छां. ३.१२	तस्माद्वा एते देवा	के. ४.२
चित्सं वाव	छां. ७.५	तस्मिंस्त्वयि किं	के. ३.५; ३.९
जागरितस्थानो	मां. ३.९	तस्मै तृणं	के. ३.६; ३.१०
जानश्रुतिर्ह	छां. ४.१	तस्मै वा विद्वान्	मुं. १.२.१३
जानाम्यहं शेषधि०	क. २.१०	तस्मै स होवाच	प्र. १.४
त इमे मत्याः	छां. ८.३	तस्मै म होवाचाकाशो	प्र. २.२
तत्रापरा ऋग्वेदो	मु. १.१.५	तस्मै ग होवाचाति०	प्र. ३.२
तदभ्यद्रवत्तम०	के. ३.४; ३.६	तस्य ह वा भूतस्य	छां. ३.१३
तदु ह जानश्रुतिः	छां. ४.२	तस्य ह वा एतस्य०	छां. ५.२६
तदेजति तन्नजति	ई. ५	तस्यै तपो दमः	के. ४.८
तदेतन्मत्सं	मुं. १.२.१; २.१.१	तस्यैष आदेशो	के. ४.४
तदेतन्मत्सं	मुं. ३.२.११	तं ह कुमारं सन्तं	क. १.२
तदेतदिति	क. ५.१४	ता एता देवताः	ऐ. २.१
तद् तद्वनं नाम	के. ४.६	तान्वरिष्ठः प्राण	प्र. २.३
तद्वतद्राद्वा	छां. ८.१५	तान्ह म ऋषिरुवाच	प्र. १.२

पायूपस्थेऽपानं	प्र. ३.५	ह्वा होते अहदा	मुं. १.२.७
पांतोदका जग्धतृणा	क. १.३	बलं वाव	छां. ७.८
पुरमेकादशद्वार	क. ५.१	बहूनामेमि प्रथमो	क. १.५.
पुरुष एवेदं	मुं. २.१.१०	बृहच्च तदिव्य	मुं. ३.१.७
पुरुषं सोम्योतोष	छां. ६.१५	ब्रह्मवादिनो वदन्ति	छां. २.२४
पुरुषं मोम्येत	छां. ६.१६	ब्रह्मविदाप्नोति परं	तै. २.१
पुरुषे ह वा	ऐ. ४.१	ब्रह्मविदिदमय	तै. २.१०
पुरुषो वाव	छां. ३.१६	ब्रह्म ह देवेभ्यो	कै. ३.१
पुरुषो वाव	छां. ५.७	ब्रह्मा देवानां	मुं. १.१.१
षूपजेकपे यम	ई. १६	ब्रह्मवेदममृतं	मुं. २.२.१२
पृथिवी च पृथिवीमात्रा	प्र. ४.८	भयादम्यामि	क. ६.३
पृथिवी वाव	छां. ५.६	भियते हृदय	मुं. २.२.९
पृथिवी हिकारो	छां. २.१७	भीषाम्मादातः	तै. २.८
पृथिव्यंतरिक्षं	तै. १.७	भूर्भुवः सुव	तै. १.५
प्रजापतिलोका	छां. ४.१७	भृगुर्वै वारुणिः	तै. ३.१
प्रजापतिश्चरसि गर्भे	प्र. २.७	मघवन्मर्त्यं वा	छां. ८.१२
प्रणवो धनुः	मुं. २.२.४	मदचीहतेषु	छां. १.१०
प्रतिबोधविदितं	कै. २.४	महृष्टे पार्दं	छां. ४.८
प्र ते ब्रवीमि तदु मे	क. १.१४	मनसैवेदमाप्तव्यं	क. ४.११
प्राचनिशाल	छां. ५.११	मनो ब्रह्मेति	तै. ३.४
प्राणं देवा अनु	तै. २.३	मनो ब्रह्मेत्युपासीते	छां ३. १८
प्राणस्पेदं वरै	प्र. २.१३	मनो वाव वाचो	छां. ७.३
प्राणाग्रय एवैतस्मि	प्र. ४.३	मनो हिकारो	छां. २.११
प्राणेषु पंचविधं	छां. २.७	महतः परमव्यक्तं	क. ३.११
प्राणो ब्रह्मेति	तै. ३.३	मासो वै प्रजापति	प्र. १.१२
प्राणो वा आशाया	छां. ७.१५	मृत्युप्रोक्तां नचि	क. ६.१८
प्राणो ह्येष यः	मुं. ३.१.४	य आत्मापहतपाप्मा	छां. ८.७
प्राप हाचार्यकुलं	छां. ४.९	य इमं परमं गुह्यं	क. ३.१७

य इमं मध्वदं	क. ४.५	यदा त्वमभिवर्षस्य	प्र. २.१०
य एवं विद्वान्प्राणं	प्र. ३.११	यदा पंचावतिष्ठन्ते	क. ६.१०
य एष सुतेपु	क. ५.८	यदा पश्यः	मुं. ३.१.३
य एष म्वमे	छां. ८.१०	यदा लेलायते	मुं. १.२.२
य एषोऽक्षिणि	छां. ४.१५	यदा वै करोत्यध	छां. ७.२१
यच्चक्षुषा न पश्यति	के. १.६	यदा वै निस्तिष्ठ	छां. ७.२०
यच्छ्रोत्रेण न शृणोति	के. १.७	यदा वै मनुने	छां. ७.१८
यच्चित्तस्तेनैव	प्र. ३.१०	यदा वै विज्ञानात्	छां. ७.१७
यच्छेद्वाङ्मनसी	क. ३.१३	यदा वै श्रद्धा	छां. ७.१९
यत्तद्धोदेति	क. ४.९	यदा वै मुरां	छां. ७.२२
यतो वाचो निवर्तन्ते	तै. २.४	यदा सर्वे प्रभियन्ते	क. ६.१५
यतो वाचो निवर्तन्ते	तै. २.९	यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	क. ६.१४
यत्तद्वेदयमप्राण	मुं. १.१.६	यदिदं किञ्च	क. ६.२
यत्प्राणेन न प्राणिति	के. १.८	यदि मन्यते सुवेदेति	के. २.१
यत्र नान्यत्पश्य	छां. ७.२४	यदुच्छ्रामनिश्वासा	प्र. ४.४
यत्र सुप्तौ न	मां. ५	यदेवेह तदमुत्र	क. ४.१०
यथा गार्ग्य मरीचयो	प्र. ४.२	यद्वाचानभ्युदितं	के. १.४
यथादर्शं तथात्मनि	क. ६.५	यन्मनसा न मनुने	के. १.५
यथा नद्यः	मुं. ३.२.८	यं यं लोके	मुं. ३.१.१०
यथा पुरस्ताद्भविता	क. १.११	यदहं दमायु	तै. १.४
यथा गन्धादेवाधि	प्र. ३.४	यस्तु विज्ञानवान्	क. ३.६; ३.८
यथा गन्धय पुरुषं	छां. ६.१४	यस्तु गवांणि भूतानि	ई. ६
यथा सौम्य मधु	छां. ८.९	यस्त्वविज्ञानवान्	क. ३.५; ३.७
यथोदकं दुग्ं पृष्टं	क. ४.१४	यस्मिन्पांः पृथिवी	मुं. २.२.५
यथोदकं शुद्धे शुद्ध	क. ४.१५	यस्मिन्निदं रिचि	क. १.२९
यथोर्णनाभिः	मुं. १.१.७	यस्मिन्गवांणि भूतानि	ई. ७
यदग्ने रोहितं	छां. ६.४	यस्य मग्नं च क्षत्रं	क. २. २५
यदचिमंशदणु	मुं. २.२.२	यस्याग्निहोत्रं	मुं १.२.३

यस्यामतं तस्य मतं	क. २.३	विज्ञानात्मा गह	प्र. १.११
यः पुनरेतन्निमात्रे	प्र. ५.५	विनर्दिताम्नो	छा. २.२२
यः पूर्वं तपसो	क. ४.६	विद्यां चाविद्यां च	ट. ११
यः सर्वज्ञः	मुं. १.१.९	विश्वम्पं हरिषं	प्र. १.८
यः सर्वज्ञः	मुं. २.२.७	वृष्टी पंचविधं	छा. २.३
यः सेतुराज्ञानानां	क. ३.२	वेदमनूच्या०	त. १.११
या ते तत्पूर्वाचि	प्र. २.१२	वेदान्तविज्ञान०	मुं. ३.२.६
या प्रागेन संभवत्य	क. ४.७	वैश्वानरः प्रविशति	क. १.७
येन रूपं रमं	क. ४.३	बालस्त्वं प्राणक०	प्र. २.११
येषं प्रेते विचिकित्सा	क. १.२०	शतं चैका च	क. ६.१६
ये ये कामा दुर्लभा	क. १.२५	शताशुपः पुत्रप्राप्तान्	क. १.२३
योनिमन्ये प्रपश्यन्ते	क. ५.७	शं नो मित्रः	त. १.१
यो वा एतामेवं	क. ४.९	शं नो मित्रः	त. १.१२
यो वै भूमा	छा. ७.२३	ज्ञातसंकल्पः सुमनाः	क. १.१०
योपा वाव	छा. ५.८	शिक्षा व्याख्याम्यामः	त. १.२
यो ह वै ज्येष्ठं	छा. ५.१	शौनवी ह वै	मुं. १.१.३
लवणमेतदुदके	छा. ६.१३	श्यामाच्छबलं	छा. ८.१३
लोकादिमार्गं	क. १.१५	ध्वजायावि बहुभिः	क. २.७
लोकेषु पंचविधं	छा. २.२.१	श्रेयश्च प्रेयश्च	क. २.२
लोम द्विकारः	छा. २.१९	श्रोत्रस्य श्रोत्रं	क. १.९
वसन्तो द्विकारी	छा. २.१६	श्वेतकेतुर्हारण्यः	छा. ५.३
वाय्वाव नाभौ	छा. ७.२-	श्वेतकेतुर्हारण्य	छा. ६.१
वायुरनिलममृत	ई. १७	श्लोभावात्म्यस्य	क. १.२६
वायुर्यथैको	क. ५.१०	षोडशकलः	छा. ६.७
वायुर्वाव संवर्गो	छा. ४.३	स ईश्वरमे	ऐ. ३.१
विज्ञानं यज्ञं	त. २.५	॥ ईशांचके	प्र. २.३
विज्ञानं वाव	छा. ७.७	॥ एवाधस्ता०	छा. ७.२५
विज्ञानसारथि०	क. ३.९	स एष वैश्वानरो	प्र. १.७

संकल्पो वाच	छां. ७.४	सर्वं ह्येतद्ब्रह्म	मां. २
स तस्मिन्नेवाकाशे	के. ३.१२	सर्वास्त्वप्सु	छां. २.४
सत्यकामो ह जाबालो	छां. ४.४	सर्वे वेदा यत्पदं	क. २.१५
सत्यमेव जयति	मुं. ३.१.६	संवत्सरो वै प्रजा	प्र. १.९
सत्येन लभ्यन्ते	मुं. ३.१.५	न वेदैतत्परमं	मु. ३.२.१
स त्वमग्निं स्वर्ग्यं	क. १.१३	सह नां यजः	तै. १.३
स तं प्रियान्प्रियत्वांश्च	क. २.३	स होवाच किं मेऽर्थं	छां. ५.२
सदेव सोम्येदं	छा. ६. २	स हांवाच पितरं	क. १.४
स पर्यगाच्छुक्क	ई. ८	स ब्रह्मेति होवाच	के ४.१
सप्त प्राणाः	मुं. २.१.८	मुक्तेना च भारद्वाज	प्र. १.१
स प्राणमसृजत	प्र. ६.४	सुपुस्तम्यान	मां. ११
समन्तस्य खलु साम्न	छां. २.१	सूर्यो यथा	क. ५.११
समाने वृक्षे	मुं. ३.१.२	सौंध्यमात्मा	मा. ८
संप्राप्यैनमृषयो	मुं. ३.२.५	भूमरो वावा	छां. ७.१३
संभूतिं च विनाशं च	ई. १४	स्वप्रस्थान	मा १०
स य इदं	छा. ५.२४	स्वप्रस्थानो	मा. ४
स य एषो	तै. १.६	स्वप्नानं जागरितानं	क. ४.४
स यथा सोम्य	प्र. ४.७	स्वर्गे लोके न भयं	क. १.१२
स यथेमा नय.	प्र. ६.५	हंत त इदं	क. ५.६
स यदशिशिषति	छा. ३.१७	हंता चेन्मन्यते	क. २.१९
स यदा तेजसाभि	प्र. ४.६	हंसस्ते पादं	छा. ४.७
स यदि पितृलोक	छां. ८.२	हंस. शुचिपद्मसु	क. ५.२
स यद्यैकमात्रमभिध्यायात्	प्र. ५.३	हिरण्ययेन पात्रेण	ई. १५
स गो ह वै	मुं. ३.२.९	हिरण्यये परे	मुं. २.२.१०
सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म	छां. ३.१४	हृदि ह्येष आत्मा	प्र. ३.६

SOME OF OUR PUBLICATIONS

N. B.—*Prices of the following books do not include postage.*

In Sanskrit—

1—4. Works of Shankaracharya.

COMPLETE IN 4 VOLS.

[These Vols. can be purchased separately.]

I. गीताभाष्यम् । Bhagavadgita with Bhashya. Rs. 2

II. दसोपनिषद्भाष्यम् । Ten principal Upanishads with Bhashya. Rs. 10

III. ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । Brahmasutras with Bhashya. Rs. 4

IV. प्रकरणग्रंथाः । Minor Works. Contains 30 minor works and Stotras, e.g., अपरोक्षानुभूतिः, आत्मबोधः, वाक्यवृत्तिः, स्वात्मनिर्दिष्टम्, अद्वैतानुभूतिः, योगतारावली, शतश्लोकी, सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः, विवेकचूडामणिः, उपदेशसाङ्ग्री, विष्णुसहस्रनाम-भाष्यम्, सनत्सुजातीयभाष्यम्, आत्मानात्मविचारः, वेदान्तसोत्राणि, भक्ति-सोत्राणि, etc. Rs. 4

5. गीतासंग्रहः । Vol. I. A collection of 10 Gitas, भगवद्गीता, रामगीता, गणेशगीता, शिवगीता, देवीगीता, कपिलगीता, सूर्यगीता, etc. Rs. 2-8

6. गीतासंग्रहः । Vol. II. A collection of 10 more Gitas, अष्टावक्रगीता, अवधूतगीता, उत्तरगीता, रामगीता, ब्रह्मगीता, etc. Rs. 2-8

7. उपनिषद्ग्रंथसमुच्चयः । A collection of 108 Upanishads including the principal ten. Rs. 5

Sanskrit and English—

8. **The Seven Upanishads.**—With English translation (Isha, Kena, Katha, Prashna, Mundaka, Taittiriya and Aitareya). Rs. 2-8-0

9. **Brihadaranyaka Upanishad.**—With English translation. Rs. 3-0-0

10. **The Bhagavadgita.**—Text, word for word meaning in English, translation, critical and explanatory notes, also notes giving full explanation of the special interpretation put upon several verses by the late Lokamanya B. G. Tilak pointing out where and how he differed from Shankaracharya. Edited by H. R. Bhagavat. Rs. 3-8-0

11. **Vedantasara** ~~Sadananda~~ *Sadananda*.—With English translation and the Sanskrit commentary of Ramakrishna. Re. 1-8-0

12. **Sarvavedantasiddhantasarasangraha** of Shankaracharya.—With English translation. Rs. 3-0-0

13. **The Sanskrit Dictionary.**—Sanskrit-English and English-Sanskrit in one handy volume. By H. R. Bhagavat. Rs. 3-8-0

All Communications should be addressed—

ASHTEKAR & Co., POONA CITY

or

H. R. BHAGAVAT,

Secretary, Ashtekar & Co., Poona City.

THE MOST ANCIENT BOOK RIGVEDA

English Translation and Notes

BY THE LATE

Prof. H. H. WILSON, M.A., F.R.S.

Library Edition.

Complete in 6 vols., Cloth, 2500 pages;

Rs. 30.

Ashtekar & Co., Poona

RIGVEDA

SANSKRIT TEXT

In Devanagari Characters with Swaras and spaces between

Complete in 2 vols., Cloth, 1000 pages.

Rs. 10.

Ashtekar & Co., Po.